

165

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

ÚJ FOLYAM. XXXI. KÖTET.

EGY MELLÉKLETTEL, HUSZONHÉT TÁBLÁVAL ÉS KÉTSZÁZHATVANÖT ÁBRÁVAL.

SZENT ANTAL KÉPE, ISRAEL VON MECKENEM RÉZMETSZETE.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETÜRENDES SORA SZERINT.

- Dr. BAGYARY SIMON, ism. Bártfai Szabó László. A Hunt Páznán nemzetségbeli Forgács-család története 278—283.
- BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban 271—275. — Római leletekről Sopronban 365—369.
- Dr. BONCZ ÖDÖN helyreigazítás 96.
- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Őskori emlékek a győri múzeumban 353—360.
- DARNAY KÁLMÁN. Újabb leletek a szalacsikai kelta pénzverő- és öntőműhely területén 311—328.
- Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Archæologiai kutatások a külföldön a középkorról 184—192. — A szentkirályi tympanon (Vas m.) 193—200. — Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban 385—392.
- ERDŐS TIVADAR. Az athénei archæologiai társaságok és intézetek tevékenységéről 266—267.
- FERENCZY SÁNDOR. Aranytörő mozsár Zalatnáról 80. — Újabb római leletekről Zalatnán 374—375.
- Dr. FINÁLY GÁBOR, ism. Dr. Buday Árpád. A római limes Németországban 81—82. — Két római fölirat Daciából 433—436.
- FOERK ERNŐ. A kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki sírja 19—33.
- GALLASY LAJOS. Az egri almagyari honfoglaláskori leletről 76—77.
- Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR. Az antik falfestészet technikájáról 425—432.
- GROLLER M. Archæologiai ásatások Sopronmegyében 64—74.
- GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi régibb középkori temető 122—134. — A monostorszei fonatmintás kötődékekről 377—378.
- Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek 116—122. — Brassai ötvösművekről 361—365.
- HALAVÁTS GYULA. Szelindek vára és a szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom 1—19.
- Dr. HAMPEL JÓZSEF. Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon 58—64. — A gávai sirlelet (Szabolcs m.) 135—147. — Apulumi oszlopfők 228—253. — Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken 409—425. — G. Baldwin Brown. The arts and crafts of our teutonic forfathers 447—448.
- Dr. HEKLER ANTAL. Római vassisakok Dunapenteletről 253—260.
- JANKÓ LÁSZLÓ. Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén 437—442.
- Dr. KADIČ OTTOKÁR. A hátori ősemlék kutatásának mai állása 164—179.
- KEMÉNY LAJOS. Az abaujszinei átmenetkori egyházzól 375—376. — Kassai kardcsiszárok a XV. században 383.
- Dr. KENCZLER HUGÓ. A N. Múzeum egy régi ötvösművének védelme 393—409.
- KISLÉGHI NAGY GYULA. Az óbessenyői őstelep 147—164.
- Dr. KÖRÖSSY LÁSZLÓ, ism. Mahler Ede. Őkori Egyiptom 283—286.
- KÖSZEGHY WINKLER ELEMÉR. A kutatás

- némely módjai az ötvösség történetében 33—50.
- W. KÖSZEGHY ELEMÉR. Soproni ötvösök hivatalos jegye 308—310.
- Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Szarvasi középkori és őskori leletekről 378—382.
- KÜHN LAJOS. Középkori temetőről Nagy-őszön 182—183.
- Dr. LÁNG MARGIT. Terracottából való diptychonos szobrocskákról 267—271.
- LEHÓCZKY TIVADAR. A munkácsi régi oltárkredenczekről 261—263.
- Dr. MÁRTON LAJOS, ism. gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei 82—86. — A magyarhoni fibulák osztályozása 329—352.
- Br. MEDNYÁNSZKY DÉNES. Felsőmagyarországi templomokban létező credenciákról 75.
- NAGY GÉZA. Pozsonyi puskaművesek s a régi magyar puskaművesség 209—227.
- OROSZ ENDRE. Erdélyi obsidián nucleus leletekről 275—277.
- Dr. PETRI PEKÁR KÁROLY. János harangöntő mester Iglón 1426-ban 287. — Jörge kőfaragó mester Szepesszombatból 1466-ban 287.
- Dr. RÓTH VIKTOR. Franckensteini Franck Bálint epitaphiuma — Hann Sebestyén műve 107—115. — Román és gót kapuzatok erdélyi templomokban 289—304.
- Dr. SUPKA GÉZA. Honfoglaláskori leletről Gödöllőn 180—182. — Domborműves elefántcsonttábla a nemzeti múzeumban 304—308. — Könyvészet 384. — Batthyaneum. Szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér I. köt. 1911. 443—447.
- Dr. SZÖNYI OTTÓ. A hetvehelyi falképekről (Baranya m.) 263—266. — Római leletekről Pécsett 371—373.
- TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőbodoni és mezőszakáli vicusokról 77—80. — A csáki vicusról 369—371. — A fügedi vicusról 435—437.
- VISEGRÁDI JÁNOS. Turóczvármegye egyházi műemlékei 97—107.
- ab. Szent László lovasszobráról 287—288. — Komáromvármegyei és városi múzeumegyesület 1909. évi értesítője 86—87. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI. köt. 87—91.
- Dr. Dudás Gyula † 92. — Fabriczy Kornél † 92—94. — Pór Antal † 383.
- Az országos rég. és embert. társulat 1910 októberi ülése 94—96. — Lelet a pécs-báttaszéki vasút építésénél 96. — Ásatás a bácsi törökfürdő romjaiban 96. — Körrendelet Sárosvármegye alispánjától műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában 288.

B/ ARCHÆOLOGIAI SORREND SZERINT.

I. Őskor.

- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Őskori emlékek a győri múzeumban 353—360.
- DARNAY KÁLMAN. Ujabb leletek a szalacsikai kelta pénzverő- és öntőműhely területén 311—328.
- JANKÓ LÁSZLÓ. Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén 437—442.
- Dr. KADIČ OTTOKÁR. A háromi ősember kutatásának mai állása 164—179.
- KISLÉGHY NAGY GYULÁ. Az óbessenyői őstelep 147—164.
- Ifj. KRECSMARIK ENDRE. Szarvasi középkori és őskori leletekről 378—382.
- Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni fibulák osztályozása 329—352.
- OROSZ ENDRE. Erdélyi obsidián nucleus leletekről 275—277.
- Lelet (La-Tène korabeli) a pécs-báttaszéki vasút építésénél 96.

II. Ókor és régibb középkor.

- BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban 271—275. — Római leletekről Sopronban 365—369.
- FERENCZY SÁNDOR. Aranytörő mozsár Zalatnáról 80. — Ujabb leletekről Zalatnán 374—375.

- Dr. FINÁLY GÁBOR, ism. Dr. Buday Arpád. A római limes Németországban 81—82. — Két római fölírat Daciából 433—435.
- Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR. Az antik falfestészet technikájáról 425—432.
- GROLLER M. Archæologiai ásatások Sopronmegyében 64—74.
- GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi régibb középkori temető 122—134. — A monostorszegi fonatmintás kőtöredékekről 377—378.
- Dr. HAMPEL JÓZSEF. Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon 50—64. — A gávai sirlelet (Szabolcs m.) 135—147. — Apulumi oszlopfők 228—253. — Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken 409—425. — G. Baldwin Brown. The arts and crafts of our teutonic forfathers 1910. ism. 447—448.
- Dr. HEKLER ANTAL. Római vassisakok Dunapenteléről 253—260.
- Dr. KÖRÖSSY LÁSZLÓ, ism. Mahler Ede. Ókori Egyiptom 283—286.
- Dr. LÁNG MARGIT. Terracottából való diptychonos szobrocskák 267—271.
- Dr. MÁRTON LAJOS, ism. Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei 82—86.
- TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőbodonai és mezőszakáli vicusokról 77—80. — A csákoí vicusról 369—371. — A fügedi vicusról 435—437.
- szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom 1—19.
- KEMÉNY LAJOS. Az abaujszinaí átmenetkori egyház 375—376. — Kassai kardcsiszárok a XV. században 383.
- Dr. KENCZLER HUGÓ. A N. Múzeum egy régi ötvösművének védelme 493—409.
- KŐSZEGHY WINKLER ELEMÉR. A kutatás némely módjai az ötvösség történetében 33—50. — Soproni ötvösök hivatalos jegye 308—310.
- KÜHN LAJOS. Középkori temetőről Nagyöszön 182—183.
- LEHÓCZKY TIVADAR. A munkácsi régi oltárkredenczekről 261—263.
- Br. MEDNYÁNSZKY DÉNES. Felsőmagyarországi templomokban létező credentiákról 75.
- NAGY GÉZA. Pozsonyi puskaművesek s a régi magyar puskaművesség 209—227.
- Dr. PETRI PEKÁR KÁROLY. János harangöntő mester Iglón 1426-ban 287. — Jörge kőfaragó mester Szepesszombatból 1466-ban 287.
- Dr. RÓTH VIKTOR. Franckensteini Franck Bálint epitaphiuma Hann Sebestyén műve 107—115. — Román és gót kapuzatok erdélyi templomokban 289—304.
- Dr. SUPKA GÉZA. Honfoglaláskori leletről Gödöllőn 180—182. — Domborműves elefántcsonttábla a nemzeti múzeumban 304—308. — Könyvészet 384.
- Dr. SZŐNYI OTTÓ. A hetvehelyi falképekről (Baranya m.) 263—266. — Római leletekről Pécsett 371—373.
- VISEGRÁDI JÁNOS. Turóczvármegye egyházi műemlékei 97—107.
- ab. Szent László lovasszobráról 287—288.
- Ásatás a bácsi török fürdőben 96.
- III. Középkor és Újkor.
- Dr. BAGYARY SIMON, ism. Bártfai Szabó László. A Hunt Páznán nemzetségbeli Forgács-család története 278—283.
- Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Archæologiai kutatások a külföldön a középkorról 184—192. — A szentkirályi tympanon (Vas m.) 193—200. — Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban 385—392.
- FOERK ERNŐ. A kalocsai Szent Istvánkori székesegyház érseki sírja 19—33.
- GALLASY LAJOS. Az egri almagyari honfoglaláskori leletről 76—77.
- Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművekről 116—122. — Brassai ötvösművekről 361—365.
- HALAVÁTS GYULA. Szelindek vára és a
- IV. Vegyes közlemények.
- Dr. BONCZ ÖDÖN helyreigazítás 96.
- ERDŐS TIVADAR. Az athénei archæologiai társaságok és intézetek tevékenységéről 266—267.
- Dr. SUPKA G. ism. Batthyaneum. Szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér I. köt. 1911. 443—447.

ab. Komáromvármegyei és városi múzeumegyesület 1909. évi értesítője 86–87. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina XI. k. 87–91.
Dr. Dudás Gyula † 92.
Fabriczy Kornél † 92–94.

Pór Antal † 383.
Az orsz. rég. és embert. társulat 1910 októberi ülése 94–96.
Körrendelet Sárosvármegye alispánjától műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában 288.

C) A CZIKKEK SORRENDJE SZERINT.

ELSŐ FÜZET. (Megjelent 1911 február 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. HALAVÁTS GYULA. Szelindek vára és a szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom. (10 ábrával) --- 1–19. l.

II. FOERK ERNŐ. A kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki sírja. (4 táblával és 9 ábrával) --- 19–33. l.

III. K. WINKLER ELEMÉR. A kutatás

némely módjai az ötvösség történetében. (3 ábrával) --- 33–50. l.

IV. HAMPEL JÓZSEF. Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon 50–64. l.

V. GROLLER M. Archæologiai ásatások Sopron megyében. (1 táblával és 10 ábrával) --- 64–74. l.

LEVELEZÉS.

I. BR. MEDNYÁNSZKY DÉNES. Felső-magyarországi templomokban létező credentiákról --- 75. l.

II. GALLASY LAJOS. Az egri almagyari honfoglaláskori leletről. (6 ábrával)

76–77. l.

III. TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőbodoni és mezőszakáli vicusokról --- 77–80. l.

IV. FERENCZY SÁNDOR. Aranytörő mozsár Zalatnáról --- 80. l.

Két ábra: Óskori cserépedények Zemplén megyéből. Dókus Gy. gyűjteményében --- 80. l.

IRODALOM.

I. Dr. BUDAY ARPÁD. A római limes Németországban, ism. *dr. Findly Gábor* 81–82. l.

II. GRÓF DESSEWFFY MIKLÓS barbár pénzei, ism. *dr. Márton Lajos* 82–86. l.

Ábra: Óskori cserépedény a zemplén-szerdahelyi határból. Dókus Gy. gyűjteményében --- 91. l.

III. Komáromvármegyei és városi múzeumegyesület 1909. évi értesítője, a. b. --- 86–87. l.

IV. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI. köt., ism. a. b. --- 87–91. l.

K Ü L Ö N F É L É K.

I. † Dr. Dudás Gyula....	92. l.	IV. Lelet a pécs-báttaszéki vasút építésénél	96. l.
II. † Fabriczy Kornél	92—94. l.	V. Asatás a bácsi törökfürdő romjainban	96. l.
III. Az orsz. rég. és embert. társulat 1910 októberi ülése	94—96. l.	VI. Dr. Boncz Ödön, helyreigazítás	96. l.

MÁSODIK FÜZET. (Megjelent 1911 április 15-ikén.)

E M L É K E K É S L E L E T E K.

I. VISEGRÁDI JÁNOS. Turóc vármegye egyházi műemlékei. (Öt ábrával)	97—107. l.	régibb középkori temető. (29 ábrával)	122—134. l.
II. Dr. ROTH VIKTOR. Franckensteini Franck Bálint epitaphiuma — Hann Sebestyén műve. (Öt ábrával)	107—115. l.	V. HAMPEL JÓZSEF. A gávai sirlelet (Szabolcs m.). (22 ábrával)	135—147. l.
III. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek. (Négy ábrával)	116—122. l.	VI. KISLÉGHY NAGY GYULA. Az ó-besenyői őstelep. (Hat képes táblával és nyolcz ábrával)	147—164. l.
IV. GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi		VII. Dr. KADIČ OTTOKÁR. A hámosi ősember kutatásának mai állása. (Négy képes táblával)	164—179. l.

L E V E L E Z É S.

I. Dr. SUPKA GÉZA. Honfoglaláskori leletről Gödöllőn. (17 ábrával)	180—182. l.	II. Kühn Lajos. Középkori temetőről Nagyöszön	182—183. l.
Ábrák: Zala-szent-gróti lelet az Árpádkorból. (Term. nagys.)			183. l.

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Középkor. Dr. Éber Lászlótól	184—192. l.
Sajtóhibák javítása	192. l.

HARMADIK FÜZET. (Megjelent 1911 június 15-ikén.)

E M L É K E K É S L E L E T E K.

I. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. A szentkirályi (Vas m.) tympanon. (Öt ábrával)	193—209. l.	III. HAMPEL JÓZSEF. Apulumi oszlopfők. (42 ábrával)	228—253. l.
II. NAGY GÉZA. Pozsonyi puskaművesek s a régi magyar puskaművesség. (21 ábrával)	209—227. l.	IV. Dr. HEKLER ANTAL. Római vas-sisakok Dunapenteléről. (Öt ábrával)	253—260. l.
Ábra: A Geiden-féle ezüst kancsó Brassóban			260. l.

LEVELEZÉS.

I. LEHÓCZKY TIVADAR. A munkácsi régi oltárkredenczekről. --- 261—263. 1.	IV. Dr. LÁNG MARGIT. Terracottából való diptychonos szobrocskákról. (Négy ábrával) --- --- --- --- 267—271. 1.
II. Dr. SZÓNYI OTTÓ. A hetvehelyi falképekről (Baranya m.) 263—266. 1.	V. BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban. (Egy ábrával) 271—275. 1.
III. ERDŐS TIVADAR. Az athénei archæologiai társaságok és intézetek tevékenységéről. --- --- --- 266—267. 1.	VI. OROSZ ENDRE. Erdélyi obsidián nucleus leletekről. --- --- --- 275—277. 1.
<i>Abra:</i> A Rothbuch-féle serleg Brassóban --- --- --- --- --- 277. 1.	

IRODALOM.

I. Bártfai SZABÓ LÁSZLÓ. A Hunt Páznán nemzetségbeli Forgách-család története, ism. <i>dr. Bagyary Simon</i> 278—283. 1.	II. MAHLER EDE. Ókori Egyiptom, ism. <i>dr. Körössy László</i> --- --- 283—286. 1.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. János harangöntő mester Iglón 1426-ban, közli <i>dr. Petri Pekár Károly</i> 287. 1.	III. SZENT LÁSZLÓ lovas-szobráról, <i>a. b.</i> --- --- --- --- 287—288. 1.
II. Jörge kőfaragó mester Szepes-szombathból 1466-ban, közli <i>dr. Petri Pekár Károly</i> --- --- --- --- 287. 1.	IV. Körrendelet (Sáros vármegye alispánjától) műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában 288. 1.

NEGYEDIK FÜZET. (Megjelent 1911 október 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. RÓTH VIKTOR. Római és gót kapuzatok erdélyi templomokban. (19 ábrával) --- --- --- 289—304. 1.	a szalacscai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén. (Négy táblával és két ábrával) --- --- --- 311—328. 1.
II. Dr. SUPKA GÉZA. Domborműves elefántcsonttábla a Nemzeti Múzeumban. (Két ábrával) --- --- 304—308. 1.	V. Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni fibulák osztályozása. (Öt táblával és 13 ábrával) --- --- --- 329—352. 1.
III. W. KŐSZEGHY ELEMÉR. Soproni ötvösök hivatalos jegye. (Három ábrával) --- --- --- 308—310. 1.	VI. BÖRZSÖNYI ARNOLD. Óskori emlékek a győri múzeumban. (13 ábrával) 353—360. 1.
IV. DARNAY KÁLMÁN. Újabb leletek	

LEVELEZÉS.

I. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvös-művekről. (Négy ábrával) 361—365. 1.	III. TÉGLÁS ISTVÁN. A csákoói vicus-ról --- --- --- --- 369—371. 1.
BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban --- --- --- 365—369. 1.	IV. Dr. SZÓNYI OTTÓ. Római leletekről Pécssett --- --- --- 371—373. 1.

- V. FERENCZY SÁNDOR. Újabb római leletekről Zalatnán --- 374—375. l.
 VI. KEMÉNY LAJOS. Az abaujszínai átmenetkori egyházzól --- 375—376. l.
 VII. GUBITZA KÁLMÁN. A monostor-szegi fonatmintás kőtöredékekről. (Ábrával) --- 377—378. l.
 VIII. Ifj. KRECSMÁRIK ENDRE. Szarvasi középkori és őskori leletekről --- 378—382. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- † Pór Antal. — Kassai kardcsiszárok a XV. században. *Kemény Lajos* 383. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza --- 384. l.

ÖTÖDIK FÜZET. (Megjelent 1911 december 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

- I. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban. (Képes melléklettel) --- 385—392. l.
 II. Dr. KENCZLER HUGÓ. A Nemzeti Múzeum egy régi ötvösművének védelme. (8 ábrával). --- 393—409. l.
 III. HAMPEL JÓZSEF. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. (7 ábrával) --- 409—425. l.
 IV. Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR. Az antik falfestészet technikájáról --- 425—432. l.
 Ábra: Bronzkori cserépedény Magyarországból --- 432. l.

LEVELEZÉS.

- I. Dr. FINÁLY GÁBOR. Két római fölirat Daciából. (Két ábrával) --- 433—435. l.
 II. TÉGLÁS ISTVÁN. A fügedi vicusról --- 435—437. l.
 III. JANKÓ LÁSZLÓ. Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén --- 437—442. l.

IRODALOM.

- I. Batthyaneum. Szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér. I. köt. 1911. ism. *Supka Géza* --- 443—447. l.
 II. G. BALDWIN BROWN. The arts and crafts of our teutonic forfathers 1910. ism. *Hpl* --- 447—448. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza 449—452 l.

D) ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

3. Szelindek várának alaprajza.	13. A szelindeki ág. hitv. ev. templom alaprajza.
4. Szelindek várának külső képe.	16. A nagycsüri ág. hitv. ev. templom alaprajza.
5. Két ábra Szelindek várának külsejéről.	17. A nagycsüri templom külső képe.
6. Szelindek várának belseje.	20. A kalocsai templom alaprajza.
7. Két ábra Szelindek várának belsejéről.	21. A kalocsai templom záradékának

- alaprajza és belső látképe az ásatás folyamatán.
22. Kősr a kalocsai templom régi apsisában.
23. A sirban lelt kehely két képe.
25. A sirban lelt pásztorbot két képe. A patenáról vett ábra.
26. 6 a), b), c) a sirban lelt gyűrűről három ábra.
5. A sirban lelt keresztke. 7. Tű képe.
27. A régi apsisban lelt római téglák és a rajtok észlelt bélyegek.
30. A kalocsai sirban lelt pásztorbottal egykoru három pásztorbot.
31. A patena képe.
32. A kalocsai sirban lelt kehelylyel egykorú öt kehely képe.
39. Fűrészvonalú metszés egy pozsonyi ötvöstárgyról.
43. XVI. és XVII. századi pozsonyi ötvöstárgyak jegyei.
47. Brassai ötvösjegyek főbb típusai.
48. Képes tábla: magyar városoknak ötvösműveken ábrázolt címeres jegyei.
65. 1. A szárazvámi római temető.
2. Négyyszögű épület alaprajza a római temetőben.
67. 3. Három cserépedény ugyanonnan.
4. Római mécses ugyanonnan.
5. Három római fibula ugyanonnan.
68. és 69. Képes tábla római telepről Fertő-Fehéregyháza mellett.
73. 6. Fémről való leletek ugyanonnan.
7. Cseréptárgyak ugyanonnan.
74. 8–10. Különböző leletek ugyanonnan.
76. Egri almagyari lelet a honfoglalás korából.
80. Óskori cserépedények Zemplén megyéből.
91. Óskori cserépedény a zemplén-szerdahelyi határból.
99. Révay Péter koronaőr siremléke.
101. A nagyjeszeni templom szárnyas oltára.
102. A nagyjeszeni templom festett fakarzata.
104. A ballai templom szárnyas oltára.
105. A neczpáli ág. ev. templom Thurzó-féle oltára.
109. Franck Valentin emléktáblája.
111. Franck Valentin mellképe.
112. Adám és Éva kiűzése a paradicsomból Franck emléktábláján.
113. Az angyallal birkózó Jakab domborműve ugyanazon emléktáblán.
114. Franck Valentin címere u. o.
117. Brassai ezüstövek.
118. Türkösi övek.
119. Brassai mellboglár.
121. Brassai mellboglárak.
123. a), b), c) három ékszer a kishegyesi régi középkori temető 81. sírjából.
124. Szijvégről való lemez ugyanazon temető 82. sírjából.
125. Szijvégek és egyéb ékességek u. o. a 84. sírből.
126. Kés, tűk, csiholó vas és egyéb leletek a 84. sírből u. o.
127. Leletek a 85. sírből u. o.
128. Fülönfüggő gyűrű a 89. sírből u. o.
129. Szíjcsat és két nyílcsúcs a 90. sírből u. o.
130. Vascsovecske és orsógomb a 91. sírből u. o.
Szíjcsat, fülönfüggő és orsó a 93. sírből u. o.
136. Két fibula a gávai sirleletből.
137. Fibula oldalnézete és részletes ábrák a két fibuláról.
139. Övcsat a gávai sirleletből.
141. Övcsat a n. múzeumban.
143. Aranyékszerek a gávai leletből.
146. «Női készség» a gávai leletben.
148. I. tábla. Csonttárgyak az óbessenyői őstelepről.
149. II. tábla. Cserépedények u. o.
151. III. tábla. Cseréptárgyak u. o.
153. IV. tábla. Cseréptárgyak u. o.
155. V. tábla. Cserépedények u. o.
156. A), B) Cserépedények u. o.
157. C), D) Cserépedények u. o.
158. E) Cserépedény u. o.
159. VI. tábla. Cseréptárgyak u. o.
160. F) Cserépedény két oldalról tekintve u. o.
161. G) Agyagkorong u. o.
171. I. Óskori kőszerszámok a szeletai barlangból.
173. II. Óskori kőszerszámok u. o.
175. III. Óskori kőszerszámok u. o.
177. IV. Óskori kőszerszámok u. o.
180. Honfoglaláskori lelet Gödöllőről.
181. Kard ugyanazon sirleletből.
183. Négy Arpád-kori ékszer a zalaszentgróti leletből.

197. Szentkirályi tympanon (Vas m.).
201. A donator képe a szentkirályi tympanonban.
203. Reimsi fej a XIII. századból.
205. A donatrix képe a szentkirályi tympanonban.
207. Reimsi fej a XIII. századból.
209. Magyar és török lovasság összetűzése egy 1626-ik évi puskáról.
211. Ostromolt városból való kivonulás s az árulók kivégeztetése ugyanarról az 1626-ik évi puskáról.
212. 2. 1628-ból való puska.
3., 4., 5. ábrák. Részletek ugyanazon puskáról.
213. 6. Puska Kőszeg ostromával.
7., 8., 9. Részletek ugyanarról a puskáról.
215. Csermák puskaműves puskája (10. ábra) és pisztolya (11. ábra).
216. Sárgaréz bélyeg Csermák-féle pisztolyon.
217. Gróf Balassa Pál puskája (12. ábra), részletek ugyanazon a puskán (13. ábra).
Fischer János-féle vadászpuska (14. ábra).
219. Fischer János-féle puska (15–17. á.)
227. Wacholt Dániel-féle puska (18–19. ábra).
Zachernich-féle pisztoly (20. ábra).
232. Apulumi oszlopfők 1–4. ábra.
233. Apulumi oszlopfők 5–8. ábra.
234. Apulumi oszlopfők 9. és 10. ábra.
235. Apulumi oszlopfők 11–14. ábra.
236. Apulumi oszlopfők 15. és 16. ábra.
237. Apulumi oszlopfők 17–19. ábra.
239. Apulumi oszlopfők 20–24. ábra.
241. Apulumi oszlopfők 25–27. ábra.
242. Apulumi oszlopfők 28–30. ábra.
243. Apulumi oszlopfők 31–32. ábra.
245. Apulumi oszlopfők 33–36. ábra.
246. Apulumi oszlopfők 37–38. ábra.
251. Sirmiumi oszlopfők a zágrábi múzeumban 39–42. ábrák.
254. Dunapentelei római vassisak.
I. típus, baloldali nézet.
255. Ugyanaz a sisak, jobbról tekintve.
257. Dunapentelei római vassisak.
II. típus.
258. Dunapentelei római vassisak.
III. típus, jobboldali nézet.
259. Dunapentelei római vassisak.
III. típus, hátsó nézet.
260. Geiden-féle ezüstkancsó Brassóban.
269. Diptychonos szobrocskák terracottából 1–4. ábra.
274. C. Sextilius Senecio sirtáblája Sopronban.
277. A Rothbuch-féle serleg Brassóban.
290. 1. Templomi kapuzat Kis-Disznódon.
291. 2. Templomi kapuzat Feleken.
292. 3. Templomi kapuzat Nagyszebenben.
293. 4., 5. Templomi kapuzat Szászsebesen.
294. 6. Templomi kapuzat Petresen.
295. 7. Templomi kapuzat Riomfalván.
296. 8. és 9. Templomi kapuzat Eczelen és Kőrösön.
297. 10., 11. Templomi kapuzat Bogácson.
298. 12. Templomi kapuzat Baráthelyen.
299. 13. Templomi kapuzat Darlóczon.
301. 14. Templomi kapuzat Darlóczon.
15. Templomi kapuzat Valhidon.
16. Nagyszebenben az ev. lelkész lakásának az ajtaja.
303. 17., 18. Templom kapuzata Berethalomban.
19. Templom kapuzata Segesvártt.
305. Krisztus siratása elefántcsontdobormű a n. múzeumban.
307. Taddeo Zuccaro: Krisztus siratása kép a Galleria Borgheseban.
308. 1. A soproni ötvösök czéhszabályain függő pecsét.
309. 2. A középső pecsét körül sorakozó címeres jegyek.
3. Soproni ötvösjegyek a XVIII. század első feléből.
312. I. Szalacsikai római aranyékszerek a Kr. u. III. századból.
315. II. Szalacsikai római ezüstitlanczok és csüngők a Kr. u. III. századból.
317. III. Ezüst- és bronzékszerek Szalacsikáról.
319. Thrák vallású ólomkorong.
321. Római kulcsfűzér Szalacsikáról.
322. d) Római vasmécses.
e) Római zsebkés csonka darabja.
323. f) Római köptüs vaskés.
324. g) Római csiszoló kő.
327. IV. Diszített agyaggyöngyök és orsógombok Szalacsikáról.
328. h) Vaslánsa Szalacsikáról.
335. I. Bronzkori sodronyfibulák.
339. 1., 2., 3. Bronzkori fibulák.
340. 4., 5. Bronzkori fibulák.

341. II. Bronzkori fibulák.
 343. III. Tekercses fibulák a bronzkorból.
 346. 6—9. Bronzfibulák.
 348. IV. Tekercses fibulák bronzból.
 350. 10. Bronzkard. 11—12. Csüngős fibulák. 13. Tekercses dísz.
 351. V. Lemezes fibulák.
 354. 1. Bronzkard pengéje Ácsról.
 355. 2. Diszítés a gyírmóti kard gombján.
 356. 3. Csonka agyagfej Nagybarátiról.
 357. 4—9. Andrásidai sírlelet (Zala m.) a La-Tène korból.
 359. 10. Vaslancz Tápszentmiklósról.
 11. Vasgyűrű Tápszentmiklósról.
 360. 12. Paizsdúdor Tápszentmiklósról.
 13. Paizsfogantyú Tápszentmiklósról.
 361. Rozsnyai pohár Brassón.
 362. Artophorium a brassai görög templomban.
 363. Artophorium a brassai g. k. templomban.
 364. Régi Máriakép a brassai r. k. templomban.
 374. Római votivoltár Zalatnán.
 377. Fonatmintás kőtöredékek Monostorszegről.
 Képmelléklet: Madonna metszett rézlemez a nyitrai székesegyházban.
394. Ezüstserleg a N. Múzeumban. Krisztus megkeresztelése.
 395. Martin Schongauer rézmetszete.
 397. Ezüstserleg a N. Múzeumban. Angyal Krisztus keresztelésében.
 400. Ezüstserleg a N. Múzeumban. Szent Jeromos.
 401. Albrecht Dürer rézmetszete.
 404. Ezüstserleg a N. Múzeumban. Szent Antal.
 405. Israel von Meckenem rézmetszete.
 407. Az ezüstserleg felirata és díszítő szallagja kiterítve.
 411. Thrák hős Dunapenteléről.
 412. Thrák hős domborművének töredéke Dunapenteléről.
 413. Thrák hős csoportjának töredéke Dunapenteléről.
 416. Thrák lovas Várhelyről.
 417. Thrák lovasra vonatkozó emlék Várhelyről.
 418. Thrák lovasra vonatkozó emlék Tordáról.
 419. Thrák lovasra vonatkozó emlék Viminatiumból a belgrádi múzeumban.
 432. Bronzkori cserépedény Magyarországból.
 434. Római oltár Négerfalváról.
 435. Szelistyéről való kőtábla.

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

Abaújszina, átmenetkori egyház 375–376.
 Abroncs, vasból 133.
 Acer Metilius Nepos 433 k.
 A. Cremutius Cordus 434.
 Adamklissi 229, 259.
 Aebutius Sexti filius 368.
 Aelius Atilianus, Publius 433.
 A. G. mesterjegy 118.
 Agyag: amulet 156; — bélyegző 157; — bögre 122, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 311, 316; — dombormű, emberarcú 355; — edények 78, 80, 91, 149–154, 272, 354, 355, 369, 381; — edények, rómaiak 436; — ékszer 157; — hálósúly 380; — idolkok 154, 356; — mécses 67, 73; — művesség, keleti 52, 58; — nehezék 157; — orsó-gombok 123, 130, 131, 132, 134, 157, 327, 379; — orsó-pergettyű 73; — téglák 20, 26 k.; — tűzipadok 160; — urna 66, 360.
 Alabastrom-szobor 115.
 Alapi Gyula 86.
 Albániai emlékek 89.
 Alexander Bernát 287.
 Alexi Lőrincz, lőcsei puskműves 214.
 Alföldi koraközépkori sírletelek 135.
 Almagyari honfoglaláskori lelet 76–77.
 Almakerék, templom 294, 299.
 Almandinok ékszereken 135 kk.
 Alpár (Pestm.) 344.
 Alsófüged 435.
 Alsófüld 276.
 Alsószentivány 84.
 Alvincz 236.
 Amulet, agyagból 156.
 Anatoliai szőnyegek Erdélyben 62.
 Andraschowski János és Ephraim, kolozsvári harangöntők 447.
 Andrásfalvi kincs 336.
 Andrásbida 356–357.
 Ania, Titi Liberta Urbana 275.
 Anno, II. kölni érsek peduma 30.
 Antal, kassai kardcsiszár 383.
 Antennás bronzkard 344.
 Antependium 101.
 Antik emlékeken lovas istenségek 409–425; — falfestészet technikájáról 425–432.
 Apaffi, II., 77; — síremléke 107.
 Apahida 85, 276.
 Aper, P. Septimius 434.
 Apulumi oszlopok 228–253.
 Aquamanile, turkesztáni 57.
 Aquileja 146.
 Aquincum 249; — thrák ólomdombormű 319, 420.
 Arabeszk eredete 54.
 Aradi puskművesség 214.
 Aragoniai Izabella síremléke 204.
 Arankamenti neolithkor 149.
 Arany csüngő 143; — fibula 338; — fülbevaló 272, 312; — gyöngy 135, 143, 144; — gyűrű a kalocsai érseki sírban 22, 24, 31; — gyűrű női 314; — kereszt 22, 24; — kincs, krasznai 44; — láncz 143; — lemezke (folia) 139; — nyakék 311–312, 346; — szövésű ruhák

sírletelekben 29; — törő Zalatnáról 80; — tű 313 k.
 Aranyozott csatt 141; — fibula 138; kehely 15, 19, 98; — kereszt 15; — pedum 24; — rézmetszet 385–392.
 Arčar, thrák emlék 423.
 Archæologiai ásatások Sopronmegyében 64–74; — kutatások a külföldön, középkor, dr. Eber Lászlótól 184–192; — társaságok Athénében 266–267.
 Argis 446.
 Arlesi St. Trophime-templom 199.
 Arne, T. J. 63.
 Artemisia Julia 77.
 Artophorium 361–363.
 Arvaes fratres 433 k.
 Asklepios = thrák lovas 414.
 Aszód 337, 345.
 Asztrik 28, 33.
 Athelstan angolszász király pénze 182.
 Athéni archæologiai társaságok és intézetek tevékenységéről 266–267.
 Atilianus, Publius Aelius 433.
 Audoleontos-érmek 85.
 Ács (Györm.) 354.
 Ádám és Éva domborművön (XIII. sz.) 291.
 Áldoztató kanál 446.
 Állati fejek fibulákon 137.
 Állatornamentika 141 k.
 Arak csontból 148.
 Árpádházi királyok szobrai Abaujszinán 376.
 Árpádkori lelet Zalaszentgrótról 183; — szentély Kalocsán 19 k.
 Árvavárai kápolna 104.
 Ásatások: bácsi római kori 24; — bácsi török fürdő romjaiban 96; — Dönji-Klakarban 88; — fertőféhéregyházi 64; — kalocsai székesegyházban 19–33; — leányvári 87; — porolissumi 81; — Sopronmegyében 64–74, 271–275, 365–369.
 Átmenetkori egyház Abaujszinán 375–376.

B

B. mesterjegy 364.
 Babérlevél-alakú paleolitikok 171, 173, 175, 177, 179.
 Bagyary Simon dr. ism. bártfai Szabó László könyvét 278–283.
 Bakabányai templom 97.
 Balassa Pál gróf puszkája 217 k.
 Balbrunus szelindeki plébános (1342) 12.
 Baldenheimi sisak 259.
 Baldini, Baccio 391.
 Balla Gábor 375.
 Ballagi Aladár 37.
 Balta 350.
 Baráthely, templom 298, 299.
 Barbaricarii 257.
 Barbár fibulák osztályozása 330; — kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsán 311–328; — pénzek 82–86.
 Barkó Mihály, kassai csiszár 383.
 Baromlaka, templom 294.
 Bartalos Gyula dr. 76.
 Bartes Igél ötvös 365.

- Bassermann-Jordan, Ernst 52.
 Batthyaneum 443—447.
 Baucis, Joannes, szebeni menekült 4.
 Baum Lucas, ötvös 122.
 Baumhib Bálint, kassai csiszár 383.
 Bazini puskaművesség 215, 221.
 Bácsi ásatások 24; — török fürdő 96.
 Bálint, kassai csiszár 383.
 Bánffy Farkas br. 214.
 Bánóczy József Szent László lovas szobráról 287.
 Bányászjelvények 37.
 Bárczaság, török hódítás 10.
 Bárd, Tordán 437.
 Bársony János, miskolci ügyvéd 164.
 Bártfa 383; — czimere 287.
 Bártfai Szabó László, lásd Szabó.
 Báthory András 213; — czimer puskán 213; — István, erdélyi vajda 11.
 Báthori András palástja 446.
 Bátori Gábor 4.
 Báttaszék-pécsi vasút 96.
 Beatrix királyné czimere a brassai Fekete-templomon 302.
 Beck, Michel Küszner (Pozsony) 44.
 Becker Erich: Das Quellenwunder des Moses in der altchristlichen Kunst (ism. Eber L.) 186—188.
 Behivótábla, brassói 50.
 Behmer Antal, munkácsi várkapitány 262.
 Βεζυβιος Τάπρου 410 k.
 Bela Cerkva 421.
 Bella Lajos 331, 344; — Lajos: Római leletekről Sopronban 271—275, 365—369.
 Bellai r. k. templom 103—104.
 Benkner Johann sen., ötvös 364.
 Berekszászi János, kassai csiszár 383.
 Berethalom, templom 300, 302.
 Berger Ernst: Régi festési eljárásokról 426 k.
 Besztercze, baráttemplom 446; — templom 302.
 Besztercebányai ötvösjegye 48; — puskaművesség 210.
 Besztercező (Szék m.) 277.
 Bethlen-család, iktári 77.
 Bezenyei sírlelet 135.
 Bécs, kais. Antikenkabinet 267.
 Béla, III., temetkezése 29; — IV., király szobra 376.
 Bélyegző agyagból 157.
 Béry Károly 356.
 B H monogramm a Jankovich-féle poháron 396.
 Βίδος, Βεΐδος 411.
 Biel Bálint, kassai csiszár 383.
 Bis Francisco, madridi puskaműves 223.
 Bistue vetus 90.
 Bobrinszky 56.
 Boda Miklós, kassai csiszár 383.
 Bodrogkeresztúr 336, 339, 345.
 Bodrogzigeti pálos-kolostor 377.
 Boffischkammer 9.
 Bogács, templom 297, 299.
 Bohuszlavicz (Trencsénm.) 344.
 Bokor Miksa: Börzsönyi himzések 62.
 Boltosch István, brassai harangöntő 447.
 Bomelius Tamás pap sírköve 14.
 Boncz Ödön dr., helyreigazítás 96.
 Bordan Tamás pap sírköve 15.
 Borghese-Galleria 304—307.
 Bornemissza nyitrai püspök kelyhe 385.
 Borostyán gyöngy 135, 143.
 Borostyánkő elterjedése 145.
 Boroszló, St. Maria auf dem Sande 201.
 Borotva, bronzból 324.
 Bortmes Merten (Holemány) 291.
 Bosznia 87—91.
 Botticelli 391 k.
 Böckh János 179.
 Bögre 122, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 311, 316.
 Bökényimindszenti sírlelet 135.
 Bömches András, brassai harangöntő 447.
 Bőrmaradvány sírban 127, 128 k.
 Börzsönyi Arnold: Őskori emlékek a győri múzeumban 353—360.
 Böszörményi Ádám, marosvásárhelyi puskaműves 214.
 B. P. mesterjegye puskán 214.
 Brassó 10; — ev. főgimnázium puskái 213; — ev. plebánia 300; — Fekete-templom 289, 302, 446; — harangöntők 447; — ötvösjegyek 47; — ötvösművek 116—122, 361—365; — behivótábla 50; — Geiden-féle ezüstkancsó 260; — puskaművesség 213.
 Brekovica 90.
 Brinckmann A.: Zur Geschichte der Schreibtafel 270.
 Bronz borotva 324; — csat 122, 131, 132; — csésze 339; — csipetű 146; — csüngődísz 325; — diszitmény, domborműves 375; — edény, trébelt 336, 339; — fibulák 324 k., 329—352, 356, 371, 438 k.; — fibulák Boszniában 89; — függő 122, 123, 128, 130, 132; — gyűrű 133; — hajtű 272; — halántékgyűrű 183; — kard 12, 340, 344, 354; — karikák 125, 132, 181; — karperecz 73, 123, 272, 332, 356 438 k.; — kereszt 163; — kés 90; — kincsek 337, 342, 344, 345, 351; — -kori edények 354; — -kori fibulák chronológiája 330—352; — -kori urnasírokról Zircz vidékén 437—442; — korong 272; — köpüs véső 334; — lapok, rómaiak 72; — leletek Nagy-öszön 182; — lemez Dunapenteléről 187; — mécs 322; — nyakperez 356; — pityke 132, 181, 325; — ponczoló 334; — rozetta 132; — sisak 89; — stilus 116; — szíjvég 124; — szűrőedény 324; — szűrőkanál 146; — tárgyak Boszniában 89; — tárgyak, sasanidák 56; — trébelt kalapács 323; — tü 438 k.; — vödöröske 322.
 Brown, G. Baldwin 447—448.
 Bruckenthal-múzeum 8, 12, 108—115.
 Bruckner József pap 14.
 Brucla 369.
 Brunsmid J. dr. 249, 250.
 Brüstle József: Recensio universi cleri dioec. Quinque-Eccl. 264.
 Buda, harangöntés 447; — ötvöscsész 47; — ötvösjegyei 49; — puskaművesség 211.
 Budapest, Erzsébethídi sisak 256; — ötvösjegye 47.
 Buday Árpád limeskutatásai 81; — Árpád dr.: A római limes Németországban, ism. dr. Finály Gábor 81—82; — Lőrincz, kassai csiszár 383.
 Bugojno 90.
 Bulgáriai thrák emlékek 414.
 Burgbesch (Szelindek m.) 12.
 Bustindui Santos, puskaműves 216.
 Butmir 88, 156.
 Bűdöspeszt-barlang 166.
 Bűdy-család czimere 262.
 Bükkvidéki barlangkutatás 165 k.
 Byzancz 145.
 Byzánczi selyemszövetek sírokból 29.

C

- Caii filia Comagenia 366.
 Caius Cotonius 366.
 Cajus Sextilius Senecio 275.
 Campania 366, 367.

Carnuntum 68.
 Censor (Metilius Nepos) 433 k.
 Cerović D. B. 88.
 C. G. F. mesterjegy 119.
 Chaperon 206.
 Chartres-i székesegyház 194, 196, 199.
 Chosroes II. képe 53.
 Chronológiája a magyarhoni bronzkori fibulák-
 nak 330–352.
 Cibalisi oszlopfő 249.
 Ciburium, osdolai 446; — a pozsonyi barátok-
 nál 43.
 Codex aureus, Gyulafehérvár 443 k.; — The-
 odosianus 257.
 Coistobokus-érmek 85.
 Collia tribus 368.
 Colonia Ulpia Trajana 434.
 Colvin Sidney 390.
 Comagenia 366.
 Cominazzo Lazarino, puskaműves 224 k.
 Commission für präh. Typenkarten 329.
 Contra-Aquincum 26.
 Contra-Bononia 26.
 Contra-Florentia 26.
 Cordus 434.
 Corona jelzés puskán 213.
 Cotinus-nép 85.
 Cotonia Prima 366.
 Cotonius Caii f. 366.
 Credentiák 75, 261–263.
 Cremutius Cordus 434.
 CRESCENS mécsesbéllyeg 73.
 Crestels Lucas, ötvös 446.
 Csabrendek, fibulák 326.
 Csát 122, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134,
 135, 141, 163.
 Csatkeret 122.
 Csatabárd 129.
 Csákói vicus 369–371.
 Cseh Gáspár, egri várszolga 210.
 Csempék, keletiek 58.
 Cserépedények 80, 91, 436.
 Csérni Béla dr. 228, 230, 231.
 Csésze, bronzból 339.
 Csiga őseletben 161.
 Csirólóvas 126, 127, 128.
 Csik, puskagyártás 447.
 Csikcsatószege ciborium 446.
 Csikmenaság 447.
 Csiksomlyó, Mária-szobor 447.
 Csikszentmárton 447.
 Csíptető, bronzból 135, 146.
 Csiszolókövek 324.
 Csont: csirkéé, sirban 124, 128; — -maradvá-
 nyok 76; — stylus 375; — -tárgyak Óbes-
 senyőn 147–149; — tű 380; — -váz sirban
 22, 122–134, 161 k.
 Csornai sírlelet 135.
 Csóvahegy (Szucság m.) 276.
 Csörlő, agyagból 157.
 Csüngők 124, 135, 143 325.
 Curator viae Flaminiae 434.
 Curčić Vejsil 89.
 Curtea d'Argis 446.
 C. Valerius Septimius Virginius 77.
 Czermak, pozsonyi puskaműves 215.
 Czéh: brassói ötvös 46, 50; — budai ötvös 47;
 — debreczeni ötvös 42; — gráci ötvös
 40; — kassai kardcsiszár 383; — kassai
 lakatos 210; — nagyszebeni ács és fazekas
 8; — óbudai ötvös 47; — pesti ötvös 37,
 47; — pozsonyi ötvös 44; — sárospataki
 puskaműves 210; — -szabályok 37, 40, 42;
 — trencséni ötvös 37.
 Czikói sírlelet 135.
 Czímer: Bártfa városé 287; — Báthory-féle
 213; — berethalmi templomkapun 302; —

Büdy-családé 262; — Czobor-féle 107; —
 Frank Bálinté 111, 115; — Korbély-féle
 100; — Mátyásé és Beatrixé Brassóban
 302; — meggyesi székes- 302; — Révay-
 féle 99; — selmeczbányai 37; — Sopron
 városé 309; — Thurzó-féle 107; — II.
 Ulászlóé 302; — Zápolya-családé 302.
 Czobor Béla 280, 287; — Erzsébet, Thurzó
 Györgyné 107.

D

Dacia, római feliratok 433–435.
 Daciai építkezés 229; — limes 81.
 Darlóc, templom 299, 300, 301.
 Darnay Kálmán 342, 419 k.; — Kálmán: Újabb
 leletek a szalacska barbár kelta pénzverő
 és öntőműhely területén 311–328.
 Darócz, templom 292.
 Dárda, vasból 359.
 Debreczen 339; — ötvösczéhszabály 42; —
 ötvösjegy 49.
 Decebalus vára 229.
 Delhaes-hagyaték a N. Múzeumban 256.
 Delminium 90.
 Denárok, ezüst 315, 316, 318.
 Dessewffy Miklós gróf barbár pénzei, ism. dr.
 Márton Lajos 82–86.
 Dési múzeum 277.
 Diana oltára 433.
 Dienes János, kőművbányai puskaműves 210.
 Diez, Ernst 52.
 Dinand 57.
 Diodorus, Bibliotheca Historica 38.
 Diptychonos szobrocskák 267–271.
 Dísz őskori agyagedényeken 152.
 Díszítmény, domborműves, bronzból 375.
 Díszöv 116–119.
 Dobai Székely Samu, kurucztsízt, 261.
 Doberes 412.
 Dobrusky 420 k.
 Doby Jenő, rézmetsző 393.
 Dodwell-gyűjtemény Münchenben 270.
 Dókus Gyula gyűjteménye 80, 91.
 Dolyán 345, 351.
 Domanizs 345, 352.
 Domanyiki urnatemető 340.
 Dombormű, emberarcú 355.
 Domborműves elefántcsonttábla a Nemz. Mú-
 zeumban 304–308; — római síremlék 368.
 Donator-ábrázolások 200 k.
 Donáti sírlelet 135.
 Donch 98, 100.
 Donja-Dolina 88.
 Dónji-Klakar 88.
 Donner O. véleménye az antik falfestés tech-
 nikájáról 426.
 Dór oszlopfők Apulumban 231 k.
 Drauth György 446.
 Dreger, Moritz 52.
 Drenovi dó 89.
 Drohojowsky gróf fegyverei 218.
 Drotlef Martin (Holemány) 291.
 Drugeth-oltár 280.
 Duchon Menyhért, I. Rákóczi György tsízt-
 tartója 210.
 Dudás Gyula † 92.
 Dunapataj 27.
 Dunapentele 409; — Öreghegy 410.
 Dunapentelei bronzlemez 187; — vassisakok
 253–260.
 Dunavidéki antik emlékeken lovas istenségek
 409–425.
 Dunántúli sírmezők 135.
 Dürer 394.

E

Ebenhösch-féle gyűjtemény 337.
 Eczel, templom 296, 298.
 Edények: bronz- 336, 339; — cserép- 80, 91; — őskoriak 78, 80, 91, 149—154, 272, 354, 355, 381; — rómaiak 73, 369; — sírleletben 135; — üvegből 129.
 Egri almagyari honfoglaláskori lelet 76—77.
 Egyház, lásd templom.
 Egyiptom 283—286.
 Egyiptomi oszlopő Apulumban 245, 252; — telepések Apulumban 253.
 Egytagú fibula 331—352.
 Elefántcsonttábla, Krisztus siratása 304—308.
 Emberarczú dombormű, őskori 355.
 Emberi fej, oszlopő dísz 247.
 Emlékek: abaujszinai 375—376; — brassai ötvösművek 116—122, 260, 277, 361—365; — erdélyi kapuzatok 289—304; — Geiden-féle ezüstkancsó 260; — hetvehelyi falképek 263—266; — Jankovich-féle ezüstpohár 393—409; — Jeszenszky-családé 100; — kredentiák Felsőmagyarországon 75; — kredentiák Munkácsan 261—263; — Krisztus siratása, csontdombormű a Nemzeti Múzeumban 304—308; — monostorszegi koraközépkori templomból 377—378; — olasz rézmetszet Nyitrán 385—392; — őskoriak a győri múzeumban 353—360; — rómaiak 77, 78 k., 365—369, 372—374, 433—435; — Rothbuch-serleg 277; — síremlékek, lásd ott; — szentkirályi tympanon 193—209; — Szent László lovasszobra 287—288; — thrák lovas istenségek 409—425; — túróczvármegyei egyházi 97—107.
 Enkaustikus festés 425—432.
 Englis Antal, pozsonyi puskaműves 218.
 Eperjes, harangöntők 447; — múzeum 288; — ötvösjege 49.
 Epitaphium 107—115.
 Epona thrák emlékeken 421.
 Eraviscus éremleletek 85.
 Erdélyi keleti szőnyegek 62.
 Erdélyi múzeum 81, 375; — obsidián nucleus leletekről 275—277; — erdélyi templomkapuzatok 289—304.
 Erdős Tivadar: Az athénei archaeologiai társaságok és intézetek tevékenységéről 266—267.
 E. S. mester metszete 395.
 E. S. mesterjege 119.
 Essen, dómkincstár 30.
 Esztergomi szablya 181.
 Eszterházy-család fraknoi gyűjteménye 212.
 Eszterházyak fraknoi kincstárában lévő bányászerleg 37.
 Eugypsius Sz. 66.
 Eutyches 412.
 Évangelistarium a nyitrai székesegyházban 385.
 Ezüst: borítás permi tálon 57; — borítás sílakokon 256, 257; — denárok 315, 316, 318; — díszövek 116—119; — fibula 315, 318; — fülbevaló 130, 132, 134, 163; — gyűrű 323; — kancsó, Geiden-féle 260; — kapcsok 89, 316; — karikák 125; — karperecz 181, 316, 317, 323; — kehely 15, 19, 22, 98; — kereszt 15; — láncz 315—317; — Mária-kép 364; — mellboglárók 119—122; — női készség 135, 146; — palliumtű 22; — pénzek 67, 78, 314, 316, 318, 326; — pohár 364, 393—409; — sírkehely 31; — szíjcsatt 181; — szíjvég 124; — tálak Permből 57; — tű 313.
 Ezüstözött fibula 138; — rézmetszet 385—392.
 Eber László dr. 107, 289; — László dr.: Kül-

földi archaeologiai kutatások (középkor) 184—192; — László dr.: A szentkirályi (Vasm.) tympanon 193—209; — László dr.: Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban 385—392.
 Ékszer agyagból 157; — csontból 149.
 Ékvésű dísz 138.
 Épületmaradványok, rómaiak 70 k.
 Érem: Audoleonos-féle 85; — árpádkori 379; — barbár 82—86; — Coistobocus- 85; — ezüst 67, 78, 314, 316, 318, 326; — keleti, honfoglaláskori leletben 76; — kelta 82; — lelet 315, 326; — mezőbodonai 78; — szárazvámi 66; — római 315, 372, 375; — öntőminta Regölyről 84; — verőtő Szalacsáról 84.
 Érmészet, bosnyák 91.
 Érsek-Csanád 27.
 Érsek István, kassai csiszár 383.
 Ételmaradékok sírban 128.

F

Faber Moritz dr. 88.
 Fabriczy Kornél † 92—94.
 Fajsz 27.
 Fakarzat a nagyjeszeni templomban 102—103.
 Falfestészet, antik 425—432.
 Falfestmény Szucsánban 75.
 Falfestmények Turócszentmártonban 98.
 Falképek 263—266.
 Fasíremlék 99; — Kostyál-féle 102.
 Faszbtor 98, 447.
 Fegyverek csontból 148.
 Feil, R. Georg, szelindeki diaconus 14.
 Fejérpataky László: Brassó városának számadás könyvei 62.
 Fejérvári Jenő, sárvizi birtokos 277.
 Feketeahalom 365.
 Fekete István Mezőbodonban 77.
 Felek, templom 291.
 Feliratok: fakarzatán 103; — harangokon 14, 19; — hoemányi templomon 291; — Jankovich-féle ezüstpoháron 393, 407; — nagy-szebeni régi erődítményen 8; — neczpáli oltáron 104—107; — pozsonyi ötvöstárgyakon 43; — római gyűrűn 314; — római kőemléken 77, 366—368, 372 k., 375, 433—455; — római téglakon 26 k.; — síremléken 15, 99, 100, 102, 108, 109; — soproni ötvösök szabadalmi levelének pecsétjén 308; — szelindeki ev. templomban 14, 15; — szelindeki várban 2, 4, 9; — szőszéken 100; — thrák lovas emléken 410, 414; — zászlón 102.
 Felka (Szepesm.) 344.
 Felsőfüged 435.
 Felsőmagyarországi templomokban létező credentiákról 75.
 Felső-Tündér 437.
 Felvincz 435.
 Ferenczy Sándor: Aranytörő Zalatnáról 80; — Sándor: Újabb római leletekről Zalatnán 374—375.
 Ferrara 210.
 Fertő-Fehéregyháza 64.
 Festmény fakarzatán 103.
 Festmények tympanonokon 302.
 Félhold czimerkép pecséten 278.
 Félholdas csüngők 135; — ékszer 143.
 Félköríves fibula 332.
 Fémtükör 135.
 Fibula 135—140, 272, 324 k., 356, 371, 438 k.; — arany 338; — barbár 330; — bronzkori chronológiája 330—352; — egytagú 331—352; — ezüst 315, 318; — félköríves 332; — hall-

- stattkori 330; — hárfaalakú 334, 339; — hurkolt 337 k.; — kapcsolótű 330; — keletkezése 331, 333; — kéttagú 352; — közép-európai eredete 333; — laténekori 330; — »magyar« 340; — osztályozása 329–352; — pajzsos 338, 341; — pápaszemforma 345, 350; — régibbközépkori 330; — rómaiakori provinciai 330; — spirális korongú 341 k.; — számszerű 342; — terramara- 331; — typológiája Boszniában 89; — vezérkorongos 342; — vonóhátú 331, 333, 334, 338.
- Filefalva (Szepesm.) 383.
- Finály Gábor dr.: Két római felirat Daciából 433–435; — Gábor dr., ismerteti dr. Bupay Árpád könyvét 81–82.
- Finiguerra, Maso 391.
- Finomság az ötvöstárgyakban 37.
- Firdausi sahnáméja 59.
- Firenzei János, szobrász 279.
- Fischer János, pozsonyi puskműves 218.
- Flaminiae viae curator 434.
- Fleischer Baltesser, ötvös 120; — Gottlieb, ötvös 119.
- Fleury: Études sur les portails imagés du XIIe siècle 196.
- Floch Domokos, pesti puskműves 215.
- Foerk Ernő: A kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki sírja 19–33.
- Fogaras Georg, szelindeki confiator 14.
- Fogaras, sodronyzománczos kehely 446.
- Fokos 129.
- Foktő 27.
- Folia 139.
- Fonatmintás kötéredékek Monostorszegről 377–378.
- Fonyó Sándor, pécsi kanonok 264.
- Forgách-család 278–283.
- Forgách nyitrai püspök kelyhe 385.
- Forgách-család 250.
- Forster Gyula br. 94.
- Fortunatus, eques rom., 366.
- Földtani Intézet 167, 169.
- Fraknói kincstár 37; — puskművesség 215.
- Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora 287.
- Franck Bálint epitaphiuma 107–115.
- Frantz Jacobus, ötvös 119.
- Fratres Arvaes 433 k.
- Freiburgi Münster 193.
- Fresco-festés technikája 425–432.
- Frontalitás 195, 199.
- Fügedi vicus 435–437.
- Függő 122, 123, 128, 130, 132.
- Fülbevaló 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 163, 181, 272, 312.
- Fürdő berendezése 71; — római 64; — török 96.
- Füredi nyereg 95.
- Füreszvonalú metszés 39.
- Fűtőszervezetek, rómaiak 71.
- Gagát karperecz 360.
- Gaichlinger, szombathelyi puskműves 215.
- Gallasy Lajos: Az egri almagyari honfoglalás-kori leletről 76–77.
- Gans-féle frankfurti gyűjtemény 58.
- Ganser-ágyú Kassán 282.
- Garadna 170.
- Gasparetz Géza Elemér dr.: Az antik falfestészet technikájáról 425–432.
- Gácsvár 281.
- Gállfy Ignác, miskolci igazgató 165.
- Gávai sírlelet (Szabolcsm.) 135–147.
- Geiden-féle ezüst kancsó Brassóban 260.
- Gentron, párisi puskműves 222.
- Gepida stilus 142.
- Geram, Wolff Ferdinánd 43.
- Gerecze Péter dr. 96.
- Gerhold-kehely Salzburchban 31.
- Germán állatornamentika 141 k.
- Gezsa-hegy Mezőkapuson 79.
- Géza, II. 1, 16.
- Ghymes vára 280.
- Γίγας 414.
- Gizella királyné temploma Veszprémben 29.
- Glasiñáz 90.
- Gohl Odön dr. 82.
- Gorica ezüst ékszerek 89.
- Gorzano, terramara 336.
- Gót stílus kapuzatok erdélyi templomokban 289–304.
- Gödöllő, honfoglaláskori lelet 180–182.
- Gölniczbányai puskgyártás 210.
- Gömböcsös fülbevaló 163.
- Görög nyelvű emlék Intercisában 410, 412.
- Gráci ötvöscséh szabályai 40.
- Griča 89.
- Grinzweig János, kassai csiszár 383.
- Grkovci 90.
- Groller M.: Archaeologiai ásátások Sopron-megyében 64–74.
- Gubitz Kálmán 96; — Kálmán: A kishegyesi régibb középkori temető 122–134; — Kálmán: A monostorszegi fonatmintás kötéredékekről 377–378.
- Gundbald-kehely 31.
- Gust Adolf 118.
- Gyárfás Tihamér dr. 45; — Tihamér dr. Batthyaneum, I. k. 443–447; — Tihamér dr.: Brassói ötvösművek 116–122, 361–365.
- Gyermel 345.
- Gyertyatartók a pozsonyi ev. egyház tula-
nában 44.
- Gyirmot 354.
- Gyöngy 73, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 143, 144, 316, 318, 327.
- Gyöngyösi ötvösjeggy 49.
- Győr 351.
- Győri múzeum őskori emlékei 353–360; — Szent László-herma 287; — ostromának ábrázolása puskán 211.
- Gyűjtő-nyílcsúcs 181.
- Gyulafehérvár 233 k., 236 k., 443–447; — codex aureus 443 k.; — egyházm. múzeum 446; — múzeum 415; — székesegyház kapuzata 289.
- Gyulafehérvári tympanon 195.
- Gyulai Borbála 281.
- Gyűjtemény: Bobrinszky- 56; — Dessewffy Miklós gróf-féle érem- 82 k., 326; — Dókus Gyuláé 80, 91; — Ebenhöch-féle 337; — Eszterházy-féle fraknói 37; — Gans-féle frankfurti 58; — Graffenrid- 340; — gyulafehérvári kincstár 446; — Jankovich Miklós-féle 211, 393; — Kiss Ferencz-féle 211; — Polowzeff- 56; — Ráth György-féle 352; — Téglás Istváné 78, 436; — Varsányi János-féle 338; — Wolf Sándor-féle (kismartoni) 64.
- Gyűrű 22, 24, 31, 132, 135, 314, 323.
- H
- H. mesterjeggy puskán 212.
- Habsburg Ferdinánd 11.
- Hacher Dávid, pesti puskműves 211.
- Hajagos-hegy 440 k.
- Hajtű, bronz 272.
- Hal római domborművön 90.

Halaváts Gyula: Szelindek vára és a szelindeki, nagycsüri. kakasfalvi templom 1—19.
 Halántékgyűrű 183.
 Hallstatti csörgők 326.
 Hallstattkori fibulák osztályozása 330; — sírlelet 355.
 Halmen Michael, szelindeki senior 14.
 Halotthamvasztás 83.
 Halotti álarcz felhasználása a szobrászatban 204.
 Hampel József 44; — József: Apulumi oszlop-fők 228—253; — József: A gávai sírlelet (Szabolcsm.) 135—147; — József ismerteti Brown G. Baldwin könyvét 447—448; — József: Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken 409—425; — József: Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon 50—64.
 Hanebacn (Kakasfalva) 19
 Hann Sebestyén 45, 107—115.
 Harangformájú oszlopfej 252.
 Harangok a kakasfalvi ev. templomban 19; — a szelindeki ev. templomban 14.
 Harangöntő Iglón 287.
 Harangöntők Erdélyben 447.
 Hardegg Ferdinánd 211.
 Harina, temetom 292.
 Harpokrates thrák emléken 421.
 Hartmann Gáspár, besztercebányai puska-műves 210.
 Hatvan 84.
 Haynald Lajos kalocsai ásatásai 19.
 Hálószily 380.
 Háromi ősemlék kutatásának mai állása 164—170.
 Hahn Márton 11.
 Heftel 119—122.
 Hekler Antal dr. 409; — Antal dr.: Római vassisakok Dunapenteléről 253—260.
 Hemesai cohors 258, 260.
 Henszlmann Imre 19, 289, 393.
 Heppe H. 72.
 Herczegowina 87—91.
 Herepey Károly 370.
 Herkulesfürdő 434.
 Herman Hans, puskafeleirat 214.
 Herman Ottó 147, 164 k.
 Hertel János, pap 14; — szelindeki ecclesiasticus 14.
 Hertnek 279.
 Herzfeld E.: Die Genesis der islamischen Kunst 53.
 Hettner Felix 72.
 Hetvehelyi falképek 263—266.
 Hevesmegyei sírlelet 135.
 Heydelberger Martinus, soproni ötvös 310.
 H. F. jelzés puszkákon 210.
 Hideg-Szamos 276.
 Hillebrand Jenő dr., anthropologus 169.
 Hippolyt, egri püspök 210.
 Hispania 434.
 H. M. mesterjegy 122.
 Hoernes Moritz 87, 331—333, 342.
 Hoernes-Radimsky: Die neolithische Station von Butmir 156.
 Hofman György, pozsonyi puska-műves 221.
 Hólemány, templom 290.
 Honfoglaláskori lelet 76—77, 180—182.
 Honorius Augustadunensis 195.
 Horreum 71.
 Hörmann Konstantin 87.
 Hufnagl rajza a nagyvárad Szent László-szoborról 288.
 Hunfalvy J.: Magyarország és Erdély képeiben 8.
 Hunnoboc (Kakasfalva) 19.
 Hunt-Páznán nemzetség 278—283.

Hunyadi János 10.
 Hurkolt fibulák 337 k.
 Hypocaustum 71.

I

Idolok, agyagból 154 356.
 I. F. mesterjegy 119.
 Igló, harangöntő 287; — puskagyártás 210.
 Ikland 78.
 Illyr törzsek fibulái 348.
 Ingenua 366.
 Intercisa 249, 258, 409.
 Ipoly völgye 85.
 Ipolyi A. 98, 100.
 Irán szellem a keleti ornamentikában 55.
 Islam, Der 52.
 Ismertetések: Batthyaneum, szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér, I. k. (ism. Supka Géza) 443—447; — Becker Erich: Das Quellwunder des Moses (ism. Éber L.) 186—188; — Brown G. Baldwin: The arts and crafts of our teutonic forfathers (ism. Hampel József) 447—448; — Buday Árpád dr.: A római limes Németországban (ism. dr. Finály Gábor) 81—82; — Dessewffy Miklós gróf bárbar pénzei (ism. dr. Márton Lajos) 82—86; — Kehrler Hugo: Die heil. drei Könige in der Literatur und Kunst (ism. Éber L.) 182—192; — Komárom vármegyei és városi múzeumegylet 1909. évi értesítője (ism. a. b.) 86—87; — Mahler Ede: Okori Egyiptom (ism. dr. Körrösy László) 283—286; — Rosenberg: Geschichte der Goldschmiedekunst auf techn. Grundlage (ism. Winkler Elemér) 35 k.; — Schönewolf Ottó: Die Darstellung der Auferstehung (ism. Éber L.) 184—186; — bártfai Szabó László: A Hunt-Páznán nemzetségbeli Forgách-család története (ism. dr. Bagyary Simon) 278—283; — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina, XI. k. (ism. a. b.) 87—91.
 Istenségek, thrák lovasok 409—425.
 Ivan Santos bélyeg puszkán 216.

J

Jaáki templom 97.
 Jahrbuch des siebenbürgischen Karpatenvereins 8.
 Janicsek József dr. 288.
 Jankó László: Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén 437—442.
 Jankowich Miklós 211, 393.
 Jaszlizka (Lengyelország) 383.
 Jassenski (Jeszenszky) Ferencz 102; — Mathias 103.
 János, harangöntőmester Iglón 1426-ban, közli dr. Petri Pekár Károly 287.
 Jászói puska-művesség 210.
 Jekel Johann Georg, ötvös 362.
 Jeruzsálemi Szent István-féle templom 28.
 Jeszenszky család emlékei 100; — Ferencz temetkezési zászlaja 101—102; — István 102 — Mátyás 103; — Zsigmond 103.
 Jezerine 84.
 J. G. J. mesterjegy 362.
 Jósza András dr. 135, 147.
 Jörge, kőfaragómester Szepesszombatból 1466-ban, közli Petri Pekár Károly dr. 287.
 Julia Artemisia 77.
 Julius (Marcus Sedatius) 433; — Rufus 372.

Jung János, bazini puskaműves 215, 221.
Justh-család 104; — János 105.

K

Kablic-male 90.
Kacza, templom 292.
Kadič Ottokár dr. 161; — Ottokár dr.: A há-
mori ősember kutatásának mai állása 164
—179; — Ottokár dr.: A Szeleta-barlang-
ról 94 k.
Kaffka László 180.
Kagyló őseletben 161.
Kakasfalvi templom 1—19.
Kalaja-Dalmaces 89.
Kalapács 72, 78, 323, 380.
Kalinka 420 k.
Kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki
sírja 19—33.
Kalp Sámuel mesterjegye 119.
Kanál, áldoztató 446.
Kancsó, Geiden-féle 260.
Kapcsoló tű-fibula 330.
Kapi Császár János, kassai kardcsászár 383.
Kapocs 89, 131, 132, 133, 134, 316.
Kaposmente 326.
Kapuzat a középkori templomoknál 194.
Kapuzatok erdélyi templomokban 289—304.
Karcasai ref. templom 97.
Kard, bronz- 12, 340, 344, 354; — császár czéh
Kassán (XV. sz.) 383; — Rákóczi-féle 282;
— sirban 125; — vas- 125, 356, 358.
Karika, agyag- 157; — bronz- 125, 132, 181;
— ezüst- 125; — vas- 122, 128, 359.
Karovida 89.
Karperecz, bronz- 73, 123, 272, 332, 356, 438 k.;
— ezüst- 181, 316, 317, 323; — gagát- 360;
— vas-, 132, 134, 135.
Kassa, Erzsébettemplom 289; — Ganser-ágyú
282; — kardcsászár-czéh 383; — ötvös-
jegye 47.
Kassai puskaművesek 210.
Katlansírok 83.
Kaukázus 57.
Kápolna, lásd templom.
Kármán-nyereg 95.
Kecselyuk-barlang 166.
Kecskemét, múzeum 344; — urnatemető 87.
Kecskeméti W. Péter 37, 42.
Kehely 15, 19, 22, 24, 31, 43, 44, 98, 280, 385,
446.
Kehrer Hugó: Die heiligen drei Könige in
Literatur und Kunst (ism. Éber L.) 188—
192.
Kelemen, VI., pápa 12.
Keller Venczel, pozsonyi puskaműves 221.
Kelmen Bálint, kassai császár 383.
Kelnek 10.
Kelta ermek 82; — pénzverő- és öntőműhely
Szalacsán 311—328; — síremlékek 90.
Kelyhes oszlopfeje Apulumban 245, 252.
Kemény János nyerge 95; — József, nemzeti
múzeumi mechanikus 253; — Lajos 210;
— Lajos: Az abaujszínai átmenetkori egy-
házról 375—376; — Lajos: Kassai kard-
császárok a XV. században 383.
Kemmerich: Die frühmittelalterliche Porträt-
plastik 200.
Kenczler Hugó dr.: A N. Múzeum egy régi
ötvösművének védelme 393—409.
Kenderes 345.
Kengyel 76, 182.
Kentoripa 268.
Kenyérmező 10.
Kerbschnitt-dísz 138.
Keresd, templom 299.
Kereszt 15, 22, 24, 30, 163.

Keresztelő medencze 14, 63 k., 98.
Keresztényfalu, templom 292.
Keszthely, Apatdomb 337.
Keszthelyi sírleletek 135.
Képtárak, a Forgách-családé 281.
Kéry Ádám 281.
Kés 90, 122, 124, 128, 131, 132, 133, 134, 322,
356.
Késmárk városháza 287.
Késmárki puskagyártás 210.
Későbronzkori urnasírokról Zircz vidékén 437
—442.
Két római felirat Daciából 433—435.
Kéttagú fibula 352.
Kiállítás, müncheni mohamedán 50—64.
Kikonitz Pál, kassai császár 383.
Kimakowitz M.: Alt-Hermannstadt 2, 8; —
Stolzenburg 12.
Kivőpa vagy Kevőpa 410.
Királysobrok Abaujszínán 376.
Királyudvar 68.
Kirkspieli keresztelőkút 63.
Kisapáti 345.
Kisbóbróc 345.
Kisborzavári hegy 440 k.
Kiscsür 18, 294.
Kisdísznód, templom 289, 290.
Kishartyán 85.
Kishegyesi régibb középkori temető 122—134.
Kis-Iklód 276.
Kisléghi Nagy Gyula: Az ó-bessenyei őstelep
147—164.
Kiss Ferencz-féle gyűjtemény a N. Múzeum-
ban 211.
Kisszentpálpuszta 353.
Kistapolcsányi fegyverek 216.
Kisterenne 345.
Klakari őstelep 88 k.
Klimó György, pécsi püspök 264.
Kniess, Carl: Die Punzierung in Oester-
reich 48.
Koenig Andreas, szelindeki senior 14.
Kókay R., szegedi puskaműves 216.
Kókuszdíoból készült kehely 15.
Kolloff 390.
Kolozsvár 414.
Kolozsvári Márton és György 95, 287.
Kolozsvári múzeumi könyvtár 214; — harang-
öntés 447; — ötvösjegyek 48, 49; — puska-
művesség 214; — thrák emlék 422.
Komaromi ötvösjege 49.
Komáromvármegyei és városi múzeumegyesü-
let 1909. évi értesítője (ism. a. b.) 86—87.
Komjáthi 345.
Konstantinápolyi Szent István-féle templom 28.
Konyhahulladék Obessenyőn 161.
Korbély Gáspár síremléke 100.
Korinthosi oszlopfeje Apulumban 235 k.
Korniss Gáspár gróf 214.
Korompai puskagyártás 210.
Korrespondenzblatt des Vereins für sieben-
bürgische Landeskunde 12.
Kostolac 433.
Kostyál Zsófia fásiremléke 102.
Kovács Mihály, jászói puskaműves 210.
Kozarac 89.
Kő: emlékek, őskoriak, Györmegyből 353 k.;
— emlékek, rómaiak 77, 78 k., 365—369,
372—373, 374, 409—425, 433; — -faragó-
mester Szepesszombatban (1466) 287; —
-kalapács 78, 380; — -keresztelőmedencze
98; — -sarkophag 66, 367; — -szerszámok
165 k., 369; — -töredékek, fonatmintájúak
377—378.
Kőhalom, királyi vár 10.
Köln, Anno II. érsek peduma 30.
Könen 74.

- Könyöki J. 75.
 Könyvészet 384.
 Könyvismertetések, 1. ismertetések.
 Köpüsvéső 334.
 Kőrmöczbányai puskaművesség 210.
 Körös, templom 296, 298 k.
 Körössy László dr. ismerteti Mahler Ede könyvét 283–286.
 Körrendelet (Sárosvármegye alispánjától) műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában 288.
 Kőszeg ostromának ábrázolása puskán 212.
 Kőszeghy Elemér: Soproni ötvösök hivatalos jegye 308–310.
 Kőváry L.: Erdély építészeti emlékei 8.
 Kővér Béla 45.
 Középkori leletek Szarvason 378–382; — temetőről Nagyöszön 182–183.
 Kragsturz-ív 294.
 Krapina 88.
 Krasznahorka 351.
 Krásznai aranykincs 44.
 Krecsmárk Endre ifj.: Szarvasi középkori és őskori leletekről 378–382.
 Kristeller 390.
 Krisztus a gyulafejevári tympanonon 195 k.; — megkereszteltetése a Jankovich-féle poháron 394 k.; — a szentkirályi tympanonon 198 k.; — siratása, elefántcsonttábla a nemzeti múzeumban 304–308.
 Krompachi puskagyártás 210.
 Krüger E. 72.
 Kusch Lőrincz, ötvös 446.
 Kulcsfűzér, római 321.
 Kulen Vekuf 90.
 Kunfia Endre 376.
 Kún nyereg 95.
 Kunst und Kunsthandwerk 52.
 Kupellenprobe 38, 41.
 Kurd 342.
 Kusair Amra 53.
 Kutatási módok az ötvösség történetében 33–50.
 Kuzsinszky Bálint dr. 249, 344.
 Kuhlbrandt E. 300, 302.
 Kühn Lajos: Középkori temetőről Nagyöszön 182–183.
 Kühnel Ernst 52.
 Külföldi archaéologiai kutatások 184–192.
 Kűszner Michel (Pozsony) 44.
 K. Winkler Elemér, lásd Winkler.

L

- Laelianus Larcius consul 372.
 Lamoki thrák emlék 422.
 Lang Jakab, kassai puskaműves 210; — Piter mesterjegye 118.
 Latène fibulák 325; — fibulák osztályozása 330; — kultúra, hazai 83; — leletek Győr-megyében 356 kk.; — -sisakok 257.
 Lazarino Lazaro, puskaműves 214.
 Lánicz 143, 315–317, 356, 358.
 Lánicszemek sírban 143.
 Lánda, kelta 328.
 Láng Margit dr.: Terracottából való diptychonos szobrocskákról 267–271.
 László, V. 10.
 Lázárpaták 342.
 L. B. mesterjegy 122.
 L. C. mesterjegy 446.
 Leányvári ásatások 87.
 Leda a hattyúval bronzkorongon 272.
 Leff Ferdinánd, munkácsi plébános 262.
 Legio V. Macedonica 434.
 Legionarius sisak 257.

- Lehóczky Tivadar: A munkácsi régi oltár-kredenczeokról 261–263.
 Leibicz, torony 287.
 Leletek: almagyari honfoglaláskori 76–77; — aquincumi thrák 319; — bronzkoriak Zircz vidékén 437–442; — csákoí 369–371; — Daciában 433–435; — dunapentelei vas-sisakok 253–260; — egri honfoglaláskori 76–77; — erdélyi obsidián nucleus 275–277; — Fügeden 435–437; — gávai 135–147; — gödöllői honfoglaláskori 180–182; — hámosi 164–179; — kalocsai székesegyházban 19–33; — kishegyési 122–134; — mező-bodoni 77–80; — mezőszakáli 77–80; — nagyösz 182–183; — óbessenyői 147–164; — pécsi 371–373; — pécs-báttaszéki vasút építésénél 96; — péntekszűri 83; — római Pécssett 371–373; — római Sopronban 70 k., 271–275, 365–369; — római Zalánán 374–375; — sisái 320; — Szalacsán 311–328; — Szarvason 378–382; — szendrői 85; — zalaszentgróti árpádkori 183; — zalatnai 80; — Zircz vidékén 437–442.
 Lelőhelyek: Abaujszina 376–377; — Almagyar 76–77; — Alpár 344; — Alsófüld 276; — Alsószentivány 84; — Alvincz 236, 238; — Andrásfalva 336; — Andrásida 357–358; — Apahida 85, 276; — Apulum 228–253; — Aquincum 319; — Arcár 423; — Aszód 337, 345; — Ács (Győr-m.) 354; — Bakodpuszta 135; — Bács 96; — Bela Crkva 421; — Bezenye 135; — Bodrogkeresztúr 336, 339, 345; — Bohuszlavicz (Trencsén-m.) 344; — Bökénymindszent 135; — Brekovic 90; — Budapest-Erzsébethíd 256; — Bugojno 90; — Bulgária 414; — Butmir 88, 156; — Costa di Marano 339; — Csabrendek 326; — Csáko 369–371; — Csorna 135; — Cziko 135; — Daciában 443–435; — Debreczen 339, 345; — Dolyán 345, 351; — Domanizs 345, 352; — Domanyik 340; — Donát 135; — Donja-Dolina 88; — Dönji-Klakar 88; — Drenovi dő 89; — Dunapentele 253–260, 409 kk.; — Eger 76–77; — Erdély 275–277; — Felka (Szepes-m.) 344; — Felső-Tünder 437; — Fucino 339; — Füged 435–437; — Gáva 135–147; — Gemeinlebarn 332, 333; — Glasinac 333; — Glava Panega 414, 421; — Gorica 89; — Gorzán 336; — Gödöllő 180–182; — Griča 89; — Grkovci 90; — Gyermel 345; — Gyirmót 354; — Győr 351; — Gyulafejevár 233 k., 236 k.; — Haidhof 334; — Hajagos-hegy 440 k.; — Hallstatt 326; — Hatvan 84; — Hámos 164–179; — Hidegszamos 276; — Jezerine 338; — Kablič-male 90; — Kalocsa, székesegyház 19–33; — Kalaja-Dalmaces 89; — Kaposmente 326; — Karovida 89; — Kecskemét 87; — Kenderes 345; — Kenyöripa 268; — Keszthely 135; — Keszthely-Apátdomb 337; — Kisapáti 345; — Kisbóbróc 345; — kisborzavári hegy 440 k.; — Kishartyán 85; — Kishegyes 122–134; — Kisiklód 276; — Kisszentpálpuszta 353; — Kisterenne 345; — Klein-Ansker 344; — Komjáthi 345; — Kozarac 89; — Krasznahorka 351; — Kreta 332; — Kulen-Vekuf 90; — Kurd 342, 345; — Lamok 422; — Lázárpaták 342; — Leányvár 87; — Livno 90; — Lohinja folyó mentén 89; — Madácska 339; — Magyarbikal 276; — Magyarbrád 352; — Marczal 345; — Margitta 83; — Marosportus 232, 234; — Marosvásárhely 276; — Mezőberény 135; — Mezőbodoni 77–80; — Mezőbő 276; — Mezőkászony 135–137; — Mezőszakál 77

—80; — Mezőszilvás 344; — Miskolcz 340;
 — Monostorszeg 377—378; — Mosony 334;
 — Mykenai 332; — Nagymás 276; —
 Nagybarát 355; — Nagyósz 182, 183; —
 Nagyszékely 84; — Négerfalva 433; —
 Obessenyő 147—164; — Oláhfordorháza
 276; — Olympia 332, 338, 348; — Orczi
 345; — Ördöngösfüzes 351; — Öreghegy
 Gödöllőn 181; — Örményes 370; — Paczalka
 84; — Pálhálás puszta 440 k.; — Pápa 351;
 — Pergamon 268; — Perjámos 135, 145; —
 Peschiera 331; — Peszeradács 135; — Pécs
 371—373; — Pécs-báttaszéki vasút 96; —
 Pénteksúr 83; — Pfersee 256; — Pilin 84,
 340; — Podorágy 84; — Portus 351; —
 Prestawlk 339; — Provadia 425; — Puchó
 345, 350; — Pusztabakod 135; — Pusztabukova
 149, 151; — Ratiaria 423; —
 Regöly 84, 337; — Remete 85; — Roma
 336; — Saint Médard des Frères 428; —
 Sajógömör 345; — Salamon (Szolnokdo-
 bokam.) 277; — Sárviz 277; — Sisia 320;
 — Skelani 90; — Somlyó 328; — So-
 mogytóponár 328; — Sopron 271—275, 365—
 369; — Sopronmegye 64—74; — Staklen
 424; — St. Canzian 342; — Stomfa 350,
 352; — Strbci 332, 333; — Šu Knoll 89;
 — Szacsva 276; — Szalacska 84, 311—
 328; — Szamosújvár 276; — Szarvas 378
 —382; — Szászbuda 344; — Szászu-
 falu 84; — Szendrő 85; — Szentendre
 337; — Szenteseberekhat 135; — Szerb-
 csanád 163; — Szécsén 135; — Szék 276,
 277; — Szilágyosomlyó 137; — Szirák 84;
 — Sziszek 346; — Sztinya 351; — Szob
 85; — Szolnok 334; — Szucság 276; —
 Tápiószéle 84; — Tápiószentmiklós 335,
 358 k.; — Temesremete 84, 85; — Tešan 89;
 Tényő 354; — Téth 337; — Tinnye 345;
 — Tiszafüred 135; — Torda 416; — Tó-
 szeg 84; — Törökkoppány 345; — Úzsá-
 völgye 337, 342; — Varvara 90; — Vaša-
 rovine 90; — Vác 333; — Várhely 415;
 — Vecsenypuszta 353; — Velemszentvid
 84, 337, 338, 339, 342, 345, 352; — Voko-
 vicze 342; — Viminatium 416; — Worms
 256; — Zalaszentgrót 84, 183; — Zalatna
 80, 374—375; — Zemplénmegye 80; —
 Zemplénszerdahely 91; — Zircz vidéke 437
 —442; — Zupnjac 90.
 Lemnicus 275.
 Leses, templom 299.
 Levacensis episcopus 446.
 Lébényi templom 97.
 Lichtenperger Caspar 43.
 Limeskutatás Erdélyben 81.
 Limes útvonala Sopronmegyében 68.
 Lindenschmidt: Die Altertümer unserer heid-
 nischen Vorzeit 256, 336.
 Lipperheide, Freih. v.: Antike Helme 256.
 Lissauer 329.
 List, Camillo 52.
 Liszty László 42.
 Livno 90.
 Loczka József dr. vegyelemzése 138.
 Lóczy Lajos dr. 172, 179.
 Lohinjai lelet 89.
 Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken
 409—425; — római síremléken 273; — szo-
 bor 287—288.
 Lőcse, gimnázium 287.
 Lőcsei puskagyártás 210, 214.
 Löw dr., geopaläontologus 147.
 Lucii f. Titus Sarioleus 366.
 Lucius Lucilius 368.
 Lúdtójas sirban 131.
 Lydiai kő 38.

M

M mesterjegy 119.
 Macedoniai V. legió Mezőbodonban 77.
 Macedonia legio 434.
 Mackowsky Hans 93 k.
 Madácska 339.
 Madáralakok arany nyakéken 312.
 Magyar-Bikal 276.
 Magyarbrád 352.
 Magyar és török lovasság összecsapása egy
 1626-iki puskáról 209; — fibulák 340; —
 fibulák osztályozása 329—352.
 Mahler Ede 409; — Ede dr.: Okori Egyptom
 (ism. Körössi László dr.) 283—286.
 Maiestas Domini ábrázolása 196.
 Mailáth Béla: A Tört. Kiáll. Kalauza 211.
 Manchen Mihály, segesvári harangöntő 447.
 Marcia Metilia 434.
 Marcus Sedatius Caji filius 433, 434.
 Marczal (Nógrád) 345.
 Margittai tumulusok 83.
 Marosportus 232, 234, 238.
 Marosvásárhely 276; — puska művesség 214.
 Marosvölgye 10.
 Martin stockholmi gyűjteménye 58.
 Mascaron 119.
 Maspéro G.: L'archéologie égyptienne 249,
 252.
 Matl Matheus, puska műves 222.
 Mautner Hans jun., ötvös 122.
 May Michael, ötvös 119, 365.
 Mária-kép, orthodox 364.
 Máriássy Zsigmond síremléke 376.
 Márki S.: Aradmegye és város története 214.
 Márton, kassai császár 383; — Lajos dr. 94;
 — Lajos dr. ismerteti gróf Dessewffy Mik-
 lós barbár pénzeiről szóló könyvet 82—86;
 — Lajos dr.: A magyarhoni fibulák osztá-
 lyozása 329—352.
 Mártonfi dr. 277.
 Máté, kassai császár 383.
 Mátyás király címere Brassóban 302; — ki-
 rály freskója Brassóban 446.
 Mâle: L'art religieux du XIIIe siècle en
 France 194.
 Meckenem, Israhel von 394.
 Mednyánszky Dénes br.: Felsőmagyarországi
 templomokban létező credentiákról 75; —
 Pál br., szepesi kamarai elnök 262.
 Meggyes 10; — székes címér 302; — tem-
 plom 300.
 Mellboglárók 119—122.
 Mellti barbár sírokban 140.
 Mentonnière 206.
 Mentzel János, kassai puska műves 210.
 Merész Fülöp, III. 204.
 Mergli Simon, császári építész 262.
 Merian Mátyás, rézmetsző 112 k.
 Meroving stílus 142.
 Merten Bortmes (Holemány) 291.
 Mesterjegyek: A. G. 118; — B. 364; — Bar-
 tesch Igel 365; — Baum Lucas 122; —
 Benkner Johann sen. 364; — B. H. 396;
 — B. P., puska 214; — brassóiak 45, 118—
 122; — Czermak, puska 216; — C. G. F.
 119; — E. S. 119; — Fleischer Balthesser
 120; — Fleischer Gottlieb 119; — Frantz
 Jacobus 119; — G. O. 118; — Gust Adolf
 118; — gyűjtése 35 k.; — H. puska 212;
 — Hacher Davit in Pest, puska 211; — Hann
 Sebestyén 107; — Heidelberger Márton
 310; — H. F. puska 210; — H. M. 122;
 — Ivan Santos, puska 216; — Jekel, Jo-
 hann Georg 362; — J. F. 119; — J. G. J.
 362; — J. T. R. 118; — Kalp Sámuel 119;
 — Kókay R. puska 216; — Lang Piter
 118; — L. B. 122; — L. C. 446; — M. 119; —

- Mautner Hans jun. 122; — May Michael jun. 119, 365; — M. H., soproni 309; — M. M. 122; — M. N. 121; — Myss Merten 122; — Neisteder Michael 120; — Neistner Ferencz in Ofen, puskán 211; — Ollescher Gerg 118; — Pfeiffer Lucas 120; — P. L. 118; — pozsonyiak 43, 309; — Römer, Josef Traugott sen. 118; — Schnell Eduárd 119; — S. H. 107; — S. K. 119; — soproni ötvösöké 309; — Z. L. puskán 214.
- Metilia Marcia 434; — Rufina 434.
- Metilius Sabinus Nepos 433 k.
- Meyer Detre, rézmetsző 112.
- Mezit bég 10.
- Mezőberényi sírlelet 135.
- Mezőbodonai vicus 77, 80.
- Mező-Bőd 276.
- Mezőkapus 78.
- Mezőkaszonyi sírlelet 135, 137.
- Mezőszakáli vicus 77—80.
- Mezőszilvás 344.
- Mécses, római 67, 73, 322, 436.
- M. H. soproni ötvösjegye 309, 310.
- Mihalik József 39, 41, 48.
- Mihály, kassai császár 383.
- Mihrab 54.
- Miksa, I., császár 209.
- Miles, Würgengel 11.
- Mimbar 54.
- Miniaturók, keletiek 52.
- Miske Kálmán br. 27, 329, 330, 332, 334, 336.
- Miskolcz 340.
- Miskolczi első puskák 210; — múzeum 169, 179.
- Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 18.
- M. M. mesterjegye 122.
- M. N. mesterjegye 121.
- Modori ötvösjegye 49.
- Mohamedán kiállítás Münchenben 50—64.
- Monostorszeg, fonatmintás kötöredékek 377—378.
- Mont Beuvray 84.
- Montelius Oscar 330, 332, 336, 347.
- Monuments et mémoires Piot 205.
- Mozsár Zalatnáról 80.
- Mökesch Samuel 108.
- Mshatta 53.
- Muhammedán művészet keletkezése 54.
- Muhý János, kassai puskaműves 210.
- Munkácsi régi oltárkredenczekről 261—263.
- Murad szultán 10.
- Mušil A. 53.
- Múzeum: apulumi 228; — Bácsbodrog vármegye rég. társulaté 122; — Berlin, Kaiser Friedrich- 53; — Bécs, kais. Antikenkabinett 267; — Bécs, Kunstgewerbe- 60; — Bécs, Kunsthistorische Sammlungen 220, 221; — Bécs, Naturhistorisches 90; — Brassó, ág. ev. főgimnáziumi 213; — Brassó, Honterus gimnáziumi 364; — deési 277; — Darnay-féle, sümegi 311—328; — eperjesi 288; — Esterházyak, fraknoi 212; — felkai 344; — győri 353—360; — gyulafejevári 415; — gyulafejevári egyházm. 446; — hamburgi 59; — kecskeméti 344; — keszthelyi 337; — kismartoni, Wolf Sándor-féle 64; — kolozsvári 214, 375; — komáromi 86—87; — London, British Museum 259, 391, 392; — miskolczi 169, 179; — müncheni Antiquarium 270; — Nagyenyed, ref. collegiumi 370; — Nagyszeben, Bruckenthal- 8, 12, 108—115, 214; — magyar nemzeti 44, 48, 50, 85, 95, 142, 182, 187, 211, 214, 215, 216, 249, 253—260, 304—308, 326, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 346, 350, 352, 393—409, 409 kk.; — magyar nemzeti m. levéltára 308; — Nagyszeben, Asociațiunea pentru literatura Română 433; — nyiregyháza 135; — pécsi 96, 372; — pozsonyi 43; — Róma, Borghese 304—307; — segesvári 299; — selmeczbányai 37; — serajewói 87; — soproni 83, 275, 365; — stockholmi, történeti 63, 64; — sümegi 311—328; — szentpétervári Eremitage 57, 259; — szombathelyi 198; — túróczzszenmártoni 340, 344; — zágrábi 249, 251, 320; — zombori 96.
- Múzeumi és Könyvtári Értesítő 39, 48, 135, 329.
- Műemlék, lásd Emlék.
- Műemlékek Orsz. Bizottsága 264, 288; — védelme (Sáros vármegye alispánjának körrendelete) 288.
- Müller Fr. 302; — Fr.: Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde 14; — Fr.: Die Verteidigungskirchen in Siebenbürgen 18; — György dr., nagyszebeni levéltáros 9.
- München, Antiquarium 270.
- Müncheni mohamedán kiállítás 50—64.
- Művészet 289.
- Mykenéi fibulák 332.
- Myss Merten, ötvös 122.

N

- Nagy-Almás 276.
- Nagybarát 355.
- Nagycsüri templom 1—19, 294.
- Nagydisznód, templom 289.
- Nagy Géza 84, 338; — Géza magyar nyergekről 95; — Géza: Pozsonyi puskaművesek s a régi magyar puskaművesség 209—227; — Győri Császár Balázs, kassai kardcsászár 383; — Gyula, Kislegény: Az óbessenyői őstelep 147—164.
- Nagyjeszeni r. k. templom 100—103.
- Nagyosztó, thrák emlékek 415.
- Nagyősi középkori temető 182—183.
- Nagyselyk, templom 294.
- Nagysink, templom 292, 294.
- Nagyszeben 2, 10, 107—115; — Asociațiunea pentru literatura Română múzeuma 433; — Bruckenthal-múzeum 8, 12; — ev. templom 289, 292, 299, 301; — Hartenek-utczai két faltorony 8.
- Nagyszebeni ólomtábla 45; — ötvösjegye 49.
- Nagyszékely (Tolnam.) 84.
- Nagyszombat 279.
- Nagyszombati ötvösjegye 48, 49; — puskaművesség 215, 226.
- Nagyalmács 9.
- Nagyvárad, Szent László lovas szobra 287.
- Nagyvárad, ötvösjegye 49.
- Nagyzyndek 1.
- Naks i Rustem 56.
- Nádasdy Erzsébet 282.
- Neczpáli ev. templom 104—107.
- Nehezékek agyagból 157.
- Neidel Pál, brassai harangöntő 447.
- Neiman Gáspár, pozsonyi puskaműves 211, 222.
- Neisteder Michael, ötvös 121.
- Neistner Ferencz, budai puskaműves 211.
- Nemzeti Múzeum 44, 48, 50, 85, 95, 142, 182, 187, 211, 214—216, 249, 253—260, 304—308, 326, 337—342, 346, 350, 352, 393—409, 409 kk.; — Múzeum egy régi ötvösművének védelme 393—409; — Múzeum levéltára 308.
- Neolithkori kultúra Óbessenyőn 163.
- Nepos (Metilius Sabinus) 433 k.
- Nerses érsek 12.

Neuman Gáspár, pozsonyi puskaműves 211, 222.
 Négerfalva 433.
 Németországi római limes 81–82.
 Népvándorláskori sír Obessenyőn 162.
 Nicolai Illés 107.
 Niello-berakás 138.
 Nis 10.
 Nopcsa Ferencz br. 89.
 Norica 272.
 Notitia dignitatum 257.
 «Női készség» vagy orvosi szerszám a régibb-középkori sírokban 135, 146 k.
 Női sír Gáván (Szabolcsm.) 135.
 Nöldeke Arnold 52.
 Nöttebacki keresztelőkút 64.
 Nucleusok 275–277, 381.
 Nyaklancz 135, 311–312, 317, 346, 356.
 Nyárs, vasból 126.
 Nyáry Jenő br. 84, 340.
 Nyereg, magyar 95.
 Nyílcúcs 72, 76, 103, 181.
 Nyíregyházi múzeum 135.
 Nyíró János, kassai csiszár 383.
 Nyitrai ötvösjegy 49; — székesegyház 385–392.
 Nyuli József telke Dunapentelén 410.

O

O B ötvösjegy 48.
 Obessenyői őstelep 147–164.
 Obsidián nucleus-leletek 275–277.
 Óbudai ötvöscséh 47; — ötvösjegy 48, 49.
 Oklevelek a szelindeki ev. templomban 15.
 Olasz rézmetszet Nyitrán 385–392.
 Oláh-Fodorháza 276.
 Olicantus 272.
 Ollescher Gerg senior mesterjegye 118.
 Olomcsó, puteolii 434.
 Olomkorong, Szalacs-káról 419 k.; — thrák 318 k.
 Ólomöntvényű csüngődísz 134.
 Olomtábla, nagyszebeni ötvösöké 45.
 Oltár bellai templomban 104; — Drugeth-féle 280; — Libernek sz. 90; — nagyjeszeni templomban 101; — római 433; — szászsebesi 446; — szelindeki ev. templomban 14; — Thurzó-féle 105; — tőrőcszentmártoni templomban 100; — credentiák 75, 261–263; — töredék, római 74.
 Orbán Balázs, Székelyföld 77.
 Orczi 345.
 Orczy Béla br. 216, 226.
 Orgona a szelindeki templomban (1772) 14.
 Orjeg 27.
 Ornamentika, germán 141 k.; — kelta 86; — magyar 61; — muhammedán 54; — őskori agyagedényeken 152; — török 61.
 Orosz Endre: Erdélyi obsidián nucleus-leletekről 275–277.
 Oroszhegyi ciborium 446.
 Orsógomb 123, 130, 131, 132, 134, 157, 327, 379; — pergettyű 73.
 Országos rég. és embertani társulat 94–96.
 Orvosi szerszám vagy «női készség» a régibb-középkori sírokban 146 k.
 Osdolai osculum pacis 446.
 Ostermanlandi keresztelőkút 63.
 Ostia 434.
 Ostium jelentősége a középkorban 195.
 Oszlopfők Apulumból 228–253.
 Oszályozása a magyarhoni fibuláknak 329–352.
 Ottó, III. 29.
 Öntőműhely Szalacsán 311–328.
 Ördögös-Füzes 351.

Öreg-Csertő 27.
 Örményesi vicus 370.
 Ősember, hámorei 164–179.
 Őskori cserépedények 78, 80, 91, 149–154, 272, 354, 355, 369, 381; — emlékek a győri múzeumban 353–360; — leletek Szarvason 378–382.
 Őstelep Obessenyőn 147–164.
 Ötvösbélyeg 107.
 Ötvöscséh, Grác 40; — pozsonyi 44; — -szabályok 37.
 Ötvösjegyek gyűjtése 35 k.
 Ötvösművek Brassóban 116–122, 361–365.
 Ötvösök hivatalos jegye Sopronban 308–310.
 Ötvösség a régibb középkorban 145; — történetében kutatási módok 33–50.
 Őv, régi magyar 116–119; — -csatt 140 kk.; — -csináló (Gürtler) 116.

P

Pacholek Venczel, pozsonyi puskaműves 222 k.
 Paczalka 84.
 Paizsdudor 359.
 Pajzsos fibula 338.
 Palaeolit kutatás Miskolczon 165 k.; — ősember maradványai 176 kk.
 Palliumtű, ezüsből 22.
 Panidoma 90.
 Pantheon (Róma) 249.
 Pantokrator-típus 199.
 Pap Vaszi Mezőbodonban 77.
 Papp Károly dr., osztálygeológus 165; — Simon dr. 276.
 Papyrusoszlop 252.
 Pastor A. Junius, consul 372.
 Pataki János, kassai csiszár 383.
 Patena 22, 31.
 Patsch Károly dr. 90.
 Paukenfibul 85.
 Pálffy Tamás, nyitrai püspök 385.
 Pálhálás-pusztá 440 k.
 Pálmalevél az oszlopfőkön 249.
 Pápa 351.
 Pápaszemforma fibulák 345, 350.
 Pásztorbot kalocsai érseki sírban 22, 24, 29.
 Pecsét, félhold czímerképpel 278; — a soproni ötvösöknek adott szabaddalmi levélén 308.
 Pedum a kalocsai érseki sírban 24.
 Peet Eric: The stone and bronze Ages 332.
 Pekár Károly dr.: Petri János, harangöntő-mester Iglón 1426-ban 287; — Károly dr.: Jörge, kőfaragómester Szepesszombatból 1466-ban 287.
 Pekri Lőrincz 11.
 Pelikán, czímerkép 100; — festő 281.
 Pemfflinger Márk 11.
 Pergamon 268.
 Perjámosi sírlelet 135, 145.
 Perlin Miklós 211.
 Permi szasszanida tálak 56 k.
 Perzsa emlékek a müncheni muhammedán kiállításon 56 k.
 Peschierai típusú fibula 331.
 Pesti ötvöscséh 47; — ötvösjegy 47; — puska-művesség 211, 215.
 Peszeradáci sírlelet 135.
 Petőházi kehely 31.
 Petres, templom 294.
 Petri Pekár Károly, lásd Pekár.
 Petróczy Ilona 281.
 Petz Gedeon dr. 408.
 Pécs, római leletek 371–373; — -bátaszéki vasút 96.
 Pénteksúri Laténe leletek 83.
 Pénzek, lásd érem.

Pénzverő- és öntőműhely Szalacsán 311—328.
 Pfeffer Lukás, ötvös 120.
 Pfersee 256.
 Pharmakowsky 57.
 Pič 83.
 Pilin 84, 340.
 Pillangós dísz arany nyakéken 312.
 Pityke 129, 132, 181, 325.
 Pitykés fibula 85.
 Pius Virginius 77.
 Pixidarii Mátyás király korában 209.
 P. L. mesterjegy 118.
 Plattner János, szelindeki ev. lelkész 4, 11.
 Plinius, Naturalis Historia 38.
 P M S 1613, felirat a nagyszebeni régi erődít-
 ményen 8.
 Pohár ezüsből, Rozsnyóról 364.
 Pók Náczi 76.
 Pokorágy 84.
 Pollia 366.
 Polowzeff 56.
 Ponczoló 334.
 Pongrácz Borbála 102.
 Pór Antal † 383.
 Porcsalmi Jakab, kassai császár 383.
 Porolissumi ásatások 81.
 Portus 351.
 Posedol József dr. 90.
 Pósta Béla dr. 84, 96.
 Potaissa 369, 434.
 Potentinus 367.
 Pozsgay-féle szőlő Dunapentelén 253.
 Pozsonyi múzeum 43; — ötvösczéh 44; —
 ötvöstárgyak 43; — puska-művesek s a régi
 magyar puska-művesség 209—227.
 Praefurnium 71.
 Prázmár, templom 300.
 Prämer Franciscus 43.
 PRI felirású római téglák 20, 24, 26.
 Prima Colonia 366; — Sextilia 275.
 Próba az ötvöstárgyakon 38 kk.
 Provalida, thrák emlék 425.
 Psener Pál, pozsonyi puska-műves 225.
 P. Septimius Aper 434.
 Publius Aelius Atilianus 433.
 Puchó (Trencsén) 345, 350.
 Pulszky Ferencz 211.
 Púnviasz 427—432.
 Puska-művesek Pozsonyban 209—227.
 Puska-művesség Aradon 214; — Bazinban 215,
 221; — Besztercebányán 210; — Brassón
 213; — Budán 211; — Csikban 447; —
 Fraknón 215; — Jászón 210; — Kassán
 210; — Kolozsváron 214; — Körmöczbá-
 nyán 210; — Lőcsén 214; — Marosvásár-
 helyen 214; — Nagyszombatban 215, 226; —
 Pesten 211, 215; — régi magyar 209—227;
 — Szegeden 216; — Szombathelyen 215.
 Pusztakodi sírlelet 135.
 Pusztakukovai őskeramika 149.
 Puteolii ólomcső 434.

Q

Quintus Terentius Potentinus 367.
 Quirina (Marcus Sedatius) 433 k.

R

Ragusa, levéltár 88.
 Raimanus Anna, Justh Jánosné 105.
 Rakovszky Ferencz nováki fegyvergyűjtemé-
 nye 225.
 Ratiaria, thrák emlék 423.
 Raymond J, metsző 306.

Rákóczi György, I. 210; — II. 11, 14, 261; —
 -kard a Forgách-család birtokában 282.
 Rähmann michrochemiai módszere 429.
 Rechnitzer Károly 356.
 Redslöb: Das Kirchenportal 194.
 Regensburg, Szent Jakab-templom kapuzata
 289.
 Regensburgi pedum 30.
 Regiai oszlopfő 251.
 Regöly 337.
 Regölyi éremöntőminta 84.
 Reinach: Antiquités du Bosphore Cimmérien
 259.
 Reinecke 334, 336, 339, 340, 342; — Paul:
 Festschrift des Röm. German. Museums,
 Mainz 329.
 Reissenberger Lajos 108, 300.
 Rekeszes almandindisz 135 kk.
 Remete 85.
 Resch Adolf 44, 50.
 Régészeti és embertani társulat 94—96.
 Régi olasz rézmetszet Nyitrán 385—392; —
 ötvösmű a Nemzeti Múzeumban 393—409.
 Régibb-középkori ékszerek Boszniában 89; —
 fibulák osztályozása 330; — sir Óbesse-
 nyőn 163; — sírlelet 135—147; — temető
 Kishegyesen 122—134.
 Régiségvédelem (Sárosvármegye alispánjának
 körrendelete) 288.
 Révai István 100.
 Révay Ferencz síremléke 98; — Pál síremléke
 99; — Péter síremléke 99.
 Rézfejszék 89.
 Rézmetszet a nyitrai székesegyházban 385—
 392.
 Réztál, permi 57.
 Rhagesi edények 58.
 Rheims, katedrális 306.
 Ribíci éremlelet 91.
 Richter Ede, selmeczbányai múzeumőr 37.
 Riegl: Die spätromische Kunstindustrie 138.
 Rigómezei ütközet 10.
 Rimaszombati ötvösje 49.
 Riomfalva, templom 295.
 Robetta 392.
 Rodericus gót fejedelem képe 53.
 Roger Adolf 218.
 Roheault de Fleury: La Messe 30.
 Róma, bronzkori sírlelet 336; — Szent István-
 féle templom 28.
 Római aranytörő mozsár 80; — felirat Daciá-
 ból 433—435; — fürdő Fehéregyházán
 64, 67; — kőemlék, középkori szobor-
 művé átfaragva 198; — kori provincialis
 fibulák chronológiája 330; — kulcsfűző
 321; — leletek Pécsen 371—373; — leletek
 Sopronban 271—275, 365—369; — leletek
 Sopronmegyében 64—74; — leletek Szalacs-
 kán 311—328; — leletek Zalatnán 374—
 375; — limes Németországban 81—82; —
 oltár 433; — oszlopfők Apulumban 228—
 253; — síremlékek 272—275, 365—368; —
 telepek a Duna balpartján 26; — temető
 Szarazvamon 64; — téglák Kalocsán 20,
 26 k.; — út Scarabantiából Sabariába
 271; — vassisakok Dunapenteléről 253—
 260; — vicusok 77—80, 435—437; — zseb-
 kés 322.
 Román és gót kapuzatok erdélyi templomok-
 ban 289—304.
 Rómer Flóris 37, 42, 142, 198, 206, 276; —
 Flóris: Nemzeti Múzeum Képes Kalauza
 39, 47.
 Rosenauer Mária Anna, Franck Bálintné 115.
 Rosenberg Mark dr. 393 kk.; — Mark: Ge-
 schichte d. Goldschmiedekunst auf tech-
 nischer Grundlage 35.

Rosetti Miklós br. 365.
 Rosetum Franckianum 110, 115.
 Roth Viktor dr. 446; — Viktor dr.: Franckensteini Franck Bálint epitaphiuma (Hann Sebestyén műve) 107—115; — Viktor dr.: Román és gót kapuzatok erdélyi templomokban 289—304.
 Rozetta bronzból 132.
 Rozsnyó, ezüstpohár 364.
 Römer Josef Traugott, ötvös 46, 118.
 Rudály, templom 299.
 Rufina, Metilia 434.
 Rufinus (Metilius Nepos) 433 k.
 Rufus Julius 372.
 Rugendas 281.
 Ruhafoszlányok sírban 22, 29.
 Rutilianus (Metilius Nepos) 433 k.

S

Sabaria 146.
 Sabinus (Metilius Nepos) 433 k.
 Sacellum 70.
 Saint-denis-i templom 195.
 Sajógömör 345.
 Salamon (Szolnok-Dobokam.) 277.
 Salin B.: Die altgermanische Thierornamentik (1904) 142.
 Salvium municipium 90.
 Salvius Aebutius 368.
 Salzburgi Gerhold-kehely 31.
 Santos Bústindui, puskaműves 216.
 Sarajewo 87.
 Sariolenus Lucii filius 366.
 Sarkantyú, Tordán 437.
 Sarkophag 66, 367.
 Sarmizegetusa 434.
 Sarre Friedrich 52.
 Sassanida emlékek 56 k.; — sisak a Br. Muzeumban 259.
 Sauer: Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung stb. 193.
 Sági János 337.
 Sárospataki puskaművesek 210.
 Sárosvármegye alispánjának körrendelete műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában 288.
 Sárvíz (Szolnok-Dobokam.) 277.
 Scarabantia 68, 146, 271—275, 366.
 Schelies Michael, szelindeki senior 14.
 Schieb Martin, szelindeki senior 14; — Michael, szelindeki senior 14.
 Schindler János, kassai puskaműves 210.
 Schirger Orbán, kassai puskaműves 210.
 Schliemann, Ilios 156.
 Schmidt János, kassai puskaműves 210.
 Schneider R. Jo., szelindeki pap 14.
 Schnell Eduárd, ötvös 119.
 Schongauer 393.
 Schönborn-Buchheim gf. 261.
 Schönewolf Ottó: Die Darstellung der Auferstehung Christi (ism. Éber L.) 184—186.
 Schubert L. W.: Das Buch bei den Griechen und Römern 270.
 Schullerus A. 115.
 Schvendi Lázár 261.
 Schwab Kristóf, kassai puskaműves 210.
 Schwartzfegerus Michael, Rector Stoltzvarien-sis 1.
 Secco-festés technikája 425—432.
 Sedatius, Marcus, Caji filius 433 k.
 Segesvár 10; — harangöntők 447; — hegyi templom 289; — múzeum 299.
 Seiwert J. 108.
 Selendek 1.
 Sejanus 434.
 Selmeczbánya ötvösjegye 47.

Selmeczbányai bányászjelvények 37.
 Semita szellem a keleti ornamentikában 55.
 Seneca, Consolatio ad Marciam 434.
 Senecio 275, 369.
 Septimius Aper 434; — Virginius, C. Valerius 77.
 Servatus 366.
 Setz Balázs (Holemány) 291; — Tamás (Holemány) 291.
 Severianus (Marcus Sedatius) 433 k.
 Sexti filius, Salvius Aebutius 368.
 Sextilia Prima 275; — Vera 275.
 Sextilius Senecio 275.
 Sextus Sextilius Sexti Filius Lemnici nepos 275.
 Seybriger Mihály, ötvös 446.
 Sércz 68.
 S H ötvösbélyeg 107.
 Shanor 56.
 Sicilia provincia qu aestora 434.
 Siegburgi apátság 30.
 Sievert Laurentius, szelindeki senior 14.
 Sigerus: Das Heftel 120.
 Silvanus-oltár 372, 433.
 Simitók csontból 147.
 Simon Imre, aradi puskaműves 214.
 Sír emlékek: Apaffi-féle 107; — aragoniai Izabellaé 204; — fából 99, 102; — Franck Bálinté 107—115; — a gyulafehérvári székesegyházból 446; — Korbély Gáspáré 100; — Kosztály Zsófiáé 102; — Révay Ferenczé 98; — Révay Pálé 99; — Révay Péteré 99; — rómaiak 272—275, 365—368; — szelindeki ev. templomban 14 k.; — Szinán 376; — szobrászathoz adalékok 278 k.
 Sírkehely 24, 31.
 Sírlelet, almagyari 76; — apahidai 85; — bezenyei 135; — bökénymindszenti 135; — csornai 135; — czikói 135; — donáti 135; — egri 76; — gávai 135—147; — gödöllői 180—182; — hevesmegyei 135; — jezerinei 84; — kalocsai székesegyházban 19—33; — keszthelyi 135; — kishegyesi 122—134; — laténe 83 k.; — mezőberényi 135; — mezőkászyi 135, 137; — nagyszőlősi 182—183; — perjámosi 135, 145; — peszteradáci 135; — pusztabakodi 135; — soproni 271—275; — szárazvámi 64 k.; — szentesberekháti 135; — szécsényi 135; — tápszentmiklósi 355; — tešani 89; — tiszafüredi 135; — vaskori 90; — Zircz vidékén 437—442.
 Sirmium 44.
 Sirmiumi oszlopfő 249—251.
 Sisak, bronzból 89.
 Sisciai oszlopfő 249.
 Sisai ólomkorong 320.
 S. K. mesterjegy 119.
 Skelani 90.
 Slimnik 12.
 Smálandi keresztelőkút 64.
 Smirnow, Argenterie orientale 57.
 Sodronyománczos kehely a szelindeki evang. templomban 15; — kelyhek Erdélyben 446.
 Solt 27.
 Somlyó 328.
 Somogytononár 328.
 Sopron 146.
 Soproni ötvösjegy 49; — ötvösök hivatalos jegye 308—310; — római leletek 271—275, 365—369.
 Sopronmegyei ásatások 64—74.
 Soterius György, Transsilvania celebris 108; — Mihály, pap 14.
 Sötér Agost 334.
 Spirális korongú fibulák 341 k.
 Staklen, thrák emlék 424.

- Steinstock József, budai harangöntő 447.
 Stichprobe 38 k.
 Stilus bronzból 146.
 Stolchumbercht 1.
 Stolczenberg 1.
 Stomfa 350, 352.
 Stoss Veit erdélyi tartózkodása 446.
 Stranski Ferencz, fraknói puskműves 215.
 Strichprobe 38.
 Strzygowski 53.
 Studniczka 331, 333.
 Suger apát 195.
 Su Knoll 89.
 Sultanabad 58.
 Supka Géza dr.: Domborműves elefántcsont-tábla a Nemzeti Múzeumban 304—308; — Géza dr.: Honfoglaláskori leletről Gödöllőn 180—182; — Géza dr. ismerteti Gyárfás Tihamér dr. Batthyaneum cz. folyóiratát 443—447; — Géza: Könyvészet 384.
 Sümegi múzeum 311—428.
 Sürger Orbán, kassai puskműves 210.
 Svédországban keleti behatások 63.
 Sylvester, II., pápa 28.
 Syriai sisakkészítés 258; — telepések Apulum-ban 253.
 Szablya Gödöllőn 181.
 Szabó László, bártfai: A Hunt-Páznán nemzetségbeli Forgách-család története (ism. Bagyary Simon) 278—283; — Mojzes, kassai császár 383.
 Szacsva 276.
 Szakadát, román templom 290.
 Szakállas vaslánda 437.
 Szakócza, paleolit 178.
 Szalacska barbár kelta pénzverő és öntőműhely területén újabb leletek 84, 311—328; — ölmorkorong 419 k.
 Szalancz várának képe 281.
 Szamosközy István 287.
 Szamosujvár 276.
 Szarvas, középkori és őskori leletek 378—382.
 Számszeri-fibula 342.
 Szárazvámi római temető 64 k.
 Szárnyas oltár 101; — oltár a bellai templomban 104.
 Szász-Buda 344.
 Szászrégen, templom 294.
 Szászsebes 10.
 Szászsebesi templom 289, 292, 293, 446.
 Szászugra, templom 292.
 Szászujfalu 84, 299.
 Századok 37, 42.
 Szebenmegyei kutatások 1—19.
 Szegedi ötvösjegy 49; — puskművesség 216.
 Szekszárd 24.
 Szeleta-barlang 94, 166—179.
 Szelindek vára és a szelindeki, nagycsüri, kassalfai templom 1—19.
 Szelistye, templom 433.
 Szendrei J.: Magyar hadtört. emlékek 212.
 Szendrő 85.
 Szentágota, templom 294.
 Szent-Benedek 27.
 Szentendre 337.
 Szent Erhardus peduma Regensburgban 30.
 Szentesberekháti sírlelei 135.
 Szentimre 10.
 Szent István király templomalapításai 28.
 Szentiványi Róbert dr. a gyulafehérvári co-dex aureusról 443 k.
 Szentkirályi Császár András, kassai kardcsiszár 383.
 Szentkirályi (Vasm.) tympanon 193—209.
 Szent László lovas szobráról 287—288.
 Szentpéteri Eremitage 259.
 Szentpétery 38.
 Szentségház 361—363, 447.
 Szentségfülke 13, 98.
 Szepeshelyi székesegyház 287.
 Szepességi puskagyártás 210.
 Szepesszombat, kőfaragómester 287.
 Szepsi Császár János, kassai kardcsiszár 383.
 Szerszámok csontból 147.
 Szerbcsanádi őstelep 163.
 Szécsényi sírlelet 135.
 Szék 276, 277.
 Székesfehérvár ostromának ábrázolása puszkán 211.
 Székesfehérvári Szent István-féle templom 28.
 Széki várak 10.
 Szijcsatt 181.
 Szijmaradvány sírban 128 k.
 Szijvég 124, 128 k.
 Szilágysomlyói fibula 137.
 Szina 376.
 Szinva 170.
 Szirák 84.
 Szirén románkori domborművön 290.
 Sziszek 346.
 Szitáló korong sírban 135.
 Sztitnya 351.
 Szividomú csüngő 143.
 Szklabinia 281.
 Szobi Latène-temető 85.
 Szobor alabastromból, Franck Bálinté 115; — Máriáé 98, 104; — Szent Lászlóé 287—288.
 Szobrocskák terracottából 267—271.
 Szobrok, árpád-házi királyoké 376.
 Szokoly Endre 353.
 Szombathely 146.
 Szombathelyi múzeum 198; — puskművesség 215.
 Szontágh Mária síremléke 376; — Tamás 179.
 Szószék fából 100; — a szelindeki templomban (1760) 14.
 Szőnyi Ottó dr. 96; — Ottó: A hetvehelyi falképekről (Baranyam.) 263—266; — Ottó dr.: Római leletekről Pécsen 371—373.
 Sztéhlo Ottó, műépítész 262.
 Szucság 276.
 Szucsán 75.
 Szűrő edény bronzból 324; — kanál bronzból 146; — kanál sírban 135.

T

- Tahy József, sárosi alispán 288.
 Tak i Bostan 56.
 Tamás, nyitrai főispán pecsétje 278.
 Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításán 50—64.
 Tarczaly István, kassai császár 383.
 Tarnay Gyula, borsodi alispán 169.
 Τάραξ 411.
 Tászlásianu Octavian 435.
 Tál, permi ezüst- 57.
 Tápiószéle, Tatárhanyás 84.
 Tápszentmiklós 355, 358 k.
 Technikája az antik falfestészetnek 425—432.
 Tegezfoglat 132.
 Tešan 89.
 Temesremete 85.
 Temesremetei ezüstkincs 84.
 Temetkezési szokások topographiája Magyarországon 83.
 Templom: abaujszina 375—376; — Almakeréken 294, 299; — arlesi st. Trophime- 199; — árvavárai 104; — bakabányai 97; — baráthelyi 298, 299; — baromlaci 294; — bellai 103—104; — berethalmi 300, 302; — beszterczei 302, 446; — bodrogszigeti pálos- 377; — bogácsi 297, 299; — boroszlói St.

Maria auf dem Sande 201; — Brassó, ev. plebánia- 300; — Brassó, fekete- 289, 302, 446; — Brassó, görög 362, 363; — Brassó, rom. kat. 364; — Brassó, Szent Miklós- 363; — chartresi székesegyház 194, 196, 199; — clermonti N. D. du Port 29; — cosenzai 204; — darlóczy 299, 300, 301; — daróczy 292; — eczeli 296, 298; — elefánti pálos- 278; — erdélyi templomok 289—304; — feleki 291; — felsőmagyarországi templomok 75; — freiburgi Münster 193; — gyulafehérvári 195, 289, 446; — harinai 292; — hertneki 279; — hetvehelyi 263—266; — holemányi 290; — jaáki 97; — jeruzsálemi Szent István-féle 28; — kaczai 292; — kakasfalvi 1—19; — kalocsai székesegyház 19—33; — templomok kapuzatjai Erdélyben 289—304; — karcsai 97; — kassai Erzsébet- 289; — keresdi 299; — keresztényfalvi 292; — kis-csüri 294; — kisdísznódi 289—290; — konstantinápolyi Szent István-féle 28; — kőrösi 296, 298 k.; — lesesi 299; — lébenyi 97; — megyesi 300; — monostorszegi 377; — munkácsi 261—263; — nagycsüri 1—19, 294; — nagydísznódi 289; — nagyjeszeni 100—103; — nagyselyki 294; — nagysingi 292, 284; — nagyszebeni 289, 292, 299, 301; — nagyszombati Miklós- 279; — neczpáli 104—107; — nyitrai 280, 385—392; — petresi 294; — prázsmári 300; — regensburgi Szt. Jakab- 289; — rheimsi székesegyház 306; — riomfalvi 295; — rómaikori 71; — római Szent István-féle 28; — rudályi 299; — saint-denis-i 195; — segesvári hegyi 289; — szakadati 290; — szarvasi középkori 379; — szászrégeni 294; — szászsebesi 289, 292, 293; — szászugrai 292; — szászfalvi 299; — szelindeki 1—19; — szelistyei 433; — szentágotai 294; — szentkirályi (Vasm.) 193—209; — szepeshelyi 287; — székesfehérvári Szent István-féle 28; — tûróczsmentmártoni templomok 97—107; — tûróczsmentmártoni 97—100; — valdhidai 300, 301; — veszprémi (Gizella királynéé) 29; — vézélai- 197; — vidombáki 446; — vizaknai 15.

Terentius Potentinus 367.

Terracottából való dyptichonos szobrocskák 267—271.

Terramara-fibula 331.

Terra Mater domborműves síremléken 373.

Terrasigillata-edények 272.

Teutsch Fr.: Unsere Burgen, 3. Stolzenburg 8, 9.

Téglaépítkezés váraknál 10.

Téglás Gábor 80, 256, 415, 416; — István 415; — István: A csákok vicusról 369—371; — István: A fügedi vicusról 435—437; — István: A mezőbodonai és mezőszakáli vicusokról 77—80.

Tényő 354.

Téth (Györm.) 337.

Thallóczy Lajos 87.

Theophilus presbiter 36.

Thrák vallási emlékek 409—425; — ólomkorong 318 k.

Thurzó-féle oltár 105; — György 104.

Tiberius (Metilius Nepos) 433 k.

Tieb, Ruin. Fundgrube 11.

Tienes János, kőműzbányai puskműves 210.

Tinnye 345.

Tinófej fibulán 137.

Tiszafüredi sírlelet 135.

Titus Sarioleus 366.

Toldi Márton, kassai császár 383.

Tomaschek 411 k.

Topáz a kalocsai érseki sír gyűrűjében 24.

Torda, thrák emlék 416.

Toronyépítkezés a középkorban 97.

Tószeg 84, 164.

Toszkán oszlopfelek Apulumban 231 k.

Tóth Kurucz János 87.

Tör, anthropoid 85; — sírban 126, 133.

Törösvári szoros 10.

Török Aurél dr. 162.

Török fürdő Bácsan 96; — hódítás időrendje Erdélyben 10; — szövetek díszítése 60 k.

Törökkoppány 345.

Trajana, Colonia Ulpia 434.

Tremulirstich 39.

Trencsényi ötvösjege 49.

Trippelstich 39.

Tronius-féle sodronyzománczos kehely 446.

Truhelka Ciro 88 k., 347.

Tulipán díszítés eredete 61.

Tumulus 83.

Turkestan 57.

Tûróczmégye 75; — egyházi műemlékei 97—107.

Tûróczsmentmártoni múzeum 340, 344; — templom 97—100.

Tű 135, 148, 313, 438 k.

Tűkör fémből 135.

Türkös (Brassóm.) 118, 121.

Tűzipadok agyagból 160.

Tűzköves puská feltalálása 210.

Tympanon dombormű a petresi gótikus templom 294 k.; — Gyulafehérvárott 195; — Szentkirályon 193—209; — Vézéláiban 197.

U.

Udo érsek 31.

Ujabb leletek a szalacsai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén 311—328; — római leletekről Zalatnán 374—375.

Ujfalvy Sándor 214.

Ulászó, I. 10; — II. címere 302.

Ullrich, csiki puskgyártó 447.

Ulpia Trajana Colonia 434.

Undset Ingwald 329, 333, 342, 352.

Ungrisches Magazin 108.

Urna 66, 360; — sírok Sopronban 272; — sírokról Zirc vidékén 437—442; — temető 87, 340.

Úzsavölgyi kincs 337, 342.

Úszód 27.

Úvedény 129.

Úveggyöngy, római 73, 135.

Úveg, római 272.

V

Vadász dr., tanársegéd 147.

Vajos folyó 28.

Valdhida, templom 300, 301.

Valerius Septimius Virginius, C. 77.

Varju Elemér dr. 443 k.

Varkocs János, kassai császár 383.

Varsavszky Lukács, kassai császár 383.

Varsányi János 206, 338.

Varvara 90.

Vas abroncs 133; — csatt 125, 127—131, 133, 134, 163; — dárda 359; — kapocs 133; — kard 125, 356, 358; — karika 122, 128, 359; — karperecz 132, 134, 135; — kés 122, 124, 128, 131, 132—134, 322, 356; — -korban fellép a fibula 333; — -kori sírlelet 90; — kulcsfűzér 321; — láncz 356, 358; — lándsza 328, 437; — nyárs 126; — nyílcsúcs 163; — paizsdudor 359; — rács a szelindeki ev. templomban 14; — sisakok Dunapenteletről 253—260; — szerszámok Szalácskáról

323 kk.; — tárgyak, rómaiak 72 k.; — tör 126, 133; — zabla 76, 182.
 Vašarovine 90.
 Vaskapu 10.
 Vasmegye 193.
 Vasmegyei Régészeti Egylet 1875. évi jelentése 198.
 Vác 333.
 Várak, középkoriak 1—12.
 Váralja 281.
 Várhely, thrák emlék 415.
 Várnai csata 10.
 Városjegyek ötvöstárgyakon 45 k.
 Várostrom ábrázolása permi tálon 57.
 Värbyfund 63.
 Vecsenypusztá 353.
 Velemszentvid 84, 337, 338, 342, 352.
 Velenczei kristálycsészék 30.
 Velirki premontreiek 26.
 Vera Sextilia 275.
 Veronai Gábor, egri biboros-püspök 209.
 Verticillus 73.
 Veszprémi Gizella királyné-féle templom 29.
 Vet(úria) felirat római gyűrűn 314.
 Védelme a Nemzeti Múzeum egy régi ötvös-művének 393—409.
 Véső, köpüs 334.
 Vézélay-i tympanon 197.
 Viae Flaminiae curator 434.
 Vibiani bélyeg mécsesen 67.
 Vicusok 77—80, 369—371, 435—437.
 Vidi (Dalmatia) sisak 259.
 Vidombáki sodronyzománczos kehely 446.
 Vilgräuter József, pozsonyi puskaműves 225.
 Villa rustica 70, 72.
 Viminatium, thrák emlék 416.
 Viollier David: Étude sur les fibules stb. en Suisse 330.
 Virgilius, C. Valerius Septimius 77; — Pius 77.
 Visegrádi János: Túróc vármegye egyházi műemlékei 97—107.
 Vitry: Deux têtes décoratives du XIIIe siècle 205.
 Vizaknai ref. templom 17.
 Vízfakasztás dunapentelei bronzlemezen 187.
 Vlád vajda 10.
 Vokal Prokop, kolozsvári puskaműves 214.
 Vonner János, kassai puskaműves 210.
 Vonóhátú fibula 331, 333, 334, 338.
 Vörösmart (Brassóm.) 365.

W

Wacholt Daniel, pozsonyi puskaműves 225.
 Waida János özvegye, Franck Bálintné 115.
 Walid II. 53.
 Walla Géza 437.
 Wartha Vincze dr. 162.
 Weidenbuch (Vidombák) 446.
 Weidentelder Michael, szelindeki senior 14.
 Weis Petrus, szelindeki senior 14.
 Weixlgärtner Árpád: Ungedruckte Stiche 389—390.

Welser T. 72.
 Welther János, dominikánus építész 17; — Simeon, szelindeki senior 14; — Zsófia, Drauth Györgyné 446.
 Werner Martinus, szelindeki senior 14; — Michael, szelindeki senior 14.
 Weszelowszky János 87.
 Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, XI. k. (ism. a b.) 87—91.
 Wimmer Béla 345.
 Windisch: Geographia 11.
 Winkler Elemér 135; — Elemér: A kutatás némely módjai az ötvösség történetében 33—50.
 W. Kőszeghy Elemér: Soproni ötvösök hivatalos jegye 308—310.
 Winter: Die Typen der figürlichen Terracotten 269.
 Wissnioweczky lengyel herceg 282.
 Wlast Péter felesége, Mária 201; — Swentoslaus 202.
 Wolf Sándor 64.
 Wolff Ferdinand Geram 43.
 Worms 256, 258.
 Wosinsky Mór: Tolnavármegye története 158.
 Wurum József, nyitrai püspök 385.

Y

Yasseni (Jeszenszky) Ferencz 102.
 Yazid I. 53.
 Y. T. R. mesterjegy 118.

Z

Zabla 76, 182.
 Zabó Mojzes, kassai császár 383.
 Zajkány 10.
 Zalaszentgróti lelet az Árpádkorból 183.
 Zalaszentgróth 84.
 Zalatna 80; — római leletek 374—375.
 Zágráb, múzeum 249, 251, 320.
 Zápolya család címere Berethalmon 302; — János 11.
 Zászló a nagyjeszeni templomban 101—102.
 Zelenduk 1.
 Zemplénmegye 80.
 Zemplén-Szerdahely 91.
 Zimmermann: Archivenbuch 12; — Werner-Müller: Urkundenbuch 10.
 Zircz vidéken bronzkori urnasírok 437—442.
 Ziselierstich 39.
 Z. L. mesterjegy puskán 214.
 Zománczos mellboglár 121; — övcsatt 118.
 Zsámbék 26.
 Zschernich B., nagyszombati puskaműves 215, 226.
 Zsebkés, római 322.
 Zuccaro Taddeo 304.
 Zuckermantel (pozsonyi városrész) 44.
 Zuponjác 90.

S. G.

XXXI. KÖTET. I. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1911 FEBRUÁR 15.

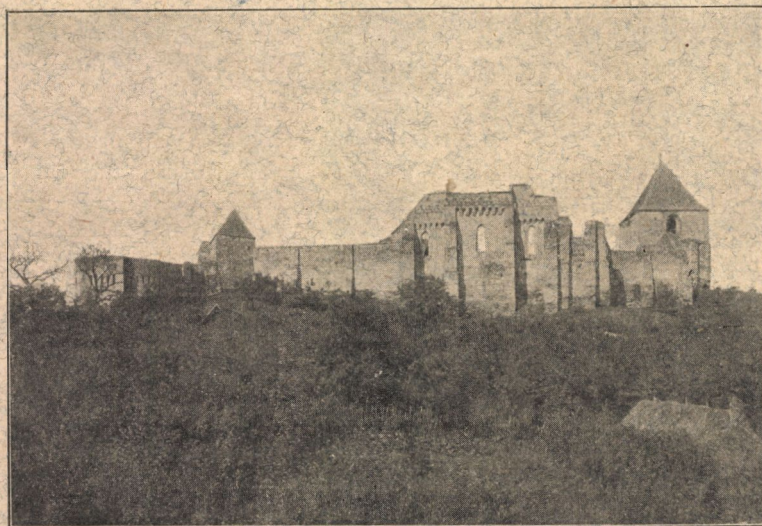
165

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

SZÉCHENYI VÁRA.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

- I. HALAVÁTS GYULA. Szelindek vára és a szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom. (10 ábrával) --- 1—19. l.
- II. FOERK ERNŐ. A kalocsai Szent István-kori székesegyház érseki sírja. (4 táblával és 9 ábrával) --- 19—33. l.
- III. K. WINKLER ELEMÉR. A kutatás némely módjai az ötvösség történetében. (3 ábrával) --- 33—50. l.
- IV. HAMPEL JÓZSEF. Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon --- 50—64. l.
- V. GROLLER M. Archaeologiai ásatások Sopron megyében. (1 táblával és 10 ábrával) --- 64—74. l.

LEVELEZÉS.

- I. BR. MEDNYÁNSZKY DÉNES. Felső-magyarországi templomokban létező credentiákról --- 75. l.
- II. GALLASY LAJOS. Az egri almagyari honfoglaláskori leletről. (6 ábrával) --- 76—77. l.
- III. TÉGLÁS ISTVÁN. A mezőbodoni és mezőszakáli vicusokról --- 77—80. l.
- IV. FERENCZY SÁNDOR. Aranytörő mozsár Zalatnáról --- 80. l.

Két ábra: Óskori cserépedények Zemplén megyéből. Dókus Gy. gyűjteményében --- 80. l.

IRODALOM.

- I. DR. BUDAY ÁRPÁD. A római limes Németországban, ism. *dr. Finály Gábor* --- 81—82. l.
- II. GRÓF DESSEWFFY MIKLÓS barbár pénzei, ism. *dr. Márton Lajos* --- 82—86. l.
- III. Komáromvármegyei és városi múzeumegyesület 1909. évi értesítője, *a. b.* --- 86—87. l.
- IV. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI. köt., ism. *a. b.* --- 87—91. l.
- Ábra:* Óskori cserépedény a zemplén-szerdahelyi határból. Dókus Gy. gyűjteményében --- 91. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. † Dr. Dudás Gyula --- 92. l.
- II. † Fabriczy Kornél --- 92—94. l.
- III. Az orsz. rég. és embert. társulat 1910 októberi ülése --- 94—96. l.
- IV. Lelet a pécs-báttaszéki vasút építésénél --- 96. l.
- V. Ásatás a bácsi törökfürdő romjaiban --- 96. l.
- VI. Dr. Boncz Ödön, helyreigazítás --- 96. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. Szendrei János-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXI. kötete (1911) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők: későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

SZELINDEK VÁRA ÉS A SZELINDEKI, NAGYCSŰRI, KAKASFALVI TEMPLOM.

Az 1910. év nyarán Szeben vármegyében, Szelindek környékén folytattam az országos részletes geológiai fölvételt. Hazánk e részében is találtam archaéológiai szempontból érdekes műemlékeket. Szelindek vára és a szelindeki, nagycsűri, kakasfalvi templom figyelemreméltó építmények, melyeket az alábbiakban óhajtók megismertetni.

1. *Szelindek vára.* Szelindek községe Nagyszebentől északra 15 km.-nyire, a nagyszeben-medgyesi országút mentén, völgyben elterülő nagyközség, közepén kb. 50 m. magas dombon merednek égnek várának porladozó falai, melyek előnyösen emelik a jól tagolt dombságnak tájképi szépségeit. Különösen festői e kép akkor, ha Medgyes felől jöve, a dombhátról a községbe kanyarodó útról először pillantjuk meg a völgyben elterülő községet.

Szelindek egyike azoknak a régi telepeknek, melyeket a *II. Géza* uralkodása idejében, a XII. század közepe táján bevándorlott szászszág alapított.*

A község közepén, kb. 50 m. magas dombon áll a vár. Alaprajza szabálytalan sokszög, mely a domb fölületéhez illeszkedik. Hossztergelye észak-déli irányú. Két nagy udvara van, melyeket egymástól csúcsíves stílusban épült emeletes, a vár teljes szélességét elfoglaló palota választ el, míg déli végén tojásdad alakú bástya zárja be. Egykori bejárata a keleti oldalon volt, míg ma a nyugati falba utólagosan vágott ajtón jutunk be a várba. Falai téglából épültek, csak a fal alsó részén építettek be ezen a vidéken előforduló homokkő-gömböket. Faragott kő egyáltalában nincs benne, még az ajtó, ablak is nélkülözi a

* Okirataink elsőben 1282-ben említik, Stolchumbercht néven. 1302-ben Stolzenberg, 1324-ben Stolzumberg, 1341-ben Zelenduk, 1342-ben Stolzinger, 1346-ban Stolzenbergh, 1349-ben Stolzenperg, 1380-ban Stolzenberg, 1409-ben Stolzenburg, 1414-ben Stolzenburg, 1415-ben Stolzzenbergh, 1440-ben Villa Stolzberg (későbbi másolat), 1441-ben Stolzinger, 1453-ban Stolzinger, 1469-ben Stolzzenburgh, 1469-ben Zellenduk (Mátyás kir.), 1469-ben Stolzinger, 1500-ban Nagyzelendek, 1506-ban Stolzzenberg, 1514-ben Zelendek, 1519-ben Nagy Zelendek, 1520-ban Selendek, 1569-ben Stoltzvár a neve. Még 1700-ban is az anyakönyvben «Michael Schwertfegerus, Rector Stoltzvariensis».

szokásos kőbéleletet, s nem is voltak sohasem ilyenekkel ellátva. Téglái 29 cm. hosszúak, 14 cm. szélesek s 7 cm. vastagok. Ilyen méretű téglákat *Kimakovitz M.* szerint* Nagyszebenben a XV. század első felében, a nagy templom építéskor kezdenek használni. Az ennél régebbi falak téglái jóval kisebb méretűek.

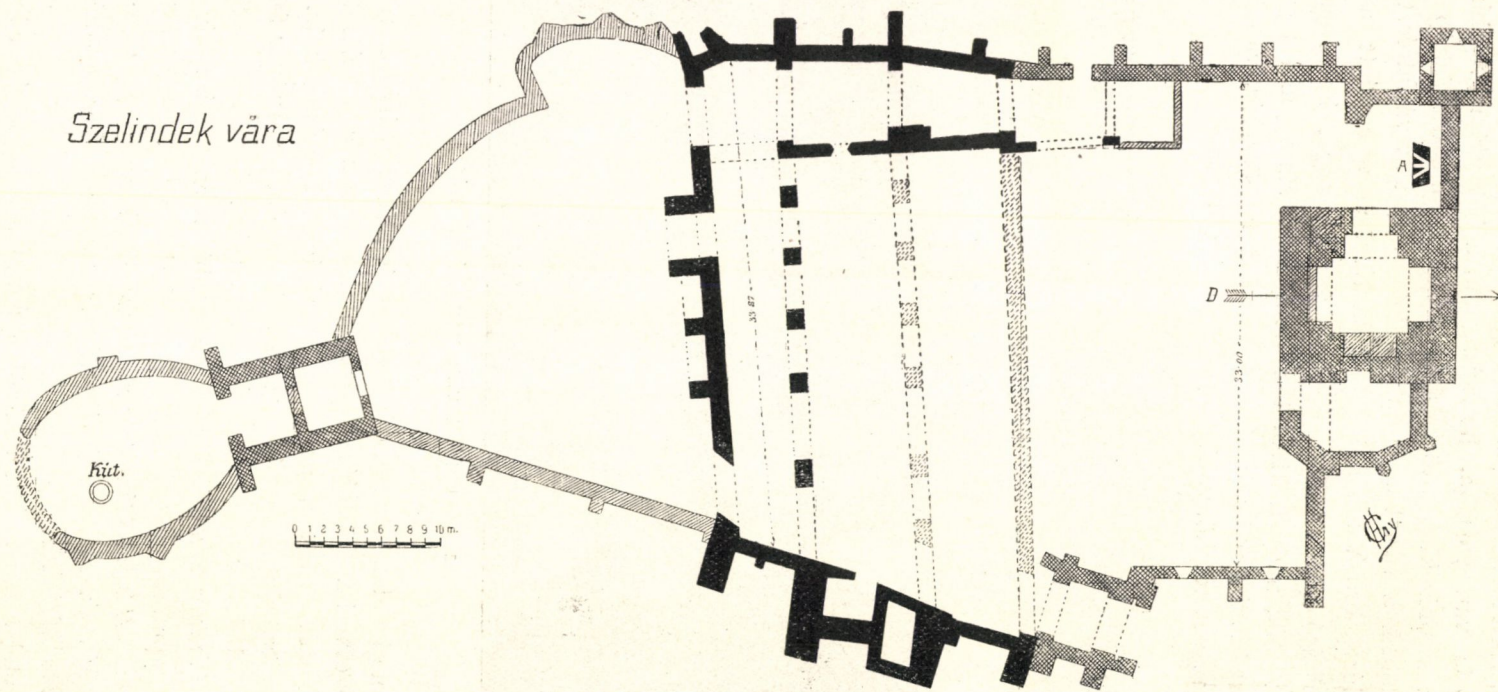
Északi oldalát a négyszögű, 12 m. oldalhosszú, zömök, emeletes öregtorony dominálja. Földszintjén, a nyugati oldalon van a csúcsíves bejárat s a déli oldalon lévő csúcsíves ablak világította meg. Fala itt a négy oldalán jóval vékonyabb, 158 cm., mint az emeleten s csak a szögletekben 350 cm. vastag, hol is pilléreként van kiképezve, melyeket erős csúcsíves boltozatok kötnek össze, úgy hogy a földszint keresztalakú helyiség. A földszinten túl a fal teljes vastagságban (350 cm.) emelkedik föl s az emelet, melyet gerenda-mennyezet választ el egymástól, négyszögű. Az emelet mind a négy oldalán van egy-egy 240 cm. széles csúcsíves ablak. Ma itt lógnak a templom harangjai. Déli falának felső, párkány alatti részén a XVI. századra valló, latin *antiqua versalis* betűkkel kétsoros fölírat volt bekarcolva, melyet azonban az eső megrongált s ma csak ennyi: *ARTO PLE* ♦ ..... | *AN · DO* · ..... 71 betűzhető ki.

Az öregtorony keleti falához a nyolcszögű öt oldalából szerkesztett, földszintjén boltozott, emeletes helyiség csatlakozik. Déli oldalán van a bejárata s földszintjén az öregtoronnyal is közlekedett, ez az ajtó azonban ma félig be van falazva. Ablak nincs ezen a helyiségen, csak párkányán három lövőrés. A szóbeszéd szerint ostromok alkalmával ez volt a pap lakóhelye(?). E helyiség déli fala folytatásaként várfal húzódik keleti irányban 6·96 m. hosszúságban s aztán derékszögben megtörik s dél felé húzódik 11·80 m. hosszan a kaputoronyhoz. Ebben a falban két, kifelé szűkülő ágyúkamra tátong.

A vár északnyugati sarkában 5·17 m. élhosszú, négyszögű, emeletes torony van. Földszintjén a három oldalon 1—1 ágyúkamra, míg emeletén, mely ma a szászszág szalonna-kamrája (*Boflischkammer*), csak puskalőrészek vannak. Külső északi és nyugati falán bemélyesztve, ovális mezőben s barokkstilusú keretben a község címere: 4 láncszemen lógó patkó. Az északi falon ezenkívül bemélyedt négyszögű mezőn a vakolatra festett, a XVIII. században szokásos betűkkel többsoros fölírat volt, melyet azonban az eső elmosott, úgy hogy csak első sora: *Ut felix et fausta sit* van még meg. Az öregtorony és e saroktorony között 6·82 m. hosszú várfal van, melynek alsó, kb. 2 m. magas része régi fal s erre emelték a későbbi falat, melyet a védőkarzat felett hár-

* Kimakovitz M.: *Alt-Hermannstadt* (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Band XXXVII pag. 258).

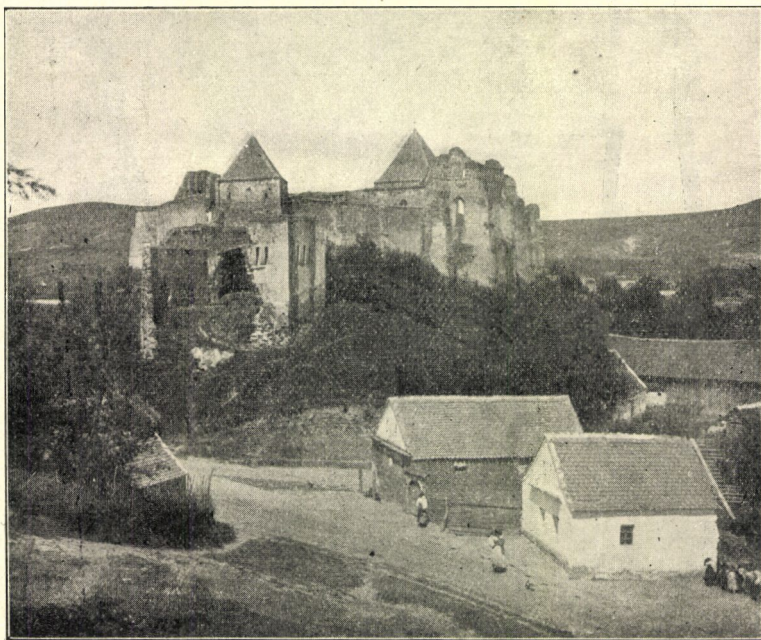

I. SZELINDEK VÁRÁNAK ALAPRAJZA.

mas lőrészek szakítanak meg (az alaprajzon *A* részlet). E saroktorony déli oldalán is van 7.94 m. hosszúságban, a hasonlóan régibb falra épült s hármass lőrészekkel áttört fal. Ezen túl azonban másképp rakott falban folytatódik a várfal egészen a palotáig. Ezt a várfalrészt kívül támasztó pillérek erősítik, belül pedig boltíveken nyugodott a védőkarzat (gyilokjáró), mely felett hosszúkás, négyszögű, lefelé irányuló lövőrészek vannak, melyek kívül felül félköríves, síma (nem tagolt) támasztékos árkádokba nyílnak. A hol ez a két fal összeér, van belül, a védőkarzathoz vezető, könyökben megtört lépcső.

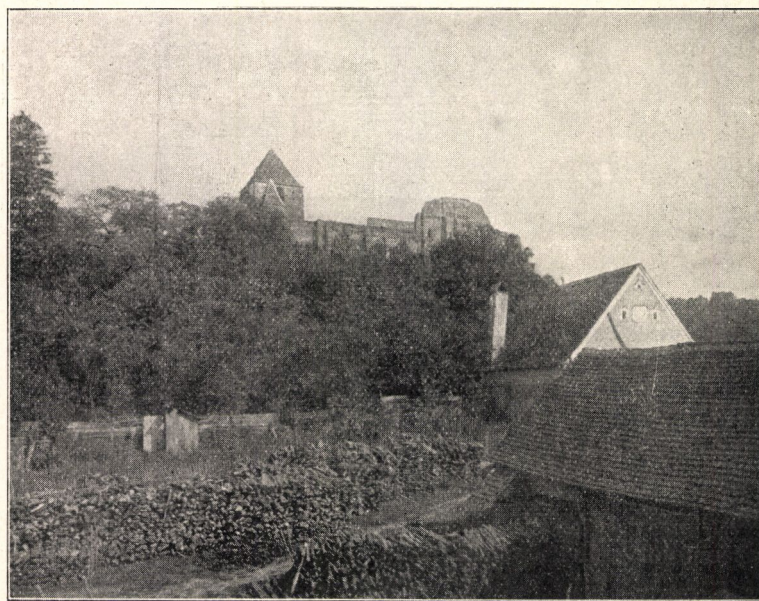
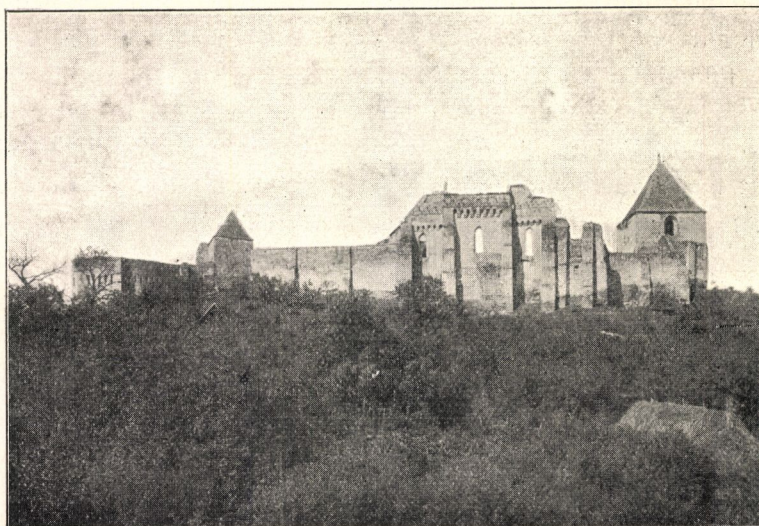
2. SZELINDEK VÁRÁNAK KÜLSŐ KÉPE.

A keleti oldalon, az előbb említett ágyúrések várfalon túl a kaputorony következik. Külsőjét támasztófalak erősítik s a bejáratnál lévő kettőn megvan az a rés, melyen a csapórácsot bocsátották le. A kapu 3.70 m. széles. Kapucsarnoka 4.38 m. Emeletén, a várudvar felől közlekedő, dongaboltozattal fedett kamra van, míg második emelet 1870-ben leomlott. *Plattner János* szelindeki ágost. hitv. ev. lelkész szíves közlése szerint a kaputorony ezen második emeleti leomlott részén a következő fölírat volt: *«Bátori Gábor terror patriae pulchritudinem Deus animum diabolus tibi dedit cum ambis diaboli eris. Joannes Baucis cibinensis fugitiv. Anno MDCXI.»*

Az előbb ismertetett falaktól nyugaton, északon és keleten határolt, 33 m. hosszú mellső várudvar déli oldalán, a vár teljes szélességét

elfoglaló *palota* van. Alaprajza trapézalakú, négy szárnya a közepén volt terjedelmes lovagtermet vette körül. A palotából ma a keleti és nyugati, kb. 14 m. magas homlokfala és a déli és nyugati szárny falai

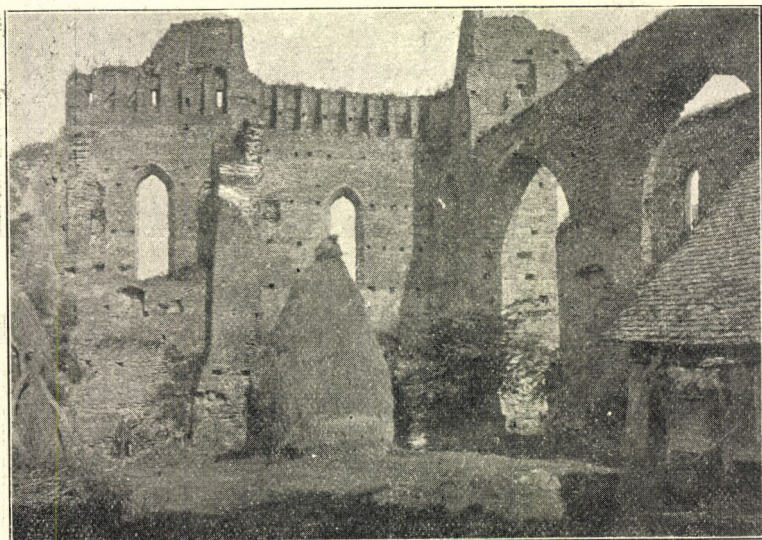
3., 4. SZELINDEK VÁRÁNAK KÜLSŐ KÉPE.

teljes magasságukban állnak, míg az északi szárny s a keleti szárny belső főfala hiányzik. A vár mostani őrétől, a ki 66 éves, tudtam meg, hogy iskolásgyermek korában, tehát körülbelül 55 évvel ezelőtt, az

északi szárny falai, melyek teljesen azonosak voltak a meglévő déli szárnyával, még megvoltak, a lakosok azonban lerombolták s a temető kerítőfalát építették tégláiból. A palota emeletes volt. A földszint 3 m. magas s boltozva volt, melynek félköríves hevederei a nyugati szárnyban még megvannak, az emelet pedig 5 m. magas s ennek is csúcsíves hevederei itt s a déli szárny belső falán még most is láthatók.

A földszint nyugati szárnyának belső fala folytonos s csak a közepén van egy 135 cm. széles, csúcsíves ajtó, mely a lovagterem földszintjével közlekedett. A déli szárny külső támasztó-pillérekkel megerősített falán van ugyan nyílás, de ezt, úgy látszik, később törték; belső fala árkádosan van kifejlesztve s a különböző távolságban egy-

5. SZELINDEK VÁRÁNAK BELSEJE.

mástól álló négyszögű oszlopokat félköríves, erős boltozatok kötik össze. A keleti szárny földszintjén volt a kaputoronyból az átjárás a belső és külső udvarba s erre vall a délkeleti szögletben lévő 4·25 m. széles, a fal síkjára *ferdén* helyezett boltozat. E szárnynak főfala közepén kiugrást formál, melynek földszinti része két boltozott, titkos helyiséget rejt magában, a hová csak az emeletről lehetett lejárni. E helyiségek közül a déli az emelet szélességének felel meg, míg az északi a főfalból kinyúlik s féltetővel van fedve.

Míg a földszint, mely valószínűleg szer- és magtárul szolgált, külső falain nélkülozi a nyílásokat, addig az emelet jól meg volt világítva a széles, nagy, csúcsíves ablakokkal, melyből mindenütt van elég. A belső, a lovagtermet körülvevő falak pedig árkádszerűen voltak ki-
képezve, melynek oszlopait csúcsíves boltozatok kötik össze. Az emelet

6., 7. SZELINDEK VÁRÁNAK BELSEJE.

is, a szögletekben és oszlopokon látható téglakötésekből ítélve, be volt boltozva. A tető oromfalán pedig, a padlásan, lövőrések láthatók.

A palotának keleti és nyugati, erős támasztó pillérekkel támogatott homlokfala nem egy síkban épült, hanem az északi szárnynak megfelelő falrész tompaszög alatt el van tolva. E két homlokfal felső, a padlásnak megfelelő részén, lefelé irányuló lövőrésekkel van áttörve, melyek a falsíkjából kiszökő, felül félköríves boltozatokkal összekötött árkádokba nyílnak, mely árkádoknak gyámja három pálczával van tagolva. A lövőrések ezen árkádszerűen megépített köpenye felett pedig háromfokú, lépcsőzetes vak-rovátkák ékesítik a falat.

Ez a tagolt gyámú árkádos lövőrésköpeny (padmaly) a felette lévő lépcsőzetes vak-rovátkákkal olyan építészeti motívum, melynek alapján a palota építési korát meghatározhatjuk. Ezek az építészeti motívumok ugyanis teljesen hasonló alakban föltalálhatók Nagyszebenben, a harteneck-utczai két faltornyon és láthatók Nagyszeben erődtítménye lerombolt kapuinak a Bruckenthal-múzeumban őrzött, a XIX. század közepén készült rajzain. *Kimakovitz Mór*, a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum régészeti osztályának őre a közelmúltban tanulmányozta Nagyszeben erődtítményeit, közleménye szerint * a harteneck-utczai, az ács- és fazekas-czéh védelmére bizott két a szóban forgó építészeti motívumot feltüntető torony a XV. század negyven—hatvanas éveiben épült. Ennél fogva a szelindeki vár palotáját is ebben az időben építették s nem ép lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az építész építette, annál is inkább, mert nemcsak ma, de még inkább a középkorban megnyilatkozott az építész egyénisége annyiban, hogy bizonyos építészeti részleteket az általa épített épületen megismételt. A palota keleti homlokfalának külső részén az egyik támasztó pilléren a vakolatba bekarcolva 1612; a falon pedig négyszögű keretben PMS 1613 látható, ez azonban későbbi restaurálást jelez csak.

Fr. Teutsch s mások, kik e várról írtak,** Szelindek várának közepét elfoglaló e nagy épületet félbehagyott templomnak mondják. Ezt én magamévá nem tehetem. A középkori, főleg a csúcsíves templomok alaprajza sok tipusos részletet tüntet föl, melyeket itt fölfedezni nem lehet. Így — hogy mást ne hozzak föl — a középhajó keleti folytatásában lévő presbiterium s az ezt keleten záró poligén apsis olyan elmaradhatlan része a róm. kath. csúcsíves templomnak, mely nélkül középkori templom nincs. Azt pedig itt hiába keressük. Mert a keleti

* Kimakovitz M.: Alt-Hermannstadt (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Band XXXVII pag. 262—263).

** Fr. Teutsch: Unsere Burgen. 3, Stolzenburg (Jahrb. d. siebenb. Karpathen. Ver. Jg. III (1883) pag. 130). — Kőváry L.: Erdély építészeti emlékei, 250. l. — Hunfalvy J.: Magyarország és Erdély képekben. II. szak., 78. l.

homlokfal erkélyszerű kiugrását szentélynek nézni e nagyméretű építménynél, csak olyan teheti, a ki a csúcsíves templommal nincs tisztában. Aztán meg monumentális emeletes templomot nem ismerek. Tudok kisebb méretű kápolnákról, melyek emeletesek, de hogy az egész nagy templom az legyen, olyan nincs. Már pedig ez az épület határozottan teljes egészében emeletes építmény, ép azért én ezt nem templomnak, hanem palotának tartom.

A palotától délre terül el a külső udvar, melyet keleten 24 m. hosszú, egyenes, nyugaton pedig ívben kanyarodó s kerek bástyával megerősített s ágyú- és puskarésekkel áttört várfal határol, délen pedig 5.50 m. élhosszú, emeletes, négyszögű torony zár el. Az ezen udvart nyugatról kerítő íves falból kiugró kerek, lejtős falú bástya déli oldalán bemélyesztett négyszögű helyen a vakolatba a XVII. századra valló betűkkel bekarcolt fölírat volt, melyet azonban az eső tönkre tett s csak két felső sorából ennyi: CONTINUATOR hæc · | Pars M :: ANNO . . . . betűzhető ki.

E déli kis toronyhoz, melynek földszintjén volt az átjárás, emelete pedig ma a szászság «boflischkammer»-je, délen boltozott előcsarnok, majd ágyúlőréses, tojásdad alakú bástya csatlakozik, melyben az állítólag 40 ölnél mélyebb kút van s melynek déli fala beomlott.

Hogy mikor épült e vár, arra — sajnos — írott adatunk nincs. Dr. Müller György levéltáros úr lekötelező készséggel támogatott arra nézve, hogy a szász egyetem és Nagyszeben városa egyesített levéltárában feleletet kapjak a kérdésre. Találtam is ott számos oklevelet, melyek legtöbbje azokra a perekre vonatkozik, melyet Szelindek a szomszédos községekkel folytat, a várról azonban egy szó sincs. Ily viszonyok között csakis az építészeti motívumokból vonhatunk a valószínűség határain belül következtetéseket s ezek alapján az építés korát határozhatjuk meg. *Teutsch Fr.* (I. c. pag. 130) a XV. században épültnek mondja. Ezt a nézetet elfogadom magam is. S e nézet támogatására fölhozom többi közt azt, hogy a míg a XIII. és XIV. századbéli oklevelek községünket állandóan *Stolczenbergh*-nek nevezik, addig a XV. századbéli okleveleken már *Stolczenburg* név alatt is előfordul. *Fr. Teutsch*-nak azt az állítását azonban, hogy e várat a szászok építették, tehát parasztvár s a közepén lévő nagy, emeletes épület templom lenne, már nem tehetem magamévá. Én e várat *királyi várnak* s a közepén lévő emeletes épületet *palotának* tartom. Ismerek már nem egy szász parasztvárat, de ezek mind kisterjedelműek és megvannak bennök a falak mentében a lakosok kamrái, a mely típusos dolgot itt hiába keressük. Ilyen nagy, 40 m. széles s 100 m. hosszú várat község nem építhet, hanem csakis a király, a mint hogy a királyok a szászok földjén tényleg építettek is várat, hogy mást ne említsek: Nagytalmácson

és Kőhalmon. S az természetes is, hogy a király *saját földjének* védelmét nem is bízhatta teljesen a parasztokra, hanem fontos stratégiai pontokon maga épített várat, melyet később átadott a székek s így keletkeztek a széki várak, melynek védelme az egész szék (s nem egy falú) kötelessége lett. Az 1394. évi papválasztás alkalmával* az összes férfilakosság száma 400 volt. Ez a szám nem elegendő arra, hogy magának ily nagy várat építsen s beléje nagy, emeletes palotát! A paraszt igényei sohasem voltak olyan nagyok, hogy ilyen nagyszabású építményt fel is tudott volna használni.

Hogy várunk a XV. században s nem korábban épült, arra vall az a tény, hogy téglából épültek falai. A korábbi időben terméskőből épültek a várak. A lövőfegyverek meghonosodása után azonban előnyben részesítették a rugalmasabb téglát. A téglák méretei pedig olyanok, a minőket e században kezdtek használni. Előbb jóval kisebb téglából épültek a falak.

De ezt a kort teszi valószínűvé hazánk története is. A török mindinkább fenyegetően lép föl s a XV. században már délkeleti Magyarországra is be-betörnek seregei. 1432-ben a török Vlád oláh vajda csapataival megerősítve, a Bárczaságot pusztítja, Brassót, Nagyszebent ostromolja; 1438-ban Murad szultán a Vaskapunál tör be, a Maros völgyét földúlja, Szászsebest, Kelneket, Segesvárt, Megyest elfoglalja, Nagyszebent ostromolja, Brassó külvárosait fölgyújtja s a töröcsvári szoroson távozik. 1442-ben Mezit bég üt be, Hunyadi János a Maros völgyében, Szentimrénél veszi föl a csatát véle, azt elveszíti, de Nagyszebennél tönkre teszi a törököt s maga a bég is elesik. 1442-ben Hunyadi a Vaskapunál (Zajkány) nyer ismét csatát a törökön, 1443-ban pedig Nisnél. Az 1444. évi várnai csata után, melyben I. Ulászló is elesik, még inkább pedig az 1448-ki rigómezei szerencsétlen csata után a török ismét lábra kap s a hozzá csatlakozó moldvai és havaselvi vajdák csapataival megerősödve, mindinkább fenyegeti Magyarország délkeleti részét. Mi sem természetesebb, hogy a király ennek az országrésznek a védelméről gondoskodik. Így 1453. évben V. László megerősíti a vöröstoronyi szorost. És ezeknek az ország délkeleti részeibe való török betörések hatása alatt kellett Szelindek várának fölépülnie.

Az 1479. évi török beütéskor, mely Kenyérmezőn végzetes volt reá nézve, még inkább az 1493. évikor a török a Nagyszeben és Medgyes közötti országrészt pusztította el, a mikor e vidéken számos templom is erősen megrongálódott, melyeket aztán a XVI. század elején javítottak ki. De e nagy, erős várról nincs említés.

* Zimmermann-Werner-Müller: Urkundenbuch. Bd III, pag. 84.

Az első adat, mely várunkról szól, 1529-ből való.¹ A szerencsétlen mohácsi csata után az ország egyik része Zápolya János erdélyi vajdát választja királyának, másik része Habsburg Ferdinánd pártján van s ez utóbbiakhoz tartozik a szászság is. János király, hogy jogait a szászokkal elismertesse, seregét ellenük küldi s Báthory István erdélyi vajda 1529-ben Szelindek várát, melyet a nagyszebeni királybíró: Pemfflinger Márk lát el védőőrséggel és municióval, ostromolja s beveszi. A nagyszebeniek azonban Hähn Márton vezérlete alatt segélycsapatot küldenek, mely éjjeli ostromban visszaveszi a várát.

Másodszor 1568. évből emlékeznek meg róla.² II. Rákóczy Györgyöt a balsikerű lengyel hadjárat után a szultán lemondattja az erdélyi fejedelemségről, a fejedelem azonban később visszatér Erdélybe s a szultán tatár és oláh csapatokat küld elűzésére, melyek végig pusztítják az országot s 1568-ban Szelindek várát is ostromolják, de nem tudják bevenni, csak a községet égetik föl.

Harmadszor pedig a kurucz-háborúban szól róla az ének.³ 1707. évben a kuruczok Pekri Lőrincz vezérlete alatt ostromolják, beveszik s erősen megrongálják. A szászok aztán 1715-ben kijavítják, helyreállítják. A palota a XVIII. században égett le.

Várunk, a mint e néhány sorból is kitetszik, több ostromot állott ki nemcsak a XVI—XVIII. században, de valószínűleg a XV. században is, a mikor meg-megrongálódta egyes részei s kijavították, esetleg újra építették, a minek nyoma konstatálható, a mennyiben a falrakásból kitetszik, hogy egyik vagy másik rész hozzá van építve. Ezeket a különböző korból származó részeket igyekeztem az alaprajzon különböző vonalozással feltüntetni. Legöregebb részének nézem azt a falat, melybe a mostani bejárás van s a melyhez van ragasztva a várőr háza. A védőkarzat (gyilokjáró) boltíveken nyugodott, e fölött vannak az egyszerű lövőrések, melyeket kívül egyszerűen megszerkesztett köpeny takar, ágyúkamrák azonban nincsenek rajta. Későbbiek azok a falak, melyekben ágyúkamrák vannak s ezek közül is a keleti oldalon lévő négyszögű támasztó pillérek a régiebbek, míg a déli udvar nyugati íves fala és a kutat magába foglaló tojásdad alakú bástya, melyen háromszögű támasztó pillérek láthatók, a kerek bástyán lévő tábla betűi után ítélve, XVI. századbeli toldás. Az északnyugati saroktoronyból kiágazó falak pedig, melyeket a régi falra építettek, a címerek barockkerete s a fölirat betűi, de főleg a csak itt jelentkező hármas lövőrések, melyek fejlettebb puskára vallanak, alapjában az 1715. évi javításkor épültek. A várát bevevő kuruczok, úgy látszik, ezt a sarkot rongálták

¹ Miles: Würgengel, pag. 21.

² Tieb: Ruin. Fundgrube, Bd I, pag. 152.

³ Windisch: Geographia, pag. 174. — Plattner J.: Stolzenburg, pag. 49.

meg legerősebben. A vár közepén lévő palota végül, a nagyszebeni tornyok építészeti motívumai következtében, a XV. század közepe táján épült.

Szelindek közvetlen környéke különben fontos taktikai pont s ősidőktől lakott hely.* Leletek bizonyítják, hogy a neolit-kor embere már itt tanyázott. A Burgbesch nevű helyen találták a Bruckenthal-múzeumban őrzött bronzkardokat. A rómaiak vizakna-vöröstoronyi útja közelében vitt. A honfoglalás előtti korban Magyarország délkeleti részében lakott szláv népnek, melyet később a Balkán-félszigetéről beszivárgott oláhság fölszívott, de szláv neveit konzerválta, is kellett itt laknia. Erről tanuskodik a község oláh neve: Slimnik, mely a szláv eredetű; *sledu*, *sled* = nyom (Spur), követni (folgen), *slednik*, *slidnik* vizsla (Leithund) s ebből ered a magyar *Szelindek*, mely ugyancsak kutyát jelent. A középkorban községünkön át vezetett a nagyszeben-medgyesi út s a kiskapus-nagyszebeni vasútnak 1872-ben a forgalomnak való átadása előtt postaállomás, melynek nagy kétfejú sassal ékesített (?) épülete még ma is megvan a község szélén. Az utat jelenleg az állam gondozza. Bem 1849-ben itt vetette meg lábát s januárius 24-én sikeresen védte meg pozícióját. A vár azonban már e csatában nem szerepel. Csendesen porladoznak falai, az idő foga rágja. A régmúlt idők eseményeinek e tiszteletreméltó, néma tanúját a jövőben több figyelemre kellene méltatni s arról gondoskodni, hogy a mi még megvan, ne pusztuljon el a jövőben.

2. *A szelindeki ágost. hitv. ev. templom.* A vártól északnyugatra, a várdomb tövében áll a szász egyház temploma. Jól keletelt, egyhajós csarnoktemplom, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel. 1342-ben, VI. Kelemen pápasága idejében, Avignonban, Nerses érsek és tizenegy püspök *Balbrunus* szelindeki (Stolzinberch) plébános kérésére 40 napos bűnmegváltó misét engedélyez a Mindszent-kápolna fölépíthetésére.** Később templomunk védszentje Szt. Bertalan volt. Az akkor összegyűlt pénzből a mostani templom szentélyét alkotó részét építették s nem a várbeli palotát, mint azt sokan hiszik. Templomunk ez a, valószínűleg még a XIV. században épült része 1464 m. hosszú s 741 m. széles, melyet keleten háromszögű apsis zár be, melynek mind a három oldalán s a déli fal közepén lévő keskeny, ki-betáguló, díszes béleletű, csúcsíves ablak világít meg. A déli falba van vágva az 175 m. széles, díszes, tagolt béleletű, csúcsíves bejárat, melyet 1731-ben készült, fes-

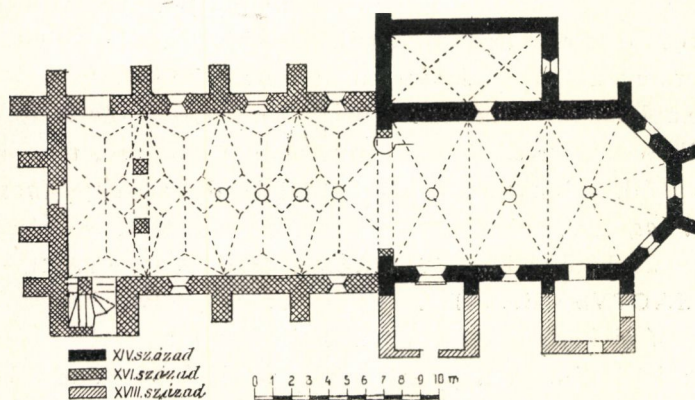
* Kimakovitz M.: Stolzenburg (Korrespondenzblatt d. Ver. für siebenbürg. Landeskunde. Jg. XXX. (1907), pag. 89.)

** A pergamenre írott okirat, melyről azonban hiányzik a 12 függőpecsét, megvan a szelindeki ágost. hitv. ev. egyház levelesládájában; teljes szövege olvasható: Zimmermann Archivenbuch, II. köt. 2. lapján.

tett betétű faajtó zár el. Az északi falban is van egy csúcsíves nyílás, festett betétű faajtóval, mely az egykori sekrestyébe vezet, melyet keleti oldalán utólag kitágított ablak világít meg. Ugyancsak ebben a falban, az ajtó közelében van a díszes keretű szentségtartó fülke. A déli oldalon, az oltárnál lévő ajtó a mostani, 1805-ben ideragasztott sekrestyébe vezet. E régibb templomot, a mostani szentélyt, hevederek közé rakott keresztboltozatok fedik, profilírozott kiálló bordákkal, kerek zárókövekkel. A bordacsomók a fal síkjából kiálló, növénymotívumokkal díszített konzolokból indulnak ki.

A XVI. század elején aztán hozzáépítették a mostani templom hajóját. Ez a része a templomnak, melyet a régi résztől ez alkalommal készült csúcsíves diadalív választ el, 16,76 m. hosszú s 8,65 m. széles,

8. A SZELINDEKI ÁGOST. HITV. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

mely méret, összevetve a régi templom méreteivel, is igazolja, hogy a két rész nem egy egységesen tervezett templom két része, hanem különböző korban épült. Ezt a részt, a mai templom hajóját, az északi és déli oldalon 2—2 átellenes, ki-betáguló, 1,40 m. széles, csúcsíves ablak világítja meg. A nyugati fal közepén van a csúcsíves főbejárat, bélelete díszesen tagolt, míg az északi oldalon egyszerűbb ajtó vezet a templomba. Boltozata a XVI. század elejére valló hálós boltozat, melynek rajza szabályszerűen illeszkedik be a térbeli viszonyokhoz, tehát ennek a templomnak lőn megszerkesztve. A háló alsó bordacsomói a falsíkba olvadnak bele. A szentély felől nézve: az első négy bordakereszteződésnél zárókövek is vannak és pedig az első és negyedik egyszerű kör, míg a második és harmadik reneszánsz pajzs, a másodikon az apostoli kereszt, míg a harmadik üres. Ebből a korból származik az orgonakarzat, valamint a szentélyben átellenben lévő két góthstílusú, többülékes templomszék, rovátkás szemöldökléczen domború, növénymotívumú díszszel.

Az 1568. évben a török szultántól II. Rákóczi György elűzésére beküldött tatár és oláh csapatok többi közt ostromolják Szelindek várát is, de nem tudják bevenni, hanem a községet fölégetik. Templomunk is ez alkalommal erősen megrongálódott s a hajó északi fala ajtajának külső szemöldökgerendáján bevéssett $\frac{TB\ 1590\ TG}{GIA \cdot H}$ fölírat a szükségessé vált restaurálásra vonatkozik.

Mostani belső berendezése a XVIII. századból származik s barokk-stilusú. 1739. évből való kehelyalakú, alabastrom keresztelőmedenczéje. Az egyházi jegyzőkönyvek szerint* Soterius Mihály pap (1746—1762) a szószéket ajándékozza; Hertel János papsága idejében 1770-ben az oltár s 1772-ben a Mária Terézia és József arczképével díszített orgona készült; Bruckner József pap pedig a szószékre fölvezető lépcső díszes vertvas rácsát készítteti el s a rajta levő B monogram és 1792. évszám örökíti meg e tettét. Ebben az évben a templomot alaposan kijavítják. Utóljára 1905-ben restaurálták, a mikor többi között csúcsíves ablakainak mesterműveit is mai alakjukban állították helyre.

A templomnak nincs tornya s így harangjai a vár öregtornyában vannak elhelyezve. Közülök a legöregebb a középső, felső részén a következő góth minuskula betűs fölírattal: *Orex Glorie Xhesv Crifte Veni cum Pace*, XV. századbeli öntés. A kis harang felső részén domború átmeneti betűkkel: XPS × REX × VENIT × IN × PACE × DEVS × OMO × PHACTVS × ES × 1718. (Isten báránya) olvasható.** Ennek a harangnak némi köze lesz a mostani hajó építéséhez, a mennyiben ennek idejét jelzi tán. A nagy harang felső részén domború betűkkel: PIIS SUMBOLIS IN TRANSYLVANIA: ECCLESIAE · STOLTZENBURGENSIS, egyik oldalán: SENIORIBVS | MART SCHIEB EMERITO | SIM WELTHER | MICH · WERNER AEDIT SEN | ANDR · KOENIG MICH MELTZER | MICH · HALMEN LAVR SIEVERT | PETR WEIS MICH SCHELIES | MART WERNER MICH WEIDENTELDER AED · IVN | MICH SCHIEB VILI | a másik oldalán pedig: ECCLESIASTICVS | GLI OH HERTEL PASTORE | RIO ▲ SCHNEIDER · DIAC · SEN | R GEORG FEIL DIAC · IVN peremén végül CONFLATORE GEORG FOGARAS EXAVDI: DEVS SVSPIRIA: GEMITVS: VOTA PRECES: CLANCORE CONIVCTAS: AÖ 1774. Ezt a nagy harangot, a hagyomány szerint, helyben, a vár alatt öntötték.

A szentély északi falához ragasztott régi sekrestyében, a falhoz támasztva, két sírkő van. Az egyik az 1582. évi januárius 30-án meghalt Bomelius Tamás pap emlékét kellene megőriznie. Valaha a temp-

* J. Plattner: Stolzenburg. Skizzen aus seiner Vergangenheit, Hermanstadt, 1907, pag. 60—62.

** E két harangról megemlékszik Fr. Müller: Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde (Archiv d. Ver. f. siebenb. Landesk. NF IV. Bd [1859], pag. 223, 225) is.

lom padozatán volt. Erre vall ugyanis az, hogy a felül bemélyedt mezőn, körben bibliával ékesített, alul pedig többsoros verssel s peremén is bevéssett fölírat betűit a rajta járók annyira lekoptatták, hogy máma csak néhány összefüggéstelen betű olvasható még le. Annál jobb fenntartású a másik, az 1633. évben meghalt Bordan Tamás papé, a «Virtus Coronata» szerzőjéé. A sírkő peremén a következő fölírás bemélyített betűkkel: MEMORIA POSTHV...IRI DIGNIE REVERENDI | ERVDITONE ET RER EXPERIENTIA PRÆCLARI DÑI THOMÆ BORDANNI CIBIN | GILANTISS: IIA RELIGIOSI DENAT · AÖ 1633 ÆTAT: 77 · MINISTRII VERO 52. Közepének felső részén bemélyedt mező, benne a néhai szakállas, bajszos mellképe papi ornátusban, jobbjára az övön nyugszik, kissé felemelt baljában biblia; a fej fölött körben repülő madarak ágak között; jobb és bal vállánál konzolon egy-egy gótstilű kehely; a felső szögletekben egy-egy szárnyas angyalfej. Alsó felében pedig az alábbi, magakészítette vers:

Me sanguis Christi peccato mundat ab omni
In cuius Sancto nunc requiesco sinu
Vixi dum volui: volui dum Christe volebas.
Nec mihi vita brevis, nec mihi longa fuit.
Ad portum veni, Mors peccatumq; facesse
Cum Christo vita laetitiamq; fruor.

Wer Christi Jesum recht erkent
Der hat alles und ein seligs End.

Igen sajnálom, hogy ennek a szép, művészi kidolgozású sírkőnek a képét be nem mutathatom. Olyan helyen van szilárdan elhelyezve, a hol lefényképezni, ha nem is lehetetlen, de a gyér világítás következtében igen bajos.

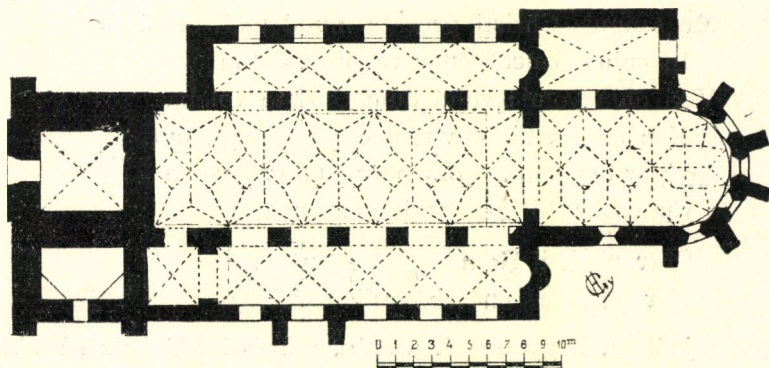
A templomi szerek közül kiemelendő a nagy, XV. századbéli aranyozott ezüst kereszt, az Úr, a négy apostol és Szt. Bertalan képeivel. Továbbá az ugyanazon korban készült, sodronyzománczos, gótstilusú kehely,* belevéssett IHS betűkkel és az Úr, a tiarás Kelemen pápa, egy püspök, Szt. Borbála, Szt. Katarina, Szt. Orsolya mellképeivel. Egy, a XVI. századból való reneszánsz-stilusú aranyozott ezüst kehely. Egy kókuszdióból készült kely. Több czinnkanna. Levelesládájában pedig Róbert Károlynak 1311. és 1326. évi, Kelemen pápa már fentebb említett, 1342-ben, Avignonban kelt; három, a konstanzi zsinat 1414. és 1416. évben kelt eredeti oklevelét őrzik.

3. *A nagycsüri ágost. htv. ev. templom.* Nagycsür szebenmegyei község, Nagyszebentől északra 5 km. távolságban a dombság egyik

* Képét l. Arch. Ért. 1884.

mellékvölgyében terül el. Lakosai javarészből szászok. Egyike ez azon régi községeknek, melyeket a II. Geiza uralkodása idejében Magyarország e délkeleti részébe telepített szászok alapítottak. S erről tanuskodik többi között a község közepén, emelkedettebb térszínen álló temploma, mely alapjában véve XIII. századbéli, keletelt, román stílusú, háromhajós bazilika. A mellékhajókból erősen kiemelkedő középhajója 20·21 m. hosszú s 6·84 m. széles s felső kinyúló falán úgy az északi, mint a déli oldalon több ablak volt, melyeket később befalazták, de nyomuk a mostani boltozat fölött még meglévő részén, a padláson még megvan. Keleti oldalához csatlakozik, csak a diadalív által elválasztva, a 11·50 m. hosszú s 6·40 m. széles szentély, melyet félkörívrű apsis zár be. A középhajót a jóval alacsonyabb oldalhajóktól öt pár négyszögű, elnagyolt pillér, melyeket félkörű boltozatok kötnek össze, választja el.

9. A NAGYCSÚRI ÁGOST. HITV. EV. TEMPLOM ALAPRAJZA.

A déli oldalhajó 20·82 m. hosszú, 3·14 m. széles, míg az északi hajó 15·97 m. hosszú s 2·55 m. széles. Mindkettőnek keleti falában 1·80 m. széles, félkörű apsis van még ma is s mind a kettőt egyszerű keresztboltozat fedi. A középhajó nyugati falához csatlakozik a vele egyenlő szélességű, háromemeletes, négyszögű, zömök torony, melyen át jártak be a templomba egykor, az oda vezető ajtót azonban később befalazták. Földszintjét, melynek belvilága 4·60 m. négyszögben, valamint első emeletét keresztboltozat fedi, míg a második emelete dongaboltozatos. Később, valószínűleg az 1854. évi restauráláskor, magasabbra építették. A szentély északi oldalához csatlakozik a 6·86 m. hosszú s 3·51 m. széles sekrestye, melyet a keleti oldalon ablak világít meg.

Templomunk a töröknek és szövetségeseinek a XV. század második felében (1479, 1493) való beütésekor, a mikor ép ezt a vidéket pusztították, erősen megrongálódott, úgy, hogy gyökeres javításra szo-

rult. A főapsis északkeleti ablaka felett lévő 1497. évszám jelzi ezt az átépítést, a mikor is a főhajót hálós boltozattal fedték be. Ez a hálós boltozat azonban ép úgy, mint a vízaknai ref. templomnál,* nem alkalmazkodik a templom viszonyaihoz, a mennyiben nem veszi tekintetbe a pillérpárok elhelyezése következtében létrejött mezőket, hanem ettől függetlenül olyan beosztású rajzot tüntet fel, mely nem e templomnak lett megszerkesztve. Itt is ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a háló bordáinak alsó csomópontjai nem, mint a szabály megkívánja, a pillérek közepén nyugosznak, hanem össze-vissza, két esetben a boltozatra, de itt sem a közepére támaszkodnak. Ha aztán tekintetbe vesszük, hogy a

10. A NAGYCSÚRI TEMPLOM KÜLSŐ KÉPE.

nagycsúri és vízaknai templomok főhajójának hossz- és szélességi méretei sokban nem különböznek egymástól s hogy a háló rajza és a bordák keresztmetszete azéval teljesen megegyezik, továbbá azt, hogy e bordák nem a boltozat szerkezeti részei, hanem csak díszek, égetett agyagból valók s a boltozatra vannak ráragasztva: ugyanarra a föltevésre jutunk, hogy e háló nem e templom részére lőn megszerkesztve, hanem már meglévőt alkalmaztak itt is. A vízaknai templom hálós boltozatáról bebizonyítottam, hogy ez a kiscsúri, a templom beosztásával megegyező, azzal teljesen egybevágó s így ennek a templomnak megkonstruált rajznak a változatlan másolata egy és ugyanazon építész, a kiscsúri pap, Welther János dominikánus szerzetes műve. S ha még ehhez hozzávesszük azt, hogy Kiscsúrtól s Vízaknától Nagycsúr nem

* Arch. Ért., M. F. XXIX. (1909) kötet, 199. l.

fekszik messze, sőt e községekkel határos s a három, a töröktől erősen megrongált templom helyreállítása közel ugyanazon időben történt: önként következik az a föltevés, hogy Welther János, dominikánus szerzetes, kiscsúri akkori pap-építésznek van köze a nagycsúri templom restaurációjához is. Ha tán maga személyesen nem is működött közre a nagycsúri templom átépítésénél, de a szomszédság révén mindenesetre befolyásolta azt.

Ugyanez alkalommal a szentélyt, mely, úgy látszik, legerősebben rongálódott meg, mert eredeti fala csak 2 m. magasságban van ma meg, nemcsak megmagasították, déli falán egy csúcsíves ablakot csináltak, az apsis félkörű falára *ötszögű*, csúcsíves ablakokkal áttört; s támasztó, lépcsőzetesen keskenyülő pillérekkel erősítették meg s hálós boltozattal befőték; hanem a szentély tetejébe a fal síkjából kiemelkedő, tagozott konzolokon nyugvó, félköríves záródású, lövőrése, padmalyos (*Machicaulis*) védőkarzatot is építettek, miáltal a templom szentélye 14 m. magas lett. Általában: *erődtemplom*má alakították át. Ehhez hasonló templom, melynek szentélyét a XV. század végén, illetőleg a XVI. század elején védőkarzat ráépítésével megtoldották, a mint erről *Fr. Müller* közleményéből* értesülünk, a ki az ilyféle erődtemplomokból külön típust állapít meg, a Nagyszebentől északra lévő szászföldön elég gyakori, a mi folyománya annak a pusztításnak, melyet a törökök beütésükkor ép Nagyszeben és Medgyes között vittek végbe.

Valószínűleg ezen átépítés alkalmával emelték a mai bejárásnál a déli oldalhajó fölött kiemelkedő toronyszerű kiugrást, melybe a bejárás a padlásról van; valamint a torony déli falához csatlakozó, a templom falával egyenlő magasságú melléktornyot, a melyben csigalépcső vezet föl a torony első emeletére. A sekrestyébe vezető ajtó is ebből a korból való.

Templomunkat ezenkívül, az apsis ablakai fölött lévő feliratok szerint, 1740 és 1854-ben is restaurálták. Szószéke XVIII. századbeli barokk-stilusú, a vázaalakú s alabastromból faragott keresztelő medenczén az 1758. évszám olvasható. Oltára, orgonája XIX. századbeli, valamint hogy három harangját is ebben a században öntötték. Egyházi edényei között figyelemreméltó egy 1704-ben ajándékozott szép, reneszánsz-kehely. A templomteret kerítő falból még csak az északi oldalon áll némi részlet.

4. *A kakasfalvi ágost. hitv. ev. templom.* Nagycsúrtól keletre, ugyanazon völgyben, 3 km. távolságban fekszik Kakasfalva községe. Lakói javarészen szászok. A község közepén van az ág. hitv. ev. templom, melynek négy sarkán erős támasztó-pillérrel megerősített tornya régi

* *Fr. Müller*: Die Vertheidigungskirchen in Siebenbürgen. (Mitth. d. k. k. Central-comiss. z. Erforsch. u. Erh. d. Baudenkmale. Jg. II. [1857], pag. 265.)

építmény, melyhez 1830. évben építették hozzá a terjedelmes templomot. A torony eredetileg magában álló donjonja volt az elpusztult templomerődnek. Az öregtoronyba a bejárat a keleti oldalon, az első emeleten volt, mely ajtó az orgona mögött ma is megvan; vastag dongaboltozat fedi. Innét a keleti, illetőleg az északi falban lévő lépcső visz föl a második emeletre, melyet szintén vastag dongaboltozat fed. A második emeletről a harmadik emeletre a déli, illetőleg keleti falban lévő lépcső segítségével jutunk. A tornyot fakarzat s a feléje emelt nyomott sisak fedi. A második emelet nyugati falában ablak, a harmadik emelet mind a négy oldalán lőrészek vannak, melyek közül a keletiek a templomba irányulnak, jeléül annak, hogy eredetileg az öregtorony ez az oldala is szabad volt. A negyedik emelet nyugati, déli és keleti oldalán ma befalazott csúcsíves ablak volt.

A toronyban négy harang lóg, melyek közül a legnagyobb harangon domborúan csak az 1700. évszám van s utólag GEMEIN HVN-NOBOC MWR fölírást vésték be. A nagyságban következő harangon, három sorban, domború betűkkel GELICA HANBACENSIS | EXPS 95. V. 6. VENITE | IEHOVA QVI NOS FECI olvasható. A nagyságra harmadik harang felső részén VTEXCITEM · FOELES ADOREMVS FLECTAMVS GEN VACORAM · IN HONOREM SS TRIADISME ECCLESIA EVAN COMPARAVIT ANO: 1774: fölírat van. Míg a kis harang felső részén domború betűkkel ZUR EHRE · GOTTES · UND · GEBR · AUCH · DER EVANGELISCHEN · GEMEINE: IN HANEBACH · VERFERTIGET · ANO 1777 fölírat.

Az egyház birtokában lévő fölszerelések közül a figyelmet lekötí egy XIV. századbéli aranyozott ezüst kehely, tojásdad alakú kupáján majuskula betűkkel ✠ GASPAR Δ MELCHIOR Δ BALTASAR Δ ICHTVS; nodusa hat kiálló gombján RMAVĚA; kerek talp peremén pedig ✠ AVE Δ MAR Δ IAGRACIA Δ PLENA Δ GRACIA Δ PLENA Δ LOMIRVST ✠ fölíratokkal.

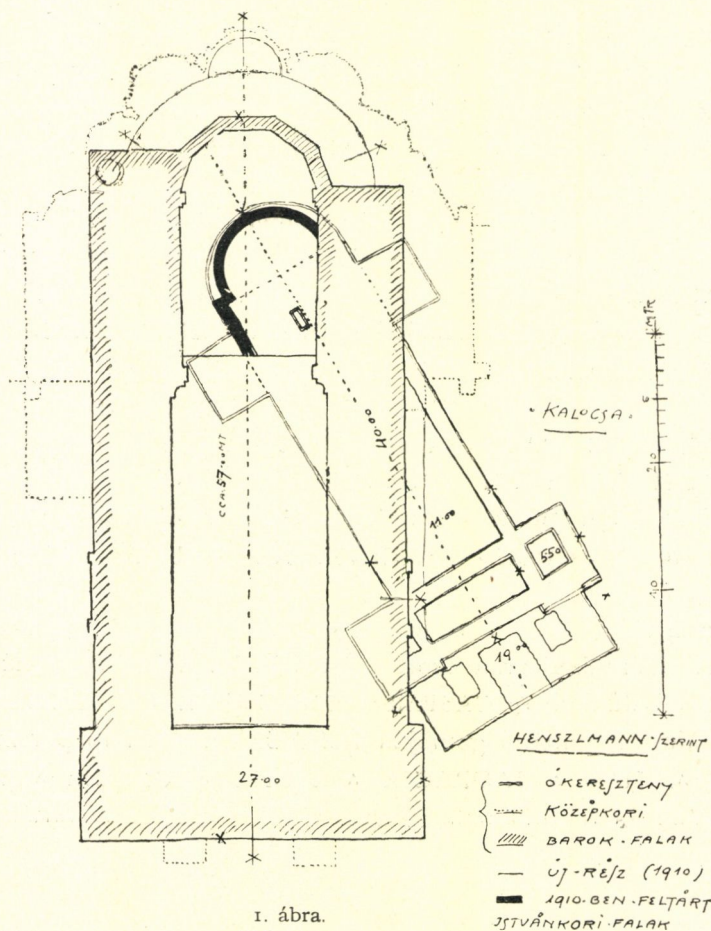
Halaváts Gyula.

A KALOCSAI SZT.-ISTVÁNKORI SZÉKESEGYHÁZ ÉRSEKI SÍRJA.

A mikor Henszlmann Imre 1869-ben Haynald Lajos akkori kalocsai érsek engedelmével ásátásokat végzett a mostani székesegyház területén, ezt természetesen csak a templom falain kívül tehetette. Ennek alapján állapította aztán meg az első, második és harmadik templom fekvését és alakját s következtetve egyszersmind a templom falai alatt fekvő árpádkori szentély láthatatlan részeire is.

A templom restaurálása és bővítése, valamint az új kriptá építése alkalmából eszközölt ez idei (1910) ásatások a külső részekre teljesen igazolták Henszlmann felvételét a XIII. századi második templomot illetőleg, a szentélyben pedig napfényre kerültek a szentistvánkori templom apsisának alapfalai, a melyek, ha nem is egyeznek teljesen a tudós műtörténész következtetéseivel, mégis egészében igazolják a templom méreteit. Mindössze a *négytornyos* elrendezés s evvel a különleges

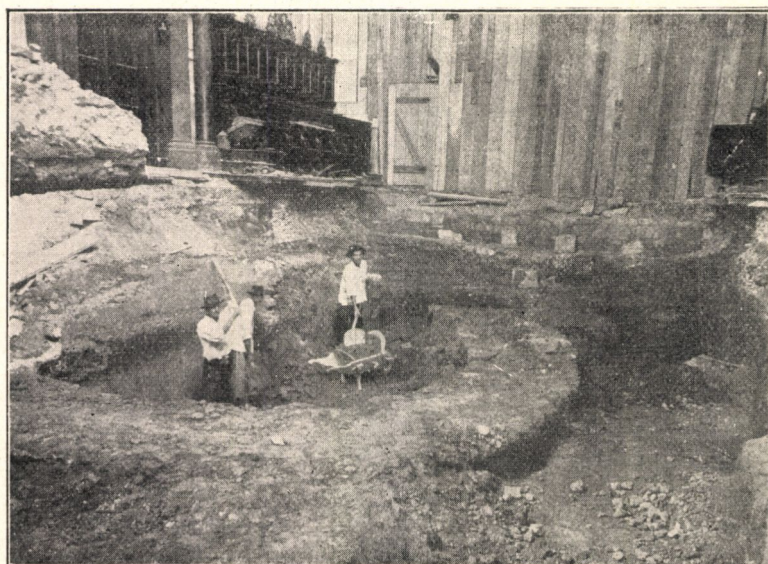
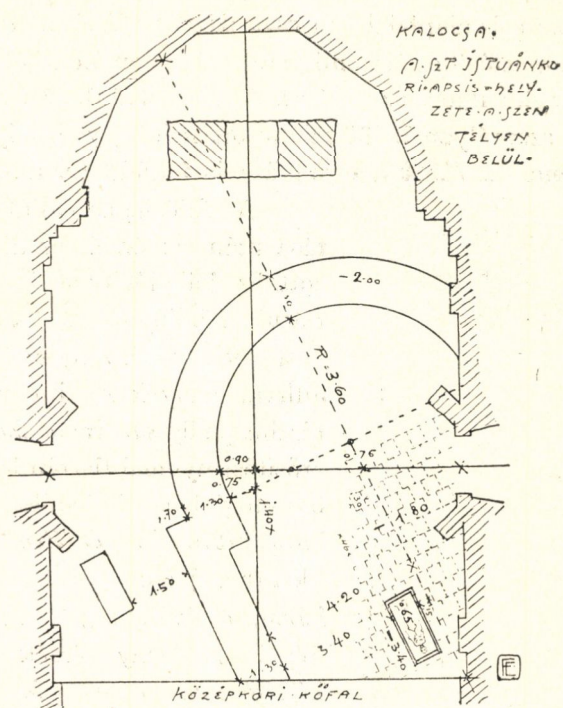

védelmi rendszer hangoztatása vált tarthatatlanná, mert az ásatások alkalmával a *keleti* tornyok semmi nyomára nem akadtak és ennek következtében az *apsis* is, mint *önállóan* végződő épületrész, nem foglalja el a hajó teljes szélességét, hanem kétoldalt beugrik. (1. ábra.)

A mostani szentély színe alatt (1.80 m.) ráakadtak az első templom eredeti téglapadozatára, csupa 26/46/5 méretű római, részint PRI-vel jelölt lemezekből fektetve. Az apsis falazata részint *terméskő*, részint 12/23/4 méretű falazó téglá, élénk vörös színre égett anyagból s

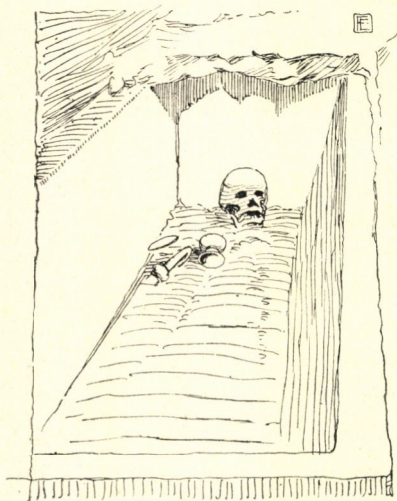
meglehetősen hevenyészett munka (1. tábla). A hajó felé való továbbbásást egy erős kőkváderekből készült fal gátolja, a mely nyilván a *második, románkori* templomhoz tartozik, sőt azt a kápolnakoszorú kiásott részeinek *analog* technikája bizonyítja. Ezen falon túl, a templom hajójá-

I. TÁBLA.

ban alapfalak már nem találtattak. 1 cm. 60 mm. ettől a padozatszintől, tehát 3 m. 40-re a mostani templom színe alatt végül ráakadtak egy 2 m. hosszú, 65 cm. széles és 55 cm. magas *kőszírra*, jobban mondva *kőládára*, mely az istvánkori templom tengelyétől balra, 3 m.-re az apsisztól, látszólag érintetlenül volt a pusztta földbe betemetve. Ebben a mélységben az apsis alapfalai már csak darabtéglából és termésköből kevert öntött falazatféléhez hasonlítanak, könnyen bonthatók és morzsolhatók. Szélességük 1'30—1'40 méter. A szentistvánkori szentélyen *kívül*, de a mostani szentélyen belül taláztatott még egy sírhely, melyben egy férficsontváz mellett *lőnak* a csontváza is feküdt. (2. ábra.)

2. ábra.

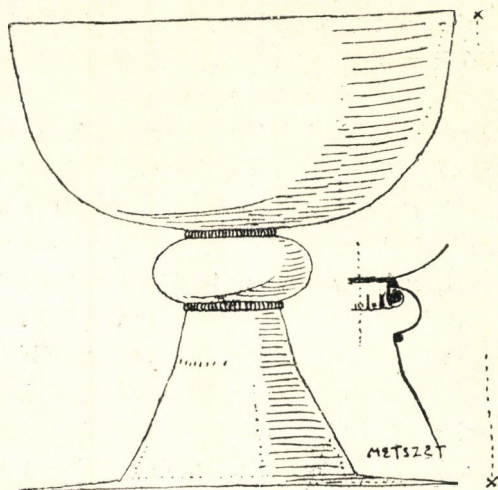
lábbal az oltár felé, koponyája ép, a gerincoszlop egy kicsit jobbra tolódva. A tetem mellén egy kis méretű *ezüst kehely patinával*, jobb oldalán *pásztorbot*, a ruhafoszlányok és beszivárgott iszap között *aranygyűrű* és kereszt, valamint *3 drb. ezüst palliumtű*. Felírás vagy évszám egyáltalában nem taláztatott. Tehát egy hiteles *érseki nyughely teljes felszerelésével*.

A sírban azonkívül egyes ruhafoszlányok (gyapjúból és selyemből) és a mitrának *arannyal átszőtt* paszómánya találtattak.

A csontváz maga egy hatalmas, kb. 1'80 cm. magas férfi tetemét mutatja, melynek egyes csontjai meglehetősen jó állapotban találtattak: különösen a koponya, mely az egész fogazatot megőrizte, rendkívül erős és vastag, előugró alsó állkapocscsal, energikus kifejezéssel, sárossal. Az alsó végtagok és a pásztorbot vége, melyek egy száraz iszaprétegben feküdtek, elmállottak.

Eltételezve a gerincz erőszakos eltolásától, az egész csontváz rendes fekvésben taláztatott. Tehát ha háborgatták is a sírt, úgy ez csak egy

4. ábra.

3. ábra.

kis nyíláson (esetleg a letört sarkon) keresztül történhetett, egy hosszú bot vagy benyúló kar közvetítésével.

*

A *kehely* nem szolgált misézéshez, hanem ú. n. *sírkehely*, a melyent XII. század kezdetéig magasabb papi személyekkel a sírba adni szoktak és a melyent már 1869-ben Henszlmann is talált vörösrézről ugyanitt, de a templomon kívül. A mostani kehely magassága $8\frac{1}{2}$, felső átmérője 8 cm., tiszta ezüst, *minden aranyozás* nélkül. Patenája egyszerű vésett rajzban mutatja az áldást osztó isteni kezet, egy 24 osztású fonásszerű díszszel és két koncentrikus körrel övezve. (2. tábla b)). A kehely és patena szélei csak durván vannak körülvágva. Érdekes a láb hozzáerősítése a *calixhoz*, mely a nodus alatt ezüstpléh-pikkelyeknek egy *gyűrűre* való reáhajtatásával történik. (3. és 4. ábra.)

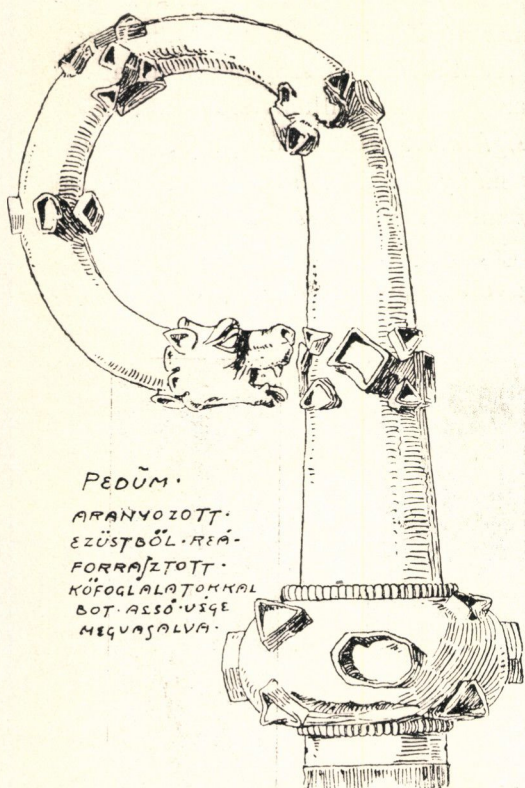
A *pedum* — pásztorbot (2. tábla a), a) — a *régibb* formát mutatja, a mikor még egyszerűen a bot folytatásában kanyarodik be a kígyófejú nyulvány, míg későbbi példányokon egy ellentétes görbével *kihajlik* a bot tengelyéből. *Magassága* csak 13 cm., vastagsága alul $2\frac{1}{2}$, fölül 1 cm., a nodus szélessége 5, vastagsága $2\frac{1}{2}$ cm. A görbület aranyozott ezüstről való, az egyszerű byzanti technikájú, rekeszes, a kőfoglatok részint meglepő jó állapotban, a kövek kitörve. A szintűgy kövekkel díszített gomb fölül is, alul is sodrott díszszel csatlakozik a szárhoz. A bot hossza kb. 1'60 lehetett, alsó vége szöggel volt megvasalva. (2. tábla.)

A *kereszt* tömör aranydrótból sodorva, a karok végén *aranygyöngyökkel* díszítve, alsó szára letörve. Úgy formára, mint technikára meglehetősen szokatlan és régies. (5. ábra.) Legnagyobb szélessége $2\frac{1}{2}$ cm. A *gyűrű* aranykarikával csatlakozik igen primitív forrasztással a csonka kúp alakú foglathoz, mely viszont egyszerűen ráforrasztott kampókkal tartja a szép sárga színű, de nem mértani alakra csiszolt, csak *simított* (Muggel) *topászt*. (6. ábra.) Átmérője 2 cm. A 3 palliumtű kb. 1 cm. hosszban ezüstről erősen oxidáltak, felső végük egy virág alakú lapos foglatot mutat (7. ábra), mely talán *zománcz* felvételére szolgált.

A *kalocsai* első templom — a talált *apsis*ből ítélve — nyilván csak *szükségleti építkezés* lehetett, erre mutatnak nemcsak csekély méretei — 40 m. hossz méret, 11 m. külső szélesség és 8'40 m. belső fesztávolság mellett — hanem a falazat hevenyészett, mondhatnám sietős munkája is. A föltárt, többnyire *öntött* falazatban talált és Szekszárd vidékéről származó serpentin-darabok mellett római téglatörmelék és *egész* római téglák is találtattak a mellékelt 3. táblán a) — g) bemutatott szíglákkal.

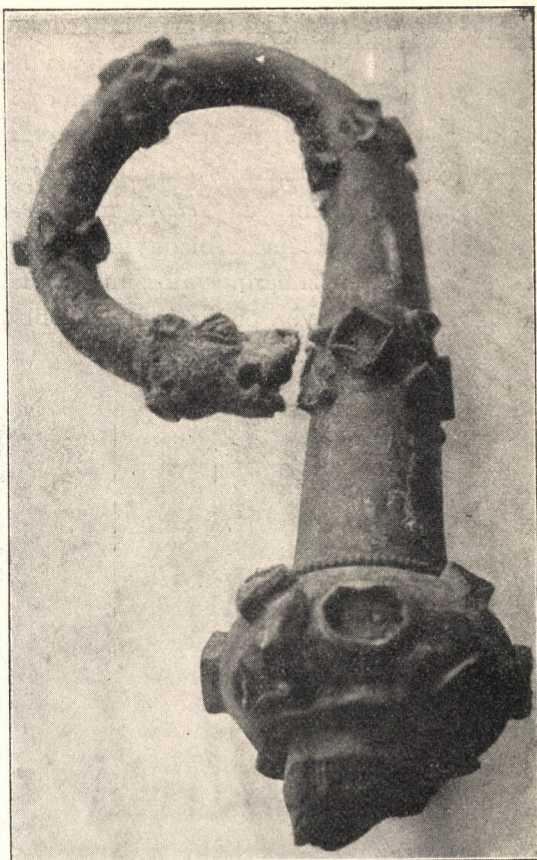
A mi a PRI jelű téglát illeti, fontosnak tartom fölemlíteni, hogy Henszlmann az 1872. évben Bács környékén eszközölt ásatások alkalmával nemcsak Bácsban magában nagymennyiségű római téglákra akadt, hanem az ettől kb. 1 órányira fekvő ú. n. Szent-György kör-

PEDŰM.
ARANYOZOTT.
EZÜSTBŐL. RÉM-
FORRAJZOTT.
KÖFOGLALATOKKAL
BŐT. ASSÓ. VÍGE
MEGVÁSZALVA.

a)

a) I.

b)

II. TÁBLA.

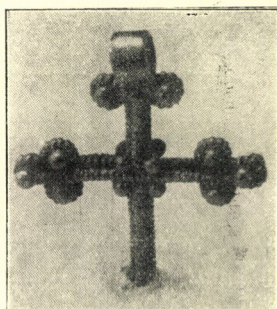

kápolna felásásakor arra az érdekes felfedezésre jutott, hogy ennek alapfalai is keverten kőből és igazi római téglákból épültek, olyan *lateres bipedales*-ek, melyekből a kalocsai szentistvánkori szentély padozata is rakva volt és melyek közül ugyanaz a PRI sigillum előfordul, mint Kalocsán; de itt is csak mint *egy sigillum* töredéke, melynek, Henszlmann szerint, úgy *eleje*, mint *vége* hiányzik. A most föltalált kalocsai bélyeg azt látszik bizonyítani, hogy nem hiányzik *semmi sem*, teljes.

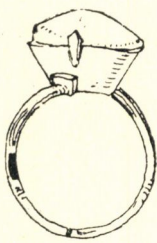
Henszlmann valószínűnek tartja, hogy római telep volt Bácsan, a telep helyén pedig épült később a velirki premontreiek praepositurája.

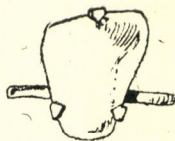
6 a) ábra.

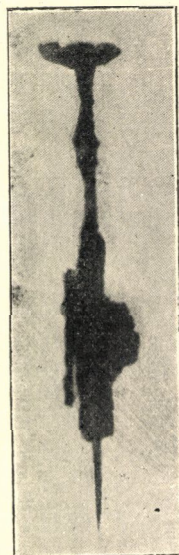
5. ábra.

6 b) ábra.

6 c) ábra.

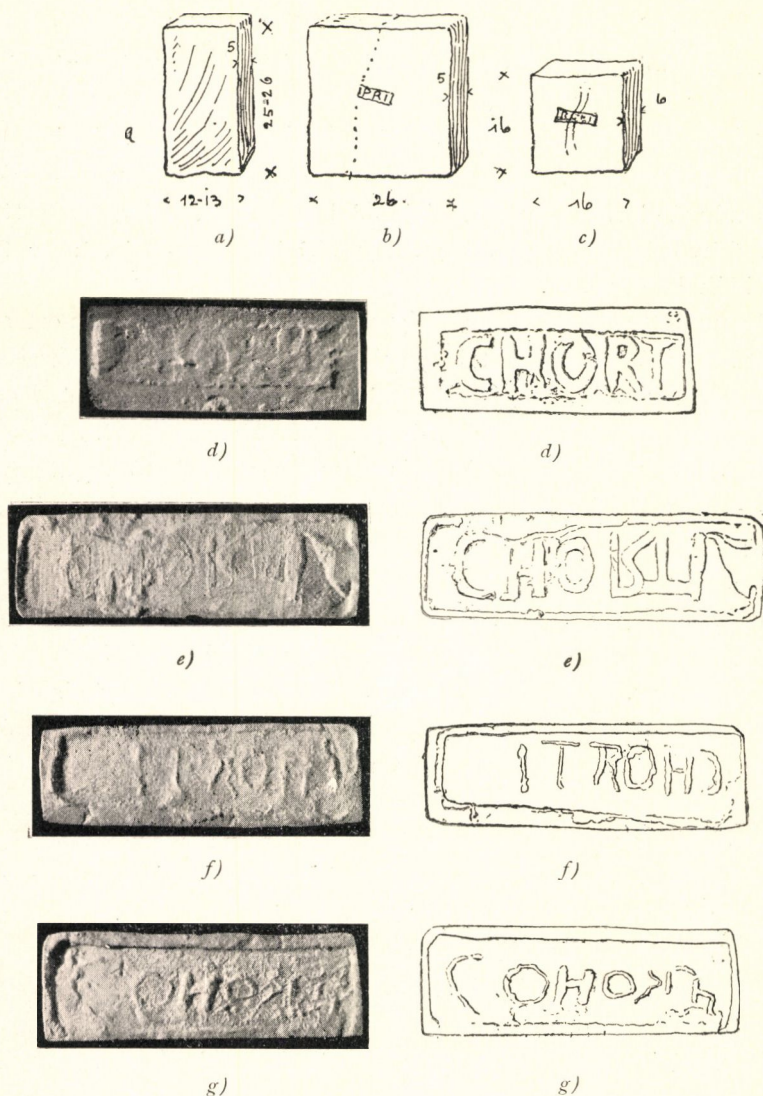

7 ábra.

Én a magam részéről szintén ehhez a nézethez csatlakozom, sőt a mostani *kalocsai* lelet, — több olyan félig barbár jellegű sigillumot mutat, melyek eddig *ismeretlenek* vagy legalább *olvasatlanok*, megerősít abban a fölfogásban, hogy az eddig ismert, a Notitia dignitumban említett *Dunabalparti* állomásokon, tehát *Contra-Aquincum*, *Contra-Bononia* és *Contra-Florentián* kívül a római fenhatóság utolsó éveiben még más telepek is keletkezhettek a Dunán innen, sok ideiglenesen is, ezek közül talán a mai *Bács* és *Kalocsa* helyén is. Mert hogy ezeket a téglákat és törmelékeket nagy mennyiségekben csak a keresztény korszak kezdetén hurczolták volna szét messze vidékre, mégis csak kicsit erőltetett föltevésnek tartom, mert a vidéki építkezések bizony mindig csak a meglevő épületek romjain indultak, úgy hogy cirka egy és ugyanazt a töredéket egymásután 3—4 épületen látjuk szerepelni. *Zsámbék* parasztviskói a románkori templom kvádereiből épültek, Ó-Buda vinczellérei évszázadokon keresztül élösködtek a római vízvezeték kövein.

Kalocsa ugyanis egyenes vonalban alig egy félóra járásra fekszik *Foktő* dunamenti községtől. Még nem is olyan régen egy Orjeg és Öreg-Csertő között húzódó *Solt*-nál kezdődő és *Érsek-Csanád*ig terjedő nádas (tőzegetes örv) mintegy szigetté avatta az egész vidéket a Duna

III. TÁBLA. RÓMAI TÉGLÁK ÉS A TÉGLÁKON LÉVŐ BÉLYEGEK.

felé, úgy hogy a *Kis-Kőrös*—*kalocsai* helyiérdekű vasút huszonhét hídon át haladt és ezeket a hidakat csak lassanként, az 1880-ban kezdődő lecsapolás haladása mérvében töltötték be.

Ez a sziget magában foglalta *Kalocsán* kívül *Foktő*, *Üszöd*, *Szt.-Benedek*, *D.-Pataj*, *Miske* és *Fajsz* községeket, ketté osztva az akkor

még hajózható *Vajos* folyásától, mely *Kalocsát* közvetlenül összekötötte a Dunával.

Mivel pedig tudomásunk van arról, hogy a rómaiak a határ biztosítására a Duna balpartját is birtokukban tartották és ezen célból a határ mentén egyes előretolt őrállomásokat vagy erősített táborokat létesítettek, melyek egyszersmind élénk kereskedelmi góczpontoknak szolgáltak, a hol a barbár törzsek érintkezésbe léphettek a római világbirodalom gazdag kulturájával — nagyon valószínűnek tartom, hogy *Kalocsa* is — már a természeti fekvése által arra predesztinálva, — egy ilyen állomás lehetett,* annál is inkább, mert a római uralmat követő zavaros népvándorlási korszak idejéből is nem egy lelet, pl. a *Kalocsa* mellett fekvő bakodi pusztai gazdag sírlelet bizonyítja, hogy folyton *lakott* vidék lehetett.

De mellette szól a püspökség alapításának ténye is, mert az analógiák túlnyomó részben azt bizonyítják, hogy Szt.-István előszeretettel, a mint az *legtermészetesebb* is, olyan helyeken alapította az első püspökségeket, a melyek már amúgy is lakottak lévén, legtöbb biztosítékot nyújtottak a további fejlődésre is. Így magyarázható legkönnyebben az a tény, hogy éppen *Kalocsát* választotta az érsekség székhelyéül, jóllehet a hozzátartozó egyházmegyének majdnem *legészaki* részén fekszik.

A *kalocsai* püspökség, Katona szerint, az 1000-ik esztendőben alapított, a templomot a 11-ik század *első* felében építette és be is fejezte Asztrikus, a pécsváradi benedekrendiek apátja és első kalocsai püspök, a ki később, miután az ideiglenesen megvakult esztergomi érseket két évig helyettesítette volt, II. Szylveszter pápától az érseki címet és az usum pallii-t nyerte. Miután Szt.-István megbízásából a pápa udvaránál járt s onnét az első koronaöv-öt elhozta, 1044-ben meghalt.

Ezen adatok szerint tehát az *első* kalocsai templom 1044 *előtt* épült, mely időmeghatározással egyezne a talált templom általános elrendezése és építési technikája is.

Ismeretes az egész középkoron át a *templom* tengelyében az *oltár*-hoz legközelebb eső sírhely a templom *alapítóját* illette meg. Így a régi árpádházi királyaink majdnem mindegyikének van temetkezési temploma, ugyanaz, a melyet ő maga alapított is. Szt.-István mint alapítója szerepel a székesfehérvári templomnak, melybe később temetkezett és egy *jeruzsálemi*, egy *római* és egy *konstantinápolyi* templomnak. Ezek közül a székesfehérvári messze földön híres volt, úgy külső és belső pompájáról, valamint felszerelésének mesés gazdagságáról. Úgy-

* Sőt erős a gyanum, hogy a mostani érseki rezidenczia, mely kimagasló helyen fekszik és melynek építése és javításai alkalmával terjedelmes földalatti falakra és kőrészletekre bukkantak, egy római castellum helyén áll.

sztintén Gizella királyné alapította és bőségesen be is rendezte a *veszprémi* híres katedrális.

Viszont a többi Szt.-Isván alapította egyházmegyéről általánosan tudva van, hogy azokban a templomot magát a püspök építtette; a király csak a belső felszereléshez járult hozzá, úgy hogy ezeknél tulajdonképen a *püspök* szerepel mint *alapító* és *építtető*. Ezek tehát kisebb méretű, igénytelen építkezések, a melyek csak a mindennapi szükségletnek szolgáltak és külföldi analógiák szerint egészen a 11-ik század feléig nyúlnak, lépést tartva a térítés nehéz munkájával. Nagyszabású, monumentális templomok — az akkori királyi székesegyházat kivéve — csak a kereszténység megerősödése és az első ideiglenes templomok pusztulása után épülnek a 13-ik század első felében. A kalocsai *második*, románkori templom, mely majdnem ikertestvére az 1130 előtt befejezett clermonti U. D. du Port-nak, valószínűleg a tatárjárás *előtt* volt megkezdve és 1250 *előtt* befejezve. Később semmi esetre sem, mert a zsámbéki híres templom, mely pedig határozottan *átmeneti* formákban építették és 1258 előtt lett felszentelve.

Hogy a kalocsai első templom is a kezdetleges istenházak ezen kategóriájába tartozik, bizonyítja a fentebb említetteken kívül az a sajátágos körülmény is, hogy nagyobb szabású főoltára nem is lehetett, mert ennek semminemű alapozását nem találták. Ezen minden bizonynyal a 11-ik század *első* feléből származó templom apsisának a tengelyében, kb. 3 méterre a főoltár szokásos helyétől, találták 1'60 méterre az istvánkori eredeti padozat alatt a templom alapítóját, *egy érseket*, teljes ornátusban, méltósága minden jelvényével, úgyszólván érintetlen állapotban.

Hasonló kőládában, csak több darabból összeállítva, volt eltemetve III. Béla királyunk a székesfehérvári templom *mellékhajójában* — hisz nem ő alapította, hanem még Szt.-Isván maga — és ugyancsak az aacheni domban III. Ottó († 1102) német császár is, a hol, úgy mint Kalocsán is, a kőkoporsóban porladozó csontok mellett *aranyszálakkal* átfont selyem ruhafoszlányokra akadtak, jelölve annak, hogy ezen aranynyal átszőtt byzanti selyemszövetek már a 11-ik század elején általános használatban voltak.

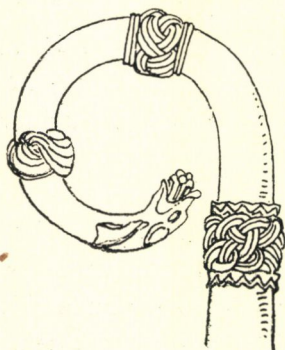
Az a körülmény, hogy a csontváz *kelet* felé, tehát a főoltár felé néz, régiességével a 11-ik század elejére utal és megfelel a *fundator* díszsírhelyének.

A *pásztorbot* végződésének szokatlan kicsinysége, valamint az a körülmény, hogy alsó részén egy *vasszőg* volt vaskarikával ráerősítve a keményfából készült botvégre, a mi nyilván azt mondja, hogy *még abból* az időből származik, a mikor a viselője azt nemcsak dísznek és jelvénynek, hanem útközben *támasztásra* is használta, erősen ellenkezik

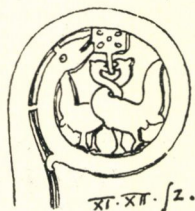

a 11-ik század végétől mindinkább használatba jött *erősen bekunkorodó* és gazdag szobrászati díszszel ellátott *representationális* pedumokkal. Technikája is, úgy a kőfoglatatok egyszerű, de monumentális volta, valamint a sárkányfej finom, majdnem klasszikus formái sokkal inkább a 10-ik századbéli byzanti és felsőolaszországi ötvösművek felé hajlik, mint a későbbi, nagy pompája mellett mégis barbár északi művészet felé. Mellékelt rajzban (8. ábra) analógiának bemutatom a *Regensburgban* őrzött Szt.-Erhardus pedumát a 8-ik század végéről és *II. Anno* kölni

ST. ERHARDUS (+742)
REGENSBURG

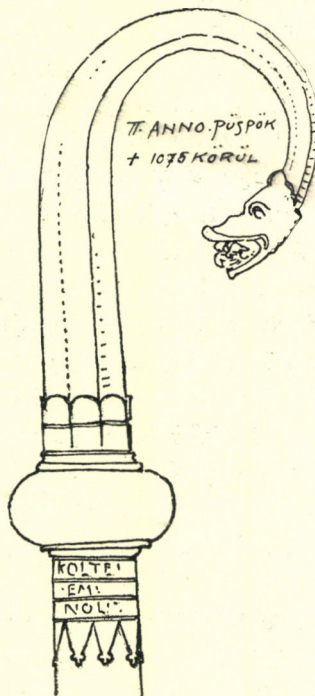

1.

XI. XII. 2.

2.

3.

8. ábra.

érsek a siegburgi apátságban őrzött, 1075-ben eltemetett pásztorbotját.* (8. ábra.) A *kőfoglatatok* tárgyában hivatkozom az esseni domkincstárban őrzött byzanti processziós keresztek (982 előtt) és a *velencei*, szintén keleti technikájú aranyfoglatatú kristálycsészékre, a hol szintén csak *simított* vagy féldrágakövek felvételére szolgálnak a ládikó alakú foglatatok. (Roh. de Fleury, La messe.)

Pedumunk, mely egyszerű, de nemes formájában leginkább a regensburgi példányhoz hasonló, a maga nemében *unikum*. A 8. ábra 2. és 3. számai már a későbbi kor legegyszerűbb típusait mutatják.**

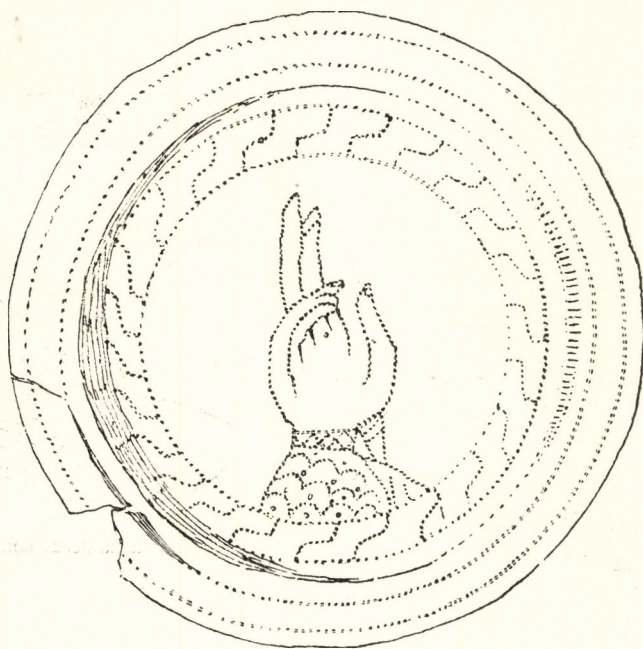
* Aus'm Weerth, Denkm. d. Mittelalt. in d. Rheinlanden. Tab. XLVIII—2.

** Roh. de Fleury — La messe; Mittheilungen der C. K. f. Alt.

Ugyszintén *byzanti* befolyást mutat a sírkehely *patenájának* primitív technikájú rajza, mely a (9. ábra) fejlettebb formában előfordul *Udo* érsek († 1114-ben) ezüst sírkelyhénél (4. tábla *a*)), míg a sírkehely *formájára* nézve jobban megegyezik, tehát közelebb áll a Petőházán talált ú. n. *Gundbald*-kehelyhez (4. tábla *b*)) a VIII. századból (most a soproni múzeumban)* (14. r.) és *Poppo* trieri érsek 1047-ből származó *arany*-sírkelyhéhez. (4. tábla *c*)).

A *Salzburgban* őrzött *Gerhold*-kehely már fejlettebb, díszesebb alakban mutatja ugyanezt a típust.** (4. tábla *d*)).

9. ábra.

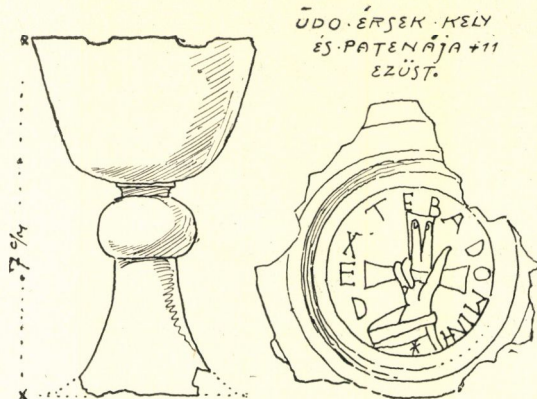
Kereszt és gyűrű, az egyik kezdetleges sodrott drót technikájával és *aranygyöngyeivel*, a másik a ráforrasztott kőfoglалó *kampókkal* és simára lecsiszolt topászkövével nyilván még régibb keletű, de az is a keletrómai tradíciókhoz közelebb áll, mint a későbbi román-germán emlékekhez.

Szerencsés véletlennek kell-e mondanunk, hogy nem tudván létezéséről — a mi az akkori zavaros időkben nem lehetetlen — a sírnak a *második*, románkori templom építése alkalmából nem esett bántódása, vagy inkább föltenni, hogy *cél tudatosan* úgy helyezték el ezt a *második*

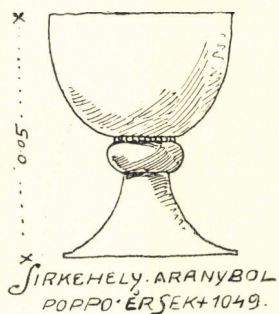
* Hampel: A régibb középkor emlékei.

** Roh. de Fleury — La messe.

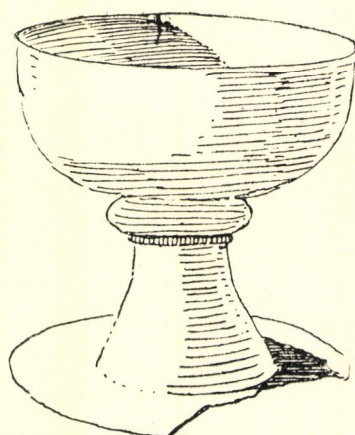

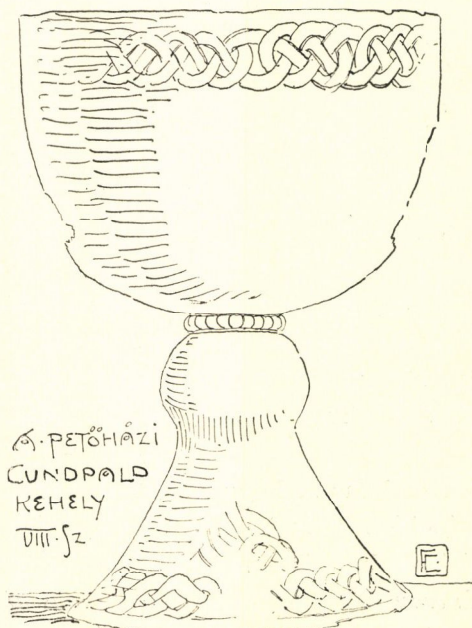
a)

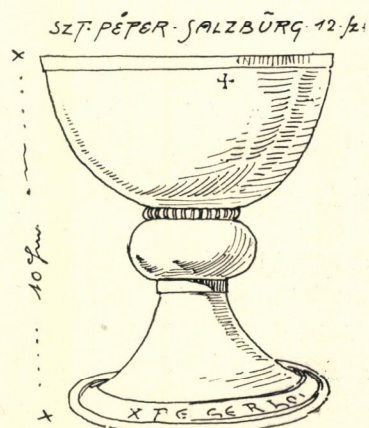
c)

e) a kalocsai kehely.

b)

d)

templomot, hogy szentély szentélyre essék, tehát az első templom fundátora még haló porában se zavartassék örök nyugalmaiban, nem merem eldönteni: való tény ellenben az, hogy a *második* templom szentélyét, mely magában foglalta az istvánkori templom apsisát és fundatorának sírhelyét, egy *tömör kőkváderfallal* rekesztették el a *templom hajójától*, mely hajóban a legszorgosabb kutatás daczára nem akadtunk az ősi templom folytatására, daczára annak, hogy a *templomon kívül* Henszlmann föléta és föl is mérte ezen templom nyugati és déli homlokfalainak alapját. Ez utóbbi föltevés mellett a XIII. században még élnie kellett az alapító emlékezetének.

Mindezeket a momentumokat összefoglalva és szem előtt tartva, hogy Szent-István korában az első *benedekrendiek* Felső-Olaszországból telepedtek be hozzánk, magukkal hozva az akkori kor művészetét és kulturáját, mely Ravenna és Velence révén majdnem teljesen byzanti befolyás alatt állot, hogy Asztrik maga is a pécsváradi benczések apátja volt s mint ilyen, fényes küldöttséggel járt Rómában; hogy ő hozta *Istvánnak* a Sylvester pápa küldötte szent koronát, az akkori aranyművészség egyik remekét, hogy a tradíciók és a történelmi adatok szerint ő volt a kalocsai egyházmegye első főpásztora, azt hiszem, nem túlságos merész az a következtetésünk, hogy a kalocsai szentistvánkori templom apsisában talált kőkoporsó talán magát Szt.-István első királyunk meghitt barátját és segítőtársát, a kalocsai első templom alapítóját és építtetőjét, Asztrikot takarta.

Tisztán *analógiákra* és következtetésekre utalva, mivel semmi felírás vagy évszám nem találtatott a sírban, természetesen nem lehet ezt teljes határozottsággal állítani; de szükségesnek tartottam ezt a kérdést felvetni, mert meggyőződéseim szerint a kalocsai lelet hivatva lesz fényt vetni arra a nagyfontosságú korszakra, melynek egyes kulturális mozzanatai még mindig nincsenek eléggé földerítve.

Foerk Ernő,
építész-tanár.

A KUTATÁS NÉMELY MÓDJAI AZ ÖTVÖSSÉG TÖRTÉNETÉBEN.

Amaz emberi tevékenységeket tekintve, melyek a képzőművészettel összefüggésbe hozható alkotások létrehozására irányulnak, úgy látjuk, hogy a mily mértékben alkalmasak e tevékenységek a művészet megnyilatkoztatására, a szerint irányul figyelmünk az azokkal foglalkozók történetére, illetve a tevékenységnél igénybe vett eszközök fejlődésére; vagyis mondhatjuk, hogy a művészet megnyilatkoztatására való alkalmasság egyenes arányban áll a művelők történetének fontosságával és fordított arányban a technikai fejlődés jelentő-

ségével. Míg a (mondhatni) kizárólag művészi célok szolgálatában álló festészet és szobrászat története a festők és szobrászok egyéniségétől szinte elválaszthatatlan, már a művészet megnyilatkoztatására kevesebb alkalmat nyújtó építészet történeténél az építészek személye jobban háttérbe szorul s a műipar alsóbbrendű, vagyis művészet megnyilatkozására legkevésbé alkalmas ágainál már az azokkal foglalkozó személyek legfőljebb számukra nézve jöhetnek valamely nemzet művelődéstörténete szempontjából figyelembe. Viszont míg a festészet és szobrászat történeténél a festésnek, faragásnak, mintázásnak s az azokhoz használt eszközöknek fejlődése, ha bír is érdekességgel, de határozottan mellékes kérdéssé alacsonyul, addig a műipar történetében a technikai fejlődés története nyer fontosságot.

Az ötvösség e tekintetben a középfokon áll. Általánosságban kevésbé alkalmas a művészet megnyilatkoztatására, mint a festészet vagy szobrászat, mert több technikai nehézséget gördít a művész tevékenysége elé, de azért művészek minden időben akadtak az ötvösök soraiban. Hiszen, ha úgy vesszük, egy alkotó, nemcsak reprodukáló művészre, a ki *formákba* kívánja önteni a lelkét, nem is képzelhető lelkesítőbb, önérzetének megfelelőbb útja az alkotásnak, minthogy a legnemesebb fémekbe vesse, verje vagy öntse képzelete teremtményeit s az időnek legjobban ellenálló anyagon örökítse meg keze vonásait. Azonban, hogy ezt tehesse oly nehézségeken kell keresztül küzdenie magát, melyek lekötik a kezét, ha nem sajátítja el e «hohe Kunst» minden csínját-bínját. A múltban persze többnyire nem ez a felfogás teremtett művészeket az ötvösség terén, hanem a pompaszeretet folytán közszükséglet lévén az aranynak és ezüstnek ipari feldolgozása, e feldolgozást végző iparosok vitték mesterségüket a tökély olyan fokára, a melyen már ezt művészettel üzhették s művészeti szempontból is figyelembe jövő alkotásokat hozhattak létre. Innen van azután, hogy e művészieknak nevezhető alkotások révén az alkotók személyére is reáírányult a figyelem s e művészek története felderítése végett a műtörténeti kutatásnak oly egyének biographiai adataival is kell foglalkoznia, a kik esetleg sohasem vittek művészetet alkotásaikba s a legsóbbrendű kézművestől csak abban különböztek, hogy az anyag, a melylyel dolgoztak, «nemes» fém volt, a mely úgy a művészek kezevonásait, mint a kontárok ízléstelenségeit maradandó alkotásokká teszi. A sablonos evő- és ivóeszközök készítésén esetleg soha felül nem emelkedett ötvösmesterek névsorát buzgalommal kutatjuk — mintha csak Giotto iskolájának teljes névsoráról volna szó — mert egy-egy nemzet egész ötvösiparának történetével kell tisztában lennünk, hogy e történetnek a művészettörténetbe vágó részére fényt derítsünk. S ebben különbözik az ötvösség történetének kutatása más iparokétól. A biographiai része fontosabb, mint a többiekénél.

Másrészről pedig, ha a festészet, vagy szobrászat történetével vetjük egybe, úgy azt kell látnunk, hogy az ötvösségnél az alkotások és alkotók mellett azoknak az eszközöknek és eljárásoknak, a melyekkel ezek amazokat létrehozták, sokkalta nagyobb fontosságuk van, mint a szobrászat vagy festészet történetében.

Ezért mondtam, hogy az ötvösség történetének irodalma szempontjából

egy bizonyos középfokon áll. Hogy az előbbi példánál maradjunk: a festészet történetét meg lehet írni, a nélkül, hogy a technikai részre különös súlyt vetnénk; egyes műipari mesterség gyakorlatára vonatkozó ismereteket egybe lehet foglalni, a nélkül, hogy e mesterség történeti fejlődésével vagy a mesterek személyével törődnünk kellene; az ötvösség történetében egyaránt fontos szerepe jut a művelőkre és a technikai fejlődésre vonatkozó kutatásnak.

Az ötvösségnek története és technikai kérdései elválaszthatlanok. Egyes nagyjelentőségű technikai kérdések megoldása nélkülözhetlenné teszi annak kutatását, hogy kik, mikor és hol műveltek bizonyos művelési fajokat. Viszont némely biographiai kérdés megvilágítása nem sikerülhet, ha a technikai fejlődésnek kérdései nem állnak előttünk tisztázva.

Tárgyalni természetesen sokféle szempontból lehet az ötvösség történetét, de minden tárgyalás alapjául csak oly kutatást lehet venni, a mely a két főszempontot: a művészet-, illetve művelődéstörténetit és a technikait figyelembe vette. A kutatásoknál e két szempontnak lehetőleg egyforma súlylyal kell latba esniök, hogy a kutatások egymás eredményességét elősegítsék.

Úgy hiszem tehát, nem lesz czélszerűtlen, hogy most, a mikor ötvösségünk történetének mind újabb és kimerítőbb adatait vetik felszínre a szorgalmas levéltári kutatások, a fentemlített egyensúly szükségességére felhívjam a figyelmet, az alábbiakban Marc Rosenberg új művének* némely e műben érintett elméleti kérdést behatóbban tárgyalva.

Rosenberg említett műve a legnagyobb mértékben megérdemli figyelmünket. A nagyszabású munkát részletekben adja ki a Heinrich Keller czég Frankfurt a/M.-ban s a «Niello» című résznek 1908-ban történt kiadása után az elmúlt évben a bevezető, általános rész jelent meg. E bevezető részt kezünkbe véve, meggyőződhetünk, hogy Rosenberg, a kinek eddig az ötvösök utáni kutatás terén szerzett érdemeit ismertük, a technikai oldalról is alapos tudással képes az ötvösség történetét megvilágítani, vagyis a fentebb említett mindkét főszempontból való kutatás eredményeire támaszkodhatik.

A mű kiválóságain kívül már az is érdemessé teszi, hogy vele bővebben foglalkozzunk, mert a magyar vonatkozású dolgok elég sűrűn szerepelnek benne s ezzel a magyar műveltség bizonyos emlékei, melyeknek kiválóságát már csak azért is, mert az ötvösség terén — hazánk fémgazdagságából folyólag — a külfölddel mindig jobban állottuk a versenyt, mint más művészeti téren, nem árt hangsúlyoznunk, Rosenberg részéről olyan fokú méltánylásra találnak, a milyenhez külföldi írók részéről nem igen vagyunk hozzászokva.

Emlékezzünk csak vissza Rosenberg másik ismert munkájára, az 1890-ben «Der Goldschmiede Merkzeichen» czímen megjelent ötvösjegy-gyűjteményre, a melynek 2000-nyi jegye között 4 magyar városból származó; 7-féle czéhjegy és 9-féle mesterjegy (közte 2 megfejtett) volt közzétéve.

Ezek a számok nem állanak arányban a magyar ötvösségnek a többi európai nemzet ötvösségéhez való viszonyával.

De ne feledjük, hogy a két mű természetéből is következik, hogy a

* Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage.

Rosenberg mostani művében a magyar ötvösség fényes multjának képe jobban kidomborodik, mint a korábbiiban, a melynek új kiadását a szerző a szóban levő műben kilátásba helyezi.

Az ötvösség technikai fejlődése ugyanis általánosságban közös vonásokat mutat minden nemzetnél, de viszont egyes nemzetek, hogy úgy mondjam, önálló fejezeteket is állítanak be az ötvösség történetébe, specziális eljárások feltalálásával vagy tökéletesítésével s egymásra kölcsönösen hatással vannak s ez okból a technikai fejlődés megírásánál az egyetemességre való törekvésnek kell az uralkodó szempontnak lennie s ha csak nem vezeti az író elfogultság, nem hagyhatja figyelmen kívül a magyarországi ötvösség alkotásait s bizonyos szempontokból való kiválóságait.

Ötvösjegyek gyűjtése azonban az említettem két főszempont szerinti tárgyalás másik fájának: a művelők személye és művei utáni kutatásnak egyik segédeszköze lévén, csak minden nemzet szakirodalmában találhat megfelelő feldolgozást. Igaz ugyan, hogy Rosenberg 1890-iki ötvösjegy-gyűjteménye szintén egyetemes akar lenni, de épen azért, hogy csak a németországi ötvösségre nézve nyújt kimerítő adatokat, adja legjobban bizonyítékát annak, hogy ez valóban olyan feladat, a melyben az egyetemességre való törekvés egy ember számára szinte lehetetlen vállalkozás. A századokon keresztül hazánkban működött ötvösmesterek neveit kikutatni, életrajzi adataikat egybeállítani s műveiket meghatározni nem olyan feladat, a mely egyrészt egy külföldi embert kellőképp érdekelhetne, másrészt, a specziális magyar viszonyok legtüzetesebb ismerete nélkül megoldható volna. S ha Rosenberg ötvösjegy-gyűjteményének új kiadása elé a legnagyobb várakozással tekintünk is, nem remélhetjük, hogy abban hazánkban az őt megillető helyet biztosítsa. A mi ötvösségünknek fejlettségét minékünk magunknak kell elismertetnünk a külföld előtt, a mi ötvösségünk alkotásainak meghatározására, számos külföldre került műemlékünk itteni származásának kimutatására, mesterére, keletkezési helyére és idejére nézve támaszpontokat nyújtó munkát csak a belföldi szakirodalom teremthet. Rosenberg mostani művének bevezető általános része négy fejezetben az anyagot, a finomságot, a műhelyt és a segéd munkákat tárgyalja.

Az anyag tárgyalásánál a szerző az ötvösség szempontjából figyelembe jövő arany és ezüst közül különösen az arannyal foglalkozik behatóan. Ez egyébiránt nemcsak az arany nagyobb értéke s a feldolgozás szempontjából kiválóbb tulajdonságai, hanem talán azért is történt, mert hű akart maradni a német nyelvhasználatban általánosan alkalmazott *Goldschmiedekunst* elnevezéshez, a mely a mi ötvösség szavunknál kevésbé találóan alkalmaztatik a nemesfémek művészi és ipari feldolgozása és feldolgozásra alkalmassá tétele fogalmának kifejezésére.

Az aranymosás módjainak ismertetése után a bányászat és kohászat történetéből közöl velünk a szerző annyit, a mennyit az ötvösség története szempontjából érdekel birónak vél, de talán valamivel többet, mint a mennyit szükségkép idetartozónak mondhatnánk. S ezt különösen emlékezetünkbe juttatja, mikor ő maga kissé gúnyosan említi meg az ötvösszerszámok ismertetésénél a műben gyakran idézett XII. századbeli Theophilus Presbyterről, hogy

a fuvóra nézve nem sokat mond, holott a kos leölésénél kezdi, a melynek bőréből a fuvó bőre készül.

Theophilusnak ezzel az előadási módszerével talán nagyon is rokon Rosenberg amaz alapossága, hogy az ötvösség történeténél tárgyalandónak tartja azt a kérdést, hogy a bányászok mióta viselik az öltözetükre oly jellegzetes farbőrt. Áll annyira közel a kos leölése a fuvó készítéséhez, mint a hátul hordott bányáskötény kérdése az ötvösség történetéhez.

Kibékít azonban ezzel a túlságos alapossággal a szerzőnek az illusztrációk megválasztásában megnyilvánuló ügyessége, a melylyel még azokat a jelenségeket is, a melyek nem vonhatók szorosan az ötvösség története keretébe, lehetőleg ötvöstárgyakról vett képekben mutatja be. Így a bányászat és kohászat egyes műveleteit bányász-serlegekről vett képekkel illusztrálja, a bemutatott ötvöstárgyak között elsőnek az Eszterházyak fraknói kincstárában levő selmeczi bányászserleg képét közölve Pulszky-Radisics műve nyomán.

A bányász-szerszámok szemléltetésére a selmeczbányai múzeumban levő ezüst bányászejelvényeket, éket és kalapácsot mutatja be, Selmeczbányának négyféle bányász-szerszámot feltüntető címerét az egyik tárgyról külön is közölve. A fenti múzeumi tárgyak képéhez Richter Ede múzeumőr leírását csatolja. A másoktól nyert értesüléseket egyébiránt mindig az illetők neve alatt teszi közzé, különleges előzékenységgel igyekezve dicsőségét munkatársaival megosztani.

A finomság tárgyalását azzal az érdekes paradoxonnal vezeti be, hogy az aranyat és ezüstöt olcsóbbá kell tennünk, hogy értékesebbé tegyük, t. i. használhatóságuknak, azaz értékességük egyik nemének emelése végett kevésbbé nemes fémekkel kell ötvöznünk, vagyis anyagértékükben kell őket csökkentenünk. Ebből a körülményből, a mely szerinte a laikus közönség zavarba hozására alkalmas eszközt ad az ötvös kezébe, kiindulva, magyarázza a nemesfémek s a velük elegyített fémek arányának, azaz a finomság fokának ellenőrzésére már a legrégibb idők óta irányuló közhatósági intézkedések indító okait.

A finomság fokára vonatkozó intézkedéseket különös figyelemmel kutatja szerző és a források közül a magyarországiakat sem hagyta figyelmen kívül. Így annak bizonyítására, hogy a különböző ötvösmunkáknál más és más finomságú anyagot kellett használni, a Századokban, Rómer Flóris által közölt pesti és trencsényi ötvösczéh-szabályoknak amaz intézkedéseit is említi, a melyek a trébelt művekhez 16 latos, az öntött művekhez 12 latos ezüst használatát írták elő. Kecskeméti W. Péternek Ballagi Aladár által közzétett ötvöskönyvére* is többször történik hivatkozás.

A műben előforduló s többnyire eredeti szövegükben és fordításokban közzétett sok idézet bizonyítja, hogy szerző a legszélesebb körületekintéssel és példás alapossággal írja ezt a művet. Az idézetekből a forrásmunkáknak igen gazdag gyűjteménye állítható egybe, a miért le lehet kötelezve szerzőnek mindenki, a ki az ötvösség történetével alaposan kíván foglalkozni.

A finomság megállapításának módjairól írt fejezet alább kifejtendő okokból

* A. É. 1883.

különösen megérdemli figyelmünket. A tűz és próbakő által való kétféle mód eredetét az ókorban látja a szerző. Diodorus Bibliotheca Historicájából és Plinius Naturalis Historiájából vett idézetekkel bizonyítja, hogy az arannyak és ezüstnek idegen elemektől való megtisztítását ólom hozzájárulása mellett hevítés által már az ókorban ismerték.

A Rosenberg által közölt idézetekből azonban csak annyi következik, hogy ez eljárást, a mely a finomság tűzben való kipróbálásának az alapja, színarany és színezüst előállítására már az ókorban használták. Hogy azonban próbakép is ezt az eljárást használták-e Rómában, erre a kérdésre Rosenbergnél jobban rávilágít Liviusnak Babelontól* idézett ama helye, a hol a karthágóiak által Kr. sz. e. 199-ben Rómába szállított hadi adóról szólva, azt mondja: «Carthaginienes eo anno argentum in stipendium impositum primum Romam advexerant: id, quia probum non esset, quæstores renunciaverant, experientibusque pars quarta decocta erat, pecunia Romae mutuae sumpta, intertrimentum argenti suppleverunt». Babelon ugyan nem látja szükségesnek a numismatika szempontjából mélyebben behatolni ama kérdés tárgyalásába, hogy mily eljárással vizsgálták a quæstorok a fémtartalmat, sőt ez idézet után azonnal azt a kijelentést teszi, hogy a finomság fokának meghatározására a lydiai kő szolgált, véleményem szerint azonban az a körülmény, hogy *experientibus pars quarta decocta erat*, arra mutat, hogy a quæstorok a kővön való próba helyett avagy azon felül a tűzben való próbát alkalmazták.

A tűzben való próbálás, Rosenbergnél Kupellenprobe, olykép történik, hogy az idegen anyagot is tartalmazó és súlyára nézve pontosan lemért aranyat vagy ezüstöt; ólom hozzájárulása mellett, e célra kikészített olvasztótégelyben hevítjük, miközben az ólom, vegyülve az arany vagy ezüst idegen elemeivel, beszivárog a kupellába, «test» vagy «tést»-be, a mely Szentpéterynek Ballagínál** idézett kézírata szerint «az a massa, a melyen az ezüst és arany kapellirozódik, a mely készül lúgzott hamuból és égetett csontporból» s az ilykép nyert színarany vagy színezüst súlyának a hevítés előtt lemért súlyhoz való viszonya adja a fém finomságát.

A kővön való próba, Rosenbergnél Strichprobe, abból áll, hogy az arany vagy ezüstnek, az ú. n. lydiai vagy más próbakőhöz való dörzsölése által a kővön előálló színfoltot, illetve annak a választóvíz alatt történő elváltozását a meghatározott fokozatokban ötvözött ú. n. próbatűk által hasonlókép előállított színfoltokkal, illetve azok elváltozásaival hasonlítjuk egybe. A mely próbatűnek karcza, színére nézve, illetve az arannál a választóvízzel szemben tanúsított magatartására nézve legjobban egyezik a vizsgált anyagéval, annak finomsága adja meg a tárgy finomságát. E legegyszerűbb s általánosan használt; de Rosenberg szerint a tűzpróbánál noha kevésbé körülményes, de kevésbé pontos eredményeket adó eljárást a próbatű révén túvel való próbálásnak is nevezik, miután azonban a tű fogalmához a szűrés képzele közel áll s így a német czéhszabályokban használt Stich- und Strichprobe elnevezések

* Ernest Babelon: Traité des monnaies grecques et romaines. Partie I., tome I. 874.

** A. É. 1883. 378.

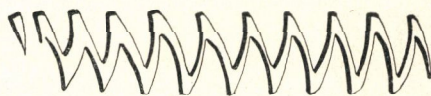

közül a tűvel való próba alatt inkább a Stichprobenak megfelelő eljárást volnánk hajlandók elgondolni, holott az a Strichprobenak felel meg, a Stichprobe pedig, legalább Rosenbergnek alább kifejtendő felfogása szerint, a tűzben való próbálásnak, miért is a következőkben a könnyen zavart okozó «tűvel való próbálás» elnevezést kerülni fogom s a fentebb leírt eljárások elsejét tűzben való, másodikát pedig kövön való próbálásnak fogom nevezni.

Rosenberg szerint különböző helyeken és különböző időkben e két próbálási eljárás közül majd ezt, majd azt kívánják a czéhszabályok. Rómában, például a XVIII. században az aranyat kövön, az ezüstöt tűzben kellett vizsgálni. Németországban az aranyat kövön, az ezüstöt pedig gyakran tűzben és kövön kellett próbálni. Legalább Rosenberg így értelmezi a «Probe auf Stich und Strich» kifejezést. Az könnyen érthető, hogy a Strichprobe a kövön való vizsgálást jelenti. A Stichprobe pedig, Rosenberg szerint, azért jelenti a tűzpróbát, mert a tűzben való megvizsgálás céljaira szerinte egy vésővel végzett metszés útján szedtek ki egy csekély mennyiségű ezüstöt a vizsgálandó tárgyból. S ez a vésett metszés az a bizonyos Ziselierstich (Tremulierstich, Trippelstich), a mely régi ötvöstárgyakon gyakori s a melyet szerinte oly sokszor félremagyaráznak. Erről a metszett vonalról, mint *külföldi* ötvösműveken előforduló *jelről*, már szakirodalmunkban is többször esett szó* s azért mibenléte kérdésének ez újabb oldalról jövő megvilágításával már ezért is foglalkoznunk kell és pedig annál inkább, mert a «Ziselierstich» *hazai* ötvöstárgyakon is előfordulván, mibenlétének kérdése belejátszik abba az alább tárgyalandó kérdésbe, hogy t. i. a magyarországi ötvösczéhekben az említett két próbálási eljárásnak melyike, illetve mindketteje volt-e használatban.

A «Ziselierstich» vagy nevezzük talán *fűrészvonalú metszés*-nek, mert a magyarban használt czikázó és zegzugos vonal elnevezések alatt inkább valamely szabálytalanul, különböző hosszúságokban és szögekben megtörve, haladó vonalat kell képzelnünk s így nem egész találóan alkalmazhatjuk a rendszerint szabályosan, a fűrész fogainak élvonalához hasonlóan haladó metszésre, Rosenberg szerint egyedül és kizárólag a próbálás módszerére mutat rá. Jól értsük meg tehát: nem annak jeléül vésték be, hogy a tárgy finomsága megvizsgálatott, hanem a bevésés maga egyik alkotórésze a próbálási műveletnek, vagyis e metszés nem *jele*, hanem *nyoma* a próbálásnak.

Szerinte ugyanis a műhelyek vizsgálására kiküldött esküdtek egy-egy ilyen metszéssel szedtek össze minden mester-munkában és készen levő művéről próbálni való ezüstöt s ezt a csekély mennyiségű próbaanyagot összegyűjtve, időnként a kövön való próbánál sokkalta megbízhatóbb tűzben való próbának vetették alá. A Ziselierstich fölibe pedig az esküdtnak viaszpecsétjét kellett

FÜRÉSZVONALÚ METSZÉS EGY POZSONYI ÖTVÖSTÁRGYRÓL. Nagyítás 5:1.

* V. ö. Rómer Flóris: a Nemzeti Múzeum Képes Kalauza, II. kiad., 1873, 52. old., továbbá Mihalik József cikkét a Múz. és Kt. Értesítő 1910. évf. 91. old.

nyomnia, ez volt «sein wichen Zeichen» s ez a viaszpecsét rajta maradt a próba nyomán egy ideig (míg eladásra került?).

E határozott állításként előadott, de kellőképp nem bizonyított feltevés alapjául szolgáló okoskodást abban a tekintetben, hogy a Ziselierstichet nem jelnek, hanem a próba nyomának tekinti, teljességgel helyt állónak vélem. Hogy valamely ellenőrző czéhbeli közeg által végzett megvizsgálásnak bizonyítékeként nem szolgálhatott e metszés, az nyilvánvaló, mert hiszen szabad kézzel lévén metszve, bármely ötvös által «háziilag» is elvégezhető lett volna s így csakugyan érthető, miért kellett a metszésre rá még a viaszpecsétet ütni. Ez — a viaszpecsét — volt a czéhmester vagy a vevők előtt bizonyítéka annak, hogy az esküdt véste be a Ziselierstichet. De miért véste az esküdt e metszést a tárgyra? Ez az a kérdés, a melyre nézve már nem látszik oly biztos alapokon nyugvónak a Rosenberg okoskodása. Ő maga is beismeri, hogy a czéhszabályok nem említik, hogy a Ziselierstich által kiszedett ezüstöt tűzben kellett megpróbálni, sőt azt mondja, hogy a nürnbergi «Verneute Goldschmied-Ordnung» (1561) szinte azt a látszatot kelti, hogy a Ziselierstich pusztá formasággá süllyedt, de azt állítja, hogy a tűzpróba csupán mint a Ziselierstich természetes következménye, illetve magától értetődő célja nincs megemlítve. Szerinte a Ziselierstich jelenléte tehát biztos nyoma annak, hogy a tárgy finomságát *tűzben* vagy *tűzben is* vizsgálták.

Hogy próbálás nyoma, azt mint mondtam, elfogadhatjuk, hogy tűzben való próbálás-e, arra nem hoz fel elegendő bizonyítékot a szerző.

Az az ezüst, a mennyit egy ilyen, rendszerint 1 cm. körüli hosszúságú fűrészvonalú metszéssel ki lehetett szedni a tárgyból, oly minimális mennyiségű, hogy Rosenberg szerint is, hosszabb időn át kellett gyűjteni e forgácsokat, hogy aztán tűzpróbának vessék alá időnként. Állítólag minden ötvös részére volt a czéhben egy-egy doboz, a melyben ezeket a forgácsokat gyűjtötték. De látott-e ő valaha ilyen dobozokat s ha nem, valószínű-e, hogy ilyen szokás, a mely egész sajátzerű műipari alkotások kifejlődésére vezethetett volna, úgy tűnt volna el, hogy semmi nyoma sem maradt volna a czéhemlékek között? Azt hiszem, ezt az állítását ilyennemű bizonyítékokkal nem tudná támogatni, mert bizvást hihetjük, hogy ha volnának bizonyítékai, bemutatta volna. Rosenberg máskülönben nem az az író, a ki ha állításokat kockáztat, ne látna szükségesnek, hogy megmondja, honnan meríti véleményét. Az egyetlen bizonyíték, a mit állítása mellett felhoz, az 1592-ből való gráci ötvösczéhszabályzat egyik pontja, a mely kötelezően kimondja, hogy a metszéssel kiszedett próbák (ausgestochene Silberproben) időnkint a kirendelt látómesterekhez beküldendők (den beschauern zuzuschicken). Miután azonban nem mutat be ebből az időből való gráci ötvöstárgyat s azon a fűrészvonalú metszést, nincs teljesen bebizonyítva, hogy e kiszedett próbák a fűrészvonalú nyomot hagyták volna a tárgyon, nem is szólva arról, hogy e czéhszabály sem szól semmit arról, hogy a metszéssel kiszedett próbák tűzben lettek volna vizsgálándók, habár valószínűnek látszik, hogy — mint erre még a hazánkban szokásos próbáknál visszatérek — a műhelyből elvitt apró ezüst részecskék alkalmasabbak voltak a tűzben, mint a kövön való próbára.

S miután így, azt hiszem, kimutattam, hogy nincs eléggé bizonyítva a Ziselierstichnek a tűzpróba céljából történte, legyen szabad talán egy idevágó értesülesemről beszámolnom, a mely habár nem származik olyan nagyképzettségű tudóstól, mint ő a Goldschmiedekunst írója, de bizonyos tekintetben figyelmet érdemel, mert praktikus ötvöstől szereztem, már pedig az ötvösöket nem lehet az ötvösség kérdéseiben laikusoknak tekintenünk. Egy ötvöstől, a ki 25 év előtt külföldön tanult egy 75 éves mesternél (s így az alábbi állítás körülbelül 80 év előtti értesületekre megy vissza) hallottam, hogy a Ziselierstich segélyével a czéhmaster arról győződött meg, hogy a vizsgált tárgy nincs-e csak ezüsttel bevonva. Ha t. i. az ilyen — vagy bármely alakú — bemetszésre egy kevés választóvizet cseppentünk, annak színe másképp változik el, ha a résbe hatolva csak ezüsttel és másképp, ha rézzel találkozik.

Ha meggondoljuk, hogy az ötvösségnél használt anyag finomságát ellenőrző czéhmastereknek feltétlenül meg kellett győződniök arról, hogy a tárgy nincs-e belül más anyagból, mint a mit kívül mutat, csodálkoznunk kell, hogy az erről való meggyőződéshez használt eljárásról eddig nem esett szó. Rosenberg egyáltalán nem szól róla. Mihalik József fentidézett cikkében az 1511-iki nürnbergi Goldschmiede-Ordnungból következteti, hogy a két esküdtmester megvizsgálta, «hogy vajjon egészen nemesfém-ből való-e s nincsen-e valamely részén csak ezüstlemezekkel bevonva a tárgy» s «ha ezt» — s egyebeket — «rendben levőknek találták», belevésték a zeg-zugban haladó vonalat. Ha a fentebbi értesülésemet némi alappal bírónak fogadjuk el, akkor a vizsgáló esküdtmesterek eljárása nem az lett volna, hogy *miután* meggyőződtek arról, hogy a tárgy nincs belül hitványabb anyagból, vésték a tárgyra a Ziselierstichet, hanem megfordítva: *miután* rávésték azt a metszést, meggyőződtek arról, hogy nincs-e csak ezüsttel bevont tárgygyal dolguk. Vagy úgy is mondhatnók, hogy *miközben* rávésték, már szintén próbára tették a tárgy finomságát, mert hisz a gyakorlott ötvös az anyagnak a vésővel szemben tanúsított ellenállásából is meg tudja ítélni az anyag finomságát s így e metszés a választóvíz alkalmazása nélkül is szolgálhatott próbálásul.

Ezek szerint itt a finomság vizsgálatának egy harmadik módjával állnánk szemközt, vagyis a Kupellenprobe és Stichprobe, a mely Rosenberg szerint csak egy és ugyanazon eljárásnak a tudomány által és az ötvösök által használt kétféle elnevezése, nem volna egy, hanem a Kupellenprobe a tűzben való vizsgálat, a Stichprobe pedig a vésővel való vizsgálatot jelenthetné, a mely utóbbi nem határozhatta meg a finomság fokát, hanem csupán az anyag egy-neműségét.

Nem állítom határozottan, de viszont kizártnak sem tartom tehát, hogy a fűrészvonalú metszés egy olyan próbálási eljárás nyoma, a mely az anyag egy-neműségének megállapítására irányult. S ha meggondoljuk, hogy az anyag egy-neműségének megállapítása épúgy fontos érdeke lehetett az ellenőrzést gyakorló czéhmasternek, mint a finomsági foknak megállapítása, hogy továbbá a fűrészvonalú metszés sokkal inkább alkalmas az egy-neműség vizsgálására, mint a tűzpróba-hoz való minta kiszedésére s hogy végül a fajsúly komplikált s egy más-nemű anyagot, pl. kristályt, ékköveket befoglaló ötvöstárgynál alkal-

mazhatatlan kiszámításán kívül más módszert az egyenmőség meghatározására e vésett vonalnál tudtommal nem is ismerünk: úgy azt hiszem, lesznek mások is, a kik velem együtt — ha nem is mondanak határozottan ellent a nagytekintélyű Rosenberg által a Ziselierstichre vonatkozólag adott definíciónak — de legalább is elismerik, hogy a Ziselierstich mibenlétének kérdése még nincs elintézve az ő kijelentésével.

Hogy pedig e kérdés miért érdemel nálunk is behatóbb tárgyalást, azt az alábbiakban fogom megindokolni.

A magyarországi ötvösczéhekben dívó próbák módjainak kérdése még nincs kellőkép megvilágítva.

Hogy a mi ötvösczéheink is szigorúan örködtek az ezüst finomsága fölött, az köztudomású. A czéhszabályzatokat már Rómer Flóris kezdte közölni a Századokban s a finomság fokára vonatkozó szabályokat Ballagi Aladár igen áttekinthetően egybefoglalta e folyóirat III. kötete 231—235. lapjain. Czéhszabályaink azonban csak próbavevésről általában beszélnek s nem határozzák meg a próbavétel módját; némely esetben ugyan említés történik a próbakő és próbatű által való vizsgálatról, a tűz által való próbálás módszere azonban czéhszabályainkban tudtommal nincs említve, úgy hogy ezek alapján azt is hihettük volna, hogy ötvösczéheinkben az arany és ezüst finomságát kizárólag a próbakövön vizsgálták meg a czéhmesterek.

Ámde már Ballagi a Kecskeméti W. Péter könyvéhez csatolt Glossariumban «Próbakő» alatt idézi Liszty László versét (Clad. Mohachianæ p. I.).

«Meghagyá sátánnak, hogy ez szolgájának
Hűségét megpróbálná,
Mint aranyt tűz által és próbakő által
Jobb szolgáját vizsgálná.»

E sorokból nem mernék ugyan arra következtetni, hogy nálunk is, mint a külföldön, nemcsak egyféle próbamódszer volt szokásban, de e feltevés megengedhetőségét más körülmény is támogatja.

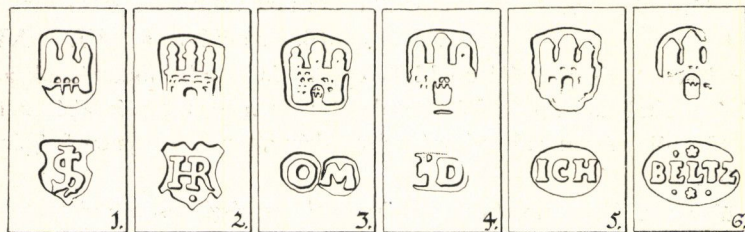
Rosenberggel együtt mi is elmondhatnók, hogy ha a czéhszabályaink nem említik, hogy a műhelyekben *szedett* próbák tűzben avagy kövön próbáltassanak-e meg, ezt azért teszik, mert magától értetődőknek vették el. De mely mód volt a magától értetődő? A Ballaginál idézett debreczeni czéhszabály szerint az ötvösmester kötelezve volt, hogy «minden tizenötöd napon probat szeggiön, melj ezüstöknek megh probalasara egi biszonios napon az eötvös mestöröket ösze hja». Ezeket a *szedett* próbákat, ha nem is kell «stich» útján szedett próbaezüst-részecskéknek képzelnünk, de az, hogy ezeket a próbálni való ezüstöket *összeszedték* s valamennyi mester jelenlétében, egyszerre próbálták, nézetem szerint inkább a mellett szól, hogy a műhelyekből elszedett ezüstminták (pl. töredékek vagy levágott kis darabok lehettek) tűzben próbáltattak meg. Ha külföldön ez olyan általános szokás volt, mint Rosenberg mondja, úgy ötvöseinknek a külfölddel való sűrű összeköttetése mellett ezt csodálnunk kellene, ha ezt az eljárást, a mely Rosenberg szerint annyi-

val megbízhatóbb, mint a kővön való próba, nem honosították volna meg nálunk is.*

De ezek mind csak sejtelmek. Ha azonban Rosenbergnek a Ziselierstichre adott definíciójából csak annyit is elfogadunk, hogy e metszés egy, a kővön való próbától eltérő próbaeljárás nyoma — most mellékes, hogy a tűzben való próbálás-e vagy az egyneműségre irányuló próbáé — akkor azt is el kell fogadnunk, hogy hazai ötvösczéheinkben a kővön való próbáláson kívül más próbálási eljárás is volt alkalmazásban. Ennek bizonyítására szolgáljanak a következők:

Az összes pozsonyi származású XVI. és XVII. századbeli ötvöstárgyakon, a melyeket ismerek, a Ziselierstich előfordul. E szóban levő tárgyaknak a pozsonyi ötvösczéhből való származása bizonyítékaira még alább fogok kiterjeszkedni, itt azonban felsorolom a tárgyakat, melyek tudomásom szerint részben még nem voltak irodalmunkban publikálva, jegyeiket is bemutatván, a melyek — egyét kivéve — eddig kiadatlanok.

XVI. ÉS XVII. SZÁZADBELI POZSONYI ÖTVÖSTÁRGYAK JEGYEI.

A tárgyak részletesebb ismertetését máskorra hagyom, mert az már nem illenék e cikk keretébe.

1. A legrégibb pozsonyi származású ötvöstárgy, a melyre Pozsonyban végzett kutatásaim során akadtam, a városbírói pálcza a pozsonyi múzeumban, M · D.LXXXIII · | «CASPAR · LIECH · TENPERGER · | felirattal. Jegyei a fenti ábracsoport 1. sz. a. vannak.

2. Korára nézve valószínűleg a következő a pozsonyi szt.-ferenczrendűek L · M · Año Domi 1619. felírású kelyhe, a mely az Ötvösmű kiállítási lajstrom II. t. 90. lapján van említve.** Jegyeinek a tárgyról vett hiteles rajzát a 2. ábra mutatja.

3. A pozsonyi szt.-ferenczrendűek tulajdonában van egy cziborium is a 3. sz. a. közölt jegyek mellett a Ziselierstichhel.

4. Ugyanama 3. sz. alatti jegyek ugyancsak a fűrészvonalú metszéssel együtt fordulnak elő a pozsonyi ág. h. ev. egyház 30 cm. magas fedeles kupáján, melynek felírása: Wolff Ferdinand Geram* Franciscus Prämer Anno 1683.

* Annál is inkább, mert a színaranynak és színezüstnek hevítés általi kiválasztását általánosan ismerték nálunk is, de e kiválasztás még nem próba, csak a próbálási eljárás alapja.

** L. Mihalik J. cikkét is A. É. XXI. 110.

5. Egy XVII. századi típusú kanálon Bernauer pozsonyi kereskedő tulajdonában a 4. sz. a. jegyeket találtam a Ziselierstich kíséretében.

6. A pozsonyi ág. h. ev. egyház tulajdonában van 2 háromlábú gyertyatartó (66 cm.), donatiójának éve 1720, melyen az 5. sz. a. jegyek mellett fordul elő fűrészvonalú metszés.

7. U. a. pozsonyi egyház tulajdonában van egy kehely is, a melyet Michel Kűszner Beck auf den Zuckermandelt (pozsonyi városrész) 1711-ben ajándékozott az egyháznak. A 6. számú ábra jegyei mellett Ziselierstich látható rajta.

Azt hiszem e Pozsonyban talált tárgyak pozsonyi származását a mesterjegyek megfejtése nélkül is valószínűvé sikerült tennem a tulajdonosok, a pozsonyi származású donátorok felsorolása és a czéhjegyen előforduló pozsonyi városzímernek e körülményekkel való összevágása által.

Hazánk más helyein is előfordult már a Ziselierstich, miután az illető tárgyak belföldi származása nincs még kellőképp igazolva, ezekre nem hivatkozom. A fűrészvonalú metszésnek az összes XVI. és XVII. századból való pozsonyi tárgyakon való előfordulásából következtetve azonban, merem már állítani, hogy az ezüsttárgyakat a pozsonyi ötvösczéhből a XVI. és XVII. században a kövön való próbáláson kívül egy fűrészvonalú metszésnek a tárgyba való vésése által is kipróbálták, szolgált legyen e metszés akár a finomság fokának tűzpróba útján való vizsgálatára, akár az anyag egyenmőségének megállapítására.

Szükségesnek láttam, hogy e kérdéssel ily részletesen foglalkozzam, mert ötvösségünk történetének kutatása szempontjából fontosnak vélem annak megállapítását, hogy oly esetekben, a mikor az ötvösjegyek utáni kutatás belföldi származásnak tüntetne fel némely ötvöstárgyakat, a fűrészvonalú metszésnek esetleges jelenléte a tárgy magyar származása ellen érv gyanánt fel nem hozható.

A Rosenberg-féle könyv még egy fejezetével kell bővebben foglalkoznom: a bélyegzésről szólóval. Szorosan véve ez nem vonható az ötvösség technikai kérdései körébe, mégis — miként az előbb tárgyaltak — a bélyegyek eredete és célja is oly elméleti kérdés, a mely az ötvösség története technikai alapon való tárgyalásánál okvetlenül felmerül.

A fejezet elején a krásznai aranykincs egyik rúdjának képe ötlik szemünkbe, azzal az aláírással, hogy a Nemzeti Múzeumban levő e rudat Sirmiumban találták. A rúd Sirmiumból származik bélyegei tanúsága szerint, de Krásznán találták* s hogy miként kerülhetett a Sirmiumtól bizony távol fekvő Krásznára, arra is adatott szakirodalmunkban magyarázat.** Igaz, hogy a bélyegzés története szempontjából egyre megy, hogy e sirmiumi származású tárgy éppen dáciai területen került elő, de e téves adat még sem hagyható szó nélkül.

A bélyegzés eredetét és célját világosan tárja eléünk Rosenberg, midőn azt állítja, hogy úgymint a rómaiaknál az arany- és ezüstrudakon a bélyegzés csupán a fémfínomság bizonyításaképp alkalmaztatott, ugyanígy később a czéhek

* L. Resch Adolf cikkét, A. É. 1887. 393.

** L. Hampel József cikkét, A. É. 1888. 49.

virágzása korában is az ötvöstárgyaknak bélyegzése nem egyéb célból történt, mint a fém finomságáért való jótállás végett. «Ránk nézve — mondja Rosenberg — azonban egész más oldalról nyertek fontosságot az ötvösjegyek. Nekünk igazán jelentőségnélküli, hogy egy régebbi ötvöstárgy, a mely művészi szempontból érdekel, 13 vagy 14 latos ezüsből készült-e, de a rajta levő mester- és városjegyek, a melyek e finomságért való jótállás gyanánt kerültek a tárgyra, művészettörténeti szempontból fontos mestersignaturákká válnak.» Ezekben szabatosan van meghatározva az ötvösjegyek eredete s egyben céljuk és gyűjtésük fontossága is. Miután azonban ép ezekből kifolyólag az ötvösjegyek gyűjtése az ötvösök utáni kutatásba tartozik s itt a technikai alapon való tárgyalásnál csak mellékesen kerülhet szóba, csupán mutatóba közöl Rosenberg néhány táblára való ötvösjegyet.

Az első táblázaton meghatározatlan jegyeket mutat be. A tudomány szempontjából nagyon kell sajnálnunk, hogy az általa meg nem fejtett jegyek közlésének fontosságát másik említett művében nem ismeri el. Ötvös-jegygyűjteményeknek 1890-i első kiadásában csak oly jegyeket közölt, a melyeket egy bizonyos városra tud visszavezetni; s most azt mondja, hogy a mű munka alatt levő második kiadásában — a bizánczi jegyek kivételével — ugyanúgy fog eljárni. Már fentebb kifejeztem ama nézetemet, hogy az ötvösök utáni kutatást csak minden nemzetnek saját szakirodalma végezheti eredményesen. S ezért hiszem, hogy ez elvéből, mely szerint csak az általa városokba beosztani tudott jegyeket közli, nagy kár háramlik a tudományos kutatásra. Gondoljunk csak arra, hogy Rosenberg az 1884-i ötvöskiállítás anyagát a kiállítási bizottság buzgó közreműködésével az ötvösjegyek szempontjából sokkal jobban aknáztta ki, mint az anyag hazai publikálói.* Mennyi magyar ötvösjegy maradhat nála kiadatlan, a melyeket, viszonyainkat tüzetesen nem ismerve, nem tud városok szerint beosztani s a melyek talán mégis megfejthetők lennének, ha közreadná őket!

A megfejtetlen jegyek után egy táblázat a legnevezetesebb ötvösök mesterjegyeit mutatta be. Itt hazánkból csak Hann Sebestyén szerepel. Ezután a XVI. és XVII. századi nürnbergi mesterek eredeti névjegyzékének hasonmása következik, melyben a mesterek nevei mellett az illetők mesterjegyei is lerajzoltattak annak idején. Sajnos, az ötvöstárgyak mestereinek meghatározásánál ily biztos alapot nyújtó jegyzék nálunk még nem került elő, habár a nagy-szebeni ólomtábla, melynek e tekintetben való nagy fontosságát dr. Gyárfás Tihamér kellőkép méltatta e folyóirat előző számában megjelent érdekes ismeretében, ugyanilyen jellegű, de főkép rossz fenntartása miatt kevésbé biztosan útbaigazító eszköz.

Az utolsó táblázaton válogatott városi jegyek kerülnek bemutatásra.

Az ötvösjegyeknek a mester- és városjegyek két csoportjába való beosztását nem nevezhetem szabatosnak, főkép hazai ötvösjegyeink jellege szempontjából nem. Eredetükre nézve az összes ötvösjegyek a fentebbi idézet szerint is csak egyformák: valamennyi első sorban a fémfínomságért vállalt

* V. ö. Kővér Béla cz. A. É. 1890. 17. old.

szavatosság bizonyítéka. Az egyikkel a mester a czéhvel szemben, a másikkal a czéh a vevőkkel, illetve közhatóságokkal szemben, mint erre kötelezett, vállalt felelősséget a tárgy anyaga és készítése jóságáért. Ebben a tekintetben tehát nincs különbség a jegyek között. Reánk nézve pedig az ötvösség története szempontjából nyervén a jegyek jelentőséget, ugyancsak egyforma jelentőséggel bírnak az összes ötvösjegyek: azok is, a melyek egyenesen a mesterre, azok is, a melyek a készítés helyére s ennek révén a mesterre, azok is, a melyek a készítés évére mutatnak rá s végül azok a pusztán 13 vagy 12 számot feltüntető jelzések is, a melyeket úgy szokás felfogni, mint csupán a finomság — minket nem érdeklő — fokának jeleit, holott nagyszámú ilyen jegy pontos rajzainak egybevetése esetén e számok alakja, méretei, keretük, sőt mi több: véletlennek látszó, de visszatérő rendellenességei is* nyomra vezethetnek a tárgy készítése helyének s ebből készítőjének meghatározásánál.

Már most, a hogy Rosenberg — a fentebbi idézetben is — a mesterjegyekről s a városjegyekről beszél, azt kellenne hinnünk, hogy minden ötvös-jegy vagy mesterjegy vagy városjegy s hogy egyéb, legalább a tudományos kutatás szempontjából figyelembe jövő jegy nincs is. Pedig a városjegy elnevezés alá rendszerint a fémfinomsági jelzések közül csak azokat szokás foglalni, a melyek az illető városok címereit vagy azok egyes részeit ábrázolják, lévén a czéhek helyenkint és időnkint a közhatóságok által kötelezve, a városra mutató, azaz oly czéhjegyek használatára, a melyek alapján az anyag silánysága miatt esetleg felelősségre vonandó czéhet, illetve mestert meg lehessen találni. E jegyek minket kutatásainknál legkönnyebben vezetnek a származási hely nyomára, a városi címerekkel való összehasonlítás révén a legkönnyebben — ha nem is mindig biztosan — lévén megfejthetők. De e könnyebbiséget nyújtó voltuknál fogva még nem jelentősebbek, mint azok a finomsági jelek, a melyek nem ábrázolván címereket vagy a városra mutató betűket, nem utalnak közvetlenül a készítés helyére, de éppen nehezebb megfejthetésük miatt a kutatás során még jobban figyelembe veendő, mint az ú. n. városjegyek.

A városjegyeknek nem nevezhető e finomsági jeleket s az évbetűket Rosenberg ez ismertetésben figyelmen kívül hagyja. De más hibája is van e felosztásnak. Vegyük példának a brassói ötvösjegyeket, a hol egyidőben a mester jegyébe foglalja a városczímert alkotó koronát (1), majd a finomsági számot is (2), majd a városczímert a czéh jegyében, a finomsági számot a mesterjegyben látjuk (3), majd a korona a mesterjegyben van s a finomsági szám külön (4), majd a városi címerben látjuk e számot s a mesterjegyet magában (5), majd csak a finomsági számot és mesterbetűket látjuk külön-külön jegyekben (6) s végül három külön jegyet látunk: a címert, a finomsági számot és a mesterjegyet (7). Lehet-e e jegyeket látva, az összes ötvös-jegyeket a fenti két kategóriába sorozni? És meg tudja-e mondani Rosenberg,

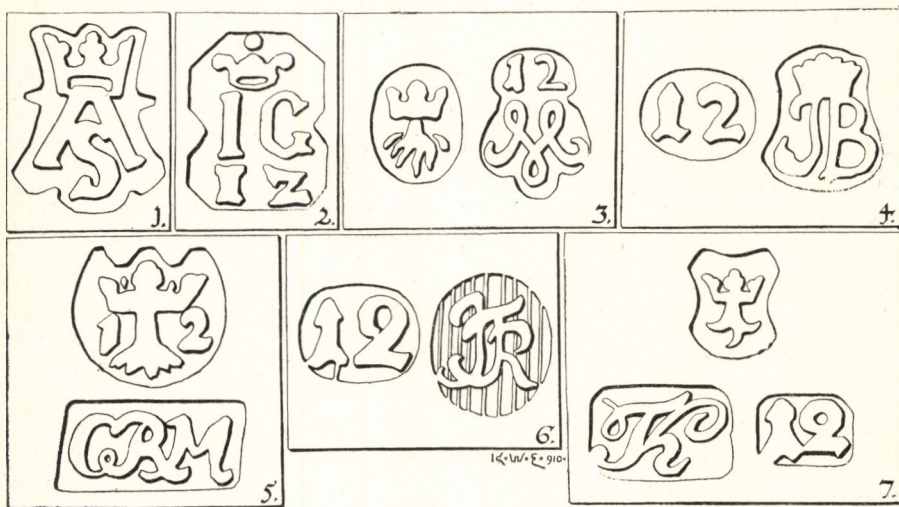
* Erre jó példa az alább közölt brassói jegyek között a 6. számú, a melyen egy ilyen rendellenességet feltüntető finomsági jegy Josef Traugott Römer brassói mester jegyével fordulván elő, brassói jegynek tekintendő s miután ugyane rendellenességet feltüntetve, más mesterjeggyel is előfordult, a vele együtt előforduló mesterjegy brassói voltának megállapítására vezetett.

hogy ezek közül melyik tartozik a mesterjegyek és melyik a városjegyek kategóriájába? Tanácsos-e egyáltalán az ötvösjegyeket külön válogatni, ha meggondoljuk, hogy az összes magukban álló mesterjegyek, melyek nálunk, különösen Erdélyben igen gyakoriak, szintén megfejtethők — ha nehezebben is — s megfejtve, a készítés helyére is rámutatnak, e tekintetben tehát városjegyek is?

De tekintsünk el a felosztástól és elnevezéstől. Arna 128 város között, a melyeknek jegyeit Rosenberg közli, három magyar város fordul elő: Budapest, Kassa és Selmeczbánya.

Más külföldi írók abba a hibába esnek, hogy hazánk fővárosát nem mai magyar nevén említik. Rosenberg mindig Budapestet ír még ott is, a hol ez ellenkezik a történeti igazsággal. S ha különösen is hangzik, meg kell jegyez-

BRASSÓI ÖTVÖSJEGYEK FŐBB TÍPUSAI.

nünk, hogy azt a jegyet, a mit Rosenberg közöl «Budapest» alatt, e név alatt nem lehet közölni. Vagy Pest alatt kellett volna, lévén a pesti ötvösczéh jegye, vagy Budapest alatt, de akkor a budai és óbudai ötvösczéhek jegyeivel együtt. Lehet, hogy ezeket nem ismeri a külföldi szerző, mert eddig nem publikáltattak. S ezért a mellékelt táblán bemutatom a budai és óbudai czéhjegyet is oly magyar városokból származó czéhjegyekkel együtt, a melyeknek jegyei eddig még nem voltak bemutatva szakirodalmunkban s a melyeket mind az illető városokban talált vagy bizonyíthatóan onnan származó ötvöstárgyakról rajzoltam le. Nem mintha a fentiekkel ellentétben — az ú. n. városjegyeknek a többi ötvösjegyeknél nagyobb fontosságot tulajdonítanék — bár némely tekintetben, pl. a belföldi múzeumok beszerzései szempontjából a származási hely könnyebb fölismerése révén külön jelentőségük is lehet — de miután Rosenberg a fémjelzések e csoportját külön kiemeli s szakirodalmunkban is azóta, hogy Rómer Flóris az ötvösjegyek publikálását megkezdte, a város-

jegyek előszeretettel tárgyaltattak,¹ továbbá miután Rosenberg jeggyűjteménye új kiadásában is csak a bizonyos városokra visszavezethető ötvösjegyeket szándékozik közölni, a városjegyek pedig e beosztást megkönnyítik s közlésük esetleg lehetővé teszi, hogy Rosenberg magyar ötvösjegyeiből is többet vegyen fel munkájába: célszerűnek vélem ama városjegyeket, a melyeknek hovatartozására bizonyítékokat találtam, legjellegzetesebb változataikban e helyütt közölni.

Jól tudom, hogy e bizonyítékokat is közölnöm kellene, de az nem tartható s nem illik már e cikk keretébe. Remélem egyébiránt, hogy azok közzétételére legközelebb alkalmam lesz.

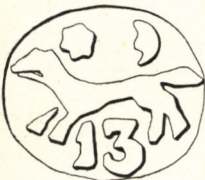

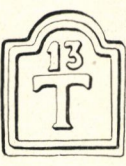
Csupán azt kívánom megjegyezni, hogy e jegyek meghatározásánál nemcsak a városi címerekkel való hasonlóságra támaszkodtam. A címerekkel való hasonlóság a legtöbb esetben még nem bizonyíték, csupán csak útbaigazítás.² Számos más körülmény összejátszásából nyerünk csak bizonyítékokat a városjegyek, különösen a hasonló címerű városokból származó jegyek megfejtésére. A mesterjegyek igazítanak legtöbbször útba és pedig a XIX. századbeli mesterjegyek, a melyek sokszor az egész nevet közlik, a legfontosabbak e tekintetben. Azonkívül bizonyos területi körön belül való gyakori előfordulás, régi családi ezüstneműknél a család származási helye, a városjegyek mellett előforduló évbetűk sorrendje, a tárgyak feliratai, mind oly adatok, melyek a városjegyek meghatározásánál figyelembe jönnek. E sok körülmény közül egy-egy magában csak ritkán bizonyíték s azért egy-egy jegy alapján csak kivételesen lehet megfejtésbe bocsátkozni, így ha a jegy oly címert mutat, a mely semmi más városra nem vonatkoztatható (pl. az óbudai, a mely a város címerében levő lilomot az ÓB betűkkel együtt tünteti fel), vagy ha a város neve is be van ütvé a városjegy mellé, a mit eddig pesti, kolozsvári, besztercebányai és nagyszombati jegyeknél tapasztaltam. A legtöbb esetben azonban mégis csak valószínűségszámítás eredménye a meghatározás s az ily számítás eredménye annál biztosabb, minél több adatra támaszkodik. Ebből következik, hogy még a városjegyeinek meghatározását is széleskörű adatgyűjtésnek kell megelőznie, a melynek az ötvösjegyek minden fajára kell kiterjeszkednie. Módomban volt ez adatgyűjtést széles körben folytatni,³ és számos városjegy birtokában vagyok, a melyek egyes magyar városok címereivel feltűnő egyezést mutatnak, azonban még nem rendelkezem hovatartozásukra nézve a kellő összetett bizonyítékokkal, azért bemutatásukat itt mellőztem.

¹ V. ö. Kövér Béla cz. A. É. 1890. 17, Mihalik József A. É. 1896, 328. és Múz. és Könyvt. Ért. 1910. 78., Kemény Lajos, A. É. 1908.

² Hogy mennyire nem biztos alap a címerekkel való hasonlóság, mutatják például a Carl Kniess: Die Punzierung in Oesterreich cz. mű téves meghatározásai, a hol — nyilván csak a címerekkel való hasonlóság alapján — minden háromtornyú várat ábrázoló jegy pozsonyinek vétetik.

³ Köszönettel kell e helyütt megemlítenem, hogy midőn a magyar ötvösjegyek rendszeres gyűjtésébe belefogtam, először a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága karolta fel meleg ajánlólevél adásával vállalkozásomat, majd a közoktatásügyi kormány a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége előterjesztésére anyagilag is támogatott s ez, de még inkább tudományos közgyűjteményeink vezetőinek szíves erkölcsi támogatása és a laikus közönség részéről tapasztalt nagy érdeklődés tette lehetővé, hogy jóval ezeken felüli magyar ötvösjegy rajzait gyűjtsem egybe.

			
Buda (XVIII. század)	Buda (XIX. század)	Debrecen	Eperjes
			
Gyöngyös	Kolozsvár	Kolozsvár	Komárom
			
Komárom	Modor	Nagyszében	Nagyszombat
			
Nagyszombat	Nagyvárad	Nyitra	Óbuda
			
Rimaszombat	Sopron	Szeged	Trencsén

KÖSZEGHY-WINKLER-ELEMER-910

Nem lévén feladatom tulajdonképen Rosenberg könyvét pontról-pontra ismertetni, miután csupán némely ott is érintett, de szakirodalmunkban is még megoldásra váró kérdésre kívántam a figyelmet felhívni, azért a mű bevezető részének utolsó két fejezetét, a mely a műhelyt és szerszámokat, továbbá a segéd munkákat tárgyalja, csak befejezéskép említem meg.

A műhely berendezésének és felszerelésének leírása igen tanulságos, különösen a hozzá adott illusztrációk révén, a melyek egyrészt régi leírások nyomán készült rekonstrukciókkal ismertetnek meg, másrészt régi műhelyek művészi ábrázolásaival. Itt azonban nélkülözzük egy magyar tárgy képét, a melynek e helyütt való közzététele már nemcsak a mi nemzeti önérzetünk, hanem a mű érdekében is nagyon kívánatos lett volna. Már fentebb említettem Rosenberg műveinek azt a jó tulajdonságát, hogy az illusztrációkat úgy válogatja össze, hogy a bemutatni valót, ha csak lehet, ötvöstárgyakról vett képekben mutatja be. Nem lett volna érdekes és helyénvaló tehát a régi műhelyek ismertetése kapcsán a brassói ötvösczéhnek a Magyar Nemzeti Múzeumban levő behívótábláját, a mely az ötvöskiállítási lajstromban, továbbá e folyóirat 1887. évfolyamában Resch Adolf ismertetése kapcsán már, ha nem is a Rosenberg illusztrációihoz hasonlítható kivitelű képben — közöltetvén, szerző előtt sem lehet ismeretlen? Nemcsak azért, mert mint mesteri kivitelű ötvöstárgy, figyelmet érdemel, de mert készítési ideje (1556) korábbi, mint a Rosenbergnél közölt legtöbb metszeté, érdemes lett volna e tárgy hű képét itt kiadni s a Nemzeti Múzeum bizonynyal készséggel járt volna ebben a szerző kezére.

A mű további részei elé a bevezető kötet után ítélve, a legnagyobb várakozással tekinthetünk s hazai ötvösségünk története szempontjából is örömmel kell tekintenünk arra, hogy ilyen széles körtekintéssel írt s költségkímélés nélkül kiadott szakmunka ötvösségünk története kutatásánál nélkülözhetetlen technikai kérdésekre hívja fel figyelmünket.

Budapest, 1911 január hó 10.

K. Winkler Elemér.

TANULMÁNYOK A MÜNCHENI MOHAMEDÁN KIÁLLÍTÁSON.

Az idén május második felétől kezdve mintegy öt hónapon át, a Bavaria szobra mögötti nagy kiállítási épületben együtt volt a mohamedán művészet negyedfélezer remeke. Nagy hálával tartozunk Sarre tanárnak és társainak, hogy a nagybecsű kincsek ily tetemes számát hozták össze a művelt világ minden tájáról. Ily nagy számmal még nem voltak sehol sem képviselve a közeli kelet alkotásai és nem is lehet reményleni, hogy egyhamar ismét együtt láthassuk azokat. Még sem követte a kiállítást anyagi siker és a laikusok körében még erkölcsi elismerésnek sem lehetett tapasztalni a nyomait. Annál inkább méltányolták a szakemberek. Bőséges módot nyújtott a tárlat okulásra, alkalmat adott

problémák fölvetésére és tanulmányozására és már most is oly irodalmi mozgalomra szolgált kiinduló pontul, melytől nem egy homályos kérdés megoldása remélhető.

Az óriási terjedelmű épület nyolczvan helyiségében tervszerű fölállításra bőséges tér kínálkozott. Fölosztási elvül igen helyesen a földrajzi csoportosítást választották: perzsa, török, mór és egyiptomi-syr főosztály volt. Külön helyiségekben csatlakozott Sicilia, nyugoti Turkesztán és India. Helyet kapott még Velencze, Orosz- és Lengyelország, s végül Skandinávia. Legfényesebb volt Perzsia tárlata, legszerényebb Spanyolországé és Éjszakafrikáé.

A földrajzi fölosztáson kívül más csoportosítás tíz főcsoportot különböztetett meg, a kézművességi ágak szerint. Lehetőleg történeti sorrendben és vidékek szerint megtalálhattuk minden geographiai területen azokat a kézművességeket, melyek ott virágoztak. Legpompásabb volt a szőnyegek csoportja. Kevés volt a fegyver. Könyveket, miniatürefestményeket és kötéseket bőséggel láthattunk. A keramikus gyűjteményt a szakértők nagyon dicsérték. Az ékszerek nem elég rendszeres bemutatásban részesültek. Válogatott jeles példányok képviselték a régi keleti üvegindustriát és a kristálymetszést. Csekély volt a kőfaragás, elefántcsont, fa- és szarúkészítmény. Gazdagon és igen tanulságosan sorakozott a sok szövet és hímzés. Fölötte becses példányok képviselték a kelet jeles bronziparát. Külön csoport alakult európai képekből és a keletre vonatkozó ábrákból; végül álló emlékekről és leletekről készült fölvételek is ide tartoztak.

A tíz tárgyi csoport és pótlékul szolgáló tizenegyedik szakasz volt az alap a lajstrom készítésénél, úgy hogy a szakcsoportok sorain végig egytől 3572-ig folytak a tárgyak számai; egyúttal hogy a nyolczvan terem tömkelegében a tárgyakat föl lehessen keresni, minden tárgy leírása mellé a terem számát is odaiktatták, a hol a tárgy el volt helyezve. Így némileg könnyítették a lajstrom helyi használatát; de a ki nem rendelkezett a helyszínen elég idővel, inkább otthon tanulmányozta a lajstromot. A sokszor kellő gonddal készített leírások miatt érdemes is volt ezt megtenni. Laikusoknak a lajstrom daczára is nehéz volt a tájékozódás. Ez bántotta őket. Azonban még inkább az a puritán színtelenség lohasztotta le kedvüket, mely a gyéren elhelyezett tárgyakat körülvette. Keleti bazár nyugtalan tarkaságát várták, vagy legalább is oly meleg színhangulatot, melyre ma művelt európai ember otthonában keleti szőnyegek segítségével törekszik. Mégis a rendezőknek volt igazuk! A sok kárpit, bronz, cserép, fa, elefántcsont, szövet és kép ezúttal egyszer nem a tér díszítése kedvéért volt együtt, de az egész épület ő nekik szolgált.

Gondot vetettek reá a rendezők, hogy minden egyes objektum

saját egyéni fontossága szerint érvényesüljön és arra sok tér és lehetőleg sok világosság kellett. El is érték ezt a cél. A sok ezer tárgy közt alig volt egy is, mely rövidséget szenvedett. A keleti és déli nap alatt született búbajos alkotások annyi fényt kaptak, a mennyt München változó, sokszor borus ege nekik juttathatott. A színtelen fehér falak ebből a világosságból nem nyeltek el semmit, sőt szeptemberben a felső világítást mérséklő velumra néha panaszunk lehetett, hogy a borult időben miért nem bírnak az úgyis fonákul gyöngye sugarak rajta áthatni.

A kiállítás rendezőinek módjuk volt hónapokon át minden kiállítási tárgyat hosszasan szemlélni és anyag, technika, mustra, rajz, alakítás és szín szempontjából megvizsgálni, valamint a kor és eredetre való tekintetben összehasonlítani. Ők ezért a nyilvánossággal szemben már megtették fölvilágosító kötelességüket, midőn hasznos kalauzt adtak ki * és több folyóiratban becses közleményekben ismertették a kiállítást; majd még ezután a jövő évre ígért emlékszerű műben fognak a kiállítás anyagáról értekezni.

A közkézen forgó elég terjedelmes ismertetések fölöslegessé teszik részemről a kiállításról szóló általános jelentést, mire különben sem vállalkozhattam, mert nyolcz-tíz napi ott tartózkodás alatt az egész kiállításnak kellő figyelemmel való áttanulmányozása nem lett volna lehetséges. Mihelyt tehát a remek kárpitok, szövetek és keramikus készítmények szépségeinek élvezetével beteltem, néhány alapvető kérdésre vetettem figyelmemet. Előtte lévén a mohamedán művészet többszázados egymásutániságában csakúgy, mint helyi góczpontok szerinti csoportosításában, ezt a ritka alkalmat arra használtam, hogy belétekintsek a kezdő századok munkájába, megfigyeljem az ókori izléshez való viszonyát és az ókori hagyaték átalakulását a mohamedán terület nyugoti és keletibb körében. Meglepett a motivumok nagy változatossága közepette némely ókori motívum szívós megmaradása az új korig, sőt a mai napig. Érdekesen kiemelkedett a modern kor küszöbén a perzsa művészet erős föllendülése és az ő hatása a török világra és volt alkalom arra, hogy a mohamedán izlésnek Európa sok helyén való érvényesülését lássuk.

Végül magyar kutató létemre önként kerestem a szálakat, melyek hazánk izlését ehhez a keleti világhoz fűzték és fűzik. Természetes,

* Ausstellung München 1910. Ausstellung von Meisterwerken mohamedanischer Kunst. Amtlicher Katalog. Vollständiges Verzeichnis der ausgestellten Gegenstände. 268. I. Dr. Friedrich Sarre írta az I., IV. és V. szakaszt. Camillo List a II.-ikat. Dr. Ernst Kühnel a III. és IX. szakaszt. Dr. Ernst Bassermann Jordan az V. szakaszt. Dr. Ernst Diez a VII. szakaszt. Dr. Moritz Dreger a VIII. szakaszt. Dr. Arnold Nöldeke a X. szakaszt. A kiállítás rendezői a bécsi Kunst und Kunsthandwerk 1910. évi szeptemberi füzetben szakavatott ismertetéseket közöltek a kiállításról. W. Dreger írt a kelmékről és himzésekről (450—469), Sarre a kárpitokról, Kühnel a fémmunkákról, ugyancsak Sarre az agyagművészetről (512—528). Kühnel ott és az Islam című folyóirat első számában értekezett a miniatűrökről.

hogy ennek az utóbbi problémának a nyitját nem adhatta a müncheni tárlat. Kulcsát hazánkban leljük meg, melynek a kiállításban jóformán nem is jutott közvetlen szerepe.

I. A kiállítást nem azzal a módszeres tervvel csinálták, mint a hogy p. o. tankönyvet szerkeszteniének a mohamedán művészet megértésére. Ha az lett volna a rendezők szándéka, bizonyosan több tért engedtek volna az architektúrának és egyéb álló műemlékeknek, mert a mohamedán művészet kezdeteit ezeken lehet legszembetűnőbben bemutatni. Különösen a syriai sivatag szélén legutóbb áttanulmányozott romok, valamint a Syriában és Egyiptomban fönmaradt moscheák nyújtják a kutatóknak legbiztosabb tájékoztatást a mohamedán művészet megindulásának a módjaira. Szerencsére még sem maradt el az építészet teljesen a kiállítástól. Helytöltelékül hat szobában kaptunk a falakra akasztott képes táblákat, építészeti fölvételeket és fényképeket. Ott láthattuk a legutóbb oly hírre emelt Kusair Amrat, a sivatagbeli kis palotát a Jordántól keletre eső szomszédságban. A. Musil tanár kutatta föl és tette közzé néhány évvel ezelőtt (1907). A kéjlakot Omajjada fejedelem építtette a VIII. Kr. u. század első felében. Az antik izlés építészetében és díszítéseiben és még inkább figurális falfestményeiben oly csudálatos hűséggel maradt meg, hogy a kutatók eleinte negyedik századi építménynek vélték, addig míg előkerült az egyik szobában fölíratok kíséretében négy egykorú fejedelem álló képe, köztük II. Chosroes perzsa és Rodericus gót fejedelem ábrázata, a mi által eldőlt az érdekes építmény kora. E kies kéjlakban a mohamedán művészet jóformán még kezdetleges nyomaiban is alig-alig mutatkozik. Vele alighanem egykorú egy másik híres sivatagbeli palota a mshattai, melyről most már biztosan mondható, hogy I. Yazid (720—724), vagy II. Walid (743—744-től) ered. Itt átalakulóban van az ókori művészet. Érvényesül rajta az egyiptomi és syr, a felső-mesopotámiai és Perzsia nyugoti részének a művészete. E vidékek izlésének sajátosságait híven fölismerték a mshattai vár építészetében és csudálatosan gazdag ornamentikájában.* Ismeretes, hogy a vár domborművekben dúslakodó homlokát áthozták a jordánvidéki sivatagból Berlinbe és most ott a Frigyes császárról elnevezett múzeumnak legfőbb dísze. Azért föltételezték a kiállítás rendezői, hogy a mohamedán kiállítás minden látogatója jól ismerheti a ritka becsű emléket, melynél fontosabb a mohamedán művészet alakuló korából alig maradt fönn. Mégis hasznos lett volna Mshattának a kiállításon valamikép helyet szorítani, mert a hogy azt Strzygovszki** első magyarázó értekezésének fölhatalmával Herzfeld elemezte, világossá vált a moha-

* L. E. Herzfeld: Die Genesis der islamischen Kunst und das Mshatta-Problem. Der Islam, Zeitschrift etc. 1910. I. rész 27. s köv. II. rész 118. s köv. II.

** A porosz múzeumok 1904. évi évkönyvében.

medán művészet keletkezése. Hogy a régi hellen, a byzanti, a sassanida izlés nagy területén a művészettől távol álló arab nép és új vallásának főnhatósága alatt új izlés keletkezhett, azt érthetővé tették a világhódítók által megindított fejedelmi és vallási czélokra szolgáló építkezések és nagy városalapítások. E közszolgálatokra a nagy birodalom művészi góczpontjaiból közös munkára rendelték a munkások tömegeit, a melyek hihetetlen gyorsasággal létesítettek a VII–IX. századokban moscheákat, palotákat, sőt egész városokat. Az erők versenyében létesült az új izlés a régiből, a nélkül, hogy megszűntek volna a birodalom tartományaiban előbb fejlődött helyi izlések.

Az új izlés közös vonásai az építészetben könnyebben érvényesültek, mint a kisebb művészetekben. A vallási gyülekezetek nagy csarnokai és szerenýkörű fölszereléseik közös szükségletek szerint alakultak. Az imafülke (mihrab), a szószék (numbár), a kút, az előcsarnok stb. nem hiányozhattak és közös minták szerint alakultak. Az építészet technikáiban és alakjaiban már inkább érvényesülhettek a provinciális hagyományok és ezeket lassan-lassan, a mint behatóbban kutatják át a VII–IX. századi mohamedán épületeket fölismerik a kutatók.

Legnehezebb a mohamedán ornamentika előzményeivel és lényegével tisztába jönni. Az arabeszk keletkezése a legkeményebb probléma. Riegl helyesen ismerte föl, hogy az arabeszk és a késő ókor díszítő motívumai közt csak fokozatos különbség van és az arabeszk magyarázatát a hellen palmettes indához fűzte. Strzygowszky is a hellen világban keresi az előzményeit, de inkább a syriai szőlőlevél átalakulásában látja. Ismét mások az akanthusnak és indának összekapcsolásában és átváltozásában keresik a lényegét. Herzfeld szintén leginkább az egyiptomi és syriai területen gyűjtött legkorábbi emlékek révén, de szélesebb alapon jut az arabeszk magyarázatához. Az ókor díszítő formái *sajátlagosan* változnak át. Az átváltozásban érvényesül a képzelem szabad játéka. Az elemeket mindig változtatják, nem ismétlik, az új változatokat egy vagy két irányban végtelenig folytatják, a motívumok eredeti értelme megszűnik, a mi eredetileg növényre, vagy más tárgyra emlékeztetett, kivetkőzik e hasonlatosságból és csupán képzelmi alakká válik. Ez úton új elvont díszítő értékek keletkeznek. Az új elemek majd összefutnak, majd széjjelválnak. Virág, gyümölcs, levél, szár, edények s egyebek úgy fűződnek össze, hogy alkatrészeik el sem különíthetők egymástól. Alig ismerek találóbb jellemzést, mint Herzfeldét, melyet itt ezért majdnem egészében ismétlem. Annýiban tehát az arabeszk magyarázatában megegyeznek a kutatók, hogy az abstractio, mely a természetes alakok helyébe a játszi képzelem tárgyatlan idomait lépteti. Azonban hozzá kell tennünk, ha a történeti fejlődést szem előtt tartjuk, hogy az abstractio nem rögtön, nem mindenütt egyszerre és nem mindenütt egy-

forma teljességben történt meg. Azt lehet állítani, hogy az abstractio legkorábban állott be Egyiptomban és Syriában és ott pár század alatt be is fejeződött, úgy hogy elérte legteljesebb tökélyét. A XI—XII. századi *középtengermelléki* arabeszk annyira eltávozott eredeti előmintáitól, hogy alig van már valami közösség a VII. századi kezdet és a XI. századi befejezett idomok közt. Hozzátehetjük még, hogy ez az igazi mohamedán arabeszk, mely kezdettől végig a mohamedán izlés legállandóbb sajátága maradt és nem enyhült, nem változott az utóbbi századok naturalisztikus fuvalma alatt. Azt lehetne mondani, hogy az igazi arabeszk ép oly hajthatatlan az ő szigorú abstractiójában, mint a mohamedán vallás orthodox iránya hajthatatlan minden változtatás vagy reformmal szemben.

Az arabeszk aránylag igen rövid idő alatt meg volt és csudálatos gyorsasággal a mohamedán világ keleti részét is bejárta. Itt azonban, különösen Perzsiában, nem birt sohasem egyeduradalomra jutni. Nem birta soha sem kiszorítani Perzsia ősi díszítő izlésének a hagyatékát, az irán szellem nem mondott le képzelmenek szabad alkotásairól, nem engedte a vallási formalizmus által megnyirbálni az ő művészeti alkotásainak tárgyi körét, nem szünt meg embereket, állatokat, növényeket festeni, mikor megjött reá az ereje és az ideje. Díszítő művészete felfrissítve a természet szemléletétől oly bájosan keverte az abstractiónak szolgáló arabeszk közé az ő ősi hagyatékát és ujonnan fölkarolt természeti motívumait, hogy a mohamedán művészetet a XVI. században új, második virágzásra juttatta. Az első virágzás a tiszta arabeszknek volt delelő pontja, a másodikban érvényesült a naturalistikus irány. Az arabeszkben a semita szellem, a naturalisztikus hajlamban pedig az irán szellem érvényesülését látnám, bár mélyebben megindokolni nem bírnám és a következőkben csupán tengermelléki és iráni izlésről lesz szó, mint a mohamedán művészet két főirányáról. Ennek a két főiránynak a fölismerése kedvéért jártam végig sokszor és ismételten az egész kiállítást és már néhány nap múlva az volt a véleményem, hogy itt két nagy művészi fölfogás érvényesül az ornamentikában egymás mellett és szemben egymás ellen. Egyik sem győzi le a másikat a mikor találkoznak, ellenkezőleg sokszor békésen megfértek ugyanazon a kárpiton, kelmén vagy festményen, a nélkül, hogy egymást elnyomnák. Mindegyiknek századokon át megmaradt egyéni sajátosság, melyből nem veszített semmit. A nagy tárlatból alig merítettem fontosabb tanulságot, mint ezt, és igazán csodálkoztam, hogy a kiállításról szóló becses nyomtatványokban e bifurcációról alig történt említés.

II. Perzsia a kiállításon leggazdagabban volt képviselve. Sehoh sem láttunk még együtt az utóbbi háromszáz évből eredő tökéletesebb gyűjteményt kárpitokból és szövetekből, középkori festményekből, majolikák-

ból és fémművekből és ez volt az első alkalom, a mikor a középkori perzsa művészet közvetlen forrásáról a sassanida művészetről kaptunk aránylag teljesebb képet. Arról tehát, a mi leginkább érdekelt a kiállításban, a mohamedán művészet kezdeteiről és az ősi motívumok hosszú életéről, keresve sem nyerhettem volna alaposabb okulást, mint a perzsatermekben.

Sassanida emlékeket a tárlaton több helyütt lehetett tanulmányozni. A 32. szobában a falra ki volt függesztve fényképi felvételek után edzett 13 tábla a Naks i rustem, Shanor és Tak i Bostam-féle domborműves sziklaképekről és külön három más nagy kép mely a tak i bostami sziklaképek domboruan kivésott öltözet mustráit nagyobb alakban ismeltették.

Ismertük már ez érdekes képeket a Lessing-féle szövetek mustráiról közölt nagy kiadványából.* Hogyha átmentünk a 16. számú terembe, ott e sziklaképekkel egykorú vagy legalább is közelkorú selyemszöveteket láttunk, melyekről csak az lehet kérdéses egyes esetekben, hogy sassanida vagy byzanci fejedelem gyárában készültek-e. Annyi azonban bizonyos, hogy itt kaptuk a sassanida-kor díszítő művészetében divó motívumokról a legközvetlenebb áttekintést. Mindenki örülhetett, hogy a selyemművészet ezen fölötté becses incunabulumai ily tetemes számban együtt láthatta, bár a föntidézett Lessing-féle színes reproductiók után már eleve meg lehetős jó fogalmunk volt róluk.

Még kedvesebb meglepetés volt, hogy a selyemszöveteknél is többre becsült sassanida ezüstitálak és bronzkorsók gazdag sorát láthattuk együtt ugyanazon 16. sz. teremben.

Eddig csak ezüstitálakról, melyek legnagyobb számmal Permben kerültek színre, ismertük a sassanida ötvösséget. Ismeretlen emlékek hatásával voltak reánk a bronzkorsók és egyéb bronzművek. Martin stockholmi gyűjtő, Polowzeff és Bobrinszky szentpétervári gyűjtők tulajdonából kerültek ide. Könnyű volt a sorozatban ráismerni az antik korszokra (2970, 72, 87). Karcsu az idomuk, hátul magasra emelkedik a nyulánk fül és két madárfej formájú karjával rajta fekszik a kancsó nyílásának a hátsó szélén. Antik a palmett, mely a fül felső mezejét ékíti (2772). Egy Polowzeff-féle (2889) és egy Bobrinszky-féle korsón (2990) a száj széle a késő római minták szerint keretes és kissé idomtalan, hasonlítanak a mi aquincumi és apahidai ezüstkorsóinkhoz,** rajtuk már átváltozás fokán van a palmetta, mely emlékeztet az ispahani oszlopfejek palmettaidomára Két Bobrinszky-féle korsó (2992, 2993) még az antik formával bir, de szája s füle megváltozott és mindkettőn a sassanida-

* Az egyiket föl is használtam könyvdíszül «Újabb tanulmányok» című könyvemben, 1907 8 l.

** V. ö. Alterthümer des frühen Mittelalters III 32., 33. és 37. táblák.

izlés szerint módosult palmetta többszörösen ismétlődik a domború díszítő-mustrában. Nyugoti Turkesztánból és Kaukazusból származó aquamanilét láttunk, lóformájú (2794), kacsa (2984), tyúk (2991) idomát példázó testtel. Ha nem tudnók az edények származását, azt hinnők, hogy Dinandban készültek a XI—XIII. századokban. Tulajdonosaik úgy mutatták be, mint a VII—VIII. századi sassanida művészet termékeit és egyelőre hinnünk kell nekik, bár ez idomok a későbbi korban keleten nem fordulnak elő, míg a karcsú hellen-római ibrik formája túlélte az ókort és a keleti világban mind a mai napig, mint valóságos korsó és mint korsó képe szöveteken, szőnyegeken változatlanul él.

Néhány sassanida ezüsttál kevésbé lepett meg, mert egyéb kiadványoktól eltekintve jól sikerült ábrákat láthattuk a Smirnow-féle díszes munkában.¹ Egyik ujabban lelt permi tálat (2977) trónoló király domborműves képe díszíti, fején várkorona és szárnyas palmett, a miért V—VI. századnak ítélték a szakértők.² Mellette ott van a jellemző idomú ibrik és ugyanott van a szívidomú szirmokból alakított rozetta, mely a sajátos palmettával állandó, örökletes motivum Perzsiában. E példányon kívül a szentpétervári Eremitage permvidéki táljaiból még más négyet küldött. Egyiken a királyt oroszán vadászaton látjuk, másikon a főalak nőstény tigris, egy harmadikon oroszán leteper egy nőstény szarvast, végül egy ujabban előkerült negyedik tál (2969) várostromot látszik megörökíteni. Annak mondják, még sem hihető, hogy várat képzelt volna a művész, a mikor az épületet alul igen karcsú, magas oszlopsorok szegélyezik és az oszlopsor rései és párkánya fölött széles ablak töri át a falat. Igaz, hogy oromsor vonul mindkét emelet fölött és a szélesebb aléptményből emeletes torony emelkedik ki. Az első fokon óriási kürtökbe fuvó hat egyén sorakozik. A torony tetején három harcász, egy íjas, egy kardos és egy lándzsás tartózkodik. Két alak az oromról lecsüng, ezt már megölték(?)

Az ostromló (?) sereg, csupa lovasság, jobbról és balról egymás fölé helyezve, a kastély felé fordul. A legfelső alak jobbról fejedelmi koronával a fején egyedül van, a többi párosával áll, a bal oldalon a két felső páros, a legalsó magára áll, ez üti jobbik markával a dobot.³

A tál anyagát hibásan állapította meg a lajstrom. Nem ezüstből, de rézből öntötték és vékony ezüsthártyával borították a domborodásokat, aranylemezzel a háttért. A levegő hatása a rezet átváltoztatta és a borító vékony rétegeket majdnem teljesen megszüntette. Második századi munkának mondja a lajstrom, de alighanem későbbi időből

¹ *Argenterie orientale.*

² Képe megjelent: *Jahrbuch*, Berlin 1910, 242. l.

³ A tál képét rövid leírás kíséretében közölte Pharmakowsky: *Anzeiger*, Berliner Jahrbuch 1910, 41. l.

való. Sárga fémből trébelt tálak is voltak. Egyiken király lóháton és kuttyájával van ábrázolva (2980). Más tálon díszedény, páva, szőlőlomb, figurális jelenet és pálmáktól környezett patkós ívű épület látszott. Az üres tért leveles indák és palmetták borítják. Ez utóbbi tál Martiné Stockholmban (2988). A tulajdonos VI—VII. századnak mondja a tálat. Nem tudni, hogy ez és más hasonló korhatározások milyen alapon történtek meg. Az ókorból a mohamedán középkorba vezető emlékek oly gyérek és stilisztikus megítélésük is oly bizonytalan, hogy egyelőre óvatossággal kell a korhatárokat megvonni.

Nem bírtam a kiállításon más, mint agyagművességi emlékekre akadni, melyek a sassanida tradíciók megmaradását a hely színén a XII—XIV. századokon át tanúsítanak. A rhagesi mázas edényekről¹ a szakértők azt tartják, hogy koruk ezekbe a századokba nyúl vissza és a Sultanabádból való mázas tálak, csészék és korsók szerintük a XIII—XIV-ik századokban készültek.² Eltekintve a fölötté becses agyagművek magas technikai fejlettségi fokától, mely azt tanúsítja, hogy ügyes régi agyagműves gócpontok százados gyakorlatban megőrzött vívmányait óvták meg, nagyon érdekesek a rajtuk látható díszítő motívumok. Olykor-olykor kufikus fölíratok jelentkeznek, az akkori mohamedán ornamentika legkedvesebb alkatrészei, arabeszkék is föllépnek néha, de élnek rajtuk a helyi tradíciók, lovasok és állatok, indák és palmetták formáiban, sőt legmeglepőbb egy sultanabadi tálcza (1189. sz.), melyen ismétlődik az ismert sziklakép, az egymással szemben álló két perzsa lovas jelene, midőn Ormuzd fejedelmé avatja gyűrűjével a lovast.

Egész biztos alapon állunk a XIII. században, a mikor már szokás volt a moscheák imafülkéjét mázas csempékkel borítani és gyakran az épületek falát is mázas cseréptáblákkal fedték.³ A csempék írásos díszei és gyakran az épületek története elég biztos korhatározást engednek. Így levezethetjük a mustrák szakadatlan folyamatát a XIV. századtól a XVI. századig, a midőn a szövött, hímzett, festett emlékek és a csomózott kárpitok már bővelkednek. A csempéken nem egyszer találkozzunk lovas alakokkal, állatokkal, jelesen az állati küzdelmek ősi motívumaival és a mi fölfogásunkra talán legfontosabb, hogy a nyugatról behatolt arabeszkék váltakoznak a régi sassanida időkből megmaradt egyszerű és dússzirmú palmettekkel és bokrétákkal. A legszebb példányok egy mihráb táblái a XIII. századból a Gans-féle frankfurti gyűjteményben (1265. sz.)⁴ és más példát idéz Sarre, mely a XV. század

¹ Kiállít. lajstrom (1131—1196. sz.).

² Kiáll. lajstrom (1197—1233. sz.).

³ Kiáll. lajstrom (1265—1315. sz.).

⁴ Képét közli Sarre: Kunst und Kunsthandwerk i. h. 518. l., 49. sz. alatt.

óta díszítette Bokharában a városi kapu homlokát, most a hamburgi múzeum őrzi.*

A perzsa festészet remekei a XV. században a belföldi költészet elbeszéléseit tárják elénk, legkedveltebb Firdusi királyi könyve (Shah-Name) és a nagy Timur története, de nem hiányzanak genreszerű képek, ülő leány virággal kezében, olvasó ifjú, fejedelem az ő sátrában, patak mellett ülő zenés. Szeretik a szabad természetet, melynek fáit és virágait, természetes formáit és színeit sok szeretettel és ügyességgel ábrázolják. Itt is, vegyesen e kedves életképekkel mint fej- és széldíszítmények akadnak stilizált kalligraphiák, arabeszkék és a csomózott kárpitok korától kezdve átviszik mindezt, a vadászati jeleneteket, az állati küzdelmeket, az ősi palmettformákat és az arabeszkéket az ő kárpitjaikra.

A belföldi safida uralkodók kora, a XVI. század óta volt a perzsa kárpitok legtündöklőbb kora. Nyilván az ispahani fejedelmi székhelyen létező udvari műhelyekből kerültek ki a legnemesebb anyagú arany-, ezüst- és selyemszálakból csomózott remek kárpitok vadászati és állati jelenetek sokaságával a főmezőben. Széles keretükben legteljesebb virulásnak indult ősi palmetták, bimbók, bokréták és a sok természeti forma közé ügyesen belé hajló és vele szövetkező arabeszkék végtelen sokaságú változatai vegyülnek.

A XVII. század folyamán a naturalisztikus fölfogás mindinkább átváltoztatja a régi stilizált palmettás idomokat; létrejönnek formák, melyeket gránátalmáknak, zárt tulipánoknak neveznek, a zárt tulipánok mellett «nyílt tulipánok» is lépnek föl, a szirmok fűrészfogú levelekké élénkülnek, a palmetta kerekded levelei is fűrészes széleket öltenek és mindinkább szegfűk szirmaira emlékeztetnek, az indák virágos indákká válnak, vagy úgy, hogy rozettákat kapcsol össze az inda, vagy párosan sorakoznak mellette és így támad a virágfüzér, melynek virágai népies kéz alatt sokszor a jáczint formáit példázzák. Csak egynéhány főformát említünk, mert kimeríteni a változatokat nem lehet, még kevésbé lehetne szavakba foglalni a színek sokféleségét.

Sarre a perzsa szőnyeget a kiállításon hét csoportban osztályozta és leírta. Az ő megállapítása szerint csupán XVI—XVII. századi példányok voltak kiállítva. A szöveg alatt megjelöltem a hivatalos lajstrom szerinti számokkal ** egyes példányokat, melyeken a régi sassanida formakészlet szembetűnőbb alkalmazását láttam, vagy a hol e formák naturalisztikus átváltozásai határozottabban észlelhetők. Örmény,

* Ábráját l. u. o., 520. l., 51. sz. a.

** Állati motívumokkal díszített kárpitok csoportja 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 20. — Fás mezőkkel bíró kárpitok 25—28. — Herati muhrás szőnyegek 30, 32, 33. — Díszedényes mezőkkel 42—45, 47—48. — Kerti mezők 60. — Ú n. lengyel kárpitok 65—70, 82—86.

kisázsiai és indiai kárpitokon hasonló motívumokat és rokon naturalisztikus átváltozásokat észlelni.¹

XVI. és XVII. századi bársonyokon, bársonybrokátokon és selyemszöveteken is szerepel a vadászat (2340), virágzó bokrok közt női alakok sorakoznak (2341), virágzó ágak közt fácszannemű madarak tarka tollú serege (2344), selyemhímzésű szárnyas alakok, indák és arabeszkek közepette (2349). Selyemszöveten virágok között vadászok társasága (2350). Virágos háttéren fák közt perzsa harcos foglyot hurcol maga után (2352). Figurális jelenetek virágok és stilizált indák között (2357). Figurális jelenet virágzó fa alatt, aranyos indák és oroszlánfák között (2365). Iskender küzdelme a sárkány ellen, fák és fönixmadarak (2370). Ezek és hasonló minták szorosan csatlakoznak az egykorú perzsa miniatűrökhöz, míg a szövetek egy más csoportjában (2382—2429), régibb és újabb növényi és állati minták váltakoznak arabeszkes mustrákkal. Némelykor inkább a naturalisztikus fölfogás uralkodik (2384, 2388), máskor az arabeszkes indák ellensúlyozzák a természetiességet (2389, 2399, 2406). A gyűjtemény leír a XVII. és XVIII. századba és még a későbbi munkákban is fölismerni a perzsa renaissance után a díszítő stílusba behatolt sok naturalistikus elem dacára a sassanida időktől öröklött palmettes csokrokat, a zárt és nyílt szirmú palmettvirágokat, rozettákat és indákat.²

III. Magyar kutatóra legérdekesebb volt a török szövetek, selyem és bársonykelmék meg hímzések szemlélete (2446—2686). A XV. és XVI. századi perzsa művészek nemcsak maguknak dolgoztak, az a friss derült természetkedvelés, mely a modern európaihoz oly közel hozza az ő festményeiket és iparművészetüket, kihatott az őket környező szomszédságra, eljutott a távoli keletre, Indiába és tartós befolyással volt különösen a kisázsiai és európai törökségre. A törökség, mint az emberi képtől irtózó szigorúbb felekezet nem fogadta be a perzsa profán életfestés derült jeleneteit,³ az egymást üldöző állatok is kívül rekedtek, ellenben szerették az ő kárpitjaikat, a nomádok geometriai egyszerűségére emlékeztető mustráikat élő növényekkel tarkítani, sőt az „élő” növénymustrák uralma még erősebb szöveteikben és hímzéseikben. Udvari gyáraikban változatossággal utánozták a perzsa mustrákat, de népies vidéki mű-

¹ Örmény kárpitok 93, 96, 97, 103. — Kisázsiai 107, 108, 111, 112, 115, 118, 125. — 146. — 154, 156, 157, 169. — Indiai kárpitok 180, 181.

² A kiállítás rendezői bőséges fényképi táblákkal ellátott emlékművet ígértek a kiállításról. A kiállított legszebb kárpitok és kelmék közül egyik-másik már megjelent színes képben két díszes műben: F. R. Martin: A history of oriental carpets before 1800. Vienna, 1908. (Martin művéről azt tartják a szakértők, hogy szereti a keleti kárpitok régiségét túlbecsülni.) — Sarre: Altorientalische Teppiche. 25 táblával. Bécs, 1908. Bécsi Iparmúzeum. Mind a két mű színes táblái a 28-ik terem falain voltak kiakasztva.

³ Kühnel: Islam. I. k. 193. l. »Wie in allen rein sumitischen Ländern, wurde in der Türkei die Bildminiatur als solche in der Regel nicht gepflegt«.

helyeik aránylag kevés mintára szorítkoztak. Ezt kellett hinnünk, mikor a török kelmékkel teliakasztott kilencz termen végig mentünk.* Miért érezhette magát magyar látogató e termekben otthonosnak? Mert minden léptén reáakadt a nyílt és a zárt «tulipánra», a «jáczintra», a «szegfüre», a «gránátalmára» és gránátvirágra, a fűrészszerű szirmokra, a rózsákra, szívidomú levelekre, melyeket egybefűznek leveles vagy virágos indák.

Megszoktuk hogy ezekben a formákban lássuk a mi nemzeti izlésünket. Alföldi iparosoknál és a népies mustrákban, XVII. századi protestáns templomok urasztali kendőin és a hol uri családoknál még vannak régi színes selyemhímzések, a növényvilág ugyanolyan kedves hajtásai mosolyognak reánk és sűrű előfordulásuk tanúsítja, hogy nem a véletlen hozta őket mifelénk, de régi idők óta virágoznak tájainkon. Nem lehet senkinek indokolt kifogása az ellen, hogy ez izlést hazai izlésnek mondjuk, mert kétségtelen, hogy népünk megkedvelte, fölkarolta, megtartotta. Elfogulatlan kutató csak azt a kérdést veti föl, hogy e «tulipántos» izlés ősi birtoka-e a magyarságnak, vagy a XVI. század óta honosult-e meg. Vannak, a kik azt hiszik, hogy a magyarság az évszázadok hosszú folyamataiban, a mióta Európába jutott, mindig ugyanazt a nemzeti izlést vallotta, mint az utóbbi három században. A kik nem mennek odáig az ő tiszteletreméltó buzgóságukban, legalább azt szeretnék elismertetni velünk, hogy népünk még a török néppel való ázsiai közössége vagy szomszédsága idejében kedvelte meg a középázsiai síkságon az ott vadon termő tulipánt és azért kedvelte meg utóbb és avatta mintegy nemzeti virággá.

A míg nem ismertük a mohamedán művészet fejlődési menetét országok és századok szerint és a míg nem volt oly áttekintésünk ennek a keleti művészetnek a hódításairól éjszaki és nyugoti országokban, mint a milyent nyújtottak az utóbbi évtizedek kiállításai, de különösen a legutóbbi müncheni tárlat, addig lehettek kételyeink a keleti izlés nagy propagatív ereje tekintetében, de azóta már világossá vált, hogy igen mélyen hatolt bele a nyugotibb nemzetek izlésébe. Spanyolhoni és olaszföldi hódításai közismeretűek. A mióta különösen Olaszföldön selyem- és bársonykészítő műhelyek támadtak, szakadatlan ott a keleti mustrák utánzása. Sehol sem volt erősebb a keleti izlés, mint Velenczében, a hol közvetve az iparczikkek és közvetlenül keleti bronzművesek, könyvkötők és egyéb keleti iparosok révén honosultak meg egész iparágak. Nem is kell csudálni, hogy Velence révén azután tovább terjedtek Európa Alpesen túli világába a keleti stylusok. Terjedtek iparczikkek, mesteremberek és mintakönyvek révén. Legismertebb az arabeszk elter-

* 68., 69., 70., 73., 74., 76., 77., 79., 80. sz. termék.

jedése velencei s utóbb augsburgi ötvösök által. Az ötvösöknek nemzetközi hatásuk volt; befogadták az arabeszket a XVI. század óta hazai ötvöseink is az ő műveikbe. A velencei könyvkötésbe már a XV. században hatolt be az arabeszk és azért nem kell csudálni, hogy a híres Corvinában is voltak Velenczében vagy Budán velenceiek műhelyeiben készült keleti izlésű bőrkötések. Nemcsak Velenczében, de a velenczésekkel érintkező tengermenti városokban is megkedvelték a keleti himzéseket a XVI. században. Mint kedves maradványokra a ragusai himzett vászonkendőkre utalhatni.

Még általánosabbá vált a kelet hatása, mikor a XVI. század óta a törökség az európai szárazföldön mind feljebb terjeszkedett és velők szomszédos országok határai a keleti iparczikkek özönének megnyitak. Brassó volt a kisázsiai kárpitoknak egyik fontos befogadó kapuja, melyen keresztül évről-évre százával jutott anatóliai selymes és gyapjú kárpit Erdélybe* és a merre Alföldünkön a török másfél századon túl hatalmát terjesztette, vele jött az anatóliai kézműves és kereskedő és hamar népszerűvé vált az öltözetben és fegyverzetben, butorzatban és minden egyéb faragó és szövő kézművességben a keleti izlés. Népünk a naturalisztikus formákat megkedvelte és elsajátította, az arabeszk, melyet az ötvösök a talpas poharak széleire, sőt néha a billikomok testére is szerettek bevésni vagy edzéssel reávinni — a nép kedvét nem hódította meg. Viszont a hol a régibb idő óta a nép (oláhok, szerbek, felső vidéki szlávok) a geometriai mustrákat művelte az ő szövéseiben, ezekkel az új izlés ugyan néha összekeveredett, de nem birta teljesen kiszorítani.

Némely hazai kutatónk ősi birtoknak vélte a tulipánt, szegfűt, jáczintot és hasonló díszítő alakokat és onnan magyarázták gyors befogadását és későbbi megmaradását magyar vidékeken. Nem is sejtették, hogy ez az egész formavilág csak a XVI. században született. Hiányzik a korábbi századokban. Viszont ez a formavilág, a mikor népszerűvé vált, más néptörzsököt is megragadott hazánkban. Kedves példát hozott e tapasztalásra nem rég Bokor Miksa, mikor bemutatta a börzsönyiek népies himzéseit.** Ők szakasztott ily naturalisztikus izlésben dolgoznak, pedig a vegyes királyok korában bevándorolt szász bányamívelő nép voltak és ma is német sziget a környező magyar és tót világ közepette, mely ezt az izlést nem fogadta be. Így van ez hazánkban másutt is és a ki fáradságot venne magának hazánk határain túl körülnézni, Skandináviáig találná ezeknek a keleti naturalisztikus mustráknak a nyomaint;

* V. ö. Fejérfataky László: Brassó városának számadás-könyvei. 1503—1526. — Arch. Ért. 1888. 159—172. l.

** Bokor Miksa: Börzsönyi himzések. 185—198. l. Számos sikerült fekete ábrával, a N. Múzeum néprajzi osztályának Értesítőjében. 1908. 3—4. füzet.

mert meg van mindenütt, a hová a XVI. század óta eljutott és a hol nem nyomta el az utóbbi századok folyamában más művészi áramlat. A müncheni kiállítás számára csupán művészeti remek művek gyűjtése volt tervben, azért a keleti izlés elterjedése is csupán magasabb rendű, gyéren sorakozó műveken lehetett észlelni. Kívül maradt a tervezők szándékán a keleti áramlatot népies munkákon demonstrálni. Azért kívánatos volna, ha lelkes ethnographusok az elejtett fonalat tovább fonnák és a mohamedán művészetnek az európai népek készletében megmaradt hatására egybegyűjtenék és közszemlére állítanák a tanulságokat. Ily kiállításban hazánknak nagy része jutna, mert itt talán legbelterjűbb és legtartósabb volt ez a késői keleti hatás.

A müncheni kiállítás huszonkilencedik termében néhány svédországi fényképet állítottak ki annak a kapcsolatnak a bemutatására, mely a normannok hazája és Középázsia között a VIII—IX. században fennállott és kincsleletekből, meg más módon bebizonyítható.

Magyar kutatóra ez a pár fénykép igen tanulságos volt. Reálismerhetett a bemutatott fényképek révén arra az áramlatra, mely a sassanida birodalom létezésekor és megdőlte után a mai orosz birodalom területét elárasztotta és a skandináv félszigetig is elhatott. Az áramlat azonosságát tanúsítják a leleteket kísérő keleti ezüstpénzek és maguk az ékszerek.

A stockholmi történeti múzeum elküldte a Värbyfund figyelemre méltó ezüsttárgyait. Köztük van egy nyakdísz, a lánczról kufikus érmek csüngnek le és vegyesen germán izlésű meg sassanida motivumokra emlékeztető csüngők sorakoznak az érmekkel. Voltak azonkívül szíjvégek és ptykék ugyancsak sassanida mintájú indafonadékos díszítményekkel. Ugyanazon múzeum őriz szórványosan előkerült lemezkéket, szívidomú ptykéket és szíjvéges tagokkal megrakott bőrszíjakat, valamennyin rajta vannak az elfajult ú. n. sassanida palmetták. Szembetűnő, hogy mindezek a motivumok ugyanazon izlés köréből valók, a honnan a magyarok ősei is kapták a honfoglalók sírjaiból előkerült ékszereiket.* Tehát érdekes újabb tanulságaink vannak ez izlés egyetemleges voltának helyes megítélésére. Hazánkban az izlés nyomait csak a honfoglalás utáni harmadik, negyedik nemzedékig birtuk levezetni. Svédországban ez a keleti hatás alighanem erősebb volt. A svédországi fényképek egyike az ostermanlandi szigetekről Kirkspielből való keresztelő kőkút kerületén jobbra nyargaló három királyt mutat a sassanida

* T. I. Arne, fiatal svéd tudós legutóbb két helyütt értekezett Svédország keleti érintkezéseiről. Egyik értekezését a svéd akadémia 1909-ik évi kötetében közölte, a másikat elmondta a francziák 1909. évi beauvaisi gyűlésén. Címe: «Des relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings». A müncheni kiállításra is ő hozta a tanulságos fényképeket.

uralkodók jól ismert szalagos mithrájú fejdíszével. A smálandi tartománybeli Nöttebackból került a történeti muzeumba egy keresztelő medence. Oldalán oszlopokon nyugvó ívek sorakoznak. Az oszlopok fölött az ívektől határolt czikkelyes mezőkben hcsszabb szárból kinövő sassanida tollas palmetta ismétlődik. Látnivaló, hogy a svéd emlékszerű szobrászat ornamentikája befogadott ily jellemző keleti motivumokat, mire hazánkban nem találni példát. Itt ugyanis, a mióta a kereszténység érvényesült és monumentális szükségletei voltak, előbb a nyugoti őskeresztény művészet, majd a byzanci és a longobárd, az Árpádok korában pedig az ú. n. román stylus formái honosultak meg. Magyar kutató tehát a hazai műtörténet dolgában a müncheni kiállításon megerősödhetett abban a fölfogásban, a melyet előbb is vallottak elfogulatlan hazai kutatók, hogy nem a IX—X. századi keleti izlés hódította meg hosszú időkre a magyar génuszt, de csak a XVI. században következett be ez a hódítás és nem szorítkozott a magyar nép körére, de más nemzetiségű vidékekre is terjedt.

Budapest, 1910. december.

Hampel József.

ARCHAEOLOGIAI ÁSATÁSOK SOPRONMEGYÉBEN.

Wolf Sándor úr Sopron megyében többször végeztetett archæologiai ásatásokat. Egyik ásatás 1902. évben Fertő-Fehéregyháza közelében jelentékeny fürdő maradványait hozta napvilágra és ez alkalommal kiűnt, hogy több épület lappang a föld alatt.

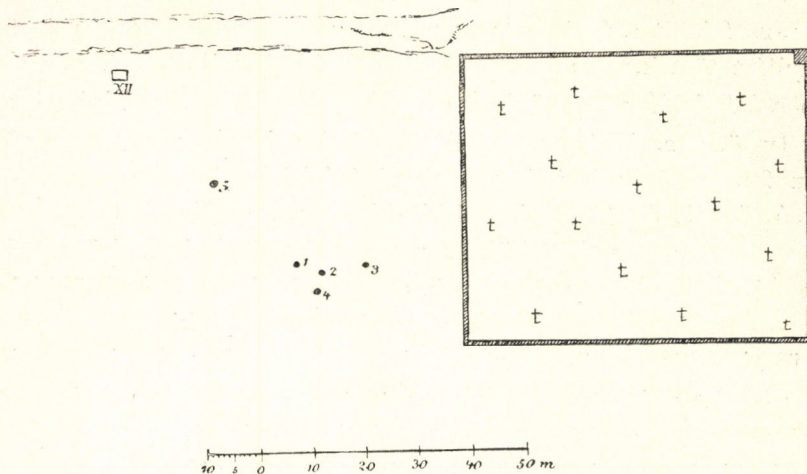
Ugyancsak 1902-ben egy római temető nagy részét is föltáratta Wolf úr Szárazvám mellett. A két helyen megindult ásatások folytatása eleinte az 1910. évre volt tervezve, azonban gyakorlati okokból a munka 1910-re és 1911-re maradt. Más feladatul a Fertő-Fehéregyháza melletti præhistorikus tumulusok egy csoportjának átkutatása ajánlkozott. A római maradványok felásatását e közlemény szerzője, a præhistorikus emlékekét az ő neje Grollerné úrnő vállalta és vezette.

1910. évi ásatások.* 1. A szárazvámi temető területét terjedelmes legelő veszi körül, melynek mélyében már különböző időkben — részint alkalmilag történő talajforgatások közben, részint rendszeres kutatások által — számos római sírt tártak fel. Minthogy az a valószínűség forgott fenn, hogy még több sírhelynek kell léteznie a közvetlen közelben, azért az említett legelőnek még fel nem ásott részét is átkutattuk. Ennek

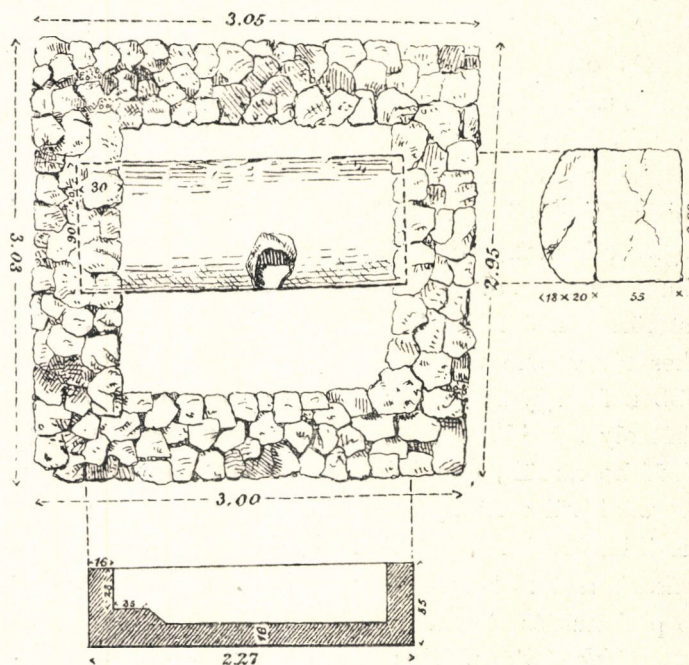
* Végeztettek 1910. évi július 6-tól szeptember 15-ig, a leletek Wolf Sándor úr kismartoni múzeumában vannak.

eredménye volt: egy kőszarkophag és öt urnasír; az előbbi a benne porladó csontváz kivételével ki volt fosztva, az utóbbiakban emberi hamvak és néhány kisebb tárgy voltak. (Tervvázlat 1. ábra.)

1. ábra. A SZÁRAZVÁMI RÓMAI TEMETŐ.

2. ábra. NÉGYSZÖGŰ ÉPÜLET.

Igy kitűnt, hogy az elföldelés meg a halotthamvasztás ugyanazon időben volt szokásban. Az urnák formája után, egyéb adalékok és némely pénzek nyomán, melyeket a földben elszórva találtunk, a temető

meglehetősen hosszú időn át volt használatban, a mit bizonyít az említett sírláda és egy lelet, mely behatóbb tárgyalást érdemel.

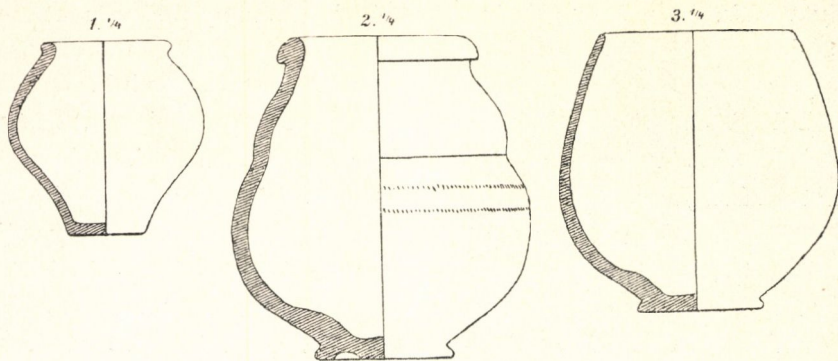
Az ott található mészkőből durván és disztés nélkül készült és az általánosan szokásos formával bíró sarkophag felső lapja körülbelül 1'80 m.-re feküdt a föld alatt. Egyik hosszoldalának közepén a fedélben nyílást törtek, a melyen át tartalmát kirabolták. Fönt és részben a koporsó fedelén négyszögletű egyenlőtlen oldalhosszal bíró falat építettek (v. ö. a 2. ábrát), melynek maradványai még 30—50 cm. magasságban fenmaradtak és jellemző római építési módot mutatnak. Bár a koporsó ki volt fosztva, mégis átvizsgáltuk a belsejét. A falat, a menyire szükséges volt, feltörtük és a koporsó fedelét leemeltük. Belsejében megbolygatott helyzetben volt a csontváz és azonkívül földdel megkövel volt teljesen megtöltve; az előbbiben egy kis ércztárgy volt. A belül lévő kövek között voltak olyanok, melyek nagyságuk miatt a fedélen betört nyíláson nem juthattak a belső részbe: a fedelet tehát már előbb egyszer fel kellett emelni és ismét visszahelyezni, miután a koporsót kirabolták és földdel megkövel megtöltötték volt. Nyilvánvalóan a betört nyílás egy második fosztogatástól származik, mely azonban már üresen talált.

A sír története kombinálással a következő:

Az eltemetés utáni időkben megtalálták a koporsót és kifosztották. Ez ama esetek egyike, melyeket már Eugyppius Sz. Severus életrajzában elbeszél, hogy t. i. a barbárok a római határos provinciákba történt betöréseknél előszeretettel keresték fel a temetőket, «ut et mortuorum sepulturas effodiant». Aztán a sír háborítlan maradt és mikor falnégy-szöget csináltak, nyilvánvalóan sírboltul gyermek-sarkophag számára, rábukkantak az ott fekvő kőládára és minthogy az sértetlennek látszott, rést törtek a fedélén, hogy tartalmát kikutassák, de ebben semmi értékes tárgy nem volt, a miért a sarkophagot többé nem bántották, inkább a falnégy-szög számára alapul használták. A két kifosztás között tehát oly sok idő telt el, hogy az alul levő sarkophag már teljesen feledésbe merült, létezéséről többé mit sem tudtak. A 12. számú sarkophagon kívül a környéken még öt hamvvedret leltünk; ebből hármat mellékletek nélkül, kettőt a kisleletek közt említett tárgyakkal találtunk. A temető hosszas fenmaradására utalnak a talált pénzek is, melyek Vespasianus és Constantinus közti időből valók.

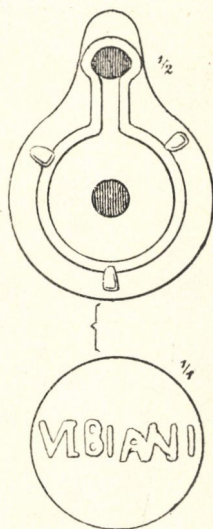
Kisleletek: 3. kép: Hamvveder. 1. urna: világos szürke, csengő, keményre égetett agyagból készült, kevés 2—3 milliméter nagyságú kvarc-szemekkel vegyítve. 3. urna: világos téglavörös, finom, mérsékelt keményre égetett agyagból készült. Két sor gödröcske van belemintázva. Ezen urnával csaknem hasonló a 2. és 4. urna: jól égetett, világos vörös agyagból készült. 5. urna: az előbbihez ha-

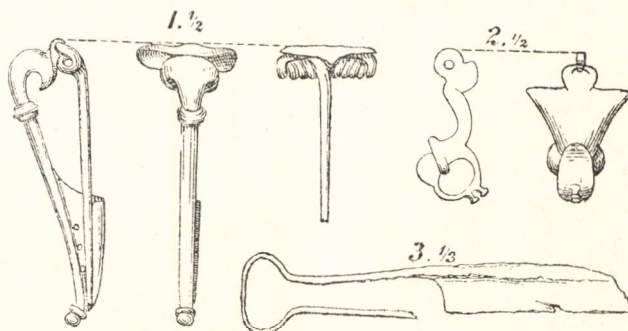
3. ábra.

sonló. 4. kép: mécses, melyet az 1. urnával találtunk. Téglavörös, jól égetett agyagból készült; alakja az első század jellegét mutatja, mindenesetre majdnem változatlanul maradt fenn azontúl is. 5. kép: érc-tárgyak. Szorosan a 2. urna mellett feküdtek; egy teljesen és egy részben fenmaradt bronzfibula, egy juhnyíró olló és egy csatt, mindkettő vasból. Pénzek: egy ezüst denarus Vespasianus császár második konzulása idejéből = 70. évből és Constantinus két kis ércdenárja. A nem egészen jelentéktelen temető közelében római telepítvénynek kellett lennie. Tényleg nem nagy távolságban római épületmaradványokat találtunk a talajban. Valószínű, hogy a temető környékét római út szelte keresztül, a miről természetesen biztosat nem tudunk.

4. ábra.

2. Római telep Fertő-Fehéregyháza mellett. A Fertő-tó észak-nyugati partjának hosszában, Nezsider és Fehéregyháza helységek között vonul

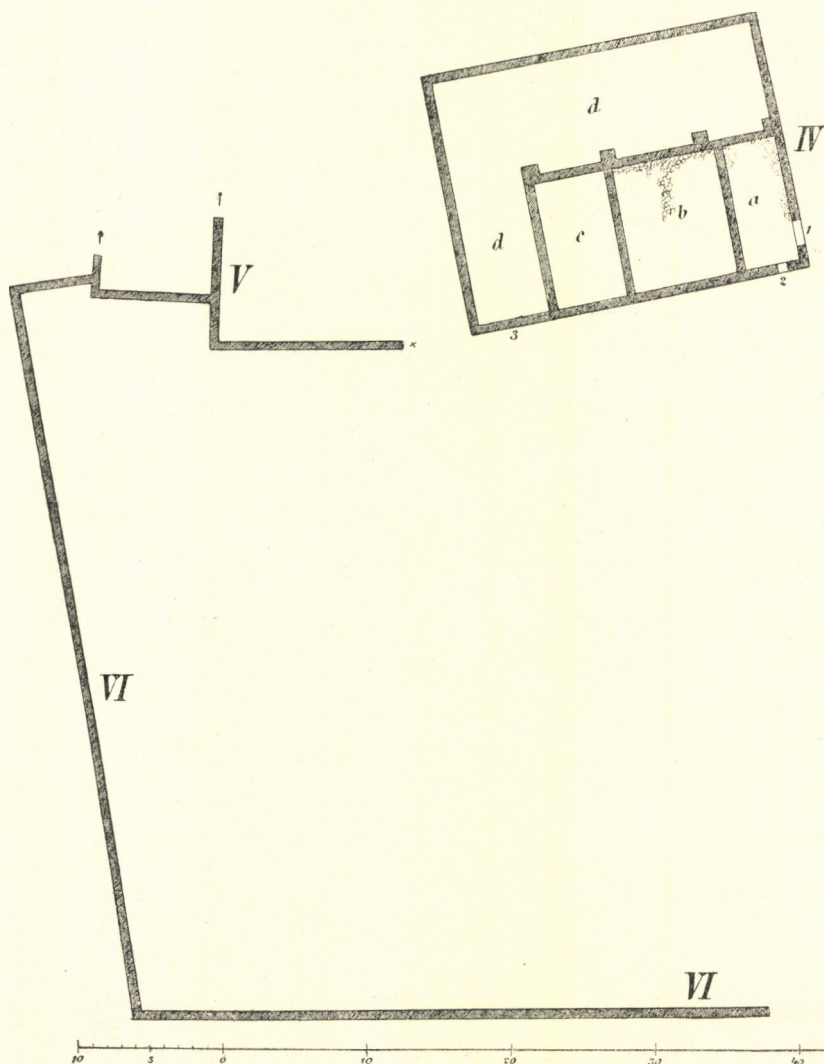

5. ábra.

a Lajta-hegység oly közel a tóhoz, hogy csak egy 1—2 km. széles partszalag marad köztük. Ez oly szoros, mely még Sérczig is annyiban

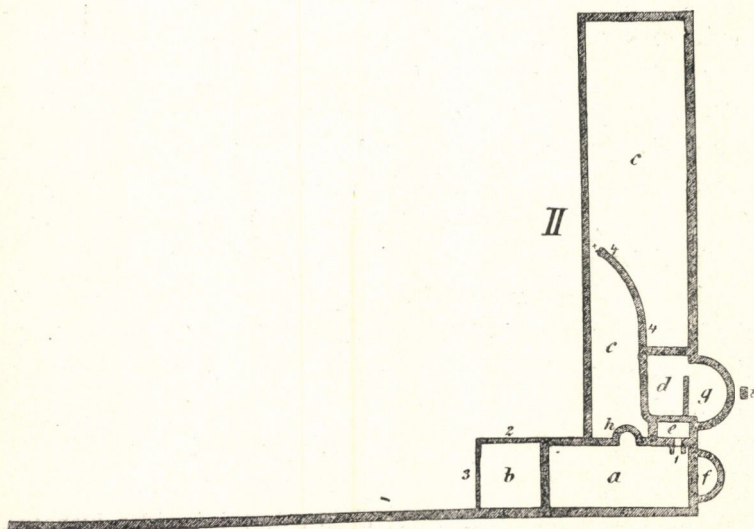
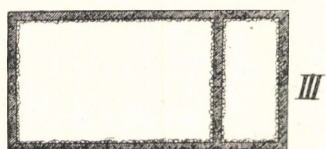
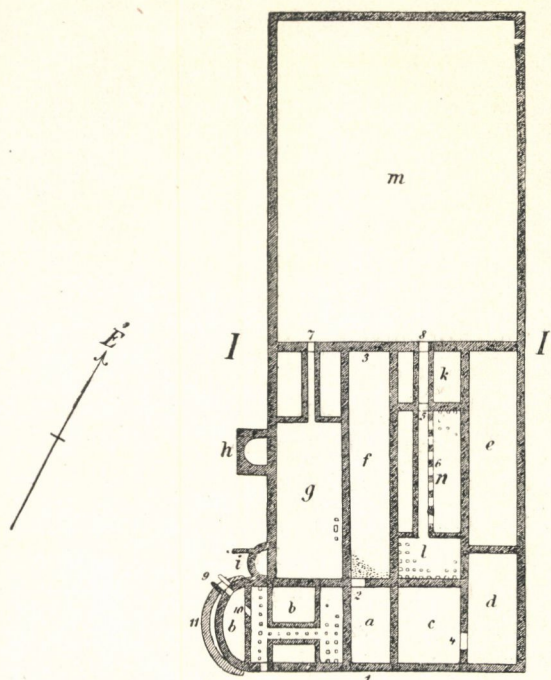

folytatódik, hogy itt domblánczolat alakjában, mely a tó nyugati partját kíséri, hasonlóképpen kerekszámban 2 km.-nyire közelíti meg a Lajta hegység tövét. A keskeny partszalagon kellett átvonulnia a Carnuntumból (Szombathely) Scarabantiába (Sopron) vezető útnak, a mint ezt a bécsi csász. tudományos akadémia «Limes commission»-ja Carnuntumtól Királyudvar fölött egészen a magyar határig a «Bäckerkreuz» nyergen állapította meg. Hogy Scarabantiát elérje, Sásony tájékán kellett lépcsőzetesen leereszkednie a parti síkságra és továbbá az említett völgy sorost követnie, tehát Fertő-Félegyháza mellett kellett elvonulnia. További folytatása aztán alig lehet kétséges; valószínűleg Sércz vidékén délnek fordult és Scarabantia irányában tartott.

I. TÁBLA. RÓMAI TELEP.

FERTŐ FEHÉREGYHÁZA MELLETT.

Egy második, bizonyára kisebb jelentőségű út az előbb említett úttól elágazva a Lajta-hegység lábát délnyugat felé követte; ezt jelölik a Sércz, Szt.-György és Szárazvám mellett talált leletek.

Végül a Fehéregyháza mellett levő telepet is legalább egy községi út kötötte össze Au és Hof mellett a hegység északi tövében fekvő római telepítvénynyel. A Fehéregyháza mellett fekvő telep terjedelmére az antik maradványok alapján következtetünk, melyeknek véletlen előtünését a vidék belterjű szőlőművelése segítette elő. E falmaradványok meglehetősen sűrűn húzódnak egy több hektárnyi területen, és a fentemlített közlekedési vonalak csomópontja aligha távol lesz ezen helységtől, sőt talán a belső területén is keresendő.

A táblán feltüntetett öt épület közül egyet sem sikerült teljesen felfedezni; ezek «wolfsbrunni» patak szeliden lejtő völgyoldalán balra fekszenek, a patak elhagyta eredeti medrét és mesterséges mederben folyik. Az öt épület minden valószínűség szerint ugyanazon célt szolgálta, melyről később még szó lesz.

Az épületekből többnyire csak az egy méternyi alap maradt fenn; ennek következtében csak kevés helyen találtunk padló- és küszöbmaradványokat. E körülmény ugyan nem zárja ki az épületek megállapítását, de mindenesetre megnehezíti. Anyagul általában ottani mészkövet alkalmaztak, mást csak akkor, ha a technikai követelmény más anyagot, téglát, avagy tűzálló követ igényelt.

Az elsőt a függőleges tagoknál pillérek és fedőlapoknál használták, míg az utóbbiakat, miket vörös, fényes kvarcpalából készítettek, a tüzelésnél a forróságnak leginkább kitett helyeken alkalmazták. Az I-gyel jelzett épület kényelmes lakóház, melyet a későbbi épületekkel együtt villa rustica-nak neveztek (v. ö. a táblát). Az egyes helyiségek rendeltetése csak valószínűséggel állapítható meg. A villába a bejárat az 1-nél lehetett, hol egy ajtó az (*a*) vestibulumba vezetett. Utóbbiból balra fűthető exedrába jutottak, mely fogadó- avagy társalgó szoba volt, mely mint ilyen apsiszal bir. Az (*a*)-ból tovább egy ajtó az *F* — 2 — 1 hosszú folyosóra vezetett, a melynek végén egy ajtó a 3-nál a viridariumba, a kertbe közvetítette a kijárást. A folyosó egyik oldalán három fűthető helyiség *k*, *l* és *n* feküdt, melyeket cubica-nak (hálószobának) tekintünk. Egyik valószínűleg a cselédség számára szolgált. A másik oldalon terem volt, melyet lakószobának, illetőleg ebédlőnek tekinthetünk. A *h* kis apsis a házi kápolna lehetett; ennek alaprajza a Carnuntumban levő sacelluméhoz hasonlít. Az *i* apsis pedig az elpusztult latrina előteréül szolgált, melyből csak falrom maradt hátra.

Az *a*-ból a bejáratától jobbra levő *c*, *d* és *e* helyiségekbe juthatni, melyek bizonyára a ház gazdasági céljait szolgálták. A *b* exedra mellett levő 11. külső apsisra kell utalnunk, melyet nyilván később építettek

hozzá ez a *b* terem nagyobbítására szolgált és e célból természetesen az eredeti körfalat meg kellett törni. A fűtőhelyek némileg eltérnek a közönséges tervrajzoktól. A 6-os melegítésére a praefurnium a 9. mellett van; innen áramlik a meleg a 10. nyíláson át a szoba padozata alatt vezető fűtőcsövekbe. A füst és korom levezetésére és a légvezet előidézésére szolgáló tubuli a vestibulummal határos falakat borították, természetesen az ajtó kivételével.

A háló- és lakószobák praefurniumja a kertben 7 és 8-nál volt. Feltűnő a hálószobák alatt levő typocaustum szerkezete. A *k* helyiség csak a fűtőcsőtől nyert meleget, de ez elégséges volt, mivel itt fejlődött a legtöbb meleg. Az *n* szoba felének fűtőpadlója van; a 6. kisfal több nyílással volt áttörve, melyeken a felszoba alatt levő üres helyiségbe jutott a meleg. Végül az *l* szoba hypocaustikus területtel bírt, mely az itt már érezhetően lehűlt levegőből elvonta a meleget. A tubuli a *c*-vel szomszédos falon állottak.

Az egész épületben csak két küszöbkö maradt fenn; a 2. *a* és *f* között (melylyel egy téglapadozatrészt kapcsolatos) és a 4. *c* és *d* között. A II. épület nem csupán egy célra szolgálhatott; ennek nagyobb mérvű elpusztulása folytán benne az egyes helyiségek megjelölése jóval nehezebb, mint az I-ben. A 2. és 3. alapfal csekély vastagsága arra enged következtetni, hogy csak fa- vagy eltolható oldalfalak számára készült, hogy tehát *b* csak előszoba, vestibulum volt. A következő helyiségek — *c* kivételével — a villa magán fürdői lehettek. Minthogy egy helyiség sem volt alulról fűthető, sem medenczeszerűen kimélyítve nem volt, azért a melegítésre mozgó szénüstöket, fürdőhasználatra pedig mozgó kádakat alkalmazhattak. Egy ilyen kályhaszerű szénüst a *h* kis apsisban is állhatott. Csaknem biztos az, hogy az *e* kamrácskában az 1-ből fűthető üst állott, mely a meleg vizet szolgáltatta, miért is (*e*) vasariumnak tekinthető; innen a meleg vizet *g*-be vezethették, s e helyiség lehetett a meleg fürdő. A terjedelmes *c*-helyiség valószínűleg gazdasági célra szolgálhatott; talán istálló, vagy pajta, vagy szérű volt. A 4. körfal- és az *i* oszlopra vonatkozólag hiányzik minden adat.

A III. épület a gazdasági élethez leginkább hozzátartozó magtárt, azaz horreumot alkotott, mely az összes gazdasági eszközök helyiségeül szolgált; a nagyobb helyiség gabona, a kisebbik bizonyára bor tartására szolgált. Szembetűnik ezen épületnél az összes falaknak két oldalról talapzattal való megerősítése. Alaposabban megtekintve, az épület alaprajza után templom is lehetett. Ilyformán a nagyobb helyiségben a cella-t, a kisebbikben a pronaos-t, így az egészben templum in antis-t kell látnunk. Mégis meggondolandó, hogy egy ilyen jelentékeny birtok tulajdonosa a saját és övéinek vallási szükségletére csupán ily egyszerű templomot építtetett volna. Másrészt a templom feltételezését megerősíti

azon körülmény, hogy az épülettörmelék közt számos nemes, fehér márványtöredéket találtak.

A IV. épületben tágas játékhelyiséget gyaníthatunk. A gazdasághoz tartozó összes épületeket I—III-ban már megismertük; így egy tágasabb épületnek szükséges volta nem merül fel. Ez a ház csak nyáron szolgálhatott lakásul, mert nem volt fűthető helyisége. Figyelemre méltó továbbá egy falnak megerősítése négy pillérrel. Azt is gyaníthatjuk, hogy ezek nem támaszpillérek, hanem inkább talapzatok voltak, melyeken szobrok vagy nagy vázák állottak. Az (a) helyiség padlózata téglával van kirakva, a mi kizárja azt, hogy az 1. kapun át kocsik közlekedhettek volna. Nem lehet megállapítani, hogy vajjon össze voltak-e az egyes helyiségek kapcsolva egymással meg a d udvarral (vagy az udvarral és kerttel) és hogy mi módon.

Az V. épület ismertetését későbbi időre kell halasztanunk.

A 6. kerítésfalról csak azt jegyezhetjük meg, hogy az öt épület együvé tartozását mutatja. Nagyobb udvart, kerteket, talán szőlőkertet határolt. Ezen faltól nem határolt épületek között palánk- avagy deszkakerítés lehetett.

A mi az egész telepet illeti, melléképületeivel együtt villa rustica lehetett. Az újabb kutatás e vidéken, illetőleg a helységek közelében az oly sűrűn, de elszórtan fekvő mezei lakokat alapos vizsgálat tárgyává tette és ezek nyomán az ilyféle lakásokra mintát szerkesztett, mely a német birodalmi Limes archaéologiai ásatások egykori vezetőjére, dr. Hettner Felixre vezethető vissza. Különböző kutatók, mint Welser T. és Heppe H.,* aztán dr. Krüger E.** és A. kibővítették a mintát. Az első kutatók szerint a schema a következő: A) Gazdasági villák (munkásházak) lakással és gazdasággal egy fedél alatt. B) Kis gazdasági udvarok, különálló, szerény lakosztálylyal és elválasztott gazdasági udvarral. Egész éven át lakták és gazdálkodtak benne. C) Nagy gazdasági udvarok igen terjedelmes lakosztályokkal és elválasztott több épületből álló komplexummal. Egész éven lakták és üzték foglalkozásukat. Két további építkezési módot, mely csupán az élvezetet szolgálta, melyek a jelen esetben nem tárgyalhatók, elmellőzhetjük. Az itt szóban villa rustica C) fajtája van előttünk.

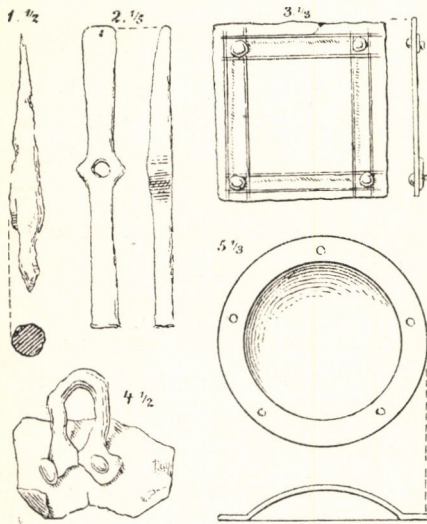
Kisleletek. 6. kép: Fegyverek, szerszámok, vasfoglatok. 1. Nyílvég, vas, csattal. Erős rozsdaképződés miatt alakja már világosan nem látható. 2. Kőműveskalapács, vas. 3. Bronzlapok vasra szegezve. 4. Füles szegek, vas, bronzlemezre szegezve. 5. Bronzlemez hát. 7. kép: Agyag-

* «A gallrómai villák Lothringenben», a lothringeni történelmi és régészeti társulat évkönyvében p. 152.

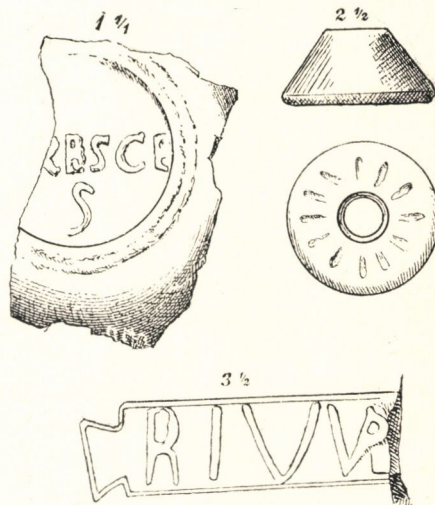
** «Római villa Schleichenweiler mellett», a Trierben levő hasznos kutatások számára alakult társulat évi jelentése 1900—1905, p. 31.

tárgyak. 1. Mécsestartók, sötét szürke, keményre égetett agyagból. A bélyeg: CRESCE(N)S, a pannoniai és rathi-germán limeseken jól ismert, rendszeren az N kihagyásával. 2. Orsópergettyű (verticillus) szürke grafitos agyagból, erősen égetve. 3. Bélyegtöredék egy tetőcsatorna téglájának az alján. A második töredék mintha R vagy P-vel (utóbbi nem valószínű) volna jegyezve. E bélyeg az egyetlen, melyet száznál több téglán találtak. 8. kép: Ékszerek. 1. Karperecz bronzsodronyból fonva. A lényeges részét egy horgony alkotja bronzsodronyokból, melyek füzölyük és horogban végződnek. Ezen horgony tekercs módjára van sodronnyal körülfonva. 2. Bronzsodronyon fehér üveggyöngy lánczocská. Váltakozva egymásután bronzsodrony karikákkal és a követ-

6. ábra.

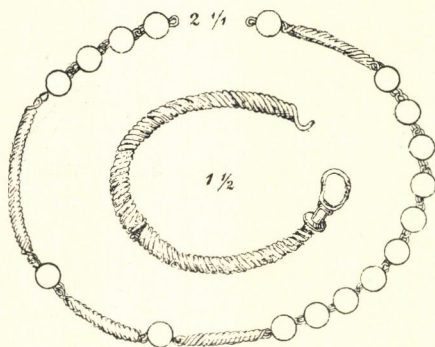

7. ábra.

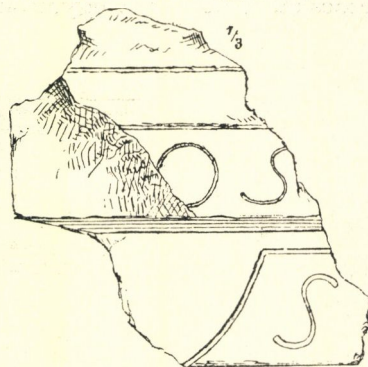
kező bronzsodronnyal összefüggő üveggyöngyökkel. A megtalált maradvány után az arány 10—1—1—10 lehetett. A horgonytagok egészen hasonló módon voltak összeállítva, mint az ezen kép 1. számú karperecze. 9. kép: Edénytöredék spirális szalagtechnikával; a villa rustica-ban találták. Ezen technika abban áll, hogy az egész edény valószínűleg egy homorú minta segítségével szabad kézzel (korong nélkül) agyagtekercsekből lesz elkészítve. A készítés az edény fenekének közepében kezdődik (v. ö. az 1. schematikus ábrázolást a 9. képen), és pedig úgy hogy az agyagtekercs csigavonal alakjában addig lesz körülszavarva, míg az edény fenekének megfelelő nagysága el nincs érve. Ezután mindenkor a szükség szerint meghosszabbított agyagtekercs csavarvonal alakjában kezd emelkedni és pedig úgy, hogy minden egyes csavarodás az előbbire támaszkodik és agyaggal van vele összetapasztva. Így emelke-

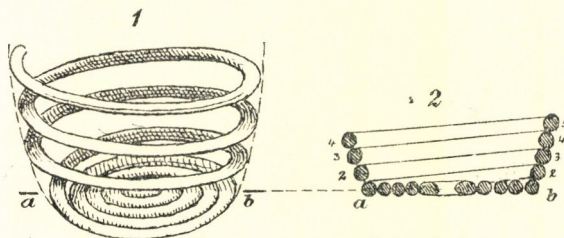
dik a minta a kivánt magasságig, a szélét pedig vagy csak az újakkal, vagy pedig mintázó fával dolgozták ki. E technika, melyet római edényeken épen nem gyakran találnak (Könen és Dragendorf ezt egyáltalában nem említi), oly edényeket alkot, melyek a korongon készített ú. n. keresztövvel ellátott edényekhez hasonlítanak. Pontos szemlélet mellett azonban legott észreveszi az ember a lényeges különbséget, a mennyiben az alapon a tekercsek koncentrikus köröket, az oldalfelületen pedig önmagukba visszatérő, az alappal párhuzamos vonalakat eredményeznek. Ezzel ellentétben a spirális szalagtechnikában készült

8. ábra.

10. ábra.

9. ábra.

edényeknél az alap csigacsavart alkot, míg a kanyarulatoknál a fenéktől a felső karimáig állandó csavarvonalban folytatódik tovább. A szóban forgó leletdarabnál az agyagtekercsek nem egészen 1 cm. vastagságúak. 10. kép: Oltártöredék helyi homokkőből; a villa rustica 11. apsisában falkőnek volt alkalmazva, ekkor a felirati mezőnek mintegy felső harmadában simán levágták. A párkány felületén levő OS betű előtt még csak egy betű állhatott. Vajjon ez C volt, amely szerint cosconsulibus, tehát egy keltezés részlete lenne olvasható, azt biztosan nem lehet állítani.

Bécs, 1910. november.

Groller M.
ezredes.

LEVELEZÉS.

I. Br. MEDNYÁNSZKY DÉNES FELSŐMAGYARORSZÁGI TEMPLOMOKBAN LÉTEZŐ CREDENTIÁKRÓL. Az Archæologiai Értesítő 1910. december 15-én kiadott füzetének 392—400. lapjai ábrákkal kísért ismertetés adatik Erdély több egyházaiban létező oltármelletti fülkék, úgynevezett «credentiák» és változatos alakjaik felől.

Legyen szabad adalékul felhozni egy ilyen fülkét az éjszaki Vág vidékéről, hol úgylátszik ezen építészeti részlet ritkább jelenség.

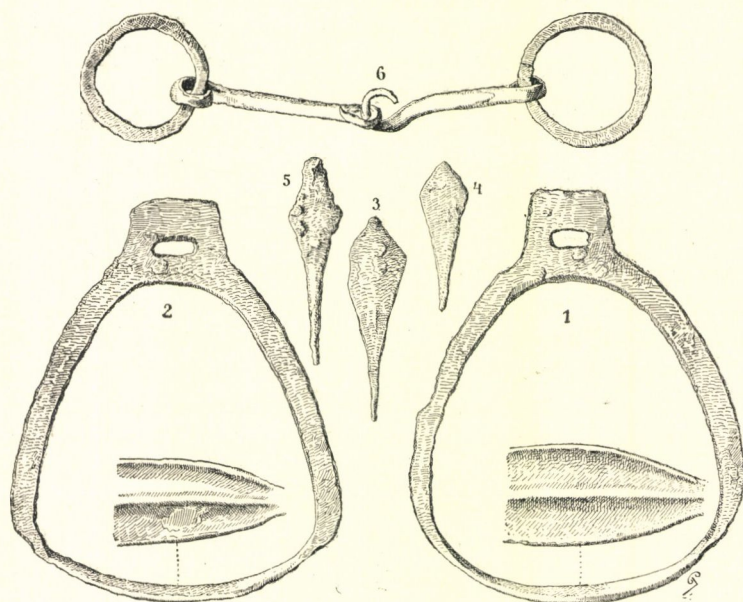
Magam, úgy kocsihátán, mint vasúton ugyan több ízben elmentem a turóczmegyei Szucsán mezővároska mellett, azonban csupán egyetlenegyszer 1887. augusztus közepén ott megállottam és a külsejében is régi kort tanúsító kath. templomot meglátogattam, hol két sajátságot találtam. Első a templomhajó déli falának *külső* oldalán egy óriás nagyságban festett Christophoros, melynek színei még meglehetősen daczoltak az évszakok rombolásával. Az átutazó előtt láthatatlan marad, mert országút és vasút a helység éjszaki oldalán elvonul, tehát az utazó észre nem vehet egy délfelé néző falon levő festést. A másik a templom belsejében a szentség jobb (=epistola) oldalfalában létező «credentia»-fülke, ha jól emlékezem (mert akkori jegyzeteim nincsenek kezem alatt és 23 év után nem kezeskedik az emlékezés), kettős vagy hármas beboltozással, körülbelül mint az Arch. Ért. 394. lapján az 5-ik ábra. Utóbb Pozsonyban Könyökit megkérdeztem, ki akkor még a nyugathatári hegyvárak felvételén működött, mire válasza az lőn, hogy ezen szucsáni részlet *spanyol* eredetből származónak magyarázandó. Miért? és honnan? nem lett bővebben indokolva. Minthogy Magyarországnak ezen éjszaknyugati részén és tovább is Kárpátalján számosabb templom létezik a XV—XVI. század küszöbéről, mely azóta lényeges újíto idomítás nélkül maradt, továbbá az itt közölt erdélyi szemelvényekből szabad következtetni, hogy akkoriban ezen «credentia»-fülkék úgyszólván divatosak voltak, egy vidékenként terjesztendő tudakozás úján beszerezhető lenne egy adatlajstrom, mely kitüntetné, hol és minemű templomban jelenleg milyen nemű efféle oltárcredentia még létezik? mely áttekintésnél örvendetes lenné, ha az itt leírt erdélyieknél a magyarországi terület számban és változatosságban még nagyobb sorozatot fogna felmutatni. Sajnálom, hogy szerves bajomokozta betegeskedő állapotom lehetetlenné tesz minden legkisebb utaztatást, úgy, hogy szolgálatomat e célra többé fel nem ajánlhatom, hanem kénytelen vagyok azt más vándorlársképes nyomozók utánjárására hagyni. Tisztelettel

br. Mednyánszky Dénes.

II. GALLASY LAJOS: AZ EGRI ALMAGYARI HONFOGLALÁSKORI LELETRŐL. A birtokomban levő leleteket (2 db. kengyel; 1 db. zablá; 3 db. nyílhegy), főt. dr. Bartalos Gyula úr óhajta szerint, lerajzolás és közlés czéljából bocsátom rendelkezésére. Az említett tárgyakat Eger határában, az ú. n. Almagyar szőlőhegy déli lejtőjén találták, Pók Náczi egri gazda szőlőjében rigolirozás közben. Ez a munka 60 cm. mélységig történt s ezen földrétegből kerültek elő nagy számmal ember- és lócsontok, lószerszám- és fegyvermaradványok.

A hely, a hol ezek feküdtek, valószínűleg harcz szintere lehetett, mert úgy a fegyverek, mint a csontok rendszertelenül szanaszét heverték. Állítólag

EGRI ALMAGYARI LELET A HONFOGLALÁS KORÁBÓL. $\frac{1}{3}$ nagys.

olyan emberkoponyát is találtak, melybe nyílhegy volt ékelődve, továbbá oly lócsontváz részt is, mely közt a parasztok szerint: «hosszú vas is vót».

Az ott dolgozó munkások nem ismervén a lelet fontosságát és értékét, nem szóltak róla senkinek. Én is csak véletlenül tudtam meg a vinczellértől, de sajnos, már csak akkor, mikor az egész földforgatás be volt fejezve s a munka teljesen készen volt. A helyszínén kérdezősködtem a leletek után, de akkor már mind el volt ásva, t. i. úgy a csontokat, mint a vasakat az ástott 60 cm.-es barázda aljára dobálták, hogy a későbbi munkáknál ne akadjanak a kapa elé.

Kértem, illetve figyelmeztettem a gazdát, hogy értékesek az elhányt dolgok s ásassa fel azon helyeket, a hol körülbelül el vannak temetve, de csak ki-nevettek. (Ez 6—7 éve történt, mikor V. vagy VI. gimnázista voltam.) Az itt küldött néhány tárgyat is a föld felett találták. A Bartalos úr által beküldött arab pénzt, mert ezüst volt, azért nem dobták el s azt néhány krajczárért ide adták.

Bartalos úr is biztatta az illető szőlőtulajdonost az újabb ásatásra, de ez nem volt hajlandó erre.

Eger, 1911 január 4.

Gallasy Lajos.

III. TÉGLÁS ISTVÁN: A MEZŐBODONI ÉS MEZŐSZAKÁLI VICUSOKRÓL. Az Arch. Ért. 1910. évi októberi füzetében ismertetett mezőtótháti vicustól keletre hegyen-völgyön át a Mezőség közepében az 500—590 méter magasra emelkedő omlásos hegyek tömkelegében, még ma is nehezen hozzáfutható völgy fejeénél találjuk Mezőbodon községet, mely Tordától 45 klm.-nyire, tehát jó távol fekszik. Bármily távol és eldugva is fekszik ez a hely, az itt előforduló leletekből következtetve, a rómaiak és épen a macedoniai ötödik legio emberei ezt is felkeresték. A község déli szélén a Borza-hegyről aláereszkedő nyulványnak dombos végén áll a XV. században épített református templom. Itt a templom dombján régebben, kiválóan a sírok ásása alkalmával gyakran találtak a rómaiaktól származó tárgyakat; római pénzeket, téglákat, edénytöredékeket, faragott köveket és a kövek között feliratosokat is. Az itt talált tárgyak azonban elkallódtak. A téglákat és köveket ezen a községény vidéken az építkezéseknél felhasználták. A feliratos kövek közül egy az iktari Bethlen családnak a falu északi oldalán (a mai állami elemi iskola helyén) állott egy nevezetes udvarháza falában megmaradt. Erről a feliratos kőről a Székelyföld leírása V-ik kötetének 51-ik lapján br. Orbán Balázs is megemlékezett. Ő azt ott a mult század hatvanas éveiben látta, de azt azután bemeszelték és vastag mészréteg borította. Az említett udvarházat, — mely 1693-ban a II-ik Apaffi fejedelem és iktári gr. Bethlen Kató eljegyzésének is színhelye vala, — 1899-ben lebontották. Azóta az a római sírkő az iskolaház falában látható és miután róla a meszet letisztítottam, most ismét eléggé olvasható is. A felirat ez:

Olvasása:

D.	M.	D(is) M(anibus)
C VALER SEPTI		C(aio) Valer(io) Septi
MIO VIRG LEG		mio Virg(inio) [M(iles)] leg(ionis)
V MAC P. ≡		V. Mac(edonicæ) P(iæ) [F(elicis)]
VIXIT ANN LVIII		vixit ann(is) LVIII
ARTEM ≡ IVL CN		Artem(isia?) Jul(ia) con
IVX E HERES PIO		iux e(t) heres Pio
VIRGINIO BENE		Virginio bene
DE SE MERITO P		de se merito p(osuit)

Az udvarház lebontása alkalmával a feliratos kővön kívül más oly faragott kövek is kerültek elő, melyek szintén a Torda közelében a Vágottkőnél és annak környékén folytatott római kőbányászat termékei.

A Mezőbodonban korábban talált római faragott kövek egyike a községben a Fekete István telkén hever. Több darabot Berkovits bérlő a tanyájára vitetett és ott azokat a gazdasági épület alapjaiba felhasználta. Az öreg Pap Vaszi 1895-ben említette nekem, hogy az ő gyermekkorában (úgy a harmin-

czas évek második felében) egy télen Mezőbodonból sok faragott követ vittek el szánakon Ikland felé, de hogy azokat Iklandra vagy Mezőkapusra szállították-e, azt nem tudja.

A községben az állami iskola dombján az épület előtti kertben nemcsak a hajdani curiából származó régi díszes kályha-csempék töredékeit, de őskori- és római cserépedények darabjait is gyűjtöttem. Ugyanonnan, valamint a község határának több részéből, nevezetesen a Sándor-hegyről Gulyás Endre gyűjtött az én részemre őskori cserépedény-töredékeket és azokkal együtt küldött egy elég ép állapotban lévő 8 cm. magas csuprot is. Fényes feketére van mázolva és csak egy füle van. A községnek Bosóserbea nevű határán 1902-ben sánczásás közben sok őskori edény darabját ásták ki. Sajnos, ép állapotban egy sem került elő. Az ott talált edények nagyobb része jó vastag. Egy-egy töredék 15—18 milliméternyi vastagságú. Sok kívül-belől vörös, — számos példány kívül fénylő fekete, — némely darab szürke színű. Azokon az edényeken a fülek helyett inkább a fogásra alkalmas dűdörök voltak. Előfordulnak a hullámvonalakkal, kidűdörödő zsinórszerű ékítéssel, többé-kevésbé szabályos vonalakkal ékesített edénytöredékek is.

Onnan került a gyűjteményembe egy kőalapács töredéke és egy csiszolt kis négyszögű kődarab, melyet talán csiszolásra használhattak. Zöldi S. birto-
kostól 1897-ben úgy értesültem, hogy a határon s nevezetesen a Sándor-hegyen régebben apró ezüstpénzeket és bronzgyűrűt is találtak. Mezőbodonból a gyűjteményembe eddigelé csakis egyetlen egy római pénz került. Azt 1894-ben a templomdombon találta egy gyermek. Ez egy 20 milliméteres kis rézpénz. Előlapján a császár arczképe körül IMP. M IVL PHILIPPVS AVG, a hátlapján pedig PROVINCI DACIA felirással.

A római edények töredékei ritkábbak, de az őskori edények dirib-darabjai nagy mennyiségben találhatók. A leletekből azt következtetem, hogy a Mezőségnek ez a nehezen megközelíthető hegyes-völgyes s völgyeiben ingoványos közepe a rómaiak előtti időben elég sűrűen volt benépesítve és a római hódítás után a rómaiak is szükségesnek találták ezt a helyet megszállani, sőt szükségesnek tartották itt oly szilárd épületet is emelni, melyhez faragott kőveket is használtak s miután itt a Mezőségen arra alkalmas követ nem találhattak, a quadereket és más faragott kőveket a Potaissához tartozott kőbányákból szállították ide. Hogy Mezőbodonban az a szilárdfalú római épület hol állott, azt ma már határozottan megállapítani nem lehet, mert itt, a hol a kő oly drága és ritka portéka, annak a romnak még az alapfalait is rég kiásták és széthordták, de miután a római téglá- és cserépedény-töredékek leginkább a templomdombon találtattak, valószínűnek tartom, hogy a római kőépület is ott azon a dombon s talán épen a templom helyén feküdt.

Mezőkapuson a Mezőbodontól keletre hegyen-völgyön keresztül légirányban mintegy 7 kilométernyire fekvő szomszéd faluban, hová azonban a szekérút a mezőbodoni patak völgyén Nagy- és Kisiklandon át nagy kerülővel vezet, Desbordes Viktor parkjában nehéz római faragott kővek és azok között egy kőoroszlán is hever. A kővek közül a három épebb példányt és az oroszlánt 1897-ben felmértem és lerajzoltam. A faragott kővek közül az egyik

90 cm. hosszú, 40 cm. magas és 30 cm. vastag, a második 83 cm. hosszú, 42 cm. vastag, 30 cm. magas, a harmadik szintén 83 cm. hosszú, de 39 cm. magas és 37 cm. vastag. Anyagjuk durva szemcséjű oly homokkő, milyen a Potaissától nyugatra művelt római kőbányákban található. A kőoroszlán 70 cm. magas és a talpa 80 cm. hosszú. Ez abból a sárgás színű meszes homokkőből van faragva, melyet a potaissaiak a finomabb kőmunkákhoz használtak és a melyből a legvastagabb rétegek Potaissától is jó távol, nyugot felé a Székelykő tövében Hidas község határán jelenleg is bányászat alatt állanak. A kőoroszlánt az ide-oda hurczolás meglehetősen megviselte, elkoptatta. Kevés hja, hogy egész Erdélyben elterjedt azon téves hitnek, mely szerint az ily régi kőfaragványok, szobrok az ő belsejökben nagy kincset rejtene, ez is áldozatául nem esett. Ugyanis Desbordes Viktor cselédjei közül néhányan ezt a kőoroszlánt is ily gyanuba vették. Még szerencse, hogy a bérlő, ki szintén értesült erről a babonás hírről, vállalta magára a kincs után kutatást és miután az oroszlán hátában a kő közepéig behatoló mély lyukat vésett és így a kincsről terjedt hír alaptalan volta bizonyossá vált, felhagytak a kőoroszlán széttörésére irányult terv kivitelével. A kőoroszlán és a római faragott kövek a Mezőkapustól észak felé terjedő határból a Gezsa-hegy lejtőjéről ezelőtt mintegy 40—45 évvel kerültek be a faluba. A Gezsa lejtői emberemlékezet óta kaszálólól szolgálnak. Hajdani épületnek, őskori- vagy római telepnek ott semmi nyoma. A régebbi birtokos (Zambler), kinek birtokához ez a terület is tartozott, ott a Gezsa virágdűs kaszálóin oly sok méhet tartott, hogy fél Erdély pogácsasütőit, sőt még nagy részben a kézdivásárhelyi pogácsásokat is a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben ő látta el mézzel. A méhkasok itt nem színekben, hanem mezősségi szokás szerint a nagy fűben szanaszét egy-egy nagy kővön vagy tuskón s külön-külön egy-egy nádból tákolt süveg alatt állottak. A kasok talapzatául használt nagy köveket Zambler széles vidékről gyűjtötte össze. Fennebb említettem, hogy az öreg Vaszi gyermekkorában Mezőbodonból sok faragott követ hoztak el. Valószínűnek tartom, hogy akkor azon a hideg télen, mikor a bodoni- és kapusi völgy ingoványai is befagytak, ezeket a nagy faragott köveket, melyekből a hajdani Zambler-féle — most Desbordes udvar parkjában néhány példány jelenleg is látható, — szánakon az ingoványok jegén át Mezőbodonból szállították Mezőkapusra a Gezsa lejtőjére, hol azok pár évtizeden át a méhkasok talapzataiul szolgáltak. Nézetem szerint tehát azok a római kövek is a mezőbodoni római épület maradványaihoz tartoznak. A kőoroszlán talán Mezőbodonban valamely rómainak a sírjánál állott.

A mezőszakáli vicus. Mezőbodon közeli szomszédságában észak felé egy hegyen túl, de már egy más elrejtett völgy fejénél találjuk Mezőszakál községet. Ennek a falunak a határán, ott, a hol a község pataka nyugot felé fordulva folytatja útját a széles völgy bal oldalán a Csiresas (Cseresnyés) nevű hely laposabb részén, két kis árok között mintegy 25 holdnyi területen a szántóföldek a szó teljes értelmében hintve vannak őskori- és római cserép darabokkal. Az őskori durvább anyagú és durvább kivitelű cserépedény-töredék a több és a római finomabb munkájú edénytöredék és tégladarab a kevesebb. A durva cserepeken hullámvonalas és különböző irányú bekarcsolt vonalakkal

alakított kezdetleges diszítések is találhatók. A római edények épen oly gondosan és korongon valának előállítva itt is, mint akár Potaissában vagy más római városban. Valószínűen onnan is kerültek ide. Két ízben jártam be ezt a szántás alatt álló területet, de ép edényt, kőépület-alapfalakat, vagy jelentékenyebb tárgyat nem találtam. Nincs tudomásom arról, hogy ott mások találtak volna valamely említésre méltóbb tárgyat. A mult 1910-ik évben egy urna-szerű durva nagy edényt ástak ki, melynek megmaradt töredékei Tordán a gyűjteményemben vannak. A terület, melyet a Cseresznyésen a cserépdarabok borítanak, oly nagy, hogy azon egy kisebb falu jól elhelyezkedhetett. Azt hiszem, az őslakosok — valószínűen a dákok — hosszabb időig és az őket meghódító rómaiak csak rövid ideig lakták ezt a vicust, mely az ide alig 5 kilométernyi távolban létezett mezőbodoni vicusnál állott római őrház közvetlen felügyelete alá tartozhatott.

Torda, 1911 január 15.

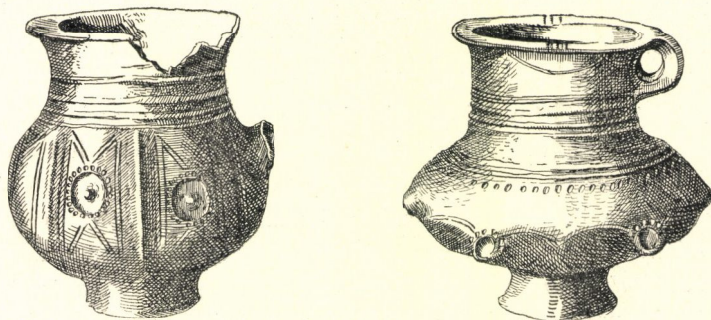
Téglás István.

IV. ARANYTÖRŐ MOZSÁR ZALATNÁRÓL. Téglás Gábor az Arch. közlemények XVI. kötetében, a hol a botesi- és vulkoj-korábbi ásatásait tárgyalja, egy római aranytörő mozsarat is leír, melynek magassága 45 cm., átmérője 20 cm., a mozsáryuké pedig 10 cm.

Zalatnán, 1910 júniusában Kolonics Lajos művezető egy hasonló mozsara kapott házépítés közben, a 24. sz. telkén. Az alsó része le van törve, törése friss, de a letört darabot semmi utánjárás mellett sem sikerült megkapnom. Anyaga jó mészkö. Méretei: magasság 28 cm., átmérője felül 23 (a fogantyúknál 32), alul 19 cm., a lyuk felső átmérője 16, az alsó 8 cm.

Zalatna, 1910 decz. 29.

Ferenczy Sándor.

ŐSKORI CSERÉPEDÉNYEK ZEMPLÉN MEGYÉBŐL.

Dókus Gy. gyűjteményében.

IRODALOM.

Dr. BUDAY ÁRPÁD: A RÓMAI LIMES NÉMETORSZÁGBAN. Tanulmányúti beszámoló, 30 szövegképpel és egy térképmelléklettel. Kolozsvár, 1910. (Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából, szerkeszti Pósta Béla, első kötet, ára 5 korona.)

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára tudvalevőleg 1908-ban hozzáfogott az úgynevezett limes Dacicus kutatásának folytatásához. E folytatás első ténye a porolissumi ásatások megkezdése volt, a melyekből dr. Buday Árpád, a kutatások vezetője be is számolt az Erdélyi Múzeum 1908. és 1909. évi köteteiben (1908, 337. stb., 1909, 26. stb.).

Nagyon természetes, hogy a kutatások folytatásának ily módon való megkezdése első sorban magának Budaynak adott fel olyan kérdést, a melyre feleletet adnia nem lehetett: az a földsáncz, a melyet Torma helyenként látott és azok a római táborhelyek, a melyek azon a vidéken ismeretesek, összetartoznak-e, alkotnak-e olyasvalamit, mint a milyen az «obergermanisch-rhätische limes», szóval, hogy a porolissumi ásatás csakugyan *limes kutatás-e*, vagy éppen csak *porolissumi ásatás*?

Ezt a kérdést olvasom ki Buday bevezetésének a sorai közül, s az erre való feleletnek az egyik felét találom Buday 102 nagy nyolczadrétű lapra terjedő tanulmányában. Mindenesetre igen jó gondolat volt a germaniai limes tanulmányozását venni alapul a daciai limes kérdésének a megoldásához, reméljük, hogy ilyen tanulmány után lesz módja Budaynak arra, hogy a felelet második felét is megadja, tapasztalatait a daciai kutatásokban értékesítvén.

És bocsássuk mindjárt előre, hogy könyvének nem is érezzük más hiányát, mint éppen ennek az értékesítésnek az elmaradását. De hiszen a könyv céljának éppen ez alakban felel meg, mert ez a hiány az, a melyet a meginduló kutatás fog pótolni. Hiszem, hogy maga Buday várja leginkább azt az időt, hogy a daciai limesvonalról is elmondhassa azt, a mit a germaniaiáról ír, hogy bejárta «a mai Németföldön levő egész limesvonalat, melynek átkutatása már a befejezéshez közeledik», a miután «előzően igyekezett a vonatkozó irodalmat megismerni». (I. lap.) Adja Isten, hogy ezt a pompás programot Daciára nézve is minél előbb végrehajthassa.

A germaniai limes ismertetése nagy és nehéz munka, annyira, hogy maguk a kutatás vezetői sem vállalkoztak még rá a munkálatok befejezése előtt. Annál értékesebb Buday munkája, hogy az adatok óriási tömegéből hasznavehető és érdekes képet tudott összerakni. A kép maga csupa apró részletből áll, a melyeket a gyakorlati kutató tud kellően értékelni és megváltgatni. A limes maga, a mint szemmel láthatóvá válik, a határárkok, az őrtor-

nyok, a táborhelyek egyenként állanak elének világos, érthető leírásban s a kép összefoglaló keretét a limes fogalmának értelmezésére, majd a germaniai limes korára és rendeltetésére vonatkozó fejtegetések adják meg.

Nem szándékozom itt tartalmi kivonatot összeállítani, Buday műve megérdemli, hogy az érdeklődők az egészet elolvassák. Csak a limes meghatározására vonatkozó fejtegetéseihez akarok, nem megoldással, hanem egy kérdéssel hozzájárulni. Hogy «a limes a birodalomra nézve [az], a mi a városra nézve a pomerium» (99. lap), azt maga Buday sem tartja kielégítő megoldásnak. Kétségtelen, hogy a rómaiak a határukat mindig megjelölték, s a hol kellett, meg is erősítették; azt sem kell bizonyítani, hogy mind a két eljárásnál a közigazgatási, illetőleg katonai ténykedés vallásos szertartásokkal járt. Másfelől úgy látszik, hogy a mi mai felfogásunk szerint való *limest* a rómaiak csak a császárkorban készítettek és csak ott, a hol legalább egy időre, megállottak a hódítással, tehát Európában a Rhenus, a Danuvius mentén s a kettő között, Ázsiában az Euphrates mentén. Az Euphratestől a Fekete-tengerig és Afrikában limes-féle (t. i. a hogy ma érteni szoktuk) határ és határvédelem nem volt, holott védő helyőrség Afrikának több helyén volt elhelyezve. Azt hiszem, hogy a míg csak a Duna—Rajna közti és a britanniai limest ismerjük, korai a limes meghatározásával való foglalkozás. Hátha a *finis imperii* csak ott volt *limes*, a hol szükségesnek tartották? Akkor a pomeriummal való egybevetés magától elesik, mert a Servius-féle Róma város pomeriuma, ha nem is világos a mivolta, kétségtelenül köröskörül veszi a várost, holott ugyancsak a Servius-féle várost *védő* fal a Tiberisnél nyitva marad, *mert ott nincs rá szükség!* És vajjon nem épen azért hagyták-e a római császárok Daciát oly korán elveszni, mert nem volt «limes»-e?

Reméljük, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában folyó munkálatokról most már rendszeresen fogunk a megkezdődött kiadványsorozat útján értesülni. Hogy már ez első dolgozatnak is kétnyelvű, magyar-francia címe van és a szövegnek francia kivonatát is találjuk a 103—117. lapon, az helyes kezdeményezés. De vajjon a francia olvasó nem fogja-e furcsának találni, hogy az *erdélyi* múzeum *első* közölni valója a *németországi* limes?

Dr. Finály Gábor.

GRÓF DESSEWFFY MIKLÓS BARBÁR PÉNZEI. Budapest, 1910. 4° 26 lap szöveg, I—XVIII fénynyomatú táblával. Finom érzékű gyűjtő tudománykedvelése és szakértelme nyilatkozik meg ebben az értékes füzetben. Gróf Dessewffy Miklós, főleg a görög érmészet remekeiben leli örömét, de befogadta gyűjteményébe azokat az éremtypusokat is, a melyekké a barbár pénzverők kezén alakultak a klasszikus mintaképek. A magán gyűjtők közül neki van ma a legteljesebb sorozata magyarországi lelhelyű s legtöbb esetben valószínűleg egyszersmind magyarországi veretű kelta-érmekből, úgy, hogy gyűjteményének lajstroma, a melyet ő maga szerkesztett s a melyet dr. Gohl Ödön látott el előszóval, valóságos kis corpora a magyarországi kelta érmeknek. Nagy áldozatkészséggel kiállított képes tábláival, pontos irodalmi utalásaival becses segédesszközzül fog szolgálni a kelta érmek tanulmányozásának és kétségtelenül beváltja azt a reményt, a melyet hozzá az előszó írója fűz.

A kelta érmek hazánk fontos és érdekes emlékcsoportjával, a Latène-kultúra emlékeivel, állanak kapcsolatban, ezen emlékcsoporttal összefüggő kérdésekre várunk mi a kelta érmek tanulmányozásától s az érem és régiségleletek összevetésétől feleletet.

A Latène leleteket chronológiai árnyalatok daczára is egységes izlés hatja át, bár kétségtelen, hogy a korszak műipara már magában hazánk területén is több kelta törzset látott el termékeivel, de a rendelkezésre álló gazdag és évről-évre leletekből gyarapodó anyag sem ad elég alapot helyi csoportok különválasztására. A kelta műipar ugyanis úgyszólván csak a magával hozott formakészletből táplálkozik s ott is, a hol elvegyül a magyar föld korábbi kulturájának emlékei közé, csak oly kevés helyi alakot hoz létre, a mely jóformán a magyarországi Latène kulturának sem ad lényegesen eltérő színezetet, még kevésbbé alkalmas területi csoportok határának kijelölésére. Nem vezet ez irányban célra a temetkezési szokások vizsgálata sem. Temetkezési szokás tekintetében Magyarország területének Latène kulturájú lakói a szomszédos Csehországban és Morvaországban uralkodó szokást követve, nem hantolják föl sírjaikat.¹ A sírokból, a melyek fölött halmok nem emelkednek, egyaránt találunk elföldelt és elégetett csontvázakat, de míg Csehországra nézve sikerült Picének kimutatni, hogy a két temetkezési szokás közül az elföldelés szokása a korszak kezdetén uralkodó és területileg is korlátolt elterjedésű. Nálunk területben és időben is fedi egymást, a halotthamvasztás elterjedésével.² A tumulusok elterjedése az idevonatkozó észleletek gyér és sajnos nem mindenkor megbízható volta miatt ép oly kevésbé alkalmas valamely csoport különválasztására, mint a még gyérebben megfigyelt katlansírok.³

¹ Arch. Ért. 1898. 306—316.

² A jelen füzetkét kézhez kapva átnéztem idevonatkozó jegyzeteimet s a fentiek igazolására ide jegyzem, — teljességre igényt nem tartó — feljegyzéseim kivonatát.

Elföldelés	Halotthamvasztás:	Elföldelés;	Halotthamvasztás;
Sopron	Sopron	Pest	Pest
Győr	Győr	—	Jász N. K. Szolnok
—	Vas	Bács	Bács
Veszprém	Veszprém	Borsod	Borsod
Esztergom	Esztergom?	—	Abauj
Komárom	Komárom?	—	Zemplén
Zala	Zala	—	Bereg
Tolna	Tolna	Szabolcs	Szabolcs
Baranya?	Baranya	Bihar	Bihar?
—	Somogy	—	Kolozs
Fejér	Fejér	Békés	Békés
Hont	Hont	Csongrád	—
Nógrád	Nógrád	Temes	Temes
Heves	Heves	Torontál	—

³ E fönti elsorolás chronológiai árnyalatokra csak annyiban volt tekintettel, hogy a korai és közép Latène leleteket foglalja össze, ellenben mellőzi a késő Latène emlékeket.

A Compte rendu (1876)-ben felsorolt ásatási adatok közt csupán már római befolyás hatása alatt álló Latène emlékeket találunk tumulusokból. A Krisztus előtti első századra tehető a pozsonymegyei pénteksúri Latène leletek, miután azonban ugyanolyan tumulusok tiszta hallstatti ízlésű tárgyakat is szolgáltatottak, azt hiszem, hogy itt nem Latène-kori tanulmányokról, hanem hallstattkori tumulusok felszínébe való későbbi temetkezésekről van szó. A sopronmegyei margittai tumulusokból eredő és a soproni múzeumban levő tárgyakról nem

A leletek stílusának vizsgálata pedig eddig mindössze két helyi csoport különválasztására képesített, ezek egyike az Erdélyben s az Erdélyvel szomszédos déli megyékben észlelt ú. n. Dák-kincsek csoportja, a melyek közül Reinecke az idősebbeket a közép Latène időbe helyezi, de nem hozza szoros kapcsolatba ethnikailag a keltákkal. A másik a Munkács vidékén elterjedt késő Latène kultúra. Vajon a dunántúli megyékben több helyen észlelt etruszk hatás is helyi csoportot jelölt, valamint, hogy a Velemen észlelt Mont Beurayi fokozat is ilyen helyi csoporttal van-e összefüggésben, annak megítélésére nem képesítenek az eddig ismert adatok.

A numizmatika e téren is szerencsésebb volt, mert az érmek természetükénél fogva alkalmasabbak chronológiai datumok megállapítására, sajnos csak kevés az olyan leletünk, a hol érmek kísérték a jellemző Latène tárgyakat. Ez a körülmény ad jelentőséget a temesremetei ezüst kincseknek, a melyet a kísérő érmek időszámításunk legelejére helyezhetőnek mutatnak, s a mely így folytatásul csatlakozik a közép Latène-korú dák kincsek idősebb csoportjához jellemző de egyszersmind részben helyileg differenciálódó késő Latène fibuláival.*

Bajosabb a korhatározás ott, a hol nem egy kisebb összetartozó leletben lépnek föl az érmek, hanem nagyobb emlékkészletben, telepeken, mint a regölyi éremöntőminta, vagy mint a szalacscai telep éremverő tövei. Úgy Regöly, mint Szalacska, egész a hallstattkorig visszanyúló emlékeket szol-

áll rendelkezésemre pontosabb korhatározó adat. Nagy Székelyről (Tolna m.) Wosinszky említ (Tolna m. az őskortól etc. II. 587.) tumulust belsejében hullaégetés maradványait rejtő kamra sírral. A benne lelt tárgyak, feldúlt sír maradványai, ugyane sírból került elő egy barbár Philippus utánzat. A másik két halom tartalma félreismeretlen római hatás alatt állott. Az alsószentiványi dombok, Nagy Géza ásatási észlelése szerint, erős római hatást árulnak el. A tápiószzelei Tatárhányás nevű tumulus csoport részben feldúlt sírjai még későbbieknek látszanak. A pokorágyi tumulusokról nincsenek pontos adataink, ezekben az Arch. Közlemények egy régi híradása szerint fordultak elő barbár érmek, a melyek Csehországba kerültek (III. évf. 159), ugyaninnen egy magángyűjtemény szerzett Latène vaskéseket, ezeknek leletkörülményeit azonban nem ismerem. A katlansírokat illetőleg fontos Pósta Béla véleménye Arch. Ért. u. f. XV. 1895. 1—26.), a ki a hatvani katlansírokat Latène-koriaknak tartja s a nélkül, hogy a korhatárain belül helyüket közelebről megjelölné, nézetét erősíti későbbi sziráki észleletei is. Itt talán annyiival inkább gondolhatnánk helyi csoportra, mert a vidék eléggé bővelkedik korai és közép, de egyszersmind késő Latène emlékekben is. A csoport legészlelő északi helyének Pilint tekinthetjük, a br. Nyári által észlelt kiégetett üregekkel. Azt a keramikát azonban, a melyet Pósta Szirákon s néhány közeli lelhelyen észlelt, óvakodnék e csoporttal összefüggésbe hozni, legalább egyelőre, a míg kora kétséges felül tisztázva nincs. Sem magyarországi lelhelyein, sem a jezerinei sírmezőben nem világos összefüggése a Latène-kori tárgyakkal. (Jezerine, Wissenschaftl. Mittheil. III. 192. 193.) Másrészt ugy ornamentikája, mint technikai sajátosságai inkább a bronzkori keramikához fűzik. Tószegi és egyéb analógiái révén határozottan állíthatom ezt a 4—10. és a 14. ábráról (Ak. XIX. 58.), míg a többiek, főképp a 16—18. ábrákon bemutatottak kora iránt kétségben vagyok.

A többi katlansírok, a paczalkaiak és szászujfalusiak, valamint a zala-szentgróthi, más tekintet alá esnek.

* Föltétlenül helyes a közlő (Arch. Ért. u. f. XXVI. 1906. 363—368.) korhatározása, de a relativ korhatározás, a melylyel a remetei fibulákat a pannoniai fibulatypus után sorakoztatja, helytelen; annak a téves felfogásnak a következménye ez, a melylyel a Latène fibula fejlődését tárgyalja. A tűtartó lemezből származtatja, a fibula lábának keretszerű alakítását, holott amaz a korábbi, a kora La Tène fibula lábának, a kengyellel való egyesítésének közvetlen fejleménye. S ez még mindenütt a Latène kulturájú területeken római hatás nélkül megy végbe.

gáltatott, így e nagy jelentőségű leletek keveset bizonyítanak az érmek és a leletek egykorúsága mellett.

Épen az előre bocsátottak miatt fontos az a területi csoportosítás, a melyet az előszóban kapunk, s nem lehet pusztán esetlegesség, hogy az érem leletek területi csoportjai rendszerint oly vidékekre esnek, a mely gazdag Latène-kori emlékekben; ez összevetés által néhány chronológiai fixpontot is kapunk. Így Gohl A. csoportja Pannonia északnyugati részén oly vidékre esik, a hol korán már az V. században (a soproni bécsi domb sírjai), tanyát vert a kelta nép, s nem ritkák a korai és közép Latène emlékek, s egész a római korba belényúló késő Latène tumulusok. Egyáltalán eddig minden helyi különbség nélkül az egész Dunántúl korán és általánosan elterjedtnek látszik az s talán csak látszólagos az a jelenség, hogy egyes vidékeken a leletek nagyobb sűrűséget mutatnak, mint épen a Dunántúl északnyugoti szögletében, Sopron, Vas, Győr megyében s a keleti részen Tolnában, a hol Wosinszky nagy szorgalommal gyűjtötte össze a Latène leletekre vonatkozó adatokat; mindkét esetben jobban átkutatott vidékkel van dolgunk. A Dunántúl keleti vidékére esnek az eraviscus éremleletek, e törzs érmeelésének kezdetét Gohl egy régebbi munkájában a Kr. e. I. század első felébe helyezte (*Münzen der Eraviscer*). Az A/ csoporthoz a Dunától északra csatlakozó leletcsoporttal pozsonymegyei tumulusokon kívül, csupán néhány szórványos leletet tudunk kapcsolatba hozni. Az Ipoly völgyében, a mely a Gohl által a Cotinus népnek tulajdonított területet szeli át, több temetője ismeretes a Latène kultúrájú népnek. Igen korai időre nyúlik vissza itt a Latène kultúra, mert a szobi temető sírjaiban még a Latène leletek kíséretében föllépő késő hallstatti típusokat is föllelünk,* a temető sírjainak zöme azonban, valamint Magyarország temetőinek legnagyobb része, a kora Latène idő végéről és a közép Latène kultúrából való. Az utóbbi kor meglehetősen összhangzásban áll azzal a körülménnyel, hogy a IV. század vége vagy III. elejére tehető Audoleontos-érmek barbár utánzatai többször fordultak elő, így Kis-Hartyánban is, bár nem tudjuk milyen viszonyban van ez az érem az ugyanitt lelt közép Latène régiségekkel és érmekkel, mégis föltehetjük, hogy e vidéken korán kezdődött az éremverés.

A Coistobokusuk érmeelésének emlékeit Gohl Borsod, Bereg, Szatmár, Szolnok-Dobokamegyéből sorolja elő, meglehetősen egyezik ezzel a sírleletek elterjedése, a mely, mint láttuk, Borsod, Szabolcs, Abauj, Zemplén, Bereg megyékre esik itt is, a korai emlékekkel (a szendrői leletekkel s egy Munkács vidékéről származó anthropoid törzel) lép fel a kultúra s egész a Kr. u. I. századig nyúlik le, de ebből a korból csak Borsod és Bereg mutat föl leleteket.

A Duna, Tisza, Maros szögének sírlelet leletcsoportja, némileg emeli az itteni gyér éremleletek jelentőségét. Chronológiailag e csoportnak csak a végét állapíthatjuk meg a remetei lelet adatánál. Erdélyre talán az apahidai temetőt vehetjük a kezdet időpontjául, s végpontjául talán ismét a temesremetei lelet

* A N. Múzeum által a múlt évben szerzett gazdag leletanyag módot nyújt e temető tanulmányozására, eltekintve egy balkáni típusú hallstattkori fibulától, mint korhatározó adat fontos a pitykés fibulának (Pukén-fibél) jelenléte.

ismert dátumát, míg a közbeeső időt a Reinecke által közép Latène időbe utalt régebbi dák ezüstkincsek töltik ki.

A hazai kutatás speciális feladatán kívül más, általános érdekű kérdés is fűződik a kelta érmekhez, mint annak a sajátosságos műiparnak a termékeihez, a mely ott, a hol növényi formákat variált, vagy figurális alakokat tisztán dekoratíve alkalmazott, tetszetős, érdekes műveket hozott létre, de a sajátképeni figurális ábrázolásban mindig ügyetlen maradt. Az érmeken ugyanazokkal a sajátosságos felfogással kezelt emberi arczokkal találkozunk, a melyek az ékszerek és a kelta műipar egyéb termékeinek növényi díszítményei közül merednek reánk düledt szemeikkel, sajátágosan stilizált vonalaikkal. A fogytékos technikai készülség és a folytonos utánzás, másolás következtében beálló el-fajulás daczára is érdekességet ad ezeknek az érmképeknek az, hogy a formák megkerülésével s dekoratív játékokkal leplezi készületlenségét. Az I. tábla 19. számú érmén és a 415. számún már fölcsillan az emberi arcz ábrázolásának az a dekoratív kezelése, a mely még késő évszázadok multán is kísért az ír miniatüreökön a szakál, bajusz és haj kezelésében. Jellemző az előbbeni érmen a szemöldök, az orr, az orrczimpák körvonalainak egyetlen dekoratív vonalban való egyesítése, a mely kevésbbé tetszetős és eleven formában, a 236, 261, 294, 295. számú érmeken is érvényesül, párhuzamos jelenség ezzel az arcz kezelése némely Latène-kori szobrocskán, az arcz helyén bemélyített felületet látunk ezeken, a melyből az egy síkban álló homlok és orr s a domború szemek emelkednek csak ki. A lónak degenerált és félre értett ábrázolatai közül, a melyek az érmeken ismétlődnek, körvonalainak dekoratív hatásával s kétség-telenül szándékos stilizálással válik ki a 414. és 415. sz. éremrajza. Ezek a saját-ságos phantasztikus alakok az övkapcsokon, fibulákon látható stilizált állatala-kok vonalvezetését jutatják eszünkbe. A félreértett organikus formák mellett csak kevés szerep jut a jellemző Latène indák és kacsoknak, triquetrumok, vagy egy szóval a Latène izlés kedvelt díszítő motívumainak, ezek is többnyire az érmkép rosszúl felfogott részeiből alakulnak, mint a 271., 273., 274. számú érmeken a sisakbokrétából.

Bármily természetü érdeklődéssel forduljunk is a Dessewffy-féle érem-lajst-romhoz, kétségtelen, hogy az a kelta érmek kutatására igen hasznos, sőt hézag-pótló jelentőségű forrás, azért köszönet illeti gróf Dessewffy Miklóst, kinek ál-dozatkésztsége s tudománykedvelése ezt a forrást megnyitotta.

Budapest, 1911. I. 7.

Márton Lajos.

A KOMÁROMVÁRMEGYEI ÉS VÁROSI MUZEUM-EGYESÜLET 1909. évi értesítője, szerkeszti Alapi Gyula titkár. XXII. év (XV. évfolyam 8-rét, 95.) I. A füzetet megnyitja az egylet hivatalos jelentése, melyből megtudjuk, hogy a múzeum és könyvtár számára kilátás van emeletes palotára, melynek képét autotypiában hozza a füzet. Az egylet két helyen rendezett ásatást és voltak tudományos előadásai a római életről, Pompeiről és a görög szobrászat remekeiről. A régiségtár 703 darabbal gyarapodott, a közönség előtt minden vasárnap nyitották meg. A rendes bevételek 2323 K-ra, a kiadások 2573 K-ra emelkedtek, az alaptőke 1997 korona. Alapi Gyula áttekintést nyújt a gyűjte-

mények gyarapodásáról. A vétel útján szerzett régiségektől czélszerű lett volna elkülöníteni az érmekeket és a régiségeket a megszokott kortörténeti szempontból csoportosítani és megemlíteni a lelőhelyet, a hol lehet, hogy esetleg a kutatók is hasznát vegyék. Úgy látjuk, hogy a majolika-gyűjtemény szépen gyarapodott. Némelykor jó lett volna szabatosabb leírást csatolni egy-egy fontosabb tárgyról, hogy elképzelhessük, természetesen még czélszerűbb ilyenkor analógiára hivatkozni, vagy épen ábrát közölni a tárgyról. Például «kelta aranyfüggő», vagy «egy avarkori nagyobb aranylemezdísz» czímen bajos valami határozott tárgyat képzelni. A szerzemények beosztása dolgában feltűnt, hogy az óbécsi porcellánkészletet a IV. képzőművészeti gyűjteménybe rendezték, ellenben iglói, tatai tányér, óbécsi porcellánkorsó, pápai tányér, tatai vajtartó stb. csak a II. régiségtárba került. Miért?

Két értekezés után, mely különösen a helyi történet szempontjából bír érdekel, következik Tóth Kurucz János jelentése a leányvári ásatások 1909. évi folytatásáról (90—94.) és Weszelovszky János ideiglenes jelentése a kecskédi urnatemetőről (94—95.).

A föltakarított falak összefüggő jelentőségéről csak ezután lehetséges ítéletet mondani. A lelt tárgyak közt volt egy darab gyapjú- és egy darab kendermű szövet. A korhatározásra alkalmas érmekről nem kapunk szabatos meghatározást császárok, esetleg évek sorrendjében. A jelentés szerint nem volt elég a javadalom, hogy a kiásott falakat az idő rombolása ellen megóvják, tehát jövőre gondoskodni kell erről. Az utolsó cikk «őskori telepről» szól, pedig úgy látjuk, hogy egy urnatemető tíz sírfészkeről szól a jelentés. A hol több urna van, ott a legnagyobb urnát kisebbek veszik körül, ha elég nagy a középső, akkor a benne rejlő égetett csontok fölött 3—4 kisebb korsócska fekszik. Egyik helyen bronzsodrony töredékét és egy kővésőt találtak. Az eke a nagyobb edényeket a nyakuk tövéig lemet szette — mégis érdekelne látni a formájukat — a mire majd a folytatásos cikkben ábra is fog kelleni. a. b.

WISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN AUS BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA, herausgegeben vom bosnisch.-herzegovinischem Landesmuseum in Sarajevo redigiert von Dr. Moriz Hoernes XI. Band, mit 56 Tafeln, 2 Karten und 258 Abbildungen im Texte. Wien 1909. Adolf Holzhausen 84. 722. 1.*. A kötet élére tették Hörmann Konstantin sikerült arczképét és a két ország archæológiája érdekében szerzett nagy érdemeinek a méltatását, abból az alkalomból, a midőn 1906-ban a két ország kormányában, mint osztályfőnök helyet foglalván, a múzeum éléről távozott. Azóta az érdemes férfi odahagyta a politikai pályát és mint hatvanéves férfi, tehetsége java korában, ezúttal mint «intendans» visszatért a sarajevoi múzeum élére, és reméljük, hogy még évek hosszú során át fog a gondjaira bízott intézet fölvirágoztatásához hozzájárulni. A tartalmas évkönyv túlnyomó része a néprajznak és természettudománynak jut. Az első szakaszban két alapvető tanulmány van Thallóczy Lajostól a boszniai bánáság keletkezéséről és a horvát szokásjogról

* A IX és X kötet ismertetését lásd «A. E. 1909. 177—179.»

1554-ben és 1553-ban (237—310.) Čerovič D. B. magyaráz a régi Krapinából való néhány iratot, melyet Thallóczy Lajos ajándékozott a serajevoi múzeumnak (286—310.). Dr. Faber Mórítz tárgyalja az antivarii érsek jogát a szerb primás czimére (310—342.), végül dr. Čiro Truhelka a ragusai levéltárban őrzött kortörténeti följegyzéseket állítja össze (369—377.). E helyütt közelebből érdekelnek az archæologiai tartalmú értekezések, melyek tetemesen gyarapítják ismereteinket a praehistorikus és classikus korról. Dr. Čiro Truhelka az 1904-ik évben Donja-Dolinában az ismeretes czölöptelepen és környékén vezetett ásátásainak az eredményéről értekezik. Érdekes adatokkal egészíti ki mostani közleménye a IX. kötetben adott első terjedelmes értekezését, melyről számot adtunk annak idején (A. E. 1909. 177—178. l.). Az akkor ismertetett kilencz czölöplakáshoz most a X. és XI. hajlék bemutatása járul. A X-ik házról azt mondja, hogy annak a földszintes szoba fölött első emelete is volt. Más érdekes észlelet a tűzhely újabban megfigyelt formáira vonatkozik. Egyik formája megközelíti a zárt kemencze szerkezetét, a hamu lehullására szolgáló alsó rostélylyal, tehát arról tesz tanuságot, hogy már a praehistorikus korban ismerték, a fűtőkályhát, nem a rómaiak hozták tájunkra. Legérdekesebb volt egy nagy csónak kiemelése és Serajewoba szállítása. A csónak egy faszálból készült, hossza 12'38 méter, szélessége első negyedében 85 cm, hátsó negyedében 95 cm, mélysége pedig 23—25 cm; oldalainak vastagsága átlag 2'5 cm. Tr. számítása szerint kényelmesen elfért rajta 20 evezős. A szórványosan mutatkozó leletek közt is találtak egy 33 cm hosszú, fából faragott kis csónakot, mely oly gonddal készült, hogy nem tekinthető gyermekjátéknak, de Tr. azt hiszi, hogy egy készítendő csónak számára mintául szolgált. Voltak egyéb leletek, bronzból, vasból, csontból és az agyagtárgyak közt egy durva női idol. Kétségtelen, hogy a czölöpös falu lakói ércművességgel foglalkoztak, miről tanuskodik egy öntőtégely, néhány nyers érczrúd és két öntőminta. A falu temetőhelyén néhány sír az eddig tett tapasztalásokat igazolta. Találtak ugyanis egy harczost a gödörben és fölötte ellentétes helyzetben női csontvázat. Az 1904. előtti ásátásoknál is többször akadt ily dupla temetkezés.

Ugyancsak Dr. Čiro Truhelka a serajevoi múzeum igazgatója újabban előkerült fontosabb praehistorikus leletekről értekezik. Legelőbb előleges hírt ad a Szávavölgyben, nem messze Boszna-Bródtól, a harántos védtöltés építésénél előkerült nagy kőkori leletről. Úgy sejtí, hogy kilátás van oly őstelepre a Dônji-Klakar nevű faluban, a milyen gazdag telepet eddig a két országban csupán csak Butmirről ismertünk. Úgy mint ott, a klakari telepen is fölismereni a lakóházak után megmaradt gödröket. Nagyon sok a culturalis rétegben a kőszerszám, penge, vakaró és nyilcsúcs tűzkőből, sok az obszidian szerszám, hulladék és nucleus. Pár száz cserépedényt gyűjtöttek, mely durvább idomot mutat, mint a butmiri agyagművesség. Hosszasan foglalkozik a szerző egy ugyancsak ott talált chloromelanitből való kőék alkalmából a nephritből és rokon kőanyagokból való szerszámok kérdésével, melyben azt az álláspontot vallja, hogy ezek a nagykeménységű anyagból való készítmények, nyilván mint árucikkek jutottak a keletre Európába és azért lelték legsűrűbben a schweizi czölöptelepek táján, mert ott volt a kőkorból a legvagyonosabb lakosság.

A klakari telep leleteiről elég jellemző leírást és igen jó ábrákat kapunk (VIII XIV. táblák). Négy helyen rézszerszámokat leltek. Gričaban 35 drb. rézfejszét leltek egy fa gyökerei közt, néhány fejsze köpűjébe belebujtak a fa gyökerei és olykor szét is repesztették. Karovidán a Száva völgyében öt réz szerszámot találtak töltés építésénél, négy éket és két csákányt. Kozaraczon kilencz rézfejsze került elé és a Lohinja torkolatánál kiemelt nagyobb tömegű rézleletről megmentettek egy lapos vésőt és egy fejszét. A legtöbb szerszámot rajzban is közli szerző (XIV., XV. tábla), nem szorítkozik pontos leírásra, de fölveti ez alkalommal az ú. n. rézkorszak kérdését, fejtegeti az eddigi nézeteket és csupán az ellen lehet kifogásunk, hogy a midőn saját nézeteit meglehetősen bőven előadja, nincs elég áttekintése a kérdés irodalmáról és azért nem nyugtathatja meg a szakértőt az az eredmény, melyet végül megállapíthatni vél. Egy bronzlelet Drenovi dő-ből bronz gyűjtéléket juttatott a serajevoi múzeumba. A tárgyak közt a háromszögű lemezű hurkos fibulát ítélte szerző legfontosabbnak és midőn ezt tárgyalja, előadja a boszniai bronzfibulák rokon formáit, a typus elterjedését és származását fürkészi. Míg a gyűjtéletes bronzleletek Boszniában elég gyakoriak, a tiszta bronzkorból való sírleletek fölötté ritkák. Az első ilyen temető 1906-ban Tešanjából jutott Truhelka tudomására. Három sír nyomait lehetett észlelni. Csekély mélységű gödörben feküdt a csontváz, a gödör alját és széleit kirakták hömpölykövekkel, a sír fölé talán nem is emeltek hantot, csak a leggazdagabb sírt jelezte a fej végén 70 cm hosszú és 60 cm széles kőducz és Truhelka úgy véli, hogy ez sírkő volt. A sírban harcos mellékleteit lelték, díszes rövid bronzkardot, lándsacsúcsot és a póznaaljáról való bronzhüvelyt, 30 drb. bronzgombot, bronzborotvát és egy csomó bronzsodronyt; azonkívül csinosan készített urna maradványai voltak a sírban. Ezekről a tárgyakról és a másik két sírből való kevésbbé fontos leletekről részletes leírást és rajzokat kapunk, sőt analog tárgyakon észlelt zig-zeg díszekre is kitér a szerző és szokása szerint elvszerű föltevésekre lyukad ki. Vejsil Čurčić magyaráz két goricaí ezüstkapsot, mely az ú. n. Herakles-féle csomót utánozza. Az analogiák keresésében eljut Kelet-Görögországba, a hol a legelőbb Kr. e. IV. században fordul elé ez a sajtáságos csomó. A goričai ékszereket is Kr. e. III. századbeli bosporanus, illetőleg thrák érmek társaságában találták és mivel Issa és Lesina szigetek ez időtájt már görög kézben voltak, világosan megállapítható a tengeri kapcsolat a hercegovinai lelet és a keleti görögség között. Bárá Nopcsa Ferencz Éjszak-Albániából közöl néhány érdekes emléket. Szól egy Kastr nevű tornyokkal ellátott négy szögű erődről, mely Vigu mellett, Skutari környékén a termékeny völgyet a környék hegységében lakó rablók ellen védte. Mikor épült, azt nem dönthette el. Hugyei környékéről szerzett görög bronzsisakot, vas lándsát és kétfülű őskori edényt. A sisak a Kr. e. VI–V. századból látszik származni. Kalaja-Dalmaces vidékén már régebben ismertek egy temetőt, ott tartózkodása alkalmával a báró fölászott egy sírt, mely kőtáblával borított szabályos négyszög formát mutatott, három csontváz melléklete gyanánt két pár bronz fülönfüggő és egy vascsattot talált. A környékről még egy sárgarézgyűrűt és félholdas fülönfüggőt szerzett. Ábráit közli a 86 lapon. Ugy látszik, hogy a régibb középkorból valók. Šati mellett Šu Knoll

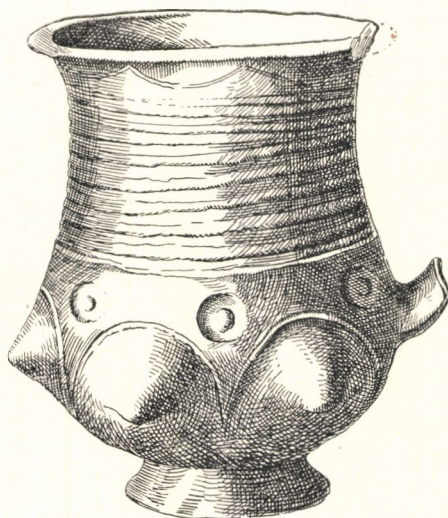

határában középkori templomból való alapfalakat és néhány faragott domborműves kőrészletet találtak; a közlött ábrák után ítélve, középkori maradványok lehetnek. Vejtől Čurčić leírja és ábrákban közli (XVII—XIX. tábla) azokat a régiségeket, melyeket a bécsi természetrajzi múzeum e két országban működő főmérnöktől szerzett meg. Legbecsesebb a Kulen Vekufról való bronzkori kés (XVIII. t. 10. sz.) mely ép; a hüvelynek szájrésze is megmaradt. Dr. Posedol József rövid hírt ad útépítésnél Stagno-grande és Piccolo között Dalmáciában földerített vaskori sírokról. A táblákon közölt rajzok után ítélve (XX—XXI. tábla) a megmentett sírleletek rokonságot mutatnak a glasi-nácsi terület sírjaival. A kötet legterjedelmesebb archæologiai munkálata Dr. Patsch Károly hetedik közleménye a régi Dalmatia történetéhez és helyrajzához évek hosszú során gyűjtött adatokból (104—183. l.). A lelőhelyeket egy áttekintő térkép mellett (XXII. t.) járjuk be és kezdjük egy régi római gyarat Bistue vetus területén. Egy varvarai keresztény templomrom maradványai-ból került elé három római sírtábla töredéke, mindannyi Bistue municipium hatósági egyéneknek szól; egy negyedik sírtábla majdnem épségben maradt, rajta két nő van megörökítve. A régi Delminium területéről a mai Župon-jaci határából megmentettek egy igen kezdetleges domborművet. Panidomában ábrázolt Silvanus jobbában pedumot fog, baljában szőlőt, mellette kecske áll, egy régi bánya szélén volt, a bányamunkálók védő istenüket tisztelték benne. Salvium municipium fekvését egy fölirat töredéke segítségével Grkovci területén a livnoi völgy északi szélén lehetett megállapítani. A díszes keretű föliratos duczo-t csonka darabokból illesztette össze Patsch és hiányait lehetőség szerint kiegészítette. Valószínű, hogy a livnoi völgyben még két más római municipium létezett, melynek azonban nem lehet még tudni a nevét és a völgy nyugoti szélén több régi telepről közöl emléktöredékeket. Köztük van egy női alak domborműve díszes stólában Vašarovine-ből. Kablič-maléban és Livno határában találtak hamutartó köladákat. Három példányon a homloktéren egy-egy hal áll a fölirat fölött a központtól jobbra és balra. Közlő nem magyarázza e jelentéget (33. l.) de mivel adja a három emlék ábráját (27., 28., 29. ábra) mindazoknak a pannoniai kutatóknak ajánljuk figyelmükbe, a kik hazai emlékeken hasonló halak párojaira akadtak. A tartomány éjszaknyugoti csücskében Breko-vicán Bihaćtól éjszakra már régóta sejtették egy római telep létezését. Újabban a dalmáciai tartomány kedvelt istenségének Libernek szentelt oltárt leltek ott. Római község maradványait észlelték a Vrbas völgyében Bugojnon. Utóbb hamut rejtő kőurnák kerültek onnan a serajevoi múzeumba. Jóval sűrűbb volt római leletek aratása Bosznia délkeleti sarkából. Skelaniban alighanem virágzó római város létezett, melynek nem tudni még bizony a nevét. Nem messze à Dunaparttól régi tégláégető tűnt elé. Tizenöt oltárt ismertet a szerző Skelaniról és vidékéről. Ugyanonnan való néhány császár tiszteletére emelt föliratos kőtalapzat, egy Hadrianusnak, egy második Antoninus Piusnak, egy harmadik Marcus Aureliusnak szól. Magánemberek tiszteletére állított talapzatok is akadtak és síremlékeket is közöl a szerző. Volt köztük celta nevű egyén is, a mi annál kevésbbé feltűnő, mert a Drina völgyében laktak a celta scordiscusok. Az ide való celta nők öltözetét is látjuk két síremléken (71. és 72. ábra). Egy négy-

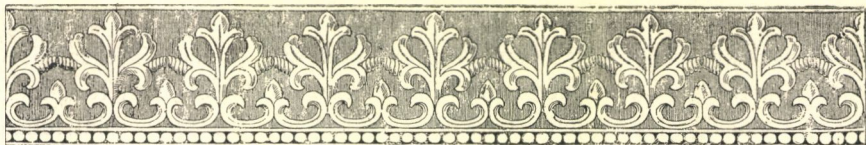
szögű síremléknek két oldalán maradtak domborművek, mindegyik oldalon egymásfölött kettő. Egyiken a felső kép klinén fekvő férfit és mellette nőt mutat, az alsó pedig áldozati jelenetet két alakkal. A másik oldalon fölül lóháton, vadászik az elhúnyt, az alsó kép pedig gyalogvadászaton medvével szemben mutatja őt. Más pillérszerű síremlékek töredékei is maradtak; sőt a legritkább sírformát is látjuk képviselve, a keskeny gúla idomát, melynek három oldalát dombormű díszíti, elől szőlőtő, kétfelől delphin alakja (99. ábra). Külön emeljük ki ezt az emléket, mert Aquileja az e síridomnak a góczpontja, Dalmatiába és Pannonia-felé csak gyéren terjedtek el. Lehet, hogy a tompított csúcsán fenyőtoboz ült. Egészben nyolczvankét római emléket közöl Skelani vidékéről Patsch és a leírás végére csatolja a két templom alaprajzát, a hol legtöbbjét kiásták. Ezután következnek még sírtöredékek Crvica tájáról két sírtábla Osaticából és két rogaticai római föliratos oltár. Patsch azt hiszi, hogy egy rogaticai síremléken egy RIS kezdetű rövidítés rejti magában egy oda való colonia nevét; nem hiszi, hogy a Cattaro melletti Risinium neve rejlik benne, mint Mommsen képzelte. Ő úgy véli, hogy a keresett város ott terült el a mai Rogatica táján. Fontossága miatt fölemlítjük még dr. Truhelka szakavatott terjedelmes értekezését (184—236. l.) egy XV. századi nagy bosznyák éremletről, mely Ribičiben 1904-ben előtűnt. Ajánljuk hazai érmészeink figyelmébe, mert a szerző többször a magyar érmelés akkori gyakorlatát is hozza szóba.

a. b.

ŐSKORI CSERÉPEDÉNY A ZEMPLÉN-SZERDAHELYI HATÁRBÓL.
Dókus Gy. gyűjteményében.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Dr. DUDÁS GYULA kir. tanfelügyelő, folyóiratunknak évtizedek óta munkatársa, folyó január hó 10-ikén Homonnán életének 49-ik évében rövid szenvedés után meghalt. Nyugodjék békén !

† FABRICZY KORNÉL, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja hosszabb szívбай után 1910 október hó 5-kén halt meg. A közeli halál sejtelve alatt sajátkezűleg készítette elé franczia nyelven a halála híreről szóló tudósítást. Most a «Repertorium für Kunstwissenschaft»-ban, a hol Fabriczy oly sűrűn helyezte el szorgalmas kutatásának gyümölcsseit, írja meg Hans Mackowsky (a VI. füzet 485—492. lapjain) Fabriczy életrajzát. Részben az ő saját följegyzéseit használhatta. Fabriczy szepességi, löcsei születésű volt, született 1839. szeptember 3-án. A középiskolát is Lőcsén végezte. Legnagyobb hatással volt lelkületére classikus műveltségű atyja és egy nagybátyja, a ki mint gyakorlatilag is működő építész, a művészetek iránt finom és meleg érzékkel bírt. Fabriczy, a bécsi, karsruhei és zürichi műegyetemen 1858—1863-ban készült a mérnök-építészeti szakra és Zürichben Semper tantíványa volt. Azután gyakorlati pályára lépett és tizenkét éven át (1864—1876) vasúti építkezésekben vett részt Erdélyben és a külföldön. Ez idő alatt kezdett szabad óráiban műtörténettel foglalkozni és mikor meggyőződött róla, hogy physikuma el nem bírja a súlyos pálya fáradalma, 1876-ban elhagyta az állami szolgálatot és elhatározta magát arra, hogy ezután teljesen a műtörténetnek fog élni. Öt évig törhetlen szorgalommal tanulmányozta Olasz-, Francia- és Angolországban a művészet kincseit, Ausztriát és Németországot már korábban bejárta volt és 1880-ban Stuttgartban telepedett meg. Irodalmi munkásságát már 1877-ben kezdte meg. Főtárgya az olasz műtörténet volt, melyet önálló kutatásokkal gyarapított és ismertetések meg bírálatok révén irodalmát folyton figyelemmel kísérte. Értekezései és közleményei 1885 óta megjelentek a Repertoriumban, úgyszintén a porosz műgyűjtemények évkönyvében, az Archivio storico dell' arte és az Archivio italianoban, meg egyéb kül- és belföldi folyóiratokban. Önálló könyvek formájában megjelentek Brunnelleschi és Sangalloról szóló dolgozatai, a Burckhard-féle Cicerone újabb átdolgozásai, a Libri di Billi, Codice Gaddiano és az olasz renaissance emlékéiről szóló műve. Önéletrajza 1903-ig terjedt. Ugyanez évben határozta el magát, hogy vagyonát, mintegy 240,000 koronát, a Magyar Tud. Akadémiára hagyja, a miért az Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Fabriczy áldozatkészsége annál őszintébb elismerést érdemel, mert adománya csupán a legkitartóbb takarékoság és önmegtagadás útján emelkedett arra a tetemes magaslatra. Egészsége mindig ingatag volt és azért nem fordíthatott kutatásaira oly tetemes erőt, mint szeretett volna.

Olaszországban ő hozzá, mint építészhez, az építészet állott legközelebb. Foglalkozott Brunelleschivel és 1892-ben tett közzé róla monumentális munkát. Elvállalta az olasz építészet tárgyalását a Burckhard-féle Ciceroneban, legelőbb az 1898. évi 7-ik kiadásban és a porosz gyűjtemények Evkönyvének 1907. évi mellékletében összegyűjtötte «Brunnelleschiana» címen az utóbb föl-kutatott adatokat. Az építészet körébe vágó kiadványa volt még Giuliano di San Gallo kéziratainak mintaszerű kritikus kiadása 1902-ben.

A renaissance szobrászat volt kutatásainak másik köre. Úgy mint Bode, ő is tetemesen bővítette ismereteinket e kor szobrászairól és nemcsak a legkiválóbbakra szorítkozott, de nem mellőzte a másodrangúakat sem, kik koruk átlagos igényeit elégitették ki. Ilyenek voltak: Domenico Rosselli, Nanni di Miniato és Giovanni Minello. Módszere lelkiismeretes és szabatos volt. Arra törekedett, hogy minden adatot lehetőleg levéltárilag is bizonyítson. Azért évek hosszú során át kora tavasszal megjelent Firenzében, fölmászott az Uffizi félre-eső helyén létező levéltárába és ott csudálatos kitartással böngészte ki ezer számra az adatokat, melyeket a legnagyobb szabatossággal közzétett és azok számára, a kik nem kívántak az aprólékos adatok tömkelégén végigbarangolni, közleményei végén történeti áttekintést szokott az életrajzi tényekről közölni. Az Archivio storico italiano 1902. évi folyamában így tárgyalta Niccolò di Piero d' Arezzo és fia Piero di Niccolo Lamberto életét. A porosz évkönyvben és mellékleteiben megjelentek Michelozzo, Pagno di Lapo Portigiani, Niccolo dell'Arca, a Ferrucci szobrászcsalád tagjai, Giuliano di San Gallo, Simone Cronaca, Giovanni Minello és Andrea Sansovino életére vonatkozó adatgyűjtések. Az Archivio storico italiano 1891-ben hozott tőle egy terjedelmesebb forrás-tanulmányt a Libri di Antonio Billiről és 1893-ban a Codice dell'Anonimo Gaddiano-ról. Mikor e régi szövegeket magyarázta, nagy hasznára volt a helyi irodalomban való alapos ismerete, melyben ő maga is nem egyszer vendégszerepet vállalt. Olaszországban nagyon kedvelték a jókedélyű, őszinte lelkesedésre hajló öreget, föllépése szerény és igénytelen volt, bár tudványa nem engedte magát kisebb vagy nagyobb akadályok által eltéríteni céljától sajátyszerűségeit nem vették rossz néven, kitartását tisztelték.

Kutató munkái mellett nagy értékűek voltak irodalmi jelentései és bírá-latai. Elfogulatlanság, jóindulat és nagy szorgalom mutatkozik e műveiben. Kezé-ben a toll sohasem vált ítélő karddá, vagy épen büntető vesszővé. Nem fele-selt és nem gáncsolt, ha valami nem volt rendjén, legfőllebb sajnálkozott fö-lötte és szívesen dicsért, ha volt reá ok. Némelykor valóságos értekezésekké váltak jelentései, melyekből minden irányban tájékozást kapott az olvasó. Ilyen volt az ő hat cikke a müncheni Allgem. Zeitungban (1901. 241—243., 1906. 36—38.) és négy terjedelmes közleménye a Steinmann-féle «Sixtina»-műről (u. o. 1902. 2., 3. és 1906. 175., 176.).

Gazdag műveltségű férfi volt, lelkes hajlékonyságát a művészeti benyo-mások befogadására örökül kapta atyjától és nagybátyjától és menten tudós érdeklődésétől is meleg öröme telt a képzőművészetben. Szeme és szíve a természet szépsége iránt is nyitva állott. Leginkább a természet iránti szere-tete okozta, hogy Stuttgartban magányos helyen, közel az erdőhöz fogadott

szállást. Szeretetből kereste föl ismételten a fekete erdőben a kicsi niedermani fürdőt, mert rejtett bájait épen úgy élvezte, mint a toskanai táj ragyogó szépségét. Járatos volt a szépirodalomban és költészetben, igazi érzelmmel vonzódott a lyrai szépség iránt. Ezzel kapcsolatos volt a zene iránti hajlama, melyet zenei képzettségű neje az ő művészetével mélyített. Az ő Mackowsky barátja nem könnyen nyilvánuló természetűnek mondja őt, de szerinte a firenzei napnyugvás bájain nem egyszer nyílt meg belseje, ilyenkor lelke minden rejtett gazdagsága mutatkozott.

Izlése mindig a klasszikus tökély felé hajlott, ebben egészen Semper tanítványa volt. Barátja meleghangú életrajza végén fölveti a kérdést, vajjon a jeles írók közé lehet-e Fabriczyt sorolni? Szerinte még legjobban megírt műve az olasz renaissance mestereiről (1902.) sem tekinthető irodalmi remekműnek. Szelleme nem volt elég simulékony, keze nem járt elég könnyen és kifejezési képessége nem volt elég természetes, hogy jeles író lehessen. Mondatainak szerkezete nem elég áttekinthető, abban a hogy a gondolatait kifejezésre juttatta, nem bírta eléggé saját személyiségét érvényesíteni és hanghordásában nem volt rythmus. Volt érzéke mindezek iránt és magasra becsülte e tulajdonságokat, de érezte, hogy ő neki nem adattak meg a sors által és megadással viselte e hiányokat. Nem is akart az élő szó és írás mestere lenni, beérte azzal, hogy a szigorú tudomány szolgája legyen és egyébire nem is törekedett. Ebben ismerte föl életének legnemesebb föladatát és ez az erkölcsi nagysága. Egyéniségét ideig-óráig megóvjá az ismerősök és jóbarátok múltó emlékezése, a mit dolgozott a tudományra nézve elévülhetlen értékű. Bárki fog valamikor az eddig meg nem oldott föladat megoldásához, hogy az olasz renaissance szobrászatának, történetének megalakítsa, Fabriczy kutatásaiban meglegli a biztos alapköveket, melyekkel az épületet megalapozhatja. Azért az elhunyt jövője is ugyanolyan lesz mint a milyen volt az élete: a homályosságba borult munkásság. Hazánkban még kevesebben ismerték Fabriczyt, csupán a szakértők szűkebb körének volt róla tudomása. A hazai értelmiség csak azóta érdeklődött iránta, a mióta vagyonát hazai közczélra szánta. Úgy véljük, hogy Fabriczyben a hazafi nemes érzése érvényesült, midőn ez alapítványával mintegy jóvátenni kívánta, hogy nem hazájának szentelte élete munkásságát. És alapítványából azt a másik szándékot is véljük kiolvasni, hogy másoknak kívánt a jövőben módot adni arra, a mit ő meg nem cselekedett, bár módjában lett volna, arra, hogy a hazai műtörténetet megalapozzák és talán föl is építsék. Így ez alapítvány ismertté teszi majd nevét és szellemei utódaiban meg fogja őrizni az ő emlékét.

x. y.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1910.

évi október hó 29-én tartotta rendes havi ülését az Akadémia üléstermében br. Forster Gyula elnöklete alatt, a betegeskedő társulati titkárt dr. Márton Lajos helyettesítette. Dr. Kadič Ottokár «A Szeleta barlang» mint kőkori lakóhely című előadásában, a mely egész terjedelmében meg fog jelenni e folyóiratban, a következő pontokban foglalta össze a kutatás eddigi eredményét. 1. A Szeleta barlang kitöltése stratigraphiai szempontból két rétegcsó-

portra osztható, egy felső, átlag 0,5 m. vastag fiatalabb alluviális és egy több méter vastag diluviális rétegcsoporthoz. 2. Az alluviális rétegcsoporthoz fekete agyagból, illetőleg humusból és guánóból áll, a diluviális réteget szürkés, vöröses és barnás barlangi agyag és mészkőtörmelék képviseli. 3. Az alluviális üledékekben recens emlősfajta találtatott, a diluviális rétegsorozatot ellenben barlangi ősmamut fajta jellemzi, a mely főképen barlangi medve, elvétve barlangi hiéna, oroszlán és farkas maradványaiból áll. 4. Az alluviális rétegekben neolitikumi, a diluviális rétegsorozatban pedig palaeolithkumi kultúra emlékeit észlelte. 5. A neolitikumi kultúrát tűzhelyek, csiszolt és vagdalt kőeszközök, csontszerszámok, cserépedény-töredékek és egy emberi állkapocs töredéke képviselik, a palaeolithkumi ősmamut jelentését ellenben csupán tűzhelyek és durván megmunkált kőeszközök bizonyítják. 6. A palaeolithkumi kőeszközök állománya alaktalan szilánkokból és célzatatosan kikészített kőeszközökből, úgymint degenerált szakóczákból és művésziesen megmunkált babérlevélalakú hegyekből áll. E kőeszközök az aurignacien és a solutréenkorú kultúrfokot képviselik.

Kadić előadása után Nagy Géza értekezett a «Magyar nyergekről». A nyereg keletkezését a Krisztus születését megelőző legutolsó századokba teszi. Valószínűleg a parthusoknál keletkezett az s tőlük terjedt el a szomszédos nomádoknál, a parthus uralom körébe eső magyar-ugor és török-tatár népeknél. A rómaiaknál Kr. u. tűnik föl a favázás nagy kárával ellátott nyereg; legrégebb emléke egy állítólag Nero idejéből sírkövön látható, a melyet a celeiai ala Noricorum egyik lovasának emlékeztetére állítottak; Pannonia területéről az óbudai Victoria téglagyári s a dunapentelei Lentinus-sírkövön ábrázolt felnyergelt lovat ismerjük. A legrégebb nyergek alacsony hátúak voltak előrehajló magasabb orral. Ilyen lehetett a honfoglalóké is, mely állandóan megmaradt nálunk, de a mellett elterjedt a nyugati népeknél kifejtett magas támlájú karosszékforma kényelmes nyereg is. Az 1432-ben nálunk járt Bertrandon de la Broquière francia lovag alacsony hátúaknak mondja a magyar torna-nyergeket. Ezek közé tartozhatnak a 20—22 példányban ismert elefántcsontnyergek, melyeket minden valószínűség szerint Zsigmond császár és király készíttetett legnagyobb részt német mesterekkel, de magyar módra. Három nyugati típusú példány kivételével; mindezeket jellemzi az előrehajló magas orr és hátrafelé dülő, szívalakban kivágott kettős karajú alacsony hát; e forma legrégebb emléke a Kolozsvári Márton és György által készített prágai Szent György szobron fordul elő. A kun vagy füredi nyereg ennek a típusnak az idomát őrizte meg azzal a különbséggel, hogy háta nem kettős karajú; többnyire csonttal volt kirakva s igen sokszor festve is, a minek nyoma az elefántcsontnyergeken is megállapítható. A XVIII. században tatár nyeregnek is nevezték.

E könnyű nyeregtípussal szemben volt egy nehezebb, melyet alacsony és keskeny orr s a rézsztosan hátradülő félkör alakú széles kápa jellemez; ide tartozik Kemény János fejedelem nyerge a N. Múzeumban s I. Miksa császára a bécsi udvari gyűjteményben. A török időkben gyakran emlegetik leltáraink a török, vagy a portai módra való és a Kármán-nyergeket, amannak orra, mint háta is magasan fölfelé állt és fokozatosan keskenyedett; rokon vele az arab nyereg. A Kármán, vagy karamaniai a perzsa-turkesztáni nyereg

forma s jellemző sajátsága a hátradőlt félköralakú széles, alacsony hát s a mereven fölfelé álló magos és keskeny orr.

Dr. Kadič Ottokárt az ülés felvette a Társulat tagjainak sorába.

Dr. Márton Lajos.

A PÉCS-BÁTTASZÉKI VASÚT építésénél a vasasi és somogyi határban úgy látszik La-Tèna sírmezőt szeltek át a munkálatok. Az ott előfordult régiségek közül szép számmal kerültek vas- és agyagrégiségek a pécsi múzeumba. Volt köztük két vaskard, egy görbített csonka példány, öt lándsa, egy szigony, egy zablá, öt vasláncztöredék, egy ruhakapocs, öt nagy agyagedény, öt cserépdarab, karperecekből való hét bronzdúdor, egy «hajlott agyar» és egy agyaggyűrű. A hírt közzétette dr. Szőnyi Ottó, a pécsi múzeum Értesítőjében (1910. 2. füzet, 61. l.). Dr. Szőnyi szerint a leletek közelében «háznymokra is akadtak a földmunkások».

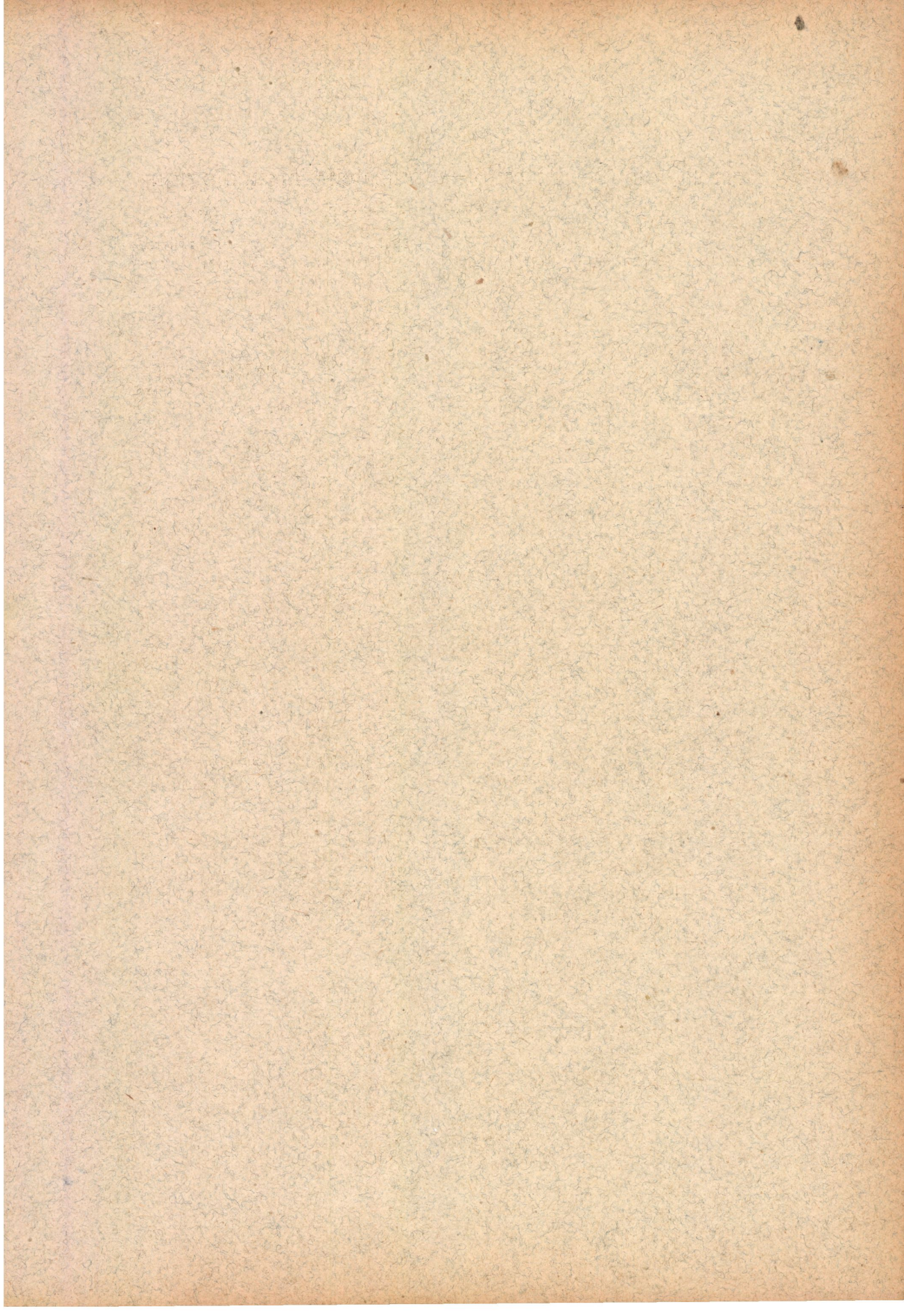
A BÁCSI TÖRÖKFÜRDŐ ROMJAIBAN végzett ásatásról Gubitza Kálmán, a zombori múzeum őre ad tájékoztatást a bács megyei tört. társulat évkönyvében (1910. 19–21. l.). Az ásatás vezetésére kérték dr. Pósta Béla kolozsvári egyetemi tanárt, a ki két héten keresztül folytatta az alapok földerítését. A kiásott helyiségek közt van kupolás gőzfürdő, langyos fürdő, gőzfejlesztő, fűtőkamara, víztartály és fürdőszolga szobája. Úgy látszik, hogy a kupolás terem az épület legérdekesebb része, a terem alakja hosszánegyszögű, a kupola pálhákon emelkedett, az ajtók nyílásán még van stalaktitos tagozás és a falakon stukkóba vájt arabeszkok vonultak, a falakat félmagasságig terrazzo-burkolat borította és a talapzaton is többszörös terrazzoréteg fogadta be a vizet. A stukkón még megvolt a vörös színezés. A vízvezetésére agyagcsövek szolgáltak.

HELYREIGAZÍTÁS. Az Arch. Értesítő legutóbbi száma (1910. 450. lap) a Rég. Társulat 1910 okt. 25-iki ülésén azt a megjegyzést mondatja velem, hogy nem tartom valószínűnek, miszerint a magyarországi árpádkori templomok apsisának két oldalán levő tornyokat oda védelmi szempontból emelték volna, mivel ebben az esetben azokat nem a templom falához ragasztják vala, mert a közeli bástya mellett jobban megfeleltek volna a tornyok a védelmi rendeltetésnek.

Ez félreértés. Ha a templomot, mint végső menedéket akarták akár mindjárt a tervezésnél, akár pótlásképp utóbb megerősíteni, úgy természetesen ezt a célzt a sarkokon épített s így az oldalukra és tetőre szolgáló tornyok sokkal jobban szolgálhatták, mint bármí más, a templomtól távolabb eső erősség. Mivel azonban dr. Gerecze Péter felszólalásában általánosságban oda nyilatkozott, hogy a másik két torony utólagos hozzáépítésével magát a vázat is erősebbé akarták tenni, ezzel szemben jegyeztem meg azt, hogy ilyen célra a cintura-falaktól távolabb eső templomtornyok alig szolgálhattak volna, hanem a várfalaknak bedöntés és áttörés elleni megtámasztására úgy, mint a támadók oldalbafogására sokkal jobban szolgáltak volna magába a várfalakba illesztett bástyák és tornyok, a minők ebben a korban már nem egy város és vár falainak megerősítésére alkalmazásban is voltak.

Dr. Boncz Ödön.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPÉL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume 6 florins = 12 couronnes val. hongr. | Nouvelle série, XXXI. volume, 1. livraison du 15 février 1911.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
JULES HALAVÁTS. Le bourg et l'église à Szelindek et les églises à Nagycsűr et à Kakasfalva (c. de Szeben). (Dix vignettes) ...	1—19
ERNEST FOERK. Tombeau archiépiscopal du XI. siècle à Kalocsa (c. de Pest). (4 planches et 9 vignettes) ...	19—33
ELEMÉR K. WINKLER. Quelques modes d'investigation dans l'étude de d'histoire de l'orfèvrerie. (Trois planches) ...	33—50
JOSEPH HAMPÉL. Études dans l'exposition mahométane à Munich ...	50—64
M. GROLLER. Fouilles archéologiques au comté de Sopron. (Une planche 10 vignettes) ...	64—74
<i>Correspondance</i> : LE BARON DÉNIS MEDNYÁNSZKY les «credences» dans les églises de la Haute Hongrie ...	75
LOUIS GALLASY. Trouvaille du X. siècle à Eger (c. de Heves). (Six vignettes) ...	76—77
ETIENNE TÉGLÁS. Villages romains (vici) à Mezöbodon et à Mezöszakál (c. de Torda-Aranyos) ...	77—80
ALEXANDRE FERENCZY. Mortier romain pour piler l'or trouvé à Zalatna (c. de Hunyad) ...	80
<i>Deux vignettes</i> : Vases en argile préhistoriques trouvés au comté de Zemplén ...	80
<i>Littérature</i> : Dr. Árpád Buday: La frontière romaine en Germanie (hongr.), rec. par le Dr. Gabriel de Findly. — Les monnaies barbares du comté Niclas Dessewffy (hongr.), rec. par le Dr. Louis de Márton. — L'annuaire pour 1909 de la société arch. du comté et de la ville de Komárom (hongr.), par a. b. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Vol. XI., rec. par a. b. ...	81—91
<i>Vignette</i> : Vase en argile de l'âge préhist. provenant de Szerdahely c. de Zemplén ...	91
<i>Notices</i> : † Jules Dudás. — † Cornèle Fabriczy. — Séance d'octobre de la soc. arch. et anthrop. de Hongrie. — Trouvaille provenant de la ligne Pécs-Báttaszék (c. de Baranya). — Fouille dans les thermes turques à Bács. — Rectification d'une notice, par le Dr. Ödön Boncz ...	81—96

XXXI. KÖTET. 2. SZ.

ÚJ FOLYAM.

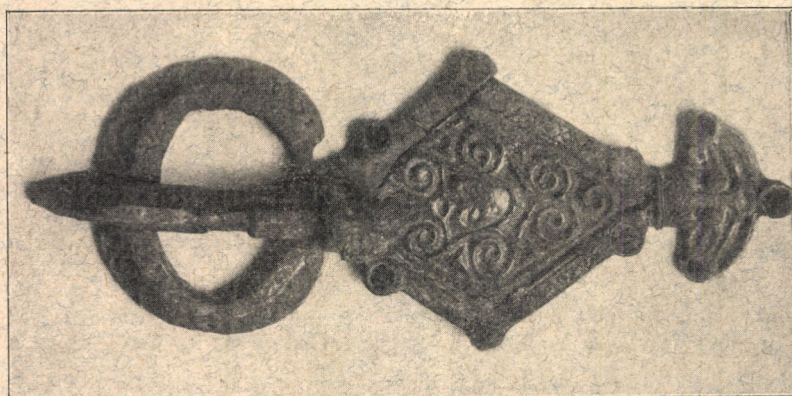
1911 ÁPRILIS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

GÁVAI SZÍJCSAT.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. VISEGRÁDI JÁNOS. Turóc vármegye egyházi műemlékei. (Öt ábrával) 97—107. l. II. Dr. ROTH VIKTOR. Franckensteini Franck Bálint epitaphiuma — Hann Sebestyén műve. (Öt ábrával) 107—115. l. III. Dr. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművek. (Négy ábrával) 116—122. l. IV. GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi	régibb középkori temető. (29 ábrával) 122—134. l. V. HAMPEL JÓZSEF. A gávai sirlelet (Szabolcs m.). (22 ábrával) 135—147. l. VI. KISLÉGHY NAGY GYULA. Az ó-besenyői őstelep. (Hat képes táblával és nyolcz ábrával) --- --- --- 147—164. l. VII. Dr. KADIČ OTTOKÁR. A hámosi ősember kutatásának mai állása. (Négy képes táblával) --- --- --- 164—179. l.

LEVELEZÉS.

I. Dr. SUPKA GÉZA. Honfoglaláskori leletről Gödöllőn. (17 ábrával) 180—182. l.	II. Kühn Lajos. Középkori temetőről Nagyöszön --- --- --- 182—183. l.
- Ábrák: Zala-szent-gróti lelet az Árpádkorból. (Term. nagys.) --- --- 183. l.*

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Középkor. <i>Dr. Éber Lászlótól</i> --- --- ---	184—192. l.
Sajtóhibák javítása --- --- ---	192. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETményEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. *Szendrei János*-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXI. kötete (1911) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

TURÓCZ VÁRMEGYE EGYHÁZI MŰEMLEKEI.*

A turócszentmártoni r. k. templom. Turócz megye középkori templomai magára álló kiemelkedéseken épültek s csakis a jezerniczai és a turócszentmártoni kivételek e tekintetben. Mindkettő a völgy síkján épült, szabad szemmel alig észrevehető kiemelkedésen.

A turócszentmártoni keletelt három hajótemplom szentélye egyenes záródású. A négyzetalakú szentély gótikus keresztboltozatának gerinczei a szögletekben elhelyezkedő oszlopokra támaszkodnak. A szentély északi falában levő gótikus boltozatú ajtón keresztül a gótikus keresztboltozatú sekrestyébe jutunk. A diadalív is gótikus boltozatú. A főhajónak gótikus keresztboltozata van. A boltozat gerinczeinek egyik köralakú zárókövén az Isten báránya domború kivitelben. A mellékhajóknak, a melyek közül az északi valamivel rövidebb, mint a déli, gótikus czikkelyekre támaszkodó dongaboltozatát beborító gerinczek hálós szerkezetet mutatnak. A templom előcsarnokát két hatalmas pillér három részre tagolja: a két szélső négyzet, a középső téglányalakú. A két szélső felett emelkedtek ki a templomnak eredeti tornyai, a mit némi falmaradványok alapján tételezhetünk fel.** A templom jelenlegi tornya, a mely a nyugati falhoz van építve, újabb keletű, teljesen nélkülözi a templom egyéb részeinek tömörségét és a templom stílusának jellege rajta nem érvényesül. A nyugati falban levő főkapu gótikus boltozatú s kőbéllete hornyolatokkal van díszítve.

A templom a reformáció megindulásától a szatmári békéig majd a katolikusok, majd pedig a lutheránusok birtokában volt s ennek kell tulajdonítanunk, hogy a templom középkori berendezéséből alig van valami. Még leg-

* Az első közleményt lásd A. É. 1909. f. 193—198. lapjain.

** Hogy egyes templomoknál az új tornyokat nem a régiek helyére, hanem máshová építették s így a régiek majdnem nyomtalanul elenyésztek, az nem volt ritka eset. Érdekes példáját mutatja ennek az öt szárnyasoltárral díszeskedő bakabányai r. k. templom. A templom jelenlegi tornya, a melyet a múlt század hatvanas éveiben építettek, a templom homlokzatánál emelkedik ki. De a templom eredeti hatalmas donjonszerű tornya, a mint azt némi falmaradványok igazolják, a négyzetalakú szentély felett emelkedett ki.

A karcasai román stílusú ref. templomnak az eredeti tornya, illetőleg tornyai, sem ott emelkedett, illetőleg emelkedtek ki, a hol ezt a renováláskor épített fatoronynyal jelezni akarták, t. i. az előcsarnok téglányalakú középső része felett, hanem, a mint azt a még meglevő hatalmas pillérek igazolják, az előcsarnok két szélső négyzetalakú része felett, tehát a mint a jáki vagy a lébényi templomoknál. (A karcasai templom képét bemutatva láthatjuk «Henszlmann Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílu műemlékeinek rövid ismertetése»-nek 257. ábráján.)

érdekesebb egy ruhával a felismerhetetlenségig betakart Madonna faszobra, a mely szárnyasoltár szekrényét díszítette. Az 1'2 m. magas faszobron a renaissance hatásaként érdekes jelenség az, hogy a ruha szegélyét, nemkülönben a karok alatt látható belső részét festett növényminták díszítik.

Mint középkori emléket felemlíthetjük a most már használatban nem levő kehelyalakú kő keresztelő-medenczét és az újabb időben megújított gótikus aranyozott ezüst kelyhet.

A szentély északi falában van a majdnem négyzetalakú (0'45 × 0'43 m.) szentségfülke, melynek rácsos vasajtaját vaslemezekből vert rozetták díszítik. A szentségfülke a legegyszerűbb típusú, kőbéllete még a fal síkjából sem emelkedik ki s csupán hornyolatokkal van díszítve.

A szentély déli falában két fölköríves főpapi fülke van, a melyeknek rekeszes fala át van törve. Az áttörés esetleg abból a célból történt, hogy gyóntatószékül is használható legyen,¹ de azért gyóntatószéknek még sem nevezhetjük. A fülkék magassága 1'5 m., szélessége 0'7 m.

A szentély északi és déli falát középkori (Ipolyi szerint) a XIV. század elejéről származó festmények díszítik, a melyek a mult század hetvenes éveiben tűzvész alkalmával a mészréteg lepattogása révén váltak láthatókká; maga Ipolyi szabadította meg teljesen e képeket a betakaró mészrétegtől.² A képeket megújították és pedig az eredeti jelleg megtartásával. Az északi falon összesen hat alak van a következőleg elhelyezve: összefüggő gótikus mennyezet alatt egy idősebb és egy fiatalabb női alak, valószínűleg szent Anna és szűz Mária; folytatólagosan, szintén gótikus mennyezet alatt szent Péter a kulcsokkal és szent Pál a lándzsával s végül két férfialak, az egyik könyvet és hatalmas dorongot, a másik könyvet és lándzsát tartva kezeiben. A *déli falon* három férfialak, valószínűleg apostolok, egy férfi és egy női alak térdeplő helyzetben, folytatólagosan térdeplő férfialak lovagi öltözetben (Ipolyi feltevése szerint) a templom építtetője Donch, zólyomi főispán s a mellette levő női alak felesége,³ végül a középkori falfestészetnek kedvelt alakja szent Márton, a mint a könyörgő koldus részére kardjával köpenyét kettévágja.

A templomban több érdekes síremlék van, a melyek közül legrégibb Révay Ferencz síremléke a szentély déli falában. A téglányalakú vörösmárványlap 2 m. magas és 1'05 m. széles. A mély relief polgári ruhába öltözött férfialakot tár elénk, feje alatt vánkossal, lábainál oroszlánnal. A bokáig érő palást a derékon széles övvel van átkötve. A palást prémes szegélylyel van ellátva s a felső karon három-három kötés van. Fején kapucziom-féle fejfödő, a mely egészen a fülig leér. Lábain sarúféle. Sem bajusza, sem szakállja nincsen. A haj hátul a tarkóig leér. A dombormű kidolgozása tökéletes. Kár, hogy az alaknak imára összetett kezei és az orra, mint legkiemelkedettebb részek, le vannak tördelve.

¹ Gyóntatószék elnevezését «Magyarország Műemlékei» II. köt. 938. old. szintén megkérdőjelezve találjuk.

² Ipolyi Arnold: A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. 24. old.

³ U. o. 25. old. Donch képe bemutatva a 24. old.

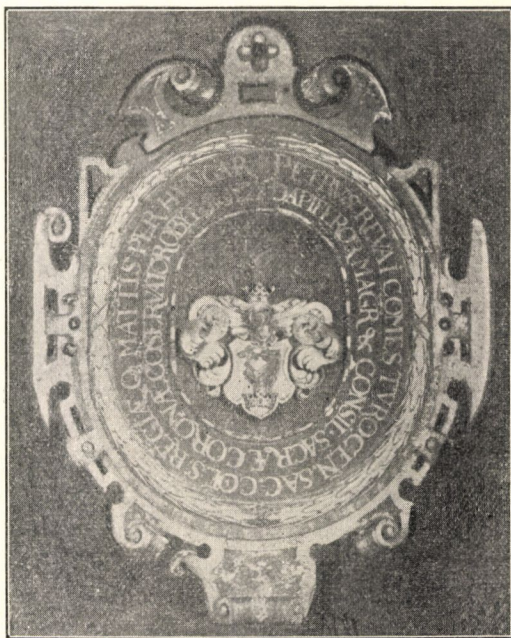

Az alak feje mellett jobboldalt a Révay-czímer, baloldalt keretelt mezőben a következő vésett felírás: «Joan. 3. Sie Deus dilexit mundum ut filium suum unigenitum daret pro mundo, ut omnis qui credit in eum non pereat, sed habeat vitam aeternam». Az alak alatt téglányalakú mezőben a következő vésett felírás: D(eo) O(ptimo) M(aximo). Francisco de Reva Comiti Comitatus Thurocziensis ac locum tenenti officii palatinalis regni Hungariae, viro pietate et integritate et legum scientia clarissimo, qui a clade Mohachiensi, qua Ludovicus Hungariae Rex, pro dolor interiit, partes Ferdinándi imperatoris et regis secutus, multa tam in recuperandis, nisi fata obstitissent, Buda et Alba, quam aliis gravissimis, non solum Hungariae, sed totius reipublicae Christianae negotiis eidem regi praeclara facinora praestitit. Michael et Franciscus de Reva filii et virtutis et fortunarum haeredes Patri pientissimo. P(ax) C(hristi) Vixit Annis 64. Obiit Anno Christi 1553. Die 1. Novembris».

Révay Péter koronaőrnek és Révay Pál ezredesnek fából készült síremléke a XVII. században divatos barokkstílusú keretbe foglalt medaillonszerű síremlékek. A keretet Révay Pál síremlékén hadijelvények is díszítik. Mindkét síremléken a medaillont a kidomborodó és festett címer, az azt keretelő felírás és a szintén kidomborodó koszorú alkotják.

Révay Péter síremléke (I. ábra) a főhajót a déli mellékhajótól elválasztó négyszögletes pillér keleti oldalán függ. Felirata: «Petrus Revai Comes Turocen(sis) Sacr(ae) Coes(arae) Regiaeque Ma(ies)t(a)tis per Hungar(iam) Dapifero(rum) Mag(iste)r et Consil(iarius) Sacrae Coronae Co(n)servator. Obiit 5. Juny 1622. Aet(a)tis Suae 55 Annor(um)».* A síremlék 1'08 m. magas és 0'95 m. széles.

Révay Pál síremléke a déli mellékhajó karzatán van. Felirata: «Sp(ec-

I. B. RÉVAY PÉTER KORONAŐR SÍREMLÉKE.

* A turóczi vármegyei jegyzőkönyvek IX. köt. 382. old. Révay Péter temetésére vonatkozólag a következő érdekes bejegyzést olvashatjuk: «1622 die 11 Julii caelebrata Congregatio Universitatis Dominorum Nobilium Cottus Thuroczien, In qua publicatae sunt literae Generosae ac Magnificae Dominae Mariae. Forgace relictae Spectabilis et Magnifici Domini Reua, de conducendo corpore pie defuncti Domini Comitis ad locum Sepulturae. In quo deliberatum est, ut duo superiores processus in occursum devehens, usque ad Rudnam et inde Mossoviviam; inferiores vero die Sabbati Mossoviviam ad vesperam et illinc ad locum sepulturae. Omnes tam nobiles quam ignobiles proficiscantur». A temetés júl. 17-én történt. Nagy Iván: Magyarország családai. IX., 713. old.

tabi)lis ac Mag(nifi)cus D(omi)nus D(ominus) Paulus de Reva Comes Perpetuus de Turoc Sac(rae) Caes(arae) Ma(ies)t(a)tis sub serenissimo ac potentissimo Principe ac D(omi)n(o) D(omino) Ferdinando tertio Hungariae ac Bohemiae rege, exercitus in Germ(ania) generalissimo, colonellus in Lotharingia occubuit. 1653». ¹ A síremlék 2 m. magas és 1'8 m. széles.

Korbély Gáspár síremléke, a mely az északi mellékhajó karzatának homlokfalán függ, a XVII. századi fa-síremlékek másik csoportjába tartozik, a melyek hármassal beosztásukban és részeik kidolgozásában hasonlítanak a barokkstílusú oltárokhoz. A síremlék alsó, azaz az oltár predellájának megfelelő részére a következő distichonok vannak felírva: «Hic jacet occisus Caspar cognomine Korbely | Qui non sperata morte peremptus erat. | Hunc Germana ferox gens sustulit ense cruento. | In Tomcin fulsit Julia quando dies | O infausta dies, utinam non orta fuisses. | Quo vir condatus tollitur atque proles. | Quis factum hoc moestum non defleat atque nefandum. | Hoc nati, coniux, hoc pia turba luget. | Quid iuvat hoc Deo potius committite vestro. | Ille luget, poenas hic et in igne malos. | » ² A síremlék középső részét két részre tagolhatjuk: az alsó nagyobb négyzetalakú rész közepére a keresztre feszített Üdvözítő van festve s a kereszt jobboldalán térdeplő helyzetben egy idősebb férfiú és egy csecsemő, a baloldalon szintén térdeplő helyzetben négy fiatal férfiú. Az idős férfiú Korbély Gáspárt, a csecsemő és a négy férfiú gyermekeit mutatja be. A négyzetalakú rész fölött levő téglányalakú részen a következő felírás: «Generosus Dominus Gasparus Korbel de Szent Marton Nostri Comitibus ac Domini Domini Nicolai Esterházi Hungariae Palatini Aulicus Familiaris. 1644.»

A síremlék felső részén van a címér és pedig a pajzs alsó részén három halom, a melyek közül a középsőre, a mely a legmagasabb és tetején korona van, egy kar könyöke támaszkodik. A nyitott sisak felett fiait tápláló pelikán. A síremlék 1'7 m. magas és 0'9 m. széles.

A templom berendezésének érdekes darabja a faragványokkal és festményekkel díszített faszószék. Felső része toronyszerű. Felirata: «Stephanus Revai fieri curavit. 1642».

Három rokokóstílusú mellékoltár XVIII. századi készítmény. Mind a három oltáron látható a Révay-címér, jelezve a készítettöket.

Ipolyi ³ írásbeli adatokra támaszkodva azt tételezte fel, hogy a templomot Donch, zólyomi főispán építtette a XIV. század első felében. Feltevését a templom stílusa és beosztása szintén támogatják.

A *nagyjeszeni* r. k. templom. A míg a turóczszenzmártoni templomban a Révay, addig a nagyjeszeniben a Jeszenszky-család emlékei ötlenek a szemünkbe. A templom a falun kívül kiemelkedő helyen épült. Hajdan fallal volt körülvéve, a melynek jelenleg csupán maradványai vannak meg. A keletelt templom a nyolczszög három oldalával záródik. A szentély gótikus csillagboltozatának gerinczei a szegletekben egész a földszintig lenyúlnak. A gerinczek

¹ Nov. 7-én 37 éves korában. Nagy Iván: u. o. 713. old.

² Hogy Korbély Gáspárt miért ölték meg a német katonák, annak semmi nyomára sem akadtam a vármegyei levéltárban.

³ Idézett művének 24—25. old.

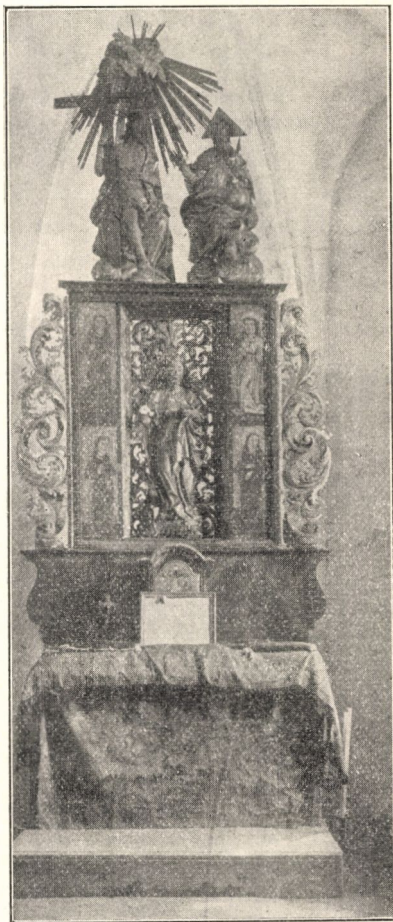

találkozásánál a köralakú zárókövön domborműben az Isten báránya. A gótikus diadalív párkányszerű kiszögelésein szárnyasoltárról származó két kép van, az egyik szent Apollonia a toronynyal, a másik Gábor arkangyal. A hajónak czikkelyekre támaszkodó dongaboltozata újabb keletű. Úgy a szentélynek, mint a hajónak keskeny, tagozatlan s csücsívben záródó ablakai vannak.

A templomban csupán egy oltár van és pedig egy eléggé érdekes átmeneti jellegű szárnyasoltár. A szárnyaknak tekintendő részek nem igazi szárnyak, inkább a szárnyak háttéréül szolgált részek maradványai. Szélességük a szekrény szélességének fele, tehát a helyes arányt tüntetik fel. A szekrényben a bold. Szűznek sárkányon álló faszobra van. A szárnyakra két-két szűz van festve és pedig a jobb szárnyon az egyik két nyílveesszőt, a másik bárányt, a bal szárnyon az egyik virággal telt kosarat s a másik fogót tart kezében. A szekrény és a szárnyak felett a Szentháromság szoborcsoportja. A szárnyakat keretelő áttört növénymintás díszítés újabb keletű, jellege alapján a XVII. századból származónak véljük. Az oltár szekrényének szélessége 0,6 m., magassága 1,18 m., a felső rész szintén majdnem ilyen magas.

Az oltár antependiumát megrongált állapotában is érdekes két kép díszíti. Az egyik kép felső részén az Atyaistent láthatjuk, a kinek a szájából kinyúló szalagon a következő felírás: «Abraham, tolle filium Isaac, offer in holocaustum». A kép alsó részén az áldozathoz szükséges fát vállain vivő Ábrahám és mellette fia Izsák. A fiú apjára néz s a szájából kinyúló szalagon e felírás: «Pater mi, ubi victima holocausti». A másik kép felső részén az égő oltárt s a fiát már feláldozni készülő Ábrahámot látjuk s felettük az angyalt, a kinek a szájából kinyúló szalagon e felírás: «Non extends manum super filium tuum». Az alsó részen úgy Ábrahám, mint Izsák fejüket az ég felé emelik s a szájukból kinyúló szalagon e felírás: «Miscricordias Domini» s folytatólagosan az egybeolvadó szalagon: «cantato in aeternum». A kép a bokorban fennakadt kecskét is bemutatja.

A diadalív felső részéről aláfüggő zászló Jeszenszky Ferencz emlékét tartja fenn. A zászló 2 m. hosszú. A rúdtól 1 m. hosszúságig 0,6 m. széles, majd innen keskenyedve, csücsban végződik. A vörös színű zászló egyik oldalára a

2. A NAGYJESZENI TEMPLOM SZÁRNYAS OLTÁRA.

keresztre feszített Üdvözítő van ráfestve e felirással: «Hic iacet exsanguis telo traiectus acuto Franciscus Yasseni: ach male tactus hiat; at bene tactus hiat: quod mors suavissima Christi huic tribuit vitam, quam sapit orbis atrox». A zászló másik oldalán koszorúval keretelt mezőben a Jeszenszky-család címere, felette e felirással: «Vexillum generosi domini Francisci Jassenski de Nagi Jassen, qui globo traiectus obdormivit aetatis suae Annorum 65. die 16. octobris. Anno 1660».*

A szószék díszes famennyezetének homlokzatán barokkstilusú keretben a Jeszenszky-család címere, felette fehér szalagon a következő kronosztikonos (1737) felírás: «INSIGNE ATQVE DECVS NOBILIS VETVSTAE GENVINAEQVE FAMILIAE MAGYI IASZEN.» A szószék felső részére a négy evangelista képe van festve. A mennyezet szegélyének megrongált felírásából még ennyit betűzhetünk ki: «Ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuam et annuncia populo meo . . .»

3. A NAGYJESZENI TEMPLOM FESTETT FAKARZATA.

A szentély déli falán függ Kosstyal Zsófia síremléke E fasíremlék olyan típusú, mint a Korbely-féle, azzal az eltéréssel, hogy ez egyszerű deszkalap s a más ily jellegű síremlékeken előforduló oszlopokat és más kiemelkedő részeket ezen festéssel pótolták. A síremlék alsó részén tót felírás van, a melynek azonban a legfontosabb részei, t. i. a nevek ki vannak vakarva. A középső részre a keresztre feszített Üdvözítő van festve és a kereszt mellett jobboldalon négy férfi s a baloldalon három női alak térdeplő helyzetben. A felső részen a következő felírás: «In maiorem Dei gloriam ornamentum templi, memoriam defunctae matris suae Kosstial Sophiae curavit Stephanus Jessenski de Kis Jesen, alias Matthiae».** A síremlék 1'92 méter magas és 1'07 méter széles.

A templom hajójának nyugati és északi falához fakarzat támaszkodik.

* A nagyjeszeni Jeszenszky-családnak ezt a tagját Nagy Iván «Magyarország családai» V. köt. 336—342. old. nem említi.

** A kisjeszeni Jeszenszky-családnak ezt a tagját (?) említi Nagy J. u. o. a 342. old. A fönnebb említett négy férfiú tehát Jeszenszky István és három férfitestvére. De Nagy J. e. négy férfiú anyjául Pongrácz Borbálát említi s így a kérdés még tisztázásra vár.

Az előbbinek elő részére a tizenkét apostol van ráfestve s e képsor alatt a következő felírás: «Hoc opus fieri curavit sumptibus suis Sigismundus Jassenski de Nagy Jassen.* Az utóbbinak elő részén (3. kép) képekben Üdvöztők kinszenvedése van bemutatva. Érdekes, de silány munka. A festmény felső jobb sarkán Pilátust és a papi fejedelmeket látjuk s mellettük e felírások vannak: «Sessiones Judicum» és «Sessio Kaiphae in Throno». Az alsó részen Kaifás főpap, a ki kezében táblát tart s ezen a következő felírás: «Nescitis omnes, quid melius praestat, unum mori quam universum populum perire». Folytatólágosan három sorban három-három ülő alak és pedig az Üdvöztőt vádoló népet jelképezve, a mint azt egyrészről a «Locus populi clamantis», másrészről a kezeikben levő táblák felirataiból következtethetjük. Ilyen feliratok: «Seu cur latae sunt leges, nisi ut serventur». «Quare sunt leges positae, si non observentur.» «Reus, non est incognita causa, morti obiiiciendus.» A kép közepén felül a csöcselék (turba), ez alatt két összesűgő alak, a hamis tanuk (falsi testes) s az előbbi mellett, kezeiben két zacskó pénzzel, Júdás (proditor). E képek alatt egyrészről az ítéletet megfogalmazó jegyző, mellette e felirással: «Sessio Notarii cum Codice Legum Judicialium», másrészről a három fegyveres katona által kísért megkötözött Üdvöztő. A festmény bal felében négy sorban három-három ülő alak. Az egyik Péter apostolt ábrázolja tábláján e felirással: «Non sum (háromszor) Christi Discipulus». Egy másik Pilátus feleségét ábrázolja, tábláján e felirással: «Nihil tibi et iusto illi, multa enim passa sum hodie per visum in somnis propter illum».

A festmény alatt három sorban a következő felírás: Populus ad Pilatum. Si dimiseris hunc hominem, non eris Caesaris. Crucifige, crucifige, sanguis eius super nos et filios nostros. Nos legem habemus, et secundum legem nostram debet mori». «Deliberatum: Ego Pontius Pilatus Judex in Jerusalem sub potentissimo Caesare Tiberio, cui felix et faustum sit imperium, ut ius omnibus et synagogae dicerem. Audita et cognita causa Jesu Nasareni, quem vinctum Judaei adduxerunt, sic iudico; quando quidem arrogantibus verbis fecit se filium Dei, et se regem Judaeorum praedicavit, tametsi pauperimis parentibus sit progenitus, et se templum Salamonis destructurum dixit, cum duobus latronibus ad crucem damnatur».

A festmény jobb oldalának az alsó részén még e felírás: «Anno Domini 1653. die 15 Junii. Hoc opus fieri curavit sumptibus suis Mathias Jassenski Senior de Nagi Jassen».**

A *bellai* r. k. templom. A község emelkedettebb részén épült keletelt templom egyenes záródású. A szentély gótikus keresztboltozatának a gerinczei kőből kifaragott emberi főkre támaszkodnak. A hajónak félköríves czikkelyekre támaszkodó donga boltozata a XVII. századi restauráció alkalmával épült. A főkapu gótikus boltozatú. A szentély gótikus ablakai még eredetiségükben megvannak, míg a hajó ablakait a kibővítés folytán eredetiségükből kimellőztették.

* A nagyjeszeni Jeszenszky-családból Nagy J. több Zsigmond nevűt említ, de hogy itt melyikről van szó, azt biztosan el nem dönthetjük.

** A nagyjeszeni Jeszenszky családnak ezt a tagját sem említi Nagy J.

A szentély délkeleti szegletében látható egy szárnyasoltár, az oltár felső része (4. kép). A szekrényben Madonna-szobor és a szekrény felett a legmagasabb szobor szintén a bold. Szűzet ábrázolja. A szárnyak háttérül szolgált bemélyedésekben egy-egy női alakot ábrázoló szobor, a melyek azonban utólagosan helyeztettek ide, mert alig férnek félig be a bemélyedésbe. A szekrény felett a bold. Szűzet ábrázoló szobor mellett kétoldalt egy-egy szintén női alakot ábrázoló szobor.

A templom falain függ öt szárnyasoltárról származó szárny: az egyik az utolsó vacsorát, a másik a kalváriát, a harmadik a sivatagban mannát gyűjtő zsidókat, a negyedik és az ötödik apostolokat és szenteket ábrázol.

4. A BELLAI TEMPLOM SZÁRNYAS OLTÁRA.

Az oltár 4,6 m. széles és vagy 10 m. magas. (5. ábra.) Két vízszintes sík három egymástól élesen elütő részre tagolja, az alsó hosszúkas részre, a predellára, a középső legnagyobb részre és a felső részre, a mely az előbbi mintegy betetőzi. A predellán három kép van: a középső az utolsó vacsorát, a jobboldali a zsidók vándorlását a pusztában, a baloldali a manna szedését mutatja be. A három kép között kétségkívül némi belső kapcsolatot kell feltételeznünk, a melyet a következőleg értelmezhetünk: a mint a pusztában bolyongó és éhséggel küzködő zsidókról gondoskodott az Isten azáltal, hogy mannát hullatott alá, a mely a zsidóknak testi táplálékul szolgált: úgy a lelki táplálék után sóvárgó emberiségről gondoskodott mindenkorra az utolsó vacsorán az Oltáriszentség szerzése által, a mely nem csupán a zsidó nép, hanem az egész emberiség részére szól, nem csupán egy időre, hanem mindenkorra s a mely nem a testet, hanem a lelket táplálja.

A predella felett a következő nagybetűs s egyszersmind kronosztikonos (1747) felirást olvashatjuk: «POSTEA ABIGIT RESTAVRATO ORATORIO EVANGELICAE

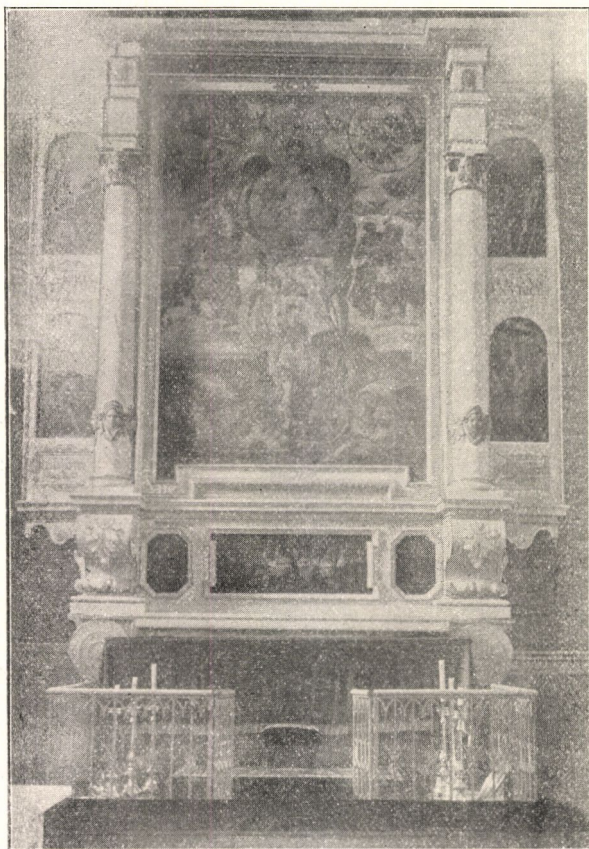
A neczpáli ág. ev. templom. A neczpáli ág. ev. egyház hazánkban a legrégebb ág. ev. egyháznak egyike. Hogy tekintélyes is volt a neczpáli ág. ev. egyház, igazolja az a körülmény, hogy az artikuláris helyek közé tartozott. Hajdani temploma helyén 1854-ben egy nagyméretű és jóízű templomot építettek. A templomnak díszére szolgál hatalmas renaissance stílusú oltára, a melyet Thurzó György nádor készíttetett az árvavárai kápolna számára s később a Justh-család birtokába került s a Justh-család adományaolta oda a neczpáli egyháznak.

Az oltár 4,6 m. széles és vagy 10 m. magas. (5. ábra.) Két vízszintes sík három egymástól élesen elütő részre tagolja, az alsó hosszúkas részre, a predellára, a középső legnagyobb részre és a felső részre, a mely az előbbi mintegy betetőzi. A predellán három

ECCLESIAE NECZPALLENSIS OPERA ET EXPENSIS IOANNIS IVST CONIVGE ANNA
RAIMANVS».★

A középső részt két oszlop három részre osztja és pedig a középső nagyobb és az ezt keretelő két egymással egyenlő kisebb részre. A keretelő részekben két-két kép és három-három felírás van. A jobboldalin a felső kép azt ábrázolja, a mint Jónás prófétát a czethal a tenger partjára kiteszi, az alsó pedig azt, a mint Sámson az oroszlánt széttépi. A felső kép felett az

5. A NECZPÁLI ÁG. EV. TEMPLOM THURZÓ-FÉLE OLTÁRA.

ahhoz tartozó felírás: «Quos praedestinavit hos et vocavit, quos vocavit hos et iustificavit». Az alsó kép felett: «Ex forti dulcedo». Végül az alsó kép alatt: «A Justitia, B. Intercessio és C. Satisfactio». A baloldalin a felső kép az első emberpár bűnbeesését, az alsó a kálváriát ábrázolja. A felső kép felett az ahhoz tartozó felírás: «Per incredulitatem fracti sunt, tu autem fides stas, noli altum sapere, sed time». Az alsó kép felett: «Mortuus en vivo». Végül legalul: «A. Misericordia, B. Fides supplicans, C. Fides apprehendens». Az

★ Nagy J. U. o. V. köt. 373. old.

első két kép azt akarja jelképesen kifejezni, hogy a mit az Isten az ember elé kitűzött, azt végre is kell hajtania. Az utóbbi kettő között tartalmi kapcsolatot tételezhetünk fel és pedig akként, hogy a bűnbeesés által lelkileg meghalt emberiség Krisztus halála által új életre ébredt.

A középső nagy kép szintén jelképes, de mivel túl tömött és némelyik felírás nem olvasható el, a leírás és a megfejtés még kiegészítésre szorul. A kép főalakja, az Atyaisten a szimmetrikus vonalon helyezkedik el. Feje fölött félköralakban e felírás: «Gloria in excelsis halleluia». Alatta, szintén a szimmetrikus vonalon, van két egymásra ellentétesen helyezett egyenoldalú háromszög. Az Atyaisten alatt oldalt egy-egy férfiú, a kik egyik-egyik kinyújtott kezüket összefogják s felnyújtott másik-másik kezük az Atyaisten lenyújtott kezeibe kapcsolódik. A felfelé néző háromszög oldalain a következő felírásokat olvashatjuk: «1. Gratia Dei miserentis. 2. Obedientia mediatoris promerentis. 3. Fides peccatoris apprehendentis». A lefelé néző háromszög feliratai: «1. Confide fili remissa sunt. Adduge mihi fidem. 2. Nolo mortem peccatoris. Miserere mei Deus. 3. Tu es Sacerdos in aeternum. Patrem pro eis rogo supplicans». A két háromszög által határolt mezőben látható a Szentlélek galamb képében. A három alak által határolt köralakú terület keretén e felírás: «Fides coram Deo pro tribunali gratia forem iustificationis». Az összefogott kezek mellett két-két nagy betű és pedig jobboldalon AB, alul BC s baloldalon AC. A jobboldali férfiú mellett zászló «Victoria» felirással. E férfialak szájából láncz nyúlik ki, a mely a másik férfialak jobb lábának bokáján levő bilincscsel függ össze. A láncz felett a következő felírás: «Triumphans suos hostes in semetipso. Col.» Alatta: «Captivam duxit captivitatem». A baloldali férfi egy széken áll, mely mellett a következő feljegyzések: «A. Omnipotentia, B. Misericordia, C. Promissis». A férfiú lábától a láncz ismét folytatódik, a mely három részre válva, az egyik az ördög, a másik a halál nyaka körül bilincsből végződik, a harmadik láncz végződésénél a kép megrongált lévén, az alak nem állapítható meg. A baloldali férfiú bal lábán levő bilincsből szintén láncz indul ki, a mely három részre válik, a melyek karikákban záródnak. E karikák egyikére a halál, a másikára az ördög, a harmadikra egy fiatal nő kapaszkodik, a kinek a szíve nyíllal át van löve. E három alak mellett a következő felírás: «Hostes prostati» s felettük a következő felírás: «Fulcrum fidei tria». A baloldali férfialak jobb lábára ráírva: «Laqueus combustus est et nos liberati sumus».

A kép jobb felső sarkában koronát vivő angyal e felirással: «Misericordia Dei gratia et pax». A felső bal sarokban mérleget tartó angyal, mellette kard, halálfej és e felírás: «Justitia legis ira et mors». A jobboldali angyal alatt két női alak «Fides» és «Spes» felírásokkal s egy férfialak «Evangelium absolvens» felirattal. Ezek alatt köralakú mezőben ágyban fekvő beteg, mellette két angyal, távolabb két imádkozó női alak és két ördög e felirattal: «Misericordia Dei in agone mortis». E mellett még: «Tribue actiones tentationes» felirat. Folytatólágosan bárány és nyúl «Patientia» felirással s ezek mellett a sárkány. Ez utóbbiak mellett egy nagyobb női alak, feltartott jobb kezében szelenczét tartva, a melyben lobogó tűz van. Ez alak feje felett e

felírás: «Pietas grata» s a jobb kar mellett: «Erga Deum» (t. i. pietas grata) s a bal kar mellett, a mely térdeplő férfi és női alakoknak alamizsnát nyújt át: «Erga proximum».

A baloldali férfialak mellett Mózes, kezében a két kőtáblával. Feje felett e felírás: «Lex accusans» s a két kőtáblán: «Fac hoc et vives ec».

A kép alsó részén e felírás: «Ill(ustrissi)mus D(omi)nus Com(es) Georgius Thurzó de Bettlehemfalwa Com(es) de Arwa eiusdemque Comit(a)t(us) Supremus Comes perpetuus, Regni Hungariae Palat(inus) Jud(ex) Cum (anorum) Sac(rae) Reg(iae) Ma(ies)t(a)tis Con(siliarius) int(imus) ac per Hun(gariam) Locumt(enens) pro ornamento capellae noviter extractae in arce Arve(nsi) hoc altare fieri curavit. Anno MDCXI». A kép felett e felírás: «Speculum iustificationis».

A képet két oldalt egy-egy oszlop kereteli, a melyiket öt-öt maszk díszít. A jobboldali oszlopon a fejezet felett egy szakállas maszk kétségkívül Thurzót ábrázolja s a jobboldalin ugyanitt egy idős női maszk második feleségét, Czobor Erzsébetet. Mindkét oszlop fejezetén egy-egy és a talapzat felett három-három maszkot látunk, a melyek Thurzó György gyermekeit ábrázolják.

A képen az Atyaisten és a Szentlélekisten alakja világosan szemünkbe ötlök. A két nagy férfialak közül a jobboldali, a mint azt a feliratok is sejtetik, az Üdvözítőt, a baloldali sötétszínűre festett alak, a mint azt a feliratokból és egyéb körülményekből következtethetjük, az ördögöt ábrázolja.

Az oltár felső része szintén három részből áll: a középső legkiemelkedettebb részre az utolsó ítélet van ráfestve s ezt baloldalon a Thurzó, a jobboldalon a Czobor-czímer kereteli.

Sátoralja-Ujhely, 1911 februárius.

Visegrádi János.

FRANCKENSTEINI FRANCK BÁLINT EPITAPHIUMA — HANN SEBESTYÉN MŰVE.

Hann Sebestyén, a nagyszebeni ötvösmester († 1713) művei kiváló művészi értékük következtében az erdélyrészi iparművészet egyik tetőpontját képviselik. Jóllehet ez a mester képzelet és szabad lelemény dolgában elmarad Nicolai Illés, az Apaffisarkophag * alkotója mögött, kézi ügyességben mégis túlszárnyalja őt. Akárhogyan ítéljük meg Hann Sebestyént mint művészt, mindenesetre a magyarhoni művészet történelmének kiválóbb alakjaihoz tartozik. Azért műveinek kellően megbizonyítható hiteles gyarapítása becses adalék.

Az 1697 szeptember 27-én elhunyt száz gróf Franckensteini Franck Bálint epitaphiumában birunk olyan munkát, a melyet biztonsággal a nagyszebeni ötvösnek, Hann Sebestyénnek tulajdoníthatunk. A szerzőség stílkritikai bizonyítékaihoz és a mester külső életkörülményeihez még hozzájárul mint utolsó, legjobban megegyező bizonyíték a (SH) alakú ötvöspecsét megléte, melyet e

* Lásd Arch. Ért. 1902. Éber László értekezését ez emlékről és a hozzácsatolt ábrákat.

sorok írója a mű utolsó átvizsgálása alkalmával a Jakabbal birkózó angyal domborművének szélén megállapított.

Az irodalomban ez az epitaphium először 1793-ban az «Ungrisches Magazin»-ban¹ tűnt föl, ahol azonban a feliraton kívül csak még Soterius György Transsilvania celebris cz. kéziratából, melyet a Brukenthal-féle múzeumban őriznek, a szöveg alatt itt ismételt szöveget vették át.²

1785-ben Seiwert is közli a feliratot.³ Csak 1859-ben tárgyalja megint egy másik író az epitaphiumot: Mökesch,⁴ de egynéhány életrajzi adaton kívül csak a feliratot közli. Akkor a tábla még a nagyszebeni evangélikus főtemplom hajójában az északi sor harmadik pillérjén függött. Az 1853—1855-iki restaurálás alkalmával nemcsak a templom pallóján levő összes sírfedőlap az előcsarnokba került, hanem minden mozgatható epitaphiumot, mely a templom falait és pilléreit gazdagon borította, valamint az oltárruhákat, szobrokat, szerszámokat stb. összedobták egy szögletbe, a hol azokat megfogyott számmal és többféleképen megrongált állapotban az érdemes Reissenberger Lajos 1881-ben felfedezte és a sekrestye fölötti emeleten elhelyezte.⁵ A mi ezen mű- és kultúra- emlékekből megmaradt mostanáig, a Brukenthal-féle múzeum archæologiai osztályában van felállítva. Reissenberger leletéről értekezést tett közzé,⁶ Franckenstein Franck Bálint epitaphiumának a leírását is közli, ez is ott volt a megelt emlékek között. Művészettörténelmileg iskolázott szemé érvényesült, mikor ezt a mondatot írta le: «Az összes ábrázolások domborított kivitelben nagy mesterséggel vannak alkotva és élénken emlékeztetnek az akkoriban Nagyszebenben munkálkodó ötvösre: Hann Sebestyénre.» Hogy azonban ez a mű nemcsak e mesterre emlékeztet, hanem «talán a híres nagyszebeni ötvösmester, Sebestyén munkája is lehet», azt Reissenberger néhány évvel később a nagyszebeni főtemplomról írt ismeretes monografiájában ki is mondja.⁷ A legutóbbi időben a szerző maga méltatta a híres művet, de nem volt hajlandó azt határozottan Hann Sebestyénnek tulajdonítani.⁸ Annak daczára újból vetette fel a szerzőség kérdését,⁹ a mely most Hann Sebestyén mesterjelének a feltalálása után biztosnak veendő.

¹ Ungrisches Magazin III. k. 420. l.

² «Es hatte sich selbst dieser Valentinus ein feines auf Zinn mit vergoldeten Buchstaben beschriebenes Epitaphium gestellet und verfertigen lassen, da das Laubwerk um dasselbige aus Kupfer getrieben und verguldet oben in der Mitte ein verguldetes silbernes Cruzifix unten aber wieder in der Mitten die Auferstehung unseres Heilandes auch in verguldetem Silber darstellte. Es ist aber dieses letzte Bild nicht ohne sonderbares omen, vor 10 Jahren ohngefahr durch einen Kirchendiebstahl mit etlichen verguldeten Blüthen abgebrochen und gestohlen worden.» Megjegyzem, hogy az idézett hely Soterius szövegét pontosan adja.

³ J. Seiwert: Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten. Pressburg, 1785. 18. l. k.

⁴ V. ö. Samuel Mökesch: Die Pfarrkirche der Augsburgers Confessionsverwandter zu Hermannstadt. Hermannstadt, 1839. 103. l. k.

⁵ V. ö. L(u dwig) R(eissenberger): Wiederaufgefundene alte Denkmäler der evang. Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. IV. (1881). 106. l. k. és 113. l. k.

⁶ U. o. 108. l.

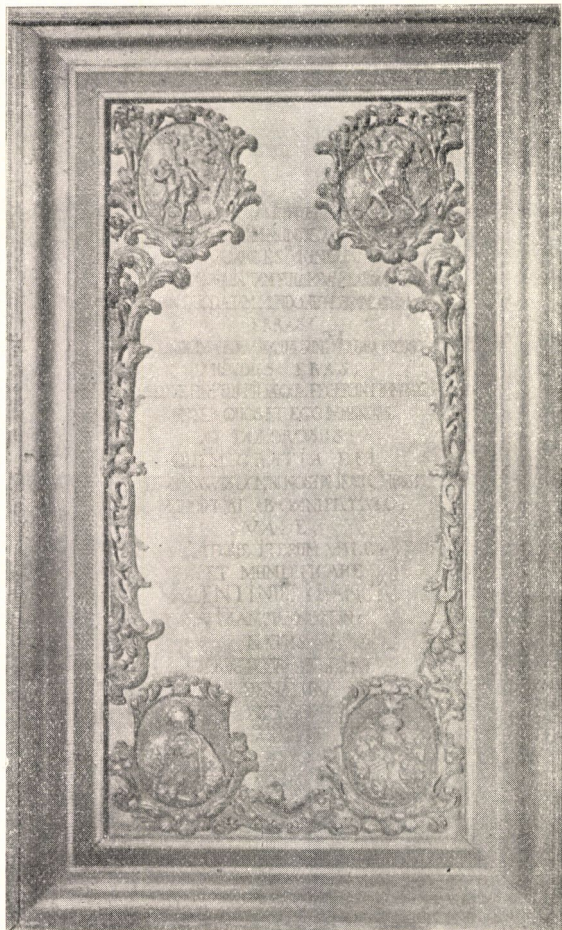
⁷ V. ö. L. Reissenberger: Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt, Nagyszeben, 1884. 42. l.

⁸ V. ö. Victor Roth: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg, 1906. 149. l. k.

⁹ V. ö. U. a. Sebastian Hann. Kronstädter Zeitung, 1911. 24—26. sz.

Az epitaphium 114 cm. magas és 56 cm. széles óntáblából áll, melyet 14 cm. széles fakeret vesz körül. (1. ábra.) A felső keskeny oldalhoz gyűrűvel egy vasrúd van hozzáillesztve, a melyeken eredetileg függöny lógott, hogy a drága művet a portól megvédje. Az óntáblán aranyozott nagy latin betűkkel van bevésve az elhunyt szász gróf sírfelirata. A következő, először Seiwerttől közölt tartalma van:

I. FRANCK' VALENTIN EMLÉKTÁBLÁJA.

MUNDE | IMMUNDE! | QUARE ES MUNDUS? | AN QUIA TAM
 PULCHRA CREATURA? | AN QUOD A TAM MUNDO AUTHORE
 CREATUS? | ERRAS! | MUNDE IMMUNDE VALE, QUAE SUNT MUNDAM
 RECUSO! | MUNDUS ERRAS, | SED TE FILII TUI FILIAE QUE FECERUNT
 IMMUNDUM, | INTER QUOS ET EGO IMMUNDUS, | AT DOLOROSUS: |
 QUEM GRATIA DEI, | ET SANGVIS DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI, |
 MUNDIFICAT AD OMNI PECCATO; | VALE, | ATQUE ITERUM VALE | ET
 MUNDIFICARE | VALENTINUS FRANCK a FRANCKENSTEIN: | NATUS, |
 20. OCTOBR: AN. 1643. | DENATUS 27. SEP. 1697. | ÆTATIS ANN. 54. |

Ezen felirat körül egy sajátságosan, bizonyos barokkbeli hasonlósággal stilizált renaissance-díszekből álló szalag húzódik, mely az oblongum szögleteiben tojásdad medaillonokká tágul ki, a melyekbe fönt két ószövetségi jelet, lent azonban Franck mellképe és címere vannak beleillesztve. A két felső dombormű között egy feszület domborműve volt, a két alsó között a szintén domborítottan készített ábrázolása a feltámadásnak, a melyből még két alvó őr és a sarkophag egy része megmaradt. A kompozíció ezen részét, a mint Soterius közli, az ornamentdísz egyik darabjával együtt a XVIII. század kezdetén valami szentségtörő letörte és ellopta.¹ Azt mondják, hogy a felső — sajnos, hogy elveszett — feszület aranyozott ezüsből készült, a többi mind, ornamentdísz és medaillonok, aranyozott ötvösercből van domborítva.

A munkák technikája minden részletben Hann Sebestyén felül nem mult mesterségét mutatja. Joggal sorolhatjuk az epitaphiumot legjobb alkotásai mellé, a melyek közé első sorban a nagyszebeni evangélikus egyházközség kincsében őrzött úrvacsorára szánt kannát 1682-ből számítjuk Salamon ítéletének és Sába királynőjének az ábrázolásával.²

A részletek olyan finomsággal és biztossággal készültek, hogy bámulásra készítetnek bennünket. Technikai remekmű nemcsak Éva szabadon kinyitóan dolgozott karja a paradicsomból való kiűzést ábrázoló domborművön, hanem a szövetminta, a mentepaszomány, a haj legkisebb részletekig pontos kidolgozása Franck arczképén is. Ezen epitaphium megtekintésénél megértjük, hogy mesterünk híre a technikai ügyesség oly fokán alapult, mely (legalább az erdélyi szász ötvösműhelyekben) sohasem sejtett mesterségig fejlődött. Csodálatos biztossága, sőt páratlan merészsége által, melylyel a domborításnál eljár, a plasztikus hatás olyan mélységét éri el, a mint előtte egy magyarországi ötvösmester sem. Merészségével és biztosságával párosul a szellemi hatás kifejezésére való képesség, tudott alakjainak bájt és méltóságot, kedvességet és szépséget adni.

Kiváló értékű Franck arczképe. (2. ábra.) A XVII. század kimeneteléig az erdélyi művészet körében nem találunk munkát, mely vele a felfogás, az aszága, a portrait hasonlóság dolgában és technikai tökélyben versenyezhetne. Az arcz életteljes rajz, oly szép, hogy az ember nem fárad bele ez elragadtató munka szemléletébe. Hann Sebestyén alkotásának kitűnő voltát annál magasabbra kell becsülni, mert a mester mintáját, a mely után szabadon dolgozott, jóval túlszárnyalja. A minta az a rézmetszetes arczkép volt, a mely a Rosetum Franckianum mellett megjelent. Nem ismerjük a metszőt, ki az átlagon alul álló művész volt.³

A két ószövetségi jelenetről ekkép nyilatkozott a szerző: «Ezen élet-

¹ V. ö. Soterius: Transsilvania celebris. 83. l. Seiwert: Ungarisches Magazin. III. k. 420. l.

² L. a képet Reissenberger: Die ev. Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt című munkájában az 54. lapon és «Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen» I. sorozat 6. és 7. táblán és a szöveget hozzá a 12. lapon.

³ L. Rosetum Franckianum. Viennæ, 1692.

hűséget a portraít a paradicsomból való kiűzés domborművével osztja. (3. ábra.) Siető lépésekkel elhagyják Ádám és Éva a felhőkben lebegő angyaltól elúzva Éden-kertjét. Ádám mély szomorúsággal halad előre. Éva kéréssel mozdulattal visszafordult az anyalhoz, mintha kegyelmet kérne. A meztelen testek bájosan vannak alakítva, szép az egésznek a szerkezete és kitűnő a kivitele.

A harmadik kép az angyallal birkózó Jakabot ábrázolja. (4. ábra.) Megkapó elevenség, vad mozgalom van ebben a jelenetben. A hogyan az angyal Jakab bal

2. FRANCK VALENTIN MELLKÉPE.

czombját és vállát megragadja és a hogyan Jakab teljes erővel védekezik ellene, kitűnően van kidolgozva. A szerkesztés biztossága lendületes vonalfolyásával, a mozgalmas esemény ereje és drámaisága megkapóan van ábrázolva.*

Franck czímerét tartalmazza a negyedik medaillon (5. ábra), melyet Reis-

* L. Roth: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. 150. l. Arra utalva, hogy ez a jelenet a I. Mózes 32., 23—32-ben található elbeszélésre támaszkodik, helyreállítja a szerző az itt idézett művében előforduló hibás magyarázatát, hol a dombormű a «Tobias»-szal birkózó angyal neve alatt szerepel.

senberger behatóbban írt le.* Alakjában finoman átérzett és vonalaiban teljesen hozzáilleszkedik a többi ornamentikához. Mintáját valószínűleg szintén a Rosetum Franckianum című rézmetszeten lévő címerben találjuk meg, igaz, hogy a jobb felső részben a heraldika szempontjából helytelen eltérésekre akadunk.

A mi most Hann Sebestyén ezen művét és annak művészeti értékét illeti, legyen megengedve egy összefoglaló méltatásból, melyet szerző nemrég közzétett, a következő mondatokat idézni: «Ilyen kiváló érdemek érthetővé teszik azt a nagy hírt, a melyet Hann Sebestyén már kortársainál is élvezett és csak

3. ÁDÁM ÉS ÉVA KIŰZETÉSE A PARADICSOMBÓL.

azt az egyet sajnáljuk, hogy a valódi művészethez egy tulajdonság, igaz, hogy a legfontosabb, hiányzott belőle: a szabadon alkotó, függetlenül teremtő leleményesség. Képeit nem maga szerkesztette, alakjait nem a képzelet forrásából merítette, hanem kész minták, adott példaképek nyomán dolgozott. Éppen legkiválóbb alkotásai nem az ő szellemi tulajdona, hanem csak kópiák Merian Mátyás rézmetszetei szerint. Merian Mátyás 1593 előtt Baselben született, a zürichi rézmetszőmester Meyer Detrénél tanult, Franciaországban dolgozott, mindenekelőtt Párisban és Németalföldön: 1624 óta a Majna melletti Frank-

* «Korrespondenzblatt» i. h.

furtban élt. Nagy számmal tett közzé karczokat és meghalt 1650-ben. Híresek voltak városi tájképei, kevésbé kiválók, sőt részben értéktelenek az illusztrációi, a melyekkel különböző könyveket: Gottfried «Chronik»-áját, a «Theatrum Europæum»-ot, a Szentírást látta el. Még hiányzik egy pontos vizsgálat, az, hogy milyen állást foglal el Hann Sebestyén mintáival szemben, hogy szorosan támaszkodik-e előképi rajzaihoz, vagy talán szabadabban jár el az alakok csoportosításában és talán a végén nem is lehet Merianhoz való művészeti viszo-

4. AZ ANGYALLAL BIRKOZÓ JAKAB.

nyárol beszélni. De ötvösi tevékenységének igazságtalan mérlegelése volna, ha szemrehányást tennénk neki, a miért idegen mintákat használt. Azt cselekedte, a mi az ő iparának a szokása, módja, gyakorlata volt időtlen idők óta; művészi ambíciót oly követelések értelmében, minőket ma az iparművészettel szemben emelünk, nem ismert a régi ötvösmester. Az adott formákat felhasználni, a hagyományos díszeket ügyesen alkalmazni, a mű célját és használatát világosan szem előtt tartani, az anyaggal az ő lényegének megfelelően elbánni s az egészet technikai remekművé tenni, ilyen feladatokban benne volt a lehetőség minden becsvágy kielégítésére, mely persze csak czéhbeli lehetett, műhelyizű becsvágy nem a hivatott művészé . . . .

Maradtak ugyan reánk olyan művek is, melyek az övéit anyagi és archæologiai értékben túlszárnyalják, csak a nagydisznódi egyházkincs díszkeresztjére legyen szabad emlékeztetni, de ötvösmesterségünk egyetlenegy emlékében nem találunk oly következetesen ápoltságokat, mint az övéiben. Természetes tehetségét, örömet a plasztikus alakításban teljesen kimerítette, teljes tudását fordította minden munkájára, s mégis mindenütt bölcs mesternek mutatkozott, ki mértéket tud tartani, noha nagy gazdagság áll rendelkezésére.»*

5. FRANCK VALENTIN CZÍMERE.

Azon férfi, kinek a tiszteletére Hann Sebestyén ezen értékes epitaphiumot alkotta, külső életpályájáról a következő adatokat tudjuk: Franck Bálint a Szászrégenből származó, 1648. évi május 10-én elhunyt, ugyanolyan nevezetű férfi fia volt, ki a nagyszebeni iskola rektorságából a királybíró és szász gróf magas méltóságához jutott föl. 1643-ban, október 23-án született, az altdorfi egyetemen tanult s ugyanott védelmezte «De æquitate» című értekezését. Miután Nagyszebenbe visszatért, 1679-ben a vöröstoronyi erődítmény kapitányává, 1682-ben provinciális jegyzővé, 1686-ban királybíróvá és a szászok gróf-

* L. «Kronstädter Zeitung» 1911-iki évf. 26. sz.

jává, 1692-ben I. Apafi titkos fejedelmi tanácsosává vált s 1692-ben Lipót császár kezéből nemességet nyert «von Franckenstein» prædicatummal. A szelindeki lelkész leányával kötött házasságából György és Bálint fiai és Ágota és Mária leányai származtak. Első felesége halála után 1693-ban másodízben házasodott meg Rosenauer Mária Annával, Waida János özvegyével.¹

Soterius György Franck jellemrajzához Transsilvania celebrisében következőképen nyilatkozik:² «Különféle szépművészetek és tudományok kedvelője vala, úgy a históriában, valamint a tűzijáték mesterségében szép, noha kis traktatumokat bocsáta nyomtatásba és az diákoknak és tudósoknak különösen jó barátja vala. Az nyelvek közül még az oláht is alaposan excolálá és érté, sőt még cigányul is bira beszélni, a melyeket ugyanis többnyire megvetendőknek tartanak. Végre elmúla 1697-ik évben, miután az podagra csaknem az egész testét átvándorolta vala és mindent ő benne bevett vala. Az Franck-féle címér fehér galamb, három rózsza felett kivert szárnyokkal állva, és három fekete gerenda, melyek a jobbról a balra inclinálva egy fehér mezőben hevernek.»

Franck nevéhez egy sajátos irodalmi jelenség fűződik. 1692-ben Bécsben adott ki egy gyűjteményt, mely a reá, illetőleg az ő családbeli eseményeire vonatkozó latin és német s akkor már különnyomatokban elterjedt költeményeket tartalmazza, ez a «Rosetum Franckianum». A költeményekhez egy sor gyenge rézmetszet van mellékelve. A versek az akkoriban nemcsak az erdélyi városokban, különösen az egyetemről hazatért diákoktól gyakorolt, dúsan virágzó alkalmi költészetnek és Franck hiúságának egyaránt példái. Hogy a latin versek messze fölülmúlják a németeket, az onnan van, mert itt a humanisztikus költészet utóhangjaival van dolgunk.³

Vége még arra legyen szabad utalnom, hogy a Brukenthal-féle múzeumnak a szász gróf Franckensteini Franck Bálint alabástromból faragott arczképe van, melyet a Nagyszebenben hosszú időn át virágzó alabástrom-faragás kitűnő példája gyanánt e lap olvasóinak be fogunk mutatni.

Nagyszeben, 1911. évi február hó 10-én.

Dr. Roth Viktor.

¹ V. ö. Johann Seiwert: Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten. 1785. 95. l. k. Ungarisches Magazin. 1783. III. kt. 416–421. l. Kurze Geschichte der Provinzialbürgermeister. 89. l. Felmer Márton: Catalog. Jud. Reg. (Kézirat.) Kinder Norbert de Friedenberg: De Comitibus. Rosetum Franckianum. Wien, 1692. 10., 58., 158. l. Möckesch i. h. 104. l. Trausch: Schriftstellerlexicon, I. kt. 339. l. Allgemeine Deutsche Biographie, VII. kt. 263. l. k. Zimmermann: Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberbeamten stb. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, XIX. kt. 544. l. k. és 571. l.

² 83. l.

³ V. ö. A. Schullerus: Zum Rosetum Franckianum. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XVIII. évf. (1895.) 22. l. k.

BRASSAI ÖTVÖSMŰVEK.

1. *Ezüst diszövek.* A szászföld egyik jellemző ötvösműve, mely a régibb időkben éppen úgy szokásban volt, mint mainapság, melyet a gazdagok és szegények egyaránt viseltek, legfőllebb azzal a különbséggel, hogy a szegényeké rézből volt. A régi képeken is rendszeren ott találjuk az ezüst övet, mely a szász nők nemzeti viseletének egyik elengedhetetlen kelléke. Egy egész külön iparág, az *övcsinálók (Gürtler)* foglalkoztak azoknak készítésével; de a régi szép példányok mégis csak az ötvösök kezéből kerültek ki. Ma már ez az iparág is kiveszőfélben van, s csak a nagyobb szász városokban tengődik még ezen valamikor virágzó mesterségnek egy-egy öreg képviselője.

A budapesti ötvösműkiállításon egész sereg ilyen övet láttunk, s erre már igazán elmondhatjuk, hogy ha diszító motivumaiban nem is, de a maga egészében teljesen hazai termék. Az öv tulajdonképpen bőrből, bársonyból vagy ezüst-, aranszövetből készült, de kivételesen láncszerű, egészen ezüstműből való övekre is találunk. Két végén azután díszes kapocs van, melyet néha még lánczczal is ellátnak, s azonfelül még maga az öv is 8—12 boglárával van ékítve, melyekről a drágakövek sem hiányoznak. Az öv szélessége 4—7 cm. közt ingadozik.

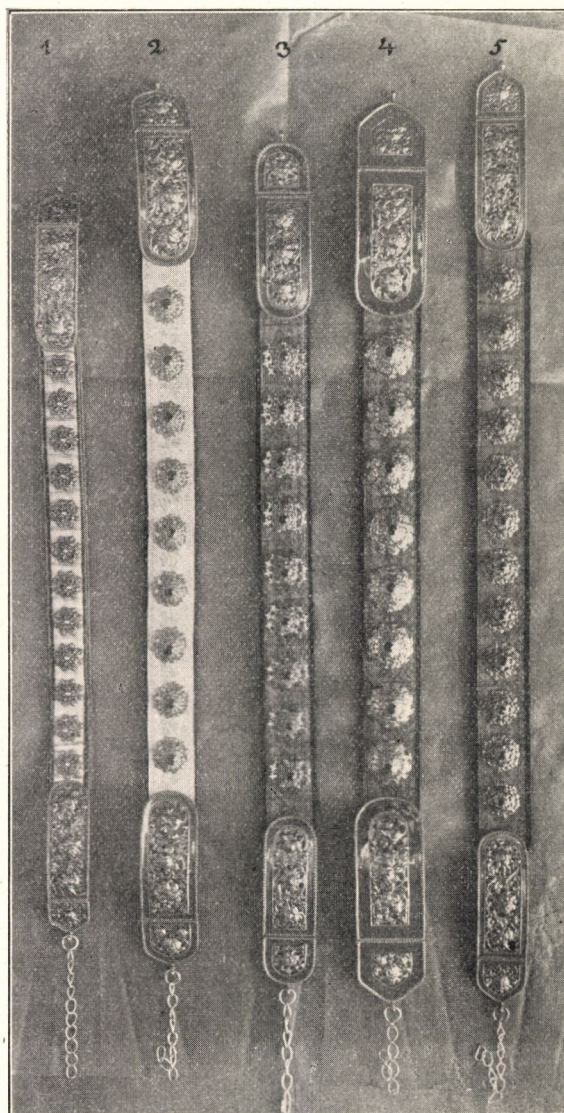
Fönmaradt öveink a XVII. századnál nem régiebbek, nem mintha azelőtt is nem használtak volna öveket, hanem valószínűleg csak ekkor jött szokásba azoknak mostani formája, vagyis ezüst csattokkal és boglárokkal való diszítése. Azért látjuk tehát öveinken a renaissance legszebb motívumait — igen sokszor a legtisztább kivitelben — érvényesülni. Mint föntebb is említettük, az öveket a *«Gürtlerek»* készítették és állították össze még akkor is, ha a csattok és boglárók ezüstműből voltak is, tehát az ötvösöktől kellett azokat beszerezniök. A csattok diszítése csaknem kizárólag szépen stilizált levelek és nagy virágokból alkotott guirlande (erdélyi stílus) vert műben, áttört alapon, sokszor filigrán és drágakövekkel is ékítve. A zománcz jóformán csak a háttér betöltésére, a színpompa élénkítésére szolgált; az öveknél tehát, legalább a fönmaradt példányokat tekintve, a zománcz nem lényeges diszító motívuma. A zománczot újabban mindenféle színű, leginkább kék vagy arany papirosbetéttel pótolták. A boglárók csillagszerűen kimetszett, mindinkább kisebbedő darabokból van összerakva, melyeket alul csavarral, fölül pedig drágakövel (legtöbbször üveg) ellátott tengely tart össze.

Az alábbiakban néhány brassai eredetű ezüstövet fogunk bemutatni, még pedig az első képen öt db helybelit, a második képen pedig szintén öt darabot a vidékéről.

A mi ezen öveknél leginkább föltűnik az, hogy a növény- és virágornamentikának oly sokféle változatát tüntetik föl, hogy két egyformát alig lehet találni; pedig lényegében mind egy és ugyanazon diszítási alapelv szerint készült. Ugyanis a csattok alsó és nagyobb felén rendszeren három nagy virágot látunk elhelyezve, melyet szimmetrikusan elhelyezett stilizált levelek vesznek körül. A virágok — rózsza, tulipán, napraforgó szintén stilizálva — fel-

váltva majd jobbra, majd balra fordulva, majd bimbó, majd kinyílt formában vannak kidomborítva, mint az a mellékelt ábrákon is látható. A csatt vége csukló körül járó háromszögletes hajtóka, melyen rendszeren csak egy fölfelé néző virág van, míg magán a csatton a virágok inkább keresztben vannak

I. BRASSAI EZÜSTÖVEK.

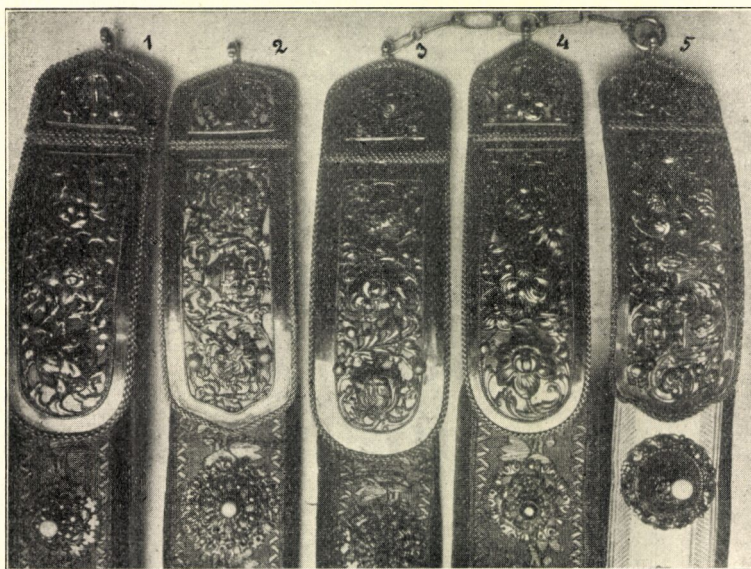
elhelyezve. Az áttört művű dísz keskeny sima pánt veszi körül, ezt pedig ismét rendszeren láncszerű párkány szegélyezi. Az öv két végén lévő csatt díszítése általában egyforma, s az ezüsből valók kivétel nélkül aranyozva vannak.

A boglárok száma 8—12 között váltakozik, magasságra nézve is különböznek (3—6 cm.). Míg a csattokon ékköveket — legtöbbször granát vagy

almandin, néha türkisz — csak ritkán találunk, addig a boglárók tetején csaknem kivétel nélkül ott díszleg a piros kő (illetőleg üveg). Ábránkon pl. az első, legkeskenyebb övnél a csattokon és a boglárokon is ott találjuk a piros granátot, még pedig a csattokon 3—3-at, a boglárokon pedig 4—4-et.

Az övek anyaga legtöbbszörre bőr, melyet piros bársony szegélyez (néha ezüst láncz, mint az 1. sz. övnél látható) és ezüst- vagy aranszövet takar be. Az első ábrán bemutatott övek a XVII. és XVIII. századból valók s mind brassai ötvösök művei. Az első számú (legkeskenyebb) övet a rajta lévő mesterjegy tanúsága szerint P. L.: *Piter Lang* (1739—76) készítette. (A mesterjegyek az öveken rendszeren azok alsó felén láthatók.) A második, melyen kilencz boglár látható ezüst szöveten: *Gerg Ollescher senior* készíthette (1693—

2. TÜRKÖSI ÖVEK.

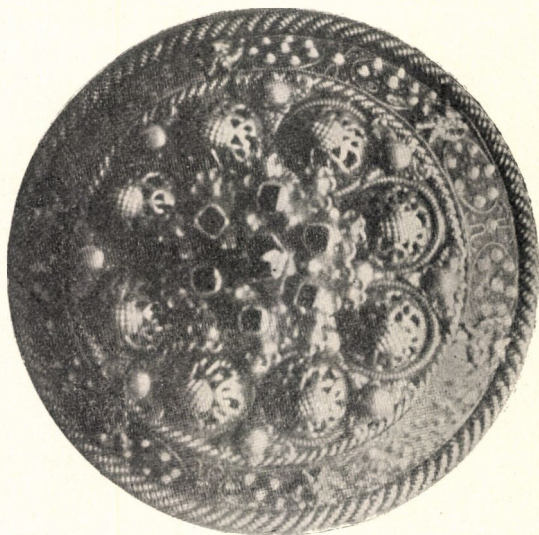
1707), mert a mesterjegy G. O. kissé eltér az öt számúétól. A harmadik öv mesterjegye egymásbafont, írt J. T. R. betűkből áll, mely mellett a koronás 12-es számot találjuk, ez pedig *Josef Traugott Römer* (senior 1767—?, vagy iunior 1812—?) jelvénye. A negyedik és legszélesebb 8 bogláros öv talán *Adolf Gust* (1853—?) keze munkája, mesterjegye A. G. Az ötödik 12 boglárral díszített övet végül az ifjabb *Gerg Ollescher* (1721—61) készítette, mesterjegyét már ismerjük G. O. fölötte 12 és a korona.* Ezen öv különben még arról is nevezetes, hogy áttört művű csattja kék zománczcal van alapozva.

A második ábrán látható öt övet a brassómegyei Türkös faluban gyűjtöttem össze a csángók között. Ezek ugyanis sok száz éven át Brassó város jobbágysai lévén, a szászoktól elsajátították úgy az öv, mint a mellboglár vise-

* V. ö. Arch. Ért. XXX. 233. l.

lését. Az itt bemutatott övek díszítése nagyjában megegyezik a fentebbiekével, mint különlegességet felemlítjük, hogy az 1. és 4. számú övcsatton a renaissance ornamentikára annyira jellemző virágkosarat is megtaláljuk, az elsőnél azonfelül a mascaront is. Ezek is brassai eredetű ötvösművek, ezüstből aranyozva, áttört művű vert nagyvirágokkal díszítve. Az elsőnek mesterjegye írott M, fölötté 12, mellette koronás fagyókér. Ezen mesterjegyet szintén ismerjük: *Michael May iunioré* (1731—76).^{*} A második öv készítője *Samuel Kalp* (1758—88), jegye S. K., fölötté 12 és a korona. A harmadik jegye írt C. G. F., mellette a 12 gyökeres koronával, valószínűleg *Gottlieb Fleischer* (1821—?) mesterjegye.^{**} A negyedik mesterjegye koronás I. F., készítője tehát az idősebb (1686—98) vagy inkább az ifjabb *Jacobus Frantz* (1715—57). Végül az ötödi-

3. BRASSAI MELLBOGLÁR.

ken írott E. S. betűket és Brassó címerével ellátott 12-es számot veszünk észre, talán *Eduard Schnell* (1848—?) mesterjegye.

Az övcsatokat rajz után dolgozták ki trébelő kalapáccsal, de ez természetesen fárasztó és hosszas munka lévén inkább csak a drágább ezüstműnél alkalmazták, az olcsóbb minőségű és a rézből valókat úgy öntötték mintákba, vagy matriczokon (anyaminta) dolgozták ki. Gyűjteményekben is van egy ilyen rézből való erős matricz nagy virágokkal, melyet ilyen gyári tucatmunkák elkészítésénél használhattak az ötvösök, vagy inkább az övgyártók (Gürtlerék).

2. *Mellbohlárok* (Heftel). A szászföldi női viseletnek másik jellemző ékszere a mellbohlár. Eléggye ismeretes ötvösmunka, melyből a Nemzeti Muzeum-

^{*} Arch. Ért. XXIX. k. 391. l.

^{**} Arch. Ért. XXIX. k. 20. l.

ban is már egész gyűjtemény van, az ötvösműkiállításon is eleget láttunk belőlük, s az irodalom is bőven foglalkozott velük.*

A mellboglárok többféle alakját ismerjük: legrégiebbek a gotikus tornyocskákkal és fülkékkal diszített példányok, a rajtuk lévő szentek szobrai még világosan mutatják a rokonságot az egyházi morsusok és monilekkel. Később a gotikus dísz elmarad s helyét nyolcz kerek gomb foglalja el, melyeket ezért púpos mellboglároknak nevezhetünk. Más változatai ismét: a lomb és csigadisztítésű mellboglár. Ezen három utolsó formát találjuk egészen mai napig használatban több — kisebb-nagyobb — változtatással; így nagy szerepet játszik a mellboglárok disztítésénél a kő (leginkább üveg) és a zománcz. Régebben hatkarélyosak is dívtak, az újabbak azonban majdnem mind kerek alakú. Átmérőjük 8—14 cm. között ingadozik, magasságuk pedig néha 6 cm.-ig is emelkedik.

Lassankint bizonyos formák és disztítési módok annyira állandókká váltak, hogy a régibb és az újabb mellboglárok e tekintetben nem különböznek egymástól. Ma már azonban inkább a falukra szorult, s újakat nem készítenek többé az ötvösök. Az alábbiakban néhány brassai eredetű zománczos szászöldi mellboglárt ismertetünk.

Az első képen látható mellboglár a púpos típus képviselője, mert a belső kört nyolcz áttört művű kiemelkedő félgömb disztíti. A középen itt is megtaláljuk az újabb mellboglárokon annyira divatos hengerszerű kiemelkedést, melyen hét nagy piros kő foglal helyet. Ezen középsőrész a legrégibb alakjában még egészen lapos és többnyire áttört műben Szent-Györgyöt, vagy más szentet tüntet föl, később azután lomb- vagy csigalakú disztítést vesz föl és mindinkább kiemelkedik a már úgyis domború mellboglár síkjából. Néha nyitható, máskor ismét szilárdan áll helyén. Miután a szászöldi mellboglárnak tisztán ékszer jellege volt kezdet óta, arról tehát szó sem lehet, hogy e kis kiemelkedő részben valaha ereklje lett volna elhelyezve.

A mellboglárt mindig nyakba akasztva a mellen viselték, ezért van azokon hátul a hosszú keskeny nyelv (akasztó), mely azért is fontos, mert ezen találjuk meg rendesen a mesterjegyet. Ujabban az akasztó elmarad, s helyette a csuklyában járó középső rész nyelvbe ütötte az ötvös mesterjegyét.** Néha azonban ezen átalakítás csak utólag történt, még pedig legtöbbnyire igen kezdetleges módon.

Itt bemutatott mellboglárunkon is megtaláljuk a szokásos hármas beosztást: 1. a kiemelkedő legbelső kört lombdisztisszel és kövekkel; 2. a középső körgyűrűn van a nyolcz áttört művű púpos kiemelkedés, a közöket leveleken ülő gombok töltik ki; 3. a legnagyobb körgyűrűn, melyen máskor áttört művű

* Reissenberger. Kirchl. Kunstdenkmäler 1883. Az ötvösség termékei I. 85., 129. ll. Hampel: Arch. Ért. XVII. 417—429. V. Roth: Geschichte des Kunstgewerbes in Siebenbürgen. 1908. 111—115. ll. Sigerus: Das Heftel (Kalender. Nagyszeben 1910. 93—98 ll.) stb.

** Így látjuk ezt azon két mellbogláron is, melyet Hampel rajzban is bemutatott (Arch. Ért. XVII. k. i. h. 7. és 8. ábra) a mesterjegyekkel együtt. Mindkettő szebeni ötvösmű, az elsőnek készítője: Baltesser Fleischer (1551—?), a másodiké: Lukas Pfeffer (1575—80). V. ö. Arch. Ért. XXX. k. 407—419. ll.

leveles és virágdíszű látunk, közbe-közbe állatalakkal, itt zománczos díszítés foglal helyet. A három részt egymástól mindinkább vastagodó sodronykötél választja el.

Zománczot találunk igen sokszor a leveles (lombos) díszítésű mellboglárak középső részén is, a mi példányunkon csak a legnagyobb körgyűrűre jutott. Érdekes, hogy két-két zománczos kör után más két zománcznélküli rész következik. A körökben kék alapon hét fehér szemet láthatunk, a két kör közti tért pedig zöld színű zománcz tölti ki, a rajzot vékony ezüst sodrony alkotja. A mellboglárokon előforduló zománcz azonban úgy finomság, mint kivitel tekintetében messze elmarad a régi hírneves erdélyi zománcztechnikától. A XVII. és XVIII. századbeli ötvösök is gyakorolják a zománczozást, de

4. BRASSAI MELLBOGLÁROK.

inkább csak hagyományképpen, hiányzik abból az, a mit a régieknél oly nagyra becsülünk, a művészi elem.

A mellboglárak javarésze — és a mi példányunk is — ezüst aranyozva, áttört, vert és öntött munka. Mint említettem, az akasztóján mesterjegy van: köralakú pajzsban egymásba fonódó M. N. betűk, fölöttük korona. Készítője tehát brassai mester, még pedig *Michael Neisteder*, a ki 1667-től 1710-ig működött.

2. A Brassóhoz tartozó csángófalvakon ma is szélteben használatos a mellboglár, a 2. ábrán ezek közül mutatunk be három darabot, melyeket szintén Türkösön találtam. Nagyjában megegyeznek a fentebb leírt mellboglárral: ezek is a púpos fajhoz tartoznak, a kiemelkedő középső részen itt is köveket látunk, a legnagyobb körgyűrű itt is zománczozással van díszítve. Még pedig az elsőnél kék alapon hét fehér virágot, a másodiknál zöld alapon kék

és fehér pontokat, a harmadiknál pedig kék, zöld és fehér zománczozást látunk. A kis körök itt is mindenütt vékony sodronnyal vannak határolva.

Ezen mellboglároknál azonban hátul az akasztót már hiába keressük, ezeknél a felfüggesztés úgy történik, hogy a csukló körül járó középső részen huzzák át a szalagot s úgy akasztják nyakukra a csángó leányok. A mesterjegyet ezeknél a középső rész nyelvén találjuk meg. Az elsőn ovális pajzsban koronás egybeírt L. B. betűket találunk; ismeretes mesterjegy, tulajdonosa: *Lucas Baum* (1665—1711) brassai ötvös. A másodikon ugyancsak ovális pajzsban koronás egymásmellé állított M. M. betűt látunk, valószínűleg *Merten Myss* (1722—69) brassai ötvös bélyege. A harmadikon szögletes pajzsban koronás egymás mellé írt H. M. betűkből áll a mesterjegy, talán ifjabb *Hans Mautner* (1711—1761) brassai ötvös jelvénye.

Mindezen övek és mellboglárok a renaissance stíl diszító motívumait tüntetik föl, s miután ezen minták apáról fiúra szálltak, a kormeghatározás nem kis nehézségekbe ütközik. A XVII. és XVIII. század enemű ötvösművei eltérést alig mutatnak.

Brassó, 1911 márczius hó.

Gyárfás Tihamér.

A KISHEGYESI RÉGIBB KÖZÉPKORI TEMETŐ.*

Az a becses emlékkészlet, a melyet a fenti cím alatt első közleményem során bemutattam, újra 37 sír leletekben gazdag és változatos tartalmával gyarapodott. A temető ásatását 1907. évi szeptember 5-én és az azt követő napokon folytattam. A gondosan átkutatott sírok megfigyeléséből eredő tapasztalataimat az alábbi részletes jegyzőkönyvbe foglaltam.

79. sír. Hossza 230 cm; szélessége 62 cm. A benne talált csontváz 168 cm. hosszú volt. A koponya jobbra fordult helyzetben feküdt. Mellékletei: a) Függő. 2 drb. Ovális alakra hajlított vékony bronzsodronyból készült; alul nyitott végén 0°-alakú diszitményt látunk. Mindkettő a koponya alá csúszott helyzetben feküdt. b) Csatkeret. A medenczén feküdt. □ alakú. Átmérője 2,5 cm. Öntött bronz. Peczege hiányzik. c) Vaskés. A jobb kézben. Hossza 21 cm; szélessége 2 cm. A fatok rostjai még láthatók rajta. Hegyes. Három darabba tört. d) Vaskarika. Átmérője 5 cm. Ezt is három darabban emeltük ki. A medencze alatt jobb felől feküdt. e) Bögre. Fekete. Durva művű. A jobb térd mellett volt. f) Ételmaradványok. A jobb kar felső oldalán juhtól származó koncz-csontot, a boka táján pedig csirkecsontokat találtam. A lábfej mellett egy szarvasmarha-fog feküdt. g) Fakorhadmány. A sír oldalán jobbról-balról és a fej felőli részen körös-körül korhadt farészeket találtam. Az óvatosan feltárt sírból megállapíthattam, hogy annak a fej felőli része egymás mellé vert karvastagságú karókkal volt megvédve, nyilván a földbeomlás megakadályozása céljából. Ugyanilyen korhadmányt találtam a sír oldalán és a jobb kézfej táján is. A jó megtartású csontvázat — mely mintegy 25—30 éves emberé lehetett — a Bács-

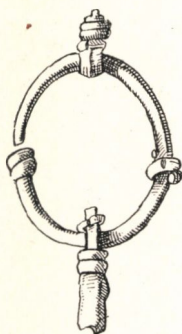
* Az első közlemény az Arch. Ért. 1907. évi Uf. XXVII. köt. 346—363. lapján.

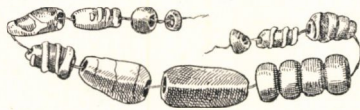
Bodrog vármegyei tört. társulat régiségtárában elhelyezett sírszekrényben kiállítottam.

80. *sír.* Az útkészítő munkások az úttest ezen részén a földet annyira lenyesték, hogy az itt talált csontváz földszint jutott. Az elkorhadtt csontvázmaradványok között egy ovális alakú, bronzdrótból formált, pántkarikákkal és csüngővel díszített fülbevaló feküdt. Csüngője letört. E sírban egyebet nem is találtunk, mert azt a munkások már korábban feldúlták. A beszállítás alkalmával ez a fülbevaló is elveszett.

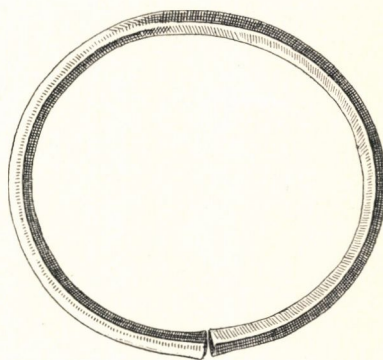
81. *sír.* Hossza 212 cm; szélessége 65 cm. A nyújtott helyzetben fekvő csontváz hossza 159 cm. Feje kissé balra dőlt. A koponya cserepekben. Mellékletei: *a)* Fülbevaló. 2 darab. Bronzdrótból valók és ovális alakúak. Végük oldalnyitott. Alján hosszúkas, barna üveggyöngyből való csüngő fityeg. Átellenében kisebb fityegője is van, a melyet kendermag nagyságú szürkére oxidálódott fémgönggy díszít. A karika alsó nyitott vége és az átellenes oldalrész kettős pántkarikával díszített. Teljes nagysága 4,5 cm. A karika átmérője $2,8 \times 2,4$ cm. A párja sérült. Alját két üveggyöngy ékesíti. Felső tuskéje hiányzik. *b)* Gyöngyfűzér. A gyöngyszemek közül 13-at a mell táján és a lapoczkák alatt, továbbá a jobb kar mellett és a medencze bal felén szétszórta

81. *sír.* *a)* $\frac{1}{1}$ n.

81. *sír.* *b)* $\frac{2}{3}$ n.

81. *sír.* *c)* $\frac{2}{3}$ n.

találtuk. Ezek közül 2 darab négyes ikergönggy, melyek gyöngyházfényben irizálnak; 1 dinnyemag formájú sárgás üveggyöngy; egy másik hosszában van átfúrva és az alakja négyoldalú hasáb; 6 darab paszta-gönggy, a melyek barna alapon szépia-színű sávokkal vannak díszítve; egy szem gömbölyded, s zöldes üvegmasszából való, egy szem pedig apró, lapos forma. *c)* Karpereczek. 2 darab. Egyik a jobb, a másik a bal kéz könyöke táján, az alsó karon volt. Négyélű bronzdrótból valók. A lapok 4 mm. szélesek. A nyitott végek tompán metszettek. A külső lapok a végek felé egyszerű pontsorrallal díszítvék. Épek. Átmérőjük 7 cm. *d)* Gyűrű. Nyitott végű bronzkarika, vékony drótból. Az egyik nyitott végén és azzal átellenben, a karikát vékony pántocska díszíti. Átmérője 1,9 cm. A bal kéz középső ujjának második izületcsontján volt. A gyűrűvel együtt az újjperc csontját is kiemeltem. *e)* Orsógomb. A medencze balfelén feküdt. A kiemelés alkalmával szétesett. *f)* Bögre. Fekete. A jobb láb mellett,

a bokánál volt elhelyezve. Mellette csirkecsontokat találtunk. A jobb kar és a váll alatt is ilyenféle csontok voltak. *g)* Fakorhadmány. A sír jobboldali részén, csekélyebb mennyiségben.

82. sír. Ez a sír is földszint fekvűt. Hossza 2 m. Mellékletei: *a)* Gyöngyök. A nyak tájáról. 4 szem. Aprók. Közülök kettő fehér és lapos; egy zöldes és szintén lapos; a negyedik szem kék ikergyöngy. *b)* Szíjvég. 2 darab. A jobb kar alsó felén feküdtek. Külső lemezük léczbe foglalt hármass fonatot utánzó préselt mintával ékített. Szíjfelőli része szögletes, alsó része pedig félkörben hajló. Bronz. Hossza 4 cm. szélessége 1.5 cm. Hasonló 3 szíjvég-töredék került

82. sír. *b)* 1/1 n.

elő az öv balfelőli részéről is. *c)* Csüngődísz. Olomöntvény. Felfüggesztésre alkalmas füllel bír. Fonatmintás. Nagysága 4×3.5 cm; vastagsága 0.5 cm. Ép. (Párját a 85. sír *c)* mellékleténél találjuk.) *d)* Csontlemmez. 2 darab. A vékony simított lemezek szíjdiszítésre szolgáltak. Hossznégyszög alakúak.

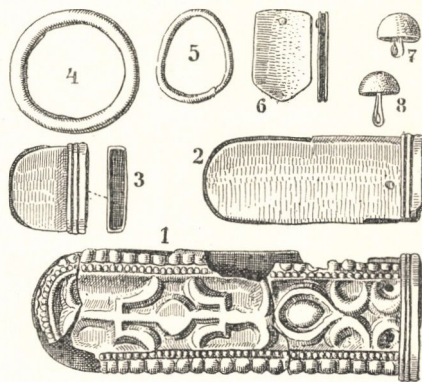
Szélét egyenesekből alakított lécz díszíti; közepét pedig arányosan elhelyezett központi körökkel cifrázott és haránt fekvő vonalakkal élénkített minta emeli. Egyiknek a hossza 5.5 cm., szélessége 1.5 cm; a másik 2.5 cm. hosszú és 1.5 cm. széles. *e)* Gombfej. Bronz. Félgömb fejű. Sérült. A medenczén volt. Nyilván az öv szíjazatát díszítette. *f)* Vastárgy. Alakja a késnyélre emlékeztet. A csontváz jobb felőli részén, a czombcsont táján fekvűt. Egyik része gombban záródik. 2 darabra tört. Egy darabka kovakő volt belerozdásodva. Hossza 13.5 cm. Nyomorék ember csontváza lehetett, mert a jobb láb jóval rövidebb volt; a czombcsonton törés után fennmaradt forradást konstatáltunk.

83. sír. Hossza 202 cm; szélessége 59 cm; mélysége 85 cm. Gyermeksír. Mellékletei: *a)* Vaskés. A jobb kézben találtuk. Kettő tört. Hossza 17 cm; szélessége 1.5 cm. Eredetileg fatokban volt. *b)* Bögre. Fekete. A lábfejnél találtuk, de már cserepekben volt. *c)* Csirkecsontok. A lábfejek körül szedtük fel.

84. sír. Hossza 2 m., szélessége 60 cm; mélysége 75 cm. Ifjú harcos csontváza. Feje kissé jobbra volt fordulva. Mellékletei: *a)* Szíjvégek. Bronzból. 2 darab kisebb pajzsalakú (6. ábra). Hossza 1.8 cm., szélessége 1.3 cm. Két bronzlemezéből van pántolva. Közvetlen a hátgerincz alatt, a csípő táján voltak elhelyezve. A szíjvégek között van 4 nagyobb. (2. ábra.) Ezeknek a külső lemezük ezüst, a belső pedig bronz. A külső ezüst lemez széle úgy van préselve, hogy az áthajlik az alsó lemezre. Egyik vége derékszögben csapott, a másik félkörben hajló. Egyenesen záródó végénél háromsoros szegélypánt díszíti. A két lemezt, a szegélypántok alatt, egy aklaszeg erősíti egybe. A bal kéz könyökének mellső részén voltak. Hosszúságuk 4.8 cm; szélességük 1.7 cm. Az előbbinek a szerkezetével megegyez két kisebb, táská-alakú szíjvég (3. ábra), melyek a jobb combcsont forgója közelében voltak. Méretük: 3.8×1.8 cm. Sérültek. Ugyanilyen forma még egy kisebb szíjvég. Ez az öv táján volt. Párja szétesett. Nagysága 1.5×1.8 cm. A felsorolt szíjvégeken kívül kiválik még egy nagyobb ezüstlemezről préselt példány. (1. ábra.) Alakja és szerkezete az előbb leírtakéval megegyez. Elöl derékszögűen metszett; másik végén félkörívben hajló. Szélét kettős gyöngysordudorból alakított keret szegi. A külső

gyöngysor nagyobb, a belső apróbb szemű dudorokból van alkotva. A belső mezőt kidomborodó és egymásból szimmetrikusan fejlődő tulipánszerű díszítmény tölti be. Végén két aklaszeg-lyuk van; szélét pedig hármás párkányvonallal díszített pántkarika szorítja át. Hossza 7·7 cm, szélessége 2·5 cm. A medencze baloldalán találtuk. *b)* Fülbevalók. 2 darab. Ezüstsodronykarikák; nyitott végűek. Átmérőjük 1·7 cm. Az egyik (5. ábra) tojásdad alakúra ferdült. *c)* Bronzkarikák. 2 darab. A fej táján voltak. 3 mm. vastag bronzdrótból valók. (4. ábra.) Átmérőjük 2·5 cm. Az egyik nyitott. *d)* Gombok. (Pitykék.) A bal kéz könyökének mellső feléről valók. (7. és 8. ábra.) Félgömbfejűek. Belül hurkos végű bronz szegecske van, melynél fogva a szíjra vagy a ruhára voltak erősítve. Nyolcz ép és négy töredék-példányt találtam belőlük. *e)* Vascsat. Ugyancsak a medencze balfeléről. Négyzet alakú keretének átmérője 4×4 cm. *f)* Kard. Vas. Egyenes pengéje egyélű. Teljes hossza 92 cm. A csontváz jobb felén a csípőtől a lábfejekig a testtel egy irányban feküdt. Markolata fából való volt, mely ezüst lemezzel volt burkolva. Hüvelye elrozsdásodott. Az óvatosan végzett feltárás során megállapíthattam, hogy markolata két tagból állt s a vége lapos gombban végződött; a borító ezüst-lemez pedig ezüst pántkarikával volt a markolatra szorítva. A markolat alatt a hüvelyt három pántkarika erősítette. (*e)* ábra.) Ilyen pántkarika volt a kardhüvely középpontján, csakhogy valamivel szélesebb bronzlemezből. A hardhüvely alsó része 8 cm. hosszú és lapos gombban végződő bronz tokmányban záródott. A penge 2·5—3 cm. széles. A kard tartozéka egy ezüst pántkarika, mely a markolat alsó széleit körítette. Alakja

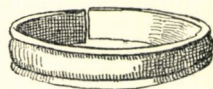
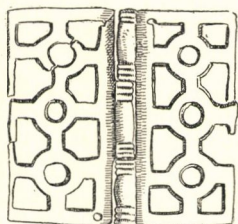
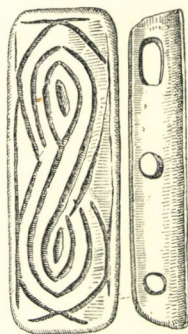
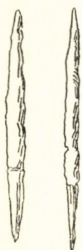

84. s. 2/3 n.

ovális. Széle hornyolt vonalakkal szegett. Oldalt nyitott. Átmérője 2·7×1·8 cm. A markolat végéből is maradt egy kisebb töredék. A végét takaró bronzlemezke három bronz pántszeggel volt átütve. Külsőjét vékony ezüst-lemez burkolja. Korhatag. A kardhüvely középtájáról való pánt síma bronzlemez. Szélessége 7 mm. Pántszeggel volt átütve. Sérült. A kardhüvely felső részén arányosan elosztott három karikából szintén maradtak fenn töredékek. *f)* Szíjpántok. A kard szíjazatának összekapcsolására és díszítésére szolgáltak. Az egyik (*f)* ábra) a csuklós-szíjpántok közül való. Lemeze áttört művű. Aranyozott. Díszítménye keskeny léczkeretbe osztott három kör, a melyeket úgy egymás irányában, mint a keret irányában átlók kötik össze. A közök, mint az átlók szalaga hornyolt. A csuklót hármás sarok foglalja egybe. A csukló-tagok 3—3 körülfutó rovátkával vannak díszítve. *g)* Csonttárgy. Ezt is az előző csoportba kell soroznom, mert a kardhüvely mellett volt és nyilván a szíjazat összefoglalására szolgált. Alakja a kőművesek simító szerszámára emlékeztet. Lapját stilizált 8-as minta díszíti. Felső gerinczét három arányosan elosztott lyuk fúrja át. Ezekből kettő 5 mm. átmérővel bíró környilás; a harmadik

1×0.5 cm. nagyságú ovális lyuk. Sarkai kerekre simítvák. Teljes hossza 6.6 cm., szélessége 2.3 cm. *h)* Pántlemez. Sarló alakú. Ebből két példányt emeltem ki. Keskeny ezüst lemezből valók. Szintén a kard szíjzatát díszítették. Az ezen időbeli kardok szíjfoglaló pántjának a tartozékai. A szíjszorító ezen esetben fából volt. A fa-részek elkorhadtak s csupán a szélét díszítő ezüstlemezek maradtak fenn. A fennebb leírt gombok, lemezek és pántok töredékeinek 25 apró darabja egészíti ki a gyűjteményt. *i)* Tőr. Pengéje vas; nyele csont.

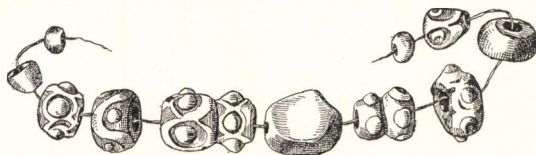
84. sír. *e)* 1/2 n.84. sír. *e)* 1/1 n.84. sír. *f)* 2/3 n.84. sír. *g)* 2/3 n.84. sír. *l)* 1/1 n.84. sír. *j)* 1/2 n.84. sír. *i)* 1/2 n.

Teljes hossza 16.5 cm. Hegyes. A penge 1.3×1.5 cm. széles. A nyélből 8 cm. hosszú darab maradt fenn. Eredetileg hosszabb volt. Négy lapra faragott; vége pedig félköralakúra van lekanyarítva. A bal kézben volt. *j)* Csiholóvas, kovával. Az ismeretes népvándorlaskori forma, felkunkorodó szarvakkal. Hossza 10 cm., szélessége 4 cm. Mellette kovakő. A jobbfelőli czombcsontnál feküdt. *k)* Nyárs. Nyélbe erősíthető nyulvánnyal. Három darabra tört. Hossza 22 cm., szélessége 1×2 cm. Vékony vaslemezről van készítve. Ez is a jobbjánál volt. *l)* Ár, három darab. Vasból. Fanyélre voltak alkalmazva. Hosszúságuk 3.7—3.2 cm. Jobb felől, a medencze táján voltak. *m)* Vaseszköz. Ismeretlen rendeltetésű.

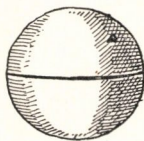

Égés okozta forradás jelei látszanak rajta. Hossza 6.2 cm. *n)* Apróbb vas-tárgyak. Farostok nyomaival. Ismeretlen rendeltetésűek. 4.3—3.8, 2.5 cm. hosszúak. *o)* Bronz lemezke. Töredék. A csipő tájáról. Nagyság 1.4×2.3 cm. *p)* Bőrmaradvány. Tüsző vagy sarutalp lehetett. Nagysága 6.5×4.7 cm. Négy szabályos lyukacska van rajta. *x)* Ételmaradvány. A bal kéznél tojáshéjat, a lábfejeknél pedig csirkecsontokat találtam.

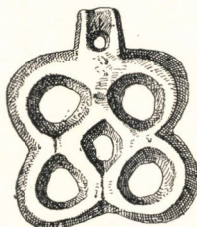
85. sír. Hossza 2 m., szélessége 50 cm. A csontváz alig két ásóymnyira feküdt. Mellékletei: *a)* Gyöngyfűzér. A mellen fűzerszerű sorban volt elhelyezve. A sorozatban van 20 betétes pasztagyöngy, 13 apró üveggyöngy és 2 gyantagyöngy. *b)* Csörgők. Félgömb alakúra préselt ezüstlemezéből valók. Átmérőjük 1.8 cm. A két könyök táján voltak. *c)* Csüngődísz. Olyan, mint a 82. sír *c)* száma alatt leírt tárgy. A bal czomb táján helyezkedett. *d)* Orsógömb.

85. sír. *a)* $2\frac{1}{3}$ n.

85. sír. *b)* $\frac{1}{1}$ n.

85. sír. *c)* $2\frac{1}{3}$ n.

85. sír. *d)* $2\frac{1}{3}$ n.

Agyagból való és barnára van égetve. Alsó és felső felét 3—3 egyenközüen haladó barázdált vonal díszíti. Magassága 2.7 cm., átmérője 3.5 cm., a lyuk átmérője 1.3 cm. Ép. A medenczecsonk alatt feküdt. *e)* Csiholóvas. Egyszerű vaslemez; négy sarka kerekre van szabva. Hossza 11 cm., szélessége 3—2.3 cm. A csontváz baloldalán találtam. *f)* Vaslemez. Hossza 9 cm., szélessége 3.5—4.5 cm. Egyik végén két, a másik végén egy kis lyuk van. Pánt gyanánt szolgálhatott. Törött. Ez is a test baloldali részén feküdt. *g)* Vaskarika. Ugyanonnan. Átmérője 4.2×4.5 cm. *h)* Csirkecsontok. A láb mellett feküdtek.

86. sír. Hossza 2 m., szélessége 78 cm., mélysége 1 m. A koponya jobbra volt fordulva. Mellékletei: *a)* Fülbevalók. A fej két oldaláról. Egyszerű, oldalt nyitott ezüst karikák, melyek oválisan görbülnek. Aljukat 2—2 pántkarika szorítja, melyeket egykor gyöngyszem vagy más csüngődísz ékített. Átmérőjük 2.2×1.8 cm. Az egyik sérült. *b)* Vascsat. Háromszög alakú. Hossza 3 cm., szélessége 2.6 cm. Ép. A medenczecsonk alatt feküdt. *c)* Csiholóvas. Lemezforma. Két vége félkörben hajlik. Hossza 10 cm., szélessége 2 cm. A jobb kézben volt. *d)* Nyárstöredék. Vas. Hossza 12.5 cm., szélessége 1—1.8. cm.

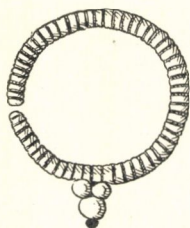

Hegyes. Két darabra tört. A bal kézben találtuk. *e)* Gyöngyök. Két szem. Az egyik sárgás, a másik fekete alapanyagú paszta. *f)* Vaskarika-töredék, visszakanyarodó vastag drótból. Átmérője 2×2.5 cm. *g)* Vascsat-töredék. Két darabka. *h)* Késnyél. Üreges csont. Hossza 1.7 cm; átmérője 1 cm. *i)* Vastárgyak töredéke; két kis darab, farostok nyomaival. *j)* Famaradvány. 2 cm. hosszú s vasrozsdával átitatott darabka. *k)* Bögre. Fekete. A lábfejnél volt, dőlt helyzetben.

87. *sír.* Hossza 220 cm., szélessége 80 cm. A koponya cserepekben. Az erős, vastag koponyafal és a kopott fogazat idős emberre vall. Mellékletei: *a)* Fülbevaló. Két darab. Négyélű bronz drótból való, oldalt nyitott karikák. Az egyik a jobb, a másik a koponya balfelén feküdt. Ez utóbbi kisebb karika, csüngő nélkül. A másikkal a csüngőjéről a gyöngyszem hiányzik. Átmérőjük 2×1.8 c. *b)* Vascsat. Négyzetű keret. Átmérője 3.5×4.5 cm. Ép. A medenczén feküdt. *c)* Vastárgytöredék. A kötözködés alatt volt elhelyezve. Farostok nyomát találjuk rajta. $3.4-3.5$ cm. hosszú és 8 mm. széles. Rendeltesét nem ismerem. *d)* Bögre. Síma felületű. A fej jobbfelőli részén volt. *e)* Bögre. Öblösebb forma. Ez a láb mellett volt. *f)* Állati csontok. A jobb térd mellett csirkecsont és valami nagyobb emlőállat bordacsontja feküdt. A halott mellé helyezett ételféle maradványának kell tartanom.

88. *sír.* Gyermek sírja. A csontváz hossza 81 cm. Mellékletei: *a)* Gyöngyfűzér. Van a fűzérben öt szem apró és egy ikergyöngy. A nyak tájáról szedtem fel. *b)* Bögre. A térdnél volt. Ugyanott csirkecsontok is feküdtek.

89. *sír.* Hossza 2 m., szélessége 65 cm., mélysége 150 cm. A koponya balra fordulva. 20—25 éves fiatal ember sírja. Mellékletei: *a)* Fülbevalók. 2 darab. Haránt rovatkolt bronz drótból készültek. Az anyozás nyoma még látható rajtuk. Oldalról nyitottak; aljukon 3—3 egybeforrasztott gömböcske a dísz, melyek közül az alsó valamivel nagyobb. Átmérőjük 2.5×2.5 cm. *b)* Vascsat. Kerete négyzetalakú. Átmérője 3.5×4 cm. Ép. A bal cizomcsonton volt. *c)* Csát. Tojásdad alakú. Vékonyabb drótból való. Ép. Átmérője 2×2.5 cm. A medencze közepéről. *d)* Kés. Kisebb fajta. Hegyes. Hossza a nyélzeggel együtt 11 cm., pengéje 1—1.5 cm. széles. Vas. A medencze jobbfelőli részén volt. *e)* Vaskarika. Közvetlen a kés mellett feküdt. Átmérője 3.5 cm. Ép. *f)* Vascsat-töredék, három darabban. A medenczéről. *g)* Csiholóvas. Két darab összerozsdásodott keresztbetett vasból van. Drótozott. Mérete 5×2 , illetve 4×2.5 cm. A jobb kézben volt. *h)* Bögre, □-alakú szájjal. Magassága 11.5 cm., szájbősége 8 cm., fenékmérete 8 cm. Az ismert durvaművű kézzelgyúrt forma. A jobboldali lábfej alatt feküdt. *j)* Ételmaradék. Valamely emlős állat csontjai. A jobb láb bokájánál találtam.

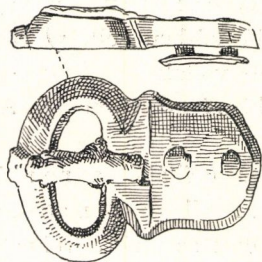

89. síé. *a)* $\frac{1}{1}$ n.

90. *sír.* Hossza 200 cm., szélessége 65 cm., mélysége 200 cm. A fej balra volt hajolva. A koponyát kiemeltük. E sír mellékletei: *a)* Szíjvég. Táskalakúra hajlított egyszerű síma bronzlemez. Elöl egyenesen, alul félkörben záródik. Elejét egy egyszerű keskeny lemezből való pántkarika díszíti és két pántszeg szorítja össze. Hossza 7 cm., szélessége $2.5-3$ cm. *b)* Szíjmaradvány.

A fent leírt szíjvégben találtam. Az öltések nyoma, valamint a fonál, a melylyel össze volt varrva, még szépen látható. *c)* Szíjvég-töredék. A fentinek a párja lehetett. Darabokban került elő. *d)* Szíjvég. Táská-alakú. Kicsiny. Széle egyenesen, alja pedig félkörben hajló. Középe pántszeggel van átütve; vége pedig keskeny pántkarikával szegett. Hossza 1·7 cm., szélessége 2·5 cm. A szíjvégek a medencze bal részén és a csigolyák alatt voltak elhelyezve. *e)* Pityke. Félgömbfejú. Bronzlemezből van préselve; közepén szegecskéje van, melylyel a szíjhoz vagy a ruhához volt erősítve. Ez is a medencze balfelőli részén volt. *f)* Szíjpánt. Négyzet alakú bronzlemez, mely öt pántszeggel van átütve. A szegecskék hossza 6·7 mm. A lemez 2×2 cm. A medencze-csonton feküdt. Ugyanott volt a párja is. *g)* Csát. Bronz. Peczege vas. A csatkeret ovális A szíjszorító-lemez pajzsalakú bronz öntvény, melyet két aklaszeg tart össze az alsó szorító-lemezzel. A szíjszorító a csatkerettel összefügg. Hossza 3·5 cm., a karika szélessége 2·5 cm., a szíjszorító-lemezé 1·6 cm. A szíjszorító-lemez alsó felén vázonszövet lenyomata látható. A hátgerincz alól emeltem ki. *h)* Gyöngyszem.

go. sír. g) 1/1 n.

go. sír. n) 1/2 n.

Barnás pasztából való. Kerületén sárgas betétfonadék a dísz, melynek közepén pont van. Mogyorónagyságú. A lyuk irányában lapított. Átmérője 1·3 cm. A medencze alatt feküdt. *i)* Vascsat. Ferdére nyomott példány. Ép. Hossza 6 cm., szélessége 4—4·5 cm. A medenczén volt. *j)* Vascsat. Égés hagyta nyomokat látunk rajta. A csatkeretbe valami nyársforma vaseszköz volt beletűzve. Nagysága 3·5×4·5 cm. A bal kézben volt elhelyezve. *k)* Vascsat. Az öv tájáról. Mérete 3×3·5 cm. Ép. *l)* Edény- vagy pohárfül-töredék. Üveg. Máza kékes fényű. Külső fele haránt hornyolt dísz mutat. Hossza 2·5 cm., szélessége 0·7 cm. Görbülete csekély. A medencze alatt feküdt. *m)* Késpengék vasból. Két darab. Fatok rostjai láthatók rajtuk. Hegyesek. Méretük 12·5×2 cm., illetve 10·5×2 cm. A medencze mellett volt mind a kettő. *n)* Nyílhegyek. Két darab. Vas. Háromélű, karcsú formák. Mindkettő a balkézben volt. Nyélbeütésre alkalmas nyulványuk van. Hosszúságuk 6·5—7 cm. *o)* Csatabárd vagy fokos. Vas. Nyele fából volt, a melyet az eltemetett harcos a bal kezében tartott. A nyél teljesen elkorhadt. A baltafej hossza 16 cm., szélessége 4 cm. Ele felé ívben hajlik s a lyuk felé 2 cm.-nyire keskenyül. Fokának kiugrása 3 cm. A nyéllyuk mindkét oldal-felőli nyílásánál hegyesen kiszögellő gyámnylványa van. A czombcsont mellett feküdt. Erősen elrozsdásodott és megrongált állapotban került felszínre. *p)* Bögge. A lábfejek között feküdt.

91. sír. Hossza 200 cm., szélessége 80 cm., mélysége 40 cm. A fej balra volt fordulva. Mellékletei: *a)* Fülbevaló. Ezüst karika. Nyitott. Elnyomódott. A másinak csak a fele van meg. Átmérője 2 cm. *b)* Vascsat. Kerete négyszögű. Hossza 4 cm., szélessége 3,5 cm. Ép. A mell balfelén volt. *c)* Vastárgy. Hengerforma cső. A csőben egy 3 cm. hosszú vasdrótot találtam. Hossza 7 cm., átmérője 1,2—1,5 cm. Rendeltetése ismeretlen. *d)* Orsógomb. Korongalakú. Palakóból van csiszolva. Átmérője 7,3 cm., vastagsága 1 cm. Közép-

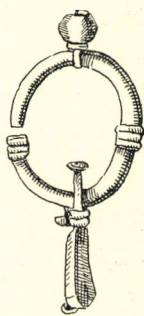
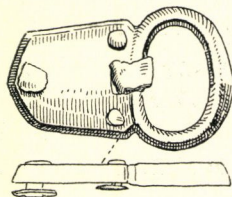
91. sír. *c)* $\frac{2}{3}$ n.91. sír. *d)* $\frac{1}{2}$ n.

pontján 7 mm-es szabályos lyuk van. A bal lábszárnál találtam. *e)* Gyöngyfűzér. 16 szem. Üvegből valók. Apróbb-nagyobb szemek. Van köztük három ikergyöngy és egy borsónagyságú is. A többi apró, zöldes fényű. *f)* Vaskés. Pengéje hegyes. Két darabba tört. Hossza 13,5 cm., legnagyobb szélessége 2,3 cm. A jobb lábszár mellett fekvő jobb kézben volt. *g)* Bögrék. Két darab. Mind a kettő jobbfelől, a lábfejek mellett voltak.

92. sír. Kinyomozott sír. Csak a bögrét emeltem ki. A sír feltárása a jövő évbeli kutatások sorára maradt.

A sírmező területének kinyomozása céljából a munkálatokat a sárgagödör nyugoti oldalára is kiterjesztettük. A siker nem maradt el, mert a símára lenyesett felső talajon egész sora rajzolódott az újabb síroknak. A feltárt sírok tartalmáról az alábbiakban számolhatok be.

93. sír. Hossza 210 cm., szélessége 70 cm., mélysége 90 cm. A sír fenekén, bal oldalról fakorhadmányt találtunk. Egyéb mellékletek: *a)* Fülbevalók. Két darab. Ovális alakú, oldalt nyitott bronzkarikák. A nyitott végek alsó fele

93. sír. *b)* $\frac{2}{3}$ n.93. sír. *a)* $\frac{1}{1}$ n.93. sír. *c)* $\frac{1}{1}$ n.

drótpánttal s a karika átellenes oldala hasonló pántkarikával van díszítve. Alján tüskés fityegő van, melyen ismét hosszúkás üveggyöngyből való csüngő lóg. Ezzel átellenben is van egy kisebb tüske, melyen gyöngyszem ült. A karika felső részét is gyöngyszem díszíti. *b)* Orsógomb. Felül csonka kúp, alsó fele gömbölyded. Barnára égetett agyagból való. Magassága 2,5 cm., szélessége

4 cm. A lyuk 0·7 cm. Oldala kissé sérült. A jobb kézben volt. *c)* Bronzcsat. Ovális kerete egy tagban van a pajzsalakú szíjszorító-lemezzel. Ez utóbbit három lapos, korongfejű pántszeg szorította a szíjra. Peczege vasból volt, elrozsdásodott. Hossza 3 cm. Ebből 1·4 cm. a karikára, a többi a lemezre esik. A karika 1·8 cm. széles; a lemez csak 1·5 cm. Ép. A medenczén volt. *d)* Bögre. Jobbról a fej mellé volt helyezve. A jobb kézfej mellett pedig csirkecsontok feküdtek.

A sárga-gödör nyugoti oldalán a sírok bontását 1909. évi július hó 26-án Bellosics Bálint bajai tanítóképző-tanár és Greiner Endre tanító szíves közreműködésével tovább folytattam. Az ásatás eredményéről a következőket jegyeztem fel.

94. sír. Hossza 237 cm., szélessége 92 cm. Ez a sír az előző évben felbontott 93. sz. sírtól 1·9 m-nyire feküdt. Mélysége 106 cm. A csontvázat hanyattfekvésben s igen korhadt állapotban találtuk. A csontváz hossza 175 cm., a vállcsúcsok egymástól való távolsága 36 cm. volt. Idősebb férfi csontváza. A koponya fala 7—9 mm. Mellékletek: *a)* Orsógomb. Feketére rosszul égetett ismert minta. Sérült. Jobbfelől az öv táján feküdt. *b)* Bögre. A jobb kézben, dőlt helyzetben találtuk. Már a földben elnyomódott. Magassága 9 cm; fenék-átmérő 5·5 cm., szájbősége 7 cm. Pereme kissé kihajló. Gyengén égetett. Egyik oldala fekete, a másik vörhenyes. A bal könyök táján hasított állati csont feküdt.

95. sír. Hossza 237 cm., szélessége 74 cm., mélysége a földszinttől 65 cm. A csontváz hossza 168 cm., a vállcsúcsok távolsága 35 cm. 25—30 éves férfi csontváza. Mellékletei: *a)* Bögre. Magassága 13 cm., feneke 10 cm., szájnnyílása 12·5 cm. Vörhenyes. A bögre nem a csontváz mellett, hanem jóval magasabban, a felszíntől 31 cm-nyire feküdt. A fej mellett egy állati csontot is találtunk.

96. sír. Hossza 222 cm., szélessége 92 cm., mélysége 95 cm., A koponya balradőlt helyzetben volt. A vállcsúcsok távolsága 34 cm. Mellékletek: *a)* Lúdtojás héja. A koponya balfelén egymás mellett három ilyen tojás töredékét állapíthattuk meg. *b)* Kapocs-töredékek 2·7 cm. hosszú horgos vasdrótból. A tojások mellett voltak. *c)* Késpenge. Két töredék; együtt 6 cm. hosszú és 1·2 cm. széles. A bal könyök táján találtuk. *d)* Kés. A bal kézben s a jobb czombon feküdt. Hossza a nyélnyulvánnyal együtt 11 cm. Hegye letört. *e)* Pánt. Hossza 3·2 cm. *f)* Bögre. A jobb láb aljánál, a boka táján dőlt helyzetben feküdt. Törött. A sírban, 91 cm. mélyen, korhadt fatörmelékre akadtunk.

97. sír. Hossza 206 cm., szélessége 96 cm., mélysége 1 m. A koponya balra tolódott. A vállcsúcsok távolsága 41 cm. Mellékletei: *a)* Bögre. Jobbfelől a fej mellé helyezték. Mellette csirkecsontok voltak. Magassága 11 cm; feneke 8 cm; szájbősége 10 cm. Fekete. *b)* Kés. A bal kézben találtuk. Hossza 13·2 cm. Oldalán farostok nyomait látjuk. Két darabba tört. *c)* Vascsat, a medencze jobb oldaláról. Hossznégyszet-alakú kerete 4×3 cm. Ugyanott tojás-héját is találtunk.

98. sír. Hossza 234 cm; szélessége 69 cm; mélysége 91 cm. A koponya

összenyomva. A vállcsúcsok távolsága 39 cm. Mellékletek: *a)* Bronzcsat. Kerete □-alakú. Átmérője 3×2.5 cm. Ép. A gerincz alatt volt. Ugyanott: *b)* Bronzpityke. Sima, korong-alakú lemezből való gombfejek. Két darab. Tartozékaik is megvannak. *c)* Bronz fülbevalók. Két darab. Egymásba akasztva, a bal kézben találtuk. Egyszerű nyitott végű karikák. Átmérőjük 2 cm. *d)* Szíjvég. Bronz öntvény. Széle egyszerű keret. Díszítése egymást keresztező léczecskékből áll. Szíjfoglaló nyílásánál egyenesen záródik; alsó része pedig czímer-pajzshoz hasonlóan csúcsosodik. Hossza 7 cm; szélessége 2 cm. Ép. A lágyék táján feküdt. *e)* Kés. Erős, vaskos penge. Hossza 20 cm., melyből a nyélre 7.8 cm. esik. Három darabba tört. A bal czombon helyezkedett. *f)* Bögre. A két lábfej között találtuk. Magassága: 14 cm; feneke 9.4 cm; szájbősége 13 cm.

99. *sír.* Hossza 190 cm., szélessége 66 cm. Feldúlt sír. Az összehányt csontok között egy fekete bögre cserepeit és néhány csirkecsontot találtunk.

100. *sír.* Hossza 230 cm; szélessége 82 cm; mélysége 97 cm. A csontváz hossza 172 cm; a vállcsúcsok szélessége 36 cm. Mellékletei: *a)* Kés- vagy nyílpenge. A koponya baloldalánál találtuk. Vas. Farostokkal van tele. Mellette égett vas-salakdarabkák voltak. *b)* Függő. Négyélű ezüst karika. Nyitott. Alul üveggyöngy fityegője van. Ép. *d)* Bronzrozetta. Egyszerű préselt kerek bronz-lemez. Középe lyukas. Pereme hornyolt. *e)* Vascsat. Négyzetkeretű ismert minta. Törött. A rozettával együtt, a medencze balfelőli részén találtuk. *f)* Vaskarperecz. Két darab. Mind a kettő a bal kézfejre volt húzva. Átmérőjük 7 cm. Vastagabb drótból vannak kovácsolva. *f)* Bögre. Korongolt. Szájbősége 11 cm. Vörös. Törött. A bal láb mellett feküdt.

101. *sír.* Hossza 139 cm; szélessége 115 cm; mélysége 105 cm. Feldúlt sír. 1 m. mélyen égett állati csontdarabkát találtunk. Egyéb leleteink a sírból: *a)* Késpenge vagy pánt. A medencze irányában hegyével lefelé fordítva találtuk s azt a látszatot keltette, hogy azt a sír behantolása alkalmával dobták le a sírgödörbe. Vas. Hossza 12 cm; szélessége 2.5 cm. Oldalt görbült. *b)* Ismeretlen rendeltetésű vastárgy. Alakja a kettős ágú halász-szigonyra emlékeztet. Három darabba tört. A balláb táján feküdt, de ez is nélkülözte a rendszeres elhelyezést. *c)* A széthányt csontok között két bronz karperecz is volt. Nyitott végük felé vastagabbak. Egyszerű, 5 mm. vastag bronzdrótból valók. Átmérőjük 7 cm. *d)* Orsógomb. Fekete. Rosszul égetett. Alul is, felül is háromszorosan hornyolt vonal díszíti. *e)* Bronzkarika. Egyik oldala vájolt. Az orsógomb mellett a medenczén volt. Átmérője 2 cm. *f)* Bronz-rozetta. Hatszögűen tagolt lemez, melynek belső részét pontsorokból alakított kör díszíti. Átmérője 2 cm. Vékony bronzpléhből van préselve. *g)* Gyűrű. 5 mm. széles bronzpléhből való. A bal kéz ujjai mellett találtuk. Három darabba tört. *h)* Késpenge-töredék. Vas. 6 cm. hosszú. A késpenge nyélnyulványa lehetett. Farostokkal van tele. A fej jobboldalán találtuk. Ugyanott volt egy ép vaspánt is. *i)* Nyilván tegezfoglalat gyanánt alkalmazták. Hossza 7 cm. *j)* Gyöngyfűzér a nyak körül. A fűzérben igen sok apró, kendermagnagyságú fekete és szürke üveggyöngy van. Van ezenkívül egy vörös és két szürke anyagból készült paszta-gyöngy is és számos dinnyemag formájú opák-gyöngyszem. *k)* Kapocstöredékek. Az alsó

lábszárak között voltak. Mellettük volt *l)* egy kisebb vaskapocs is. Hossza 3 cm. *m)* Vasabroncs-töredékek. Belső felükön farostok vannak. Kisebb méretűknél fogva, tegezfogaló-abroncsoknak kell tartanom. A lábfejeknél voltak. *n)* Bögre. Magassága 14,5 cm; fenekének átmérője 10 cm; szájbősége 9 cm. Ez is a lábfejnél volt. Dőlt helyzetben találtuk.

102. sír. Hossza 214 cm; szélessége 113 cm. Feldúlt sír. A térd táján egy bögrét találtunk.

103. sír. Hossza 231 cm; szélessége 84 cm; mélysége 80 cm. Mellékletei: *a)* Vascsat az övről. Két darab. Mind a kettő hosszúnégyzet-keretű. Méretük: $3 \times 3,5$ és $2,5 \times 5$ cm. Épek. *b)* Bögre. A csípő és a bal kar táján, haránt dőlt a hasra. Egyéb nem is volt mellette.

104. sír. Hossza 210 cm; szélessége 77 cm; mélysége 79 cm. A csontváz fejfelőli része a sárga-gödör szélére esett. A koponyát már korábban kipiszkálhatták. Mellékletek: *a)* Gyöngyszemek. A fűzéből csak két szemet találtunk meg a mellen. Az egyik dinnyemagforma barna opák, a másik kékes üvegből való hármasszögletes. *b)* Kés. Vas. Rövid vaskos pengéjének hossza 10 cm. A balkézben, a térdre helyezkedve feküdt. A nyak táján égett csontot és egy juhtól származó csontdarabot; az alsó lábszár között pedig *c)* egy sérült fekete bögrét találtunk.

105. sír. Hossza 237 cm; szélessége 97 cm. Az úttest építésekor a munkások feldúlták. A csontvázat a sír közepén, egy rakásra hanyva találtuk. A csontok között csupán egy bögrétöredék volt.

Július 29-én az úttest másik oldalára tettem át a munkálatokat. Ez alkalommal a Varga-féle kert sarkától a műút hídjának a sarkáig egy másfél méter széles és másfél méter mély árkot vonattam, de e részen már egyetlenegy sírt sem találtunk. Másnap a Varga-féle kert kerítésének a tövében folytattuk a kutatást. Itt az eredmény a következő volt:

106. sír. Hossza 213 cm; szélessége 89 cm; mélysége 190 cm. A benne talált csontváz 177 cm hosszú volt. A koponya balra volt fordulva. Mellékletei: Vascsat. A medenczéről. Törött. *b)* Ugyanaz, a bal cizombról. *c)* Kés. A jobb kézben találtuk. Hossza 10 cm. Két darabba tört. *d)* Bögre. Magassága 13,5 cm; fenékátmérője 7 cm; szájbősége 9 cm. A térd jobb oldalán, csirkecsontok mellett feküdt. A lábfejek fölött hamumaradványt találtunk.

107. sír. Hossza 188 cm; szélessége 77 cm; mélysége 172 cm. A koponya balra dőlt helyzetben feküdt és cserepekre törött. A csontváz teljes hossza 160 cm. Mellékletei: *a)* Tör. Vaskos, hosszabb penge. Két darabba tört. Teljes hossza 22,5 cm; szélessége 1,5 cm. *b)* Kés. 12,5 cm. hosszú. Hegyes. Ép. Mindkettő a bal kézben volt. *c)* Pánt- és lemeztöredékek vasból. A tör és a kés tokjának és szíjazatának összefoglalására szolgáltak. *d)* Bögre. Az ismert fekete, gyengén égetett és kézzel formált mintából. Középnagyságú. Dőlt helyzetben, a láb mellett feküdt. A bal kéz mellett csirkecsontokat is találtunk.

108. sír. A sír közvetlen a Varga-féle kert kerítésének a tövében húzódik. Mélysége 1 m; szélessége 56 cm. Éppen a sír fölött húzódott egy régi árok is. Aláásással feltártuk a sírt, de a csontváz hiányzott belőle. Az egykori árokból, a földdel együtt ezt is kihányták. A bögrét azonban megtaláltuk.

Magassága: 12,5 cm; kihajló peremének átmérője 9,5 cm; feneke 7,5 cm. Ép. Dőlt helyzetben találtuk.

109. *sír.* A sír mélysége 170 cm. Fiatal férfi csontvázát találtuk benne. A vállcsúcsok szélessége 29 cm. Mellékletei: *a)* Vaskarperecz-töredékek. A váll jobbfeleli részéről. *b)* Vascsat töredékei a gerinczen. *c)* Vascsat, a jobb czomb tövében. Ép. Négyzetkeretű. Mérete: $2 \times 2,5$ cm. Ugyanott tojánhéj is volt. E sírből a szokásos bögre hiányzott.

110. *sír.* Hossza 180 cm; szélessége 5,1 cm; mélysége 125 cm. 10—12 éves gyermek sírja. A koponyáján egy fagyökér hatolt át s azt cserepekre törte. Mellékletei: *a)* Késpenge. Hossza 14 cm. Három darabba tört. A jobb kézben volt. *b)* Vascsat-töredék a czomb tájáról. *c)* Orsógomb-töredék. Vörhenyes, gyengén égetett agyagból. Balkezében tartotta. *d)* Kis bögre. Sérült.

111. *sír.* Ez a sír is a kert kerítése alá húzódik. Gyermek sírja. Mélysége 150 cm. A koponya cserepekben. A vállcsúcsok egymástól való távolsága 24 cm. Mellékletei: *a)* Fülbevaló. Ezüst. Egyszerű nyitott karika. A koponya jobb oldaláról. A párját nem találtuk meg. *b)* Vascsat a medenczéről. Törött. Bögre nem volt a sírban.

112. *sír.* A hosszúságát és a szélességét nem állapíthattam meg pontosan, mert ez is közvetlen a fal mellett húzódott. Iránya nyári K Ny. Mélysége 190 cm. A koponya 25 cm-rel magasabban feküdt, mint a csontváz többi része. Igen érdekes a test elhelyezése is. Amíg a koponya és a test felső része a sír végének a bal sarkában feküdt, a lábak a sír másik végében, az ellentétes sarok irányában húzódott. Mintha a sírbatételnél szorosan a kelet-nyugoti irányt keresték volna. Mellékletei: *a)* Csát az övről. Egyszerű forma. Vas. Törött. *b)* Kés. 12,5 cm. hosszú. A bal kézben volt. Három darabba tört. *c)* Kapocs-töredék a jobb térdnél. Ezeken kívül az alsó lábszárak alatt egy nagyobb emlőstől való csontot, mellette pedig — a lábfejek közelében — egy fekete bögre töredékeit találtuk.

113. *sír.* Mélysége 170 cm. A vállcsúcsok távolsága 41 cm. A koponyáról és a fogazatról ítélvén, javakorbéli férfi csontváza. A fej alatt hamumaradványt, a jobb vállnál pedig famaradványt találtunk. Egyéb mellékletek: *a)* Vascsat-töredék a medencze balfeléről. *b)* Kés. A jobb kézben volt. 15,5 cm. hosszú. A fanyél rostjának a lenyomatával. *c)* Kapocs-töredék égési salakkal. A bal kézben volt. Mellette állati bordacsontok is voltak. A bögre itt is hiányzott.

114. *sír.* Mélysége ennek is 170 cm. Felnőtt ember sírja. Melléklete egy kis fekete bögre.

115. *sír.* Melléklet nélkül.

Gubitzka Kálmán.

A GÁVAI SÍRLELET. (SZABOLCS M.)

A nyiregyházai muzeum nagyerdemű alapítója, dr. Jósa András szivességéből foglalkozhatunk ezzel a sírlelettel, melyről ő maga nem régen Winkler Elemér szép rajzai kíséretében adta az első közlést.*

Munkások földmunkálatoknál akadtak a leletre. Nem épen kegyetelenen bántak véle. Biztosra vehető, hogy értékes darabok kezükön elsikkadtak és a megmentett tárgyakat sem kimélték, mint a hogy ábráink mutatják. Csupán néhány aranyékszer és néhány egyéb kisebb holmi maradt épségben.

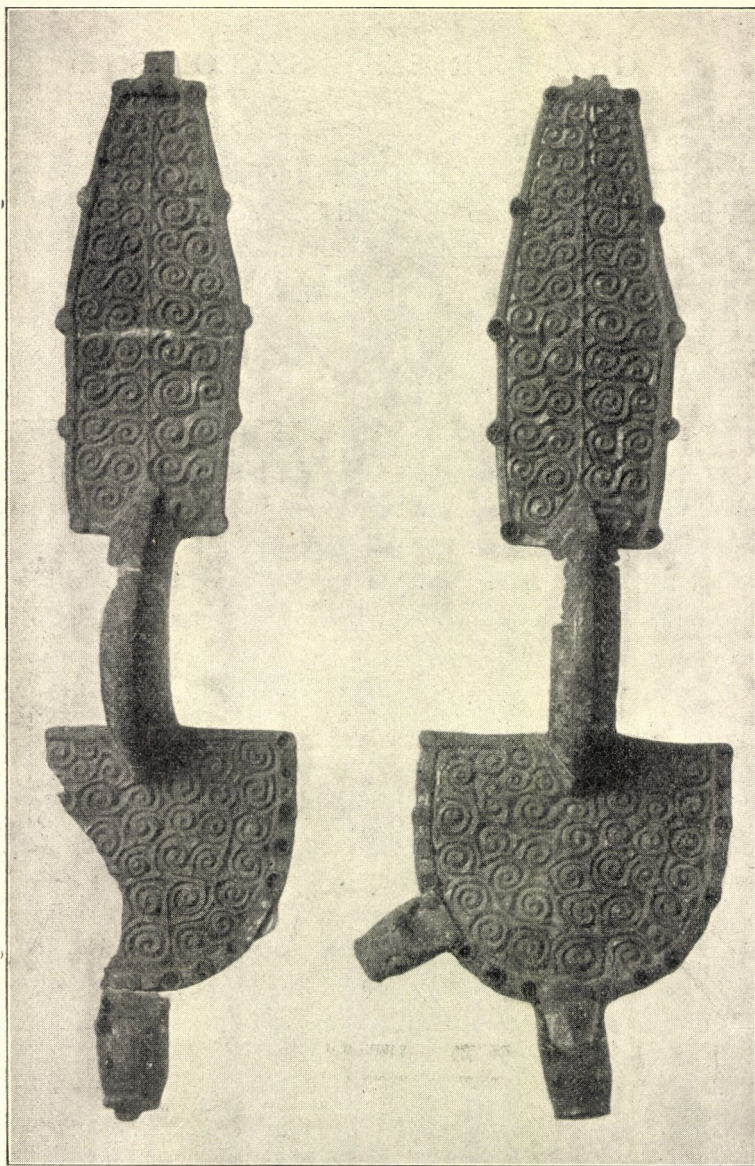
Hogy a lelet sírból és pedig női sírból való, majdnem biztosra vehető. Erre mutat a megmentett tárgyak mineműsége. Van két nagy női fibula, egy díszes csat, egy nagyobb és egy kisebb aranycsüngő, néhány aranygyöngy, három borostyángyöngy és a női készséghez tartozó három bronztárgy. Veszendőbe ment egy, talán több karperecz, melyről a munkások tudtak. Lehet, hogy gyűrű és fülönfüggő is volt a sírban, talán volt ékszeres tű is és bizony volt a sírban nyakláncz is lehetett kis fémtükörke és egy vagy több cserépedény. Ezt a föltevést azért kockáztatjuk, mert az eddig ismert a régibb középkorból való sírleletekben mindezekre a tárgyakra idézhetők példák. Nem akadt még oly lelet, a hol mind e tárgyak ugyanabban a sírban együtt voltak, de lehet, hogy csak nem sikerült még egy jobbmodú nő sírjának tartalmát teljes épségben megmenteni.**

A lelt tárgyak a régibb középkorból valók: ezt minden hozzáértő első tekintetre fölismeri. A fibulák alakja és díszítése és az aranyékszereken a rekeszekbe foglalt almandinok a tárgyak stílusának a megítélésére határozott támpontokat nyújtanak.

* A «Muz. és Könyvt. Értesítő IV. évfolyamának 227—240. lapján.

** Analog női sírleleteknek itt adjuk az áttekintését az Alterth. d. fr. Mittelalters III. kötete alapján a) az alföldön a pusztai bakódi sírokból megmentett tárgyak: egy nagy és két kis fibula, egy csat, karpereczek, nyaklánczok, gyűrűk, edények (i. h. 1—4. tábla). A bókény-mindszenti temetőből fibulák, csatok, csüngők, tükör stb. (56. tábla). — A donáti temető 3. sírjából szűrőkanálka, a 4. sírből csíptető (447. tábla). — A mezőberényi sírból fibula, fülönfüggő, csat, csíptető stb. (38. tábla). — A mezőkaszonyi sírből fibulák, csatok, tükörke, üveggyöngyök stb. (44. tábla). — A perjamosi sírokból: fibulák, fülönfüggő, borostyángyöngy, apró aranygyöngy (6—7. táblák). — A pesséraddesi sírből, női készség (269. tábla). — A szentesberekháti temető 34., 35., 36., 37. sírjaiból fibulák, csatok, fülönfüggők, gyöngyök stb. (454. és 455. táblák). b) Felső vidéken Hevesmegyei sírből fibula és csat (441. tábla). — Szécsényi sírből csat, gyűrű, csüngő, borostyángyöngy, pálczácska női készségből stb. (48. tábla). — Tiszafüredi sírből fibula, karperecz (442. tábla). c) Dunántúli sírmezők. A bezenyi temetőben a 2., 8., 17., 20. sírből csíptető, gyöngyfibula, csat, csüngő, gyűrű stb. (57. tábla). — A csornai sírokból fibula, csatok, gyűrű, díszű, tükörke, üveggyöngy stb. (13. tábla). — A czikói temetőben több női sír volt, a 230. sírban volt szitáló korongocska (213. tábla). — A keszthelyi temetőkben volt női sírok részletéből csupán félholdas csüngőt idézünk (105. tábla 7. sz.).

I. 1. és 2. sz.

A fibulák (I. tábla) sajátos formája iránt eléggé vagyunk tájékoztatva.* Még a római császárság idejében keletkezett a típus és kisebb-nagyobb változásokon ment keresztül, melyek hol a félkorongú fejtagját, hol a félgűrűs nyakát, hol pedig a tompa szögökben megtörtént szélekkel hosszúra nyúló végső lemezt változtatták, fönn tartotta magát jóformán a régibb középkor végéig. A fél korong a gávai pél-

* Alterth. d. früh. Mittelalters I. 317. és köv. lapokon.

dányoknál kicsit megnyúlt és a széléből öt helyen állati fejek állottak ki; ezek a korábbi időszakban ott jelenkező gombok helyébe léptek.

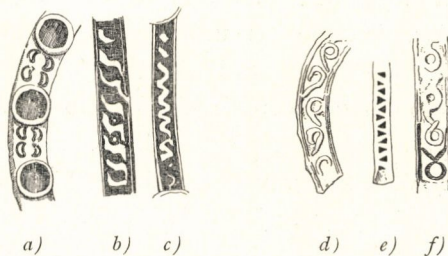
A hajlam állati főket léptetni a gomb helyébe már a IV. század végéről való egyik szilágy-somlói aranyfibulán volt meg.* Hazánkban más-kor is láttunk a fibula szélén állatfőt. A mező-kaszonyi fibulák állatfejei közel járnak a gá-vaiakhoz,** szintén tompa szájú állat szarvait mutatják. Közömbös lehet, hogy az ötvös szán-dékát helyesen ismerjük-e föl, ha az állatfőt

I. 3. ábra. a) 2. sz. fibula oldalsó nézete.

Állatfejek a két fibulán: 1. Az állati fej fölülről és oldalt tekintve az első fibulán. 2. Állati fej fölülről és oldalt tekintve a második fibulán. 3. Későbbi toldás a második fibulán.

II. a) részlet a fibula fején, b) a nyakon, c) a lábán, d) részlet a csat tűskéjének az oldalán, e) a tűske gerincén, f) a csat lábfelelő lemezén.

tinónak véljük. Technikai szempontból megjegyzendő, hogy az állati főt nem egy tagban öntötték a fibula egészével, de külön és csupán aklákkal erősítették a fibula szélére. Az öt főből, a tengely irányában álló fej nagyobb, a többi kisebb volt; egyik fibulán (2. sz.) megmaradt két fej, a másikon csak egy. Megállapítható, hogy az egyik nagy fej (1. sz.) későbbi pótlás. A fej ugyan meglehetősen hasonlít a másik nagy fej-

* U. o. III. köt. 21. tábla 5. és 23. tábla 14. és 15.

** A mezzáthi fibulák u. o. III. k. 44. tábla 1 a), b).

hez, de abban különbözik tőle, hogy hiányzik róla az a hármásával rakott sok kis beponczolt köröcske, a mivel az első fők aranyozott fölületét díszítették és még inkább szembetűnő, hogy a pótlásul szolgáló fejnek félgömböcs idomú kidülő szemeit az alappal egyszerre öntötték, nem apró almandinokból alakították, mint a másik két megmaradt állatfőn. II. ábra.

A fibula fej, nyak és lábtágját egy tagban öntötték, szürke keverékfém¹ből, a fej- és láblemez alját megezüstözték, a fölület felső ú. n. ékmetszetű dísszel borított lapjait megaranyozták. A fej- és láblemezt lécztaggal keretelték be. Az ú. n. ékmetszés egyszerű, dupla vagy közös vonalból kiinduló többszörös körtekercsek idomait mutatja. A nyak két oldalát egymás mellett egyszerű vagy dupla ékmetszésű tekercsek borítják. A lábul szolgáló lemez középső tengelyén végig egymással egybekötött kettős háromszögökből alakuló gerincz vonul, jobbra-balra tőle megközelítőleg egyformán sorakoznak ékbemetszett dupla és többszörös körtekercsek. A sajátos disztízi mód lényege az, hogy a mustra az egymás mellett haladó háromszög metszésű két barázda közt emelkedő gerincz vékony vonalában érvényesül; Riegl szerint, a ki legbehatóbban értekezett róla,² már a III. század kezdetétől fogva létezik és végig kíséri a régibb középkort. Nem szorítkozik az ötvösségre, de a kőemlékeket és famunkákat is ékítik vele. Elnevezését a favéséstől kapta (Kerbschnitt), de téves a föltevés, hogy onnan származott át a fémművességbe. Úgy vélem, hogy a ponczoló technikának a nyomában fejlődött,³ az állapította meg a szögös aljú mélyedésekkel járó disztízt, melyet utóbb más technikában, a fémöntésben is megtartotta. Riegl megpróbálta az általa ismert ékmetszésű emlékeknek chronologiai csoportosítását. Utóbbi vizsgálatok révén is helyeseknek bizonyultak az ő korhatározásai. Valószínűleg nem messze vagyunk az igazságtól ha a gávai fibulák korát az V. század közepétől a hatodik század közepéig terjedő évszázadra tesszük. Az antik ízlés mustrái és kézművességi ügyességei ebben az időszakban a barbár törzsohknél is meghonosultak, de úgy, hogy a barbarok alantabb járó ízlése is érvényesül e mintákban. A fibulák nyakának keskenysávú gerinczén talán legtalálóbban lehet az antik ízlés barbár átváltozását észlelni. Az itt bemutatott mustra (a) vonul rajta végig. A sáv ezüstsínű fényes fölületébe nielloból készített mustrát helyeztek. A mustra helyes képe csak két helyen észlelhető: ferdén álló vonalak párhuzamosan ismétlődnek, a közepén körre szélesbül a vonal, a kör közepén még két esetben

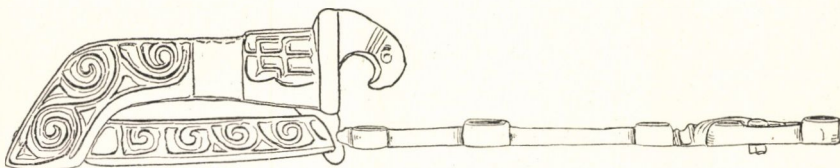
¹ Dr. Loczka József n. muzeumi igazgató ör szives volt a 2. számú fibulából származó fémdarabkát vegyi elemzés alá fogni. A megejtett minőséges elemzés arra vezetett, hogy legtöbb a keverékes fémbe az ezüst és réz, azonkívül van csekélyebb mennyiségű ólom és horgany.

² Riegl: Die spätrömische Kunstindustrie I. 1901. 154. s k. 1.

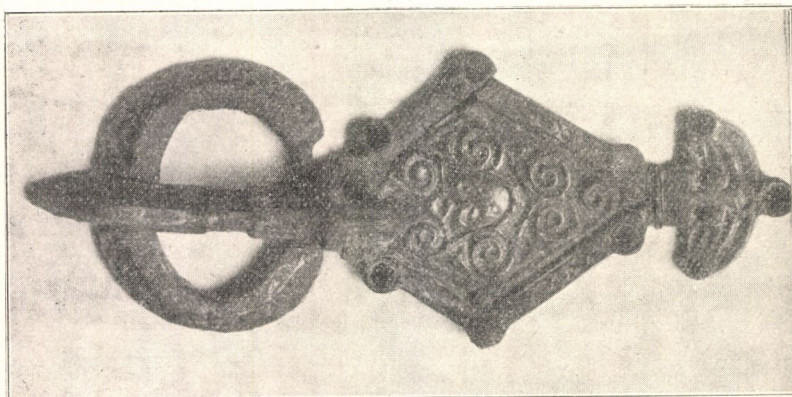
³ Lásd Alterth. des frühen Mittelalters I. k. 690. l.

látszik fehéren a kör közepe, legtöbbször csupán kinagyoltan adja a fekete folt a mustra sejtelmét. Ime az antik niellotechnikát még ismerik, de nem elég ügyesen kezelik, hogy a szándékolt mustra érvényesülhessen. A lábat szegélyező léczkeret felső sávjában is ugyanezt a bizonytalanságot tapasztalni. Csakhogy itt már alig ismerni reá a tervbe vett mustrára, nyilván zig-zeg dísz terveztek, e helyett hullámozó fehér sáv vonul a niellos síkon, de a hullámok szabálytalanok szakadozottan állanak és némelyik idom nem példáz sem hullámot, sem szögöt. A léczet vele együtt öntött körfoglalásokban ülő síma vörös kövek (almandinok?)

b)

a)

III. ÖVCSAT A GÁVAI LELETBEN: a) FELÜLRŐL TEKINTVE, b) OLDALNÉZETBEN.

ékítik, a fejtagon is van ily díszítés. A kiemelkedő gyűrűs foglalások közt a léczbe két párosan álló félhold alak van beponczolva, a köz fölületét a félholdakkal együtt megaranyozták. A félholdak szabálytalan idomuak és nem is állanak mindig kellő helyen, ez is példa a barbárok gondtalan kezelésére; viszont azt kell hinnünk, hogy igen ügyes ötvösök tanításának eredménye lehet, hogy a gyűrűkbe helyezett kövek csiszolása oly gondos és hogy a kövek tűzét a kő alá helyezett rovátkolt aranylemezzel (folia) fokozták. Az a tény, hogy a kövek számára nem készítettek külön rekeszeket, mint tették az ötvösök aranyékszereknél, de véle öntötték a fibulával, szintén barbárok kényelmes művelési módokat kereső műhelyeire utal.

A polygon lemez külső (felső) végén megcsonkult peczeg áll ki, letört az idom, melynek erősítésére szolgált. Úgy véljük, hogy laposan kidomborított állati fej lehetett, talán olyan, a milyen későbbben állandóan mutatkozik, p. o. a bökénymindszenti fibulákon.*

A fibulák tűjének a szerkezete alsó lapján a szokásos. A fejtag tövén három félköridomu lemez egyenlő távolságban párhuzamosan kiáll a fő-tengely irányában, közepett át vannak lyukasztva, a hengerded sodronyrúgó sodronya ment keresztül e lyukakon és úgy megállott bennük a rúgó, melyből kiindult a fibula megerősítésére szolgáló tű, a nyak befogadta a ruha ránczát, melyen a tű átjárt és a lábtág alján a középtengely irányában állott a félhengerhajlású falacska, melynek a hüvelyes széle megfogta és leszorította a tű végét. A fibulák helyzete a két női vállon az volt, a melyet ábránk nekik adott; a tag, melyet fejnek nevezünk, lefelé állott. A hengerded sodronynak egy kis darabja megvan.

A melltüket nem művelt római asszonyok hordták, de barbár hölgyek, azt a fibulák izlésén kívül már a szokatlan nagyságuk tanúsítja. Mostani állapotukban is 29.2 cm-nyi a hosszasságuk, eredetileg talán a 31—32 cmt is elérték.**

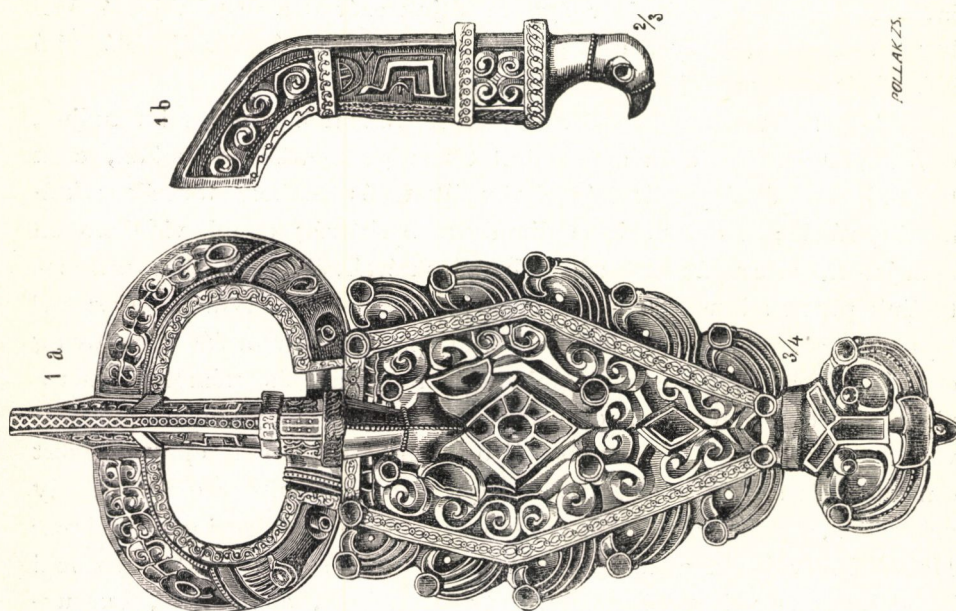
Az elhunyt nő öltönyét öv szorította a csipőhöz. (III.) Megtalálták a csatot, megvannak csekély hiánynyal a töredékei. Három tagja úgy illeszkedett össze, a hogy ábránk mutatja. A szíj végén feküdt és rajta erősítve volt a rhombikus idomú lemez; a lemez egyik hegyes csúcsán csőben hajló két ág reá borult a karika hidjára és ugyanazt a hidat a két cső között átölelte a tompa végű túske tövén kiálló karika. A gyűrűnek ez a pálczás hidja tehát a csat egyik mozdulatlan és két mozgó tagjának az összekötő tengelye. A gyűrű átmetszete hegyes szögű, belül üres, két oldalsó fala belül síma, csak a külseje mutat díszítést. Nagyjából ugyanazt a tekercsekben hajló ékmetszésű mustrát példázza, mint a fibulák fölülete, csak hogy a munka ezúttal valamivel durvább. A túske vége tompa és reáhajlik a gyűrű elejére, harántos átmetszete nem körded, de háromszögű, hátán sáv tompítja a gerinczet, a csat lemezén a lemezre hajló csőrrel madárfejben végződik. A túske hátán a sávon változó háromszögű mélyedések sorakoznak (II. e), az ezüstoffényű alaptól a nielloval borított háromszögek élesen különváltak. A túske külső oldalán a díszítő mustra egymás mellett sorakozó szabálytalan körhajlású indavégekből alakul, melyek az ékmetszésű háttérből kidomborodnak. Formájukról ábránk ad fogalmat (III. b). A rhombikus lemez szélén oly léczkeret emelkedik, mint a fibulák lemezén, a tompa szögökben és a két hegye-

* Alterth. des frühen Mittelalters I. 56. f. 8—10. ábrák.

** Az egyik fibula (I. 1.) fejtagjából egy darabocská van még; lásd Winkler rajzát Muz. és Könyvt. Ért. IV. k. 1910. 228. l.

sebb végek táján ugyanoly kerek keretekben ülő síma almandinok ülnek, mint a fibulákon. A kerek fészkek közt a párkányos keret fölületét niellos hurkokkal váltakozó ezüstsávok ékítették, melyekről ismét csak ábránk (II. f) adhat helyes fogalmat. Látni, hogy itt is szabálytalan és majdnem értelmetlen mustra támadt az ötvös elégtelen mivelése következtében. Több gondot fordított az ötvös a bekeretelt középtér diszítésére. Itt az ékmetszésű mustra egymásba fogódzkodó duplatekeresű vonalas indákat mutat. Középett emberi arcot példázó kép domborodik, melyen egy kis jó akarattal megkülönböztetjük a homlokot, a két szemet, az orrt, a száj nyílását és a háromrétű szakált. A csatlemez meze-

IV. ÖVCSAT MAGYARORSZÁGBÓL A N. MUZEUMBAN.

jét megaranyozták, az aranyozásból itt-ott még látunk egyes foltokat. A rhombikus idomnak külső csúcsából kinő egy nyaknak nevezhető folytatás, ezt harántos lécz különíti el körszelvényű végétől. Ezen a körszelvényű tagon két csőrös madárfej domborodik ki az ékmetszésű háttérből, a két fej legszembetünőbb pontján a körszelvény alsó két külső csúcsán körkeretbe rakott almandinkő ül és egy nagyobb ilyen köves fészkek fejezi be a csat tengelyének a végén a körszelvény legerősebb kihajlásán a csat diszítését. Csak a germán állatornamentika sajátos primitív idomaihoz hozzászokott szem bírja fölismerni, hogy a két madárfej nyaka e nagyobb kőfészkek táján kezdődik és viszont a csőr a kisebb gránátfészkek tájáról hajlik a körszelvényű lap közepe felé, a hol két dudort látunk. A két dudor aklák felső feje, az aklák a csatlemez-

zének a szíjra való erősítésére szolgáltak és ugyanolyan két akla volt elhelyezve a rhombuslemez két tompa szögében.

A sajátságos állati idomok a csat tüskéjén és a rhombus végén már úgy tekinthetők, mint az ötvösségben érvényesülő germán ízlés nyilatkozása, mely hazánkban a VI. századtól kezdve alighanem az itt maradt germán törzsöknél, talán az alföldi gepidáknál tovább fejlődött. A gávai csatnál előbbre haladt fokra emelkedett sajátságos ízlést bemutatjuk egy más rokon idomú, de jóval dúsabban díszített csaton a nemzeti muzeumból (IV. ábra).¹ Itt világosabb formát öltött a két madárfej a csatlemezének a végén, sőt az ötvös nem érte be a két csőrös fejjel, sorjában ékítette ilyenekkel a hatszögűvé vált lemez külső szélét is; a tüske belső végén is világosan látjuk ezúttal a madárfejet és látjuk a szándékot, hogy a csat gyűrűjének az áthidaló pálczája felé hajlókét végét is állati fej módjára alakítják.

A germán barbárság ötvöseinek művészeti hajlama, mint tudjuk, első stadiumában ritkán emelkedett túl a geometriai idomokon, csak lassan-lassan érvényesült képzeljük állati és emberi formák alkalmazása révén; a harmadik stadiumig a barbárság a mi vidékeinken nem jutott, azt csupán az északibb barbárok érték el. Az ő állatornamentikájuk phantastikus világáról, legteljesebben értesít Salin dolgozata.² Nyugati országokban a germán stílus középső foka összetalál a meroving dinasztia korával, a miért (leginkább a francziák és németek) meroving stílusnak nevezték; ez ellen Rómer még 1877-ben emelte szavát. A szakértők ez elnevezés túlzó kiterjesztését el is ejtették, mert dinastiáknak semmi közük hozzá, legkevésbé jogosult az elnevezés oly vidékeken, mint hazánk, a merre sohasem terjedt a merovingok uralma.³ Helyesebb volt ezt a középső fokot, (VI—VII. század) midőn a római birodalom nyugati részében már germán népek, alemannok, burgundok, frankok, angolszászok stb. önálló birodalmakat alapítottak, ethnikus elnevezéssel illetni, mindig azon nép után, mely a késő római közös stílusba belévitte a maga egyéniségét. Arra a kérdésre, hogy a stílusnak hazánkban előforduló emlékeit mily nép nevére kereszteljük, bajos ugyan a határozott válasz, mert nincs biztos történeti alapunk reá, mégis, mivel az Alföldön a hun invasio és a góthok és társaik elvonulása után valószínűleg gepidák laktak, talán addig míg biztosabb elnevezés lehetséges, a gepidák után lehet a második fokot (VI—VII. század) elnevezni.

A sírban volt aranytárgyakat (V. tábla) a fibuláktól és a csattól elkülönítve vesszük szemlélőre, mire okunk van, mely a következők-

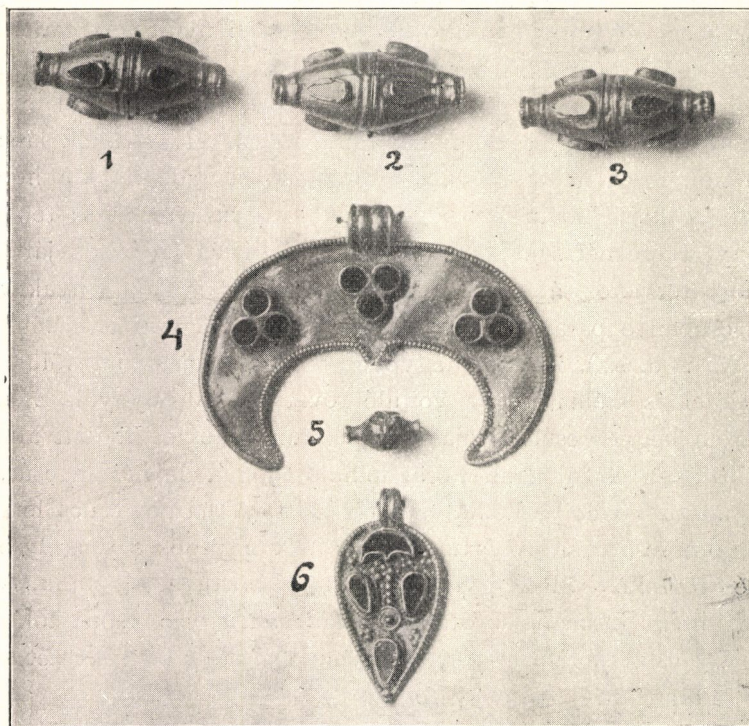
¹ Lásd Alterth. d. fr. Mittelalters in Ungarn III. köt. 53. l. 1 a), b).

² B. Salin. Die Altgermanische Thierornamentik 1904.

³ Lásd Alterth. d. fr. Mittelalters I. köt. 10. l. és u. o. más helyeken.

ből fog kitűnni. Úgy sejtjük, hogy két aranylánczból vannak maradványaink. Három nagyobb láncszem (V. 1., 2., 3.) vagy pléhes aranygyöngy egy erősebb lánczhoz tartozott és alighanem arról csüngött le a félholdas ékszer. (V. 4.) Lehetett azonkívül a gávai úrhölgynek egy kisebb szemű nyakláncza, talán ahhoz tartozott a szívidomú csüngő, (V. 6.) a lánczot, sajnos, csak egy kis aranygyöngy képviseli (V. 5.). Végül volt a hölgynek még nagyobb, súlyosabb tagokból, borostyángyöngyökből alakított nyakéke, ebből is három szem gyöngy maradt meg.

V. ARANYÉKSZEREK A GÁVAI LELETBŐL.

Az aranypléhből készült gyöngyök tojásdad idomúak (V. 1., 2., 3.), a hossz tengelyt harántos gyűrűk ékítik, a középső legerősebb kihasaláson és a hossz tengely végein, a két nyílás körül hengerded nyujtvány van. Az így bekeretelt két kúpos mezőt egymás mellett állított négy-négy síma falú rekeszbe foglalt hegyes végű, tojásdad, síma fölületű almandin ékíti, úgy hogy hosszú tengelyük a gyöngy tengelyének irányában áll és hegyük a gyöngy lejtős végei felé fordul. Ebből a leírásból világossá válik, hogy ezen a szerény ékszeren a legaprólékosabb részletezéssel érvényesült az a sokszázados gyakorlatban kifejlett tektonikus tagozás és formaérzék, mely a hellen világ óta a római korban is érvényesült

és belément a régibb középkor gyakorlatába. Ugyan ezt a tapasztalást tehetjük a félholdas csüngőnél (V. 4.). A félhold két szarva lefelé hajlik, belső széléből rövidebb csücske ugrik ki a vonalból. Rovátkolt sodrony szegélyzi a síma aranylemez szélét, mert keret nélkül el sem tudja képzelni a classikus ízlés az ily kialakított fölületet. A lemez közepén és mindkét szarván ül kerek rekeszekbe foglalt háromszögbe rakott simára csiszolt almandintáblácskák hármass csoportja. A sodronyos keret megszakításával a félhold felső kihajlásának közepéből négy harántos dudorral ékes hengerded fülke emelkedik ki a lemezből.

Kisebb gyöngy (V. 3.) síma fölületű tojásdad idomú aranypléből, a hossztengely irányában álló két hengerded nyújtványnyal nagyjából utánozza a nagyobb gyöngyök idomát. Legerősebb kihasalásán gyűrűs dudor harántosan emelkedik ki rajta, több díszet el nem tűr felületének csekély terjedelme. Alakításában csekélyszerűnek látszó, de nem véletlen tény, hogy a zsineg befogadására szolgáló két hengerke külső szélén kissé bővül és széle keskeny gyűrűvel ékes; tehát még ily parányi ékszernél sem mond le az antik ízlés örökében járó ötvös arról, hogy tetszetős látszatot adjon neki. Nyilván azon a nyaklánczor, melyből csupán e parányi gyöngyöcske maradt, függött a másik aranycsüngő (V. t. 6. sz.). Alakja hegyben végződő tojásidom fölül kettős dudorú füllel és szélén végig vonuló rovátkos sodronynyal. E kereten belül három hegyes csúcsú tojás idomú aranyrekeszbe foglalt almandin a lemez közepén és alján ül. Fölül félhold idomú, de három csúcsú hasonló foglalású kő helyezkedik el a fül alatt. A három csúcs lefelé áll, a középső csúcsból aranybörtűkből alakított egyenes a tengely irányában áll és rovátkos sodronygyűrűbe helyezett börtűvel végződik. A négy kő között még finomabb börtűkből alakított négyes csoportok ülnek. A technikai csint jellemzi még, hogy mind a négy kő rekeszét a tövén rovátkolt finom aranszál fogja be.

A fönmaradt aranytárgyak, melyekről okunk van föltételezni, hogy a kevésbé nemes anyagból készült fibulákkal és csattal egykorúak, mégis technika és ízlés dolgában mások, és azt állíthatni róluk, hogy magasabb igényeket elégítenek ki. Más az almandinok foglalása. Olyan, a milyen a rekeszes foglalás kezdetétől dívik, a mikor minden egyes kő számára elkészült a rekesz és külön-külön reáerősítették a lapra. Más eleme ez ötvös gyakorlatnak a különféle nagyságú apró börtűk és a rovátkolt sodrony alkalmazása. Nem egyszer, de következetesen tapasztaljuk, hogy az aranyékszerekbe e finomabb kezelést igénylő technikák érvényben vannak, a mikor a velők járó bronzművekben kényelmesebb, könnyebb műveléseket követnek. Ezt még a Kr. utáni VII—VIII. századi ékszerleletekben is így tapasztalni. Tehát több századon át a leggondosabb technika magaslatán marad meg az aranyat földolgozó

ötvösség. Hasonló állandóságot észlelünk az ékszerek formáiban. Az aranypléhes gyöngy megvolt már a perjamosi leletben,* a stilus kezdetén. A félholdas csüngő, mint valószínűleg babonához fűződő idom még régibb időkbe nyúlik vissza és megmarad az Árpádkorig, talán még tovább. Az apró tagozások, a keretek, párkányos gyűrűk, a szabályos formák, a symmetria meg párhuzamosság mozzanataiban mutatkozó ízlés érvénye is ép oly hosszú időszakon át kíséri az aranyból való ékszerek készítését.

A forma és technika gondossága nemcsak a hosszú időtartam szempontjából jellemző a régibb középkor aranyműveire; azt is tapasztaljuk, ha az ízlés középeurópai elterjedésének a területein végig nézünk, hogy míg a nem nemes fémből készült holmikban a különböző területeken külön-külön helyi ízlés fejlődik, az aranyékszerek majdnem az egész nagy területén hasonlóak.

E tapasztalatokból alighanem helyesen az a következtetés vonható le, melyet részben Falke is fölismert már, az, hogy volt ebben a korban (úgy mint minden más időszakban) népies ötvösség és úri vagy udvari ötvösség. Az utóbbinak az anyaga a legnemesebb fém, az arany. Az aranyékszerek alakjainak általános hasonlatosságából más következtetés is vonható le s ez az, hogy aranyékszerekkel bizonyos magasabb műveltségű góczpontok látták el az akkori Európa nagyrészét s e góczpontok egyike Byzancz lehetett. Ez utóbbiról tudjuk, hogy a rekeszes ötvösség itt érte a IX. és X. századokban a méltán csudált byzanci rekeszes zománczban az ő virágzásának magaslatát. Evvel a felfogással összevág az a történeti tény, hogy Byzancz kezében volt a XIV—XV. századokig a nemzetközi kereskedés, mely vándorló kereskedők és iparosok révén terjesztette árúczikkeit.

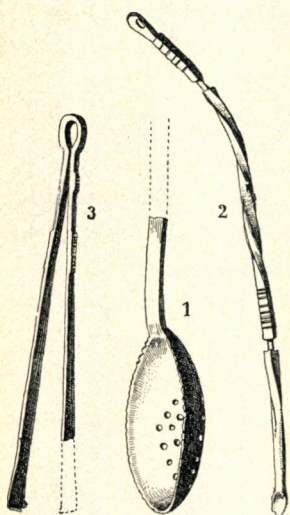
A gávai sír aranytárgyaival nemzetközi voltak tekintetében versenyeztek a borostyángyöngyök, avval a különbséggel mégis, hogy ellenkező irányú utakat járt be a két fajta iparczikk. Az aranyékszerek délről, a borostyángyöngy az északi és keleti tenger felől jöttek. Tudjuk, hogy már a kőkor óta kedvelték az európai népek a rejtélyes ásványt, melyet fénye, színe, átlátszósága, csekély súlya és könnyű megmunkálása miatt kedveltek. Egyik-másik nép babonás erőket is tételezett föl benne. Az antik korban piperetárgyakat faragtak belőle, legtöbbször gyöngyformában lógatták a nyakról. Három gyöngyszem maradt meg a gávai nő gyöngysorából, meglehetősen nagyok, mind-egyiknek más a nagysága és más az alakja. A régibb középkorból a perjamosi sír borostyánkő gyöngyei az időszakelejéről valók, a legkésőbbiek a bezenyei temető (VII—VIII. század) sírjaiban fordultak elő. A gávai

* Alterth. d. fr. Mittelalters 287. tábla 3. és 7. sz.

gyöngyök e korszaknak mintegy közepetáján, a borostyánkő használatának tanúsítják az ország más tájain. Alighanem már az őskor óta hazánk nyugati szélén ment át az északról dél felé vonuló borostyánkő-kereskedők útja Soprony (Scarabantia), Szombathely (Sabaria) volt két góczpontja az antik időben; az út Aquilejában érte az Adria partját. A míg e városok fönnállottak, tehát a régebbi középkor századaiban is Sabariát és Scarabantiát tekinthetjük a főhelyeknek, a honnan a Kárpát-alján lakó népek a kedvelt ásványt közvetlenül megszerezheték.

Három bronzszerszám is volt a leletben. (VI. 1. 2. 3.) Egyik stílusforma (VI. 2.), a másik szűrőskanálka VI. 1.), a harmadik csiptető. (VI. 3.)

VI. «NŐI KÉSZSÉG» A GÁVAI
LELETBEN.

A stílus ép. Stílusnak nevezzük, mert úgy mint az antik stílus kis lapítással végződik a pálcza, ellentétes tompa vége pedig át van lyukasztva, hogy zsinegen lehessen hordani. Az átlukasztott kanálnak a csészécskéje 3·7 cm. átmérőjű, finom lyukak járnak át a falát; nyilván szűrőnek szolgált; a nyeléből mintegy 2 cm. hosszú darab maradt meg. A csipesznek megvan az egybefüggő két megcsonkított karja és egyik karjának a végső szélesbülésének is megmaradt egy darabkája. Közeleső föltevés volt azt hinni, hogy a három tárgy orvosi szerszám. Néha közös gyűrűn lógtak ily szerszámok, máskor csak zsineg vagy sodrony fűzte őket közös csomóba. Peszer-Adácson a csipesz, a pálcza és a szűrőkanál ezüstből való volt (Alterth. III. k. 269. l.) mindegyik eszköz felső vége gyűrűben járt, úgy hogy átjáró karikán vagy zsinegen együtt lehetett hordani. Csiptető máskor is akadt, p. o. Mezőberényen a bezenyei 2. és 17. sírban, a donáti 4. sírban és egyebütt — mindig női sírban. Szűrőskanálkát a 3. donáti sírban találtak és egy szitáló kis bronzcsészécske helyettesítette a szűrőkanalat a 230. cikói sírban. Gyűrűs végű, tehát akasztásra szolgáló pálczácska volt Szécsényben. A keszthelyvidéki nagy sírmezőkben sűrűn akadt stílus és csiptető is leltek — de e sírmezőkre nem hivatkozhatunk elég biztossággal, mert nem állapították meg egyenként minden sírnak a tartalmát és így csak valószínűséggel, de nem elég biztossággal mondhatni, hogy ott is női sírok tartozéka volt a három ismert szerszám. Csupán a hazai ismert sírokat tekintettük ezúttal, a hol a három szerszám együttesen vagy külön-külön előfordult, idegenföldi egykorú analógiákra nem terjeszkedtünk, pedig másutt is akadtak — mindig női sírokban.

Azt kell tehát hinnünk, hogy nem orvosi szerekkel van dolgunk,

de a női piperének szolgáltak s így női «készségnek» tekintenők. Herman Ottó vitte be az irodalomba ezt a szót, melylyel a pásztor az ő szükséges szereit, csiholó vasát, kováját s a taplót, a pipaszurkálót, bicskát s egyéb szerszámát, mely tarisznyájában mindig vele van, együtességében jelzi. Úgy képzeljük, hogy nagy szüksége lehetett a jobbmódú barbár nőnek e készsége, annyira, hogy sírjába is vele adták. És itt ismét arra utalhatunk, hogy az idézett sírok, melyekben «készség»-beli szerszámot leltek, a régibb középkor mind a három szakasába tartozik és nem csak egy vidéken voltak, de egyaránt az ország keleti és nyugati tájaira terjedtek: tehát azoknak használata nem egyes törzsökre szorítkozott, de az itt lakó germán törzsohánál általán dívó szokásnak vélhető. Egyelőre nem kívánunk a gávai sír tanúságaiból levont következtetéseket tovább fűzni.

Vég: őszintén örvendünk, hogy dr. Jósa András ismét oly becses lelettel gazdagíthatta muzeumát.

Budapest, 1911 februarius 8.

Hampel József.

AZ ÓBESSENYŐI ŐSTELEP.*

A kőtárgyak közet anyagát illetőleg a következő adatok szolgáljanak áttekintésül: balták, vésők és kalapácsok mind quarczból valók, illetve az átfúrt balták között a gabbro, a kalapácsok között a chalcedon-szerű quarcz és a talk is képviselve vannak.

A «vegyes eszközök» anyaga változóbb, ú. m. quarcz, quarczit, gránit, mállott gránit, homokkő, csillámpala, serpentin, gneis, diabas, andesit, basalt és trachit; míg az alaktalan kőzetdarabok között azonkívül a phillit, szarukő, jaspis, quarcz-conglomerat és choloritpala is előfordulnak. Végre a két «gyalukés» egyike quarczból, a másik — a nagyobbik példány — nephritből való.**

II. Csonttárgyak. A) Szerszámok. a) Simítók. Nemcsak mennyiségre, de minőségre nézve is első helyen említendők az edénysimítók. Ezeknek egy tipikus példányát az I. tábla 6. sz. ábrája szemlélteti, egész hossza 19.7 cm., a hengeres nyél vége, alul, homorúan kivájt és mint ilyen nyilván a peremszélek simítására használtatott, míg ugyanott, oldalt, a rajzban is jól látható szívalakú mélyedésnek — szintén gyakori — valószínűleg az edények díszítésénél jutott valamelyes szerep. Ugyanazon táblán még több hasonló, csonka simítónak könnyen kiegészíthető rajzát látjuk (I. 2., 3., 4., 5. és 7. sz.). Az I. 8. sz. ábra kanálszerű lapátot mutat, melynek nyele hiányzik. Vannak azután — elég nagy számmal — véső alakú simítók, a melyeknek kihajló vagy egyenes vége néha éllel bir.

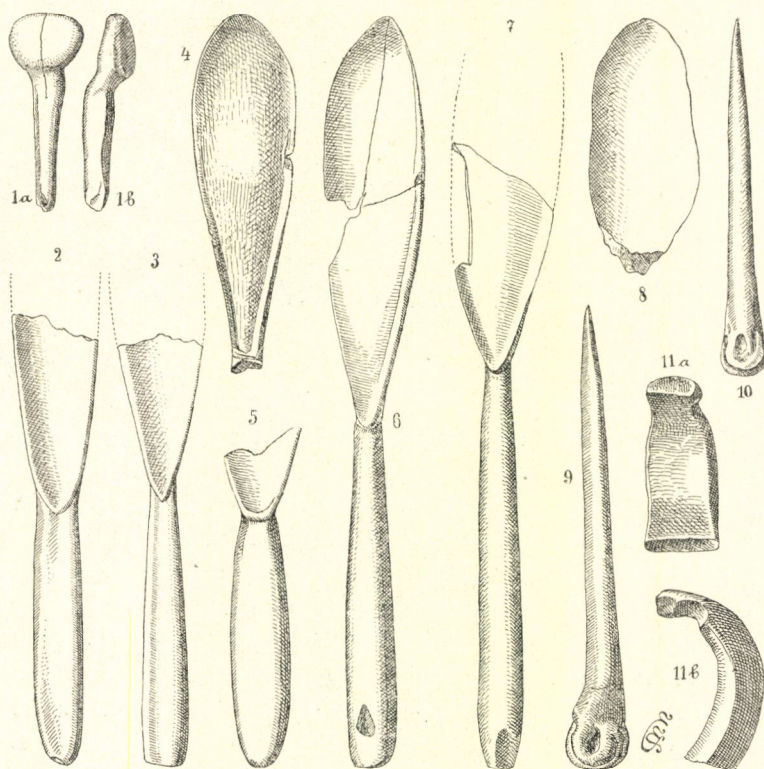
* Az első közleményt lásd Arch. Ért. XXIX. k. 146—154.

** A beküldött 359 darab kő tárgy meghatározását dr. Vadász és dr. Löw geopalaeontologiai, illetve ásványtani intézeti tanársegéd urak szíveségének köszönöm.

b) Tűk és árák. Mint az őstelepek legközönségesebb kézművei Óbesse-nyőn sem hiányoztak, a hol kisebb állati szárcsontokból vagy agancsvégekből készültek, mindég szabatosan alakítva és simára csiszolva. Átfúrt tű mindössze csak kettő találtatott, míg a furatlanok, illetve az árák száma jelentékeny. Hosszúságuk 5—10 cm. között váltakozik. Két példányt lerajzolva látunk (I. 9. 10.).

c) Vegyes szerszámok. Ide sorozom azon eszközöket, a melyek nagyság és alakra nézve eltérnek a fentiektől és egyrészt az állati bőrök kikészítéséhez, másrészt az agyagedények mértani díszítésénél szükségeltettek, azoknál a széles

I. TÁBLA. $\frac{1}{2}$ n.

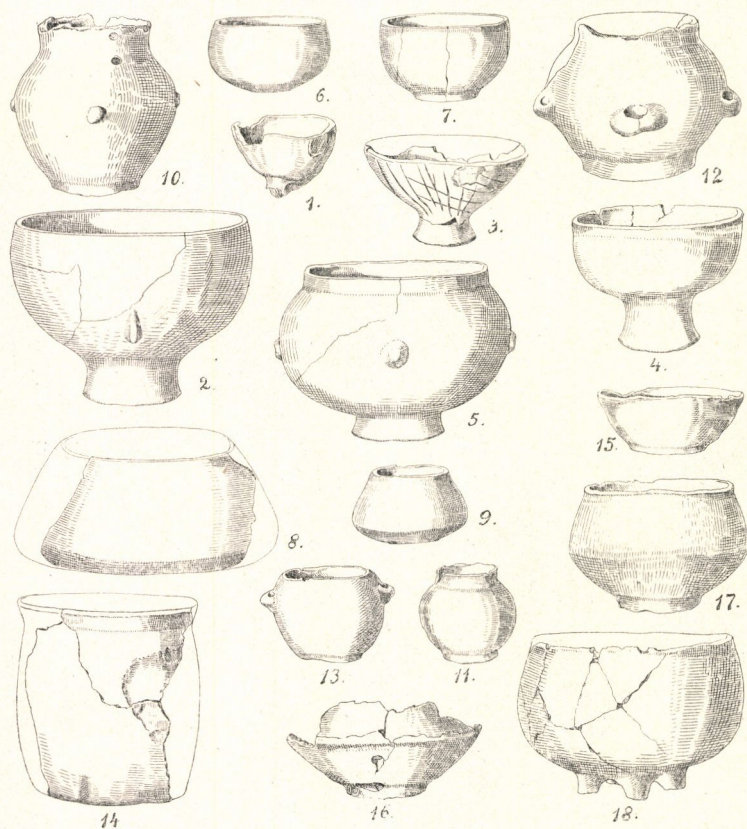
lap és a hosszú él — rendszerint állatbordákat használtak e célra — ezeknél a hegyes csúcs az ismertető jel. E fazekas eszközök annyiban különböznek az áráktól, hogy rendszeren szívar alakú és vagy lapos, vagy kerek átmetszetű testüknek mindét vége hegyes csúcscsal bír, néha azonban — stylus-szerűen — csak az egyik, míg a másik lappá szélesedik.

B) Fegyverek. Általában nehezen ismerhetők fel — mint ilyenek. Sem a nyílhnak, sem a lándzsacsúcsnak tipikus formájával nem találkozunk, jóllehet valószínű, hogy mindkettő képviselve van a csontleletek között. Azon 10—19 cm. hosszú, ár-szerű, eszközökben inkább fegyvert gyaníthatunk, mert a végcsúcs

ezeknél gyakran bizonyos tagoltságot mutat; — úgymint a hegyesre csiszolt, vastagabb agancságakban is. Ide tartozhat két nagy balta szarvasagancsból, az egyik befejezetlen, a furat csak megvan kezdve, tűz segítségével (kerek égett folt), a másinak nagy kerek nyéllyuka s ettől oldalt egy tölcészerűen kivájt ága van, mely esetleg baltatok volt; valószínű, hogy a csap fölött levágott hatalmas rózsalap szintén ütésre használtatott, annál inkább, mert a nyéllyuk szimmetrikusan és közvetlenül fölötté van elhelyezve, mindkét baltánál.

C) Ékszerek. Mindössze egy lapos karikának a töredéke (I. 11. a, b) és

II. TÁBLA. cca $\frac{1}{6}$ n.

egy gombos fejű tű — szárának nagyobb része hiányzik (I. 1 a, b) — tartatnak ezen elnevezésre igényt.

A lelt csont kézművek darabszáma 153.

III. Agyagtárgyak. A) Edények. A mi az óbessenyői telep agyagművéségét illeti, általában ugyanazon jellemzés illik reá, mint a pusztá-bukovai IV. halom őskeramikájára.*

Azért e helyütt csak annak ismertetésére szorítkozom, a mi az aranka-

* Arch. Ért. XXVII. 266—279. II.

menti neolith-kor fazekasiparát őstelepünk gazdag hagyatékából még jobban megvilágítja.

Futólag érintve a cserepek óriási és minden mélységben előforduló mennyiségét, ki kell emelnem, hogy a minőség szintek szerint nem változik és hogy a 2·5—3 méter vastag kulturrétegben egyformán mindenütt az anyag minőségének egész sorozatát tapasztaljuk, a legdurvábbtól — a mivel együtt jár a silány égetés — a jól iszapolt, homogén belsejű, simítva keményen égetett legfinomabbig, annyira, hogy az nagynéha a terra sigillatához hasonlít. Ilyen jól kezelt anyagból készült pl. a II. 7. sz. félgömb idomú, téglaveres színű kis csésze.

A fényesre simítás különben ritka jelenség, éppen úgy, mint az edényfelületek vörös színnel való egyszerű befestése, mintázat nélkül. Nagyonbár a sárga vagy sárgásbarna színek és ezek fakó változatai uralkodnak a cserepeken, míg a törési lapok sötétebbek, néha feketék, de elég gyakran egy színűek a külsővel, a mi általában jobb égetésre vall. A legfejlettebb fazekas technikát a szürke szín jelzi, a miből aránylag kevés van, rajzainkból a II. 5 II. 8., IV., 5. és V. 10. sz. edények sorozhatók ide.

Quarcz szemcsék vagy növényi törek csak a durvább edények anyagában észlelhető nagyobb mennyiségben.

Az edényformák néhány főtypusra vezethetők vissza, ilyenek a gömb és félgömb, a henger, a kúp és ezeknek a kombinációi, a II. és V. tábla tanúsága szerint.

A talpidomok Óbessenyőn változatosak, sorozatukat a külön tagozott talppal nem bíró edények nyitják meg (II. 8., 14.) és a magas ú. n. talpcsöves edények zárják be (V. 10.).

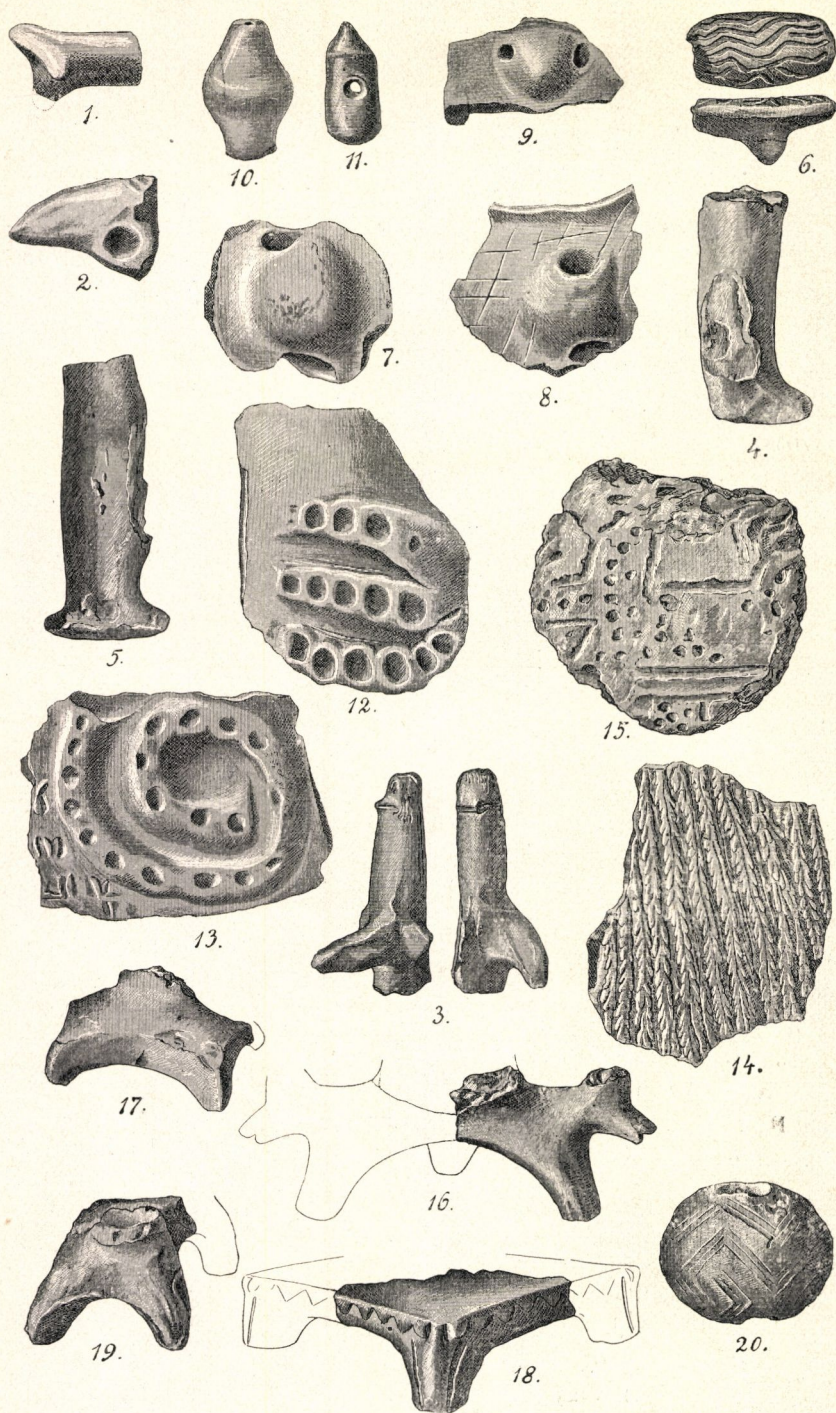
Kevésbé gyakoriak a csipkézett szélű (V. 15.) vagy a kereszt idomú talp (V. 14. és IV. 7. sz.), mely utóbbinak nemcsak a domborított alakja utánozza a keresztet, de ez — mélyítve — a talp fenekén ismétlődik.

Számosak az olyan edények, melyeknél a talpat négy vagy öt láb pótolja (VI. 1., 2.); háromlábú edény nem került elő az óbessenyői telepen.

Egy félgömb idomú ilyen lábas edényt a II. 18., egy henger alakút — négy erős füllel — az V. 11. és egy gömböset — négy bütyökkel — az V. 5. ábrán látunk. Az edényfülek leggyakrabban fellépő alakja félkörben hajlik és vagy lemezes, vagy harántos metszetben ugyancsak félkört mutat (V. 11.), utóbbi sima vagy hosszában középbarázdás; nem ritkák a néha egészen 7 cm-ig hosszú, cső-szerű fülek (III. 7., 8.), végül az igen apró és mindig többes számban, de inkább dísznek alkalmazott bütyök-szerű fülecskék, tű-vékonyágú furattal (V. 2., 3). A II. 13. sárgásbarna kis csészének két kúpos füle van, függélyes csatornával. A kúpos alak nagy kiadásban is előfordul.

A praktikus cél, melyet az edényfülek általában szolgáltak, másként is el volt érhető, nevezetesen az edény-szájfal pusztá átlukasztásával (II. 10.), vagy kiugrások alkalmazásával, a melyek lemezesek, kerek gombalakúak, bütyökszerűek; ilyen fülpótló bütyköt látunk a II. 2. sz. sárgászöld edény talpa fölött, a hol az a mutatóujj támasztékául szolgál és — a hüvelykujj ugyanakkor a peremre illeszkedvén — így az edény biztos kezelését teszi

III. TÁBLA. cca $\frac{1}{3}$ n.

lehetővé, megjegyzendő, hogy az egész edényen csupán ez az egy bütyök fordul elő.

A fülpótló kiugrások néha állatfejeket példáznak, miként a III. 1., 2., 9. és 16. sz. ábrákon látható; az 1. sz. valamely szarvas állatté (a rajz homályos), a 2. és 9. sz. madárfejek, nagy szemgödrökkel.

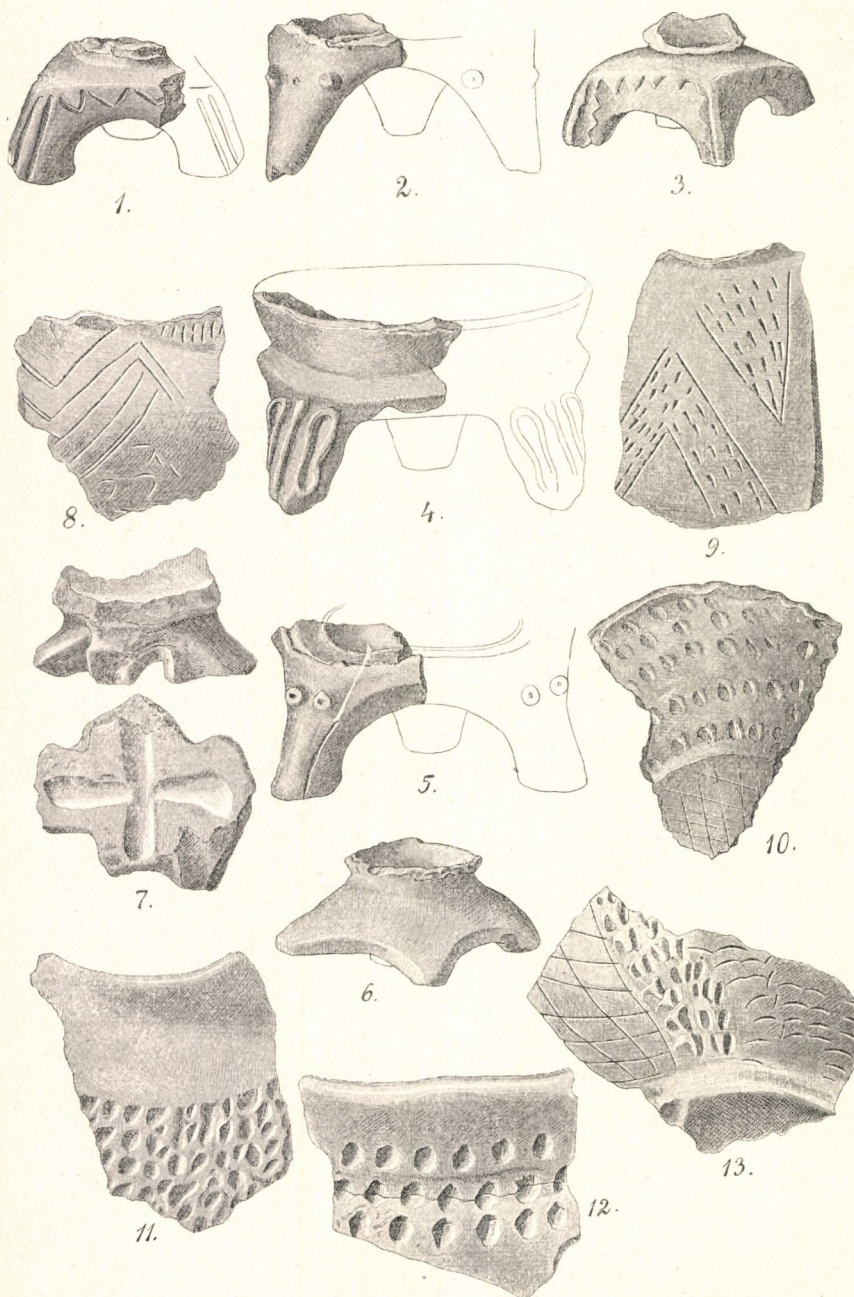
A fülek alkalmazása néha kettős célú szolgál, egy gyakorlatit és egy eszményit vagy művészt, a minek példáját az V. 4. sz. fakósárga edénykén látjuk. Általában jellemző, hogy különösen a gömbös edények legerősebb hasát — négy átellenes helyen — mindég valamely domború dísz ékíti, a minek szerepét fenti esetben négy használható fül veszi át.

A jeleztem hasdísz legtöbbször egyes vagy kettős bütyök (V. 5., 8.), vagy kombináltan: bütyök és rovátkolt lécz (V. 6.), vagy spiratis (III. 13) — ez mélyítve sohasem fordul elő — és más, mint pl. egy hármass láncdísz (III. 12.), melynek motivuma úgy látszik a növényvilágból való. A cserepek, illetve edények díszítése — a jeleztem festéstől eltekintve — általában vagy domború, vagy — a mi gyakoribb — mélyített. Ilyen egy igen gyakran fellépő szalag, melynek lényege: két párhuzamosan mélyített vonal olyformán, hogy a szalagon végig — középpütt — borda keletkezik, melynek szélei csipkézettek. Az arankamenti kőkornak ezen legjellemzőbb szalag-motivuma változatokban is előfordul, ú. m.: *a)* a szalagban nincsen borda, az tehát síma és üres; *b)* a szalag oly keskeny, hogy a kiugró borda zsinór-szerű; *c)* a bordának csak egyik széle csipkézett; *d)* az egyenes szegélyvonalak hiányoznak és csak a csipkézett borda van meg, néha intervallumok nélkül és az egész edényfalat borítva, a mi szövést vagy fonást megközelítően utánzó mintát eredményez (III. 14.). A mi ezen bordás szalagok elhelyezését az edényen illeti, az leginkább párhuzamos, de változó irányú csoportokban történik és rendszerint úgy, hogy az egyes szalagok között a távolság jóval nagyobb, mint a szalag szélessége, kivételesen a szalagok sűrűn egymás mellett vonulnak. Egy másik jellemző szalagdíz zig-zeg vonalban halad és hosszúkás betűdelésekkel van kitöltve, Óbessenyőn ritka (IV. 9.). A díszítés jellemzőbb változatait különben a III. 15., IV. 8., 10., 11., 12., 13. és az V. 6., 8., 12. ábrák tüntetik fel. Néha több motívum (IV. 13.) vagy a mélyített és domborított dísz együtt is előfordul (III. 12., 13. és V. 7., 8.). Különleges csoportot képviselnek a csészét hordó lábas edények. Teljesen ép példány ugyan nem szerepel a hagyatékban, de a típus, a lelt számos töredék alapján, minden legkisebb részletében tisztán áll előttünk. Már Pusztá-Bukováról ismertettem két példányt ezekből.* Az óbessenyői lábas csészék valószínűséget kölcsönöznek a feltevésnek, hogy nem profán célra szolgáltak. A bennök különösen megnyilvánuló formaérzék, továbbá a díszítés megkülönböztetik azokat az összes többi edényektől. Nevezetesen a lógó háromszög motívuma kizárólag e lábas csészéken fordul elő, vagy mélyítve (IV. 1.), vagy domborítva (IV. 3. és III. 18.); nagyon jellemző a lábak felső részén gyakran alkalmazott dudor-pár (IV. 2. és IV. 5.), melytől bizonyos symbolikus jelentőséget alig lehet megtagadni, a négy láb között —

* Arch. Ért. XXVII. 266—279. II.

alul — a csészével ellentett helyen, néha egy kerek kiugrás észlelhető, közepén gödröcskével. A készítő vagy készítőik változó egyéni ízlése daczára (l. III. 16., 17., 18., 19. és IV. 1., 2., 3., 4., 5., 6. ábrákat) mondhatjuk, hogy ezen lábas csészék telepünkön a legjobban kifejeződött edénytípust képviselik, mely az arankamenti őslakónak inkább lelki, mint testi szükségleteivel hozható kap-

IV. TÁBLA. cca $\frac{1}{3}$ n.

csolatba. Az eddig tárgyalt kisebb és közép nagyságú edényekkel együtt, tehát változó mélységben, nagyobb méretű edények is találtak Óbessenyőn, ezek a következők: Félgömb idomú tál, melynek külső falát bekarcsolt hálómustra ékíti, színe fakósárga, találtak a középső tűzpad-regióban (*A* ábra); gömb idomú edény, hasdísze négy kerek, lapos gomb, színe sötét téglaveres, a közép-regióból (*B* ábra); gömbidomú edény, falán párhuzamosan és rézsút haladó, szaggatva mélyített vonalakkal, hasán négy zigzag-lécczel, színe fakó sárgásbarna, a közép-regióból (*C* ábra). Gömbidomú edény, hasát négy függőlegesen vonuló hosszú bütyöksor díszíti, az egész falat: körömbenyomat, színe sárga, az alsó tűzpad-regióból — tehát 2,5 méter mélységben került elő, a hol a rendes helyzetben talált edény alsó felét már eleven-nyers föld környezte (*D* ábra); gömbidomú edény, a legnagyobb Óbessenyőn, méretei: magasság 50, talpátmérő 22, has 52, száj 32, kerülete 157 centiméter, színe fakóveres; a lógó kosárfület példázó hasdíz (rovátkos lécz) ezen edényen kivételesen csak háromszor van meg, ugyan-csak a kosárfonásra, illetve a vesszőbordákra emlékeztet az edény falán látható bordás szalagdíz (l. fent); a száj alatt függőleges irányban kúpos bütykök sorakoznak váltakozva kettő és három. Az ábrán látható hasdíz mellett, jobbra, négy mélyített zigzag vonal foglal helyet két szalag közt, a mi nem tekinthető dísznek, mert sehol sem ismétlődik az edényen, inkább valamely speciális, az edény rendeltetésével, ürtartalmával stb. összefüggő jelzést kell abban látnunk (*E* ábra); tömlőalakú edény, egyenesen felálló szájjal és négy erős füllel, színe eredetileg téglaveres volt, domború oldalát körömbenyomat és két bütyök ékíti, míg a lapos oldal díszetlen, találtak a felső tűzpad-regióban. Gyakori alak Óbessenyőn (*F* ábra, két nézetben). A leletek között volt néhány edényfedő, a milyen a III. 15. sz., a legérdekesebb példányt a II. 1. sz. ábra mutatja be (a rajzban megfordítva), melynek analógiáját nem ismerem, csak Trojából, a hol számos ilyen hálósipka-szerű agyagfedő került felszínre.¹ A kétes vagy ismeretlen rendeltetésű töredékekhez kell soroznom a III. 4., 5. sz. agyaglábakat és a VI. 3. sz. agyagsövet, melynek vége négy átellenes helyen át van fúrva (egy ilyen — jóval kisebb — csőnek a falán nincsen lyuk); amazok szobor- vagy edényrészek lehettek, ezek kiöntő-csövek, a minőket több helyről ismerünk.²

Mint egyebütt, Óbessenyőn is találtak több olyan edény, a melynek fala a talp fölött át van fúrva (II. 16.).

Végül ki kell emelnem egy óbessenyői edény-typust, mely azért figyelemre méltó, mert vidékünkön kapcsot létesít a régibb bronzkorral. Analógiáját br. Miske Kálmán ismerteti az Aldunáról.³

A lelt ép és restaurálható agyagedények darabszáma 84.

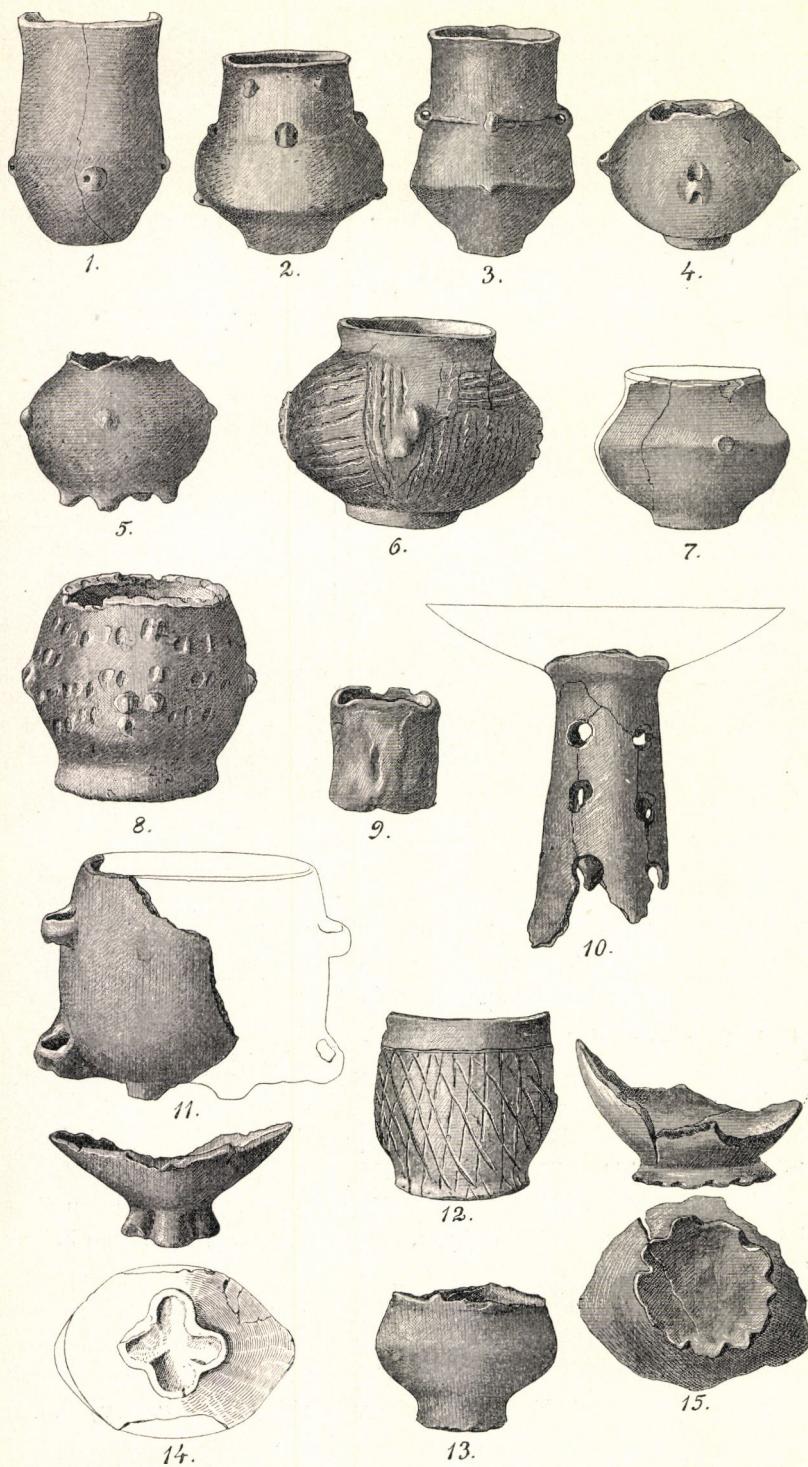
B) «Idolok». Összesen hét példány került elő Óbessenyőn, változó mélységben, két csoportba oszthatók: a többé-kevésbé henger- vagy kúpidomúakra és azokra, a melyeknek láb-vége pecsétnyomó-szerű. Azok formailag legközelebb

¹ Schliemann: Ilios 989. ábra.

² Schliemann: Ugyanott 447. és 426. ábra. Vagy Cesnola-Stern: Cypsern stb. LXXXVI. L. 1. és kettő. szám. Vagy Reinecke: Arch. Ért. 1898—99. I. (Tordos).

³ Arch. Ért. XXX. 145 l. II. tábla 2. sz.

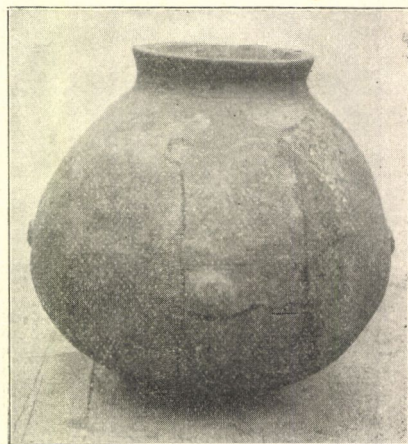
V. TÁBLA. cca $\frac{1}{4}$ n.

állanak egy trójai bálványhoz,¹ magasságuk 4—7 cm., mindegyiken a hátra-simított női haj hosszú karczokkal — míg az emberi arc felismerhetőleg csak két esetben van durván jelezve, a többinél ez hiányzik vagy lekopott; a legkisebbiken a száj alatt egy ferde bevágás a vulvát jelzi. Kivételesen egy hengeres példánynál a haj csupán a «fej» tetején és halszájka-minta szerint — mint egy butmiri idolon² — van kezelve. A második csoport első darabja lehetőleg még kezdetlegesebb: a hosszú nyak lefelé szélesbülve átmegy a «pecsétnyomóba»; fent a nyak végén a fej mindössze egy vízszintes metszésből (száj), közepén kis dudorral (orr) és a hátrafelé bekarczott hajból áll, magassága 5 cm.

A) ÁBRA. cca $\frac{1}{8}$ n.

B) ÁBRA. cca $\frac{1}{8}$ n.

A második példány hasonlít az előbbihez, de jóval többet mutat az emberi alakból, két előre és lefelé hajlított karja van (az egyik hiányzik), mely gesztus, úgyszintén a hosszú haj-karczok, továbbá egy kis bevágás a karok között (a rajzoló kihagyta) és egy erős dudor hátul a lapoczka táján ismét a nőt jelzik. Hogy a mons veneris ilyen antipod helyre került, azon nincsen mit csodálnunk, tudva, hogy az óbessenyői művész híresebb kortársai gyakran hasonló szabadsággal kezelik az emberi alakot. Bálványunk magassága 7·2 cm., lábvégén letörött és hiányzik a jellemző befejezés (III. 3.) Analogia Butmir.³ Végre a harmadik — töredék — példány nagyon közel áll szintén egy butmiri töredékhez,⁴ azon különbséggel, hogy az óbessenyői nincsen bekarczott vonalakkal ékítve, sima.

C) Amulet. Alig van leletünk, mely ezen elnevezésre igényt tarthat. Egy 4·6 cm. átmérőjű, lapos, sima-fényes, halványsárga karika — szívalakú középnyílással — pusztán ékszerül is szolgálhatott.

Ellenben bizonyosnak látszik, hogy egy szívidomú — 5·4×4·7 cm. nagy-

¹ Schliemann: Ilios 215. ábra.

² Hoernes—Radmsky: Die neolithische Station von Butmir II. tábla 4. a—b.

³ Hoernes—Fiala: Ugyanott III. tábla 13. sz.

⁴ Hoernes—Radmsky: Ugyanott III. tábla 8. a—b.

ságú — agyaglap fenti minőségben lett használva, színe sötétbarna, egyik oldala érdes, a másik fényes, sima: lekopott a viselés folytán, a miről a «szív» csücsán két kerek átfúrás is tanuskodik.

D) Bélyegző. Csak egy példánnyal van képviselve (III. 6. két nézetben). Hasonlót Trojából ismerünk.*

E) Karikák, orsógombok, csörlők. A karikák — összesen 12 — részint olyanok, a melyek cserepekből lettek kifaragva, részint eredetiek, átmérőjük 4–5 cm., egy csonka példányon bekarcozott írás-szerű jelek láthatók.

Nagyobb karika csak egy volt, olyan, a mely állítólag kistalpú edényeknek szolgált támasztékul (VI. 5.). Orsógomb kevés találtatott, egy-kettő gömb-

C) ÁBRA. cca 1/3 n.

D) ÁBRA. cca 1/10 n.

alakú, egy másik: fel és lefelé kúpos, egy pedig — a legnagyobb, 6 cm. átmérővel — mäander-szerű szalaggal ékített (III. 20.), míg a többi diszítetlen. Csörlő három példány van, egy nagyobb és két kisebb (VI. számozatlan ábra).

F) Nehezek. Számos töredék és 56 ép darab került felszínre. Alakjuk változó: tompa és hegyes kúp, hasáb, csonka gúla, a legnagyobb része tojásdad, szilárd alap nélkül, ilyen a VI. 9. sz. is, melynek a furattal ellentett végén erős behajlása van (unicum). Valamennyi át van fúrva — a szűkülő végén, a kerek lyuk vízszintesen halad, felső széleit a zsineg gyakran kikoptatta. Színük: sárga, barna, halványveres, egy-kettő fekete; van közöttük jól és rosszul simított, égetésük túlnyomóan silány: a vékony, színes burok legott a sötét színű, kormos agyagot takarja. A legnagyobb példány magassága 9.7, a legkisebbiké 4.8 cm.

G) Ékszer. Az óbessenyői őslakók úgylátszik csekély gondot fordítottak testük ékítésére, különben a rendelkezésükre állott maradandóbb anyagok révén több hírmondóját ismernők hiúságuknak, vagy a szép iránti érzéküknek e téren.

Mint ékszer szóba jöhet a III. 11. sz. kis balta utánzat, melyről az első közleményben futólag már említés tétetett,** továbbá a fenti karikák egyike-

* Schliemann: Ugyanott 494. ábra.

** Arch. Ért. XXIX. 148. l.

másika, úgyszintén egy kétfelé kúposan szűkülő gyöngy (III. 10.), jöllehet egy butmíri hasonló példány mint «Spinnwirtel» szerepel.¹

Több mint valószínű, hogy a III. 6. sz. ábrán látható bélyegző ugyancsak a test ékítésének, festésének célját szolgálta.

H) Ismeretlen rendeltetésű tárgyak. A legeredetibb jelenségek közé sorozhatók azon változó alakú és nagyságú (5—18. cm.) agyaggyártmányok, melyek — megfelelőbb elnevezés híján — a «hálósúly» gyűjtőnév alatt szerepelnek a praehistóriában és telepünkön — számtalan töredéktől eltekintve — 239 teljesen ép példányban kerültek felszínre, a megásott terület minden pontjáról. Ezek külön tanulmánynak lehetnek tárgyai, itt csak a következő rövid jellemzés szolgáljon ismertetőül. Összesen 9 típust különböztethetünk meg: 1. golyó-, 2. karélyos, 3. tojásdad-, 4. hengeres, 5. kereszt-, 6. kúpos, 7. kör-, 8. ellyptikus- és 9. szabálytalan alakot. Az 1. csoport a legszámosabb és —

E) ÁBRA. cca $\frac{1}{10}$ n.

néhány félig fúrott, azaz eredetileg karóra illesztett példánytól eltekintve — sima vagy gerezdes, de mindég egészen átfúrt, vagy furatlan és erősen körülnyomkodott (tenyér és ujjakkal), mint a pusztabukovai IV. halomból ismertetett analogia.² Utóbbiakat szemlélve: gondolhatnók legelőbb, hogy a gölöncsér által előre elkészített anyaggal van dolgunk, habár a «véletlenül» történt egyenlő égetés némileg rejtélyes.³

A 2. csoport — négy, öt, hat karélylyal — többnyire átfúrt és gyakran ujjlenyomattal díszes (VI. 6., 7.).

A 3. — vagy furatlan, vagy két végén csak befúrt, vagy egészen átfúrt.

Sima vagy körülnyomkodott. Ide tartozik egy tojásdad, de lapos alak, mely Trojában gyakori⁴ és Óbessenyőn egyszer mint sírmelléklet is előfordult (l. alább).

A 4. típus egyenes vagy csavart, furat szerint ugyanazon három kiadásban (VI. 4.).

Az 5. vagy kereszt alak mindég sima és furat nélküli (VI. 8.).

A 6-nál a furat ismét csak darabig hatol be, egyoldalt (a vastagabb végén) és pedig ugyancsak kúposan, tehát szintén kihegyezett karón foglalt helyet.

A 7. típus karika-szerű, hol tágabb, hol szűkebb középnyílással. Sima vagy ujjbenyomatos.

A 8. ellypsis alakú, igen lapos, furat és dísz nélkül.

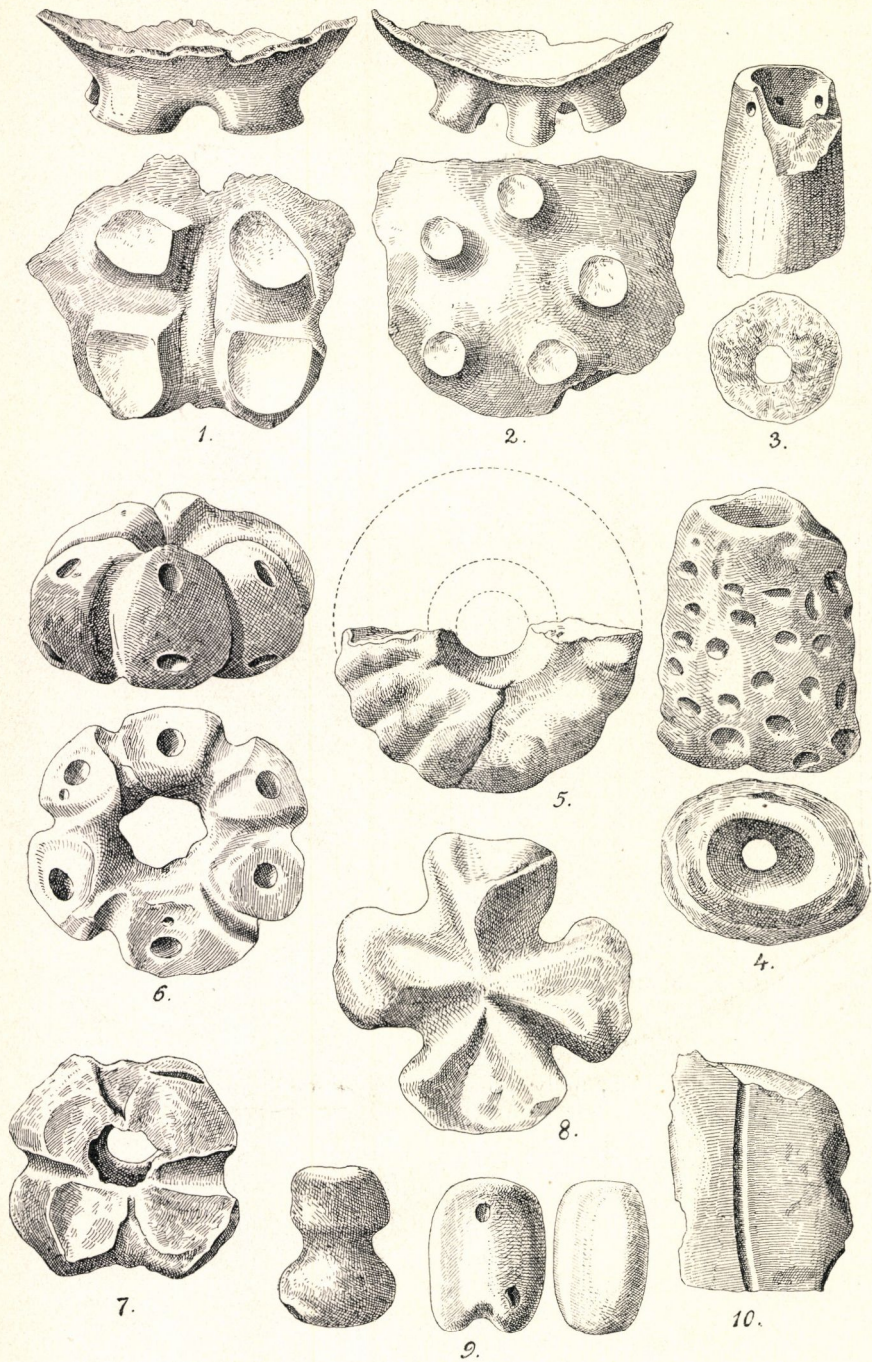
¹ Hoernes—Radimsky u. o. 25. l., 49. ábra.

² Arch. Ért. XXVII. 275. l., I. tábla 3. sz.

³ Wosinsky Mór Tolnavármegye története I. 417 l.

⁴ Schliemann u. o. 1202. ábra.

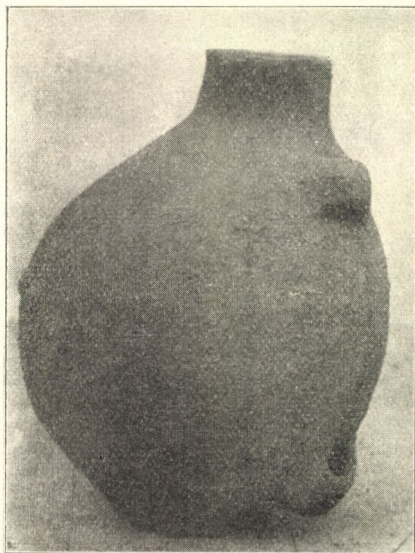
VI. TÁBLA. cca $\frac{1}{3}$ n.

Végül a 9. csoportban szabálytalan alakokat látunk, mindég erősen körül-nyomkodva és furat nélkül, egy eset kivételével.

Mindezen gyártmányok alighanem típusok szerint más és más célra szolgáltak. Mint «hálósúly» egyik sem tökéletes, sem alakra, sem égetésre, sem az egész berendezésre nézve.*

Hogy az őskorban mily céltudatosan tudták a hálónehezéket előállítani: egy leletem bizonyíthatja, mely nem származik ugyan az óbessenyői telepről, de a közeli Bukova pusztáról, hol azt egy mélyenfekvő szántóföldön magam szedtem föl, a mint az ekevas napfényre hozta. Ez — mondhatnám — egy beszélő hálósúly: korongos alakja (8.6×8.6 cm. átmérővel), a finoman isza-

a)

F) ÁBRA. cca. $\frac{1}{6}$ n.

b)

F) ÁBRA. cca. $\frac{1}{6}$ n.

polt — félreismerhetlenül bukovai nehéz — agyag, mely kőkeményre van égetve, a két nagy lyuk, mely a háló szegély-köteléhez való megerősítést szolgálta, a gyorsabb alámerülést közvetítő hét kisebb furat és azon körülmény, hogy vörösre volt befestve — ugyanazon árnyalatú vasoxyd festékkal, mely az óbessenyői telep néhány különben diszítettlen cserepét jellemzi, — minden arra vall, hogy a szóban forgó tárgy feltétlenül hálósúlynak készült. (G ábra).

I) Tűzpadok és faltapasz-rögök. A telephalom keletkezésének történetéből, melyet az első közleményben vázoltam, önként következik, hogy a kutatás a tűzpadokat illetőleg kevés pozitív eredménnyel járt.

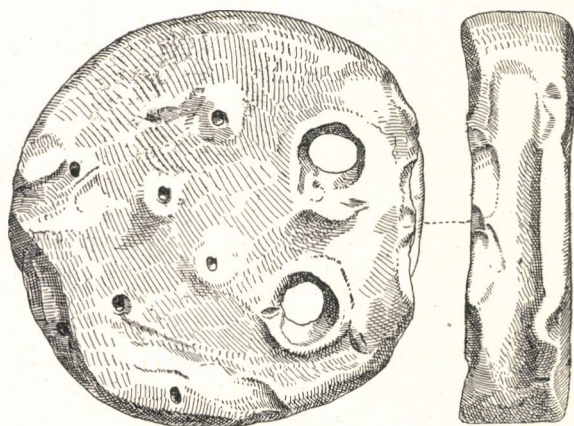
A halom magasságának csak a felső harmadában voltak egyes cca. 0.2—1.5 méter terjedelmű — vesszőbenyomatos — vörösre égett földszigetek észlel-

* Impressióm az, hogy nagyobbbrészt a kunyhókban, esetleg kunyhókon és kerítéseken díszül vagy valamely praktikus célt szolgálva, de mindég a nyugalom helyzetében használtattak.

hetők, 5—12 cm. vastagságban; tovább lefelé ilyen égett föld nem fordult elő mint összefüggő terület, csupán kisebb roncokban, rögökben, a melyek főleg a halom vízszintes középrétegében és legalul, annak fenekén jelentkeztek számosságban, egyébiránt elszórva az egész halomban is. E tűzpad-töredékek társaságában, mint ritkább lelet, egy másik fajtája a vesszőbenyomatos kisebb rögöknek: kívül-belül világos fakóbarna színű, a tiszta, finom homokszemcsés, kemény agyagban kevés polyva vagy növényi törek észlelhető, az tehát feltétlenül mesterségesen készített agyag vagyis faltapaszt, míg az előbbi a tüzelés helyén magától képződött s mindenféle hulladékot, piszkot tartalmazó, vörösre sült — de belül még mindig fekete — földrétegből származik.

IV. *Egyéb leletek.* A) Konyhahulladék. Miként a cserepek, az állati csontok is óriási mennyiségben kerültek felszínre telepünkön, minden rétegből, a legközelebbiben mégis alul, az első foglalás szintjén.

G) ÁBRA.

A determinált csontok arról tesznek tanúságot, hogy a telep faunája mindvégig recens.* A következő fajok voltak megállapíthatók: 1. *Bos tanrus* L., 2. *Cervus claphus* L., 3. *Cervus capreolus* L., 4. *Ovis aries* L., 5. *Capra hircus* L., 6. *Sus scrofa* L., 7. *Canis familiaris* L., 8. *Canis lupus* L. és 9. *Equus caballus* L.

Azonkívül több teknős és meghatározhatlan madárcsont.

Az egész megvizsgált csontanyagból: 1., 2., 3. és 4. — összesen 80 százaléktól vesznek igénybe, míg *Equus caballus* csak egyet.

Mint konyhahulladék továbbá igen gyakori volt — rakáson vagy rétegesen — a kagyló (*Unio*), a csiga (*Tridacua*) és a halpikkely, főleg a három tűzpad-regióban. Gabona vagy gyümölcsmagvakat nem találtam sehol.

B) Ősemberi csontvázak. A neolithkorban uralkodó szokás szerint, Óbessenyőn is ott temették el a halottakat, a hol az élők tanyáztak. Ezen

* A beküldött 248 darab állati csont szives meghatározásáért dr. Kadics Ottokár állami geológus úrnak e helyütt is leghálásabb köszönetemet nyilvánítom.

őskori csontvázmaradványok a megásott terület több pontján kerültek felszínre és pedig:

A III. a) 9. helyen,¹ két méter mélységben, igen korhadtt gyermekkoponya s a koponyán több, nagyobb csomó ocker-festék.

A I. a) 7. helyen, 40 cm. mélységben, emberi csontváz, mely eredetileg ülve temettetett el, háttal északnak: a két csomócsont — összefüggésben a medenczével — párhuzamosan és déli irányban feküdt, sípcsontok nélkül, a gerincoszlop a bal os femoris mellett (kívül) —, míg a koponya a gerincz végén, illetve a két meglevő felszár előtt találtatott; a két felkar (alsók hiányoztak) jobbra és balra a lábszárak mellett voltak elhelyezve. Ezen ülő tetem baloldalán, közvetlen közelében, négy hatalmas, egymásra halmozott tulokszarv —, a medencze alatt pedig egy átfúrt «lapos, tojásdad» nehezék (l. fent) került elő, úgy látszik mint sírmelléklet.

A IX. b) 3. helyen, 60 cm. mélységben, medencze a két csomócsonttal, normális helyzetben, más semmi.

A X. b) 4. helyen zsugorított teljes csontváz, 80 cm. mélységben. A felső test hanyatt, illetve a jobboldalon pihent, a két felkar párhuzamosan a gerincz-czel —, míg az alkarok könyökben derékszög alatt behajolva a medencze fölött egymásra voltak helyezve; a jobb láb erősen fel volt húzva, úgy, hogy a térdkalács és a jobb vállcsukló között alig volt egy arasznyi távolság, a bal csomócsont a jobb alkar alatt és ezzel párhuzamosan feküdt, a sípcsontok szorosán a csomócsontok alá voltak hajlítva. Melléklet nélkül.

A X. b) 19. helyen zsugorított csontváz felső és alsó lábszárai 15 cm. mélyen.

Végre D. I. a) 3. helyen, 30 cm. mélységben, emberi koponya.²

A festék anyagától eltekintve e kőkori csontvázaknál tehát csak egy esetben lehet sírmellékletéről szó, bár itt sem bizonyos, hogy a jelzett tárgyak mint olyanok kerültek a tetem közelébe.

A mi az óbessenyői telepen lelt festanyagot közelebb illeti, meg kell jegyezmem, hogy az nemcsak a fenti gyermekkoponyán találtatott, de szórva-nyosan egyebütt is, kisebb-nagyobb — világossárga vagy vörösbarna gumókban, egészen tyúktojás nagyságig, sőt egy kisebb edény (II. 9. ábra) ilyen festékekkel színig töltve került elé egy méter mélységben.³

C) Népvándorlás korabeli sír. Vidékünkön is gyakori eset, hogy az

¹ Az első közleményben körülírt területbeosztás értelmében (Arch. Ért. XXIX. 148. l.) vagyis: A = ötszög, III. = harmadik árok | Keletnyugatnak — a peripheriától számítva, a = ugyanazon árok egyik fele, hosszában, 9 = kilencedik fél-árok hosszában, észak-délnek.

² Ms. dr. Török Aurél tanár úr ezen koponyáról a következőket jegyzi meg 1906 decz. 23-án hozzám intézett szíves soraiban: «— a küldemény embercsontjai közt egy igen lapos koponyatető felette jellemző; ha a szemöldökei is erősen ki volnának fejlődve, valóságos neanderthali typust képviselne. Így is érdekes és pedig azért, hogy az Alföldről egy ilyen lapos koponyatető még nincsen.»

³ Ngs. dr. Wartha Vincze tanár úr volt kegyes a mintákat megvizsgálni és az eredményt 1907 szept. 13-án velem közölni. E szerint «a beküldött anyag nem egyéb, mint az ú. n. sárga-oker, azaz kevés szénsavas mészszel kevert vasoxydhydrt». Együttal megjegyzi, hogy «tudtommal a svájczii cölöpépítményekben is ilyen találtak és a régészek abban a véleményben vannak, hogy az őslakók ezt az anyagot arcfestéknek használták.»

utókor a meglevő halmokat ismét igénybe veszi, nevezetesen temetőnek használja fel.

Az óbessenyői teleppel ez csak egyszer történt meg, midőn a Kr. u. V., VI. században egy erre vonuló barbár nép egyik halottját itt helyezi el örök nyugalomra. A telephalom kellő közepén, 1,5 méter mélységben, — neolithkori hamu, korom, csontok, cserepek és halpikkelyek közt — emberi csontváz feküdt hanyatt kinyujtva, fejfelé északkeleten, koporsónyomok nélkül, karcsontok a törzsszel párhuzamosan voltak elhelyezve, a váz egész hossza 160, vállszélessége 36, medenczeszélessége 30 cm. Mellékletek: a medenéze alatt, a lábak között — baloldalon — körszelvényű bronzlemez füllel (kerek tükörnek része), ez alatt vas nyílcsúcsnak (?) töredéke; ugyancsak a medence alatt — jobboldalon — kis rozsdás vascsat, a jobb lábfejre rá volt támasztva — kívülről — egy szürke orsókarika.

A sírhely felásása után került elé, közel mellette, egy ezüst fülbevaló karika, gúlába rakott négy gömböcscsel, mely kétségtelenül szintén ide tartozik.

Végül megjegyzem, hogy a halom tetején, 10 cm. mélységben, egy csonka vaskés és csikózábla, valamint egy füles bronz keresztcske kerültek napfényre, mely utóbbi formailag analog a závodi sírmezőn lelt példánnyal.*

★

Midőn az eddigiekben összevontan, de lehetőleg mindenről beszámoltam, a mi fontosat vagy említésre méltót az óbessenyői telep ásatása eredményezett: a gyűjtött tapasztalatok alapján befejezésül — mellőzve a terjedelmes következtetéseket, a melyek úgyszólván önként kínálkoznak — a telep korára vonatkozólag legyen szabad még néhány megjegyzést tennem. Óbessenyőn, az egy régibb-középkori zsellérsírtól eltekintve, mindvégig ugyanazon kultúrának jelenségeivel van dolgunk, melynek fő ismertető jele, hogy fémnek sehol a legkisebb nyomát sem találjuk fel benne.

E negatív eredmény a három méter mélységig rendszeresen felkutatott 1336 □-méter területen, az ugyanott szerzett pozitív adatok sokaságával teljesen összevág.

A legcsekélyebb zavaró körülmény nem játszik közbe a rétegek rendetlenek, de ez a rendetlenség eredeti és örökölt szervi baj. Így bárhová tekintünk a halomban, minden zűrzavar dacára, összhang uralkodik világában. A trapezalakú furatlan kőbalták, azok nagy száma, a tipikus csontszerszámok tömege, az edények ősi gömbalakja és megfelelő diszítése, a teleplakók hitéletével összefüggő más agyagtárgyak — idol, amulet stb. — kezdetleges, jellemző formája, a temetkezési szokás stb.: mind arra vall és bizonyítja, hogy Óbessenyőn egy tiszta neolithkori kultúrával van dolgunk, mely a fémanyagot nem használta, nem ismerte.** Hogy ha eddig a magyar Alföld kőkori multját főleg a Tisza mentén feltárt egyes őshalmok hagyatékából ismerhettük meg,

* Hampel: A régibb középkor emlékei Magyarhonban, CCLXII. tábla 1. szám.

** A szerb-csanádi őstelepen ugyanolyan zsugorított és ocker festékkel behintett csontvázakkal már némi csekély bronz is előfordul, de az agyagművesség teljesen elűt az óbessenyőitől.

most — a régi Harangud sokkal kisebb jelentőségű vonalán — egy beszédes társa akadt a csépai, szelevényi, szihalmi, tószegi stb. őstelepeknek. Ezen elismert kőkorszakbeli ú. n. konyhahulladék-halmok miben sem különböznek az óbessenyőitől, ha csak abban nem, hogy Óbessenyő, erősen kifejtett helyi jellegének keretében, az idegen (mondjuk délkeleti) befolyásnak néhány fel-tünőbb nyomát mutatja és kőeszközökben gazdagabb mint bármelyik tiszamenti hely és hogy a fém — az Arankánál — absolute hiányzik, holott pl. Tószegen is «a kevés törött kőkalapács mellett a fémnek igen kevés nyoma jelentkezett». Elszigeteltségről nem beszélhetünk Óbessenyőn, mert a használt kőzetanyagok tömege és sokfélesége nexusra vall távoli vidékekkel és olyan közvetítő utakat tétel fel — a környező nagy folyókat említem első sorban — a melyeken a kővel együtt a réz vagy a bronz is eljuthatott volna telepünkre, legalább minimális mennyiségben. Hogy ez nem történt meg, azt másként mint a telep ősi korával alig lehet magyarázni.

Bár nem tekintem feladatomnak: ezt a kort közelebb megjelölni, utalnom kell arra, hogy Óbessenyőn a csiszolt kőkorszakot jellemző régiebb típusok mellett, annak fiatalabb szakát is képviselve látjuk néhány — aránylag ugyan kevés — jelenséggel, a minek alapján és figyelembe véve minden felsorolt mérvadó körülményt, jogosultnak látszik a következtetés, hogy telepünk a felsőolaszországi terramarák kezdete és a svájci régiebb czölöpépítmények alkonya közötti időszakban élt, virágzott és — hozzá tehetjük — valamely nagy katastropha révén pusztult el testvéreivel együtt, itt az Aranka mellett.

Ócsanád, 1911. január 12.

Kisléghi Nagy Gyula.

A HÁMORI ŐSEMBER KUTATÁSÁNAK MAI ÁLLÁSA.

I. *A hámori ősember kutatásának története.* Hazánkban az ősember kérdésével több kiváló szakember foglalkozott s egyik-másik dolgozatban olyan adatokat is találunk, melyek szerint az ősember nyomait Magyarországon már több helyen megtalálták volna. Későbbi kutatások és kritikai méltatások kiderítették azonban, hogy e lelőhelyekről származó emberi tárgyak diluviális kora legalább is felette kétes. Ilyen körülmények között egyes kutatók már kételkedni kezdtek, vajon a diluviális ember élt-e Magyarországon? A véletlen úgy akarta, hogy a diluviális ember első biztos nyomait Borsod vármegye szívében, Miskolczon találták. *Bársony János*, miskolci ügyvéd 1891-ben az egykori Papszer-utczában, közvetlenül a Szinva medre mellett házat épített. Az alapozás alkalmával 3 m. mélységből három sajátságosan megmunkált kődarab került a felszínre, a melyekben *Herman Ottó* paleolit-szakó-czákat, a diluviális ember kőszerszámjait ismerte fel.* A lelet mindenütt

* Herman O.: A miskolci palaeolith lelet. (Archæologiai Értesítő, XIII. köt., 1—25. oldal) Budapest, 1893. — A borsodi Bükk ősembere. (Természettud. Közl. 470. füzet). Budapest, 1908.

nagy feltűnést keltett s mint más hasonló esetben, úgy itt is a diluviális ember első nyomait egyes geologusok kételkedve fogadták, nevezetesen a lelet geologiai korát és paleolit voltát vonták kétségbe. Idővel azonban más leletek is fordultak elő. Így *Herman Ottó* 1894-ben ugyancsak a Bársony-ház telkéről, majd 1905-ben az avasi temetőből kapott egy kiválóan jellemző paleolit-köszerszámot, melynek tipikus lauruslevél formája volt s a mely az avasi temetőben sírásás közben került napfényre. E nyílhegy tipikus formájára támaszkodva, *Herman Ottó* kimondta, hogy a lelőhely diluviális korú, mogyoróköves agyag.* Minthogy ez a meghatározás merőben ellenkezett bizonyos szakemberek felfogásával, *Herman Ottó* vasakaratóval keresztülvitte, hogy a földművelésügyi miniszter Miskolcz vidéke földtani viszonyainak felülvizsgálatát rendelte el, a mit a m. kir. Földtani Intézet szakterői végeztek. A földtani vizsgálatokkal *Papp Károly* dr. osztálygeologus barátom lett megbízva; neki sikerült ebbe a vitás kérdésbe teljes világosságot hozni, mely igazolta *Herman Ottó* felfogásának helyességét.**

Ismét 1905-ben *Gálffy Ignác*z, miskolci igazgató egy hatodik vörösbarna kalcedon-jaspisból készített köszerszámot a Petőfi-utca 12. számú ház tulajdonosától kapott. Ezt a gyönyörűen megmunkált paleolit-köveszközt kútásás után az udvaron heverve találták. *Gálffy Ignác*z buzgókodásának köszönhetjük, hogy a miskolci paleolit-köszerszámok száma most már évről-évre mindinkább gyarapodik. A legtöbb paleolit az avasi tető környezetéről származik, ahol a köeszközökhöz szükséges kőanyag, nevezetesen a szürke kalcedon, szálban található. Az őskorban ezen a helyen egy gejzir működött s azon különböző féleségű kovaanyagot rakta le. Ép ez a kőzet csábította az ősembert az Avasra, ahol szerszámjainak kikészítéséhez igen alkalmas anyagot talált. Meg vagyok arról győződve, hogy ha az avasi szőlők tulajdonosai a talajforgatást figyelemmel kísérik, még igen sok paleolit-köeszközt fognak találni.

A miskolci paleolitok kormeghatározása azonban nagy nehézségekkel jár. Miskolcz város területén alig van egy talpalatnyi darab, melyet az emberi kéz meg nem forgatott volna. Így tehát jóformán ki van zárva az a lehetőség, hogy a talajból kikerült, avagy még kikerülő paleolitos köeszközök geologiai korát pontosan meg lehessen állapítani. Ilyen körülmények között a közeli barlangok átkutatása volt fontos. Ugyancsak *Herman Ottó* volt az, a ki a Bükkvidéki barlangokra utalt és a Földtani Intézet igazgatóságának a város környékéhez közel álló barlangok átkutatását ajánlotta. Ismeretes, hogy az őseMBER ked-

* Herman O.: Zum Solutréen von Miskolcz. (Mitteil. der Anthropol. Gesellschaft in Wien. Bd. XXXVI [der 3. Folge Bd. VI] pag. 1—11.) Budapest, 1906.

** Papp K.: Miskolcz környékének geologiai viszonyai. (A m. kir. Földtani Intézet évkönyve, XVI. köt., 3. füzet) Budapest, 1907.

vencz helyei a barlangok és odúk voltak, melyeket egyszersmind hajléknak használta; ha tehát igaz, hogy az ember a diluviumban Miskolcz vidékén huzamosabb ideig élt, akkor több mint valószínű, hogy a közeli barlangokat is lakta és hogy ezek bolygatatlan diluviáliskorú lerakódásaiban nyomát is hagyta.

A bükkvidéki barlangok átkutatására én kaptam megbízást.* Vizsgálataimhoz 1906-ban őszkor hozzáfogva először is a Szinva völgyének összes barlangjait felkerestem és helyzetükről tudomást szereztem. A közel 20 meglátogatott barlang közül első sorban a Kecskelyuk, a Búdöspeszt és a Szeleta-barlang átkutatásától vártam eredményt. A Szeleta-barlangra eredettől fogva *Herman Ottó* is a legnagyobb súlyt fektette. Kutatásaimat úgy végeztem, hogy a nevezett barlangok előcsarnokában, közel a nyíláshoz gödröt vagy árkot ásattam. Az ásatás mindig rétegek szerint történt. Minden réteg számot kapott és a benne talált tárgyak ugyanazzal a számmal ellátott csomagba kerültek. Ez azért történt, hogy a rétegekben talált tárgyak geológiai korát kronológiai sorrendben meg lehessen állapítani. A főszúlyt természetesen a diluviális és alluviális rétegek pontos elválasztására fektettem.

Először is a Forrás-völgyben levő *Kecskelyukat* kutattam át, melyben egy 15 m. hosszú és 1·20 m. széles árkot ásattam. A barlang fenekét 1·60 m. mélységben értük el. Az árokból kikerült anyag végig alluviális pataklerakódás, tehát agyag, homok és kavics. Ezekből a rétegekből recens háziállatok maradványai társaságában faszén, hamu, égetett agyag és homok, cserépedények töredékei és egy csiszolt csontszerszám került ki. A találtak szerint e barlang lerakódásai végig alluviális korúak s így a diluviális ember nyomait itt hiába keresnénk.

A Kecskelyukkal rézsút szemben, de sokkal magasabban a *Búdöspeszt* nyílik. E barlang előcsarnokában egy 5 m. hosszú és 1·5 m. széles gödröt ásattam, a barlang fenekét azonban még 5 m. mélységben sem értük el. A gödörből kiásott anyag felülről lefelé először is egy 0·8 m. vastag alluviális rétegből áll, a melyben recens háziállatok társaságában faszenet, hamut, égetett agyagot, cserépedény-töredékeket, obsidiánpengéket egy csiszolt vésőt és emberi csontokat találtam. Innen lefelé meddő barna agyagból és mészkőtörmelékből álló vastag diluviális réteg következik, melyben elvéve barlangi medve csontokat gyűjtöttünk. Emberi nyomokat ebben a rétegkomplexusban nem találtam. Az ásatást a barlang fenekéig kellene folytatni.

A Kecskelyukban és a Búdöspesztben az ősember nyomait nem találva, átmentem e vidék legnagyobb barlangjába, a *Szeleta-barlangba*. E barlang szabálytalan alacsony nyílása a Szinva bal partján az alsó-

* Kadič O.: Adatok a szinva völgyi ősember kérdéséhez. (Földtani Közlöny, XXXVII. köt., 333—345. oldal). Budapest, 1907.

hámori templom fölött, 100 m. relativ magasságban egy mészkősziklában van. Előcsarnoka tág, átlag 20 m. hosszú és 15 m. széles; ebből egy 40 m. hosszú szélesebb ág északnyugat felé és egy 30 m. hosszú keskenyebb ág nyugat felé ágazik. A barlang előcsarnokában egy 12 m. hosszú és 2 m. széles gödröt 6 m. mélységre ásattam, a nélkül, hogy itt a barlang fenekét elértük volna.

A gödörben felvett geologiai szelvény felülről lefelé először is egy átlag 1 m. vastag fekete agyagból álló alluviális réteget mutat. Ebben úgy, mint a többi barlangban recens háziállatok maradványai társaságában hamut, cserépedények töredékeit, csiszolt csont és kőszerszámokat és egy emberi állkapocs töredékét találtam. Az alluvium alatt a többi réteg lefelé először szürke, azután vörös majd barna agyagból és mészkőtörmeléből áll. E vastag agyagkomplexus végig a barlangi medve csontjait tartalmazta, ami arra vall, hogy ez diluviális korú. Az ősmedve csontjainak csak egy kis százaléka egészen, a többi mind tördelve találtatott. A legtöbb csont hosszában törött, sőt némely töredéken zúzási jegyek is láthatók, a mi arra enged következtetni, hogy ez emberi kéz műve. Hogy az ember a diluvium idején ebben a barlangban tényleg megfordult, az is bizonyítja, hogy a rétegekben égési nyomokat, úgy mint faszenet, hamut és égetett csontokat is találtam.

A diluviális ember nyomai a Szeleta-barlangban meg lévén, hozzá lehetett látni a barlang rendszeres felásatásához. Mindjárt a következő 1907. évben tavaszkor a Földtani Intézet megbízásából ismét a Szeleta-barlangba utaztam s a rendszeres ásatáshoz hozzáálltam. Hogy a tárgyak helyeit a rétegekben vízszintes és függőleges irányban pontosan megjelöljem, a felásandó területet kétméteres négyszögekre osztottam. A négyszögeket arab, ezeken belül a rétegeket római számmal jelöltem. Az ugyanabban a négyszögben és rétegben talált tárgyak közös jelzésű csomagba kerültek. A rétegek különválasztása petrografiai és paleontologiai alapon történt. A fekete humózus réteg felásatása után az alatta levő szürke diluviális komplexus került sorra, amelyet azonban a rétegek egyöntetűsége miatt 0.5 méteres rétegekben emeltettem ki. Minden négyszög felásatása után a függélyes oldalokról pontos szelvényeket vettem fel, melyeket azután összekötve kétméteres távolságban a felásott terület teljes szelvényeit hosszában és szélességben megkaptam. Ebben az értelemben az előcsarnok közepének jó részét grádicsszerűen különböző mélységre ásattam. A barlang fenekét 7.0 m. mélységben értük el.

Az ásatások ez alkalommal több szerencsével jártak mint a megelőző évben. Már a harmadik napon, amikor az előcsarnok elülső részében dolgoztunk egyik négyszög diluviális rétegéből egy pompásan megmunkált babérlevélalakú kőeszköz került a kezünkbe, ezt azután egymásután a többi babérlevélalakú hegy, penge, kaparó, vakaró és

szilánk követte. Mindössze 40 darab paleolitos kőszerszám jutott birtokunkba, mely kevés kivétellel mind a lerakódás diluviális részéből, ősmedve csontok társaságában találtatott. Az előcsarnokban végzett ásatásokon kívül még a barlang hátulsó részében is egy próbaásatást végeztettem. A barlang fenekét itt már 3·5 m. mélységben értük el. Nagy volt a meglepetésem, mikor e hátulsó, teljesen sötét barlangrészlet lerakódásaiból szintén pompásan megmunkált paleolitok kerültek a napfényre.

Az utóbbi ásatások a miskolci diluviális ember kérdésében is teljes világosságot hoztak. Most már egészen határozottan meg lehetett állapítani, hogy az ősember a diluviumban tényleg a Szinva völgyében élt. Főtartózkodása a miskolci Avas volt, a hol a szerszámjaihoz szükséges kőanyagot bányásza, lakóhelyül pedig a Szeleta-barlangot és valószínűleg e vidék többi alkalmas barlangjait és búvóhelyeit használta.

A miskolci ősember kérdésének vitás része ezzel végérvényesen el lett intézve. Mint látni a barlangkutatások *Herman Ottó* állításainak adtak igazat, a ki éveken át az ősember jelenlétét e vidéken bizonyította és az ősember nyomait a közeli barlangokban is követteztette. A kutatások további feladata most már főképen a Szeleta-barlang lerakódásaiban rejlő archæologiai és paleontologiai anyag kiaknázására szorítkozott.

A Szeleta-barlangban aratott sikerek alapján a Földtani Intézet igazgatósága a földművelésügyi miniszternél újabb anyagi támogatásokat eszközölt ki, úgy hogy 1907. évben őszkor és 1908. évben tavaszkor tekintélyes összeggel a megkezdett ásatásokat folytathattam.

Az 1907. évben őszkor végzett kutatásaim alkalmával az előcsarnokot egész terjedelmében, az északnyugati ágát pedig csak részben 0·8 m. mélységre ásattam. Az ásatások eredménye most is kielégítő volt, amennyiben a barlang különböző részeiből újabb 50 darab paleolitos kőszerszám került ki. Igen fontos, hogy a barlang északnyugati ágának hátulsó részében bolygatatlan diluviális kulturrétegre akadtam. Tartalma hamu, faszén, tördelt és részben megpörkölt, részben egészen szénné égetett ősmedve csont s végre számos paleolitos kőszerszám.

Az 1908. évben tavaszkor végzett kutatásaimnak főcélja az volt, hogy a paleolitos kőeszközök elterjedéséről tiszta képet nyerjek és ezekből lehetőleg sokat gyűjtsek. Ennek következtében két irányban ásatam. Legelőször a barlang talpát 0·5—0·8 m. mélységre ásattam, hogy a kőeszközök horizontális elterjedését megállapítsam. Ez az ásatás már azért is fontos volt, mert e legfelsőbb rétegkomplexus az alluvium és diluvium határát tartalmazta. Ez után az előcsarnokban a múlt évi ben kiásott gödör ásatását minden irányban folytattuk és mélyítettük abból a célból, hogy megállapítható legyen, milyen mélyen terjednek

a kőeszközök. Ez az ásatás szintén fontos volt, a mennyiben a szeleta ősember kulturájának fejlődését tárta elénk. Az ásatások eredménye a talált tárgyak tekintetében minden mostanáig végzett kutatást fölülmulták. A fauna több fajjal, nevezetesen barlangi hiéna, barlangi oroszlán és barlangi farkas maradványaival gyarapodott. Paleolitos kőeszközökből pedig közel 300 darabot gyűjtöttem.*

Az utóbbi ásatásokat elvégezve, a Földtani Intézet igazgatósága a színvölgyi barlangok ügyét maga részéről befejezettnek tekintette. A nevezett intézet a barlangok kutatására összesen 4000 korona költséget áldozott, mely költség a földművelésügyi miniszter tárczáját terheli. Minthogy azonban a Szeleta-barlang kutatása előreláthatólag továbbra is eredményesnek ígérkezett, az ásatások folytatására ezentúl a Miskolci Múzeum a legnagyobb készséggel vállalkozott és e Múzeum vezetősége, nevezetesen *Gálffy Ignác* igazgató és *Tarnay Gyula* alispán, szem előtt tartva a kutatások tudományos fontosságát, a vizsgálatok folytatására szintén 4000 korona költséget áldozott. Ezen a tekintélyes összegben 1909 évben tavasztól ősszig, öt hónapon át szakadatlanul ásattunk. Minthogy hivatalos elfoglaltságom nem engedte, hogy ennyi időt egyedül ennek az ügynek szenteljek, az ásatások folytatására mint munkatárs *Hillebrand Jenő dr.* antropologus barátom a legnagyobb készséggel vállalkozott és teljes odaadással a megkezdett módszer értelmében működött. Főcélunk az volt, hogy a barlang főfolyósójának egyik felét hosszában a fenékgig átkutassuk s így a rétegek lerakódásairól és a kőeszközök vertikális elterjedéséről tiszta képet nyerjünk. Ezenkívül a mellékfolyosó felásatását is megkezdtük. Ez alkalommal a barlangkitöltésnek egy hatalmas része át lett kutatva, a nélkül azonban, hogy a barlang fenekét elértük volna. A nagy munkához képest az eredmény is jelentékeny volt. Paleontológiai anyaggal, nevezetesen ősmedve csontokkal hat nagy láda telt meg, a paleolitos kőeszközökből pedig több mint 800 darab került birtokunkba. A nevezett barlangrészlet felásatását feltétlenül még a barlang fenekéig kellene folytatni, ez után pedig a barlang teljes kiürítése kerülne sorra, ami azonban még igen sok idő és pénzáldozatba kerülne.

II. *A Szeleta-barlang mint őskori lakóhely.* A megelőző fejezetből tudjuk, hogy Hámor vidékének több átkutatott barlangja közül egyedül a Szeleta-barlang szolgáltat olyan adatokkal, melyek a diluviális ember jelenlétét a Szinva völgyében kétségtelenné teszik. Ép ezért tanulmányaink főszűlyát ezen barlang lehetőleg legalaposabb átkutatására fektettük, már azért is, mert hazánkban ez a barlang, a tatai telep mellett, az egyedüli hely, ahol a diluviális ember hátrahagyott kulturamaradvá-

* Kadič O.: Paleolitos kőeszközök a hámori Szeleta-barlangból. (Földtani Közlöny, XXXIX. köt., 524—540. oldal). Budapest, 1909.

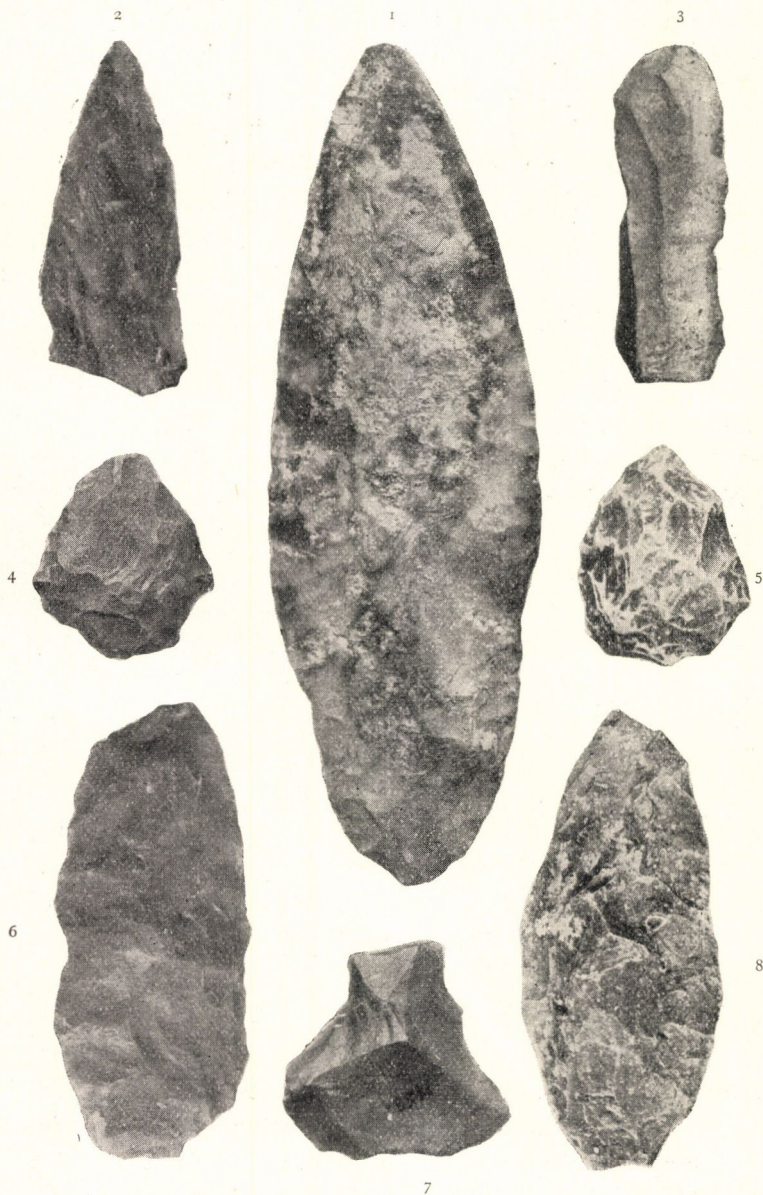
nyait rendszeresen gyűjteni lehet. A hátori ősember kutatásával több más fontos kérdés is függ össze, melyek az ősember kérdésétől el nem választhatók. Első sorban az ősember környezetének és lakóhelyének mai képét, vagyis Hámor vidékének topografiai, illetőleg oroplastikai és hidrografiai viszonyait óhajtjuk nagy vonásokban megadni. Vizsgálataink közben nagy súlyt fektettünk a vidék geológiai alkotására, a barlang keletkezésére és a barlangban történt lerakódás stratigrafiai viszonyaira. Végre a hátori ősember kulturamaradványait, az archaológiai anyag jellemvonásait is óhajtjuk szóvá tenni.

1. *Topografiai viszonyok.* Hámor község a Bükk-hegység keleti lejtőjén, a Szinva és a Garadna összefolyása táján, Miskolcztól nyugatra 14 km. távolságban épült. A háttérben levő Bükk-hegység kiemelkedő részét egy átlag 800—900 m. magas hepe-hupás, elkarsztosodott fensík foglalja el. A hegység magasabb pontjai legnagyobbbrészt nyugatra fekszenek, a legmagasabb csúcsa, a 955 m. magas *Bálvány*, már a fensíkon kívül van. E magaslatról minden irányban kisebb-nagyobb gerincek futnak le az Eger és Sajó völgye felé. A nyugati és északi nyulványok a legmagasabbak, de egyszersmind a legrövidebbek, ellenben a Sajó felé húzódó lankás gerincek a leghosszabbak. A fensík lábán északra a Garadna, délre a Szinva fakad s Hámor község határában egyesülve, keleti irányban haladva, Miskolcznál a Sajóba ömlik. A *Garadna* vizét Ómassa fölött több forrásból nyeri, nyugati főárka, a Száraz-völgy, mint neve is mondja, teljesen száraz. Hámor fölött a Garadna egy mesterségesen duzzasztott tavat alkot, ez a *Hámori-tó*, vagyis a *Taj*, melynek 1300 m hosszúsága helyenként a 10 m. mélységet is túlhaladja. A gyönyörű smaragdszínű tavat jobboldalt lombos erdő szegélyzi, a baloldali partjába pedig egy kociút van bevágva. A *Szinva* vizét szintén több forrásból nyeri, melyek Lillafüredtől délre fakadnak; főforrása az újhuti kociút mellett a karbonkori és jurakori meszek határán van. Több mint valószínű, hogy ez a forrás a Lusta-völgyben eltűnő patakot juttatja napfényre. A többi forrás a Kerek-hegy alatt szintén a kociút mellett bugyog. Hámor község felső házai között a Szinva egy körülbelül 3 m. magas vízesést képez. A Hámori-tó gátjánál a víznek egyik része kisebb esést alkotva a tóba folyik, a másik rész pedig egy kettős magas esés után a tóból kifolyó patakkaal egyesül. A tóba való bevezetés mesterséges.

A Hámori-tó gátjáról a község közvetlen környezete szemlélhető. Előttünk egy vadregényes, medenczerűen kiszélesedett völgyrészlet, melynek sík talpát kertek és kaszálók borítják. Lábunk alatt a község zöme a falusi templommal; a házak egyik része a gát lejtőjén lépcsőzetesen emelkedik, a többi rész a sík két peremén elnyuló kociút mindkét oldalán sorakozik. Szemben a Puskaorosi sziklacsoport meredek falai

állanak. Jobboldalt a felső Szinva völgyének nyílása látszik a Szentistván és Fehérkőlápa befásított hegyoldalaival, baloldalt a tó fölött a Dolka-hegy, a falusi templom fölött pedig a Szeleta-tető emelkedik. A Szeleta-magaslat ormát egy sziklavonulat szegélyzi, mely a Puszkaporosi szorosnál kezdődik és fölfelé emelkedve a Szeleta-tetőn túl végződik. Köz-

1. TÁBLA.

1. Babérlevélalakú hegy. 2. Vékony pengeszerű hegy. 3. Vékony, keskeny penge. 4. Kicsi degenerált szakócza. 5. Kicsi degenerált szakócza. 6. Babérlevélalakú hegy. 7. Babérlevélalakú hegy. 8. Több mély csorbával ellátott alakatlan jól megmunkált szilánk.

vetlenül a Szeleta-tető alatt egy friss hányó látszik, mely a Szeleta-barlang szádját jelzi. Ugyanezen az oldalon a lejtő alsó peremén, valamivel a falu fölött, a kocsit húzó út húzódik.

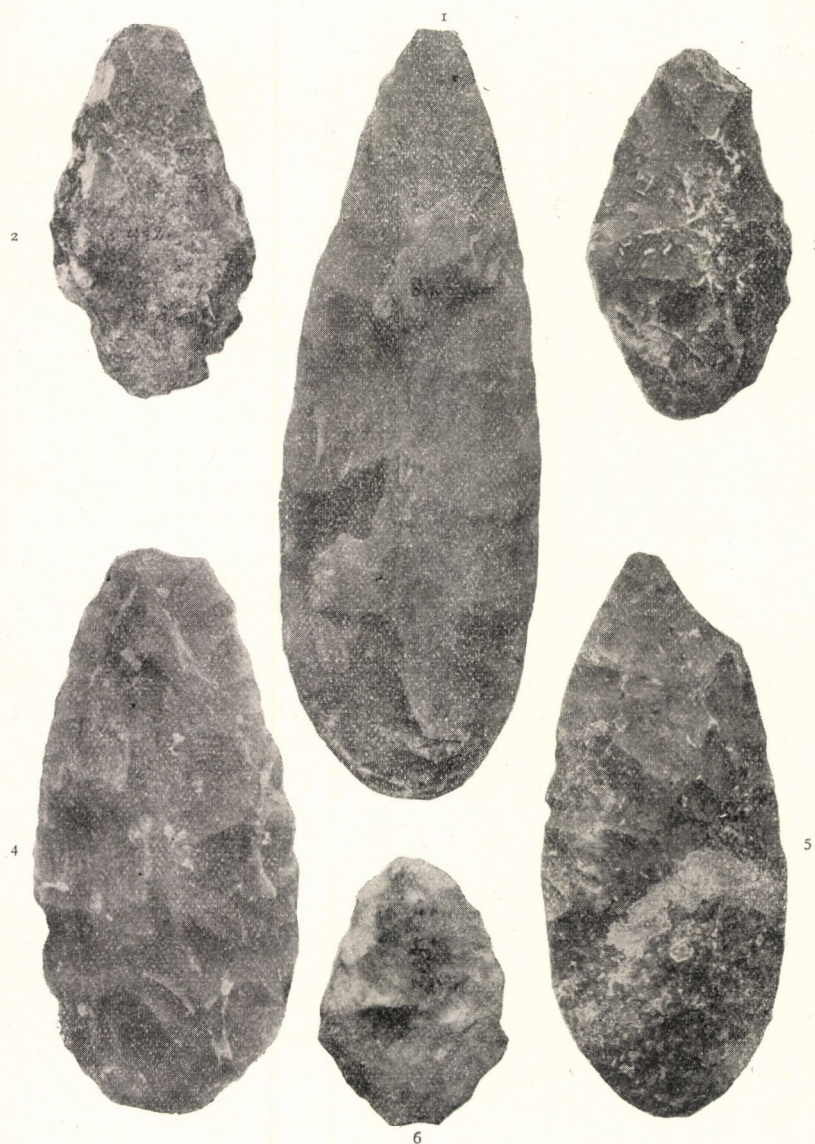
A Szeleta-barlanghoz két gyalogút vezet. A régibb ösvény a csordás házánál kezdődik és meredekséggel az említett sziklavonulat mellett egyenesen a barlanghoz vezet. Az újabb ösvény a Dolka nevű vízmosásos árok oldalán halad; itt először a Zsófia-toronyhoz vezető turista úton megyünk, azután ezt elhagyva a munkásaim által kitisztított és fehér színnel jelzett Szeleta-ösvényen menve nemsokára a környék legszebb pontjához, a Szeleta-tetőre jutunk. A barlang szádja közvetlenül a tető alatt *Lóczy Lajos* háromszögelési mérései szerint kerekén 100 m. relativ magasságban délre nyílik. A kutatások előtt a barlang bejárata egy vadon benőtt széles alacsony rés volt, melyen csak lehajolva lehetett a barlang belsejébe jutni. A munkálatok folytán lemélyesztett nyílás és a kihordott nagy mennyiségű kőtuskókból, törmelékből és agyagból felhalmozott hányó jelenleg már messziről jelzi a barlangot. A bejárat egy átlag 20 m. hosszú és 15 m. széles magas előcsarnokba vezet, melyből egy 40 m. hosszú szélesebb folyosó északnyugatra és egy 30 m. hosszú keskenyebb folyosó nyugatra ágazik.

2. *Stratigraphiai viszonyok.* Hámor vidékének geológiai felépítésén főképen mezozoi lerakódások vesznek részt. A legrégebbi képződmények, nevezetesen a zöldes, vöröses palák és sötét dolomitos mészkövek valószínűleg a triaszba tartoznak és Hámor község határában a lejtők alsó peremén jelentkeznek. A tó melletti kőfejtőben kibukkanó dolomitos mészkőpadok csapása 21^h , dőlése 70° . Ezeket a képződményeket több helyen diabáz töri át. A triaszkorbeli üledékeken konkordánsan világosszürke kalciteres szirtes meszek fekszenek, melyek több mint valószínű a jurába tartoznak. Ezek a meszek egyszersmind e vidék elkarsztosodott részeinek a kőzete, ebben mozognak a búvópatakok, ebben vannak a barlangok is, melyek a harmadkor végén keletkeztek és a diluviumban az ősembernek lakást nyújtottak. A diluvium végre mint mésztufa a völgyek medreiben és mint barlangi agyag a barlangok üregeiben fordul elő.

E vidék számos barlangjai közül, mint tudjuk legfontosabb a Szeleta-barlang, minthogy ennek kitöltésében a diluviális ember kultúramaradványai találtak. A Szeleta-barlang létét két repedésnek köszönheti; az egyik repedés a főfolyosó vonalában az itteni juramészkő rétegeinek csapása irányában történt meglazulás folytán keletkezett, a másik repedés pedig a mellékfolyosó vonalában törés következtében jött létre. Ezen a két repedésen át történt a víznek első és főbeszivárgása és a későbbi barlang üregeinek korodálása, illetőleg kilugzása. A legjobban korodált előcsarnok ép a két törés keresztezésébe esik.

Hogy a beszivárgás tényleg a nevezett két repedésen át történt, azt a barlang menyzetén, a repedés vonala mentén képződött cseppkövek is bizonyítják. Minthogy a barlang még nincs teljesen kitakarítva, nehéz megállapítani, vajon a bejáraton kívül a barlangnak van-e még valahol más nyílása és folyosója, melyen a beszivárgó víz esetleg lefolyt volna. A mostanáig történt kutatások szerint ez nem valószínű, mert a most már eléggé jól feltárt vastag barlangkitöltés nem olyan természetű,

II. TÁBLA.

1. Babérlevélalakú hegy. 2. Degenerált szakócza. 3. Degenerált szakócza. 4. Babérlevélalakú hegy. 5. Babérlevélalakú hegy. 6. Degenerált szakócza.

mint a folyó vagy álló vízből ülepedett képződmények szoktak lenni, hanem egészen a nedves üregekben, helyben történt felhalmozások jellegét viseli. A lecsepegő és a kitöltésen át szivárgó víz valószínűleg a barlang fenekén levő repedéseken át talált lefolyást.

A barlang talpa, vagyis a kitöltésnek legfelső pereme nem volt mindenütt teljesen vízszintes, így az előcsarnok elülső részében egy lapos domb foglalt helyet és a két folyosó talpa hátrafelé emelkedett. A kitöltésnek egészen normálisan ülepedett rétegei több helyen kincskeresők által meg volt bolygatva. Az immár jó részt feltárt, de a barlang fenekéig még nem jutott barlangkitöltés szelvénye egy felső alluviális és egy alatta levő diluviális rétegkomplexust tüntet fel.

Az *alluviális* rétegkomplexus főképen humusból és denevérguánóból áll, melyhez végre hamu, égetett agyag és megpörkölt csont, úgy mint mészkő-törmelék is vegyül; színe fekete, miért is az alulsó szürke diluviális agyagtól élesen elválik.

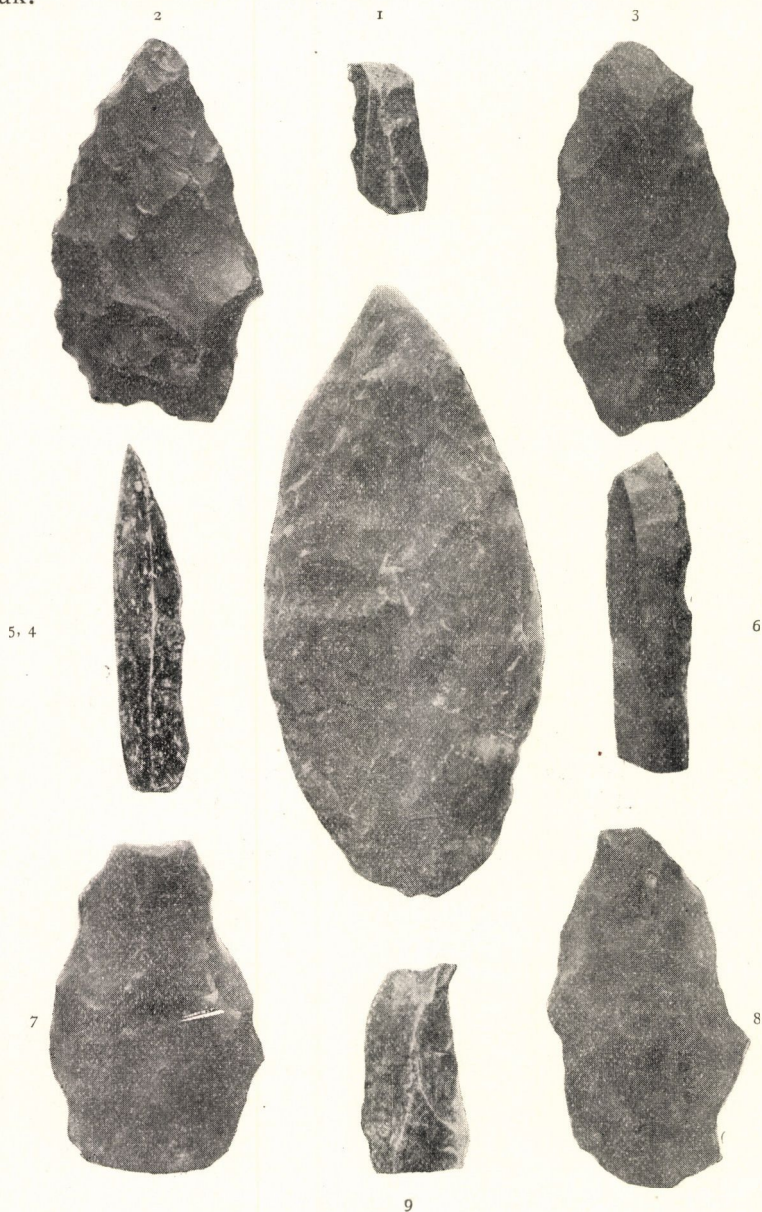
Ebben a fekete agyagrétegben recens háziemlősök csonttöredékeivel keverve a neolit ősember kulturamaradványait gyűjtöttük, nevezetesen igen sok primitív díszített cserépedények töredékeit, csiszolt csont és kőszközköket, elvéve durván megmunkált kovaszilánkokat is találtunk. A humózus agyagréteg vastagsága helyenként különböző volt. Az előcsarnokban, azon lapos domb táján az alluvium vastagsága 1,2 m. is tett ki, míg a mellékfolyosók végén alig volt 0,1 m. vastag.

A *diluviális* rétegének komplexuma a humus alatt sárgásszürke, lefelé sárgászöld és legalul sárgásbarna barlangi agyagból áll, mely végig mészkőtörmeléket tartalmaz. A mészkőtörmelék a felső rétegekben szögletes, lefelé azonban mindinkább legömbölyített. Ez a legömbölyítés az átszivárgó víz oldó hatása folytán történt, nem pedig mechanikai úton koptatás folytán, mint ezt első pillanatban hajlandók lennénk feltenni. Ezt legjobban az a körülmény bizonyítja, hogy a legömbölyített mészkőszemek felületei érdesek, míg a patakban hömpölygött kavicsszemek rendesen símak és fényesek. Érdekes a barlang fenekén lerakódott több méter vastag sárgásbarna, foszfortartalmú agyaglerakódás is, mely nézetem szerint nem más, mint egészen tiszta barlangi agyag vegyítve csontmállalékkal. A barlang egyik-másik szakaszában, különösen a főfolyosó hátulsó részében a diluviális és alluviális rétegkomplexus közé mésztufa is rakódott. Ugyancsak a főfolyosó hátulsó szakaszában a diluviális rétegkomplexus felső részébe egy hatalmas, egységes, átlag 0,3 m. vastag kulturréteg ékelődött, mely szabálytalan sáv alakjában minden irányban terjed. Hasonló, de sokkal vékonyabb kulturréteget a mellékfolyosó elülső részében is találtunk, ellenben a kőszközköket leggazdagabb előcsarnok üledékeiben itt-ott csak tűzhelyeket észleltünk.

E hatalmas rétegkomplexumának paleontológiai tartalma főképen

ősmédve csontokból áll, melyek részben feltörve, részben kopva és igen kevés ép állapotban találtatott. A barlangi medvén kívül még barlangi oroszlán, barlangi hiéna, barlangi farkas és más emlősök maradványait is gyűjtöttük. Az emberi kultúra maradványai itt kizárólag paleolitos kőeszközökből állanak, melyeket majdnem minden szintben elszórva találtuk.

III. TÁBLA.

1. Tengerszerű kaparó baloldali nyúlvánnyal. 2. Degenerált szakócza. 3. Degenerált szakócza.
4. Babérlevélalakú hegy. 5. Keskeny pengealakú hegy. 6. Keskeny pengealakú árvéső. 7. Dege-
nerált szakócza. 8. Degenerált szakócza. 9. Kicsi penge jobboldali fúróval.

Az itt ecsetelt, normálisan lerakódott barlangkitöltést az emberi kéz több helyen megbolygatta. Először a neolit ember, később pedig kincésások a barlang talajába gödröket ástak, a leásott anyagot pedig a gödrök széleire hányták. Ásatásainknál az ilyen esetek felismerésére nagy gondot fordítottunk és a kihányt anyag rétegeiből gyűjtött tárgyakat, mint másodlagos helyen talált objektumokat külön kezeltük. Legrégibb egy hatalmas gödör az előcsarnok elülső részében. Ezt a gödört valószínűleg még a neolitikori ember áshatta és lakásnak használta, a leásott anyagot pedig az előcsarnok közepére, arra a lapos dombra hányta. Ez a gödör idővel, részben a neolitikori ember tűzhelyeivel és hulladékaival, részben pedig a gödör oldalairól lehulló barlangi agyaggal és törmelékekkel ismét kitöltődött, úgy hogy a gödör helyét most már csak egy sekély depressió jelezte. Egy második gödört a kincésások az előcsarnok keleti részében a fal mellett ástak ki, a kiásott anyagot ezek is az előcsarnok közepére hányták. Végre az elágazás táján a fal mellett egy harmadik kisebb kiásott és ismét beszóródott gödör nyomaira akadtam.

3. *Archæologiai viszonyok.* A Szeleta-barlangban gyűjtött tárgyak közül kétségtelenül az archæologiai anyag, vagyis az emberi kultúra maradványai a legbecsesebbek. Mint láttuk a barlang magas helyzeténél és déli fekvésénél fogva lakható volt, miért is az ember a legrégebb időktől kezdve a barlangot előszeretettel felkereste és lakásul használta. Az itt tanyázott ősember kulturájának egyik vagy másik elvetett tárgya a barlangban lerakódó anyagba került és egészen máig elfödve maradt. Stratigrafiai okoknál fogva a paleolit és a neolit ősember kulturamaradványait külön fogjuk tárgyalni.

A) *A paleolit ősember kulturamaradványai.* A többször említett tűzhelyeken és kulturrétegeken kívül a diluviális ember jelenlétét a Szeleta-barlangban kizárólag a paleolit kőeszközök dokumentálják. Második előzetes jelentésemben 25 darab különböző típusu paleolitot leírva ezeket a megmunkálás fokánál fogva a következő négy csoportba osztottam.

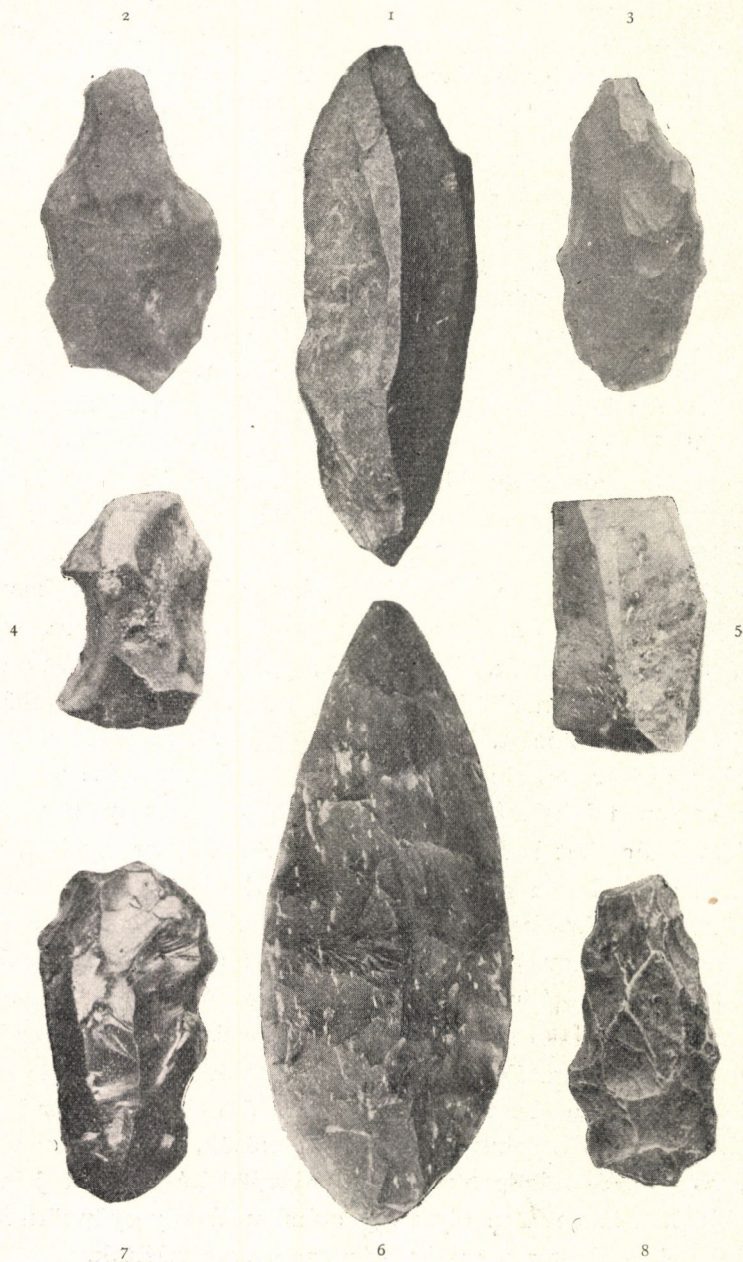
1. *Megmunkálatlan hulladék.* Idomtalan töredékek és szilánkok, melyeken a nyoma sem látszik annak, hogy ezeket az ember valaha használta vagy megmunkálta volna. Ezek szilánkolás közben forgács gyanánt a barlang talpára hullottak és később az elvetett, céltudatosan megmunkált eszközök közé keveredtek. A barlangban gyűjtött paleolitok anyag legnagyobb része ilyen forgácsból áll és bizonyítékkal szolgál, hogy a szeletai ősember szerszámjainak legalább is egyik részét a barlangban készítette.

2. *Alaktalan szilánkok megmunkálás nyomaival.* Valóban használt és durván megmunkált szabálytalan, legnagyobbbrészt poliedrikus töredékek, melyeknek élei, hegyei, sőt felületei is többé-kevésbé retusozva

vannak s így mint valódi eszközök fölismerhetők. Ezek az ú. n. eolitikumnak felelnek meg.

3. *Czéltudatosan megmunkált eszközök.* Céltudatosan elkészített és bizonyos czélt szolgáló alakok, úgymint kések, fúrók, vakarók, kaparók

IV. TÁBLA.

1. Vastag penge, a két végén ívelt árvésővel.
2. Degenerált szakócza, mély csorbitásokkal.
3. Degenerált szakócza mély csorbitásokkal.
4. Magas kaparó mély csorbitásokkal.
5. Egyszerű pengetőredék.
6. Babérlevélalakú hegy.
7. Vakaró obsidiánból.
8. Degenerált szakócza.

és hegyek. Ide tartoznak a degenerált szakóczák és a babérlevélalakú hegyek is.

A szeletai paleolitok anyaga főképen szürke, tömött palásan rétegezett, kalcedon, ezen kívül limnokvarczit, kalcedonopal, kalcedonjaspis, opál és kvarcz. Elterjedésükre nézve megjegyzendő, hogy a legtöbb kőszerszámot a nyilásban és az előcsarnokban találtuk, azonkívül meg lehetőszen sokat a főfolyosó hátulsó részében. A kőszerszámok függőleges elterjedését illetőleg a mostanáig végzett kutatások szerint a következő tényeket lehetett megállapítani. A lerakódás legmélyebb szintjeiben mousteriën-typusú kőeszközökre emlékeztető formákkal és degenerált coup de poing-szerű eszközökkel, vagyis szakóczákkal kezdődik a sorozat. Ismeretes, hogy a paleolit-szakóczák virágkora a fiatalabb chelli- és achelli-korba esik, olyannyira, hogy azokat sokáig a chellikorú ősember egyetlen univerzális szerszámjának tartották. A chelli-szakóczák vaskos mandulaalakú kőeszközök voltak, melyeket kézben tartva használtak; innen a német Faustkeil vagy Faustbeil elnevezésük. Ezeket a többi paleolit kőeszközzel szemben nagyobb kődarabokból dolgozták ki, úgy hogy a kőszakóczák tulajdonképen nem egyebek, mint kőmagok. A szakóczák egyik legfontosabb jellemvonása a széleknek zégzúgos megmunkálása is. A chelli vaskos szakóczák az achelli-korban ellaposodnak s ebben az alakban sok mindenféle célra kezdték használni; a későbbi mustériën-korban azután ismeretlen okokból hanyatlásnak indulnak, variálni kezdenek, kisebbbednek, symetrikus alakjukat elvesztik s végre egészen degenerálódnak olyannyira, hogy bennük már alig ismerhetjük fel a szakóczát. Ezek a dekadens szakóczafélék a mousteriën végén általában eltűnnek és a fiatalabb paleolitba át sem mennek. Csak két helyen találtak fiatalabb paleolit-ipart, a mely társaságában degenerált szakóczákat is leltek. Ezek Abri-Audit (Les Eyzies), a Châtelperron (Allier) barlangjai és Germolle (Saône-et-Loire).^{*} E ritka lelőhelyekhez a Szeleta-barlang is tartozik, ahol a degenerált szakóczákat gyéren fellépő mousteriën-alakokkal nagy számban és a dekadencia különböző fokában találjuk. Fölfelé a mousteriëntypusok eltűnnek s helyettük a degenerált szakóczákhoz aurignacien-typusu kőeszközök, nevezetesen magas vakarók (Hochkratzer), ívelt árvésők és a pengealakú pointe de la Gravette alakok sorakoznak. A diluviáliskorú lerakódások legfelsőbb szintjében a solutréen-korbeli eszközök, nevezetesen pengék, kaparók, vakarók és mindenekelőtt babérlevélalakú hegyek jelentkeznek. Utóbbiak a Szeletában oly nagy számban és oly gyönyörű kivitelben lépnek fel, aminőt mostanáig még sehol sem találtak.

B) *A neolit ősember kulturamaradványai.* Érdekes, hogy a Szeleta-

^{*} XIIIe Congr. d'Anthropologie et d'Archéologie préhist. Monaco. 1906, Vol. I, p. 287—322.

barlangban mind a két kőkorszakbeli ősember kulturájának maradványai találtattak, a diluviális rétegsorozatban a paleolit, az alluviális takaróban a neolit ősember maradványai. Utóbbi több iparágból áll, úgy mint csiszolt kőszerszámokból, csiszolt csonteszközökből és agyagiparból. A csiszolt kőszerszámok állományát néhány diabázból készült véső képviseli, a csiszolt csontszerszámok legnagyobb része lyukasztó és simító, az agyagipar végre, durvábban és finomabban készített egyszerű vagy díszített cserépedényekből vagy orsókból áll.

A Szeleta-barlangban mostanáig végzett kutatások folytán a következő eredményekhez jutottunk:

1. A Szeleta barlang kitöltése sztratigrafiai szempontból két rétegcsoportha osztható, egy felső átlag 0.5 m. vastag fiatalabb *alluviális* és egy alsó több méter vastag *diluviális* rétegcsoportha.

2. Az alluviális rétegcsoportha fekete agyagból, illetőleg humusból és guánóból áll, a diluviális réteget itt szürkés, vöröses és barnás barlangi agyag és mészkőtörmelék képviseli.

3. Az alluviális üledékekben récents emlősfajta találtatott, a diluviális rétegsorozatot ellenben barlangi ősemmlősfajta jellemzi, mely főképpen barlangi medve, elvétve barlangi hiéna, oroszlán és farkas maradványaiból áll.

4. Mind a két rétegsorozatban a kőkori ősember kulturamaradványait találtuk; az alluviális részben a neolit, a diluviális részben pedig a paleolit ősember kulturamaradványait.

5. A neolit ősemlősfajta tűzhelyek, csiszolt és vagdalt kőeszközök, csontszerszámok, cserépedénytöredékek és egy emberi állkapocs töredéke képviseli, a paleolit ősember jelenlétét ellenben csupán tűzhelyek és durván megmunkált kőeszközök bizonyítják.

6. A paleolit kőeszközök állománya alaktalan szilánkokból és cél tudatosan kikészített eszközökből, úgymint degenerált szakóczákból és művésziesen megmunkált babérlevélalakú hegyekből áll. E kőeszközök az aurignacien és a solutréenkorú kulturafokot képviselik.*

Dr. Kadič Ottokár,
állami geologus.

* Ismertetésem végére érve, legyen megengedve felemlítenem, hogy a fent felsorolt eredményeket csakis sokoldalú támogatások folytán tudtuk elérni. A kutatások lelke Herman Ottó volt; ő volt a kutatások megindítója, a kutatók tanácsadója és buzdítója. A 8000 korona kutatási költség egyik felét Darányi Ignác földművelésügyi miniszter Ur Ő Exzellenziájára a Földtani Intézet igazgatói néhai Böckh János min. tanácsos, Szontagh Tamás dr. kir. tanácsos és Lóczy Lajos dr. egyet. tanár urak előterjesztésére engedélyezte, a másik felét pedig a Miskolczi Múzeum áldozta. Az utóbbi múzeum elnöksége, nevezetesen Gálffy Ignác igazgató és Tarnay Gyula alispán urak áldozatkészségükkel a tudománynak ezzel nagy szolgálatot tettek. A kutatásokban és az archaológiai anyag feldolgozásában Hillebrand Jenő dr. antropológus barátom a jobb kezem volt, az ásatások vezetésében és a gyűjtött anyag rendezésében pedig feleségem segédkezett.

Az itt felsorolt támogatóknak, úgyszintén mindazoknak, akik kutatásaimat bármivel elősegítették, ezen a helyen hálás köszönetet mondok.

Dr. K. O.

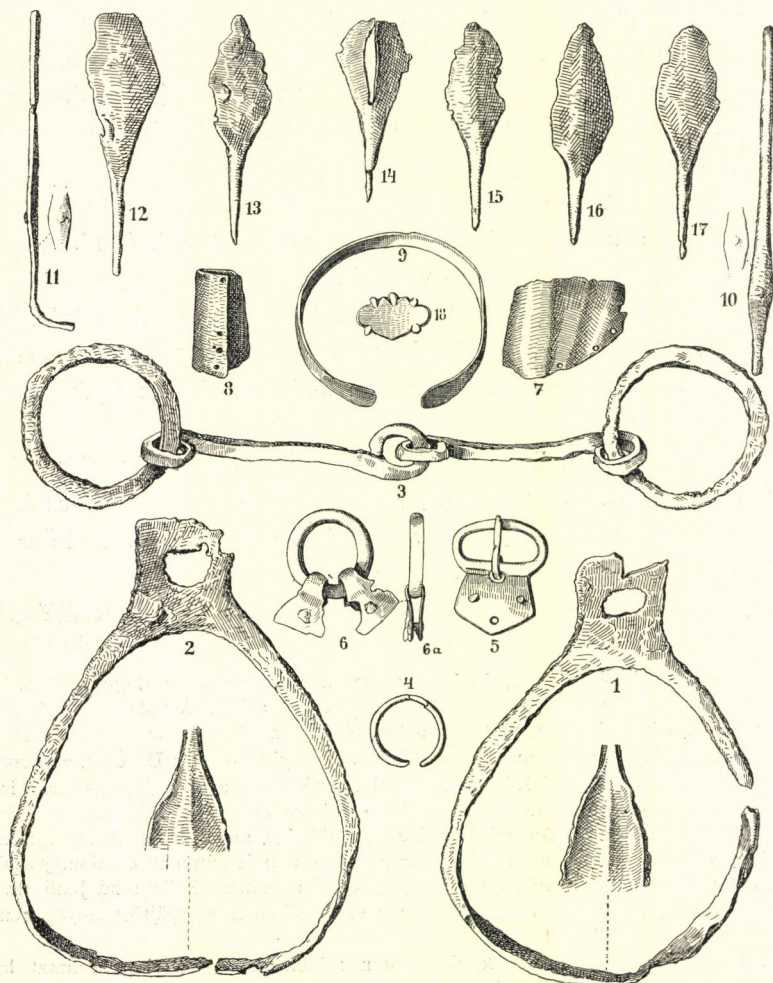

LEVELEZÉS.

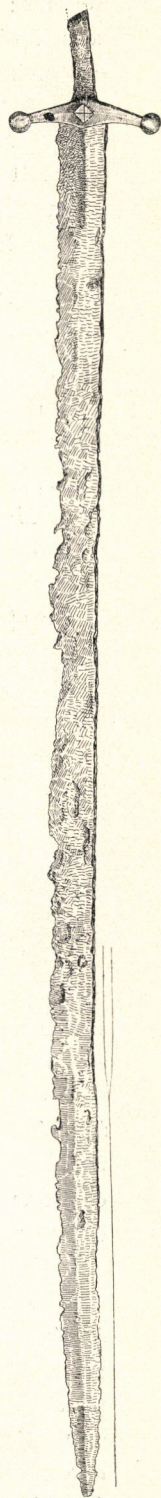
I. Dr. SUPKA GÉZA: HONFOGLALÁSKORI LELETRŐL GÖDÖLLŐN.

Kaffka László nyug. államtitkár ez év márczius 9-én jelentette a nemzeti múzeum régiségosztályánál, hogy gödöllői birtokán lovassírra bukkantak a munkások. Két napot a helyszínen töltöttem, hogy a további ásásokat figyelemmel kísérjem, a melyek azonban újabb leleteket nem hoztak felszínre. A leletről, a melynek ábrái a mellékelt táblán láthatók, a következőket lehetett megállapítani:

A gödöllői Öreghegynek Bagi- vagy Kakukhegy nevű csúcsától — a mely egy hosszabb domblánczolatnak legkimagaslóbb része és az előtte elnyúló völgyrendszer révén tiszta időben szabad kilátást nyújt Budának észak felé terülő részein — DDK felé kb. 40 méterre és e körül terjed Kaffka László úr szőleje, a melyet az idén rigoláltat. Rigolálás közben a munkások, a dombvonulat gerinczéhez közel, kb. 70 cm. mélységben — nem egészen pontos elbeszélésök nyomán tudom e körülményeket — elébb egy emberkoponyára bukkantak, a mely K-felé feküdt, majd a hozzátartozó testet keresvén, tovább ástak az annak fekvésében föltételezhető földrétegben. Előkerültek a törzsnek s a láb-száraknak csontjai, míg — a munkások elbeszélése szerint — félméternyire a törzstől, mellmagasságban ló koponyájára akadtak, s a hozzátartozó csontok aztán úgy feküdtek az emberi csontváz körül, mintha a lovas lován ülve — természetesen vízszintesen elfeküdve — került volna a sírba. A sírmellékletek fekvésére nézve nem tudtam megbízható felvilágosítást nyerni, sőt, miután a munkások előzőleg már több tárgyat elvittek magukkal, az sem állapítható meg, hogy a leletet egészében ismertük-e meg. Előkerültek egy honfoglaláskori lovassír jellegzetes bár némileg szerény mellékletei. Elég ép állapotban lévő szablya; pengéje 70.5 cm., lefelé hajlított, bronzból való ellenzője a két végső gombbal együtt 7.8 cm., a markolat-tővis maradványa, a mely — mint ezt majd az összes ismert szablyáknál így van — ferdén áll a penge irányára, 4.3 cm. hosszú, szögecselt lyuk maradványával. A keresztvas külső oldalának közepén rhombusszerű kiemelkedés van, a melynek négy csúcsát bevéssett egyenszárú kereszt köti össze. Különösen jól látható e szablya pengéjén, hogy az a hegyétől számított 21 cm.-nyire hátrafelé kiszélesedett, s ezen a részen úgy elől, mint hátul élezve volt. A penge hosszán kiemelkedő gerincz vonult végig. Az esztergomi egyházmegyei könyvtárban őrzött szablya áll talán legközelebb hozzá. Fegyverzetből előkerült még 6 db nyílcsúcs (12—17. ábra), amelyek közül a 14. számú egy eddigelé ismeretlen típust képvisel; sajátsága, hogy tollának gerincze mentén kb. 4 mm. szélességű és 22 mm. hosszúságú nyílás húzódik, talán gyújtókócz megerősítésére. Ugyancsak eddig ismeretlen formát látunk a 6. szám alatt ábrázolt (két egyforma) bronzkarikában, a melyben valószínűleg övkarikát kell felismernünk, mindegyikén két-két ezüstműből való, mozgó szíjjszorítóval, ebben szögecselés nyomával (6a) ábra oldalnézetben mutatja a karikát). 5 szerényebb szíjjszott rossz ezüstműből. Ékszerek közül kikerült egy rossz ezüst karperecz (9.) az ismert lapos formában, a melynek két vége félkörben záródik; továbbá nem egészen összehajló fülönfüggő karika (4.) (a sírban volt koponyán kettőnek a nyoma látszik). Végül bronzpityke (18.), hátán a megerősítésre szolgáló két szegecs; formailag talán még a benepusztai síma pitykékhöz (Hampel, A honfogl. kor hazai emlékei, 548. old. 19—23. ábrák) áll legközelebb, a hol még némileg felismerni a két télpalmettától övezett szívformájú

kelyhet ; a mi darabunkon ennek még az emléke is elveszett. Talán a fegyverzetnek része még a 10. és 11. számú hosszúkás vaspálczikák, a melyek esetleg tegeznek erősítő pántjai lehettek ; szögecselés nyoma látszik rajtuk.

A ló felszereléséből megmaradt a csikózabla vasból (3.) s a két kengyelvas (1., 2.) mindannyira ismert formákat nyújt. Talán a nyereg felszereléséhez tartozott két szélein szegecselt és hajlított ezüstlemez töredéke is (7., 8.). Úgy az itt felsorolt tárgyakat, mint a koponyát is tanulmány szempontjából behoztam a Nemzeti Múzeumba ; a tulajdonos nem akar tőlük megválni.

A lelet helyét, a mely odaérkezésemkor már be volt temetve, kb. 150 méternyi mélységre és 3 m. kerületben újra felásattam. Ugyancsak felásattam a lelet helyét övező rigolálási táblától jobbra (DDK felé) eső táblát is, de sehol, 90 cm.—1 m. mélységig nyomokat nem találtunk. A lelet helyétől balra fekszik még két érintetlen tábla, a melyek ezidőszerint még nincsenek Kaffka László úr tulajdonában, de birom ígéretét, hogy mihelyt átveszi a földeket, esetleges újabb leleteknél ismét felhívja azokra a Nemzeti Múzeum figyelmét.

Megemlítendő még, hogy a Nemzeti Múzeum már 1877-ben szerzett Gödöllőről egy honfoglalási leletet, a mely nagyrészt ékszerekből állott, de feltűnt a mellékletül előkerült pénzdarab révén is, a mely Athelstan angolszász király († 948) verette volt. Sajnos, e lelet közelebbi helykörülményeiről mit sem tudunk.

Budapest, 1911 márczius 22.

Supka Géza.

II. KÜHN LAJOS : KÖZÉPKORI TEMETŐRŐL NAGYŐSZÖN.

Az «Arch. Ért.» 1910. okt. havi füzetében a nagyszentmiklósi ú. n. «Promontor»-i szőlőkben lévő bronzkori lelőhelyről írtam. Felemlítettem két másik helyet is, a hol szintén őskori tárgyakat találtam. Most az illetékes körök figyelmét a nagyőszí régi temetkezési helyre akarom felhívni, mivel nincs tudomásom arról, hogy az Arch. Ért.-ben erről említés tétetett volna.

Nagyősz Torontál északi részében Nagyszentmiklóstól 13 kmtrnyire délre fekszik. Lakosai legnagyobbbrészt elnémetesedett francziák, kiket a XVIII. század II. felében Elszász-Lotharingiából telepítettek ide. A község határán néhány az Aranka szabályozása folytán most már száraz, itt-ott magasabb partú, kisebb meder vonul át. Ezek a közelben, Nagyszentmiklósnál folyó Aranka mellékágai és azzal együtt régente a Marosból táplálkoztak. A magasabb partok nem ritkák az Aranka mentén és nemcsak az ősember választotta magának azokat előszeretettel lakóhelyéül, hanem a későbbi korok embere is itt ütött tanyát és ide temette halottait.

Ily magasabb part a községtől délre, attól néhány száz méternyire is van egy, ez azonban már sokat veszített eredeti nagyságából, mivel már templomuk építésekor a téglavetéshez szükséges földet innen vették. Ujabban egy ottani gazda téglagyárat épített a földhát mellé és szintén innen viteti a földet a téglagyárba. Téglagyári munkástól értesültem, hogy földhordás közben sok emberi csontot találnak ; akad a csontok mellett más tárgy is, mint pl.: fülbevaló, kard, gyűrű stb. de mint értéktelen dolgokat figyelembe nem veszik. A vett értesülésre átrándultam Nagyőszre és a helyet megvizsgáltam. Ha leszállunk a

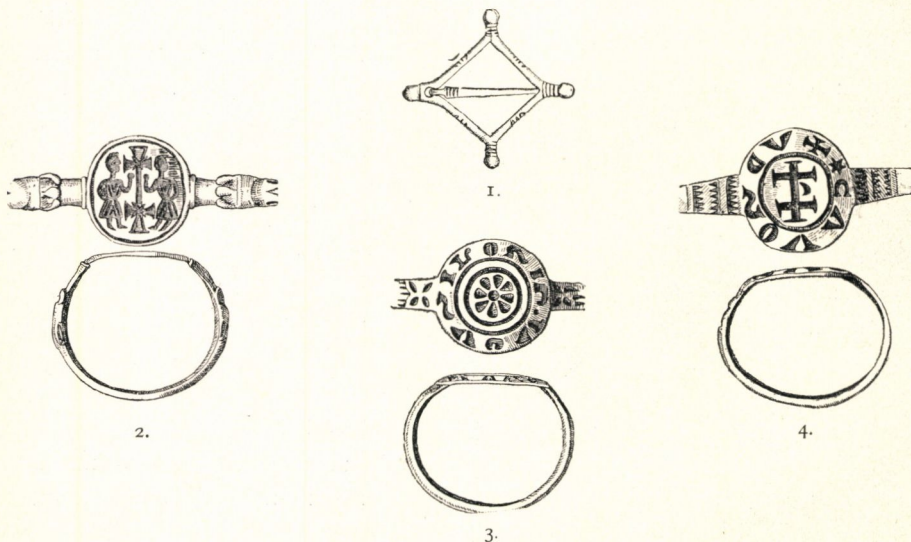

gödrökbe, már messziről látunk a függélyesen lemetszett partból kiálló csontokat. Egyes sírok helye és a vázak fekvése szépen meglátszik, mivel a munkások földásáskor a vázakat rendszeren derékban vágták ketté. A temetési hely eredetét tudakoló kérdéseimre azt a felvilágosítást kaptam, hogy ide az 1849-iki orosz invázió alkalmával itt, Nagyöszön elhalt orosz katonákat temettek. Meglehet, hogy ide orosz katonákat is temettek, de a munkások által megőrzött és általam utóbb megszerzett tárgyak arról győztek meg, hogy itt régi temetkezési helylyel van dolgom. A munkásoktól kapott tárgyak a következők: Sérült halántékgyűrű bronzból. Lapos vége letörve, átmérője 30×25 mm. Halántékgyűrű bronzból patinás, egyik vége lapos és ∞ alakra van visszahajlítva. Átmérője 30 mm. Vékony bronz-huzalokból font ujjgyűrű. Patinás, nyitott. A két vékonyodó vég egymás mellett elhalad. A két halántékgyűrű és ujjgyűrű egy sírban találtattak. Bronz fülkarika. Csüngője hiányzik. Átmérője 40 mm. Egyik végén gyűrűs pánt van, attól 25 mmtrnyire ugyanilyen pánt, mely a csüngő továbbcsúsztatását megakadályozta. Köpüs lándzsahegy. Anyaga vas, teljes hossza 37 cm., a köpű hossza 16 cm. kétélű, levélalakú, mindkét oldala gerinczes. Szélessége a középén 3,5 cm. A borda a csúcs felé keskenyedő. A sírok mélysége cca 90 cm. a vázak fekvése kelet-nyugati. A földben korongon készült edények kisebb cserepei; egyet találtam, a melyen karcdísz van.

A temetkezési helyet tüzetesebben nem vizsgálhattam meg, mivel sem a szükséges idővel, sem pedig az anyagiakkal nem rendelkeztam. A talált tárgyak után ítélve, a nagyösz-i temető a X—XIII. század közti időre tehető.

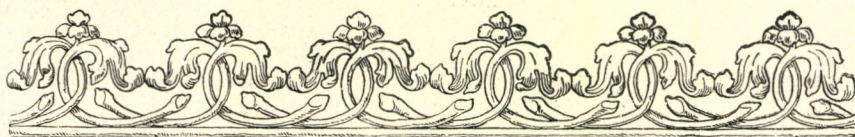
Nagyszentmiklós, 1911. febr. hó.

Kühn Lajos.

ZALASZENTGRÓTI LELET AZ ÁRPÁDKORBÓL. (Term. nagys.)

ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK A KÜLFÖLDÖN.

Középkor.

A jelen alkalommal néhány újabb ikonográfiai tanulmányról óhajtok számot adni. A fönmaradt emlékek rendszeres csoportosításán, beható, összehasonlító vizsgálatán alapulnak azok az eredmények, a melyeket a tudomány napjainkban e téren fölmutathat. Általános vallástörténeti tények tekintetbe vétele segíti elő a képes emlékek értelmezését és ez — tudományos szempontból örvendetes jelenség — mindinkább belveszti azt a felekezeti színezetet, mely oly sokáig mintegy két táborra osztotta a keresztény archæológiával foglalkozók seregét.

Az újabb kutatások folyamán újból fölmerülnek olyan kérdések, melyeket végre elintézeteknek tekintettek, de a melyek megoldása a szigorú kritikai vizsgálatnak nem állhat helyt.

Egy ily kérdés tárgyalására vállalkozott Otto Schönewolf, a fiatalon elhunyt német kutató.* Első sorban azokra a körülményekre utal, a melyek az ó-keresztény művészetben Krisztus föltámadásának ábrázolását megnehezítették. Formai nehézség volt, hogy a föltámadás ábrázolására az antik művészetben nem volt minta, azonkívül az írott források, a föltámadás tényének kiemelése mellett, annak körülményeit homályban hagyták.

Milyen lehetett tehát e nagyjelentőségű esemény legrégibb ábrázolása? Több, mint félszázad, Ferdinand Piper magyarázata (1857) óta az itáliai és galliai szarkofágok egy csoportján tipikusan előforduló domborműben látják a föltámadás legrégibb, szimbolikus, nem történeti képét. Ezeken a domborműveken nagyjából ugyanaz a kép ismétlődik: középen a *crux hastata*, fölötte Krisztus monogrammja, drágakövekkel és szalagokkal díszített babérkoszorú közepette. A kereszt szárain két galamb ül, a melyek a koszorút és annak bogyóit csipegetik. A kereszt alatt jobbra-balra egy-egy katona alakja látható, a kereszt felé fordulva, álló vagy ülő, néha alvó helyzetben. Schönewolf behatóan elemezi ezt az ábrázolást, melyet 26 szarkofágon és szarkofágtöredéken konstatál és vizsgálat alá veti azt a hipotézist is, a mely szerint a Krisztus monogrammjával kitüntetett kereszt a Constantinus-féle labaronnal volt összefüggésben. Valóban, a labaronra utalnak a katonák, a kik itt nem a föltámadás tanúi, hanem tisztán formálissá vált utánzatai a labaron katonai őrizetének, mely írott adatokból és érmek ábrázolásaiból ismeretes.

A kereszt tehát nem a föltámadás szimboluma, hanem a győzelem, diadal jelvénye az elmúlás helyén és szinte varázsjel a démonok ellen. A szerint, a

* Die Darstellung der Auferstehung Christi — Ihre Entstehung und ihre ältesten Denkmäler (Studien über christliche Denkmäler, 9. Heft). Lipcse, 1909. A szerző halála után befejezetlen formában, Johannes Ficker adta ki.

milyen egyéb tárgyú domborművek díszítik az illető szarkofágokat, a keresztnek hol inkább vigasztaló, hol győzedelmeskedő a célzata. És maga a kereszt belső összefüggésben állhat Constantinus jeruzsálemi fogadalmi keresztjével is, mely a maga részéről talán szintén kapcsolatban van a labaronnal.

Mint az ó-keresztény művészet egyéb ábrázolásainál, ebben az esetben is figyelemmel kell lennünk a nevezetes monzai ampuellákra, a melyeket újabban fokozott mértékben értékesítik az eredeti típusok magyarázatánál. «Szimbolikus ábrázolásunk tárgyát következőképen magyarázhatnók: Zarándokok jeruzsálemi emlékei vagy keleti művészek hagyományai vezetnek a díszkerestnek a szarkofág-szobrászatba való fölvételére. Az ábrázolás a keresztrefeszítés képére utal. A szíriai-palesztinai művészet realizmusa ezeken a galliai-italiai szarkofágokon átszellemül. A szenvedő istenség ábrázolását esztétikai és vallási okokból tűrhetetlennek érzik. A mellképes medaillon helyébe a koszorúba helyezett monogram lép. A monogram magának Krisztusnak szimboluma és a képes ábrázolást pótolja. A koszorú a halálra, mint a diadal tényére utal. A harczosok valóban a kereszt örei. A nap és hold a természet részvételére utalnak, ép úgy, mint a monzai ampullákon».

A szarkofágok domborműve tehát nem tekinthető a föltámadás szimbolikus ábrázolásának. Mint a *hetoimasia*, az utolsó ítéletnek nagyszerű jelvénye, ez is diadalmi jelvény, mely valószínűleg a délgalliai ó-keresztény szobrászat körében, keleti hatás alatt keletkezett.

Rendkívül érdekes jelenség, hogy ez az elvont, nem történeti jellegű jelvény egy IV. századbéli római szarkofágon (Garrucci, 350,4) oly vonásokkal bővül, melyek csakugyan a föltámadás ábrázolására vezetnek át. Mint más szarkofágokon, itt is az apostolok menetét látjuk, a mint hatosával vonulnak kétoldalt a középen levő *crux gemmata* felé, mely a babérkoszorúval és monogrammal van díszítve. A kereszt mellől azonban eltűntek az örök: három alakból álló csoport lépett helyökbe. A kerestől jobbra ifjú alakja áll, a mint a baloldalon álló két női alak felé tekint és kezét mintegy visszatartó mozdulattal nyújtja ki feléjük. Az egyik nő térdre borul és imádó mozdulattal nyújtja kezét az ifjú felé, a másik mintegy megnyugtatta társnőjét. Mindkettőnek feje — a gyász jeléül — el van takarva. A háttérben kis kerek épüle látszik. Átmeneti alakban megtaláljuk itt azokat az elemeket, a melyek az ó-keresztény és kora középkori művészetben a föltámadás képét alkotják. Tulajdonképpen nem is a föltámadásnak magának ábrázolásáról van itt szó, hanem a szent nőknek Krisztus sírjához való kimeneteléről és a föltámadt Üdvözítő, más esetekben az angyal szerepléséről, a mely jelenetek, az evangéliumok némileg eltérő előadásait követve, a keresztény művészet képkörében igen sokáig helyettesítették magának a föltámadásnak ábrázolását. Schönewolf finom érzékkel magyarázza ennek a képnek a jelentőségét: «A föltámadás *cselekvényének* elkerülésében finom *művészi* és *vallásos* tapintat nyilvánul. Ismerik a művészet határait és visszariadnak attól, hogy a transcendentális jelenségnek durva testet adjanak. Nem is igyekeznek arra, hogy mohó vallásos kíváncsiságból fölemeljék azt a fátylat, mely e titkot borította. Mély tisztelettel és tartózkodással követik az evangélium egyszerű tudósítását és Krisztus föltáma-

dását *mások* élményeivel ábrázolják. Mindazt, a mi az eseményben természetellenes és idegenszerű, távol tartják, de a misztériumra való emlékeztetés mégis elháríthatatlanul, ha tompítva is, megpendül, stb.»

Nagy a változatosság az egyes ábrázolásokban. Az evangéliumokban előforduló eltérő vonások szerepelnek, de valamennyiben közös vonás, az ábrázolás lényeges motivuma a sír képe. Föltűnő, hogy ez nem követi az evangéliumok leírását: nem sziklás, hanem architektonikusan formált, szabadon álló épület. A szerző sorra vizsgálja azokat az adatokat, a melyek Nagy Constantinusnak a szent sír fölé épített templomáról fönmaradtak és összehasonlítja velök azokat a képes ábrázolásokat, a melyek bizonyos tekintetben fölhasználhatók, nevezetesen a monzai ampullák képeit. Ezek maguk között eltérők ugyan, Schönewolf mégis a realitásnak némi fokát ismeri föl bennök és megállapítja, hogy a különbségek mellett is valamennyi poligonális épületet ábrázol. Kénytelen azonban megvallani, hogy az írott tudósítások és képek nem nyújtanak teljesen egybevágó fölvilágosítást. «A részletekre nézve mindig kérdéses marad egy és más, mind a kép magyarázatában, mind a tudósítás értelmezésében. Sem a művész, sem a zárándok nem teljesen szabatos. A zárándok nem ad leltári fölvételt, sem a művész fotografiát».

A szíriai-palesztinai művészeti körhöz tartozó ampullák képeivel szemben áll a föltámadás legkorábbi és leghíresebb ábrázolásainak egyike: a müncheni bajor nemzeti múzeumban levő szép elefántcsontfaragvány. «A szíriai-palesztinai kegyképen a jelenetnek hieratikus, szent irányban való elváltozása ragad meg — itt keresetlen, természetes emberiességgel találkozunk, nyugtalan szenvedélyesség helyett mérsékelt temperamentum nyilvánulásaival. Egy egész *világnézet* visszatükröződése ez és a mellett mégis *személyes* vallomás. Egy erős művészi egyéniség régi kultúra szellemében látja ezt az új evangéliumot. Azt mondhatnók, hogy ezt a keresztény tárgyat a *hellenisztikus művészet* fogta föl és öntötte szép formába».

Strzygowski szerint a müncheni dombormű még Constantinus előtt keletkezett Antiochiában. Schönewolf szerint Constantinus kora előtt el nem képzelhető, csak a IV. század vallásos áramlataival magyarázható. Különösen jellemző a domborművön a sírépület alakja. A húsvéti jelenet itt is a sírhoz fűződik. De egészen más a jellege, mint a szíriai-palesztinai ampullákon. «Minden keresztény színezet nélkül emelkedik az épület a szabad természetben; sziklás talajon, fák árnyékában van az antik sír, a hogy azt a halottak útján látták, derűlten, barátságosan, gazdag díszben . . . Emberek csoportosulnak körülötte, természetesen, attributumok, szentfény nélkül. Így fogta föl a hellenisztikus művész az evangéliumot. Az ő képe is sokféle behatás alatt áll, ő is a valóságra hivatkozik. De minden tisztán utánzó célzat háttérbe szorul és a valóság ki van emelve a mindennapiság köréből, nemes formát öltött és ideális képpé vált».

Nem a fejlődés, hanem az értelem magyarázatának kérdése foglalkoztatja Beckert, midőn a vízfakasztás csodájának ó-keresztény ábrázolásait vizsgálja.*

* Erich Becker: Das Quellwunder des Moses in der altchristlichen Kunst. (Zur Kunstgeschichte des Auslandes, Heft 72). Strassburg, 1909.

Valóban, ez a jelenet a leggyakoribb és legrégebbi ábrázolások egyike az ó-keresztény művészetben: már a II. század elején, Priscilla katakombájának ú. n. *Cappella græca*-jában találkozunk vele. Becker leíró katalógusban ismerteti az ide tartozó emlékeket. A coemeteriális festészetben 71, az ó-keresztény szarkofágokon 99, egyéb emlékeken (»arany poharak«, vésett poharak, fa- és elefántcsontfaragványok, bronzművek) * 101, összesen tehát 270 ábrázolást ismer.

Az emlékek nagy számával szemben két főkérdés merül föl: hogyan került bele ez a jelenet a keresztény képkörbe és mi az oka, hogy a katakombák festményeiben a IV. században oly nagy kedveltségnek örvendett?

Már kezdettől fogva a jelenetnek több típusa lép föl: az egyszerű ábrázolás mellett föltűnik a kibővített típus, a hol a vizet fakasztó Mózes mellett a vizet ivó zsidók is szerepelnek. Így van ez mind a katakombák festményein, mind a szarkofágok domborművein, csak hogy ez utóbbiakon a festmények rendes, szakálltalan ifjú-típusa helyett Mózes mint szakállas, öregebb férfi jelenik meg. Az egyéb ábrázolások vagy a festmények vagy a szarkofágok típusát követik.

A vízfakasztás jelenetét általában a keresztiséggel szokták összefüggésbe hozni. Ez azonban, valamint az a körülmény, hogy az első századok theologusai ebben a jelenetben Isten mindenhatóságának nyilvánulását látják, nem magyarázza meg teljesen ennek az ábrázolásnak rendkívüli szerepét. «A vízfakasztás különös és feltűnő kedveltségének egy határozott, szűkebben korlátozott és általánosan elterjedt képzetnek kell megfelelnie, melyet a kép a szemlélő tudatában kiváltott».

A víznek az antik szepulkrális képzetekben való szerepét vizsgálva, Becker eljut az alvilágnak ahhoz a képéhez, mely Lukács evangéliumában (16, 22—26) fordul elő. «Atyám, Ábrahám! könyörülj rajtam és bocsásd el Lázárt, hogy mártsa az ő ujjának hegyét vízbe és hűsítse meg az én nyelvemet... (ut refrigeret linguam meam)». Ebben a *refrigerium-képzetben* látja Becker azt a szepulkrális gondolatot, a melyből a vízfakasztás ábrázolásnak az ó-keresztény képkörbe való fölvétele megmagyarázható. Feltűnő továbbá, hogy a katakombák festményein a vízfakasztás jelenete Lázár föltámasztásának ábrázolásával együtt fordul elő. Becker ezt arra vezeti vissza, hogy a köztudatban az evangéliumban szereplő két Lázár között nem tettek különbséget, kétséges azonban, vajjon a föltámasztásnak magában véve is mély értelmű szepulkrális jelentősége ily értelmezésre szorul-e. Igaz viszont, hogy a vízfakasztás legalább egy esetben oly benső kapcsolatba kerül a mennyei refrigeriummal, mely a jelentőség félremagyarázását szinte teljesen kizárja.

A Callisto-katakomba ú. n. *cripta delle pecorelle*-jében a vízfakasztás képe mellett a jó pásztor jelenik meg, tőle jobbra-balra pedig egy-egy férfi alakja, a mint a sziklákból aláfoló vizet iszszák.

A motívum keletkezése tehát a refrigerium-képzetre vezethető vissza, a IV. századtól kezdve azonban még egy másik képzet is fűződik hozzá, mely kedveltségét még fokozta. Itt merül föl a Mózes- és Szent Péter-ábrázolások

* A lajstrom 198. száma alatt szerepel egy antik ládika domborművű bronzlemez-díszé, mely a dunapentelei ásatások alkalmából a Nemzeti Múzeumba került és egyéb ó-keresztény ábrázolások mellett a vízfakasztás csodáját is mutatja.

azonosításának ama problémája, mely a keresztény archæologusokat már régóta foglalkoztatja és mely lényegében abban áll, hogy Mózesnek az az arczipusa, mely a szarkofágokon rendszeren előfordul, megfelel a szarkofágok két más jelenetének egy-egy szereplőjének, a kik közül az egyik (a kakassal jellemezve) kétségkívül a Krisztust megtagadó Péter. Az eredeti Mózes-típus a szakálltalan ifjú képe, a későbbi szarkofág-ábrázolások épen a Péter-típus hatása alatt mutatják a szakállas képet.

A szarkofágokon előfordul a vízfakasztásnak az a bővített ábrázolása, a hol a csudán kívül a zsidók követelése is kifejezésre jut. Ez a jelenet elrendezésére nézve hasonlít egy másik «szorongatási» jelenethez, mely a szarkofágokon szintén gyakran előfordul és a melyet Mózesre vonatkoztattak. Becker ebben a jelenetben azt a pillanatot ismeri föl, mely megelőzi azt, midőn Péter Krisztust megtagadja. Tény, hogy ez a két jelenet igen gyakran fordul elő egymás szomszédságában a szarkofágok domborművein.

De mi lehet az oka, hogy a vízfakasztás és Péter tagadásának jelenete oly gyakran kerül egymás mellé?

Becker meglepő ötlettel magyarázza ezt a párhuzamot.

«Tu es *Petrus* et super hanc *petram* ædificabo ecclesiam meam (Máté, 16, 18). A theologusok mind mai napig vitatkoznak a fölött, mit érthetett Krisztus határozottan ez alatt a *petra* alatt, a IV. század egyszerű római polgára abban a szerencsés helyzetben volt, hogy igen jól ismerte ezt a *petrát*: a pusztai vándorlásnak az a sziklája volt, a melyből az ó-testamentum választott népének vezére a vizet fakasztotta . . . *Petrus* és *petra* hasonló hangzásában és az evangélium *petrá*-jának az Exodus *petrá*-jával való naiv kapcsolásában rejlik a másodfokú Mózes-Péter problémának egyszerű titka». De miért állították épen ezt a két jelenetet, a vízfakasztást és Péter tagadását, párhuzamba? «Mindkét férfi életében volt egy összehasonlítható sötét pont: Mózes életében kétkedése és hitetlensége a szikla előtt, melyből víznek kell vala jönie, Péternél, a «sziklaembernél», az a pillanat, melyben mesterét megtagadta — de botlásuk ellenére is mindketten azok maradtak, a kik voltak: Isten népének vezetői az ó- és új-szövetségben».

Nem mellőzhetjük azt az idézetet, mely meglepő módon támogatja Becker szellemes hipotézisét és valószínűvé teszi a két ábrázolás tipologiai vonatkozását. Szent Ágostontól való: «*Dubitavit Moyses quando lignum accessit ad petram: dubitaverunt discipuli quando viderunt Dominum crucifixum. Illorum figuram gerebat Moyses. Figura erat Petri illius ter negantis. Quare Petrus dubitavit? Quia lignum petrae propinquavit*».

Az előbbieknél sokkal szélesebb alapon épült föl Kehrer műve.* Első kötetében a három királyok imádására vonatkozó irodalmat dolgozza föl nagy apparátussal. A könyvnek ez a része egyház-, irodalom- és kulturtörténeti, valamint néprajzi szempontból is sok érdekeset tartalmaz. Ezen a helyen csak néhány olyan adatot emelünk ki belőle, mely a keresztény művészet e fontos tárgyának keletkezésére és kifejlődésére vet világot.

* Hugo Kehrer: Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst. Lipcse, 1909.

Ismeretes, hogy a legrégebbi ábrázolások, első sorban a római katakombák festményei, nem királyokat, hanem az evangélium tudósításának megfelelően mágusokat ábrázolnak, a kik sajátos keleti viseletben, fejükön az ú. n. phrygiai sapkával lépnek föl. Számuk az evangéliumban sincs megmondva; a képes ábrázolásokon 2—3 és 4 között ingadozik, sőt a római Museo Kircherianóban levő márványvázán heten szerepelnek. Keleti viseletök nyilván a Mithras-papokra vezethető vissza. A jelenet értelme: a kereszténység diadala legveszélyesebb vetélytársa, a Mithras-kultusz fölött, legendáris alakban kifejezve.

A kezdetleges motívum továbbfejlődését, differenciálódását irodalmi és egyháztörténeti adatok magyarázzák. A legenda és képes ábrázolásainak kifejlődéséhez nagyban hozzájárulhattak az ó-testamentomnak ide vonatkozó, vagy inkább ide vonatkoztatott profétikus helyei, különösen a 72. zsoltár 10. verse (Jövendülés a Messiás országáról): «Tarsis és a szigetek királyai hozzanak ajándékot; Seba és Szeba királyai adománynyal járuljanak elé». Ezzel a profécziával való azonosítás tette meg a mágusokat királyokká. A további motívumok az első századok egyházi íróinak műveiben, exegézisében fejlődnek ki, főleg a Keleten, a hol az inkarnációra (ἐνσάρκωσις) fektették a fősúlyt, míg Nyugaton, a hol Krisztus isteni természetének hangsúlyozásánál fogva spirituálisabb irány uralkodott, ez a motívum kevésbé érvényesült.

Justinus Martyr (115—165) körül Krisztus diadalát emeli ki az «arábiai» mágusok eljövételében, kik Jézust sziklabarlangban találják Betlehemben. A sziklabarlang, mely nyilván a Mithras-szentélyek barlangjára vezethető vissza, mindvégig jellemző marad a keleti ábrázolásokra nézve, a Nyugaton uralkodó istálló-ábrázolás helyett. A kisázsiai Irenæusnál (115—195) találkozunk először az evangéliumban felsorolt ajándékok dogmatikai-szimbolikus magyarázatával: «... Myrrham quidem, quod ipse erat, qui pro mortali humano genere meretur et sepeliretur; aurum vero, quoniam Rex; cuius regni finis non est; tus vero, quoniam Deus, qui et natus in Judæa factus est et manifestatus eis, qui non quærebant eum». Az ajándékok célzatának ez a megkülönböztetése önként reávezethetett azok hordozóinak megkülönböztetésére, illetőleg a mágusok hármasságának megállapítására, melylyel Origenesnél (185—253) találkozunk először, míg a koronák említése, tehát a mágusoknak királyokkal való azonosítása a szír Ephraimnál lép föl. Érdekes a hagyományos ökör- és számár-ábrázolás szimbolikus magyarázata Nyssai Szent Gergelynél: Az életnek mennyből alászállott kenyeré barlangban, jászolban születik, hogy az ökör csordáját és a számár Urának jáslát megismerje. Az ökör a törvényhez van fogva, a számár a teherhordó állat, a bálványimádás bűneivel megterhelve. Kettőjük közt fekszik mindkettőjük Ura, ki magában új emberekké teszi őket a törvény nehéz igájának levétele és a bálványimádástól való megszabadítás által. Így szolgált ez az utóbb teljesen genreszerűvé vált motívum a zsidóság és pogányság, az Ecclesia ex circumcisione és Ecclesia ex gentibus, az ősi kereszténység fontos gondolatának kifejezésére.

Kehrer könyvének első kötetéből még csak a 6. fejezetet emeljük ki, mely epiphania ünnepének nyugati liturgiájával foglalkozik és különösen a 8. fejezetet, mely a három királyok középkori misztériumainak beható ismertetése

által szoros összefüggésben van a képes ábrázolásokkal, hiszen különösen Mále alapvető kutatásai óta általában ismeretessé vált az a nagy hatás, a melyet a késő középkorban a miszteriumok a keresztény művészet fejlődésére, a nélkül érthetetlen gazdagodására és új irányára gyakoroltak.

Könyvének második kötetében Kehrer sorra veszi a három királyok ábrázolásának különböző csoportjait, kezdettől fogva a XV. század végéig.

A katakombákban fellépő ábrázolási módot joggal hellenisztikus típusnak nevezi. Érdekes ennek a típusnak az érvényesülése a szarkofág-szobrászatban. Itt lép föl a Kehrer által kombinált típusnak nevezett forma, a hol a mágusok imádása Jézus születésével együtt lép föl, még pedig kétféleképen, úgy, hogy a kis Jézus csak egyszer szerepel (Epiphania-típus), vagy pedig külön jelenik meg a születés és imádás jelenetében (karácsonyi típus), a mi már a karácsonynak és epiphániának külön napokon való megünneplésére vezethető vissza. A délgalliai vagy — főleg Massiliának a Kelettel való összeköttetése révén — első szíriai-hellenisztikus típus határozottan kiválik az által, hogy a délgalliai szarkofágokon nem az ajándékok bemutatása, hanem a csillag megpillantása a fő motívum. Kehrer is beható figyelemre méltatja az I. Gergely pápa által Theodelindának küldött monzai ampullák ábrázolásait, melyeken az egyik mágus már térdelve mutatja be ajándékát, a korábbi ábrázolásokon levő alakok antik magatartása helyett. Itt már a mágusok, életkora is némileg meg van különböztetve. Az ampullák ábrázolásai nyilván betlehemi kegyképekre mennek vissza. A Kehrer által felsorolt adatok közül különösen érdekes 836-ban a képrombolók ellen intézett iratnak egy passzusa: «Betlehemben fölépítette Helena a nagy Mária-templomot és külsejére nyugat felé mozaikban Jézus születését ábrázoltatta, a Panagiát a kis Jézussal ölében és a mágusok imádását. Midőn a perzsák Szíriát elpusztították és Jeruzsálemet elégették (614), Betlehemben csudálattal léptek a perzsaruhás mágusok ama csillagjósok képei elé, a kikben földijeiket ismerték föl. Elődeik iránt való tiszteletből, kiket e képekben mintegy eleveneket tiszteltek, megkímélték a templomot, mely még ma is fönnáll».

A «keleti típusban» különösen jellemző az angyal föltűnő szerepe. Átvéve a csillag szerepét, angyal vezeti a mágusokat, kik itt lépnek föl először királyok képében. Ennek a típusnak fejlett példája II. Basílios Porphyrogenetus (976—1025) híres vatikáni menologiumában fordul elő. Ez a típus Nyugatra is nagy befolyást gyakorolt és hatása a Pisanók szószékein levő ábrázolásokon is észlelhető. A keleti elemek, sajátságok a bizánczi művészetben egyesülnek. Bizánczban mintegy kánonszerűen fejlődik ki az a típus, mely hosszú időre állandóvá válik és a nyugati művészetre is döntő hatással volt. Ezzel a fontos tipussal találkozunk a párisi Bibliothèque Nationale bizánczi evangéliáriumban (1025 körül), mindazokkal a vonásokkal, melyek a közkeletű bizánczi képeket jellemzik (a mágusok Heródes előtt — a mágusok lovas fölvonulása — a barlang — a derékaljon fekvő Theotokos — a gyermek a jászolban — a hagyományos állatok — a gyermek fürdetése — Szent József ülő alakja — az angyal híradása a pásztoroknak). A kezdetleges típus az első ezredév folyamán gazdagon kifejlődött és Keleten nyerte egyelőre legfontosabb alakját.

Kehrer további fejtegetéseit, melyeket az emlékek hosszú sorának bemutatása kísér, csak röviden óhajtanók jelezni. A hellenisztikus típus lényegében érvényben marad Nyugaton az aroling művészetben is és azon túl a XII. század közepéig. Ez időtájt indul meg a miszteriumok hatása alatt Franciaországban az a más irányú fejlődés, mely főleg a monumentális szobrászatban hozott fontos emlékeket létre, de a francia elefántcsontfaragás kis termékei, a hordozható oltárkák Európaszerte elterjedt és különböző lokális csoportok képződésére vezetett. Az új típus (Schauspiel-Typus) egyes lényeges vonásai egyenesen a színjáték hatására vezethetők vissza. «Miért térdel az öreg király és emeli föl ajándékát és miért mutat a királyok egyike a csillagra, míg a másikkal beszél?...» A színjátékban a királyok a szentély közepén állanak föl. Egyikök a fonálon lelógó csillagra mutat és üdvözlésképen hangosan reákezd a rövid epiphania-antiphonára: «Hoc signum magni regis». Azután kölcsönösen felszólítják egymást: «Eamus ergo et inquiramus eum, offerentes ei munera, aurum, tus et myrrham» és az egyik oltárhoz, rendszerint a szent kereszt oltárához vonulnak. Itt egymásután letérdelnek a kis Jézust tartó Madonna előtt és bemutatják ajándékaikat. Az első király magasra emeli ajándékát: «Aurum primo».

A francia befolyás alatt álló helyi csoportok sorában Kehrer «osztrák-magyar» csoportot is megkülönböztet, magyarországi emlékeink közül azonban Árpádházi Boldog Margit házi oltarán kívül csak a veleméri freskót említi meg, a mint nem ismeri a régibb emlékek közül a fontos pécsi domborműveket sem, pedig azok a három királyok ábrázolásának legrészletesebb példái közé tartoznak. Itt említek meg egy mind mai napig kiadatlan, érdekes emléket, a három királyok témájának nyilván legrégebb példáját hazánkban. A gyulafehérvári székesegyház szentélyének támasztó-pillérein fölül eredetileg nem ide szánt, igen archaikus domborművek vannak befalazva, melyek keletkezési kora alighanem a XII. századra megy vissza. Az egyik dombormű három király félalakját mutatja, a mint ketten élénk taglejtésekkel beszélnek egymással, míg a harmadik arczzal elfordulva a többitől, hátraszegett fejjel fölfelé tekint és a dombormű felső bal sarkában megjelenő, különös alkatú csillagot nézi. Érdekes, hogy itt lilomos koronaabroncsok és kormánypálczák jelölik a három királyokat. Középkori falképeink hosszú sorában természetesen több példával van képviselve ez a jelenet.

Az eredeti színjáték-típus a maradékoszintű festészetben marad fenn legtovább, de a XV. században itt is némi módosuláson megy keresztül. Szerepet játszik természetesen a késő középkor nagy ciklusaiban, a *Biblia Pauperum*, *Speculum Humanae Salvationis* és *Concordantia Caritatis* illusztrációiban is. A továbbfejlődésnek ismét a vallásos színjáték, illetőleg annak módosulása nyitott utat. A XIV. és XV. század fordulóján a színtér a templomból a szabadba kerül. Ez alkalmat ad egyrészt a környezet gazdag, realisztikus ki-képzésére, másrészt tömeges felvonulások bemutatására. Még genreszerű, sőt komikus elemek is beleférkőznek a színjátékba és művészetbe egyaránt. A legfiatalabb király, Gáspár, néger képében lép föl és a színjátékban mókákkal is mulattatja az áhitatos nézőket (*Kasperl*). Kehrer sorra veszi a XV. századi

német és németalföldi művészetnek ama példáit, melyek a színjáték-tipust mutatják és a melyekben a királyok fölvonulása a legjellemzőbb elem. Nyilván Memlingnek a müncheni képtárban levő oltárképe a legtanulságosabb, legfejtettebb közöttük. E mellett azonban más típusok is érvényben vannak. Az öt vagy hat alakos kép, a hogy Kehrér nevezi, csak azokat a személyeket ábrázolja, a kiknek jelenléte feltétlenül szükséges. «A kompozíció eszméjének tiszta kifejezésre kell jutnia és ne legyen semmi által sem elhomályosítva. Mint a kora középkori és antik keresztény művészet, hasonlóan egyszerűsít most az új kor is és — figyelemreméltó vonás! — egyrészt messze a múltra utal, de egyúttal átvezet a tulajdonképeni renaissanceba.»

Ismét más szellemű a kölni székesegyház nagy szárnyas oltárképe, Stefan Lochner híres műve. Nem történetet ad, hanem reprezentatív jellegű képet, szertartást, melyen Köln városa is résztvesz, védőszentjei, Szent Gedreon és Orsolya által képviselve. Az északi művészetben azonban egy kompozíciónak sem volt nagyobb befolyása, mint Roger van der Weyden híres képének (müncheni képtár), mely mind Németországban, mind Németalföldön sok utánzóra talált.

Kehrér könyvének végső fejezeteiből még kiemeljük a Schongauer-típus tárgyalását, mely azért fontos, mert Schongauer metszetei sok helyt szolgáltak mintakul és végül Dürer idevágó ábrázolásainak finom méltatását.

A terjedelmes könyvnek ez a rövid ismertetése is érezhetővé teszi talán, hogy az ikonográfiai tanulmányoknak nemcsak szűk körre szorítkozó értelmök, hanem gyakran sok irányban elágazó jelentőségük van. Örvendetes jelenség azért, hogy a művészettörténet formai jelenségeinek tanulmányozása mellett a tartalmi elemek beható felkutatása és rendszeres tárgyalása is mindinkább tért hódít az újabb tudományos irodalomban.

Eber László.

SAJTÓHIBÁK JAVÍTÁSA. A 68. lapon «Carnuntumból (Szombathely)» helyett olvasandó Carnuntumból Szombathelyre, u. o. «Fertő-Félegyháza» helyett olvasandó F. Fehéregyháza; a 74. lapon «cosconsulibus» helyett olvasandó cos=consulibus.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume
6 florins = 12 couronnes val. hongr.

Nouvelle série, XXXI. volume, 2. livraison
du 15 avril 1911.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
JEAN VISEGRÁDI. Monuments de l'art religieux au comté de Turóc. (Cinq vignettes) ---	97—107
Dr. VICTOR ROTH. L'épithaphe de Valentin Franck de Franckenstein — l'oeuvre du maître Sebastian Hann. (Cinq vignettes) ---	107—115
Dr. TIHAMÉR GYÁRFÁS. Oeuvres d'orfèvrerie à Brassó. (Quatre vignettes)	116—122
COLOMAN GUBITZA. Cimetière du haut moyen-âge à Kishegyes (comté de Bács). (29 vignettes)---	122—134
J. HAMPEL. Tombeau de Gáva (c. de Szabolcs). (22 vignettes) ---	135—147
JULES NAGY DE KISLÉGH. Station préh. à Ó-Bessenyő (c. de Torontál). (Six planches et huit vignettes)--	147—164
Dr. OTTOKAR KADIČ. L'homme paléolithique à Hamor (c. de Borsod). (Quatre planches) ---	164—179
Dr. GÉZA SUPKA. Trouvaille à Gödöllő (c. de Pest) de l'époque de l'occu- pation du pays par les magyars. (17 vignettes) ---	180—182
LOUIS KÜHN. Cimetière du haut moyen-âge à Nagy-Ősz (c. de Torontál)	182—183
<i>Vignettes</i> : Trouvaille du moyen-âge à Szent-Grót (c. de Zala) ---	183
Dr LADISLAS ÉBER. Progrès de l'archéologie chrétienne à l'étranger ---	184—192

XXXI. KÖTET. 3. SZ.

ÚJ FOLYAM.

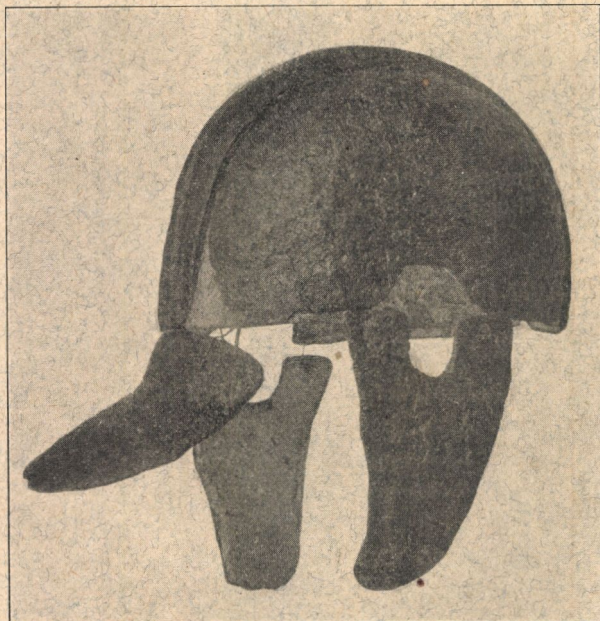
1911 JUNIUS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK,
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

DUNAPENTELEI RÓMAI VASSISAK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. A szentkirályi (Vas m.) tympanon. (Öt ábrával)	III. HAMPEL JÓZSEF. Apulumi oszlop- fők. (42 ábrával)...	228—253. l.
193—209. l.	IV. Dr. HEKLER ANTAL. Római vas- sisakok Dunapenteléről. (Öt ábrával)	253—260. l.
II. NAGY GÉZA. Pozsonyi puskaműve- sek s a régi magyar puskaművesség. (21 ábrával)...		209—227. l.
<i>Ábra:</i> A Geiden-féle ezüst kancsó Brassóban		260. l.

LEVELEZÉS.

I. LEHÓCZKY TIVADAR. A munkácsi régii oltárkredenczeokról. ...	IV. Dr. LÁNG MARGIT. Terracottából való diptychonos szobrocskákról. (Négy ábrával)...	261—263. l.	267—271. l.
II. Dr. SZÖNYI OTTÓ. A hetvehelyi falképekről (Baranya m.)	V. BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban. (Egy ábrával)	263—266. l.	271—275. l.
III. ERDŐS TIVADAR. Az athénei archæologiai társaságok és intézetek tevékenységéről. ...	VI. OROSZ ENDRE. Erdélyi obsidián nucleus leletekről. ...	266—267. l.	275—277. l.
<i>Ábra:</i> A Rothbuch-féle serleg Brassóban			277. l.

IRODALOM.

I. Bártfai SZABÓ LÁSZLÓ. A Hunt Páznán nemzetségbeli Forgách-család története, ism. <i>dr. Bagyary Simon</i>	II. MAHLER EDE. Okori Egyiptom, ism. <i>dr. Körössy László</i> ...	278—283. l.	283—386. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. János harangöntő mester Iglón 1426-ban, közli <i>dr. Petri Pekár Károly</i>	III. SZENT LÁSZLÓ lovas-szobráról, <i>a. b.</i> ...	287. l.	287—288. l.
II. Jörge kőfaragó mester Szepes- szombatból 1466-ban, közli <i>dr. Petri Pekár Károly</i> ...	IV. Körrendelet (Sáros vármegye alispánjától) műemlékeink és egyéb régiségeink védelme tárgyában	287. l.	288. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

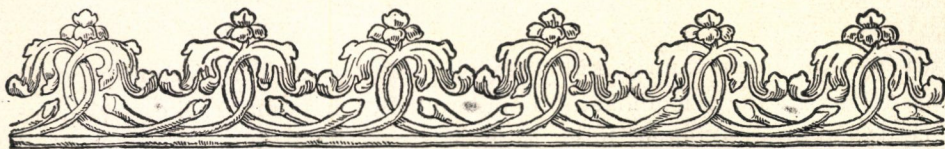
AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETményEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben
a társ. titkár, dr. Szendrei János-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.)
forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXI. kötete (1911) öt füzetben, mindenkor 6 nagy
ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén,
október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani
társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ.
pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető
közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó
lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők;
későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

A SZENTKIRÁLYI (VAS M.) TYMPANON.

A középkori építészettel benső, szerves összefüggésben levő szobrászat legjellemzőbb alkotása a templomok kapuzatainak kőből faragott dísze. Nagyrészt ehhez fűződik a középkori monumentális szobrászat kialakulása és kivált Francia- és Németországban mindvégig ez volt az uralkodó műfaj, míg Olaszország ebben a tekintetben is, mint a középkori építészetben és szobrászatban általában, a maga külön, eltérő útját követi. A XII. és XIII. századbéli francia és német szobrászat története javarészt a kapuzatok plasztikai díszéből meríti tárgyát. Az építészművészetével szorosan egybeforrt díszítő kedv, dekoratív ízlés itt találja érvényesülésének legtágabb terét; azok a fokozatok, vívmányok, új eszmék, a melyek a középkori szobrászat fejlődésének menetét jelzik, itt érvényesülnek legelőbb és legerősebben; itt a leggazdagabb, legváltozatosabb és legjelentősebb az ábrázolások köre is. Találónan nevezték a templomok homlokzatán, első sorban a kapuzatokon alkalmazott szobrászati ciklusokat az egész egyházi szimbolika összefoglalásának.¹ «Mindazt, a mit a szimbolika a templomépületben látott, az egyház egész történetét és szervezetét, összefoglaló módon egy helyen ábrázolta a művész. Mert *ugyanazokat az eszméket, a melyek az előcsarnok képeiben foglaltatnak, fejezi ki a templom belseje is*, csaknem azzal a rendszeres tagoltsággal és azzal az áttekinthető szemléletességgel. *Az előcsarnok épügy «Summa theologica» mint a templom belseje és a mi belül várta a hívőt, azzal találkozott már, mielőtt belépett a templomba.* Ebben a tekintetben *a kapuzat ciklusai a legnagyobb és legjelentősebb czímiratok*, a melyeket a képzőművészet valaha alkalmazott és erre csak a scholastika volt képes, a soha meg nem változható tárgy áttekinthető, rendszeres tagolására irányuló törekvésével.»² A mit Sauer a freiburgi Münster kapuzatának és előcsarnokának képsorozatáról mond, az általában minden oly kapuzatról mondható, a melyet figurális ábrázolásokkal tüntettek ki. Nem a célzatban, hanem csak annak többé-kevésbé széleskörű, kimerítő

¹ Sauer: Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters (Freiburg, 1902), 308. l.

² U. o. 371. l.

érvényesülésében vannak különbségek, fokozatok. Természetesen csak aránylag ritkán, a legelőkelőbb épületeknél, a hatalmas székesegyházaknál kínálkozott alkalom, hogy a művész óriási tárgyát a maga teljességében előadja. Azok a theologiai-szimbolikai tartalmu nagy enciklopédiák, a melyek a chartresi és bambergi, a párisi és strassburgi, a reimsi és freibergi székesegyházak és templomok kapuzatainak szobraiban és domborműveiben tárulnak elénk, természetesen csak kivételek lehettek, legtökéletesebb példái annak a czélzatnak, a mely szerényebb móddal, többé-kevésbbé szűkebb terjedelemben és fogyatékosabb eszközökkel ugyan egyebütt is számtalanszor kifejezést nyert. Önkényt értetődik, hogy az ily szűkebb körű, abbreviált ábrázolásoknak különösen jelentőseknek, mintegy epigrammatikus határozottságúaknak kellett lenniök.

Már Viollet-le-Duc irányította a figyelmet arra a lényeges eltérésre, mely a középkori építészetet az arányok tekintetében az antik építészettől megkülönbözteti. Míg a klasszikus oszloprendek állandó arányokon alapulnak és az épület nagyságához van szabva annak minden egyes része, addig a középkori építészetben az emberi test méretei képezik az egyes építészeti tagok léptékét és a hatalmas építészeti művek nem az egyes tagok arányos nagyításával, hanem azok dúsabb, csoportos alkalmazásával mulják felül a szerényebb, kisebb épületeket.¹ A kapú sem nyer «emberfölröti» méreteket és jelentőségét nem az épület nagyságával arányos nagysága, hanem gazdag építészeti kiképzése fejezi ki. A kapunyílás kapuzattá fejlődik, bélétein túl is többé-kevésbbé pompás keretet, erős tagoltságával hangsúlyozott és távolról szembeötlő plasztikus hatást nyer.² Ott pedig, a hol épen több kapunyílás töri át a homlokzatot, azok sora, béléteik erős kifejlesztésével, építészeti tagozataik és szobrászati díszök sokaságával, a homlokzat alsó részét úgy szólván egészen elfoglalja és páratlan alkalmat ad a leggazdagabb eszmei tartalom képes kifejezésére. Ilyen a chartresi székesegyház híres «porta royale»-ja és ha azt mondhatták a francia építész e nagy alkotásáról, hogy az «maga a középkornak láthatóvá vált lelke», a hol a középkori művészet enciklopédikus jelleme legerősebben kifejezésre jutott,³ úgy az első sorban a porte royale hatalmas szobrászati ciklusára vonatkozik.

Szerényebb kivitelű kapuzatok természetesen kevesebb tért nyújtottak az eszmei tartalom szobrászati kifejezésére, de ezeknek is rendszeren megvolt az az alkotó részök, mely egyenesen megkivánta a festett vagy plasztikus dísz: a szemöldökgerenda és a félköríves, majd csúcs-

¹ Dictionnaire de l'architecture, I. 147. l.

² V. ö. Redtslob: Das Kirchenportal (Jena, é. n.), 3. l.

³ Mâle: L'art religieux du XIIIe siècle en France (Páris, 1902), 433. l.

íves teherhárító ív közé eső ívmező, a tympanon, mely a leggazdagabb kiképzésű kapuzatok kompozíciójában is vezérszerepet játszott, de különösen jelentős volt ott, a hol kivüle a kapuzat kifejező figurális dísz alkalmazására lehetőséget nem nyújtott. A hogy a templom külsején a kapuzat volt az a rész, a mely a leggazdagabb és legtartalmasabb szobrászati ékességet nyerte, úgy magán a kapuzaton belül a tympanon — mint nyugodt sík a szerkezetileg igénybe vett részek között — centrális jelentőségű ábrázolásnak volt hordozója.

A középkor szimbolikus fölfogásában, mely a templom egészében és minden egyes részében jelképi vonatkozást látott, a bejáratnak is megvolt a maga külön jelentősége. Honorius Augustodunensis szerint, a ki kompilált műveiben oly tökéletesen tükrözteti vissza korának, a XII. századnak gondolkodását, a templom bejárata, *ostium*, maga Krisztus, a ki igazságosságában a hitetleneket távoltartja, a hívőknek viszont megmutatja a hit szentélyéhez vezető utat.¹ Mély értelmű eljárás volt, hogy a fő helyre, a kapú tympanonjába, a legtöbb esetben Krisztus domborművű ábrázolását helyezték akkor, ha csak egyetlen kapuzat díszítéséről volt szó, míg ha több kaput kellett kiképezni, Krisztus alakja a középső, fő kapú fölé került.

Midőn Suger apát 1140-ben elkészült a saint-denisi templom homlokzatával, mozaikkal díszítette a kapú ívmezejét, de ez akkor már «a divat ellenére volt» (*novum contra usum*).² A mozaikkal való külső díszítés ókeresztény eredetre ment vissza, de a XII. században Franciaországban teljesen háttérbe szorult a föllendülő monumentális szobrászat mögött. Természetes azonban, hogy faragott díszű tympanonok már korábban is keletkeztek: a mozaiknak domborművel való pótlása nem volt merőben új dolog, de azóta kétségkívül uralkodó szerepet játszott, ámbár mellette festett ábrázolásokkal díszített tympanonok még a középkor végső szakában is előfordulnak.

A tympanonokba helyezett Krisztus-ábrázolások érdekes, régi típusát mutatja az a dombormű, mely Gyulafehérváron a székesegyház déli mellékhajójában a kapú fölött másodelhelyezésben van befalazva.³ Keletkezésének kora nyilván a XI. századba tehető. A félköríves kőlap közepén, fülkeszerűen bemélyített alapról a trónoló Krisztus alakja domborodik ki. Ügyetlenül faragott, durva, aránytalan alak, óriási fejjel, kezekkel. A művész anatómiai tudása igen alacsony fokon állott és ugyancsak kezdetleges módon jelezte az Üdvözítő testét borító ruha ránczait is. Mégis félreismerhetetlen erős, méltóság van ennek a merev, szigoruan frontális helyzetben trónoló alaknak a megjelenésében és a

¹ Gemma animae I, 138. V. ö. Sauer i. m. 119. l.

² Sugerii abbatís... Liber de administratione sua gestis, cap. 27.

³ Magyarország Műemlékei, I. köt. 129. l.

hatást még kiegészítik a többi vonások: a keresztes dicsfény, az áldásra emelt jobb kéz, a könyv, melyet Krisztus baljában tart, a díszesen faragott trónszék. Jobbról-balról egy-egy angyal közeledik Krisztus felé és hogy ne legyünk kétségben az ünnepélyes jelenet helye felől, két madár alakja jelzi azt: valóban nem földi jelenség az, a mely a kapú fölött elénk tűnik, nem történeti jelenet, hanem földöntúli hieratikus, lélekemelő és kecsegtető kép, — Krisztus dicsőségben, a mennyei Paradicsomban.

Ez a típus, a mely a gyulafehérvári domborművön oly ikonografiai határozottsággal, de még fejletlen ábrázolási eszközökkel lép elénk, lényegében, belső tartalmában, célzatában változatlanul marad meg akkor is, midőn a tympanonok faragott dísze már hasonlíthatatlanul tökéletesebb művészi képességről tesz tanuságot. Legfeljebb új vonásokkal bővül.

A XII. századbeli francia szobrászat érlelte meg a középkori monumentális művészetnek ezt a nagy themáját. Számtalanszor találkozzunk tympanonokon a méltóságteljesen trónoló Krisztus — *Maiestas Domini* — ünnepélyes ábrázolásával.* A leghíresebb közöttük a chartresi székesegyház fő kapuzatának középső nyílása fölött emelkedő tympanon. Az ívmező közepén trónoló Krisztus jobbát áldásra emeli, baljában az élet könyvét tartja. Megjelenésének magasztos benyomását még fokozza az ovális alakú, plasztikus dicsfény — mandorla — a mely háttérül szolgál és rendkívül hatásos módon hangsúlyozza a megjelenés transzcendenátlis jellegét. Hasonló elrendezésben, művészeti tökéletességével a chartresi domborművel többé-kevésbbé megközelítő kivitelben fordul elő ez a Krisztus-típus még igen sok francia templom kapuja fölött, a chartresi ábrázolásnak leginkább megfelelő formában a le mansi székesegyház déli kapujának tympanonján. Itt is, mint Chartresban, az evangelisták jelképes állatjai foglalják el az ívmező terét a dicsfénytől jobbra-balra. Ezek a jelvények a leggyakoribb kísérői az Úr megjelenésének, de e mellett egyéb motívumokkal is találkozunk: angyalokkal, a kik Krisztus mandorláját tartják — ez az ábrázolás fordul elő Jaákon is — az apostolokkal vagy az apokaliptikus vénekkel, a kiknek különben inkább a tympanon alatt levő szemöldökgerendán szokott helyök lenni. Helyenkint az Úr megjelenése többé-kevésbbé határozottan kifejezett összefüggésbe kerül az utolsó ítélet gondolatával. Ez az a motívum, a mely a csúcsíves építészet teljes kifejlésével és elterjedésével kapcsolatban mintegy uralkodóvá válik és szinte kiszorítja a régibb, egyszerűbb ábrázolást. Későbbi csúcsíves templomok tympanonjain különös kedvteléssel faragták ki az ítélet napjával összefüggő ese-

* V. ö. Sauer i. m. 317. l.; Fleury: *Études sur les portails imagés du XIIe siècle* (Mamers, 1904).

mények gazdag képét. Jellemző példája ennek a kassai székesegyház északi kapuzatán található. Néha különleges vonatkozások fűződnek Krisztus megjelenéséhez: így a vézelayi templom híres, mozgalmas tympanon-domborművén Krisztus a Szentlelket küldi apostolaira és köröskörül a világ minden emberfajtája látható. De transzcendentális, szimbolikus, nem történeti jelentőségű ez is: «Jézus azért jelent meg, hogy az emberek minden fájának hirdesse az evangéliumot és az Egyháznak a világ végéig kell elvinnie igéjét».*

I. SZENTKIRÁLYI TYMPANON.

Az a szobrászati mű, melyet ez alkalommal bemutatunk (1. ábra), alakjával azonnal elárulja, hogy templombejárat fölött tympanonnak volt dísze. Kivitele, ábrázolása a nyugateurópai művészet alkotásaival szoros összefüggésben van. A finom szemcsés fehér mészkőből faragott dombormű, mely idők folyamán igen szép sárgás patinát nyert, a magyarországi középkori művészetnek mintegy klasszikus földjéről származik. Vas megyében, Jaáktól nem messze, Szombathely közvetlen közelében állott az a templom, a melynek egykor jelentős dísze volt. A templomot a múlt század utolsó negyedében lebontották, a nélkül, hogy legalább rajzban vagy fényképben megörökítették vagy csak behatóan leírták volna. Ma merőben új templom emelkedik helyén és így nem tudjuk, mennyiben őrizte meg a régi templom eredeti jellegét pusztulásáig. Az a körülmény, hogy régibb szakirodalmunk a templomról, mint építészeti műről csak futólag emlékszik meg, arra vall, hogy nyilván erősen megújított, jellegéből kivetköztetett formában maradt csak fenn és régi

* Mále i. m. 77. l.

díszéből talán épen csak a tympanon élte túl az évszázadok rongálásait és változtatásait, majd a teljes pusztulást.¹ A dombormű Szombathelyre került, sokáig a püspöki palotában levő egyéb, római és középkori kőemlékek között őrizték, végre legujabban a szombathelyi múzeumban talált méltó helyet.

A dombormű, némely kisebb jelentőségű kopást, zúzódást, törést nem tekintve, jó állapotban maradt reánk. Erősebb törések csak baloldalán észlelhetők, de ezek sem érintik magát a faragott ábrázolást. A 20 centiméter vastag kőlap mai állapotában 1'19 méter széles, 0'66 méter magas. Alakjánál fogva kétségtelen, hogy félköríves «román» tympanont töltött ki, melynek szélessége 1'40—1'50 méter lehetett. A körív ugyanis a dombormű jobboldalának felső részén hirtelen megszakad és ferdén lefelé húzódó vonalban folytatódik. Csonkaság áll ilyenképp elő, ezt azonban nem tulajdoníthatjuk a kőlap megrongálásának, mert a ferde vonalú befejezés a kő szabatos megmunkálásának nyomait tünteti föl és mert a hiány az ábrázolás teljességét nem érinti, csak annak kompozíciójára gyakorolt már eredetileg is befolyást. Épen ez az utóbbi körülmény, hogy tudniillik a művész a teljes szimmetriától eltért és a dombormű három alakja közül a jobboldalit kissé összebb szorította, teszi kétségtelenné, hogy a kőlap eredetileg is ilyen alakú lehetett és a hiányt az ívmező területének megfelelően a helyszínén külön, síma kődarabbal pótolták. A kőlap felső vastagságában mutatkozó kidolgozott felület és szegélyes profil arra vall, hogy a domborműhöz már előzőleg más czélra és formára kifaragott követ használtak föl. Ez okozta a szabálytalanságot is. A profilból ítélve, valószínű, hogy római kőemléket értékesített a középkori művész. Szentkirály határában több ízben találtak római épületmaradványokat és köveket.²

A dombormű háttere nem függélyes, hanem kissé kagylószerűen bemélyed. Három alak emelkedik ki erről a háttérrel. Középen, a főtengelyben, a kőlap egész magasságát Krisztus ülő alakja foglalja el. Félre nem ismerhető az a nehézség, a melylyel a művésznek e legfőbb jelentőségű középső alak elhelyezésénél és kivitelénél küzdenie kellett.

¹ Vas megyei Régészeti Egylet évi jelentése (1875) 115. l.: A templom szentélye korai gót ízlésű, a tympanonban a már az Arch. Értesítőben közzétett dombormű faragvány szemlélhető. Miután e templom legközelebb újnak kénytelen lesz helyet engedni, gót részeit lebontatásuk előtt le fogjuk rajzoltatni. — [Úgy látszik azonban, hogy ez nem történt meg; a kérdéses rajzokra nem sikerült reáakadnom.] — Sajnos, Rómer is csak vajmi röviden emlékezett meg a templomról: Szent-Királyon a régi plébánia, mely közel fekszik Szombathelyhez, legkevesb számú hívekkel bír a plébánia területén. A miből gyanítom, hogy a templom románkorú és így bővebb vizsgálatra méltó, azon nevezetes körívű tympanon, melynek rajzát az Arch. Értesítő VI. köt. 267. lapján közlöttem. — Román- és átmeneti korú építmények hazánk területén, Arch. Közlemények X. köt. II. füzet (1876), 51. l.

² Vas megyei Régészeti Egylet 1874. és 1875. évi jelentései. — A római kőemlékek gondosan megválogatott, finom anyagát bizonyára gyakran használták föl a középkorban szobrászati művekre. A báth-monostori tympanon hátlapján még a római fölírat is megmaradt.

Szembeötlő, hogy az alak csak nehezen illeszkedik bele a rendelkezésre álló térbe. A művész kénytelen volt ilyen alacsonyra ültetni, csak hogy nagysága versenyezhesen azokéval az alakokéval, a kik — kedvezőbb térbeli viszonyok között — kétoldalt feléje fordulnak. Csak kevésbé emeli ki Krisztus alakját az a csekély magaslat, a melyet lábai alatt inkább csak jelezhetett, mint hathatósan ábrázolhatott a művész. Ne feledjük különben, hogy szigorúan szemközti nézetben levő alak domborművű ábrázolása azok közé a problémák közé tartozik, a melyek a középkori szobrászatban — főleg éppen a trónoló Megváltó alakjánál — ugyancsak próbára tették a művész képességét. Még híres, a kor magaslatán álló műveken is, a milyen például az arlesi St. Trophime-templom tympanonja, szembeötlő az erőlködés és csak ritkán, így a chartresi hatalmas Krisztus esetében, sikerült egészen harmonikus módon megoldani azt a problémát, a mely annál követelőbbé vált, minél kevésbé elégedhetett meg a művészet a régibb művek kezdetleges anatómiájával, lapos plasztikájával, holott az ábrázolás tárgya, a bizanci mozaikok, miniatűrök és elefántcsont-faragványok révén érvényben maradt ősi Pantokrator-típus, továbbra is ugyanaz. Nem is kell olyan primitív művekre visszamennünk, mint a milyen a gyulafehérvári tympanon, hogy észrevegyük az alakító képességnek azt a magas fokát, a mely a szentkirályi Krisztusban nyilvánul.

Ha kedvezőtlen is maga a helyzet, a művész nem riad attól vissza, hogy annak conzekvenciáit következetesen levonja. Az alacsony ülés következtében a test felső része dominál, míg az alsó rész, a hátrahúzott lábak és kiugró térdek folytán erősen megrövidül. Éppen az ülés motívumának következetes kifejezése az, a mi érett korra vall. E mellett oly gyöngeség, mint az áldást osztó kéz ügyetlen, éppen nem sikerült ábrázolása annál kevésbé döntő jelentőségű, mert már a balkéz, mely a könyvet tartja, igazán organikus, meggyőző. Az áldás félszeg modulata az adott anyagi körülmények között szinte elkerülhetetlen volt.

Bizonyára a hagyományos frontalitás a magva e középső, fő alaknak. Nemcsak az ábrázolás tárgya, hanem a dombormű tektonikus jelleme is elkerülhetlenné tette azt. Lehetetlen azonban föl nem ismernünk, hogy a művész teljes erejével a merev szimmetria hatásának enyhítésére törekedett. A két alsó lábszár helyzete nem egészen azonos. A két kéz ellenkező iránya változatosságot visz bele a kompozícióba. Ezenkívül is olyan eszköz állott a művész rendelkezésére, mely a középkori szobrászatban általában — mindvégig — igen fontos szerepet játszik. A bő ruha, mely az Üdvözítő testét takarja, nem az archaikus középkori szobrászat testhez álló, szűk, konvencionális módon és ornamentális célzattal tagolt ruhája. A kelme természetesen simul hozzá a testhez, helyenkint, kivált a két térden, ugyancsak megfeszül, majd szabadon

hull alá, megtorlódik és visszatüremlik. A legföltünőbb azonban a ruházatnak szinte önálló értékű funkciója a két térd között, a hol nagy, erősen plasztikus hatású redők ferdén húzódnak lefelé és erősen hozzájárulnak a függélyes tengely túlságosan erős hangsúlyának enyhítéséhez. Ennek a draperiának talán nem egészen keresetlen a jellege: a kelme szélei szinte ornamentális vonalakban hajlanak össze, oly motívum, a mely a késő középkorban nagy jelentőségre emelkedik. Figyelemreméltó, hogy mind az alsó, mind a felső ruha nagy redői Krisztus balkeze alól indulnak ki. Itt tehát a ruházat összefogásával, meghúzásával indokolja a művész a formák gazdagabb játékát, ámbár az nem jut egész meggyőzően kifejezésre. Mindenesetre oly szobrászi szokást pendít meg, a mely igen sokáig egyik fontos segédeszköze marad az ábrázolás élénkítésének. Az Üdvözítő válláról lehulló palást sajátságosan követi a vállak és karok külső rajzolatát és mintegy nagyobbá, testesebbé teszi magát az alakot.

Krisztus arcza némileg meg van rongálva, de fő vonásai jól föl ismerhetők. Az arcz kerek, telt, széles. Rövid, tömött szakáll veszi körül. Kiváló gonddal vannak kifaragva a szemek, melyeknek egyenesen előre néző csillaga is jelezve van és a telt száj, a lelógó gyér bajusz alatt. Finom kivitelű a középen elválasztott és a vállakra lehulló dús, de sima haj. A kitűnő kőanyag a hajsálak menetének aprólékos jelzését is lehetségessé tette.

Krisztus egész alakja érdekes egyesítése régi, hagyományos elemeknek és modernebb tényezőknek, törekvéseknek. De épen már tárgyuknál fogva is szinte megcsontosodott, a mellett hieratikus czélatú és tektonikailag megkötött ábrázolások nem alkalmasak arra, hogy valamely fejlődési fok jellemének megítélésénél próbakövíül használjuk föl azokat. A mi esetünkben is érdekesebbek, beszédesebbek azok az alakok, a melyek a domborművön Krisztus mellett szerepelnek.

Egy férfi- és egy női alak. Jelentőségük, szerepük határozottan kifejezésre jut. A szentkirályi templom építtetői ők, a donatorok, a kik itt, a tympanon domborművén, áhítatos bőkezűségük jelvényeivel kezükben, bizakodó imádattal fordulnak az Üdvözítő felé. Donatorok ábrázolása ezen a helyen — néha magyarázó föliatok kíséretében — gyakran fordul elő a középkori szobrászatban, a mint már az ókeresztény művészet is a legünnepélyesebb, transzcendentális képek körébe belevonta azoknak a személyeknek a képmásait, a kiknek azok keletkezésüket köszönhatték. A középkori szobrászatban a donatoroknak attributumokkal jelzett és többé-kevésbé egyéni ábrázolásai a portraitművészet legkorábbi termékei közé tartoznak.* A leggyakoribb eset az,

* V. ö. Kemmerich Die frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland (Lipce 1909).

a hol a donatorok szerényen, aránytalanúl kisebb alakban húzódnak meg a tympanon szögleteiben, néha azonban — főleg oly esetekben, midőn a fő ábrázolás csak kevés alakból áll — közelebb jutnak a középpont felé

2. A DONATOR KÉPE A SZENTKIRÁLYI TYMPANON DOMBORMŰVÉN.

és nagyobb szerepet játszanak az egész dombormű oekonomiájában. Így például a boroszlói St. Maria auf dem Sande templom tympanonjában középen Mária trónol a kis Jézussal, balra Mária, Wlast Péter felesége állva templom-modellt nyújt feléje, a donatorok rendes jelvényét, Szűz

Máriától jobbra pedig a donatrix fia, Swentoslaus, imádkozva térdet hajt.* A dombormű szögletei egészen üresek maradtak.

Valóban szokatlan nagyságban és föltűnő jelentőséggel lépnek föl a donatorok a szentkirályi tympanon domborművén. Nem állanak, hanem térdelnek és így, a dombormű alakjához simulva, a művésznak nem kellett őket kisebbített léptékben ábrázolnia. Méreteik megfelelnek a középén trónoló Krisztus méreteinek, sőt kedvezőbb elhelyezésük, tagjaik szabadabb mozgékonyasága következtében szinte nagyobbaknak tűnnek föl. A szigorú szemközti nézetben trónoló Krisztus hagyományosan kötött ábrázolásához képest itt szabadabb, elevenebb motívumok érvényesülnek, olyanok, a melyekből megbízhatóbb következtetést vonhatunk le a dombormű keletkezésének korára, művészeti fokára nézve.

A donator — Krisztustól balra — féltérdre ereszkedett. Jobb térd a földön nyugszik és lába a tympanon szögletébe kerül (2. ábra). Törzsének helyzete eltér a szabatos oldalnézetben ábrázolt jobb czomb és alsó lábszár helyzetétől: kifelé, szemközti nézetbe fordul. Két kezével templom-modellt tart, mely gondosan, szabatosan van kifaragva. Építészeti szervezete világosan fölismerhető. Egyhajós, aránylag magas épület, nyeregtetővel fődve, látható keskeny oldalán félkörös alaprajzú apsis, határozottan jellemzett félkupolával. A templommodell, a donatoroknak ez a rendes jelvénye, ez alkalommal a művészeti kompozicio szempontjából is igen fontos tényező. Rövidült, távlati beállításával mintegy kibővíti a tért a mélység irányában és a mellett, mechanikai szerepével az alak egész mozgási motívumának okozója. A templommodell nem határozatlan anyagból készült, súlytalan, szinte elvont attributum, mint például az említett boroszlói domborművön, hanem szilárd, súlyos tárgy, melynek tartása az emberi test szervezetére határozott feladatot ró. A hogy a donator féltérdre ereszkedve, balkarjával átfogja, jobbkezevel alulról támogatja a modellt és e közben törzse a tympanon felső határvonalának megfelelően meggörnyed, míg profilban levő feje a dombormű középpontja felé fordul, ez az eléggé komplicált helyzet lényegében találó, szerves ábrázolásában tűnik élénk és csak egyes részletekben, így különösen a balláb elhelyezésében, illetőleg a hozzátartozó lábszár elrejtésében érvényesül az a kényszer, a melyet a helyszűke a művészre gyakorolt.

Egész alkatával, mozdulatának kifejezésével ez az alak a középkori szobrászat ama korszakára vall, midőn az emberi testnek nagyjából helyes megfigyelése mellett sem érvényesül annak közvetlen utánzása. Nem beállított mintán, hanem emlékezetből merített képzeten alapul az ábrázolás művészete. Az élet megfigyelése alakította át a trónoló

* U. o. 224. l.

Krisztus hagyományos alakját; viszont itt nemcsak a tympanon tektonikus formája, hanem a természet jelenségeinek még mindig csak korlátozott érvényesülése is megszabja az ábrázolás módját. Az architektonikus elemekkel való benső összefüggés mellett a hagyományos eljárások és organikusabb szemlélet egybeszövődése hozza létre a középkori szobrászatnak azt a stílusát, mely a XIII. századbéli francia művészet alkotásaiban érvényesül a legtökéletesebben és a melyben minden szabadsága,

3.

lendületes természetessége mellett is a művész átalakító tevékenysége, a stilizálás döntő erővel nyilvánul.

Bizonyára a szentkirályi templom építtetőjét ábrázolja domborművünk férfialakja. Arcának vonásaiban azonban — igaz, hogy a kő ezeken az exponált részekén megsérült — egyéni vonásokat hiába igyekezzünk fölfedezni. Az eleven mozdulat, sőt kifejezés mellett azzal az ideális típussal találkozunk itt is, melyet a XIII. század vége előtt csak ritkán vált föl erősebben hangsúlyozott egyéni jellemzés még ott is, a hol az ábrázolás tárgyánál fogva képmásszerűséget várhatunk. Ezért

még a síremlékek is csak kivételes esetekben és korlátolt mértékben megbízható ikonografiai források a késő középkor előtt. Mâle szerint a francia királyok saint-denis-i sírszobrai közül III. Merész Fülöpé, mely 1298 és 1307 között készült, az első valódi képmás és feleségének, az 1271-ben elhunyt arragoniai Izabellának a cosenzai székesegyházban fennmaradt síremléke árulja el első ízben a halott arczáról készült öntvény, álarcz fölhasználását.*

Mondhatni ép oly kevésbé egyéni, ép oly természetes és mégis stilizált az alak ruházata is, mely itt is, mint Krisztus alakjánál, a művészi hatás fontos tényezője. Mily finoman simul hozzá a vékony kelme a test formáihoz, mily gazdag és értelmes a ránczok rendszere a derékig érő, gallérszerű ruhadarabon és a hosszú alsó ruhán, mely bokáig ér! Valóban a draperia természetének beható tanulmányozása és a kő jellegének megfelelő értékesítése hozta létre ezt az eredményt. Félre nem ismerhető azonban, hogy azok a szép és értékes motívumok, a melyek a ruházat egyes részeinek funkcióját kifejezésre juttatják és a mellett a fölületet oly hatásosan elevenítik, a gallér párhuzamos ránczai, a karra omló rész redőzete, azok a sekély mélyedések, a melyek az alsó ruha megfeszülése következtében a derékon alul képződnek, a czomb és alsó lábszár között előálló erős húzódások, a térdelés hatását hangsúlyozó, váltakozóan sima és kiemelkedő részek voltaképen — szellemesen alkalmazott — kifejezési eszközök, a melyek nem az egyes eset megfigyeléséből fakadtak, hanem mint valamely mester vagy műhely megszokott sajátjai használtattak föl czéltudatos módon. Itt is az emlékezetből merített képzetek, jellegzetes formák jutnak érvényre, de a művészt egészséges érzéke megóvja attól, hogy üres, konvencionális formulákká súlyoszsze le őket.

Talán még jellemzőbb és tanulságosabb e tekintetben a pompásan, lágyan faragott és szemcsézett kerek sapka alól kilátszó haj. Meglepően finom érzésre vall a végükön csigába göndörödő fürtök ábrázolása. Természetesek, de bizonyára nem realisztikus hűségűek, hanem a monumentális stílus szolgálatában mintegy rendszerbe vannak szedve. Épen stílusukkal félreismerhetetlen bizonyítékai a XIII. század finom szellemének. Számtalan hasonló példát idézhetnének ebből a korból, de egyetlen szép példa, egy régi reimsi házról származó dekoratív fej (Pol Neveux gyűjteményében) is elárulja, mily harmonikus, nemés stílusú műveket hozott létre azoknak az eszközöknek tökéletesebb alkalmazása,

* «La statue... est extraordinaire: le visage est celui d'une morte, les yeux sont fermés, la bouche est convulsée par la douleur, la joue gauche tuméfiée. Cela n'a plus rien commun avec l'art; le sculpteur a copié avec une effrayante exactitude un moulage pris sur le visage de la reine immédiatement après sa mort.» Mâle: L'art religieux de la fin du moyen âge en France (Páris, 1908), 457. l.

a melyekkel bizonyos mértékben a szentkirályi szerényebb mester is rendelkezett.*

A reimsi szép fejnek párja is van, a melyet véletlenül szintén felhasználhatunk domborművünk magyarázatánál. A finom, bájos francia

4.

fejjel szemben bizony durvának, kezdetlegesnek tűnik föl a szentkirályi donatrix arcza, de a stilus hasonlóságán kívül egy föltűnő külsőség is hasonló vonást mutat.

* Vitry: Deux têtes décoratives du XIIIe siècle; Monuments et Mémoires Piot XIII. köt. (1907), 241. II., XX., XXI. tábla.

Rómer Flóris, a ki a szentkirályi tympanont első ízben röviden megemlítette, sőt arról Varsányi Jánostól származó kezdetleges rajzot is közzétett, viselettörténeti szempontból nagy jelentőséget tulajdonított a domborműnek. «Öltönyt is látunk itt, mely jelmeztanunkra nézve nagy érdekekkel bírt, minthogy vagyonos férfit és nőt vezet szemeink elé és alkalmasint a XIII—XIV. századból való.»¹ Az a részlet, mely Rómer figyelmét ebből a szempontból különösen magára vonhatta, nyilván a női alak jellegzetes fejdíszé, hiszen különben mindkét alak ruházata vajmi kevés föltűnőt mutat. A donatrix fejét kerek, lapos sapka takarja (oldalt megsérülve), a mely alatt finom, keskeny szegély húzódik körül, oldalt pedig széles, lapos szalag vonul az áll alá és alulról ismét fölfelé. A sapka alól fátyol hull a vállra. Hasonló fejdísz fordul elő, de csinosabb, gazdagabb kivitelben a reimsi fejen, de különben is gyakran találkozunk vele XIII. századbeli szobrokon, nemcsak Franciaországban, hanem Európaszerte, így például Németországban is a naumburgi székesegyház híres női szobrainak fején. Viollet-le-Duc részletesen ismerteti ezt a viseletet. A haját szalag tartotta össze, a fejtetőről pedig finom fehér vászonból készült és oldalt gombostűvel megtűzött kendő húzódott le az áll alá (*mentonnière*). A fejet fátyol fődte, de 1225 körül a nők — merev forma fölé húzott vászonból készített — sapkával (*chaperon*) cserélték föl a fátyolt, az állkötőt azonban megtartották. Ez a viselet a XIII. század egész folyamán divatos volt, csekély változásokkal a XIV. század kezdetéig fennmaradt és a XIII. század közepétől fogva nemcsak a nemes hölgyek kitüntető fejdíszé volt, hanem a polgárság körében is elterjedt.² Valószínű, hogy Magyarországon is hódított ez a divat,³ kétségtelen azonban, hogy a francia művészet korszakalkotó hatása és nemzetközi elterjedése nyomán legalább képes ábrázolásban mindenüvé eljutott.

A donatrix mindkét térdén térdel. Az alak mozgása — a kötomb jobboldali hiánya következtében — nem oly szabad, mint férfitársáé és általában közelebb jutott a trónoló Krisztushoz, mint amaz. Az eszközök gondos megválasztásával azonban a művész elviselhetővé tette ezt az eltérést és különösen azáltal, hogy az eltérő funkció mellett is a nő bal lábszára és karjai a férfi tagjainak szimmetrikusan megfelelnek, hatásosan kifejezésre juttatta az összefüggést.

A nő az oszloptörzs alsó részét tartja kulcsolt kezeiben, a melyek, ámbár úgyszólván csak a balkéz külső része látható, finoman, érzéssel vannak kidolgozva. Noha meg van rongálva, fölismerhetők rajta azok

¹ Arch. Értesítő VI. (1872) 267. l.

² Dictionnaire raisonné du mobilier français, III. köt., 193. l.

³ Nagy-Nemes: A magyar viselet története 75. l.: «A női viselet-ből a mi XIII. századbeli emléket ismerünk, abban semmi magyaros jelleget nem találunk.»

a tagozatok, a melyek román oszlopláb attikai gyűrűzetét vannak hivatva kifejezésre juttatni. A donatrix áhítatos buzgósága nem nyilvánul oly hévvel, mint a férfié, a ki szinte hirtelen mozdulattal készül a templom-modellt a Megváltó felé nyújtani, míg társnője nyugodtan tartja, magához szorítja a kegyes szándékot jelző épületrészt. Aligha véletlen, hogy itt, a női alakon, a ruházat egyes részeinek szerepét, a ránczok, törések rendszerét is kevésbbé hangsúlyozza a művész. A vékony kelme szo-

5.

rosan hozzásimul a test telt formáihoz és itt-ott — főleg a vállakon és térdeken — jellegzetesen megfeszül, de általában jóval egyszerűbb, nyugodtabb, mint a férfialak ruházata. Csak a nyak- és mellrészben vannak a ruha egyes részei szemcsézett kivitel által megkülönböztetve.

Aránylag jó állapotban maradt fenn a nő arcza: orra letört ugyan és ez erősen befolyásolja az együttes benyomást, de épek a szemek és a száj, melyek nagy gonddal, élesen vannak a finom anyagból kifaragva. Különösen figyelemreméltó a szemöldök határozott rajza, a száj organikus alakítása, főleg azonban a szemgolyók plasztikus, sőt kissé kidül-

ledt ábrázolása. A szemcsillag mély jelzése határozott irányt ad a tekintetnek, mely odafordul a középpont, a trónoló Megváltó felé. Az erős, telt, nem épen finom, de érzéssel mintázott arcz híjával van annak a vonzó, bájos kifejezésnek, mely különösen a középkori francia szobrászat női alakjait oly gyakran kitünteti; egyéni képmásszerűség biztos vonásait is bájos volna az arczon fölfedezni. A gyöngéd nőiesség finom kifejezésének hiánya a szobrász fogyatékos képességének tulajdonítható, a portraitszerűség hiánya — főleg női arczon, melyen nincsenek oly határozottan jellemző vonások, mint szakállas férfiarczokon — nem lephet meg az idealista, tipikus irányú ábrázoló művészet korában. Kétségtelen azonban, hogy olyan művészet alkotásával állunk szemközt, a mely fejlett eszközökkel rendelkezik és ezeket tektonikusan megkötött és tárgyánál, célzatánál fogva sem szabad ábrázolásnál is tudatosan fölhasználja.

Külső formája szerint «román» ívmező volt az, a melynek díszéül a szentkirályi dombormű készült. A faragott alakok azonban nyilván fölülemelkednek azon a mértéken, a melyet a «román» szobrászatra szoktunk alkalmazni és bizony ez alkalommal is olyan esettel van dolgunk, a melylyel szemben be kell látnunk, hogy a középkori szobrászat alkotásainak az építészet analogiájára «román» és «gotikus», vagy épen «csúcsíves» művekre való osztályozása vajmi gyakran félreértésekre adhat okot. A félköríves tympanon a gyér tudósításokkal egyetértően arra vall, hogy itt Szentkirályon román stílusú templom emelkedett. A tökéletesebb csúcsíves építési rendszer alkalmazása sok esetben nem volt lehetséges, midőn már alkalom kínálkozott arra, hogy az épület egyes részeit fejlettebb művészetű szobrászati díszszel lássák el.

Igaz, hogy a középkori szobrászat korszakalkotó föllendülése Franciaországban főleg a csúcsíves építési mód kifejlődéséhez fűződik, azt látjuk azonban — első sorban Németország nyujt erre nézve tanulságos és általánosan ismert példákat — hogy a francia szobrászat nagy vívmányai ott is megihlették és utánzásra indították a művészeket, a hol a hagyományos építési mód még sokáig érvényben maradt.

A szentkirályi templom építésének idejéről és építtetőinek nevéől nem állnak adatok rendelkezésünkre. Talán sikerülni fog azokra még reáakadni és ez már azért is kívánatos volna, mert kétségkívül legbecsesebb középkori szobrászati emlékeink egyikének keletkezésére és a rajta ábrázolt házaspár személyiségére derítene fényt. A kor meghatározásánál egyelőre csak a szobrászati stílus jellemző vonásait használhatjuk föl. Valószínűleg a XIII. század második felének első évtizedeiben készült domborművünk, abban az időben, mikor a francia szobrászat új irányai, nagy eredményei már mindenüvé elterjedtek, míg az építészet csak lassabban, nehezebben indul meg az új csapáson.

A francia szellem döntő befolyása félreismerhetetlen módon nyilvánul a szentkirályi tympanon domborművén is. Mesterében nem kell azonban francia művészt látnunk; olyan mester lehetett, a ki részese volt az immár nemzetközivé vált uralkodó iránynak. Talán a jaáki műhelylyel állott összefüggésben, a mire nézve további összehasonlító tanulmányok még fölvilágosítást nyújthatnak. Bizonyára nem volt elsőrangú mester; műve az egykorú előkelő szobrászati alkotásokhoz hasonlítva, nem egy gyöngeségről, szerényebb képességről tanuskodik, de a maga egészében, érdekes kompozíciójával, monumentális stílusával, érett technikai kivitelével fontos és tanulságos (példája) emléke a középkori szobrászat magyarországi fejlődésének.

Éber László.

Magyar és török lovasság összecsapása egy 1626-iki puskáról.

POZSONYI PUSKAMŰVESEK S A RÉGI MAGYAR PUSKAMŰVESSÉG.

A puska használatával, leszámítva talán a legelső kísérleteket, egyidejű a magyar puskaművesség kezdete. Annyi bizonyos, hogy Mátyás királynak már voltak puskásai (*magistri pixidum*, *pixidarii*), mint nápolyi követének, Veronai Gábor egri bibornok-püspöknek írt s 1481 márczius 10-én Zágrában kelt levelében olvasható.¹ I. Miksa császár, ki sokban utánozta Mátyást, 1499 körül látta el a *landsknechtek* egy részét könnyű kézi fegyverekkel, melyek jóval rövidebbek és könnyebbek voltak, mint a szakállaspuskák, sőt a későbbi muskétáknál is kisebb volt e kézi fegyverek súlya.² Egyenes adat hiányában is elmondhatjuk Mátyás királyról, hogy mint az ágyúkat, a puskákat is itthon készítette.

A halála utáni évekből már közvetlen adatokkal is rendelkezünk. Neve-

¹ *Scire potest paternitas vestra, que sepius presentibus oculis vidit, gentes armorum apud nos tripartito distribui ordine . . . In tertio ordine pedites sunt, et hi quidem diversis ordinibus distincti, horum enim alii gregarii sunt, alii armigeri, nonnulli clipeati . . . Sunt preterea magistri pixidum, qui sciunt trahere ex sclopetis, ex huiusmodi minoribus instrumentis. Verum non ita strenui et utiles sunt, uti pedites ad trahendum ex pixidibus; sed post clipeatos in initio conflictuum, antequam scilicet manus conferant, item ad expugnationes castrorum et defensiones maxime utiles sunt; itaque volunt et isti habere tantum, quantum pedites gregarii. Apud nos vero ista consuetudo observatur, quod quantacumque peditum summa sit, quinta pars ex pixidariis constituatur. (Fraknói V.: *Mátyás király levelei*. Budapest, 1895. II. 107. l.)*

² Boenheim W.: *Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig, 1890. 455. l.

zetesen csakhamar azután, hogy Németországban feltatálták a tűzkövespuskát, az egri püspökség főkormányzója egy Cseh Gáspár nevű várszolgát küldött ki, hogy Hippolyt püspök számára vásároljon «egy puskát azokbul, melyeket kövel gyujtanak meg». Ezt aztán a kormányzó elküldte Ferrarába s egyúttal intézkedett, hogy nálunk is készítsenek hasonlókat. *Miskolczon* állították elő e puskákat, melyeket aztán Hippolyt Ferrarába vitetett; egynek az ára négy arany forint volt, míg a közönséges puskáké két arany.¹

Majd a Szepességen lendült föl a kézi tüzi fegyverek gyártása, mint Iglón, Gölniczbányán, Késmárkon, Lőcsén, a XVII. század folyamán pedig különösen Krompachon (Korompán).

Aztán elterjedt Felső-Magyarország többi városában is.

Kassán már 1510-ben készítettek puskaágyakat, de a csöveket még a XVI. század derekán is a Szepességen vásárolták.² Kemény L. közleményei szerint, melyek a régi kassai iparos életről a kassai városi levéltár adatai után időnkint az Archæologiai Értesítőben jelennek meg, 1573-ban tűnik föl a legelső kassai puskaműves, Lang Jakab neve. Mint ez, a későbbiek is német nevűek s valószínűleg jobbára németországiak, a miért már 1636-ban elváltak a magyar lakatos czéhtől; ilyenek Schirger vagy Sürger Orbán (1626—43 kör.), ki 1626-ban kapott polgárjogot, Schindler János (1628), Mentzel János (1631—47 kör.), Schwab Kristóf (1633—1642), Vonner János (1642), Schmidt János (1646—47) stb. Csak nagykesőn, 1762-ben találunk egy magyar nevű kassai puskaművest, Muhy Jánost (1762).³

Már előbből, 1556-ból említenek ugyancsak a kassai oklevelek egy Kovács Mihály nevű jászói puskaművest.⁴ Mint ez, a sárospataki puskaművesek is magyarok voltak. 1608-iki czéhlevelük magyar nyelvű s így szabja meg teendőiket: «Puskagyártó tartozzék csinálni jó kézi puskát, mely legyen aczél; más jó puskát, azt is aczéllal mind agyával egyetemben elkészítvén; harmadszor jó taplós puskát.»⁵ Beszterczebányán 1634 körül Hartmann Gáspár volt híres puskaműves, ki nemcsak I. Rákóczi György számára dolgozott, hanem a «bavariai herczegnek és a császár (II. Ferdinánd) fiának, az királynak» (III. Ferdinándnak) is csinált puskákat «demeczki vasbul, nagy drága és erős szerszámból».⁶

Körmöczbányáról ismeretes Tienes János puskaműves, a kinek jó magyar neve alighanem Dienes volt.⁷ A pozsonyi ezen időbeli puskaművesek közül a

¹ Századok. 1870. 679. l.

² Kemény L.: Arch. Ért. 1905. 271. l.

³ Arch. Ért. 1901. 79. — 1905. 271., 272. — 1906. 57., 58. — 1910. 263., 349.

⁴ Kemény L.: Arch. Ért. 1905. 271.

⁵ Tört. Tár. 1893. II. 375.

⁶ Duchon Menyhért tiszttartó, 1634. Sáros várában kelt levele Rákóczi Györgynek. (Arch. Ért. Régi f. XII. 1878. 183. l.) III. Ferdinándnak több puskája van a bécsi udvari fegyvergyűjteményben, ú. m. a XXXIII. teremben a 68—69. számú 1648-ból s a 73. számú 1638-ból, H. F. jelzéssel, ezek azonban 1634 utániak s az utóbbinak a készítője is nyilván más volt és nem Hartmann Gáspár, így legfőlebb a 81. számú puska jöhet számba, mint az ő készítménye, mely teljesen hasonló a 68—69-ikhez s valószínűleg szintén III. Ferdinándé volt. (Führer durch die Waffensammlung. Wien, 1889. 185—186. l.)

⁷ Arch. Ért. 1905. 272.

XVII. század utolsó negyedében működött Neiman vagy Neuman Gáspártól maradt fenn néhány fegyver, melyekről alább fogunk részletesebben szólni. Rajta kívül alig egy-két olyan régebbi magyarországi puskaművesről van tudomásom, kinek készítményei is ismeretesek. Ilyen Neistner Ferencz budai puskaműves, kitől egy kerekcső puskára vésett díszítményű lakatszerkezete van a M. N. Múzeumban FRANTZ NEISTNER IN OFEN fölíráttal. (Lelt. 83. sz.) A másik volt Hacher Dávid Pesten; tőle 1844-ben Kiss Ferencz gyűjteményével egy kerekcső puskát szerzett a M. N. Múzeum; a készítő neve: DAVIT HACHER IN PEST a lakatszerkezetre van vésve. (Lelt. 13. sz.)¹

I. ábra.
Az ostromolt városból való kivonulás s az árulók kivégeztetésének jelenete az 1626-iki puskaról.

Egyébként pedig inkább csak sejtjük néhány XVI—XVII. századbeli fegyverről, hogy hazánkban készült, de biztosan nem tudjuk, a készítő neve pedig egészen ismeretlen.

Igy pl. valamelyik nyugatmagyarországi városban készülhetett az a két, XVII. századbeli díszpuska, melyek közül egyik Jankovich Miklós gyűjteményéből, a másik pedig néhai Pulszky Ferencz ajándékából került a M. N. Múzeum fegyvergyűjteményébe.

Amaz (1—5. ábra, cím- és zárókép) 1626. évszámmal van ellátva, gyöngyház, csont és zománcozott rézberakással gazdagon díszítve s különböző vadászati jelenetek mellett valamelyik vízzel körülvett magyar város (Jankovich lajstroma szerint Székesfejervár, de talán inkább Győr) ostromát, magyar és török lovasok összecsapását, török basa s alatta nyugati vértzetben levő fiatal férfi képét ábrázolja. (Arma Jankovich 5. Lelt. 2.)²

Emez (6—9. ábra) Apulus olajfává változása³ s egyéb mythologiai stb.

¹ Részletesebb leírását l. Majláth Bélától: A Tört. Kiáll. Kalauza. 1886. 325. l. 1234. sz.

² Győr ostromára azért gondolhatunk inkább, mert egyik jeleneten, mely császári csapatok egyik várkapun való be- s másikon való kivonulását tünteti föl, az árulók (gróf Hardegg Ferdinánd várkapitány s Perlin Miklós alkapitány) kivégeztetése is ábrázolva van. A várostrom képe megjelent A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Budapest, 1902. 154. lapján.

³ Ezt a jelenetet l. u. o. 147. l.

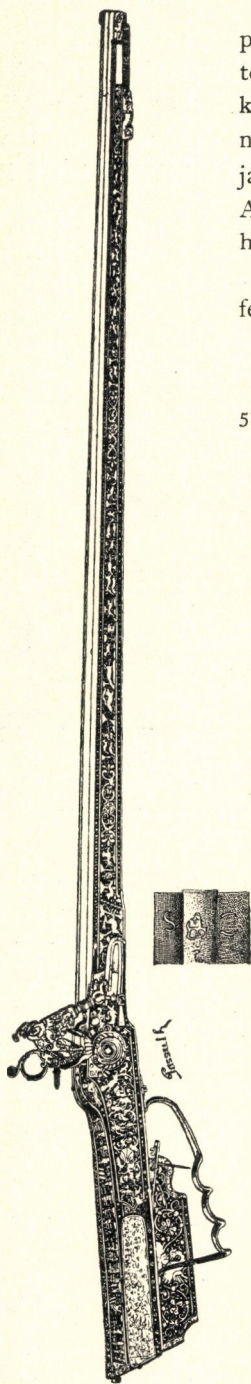

jelenetek mellett 1670, 1671 és 1673 évszámmal s Kőszeg czímerével elefánt-csont-lapon Kőszeg ostromát tünteti föl. (Naplósz. 210/1874. 11.)

Jó félszázaddal régibb ezeknél egy kétcsővű kerek pisztoly a herczeg Esterházy-család fraknoi várában ; készítőjének neve, a csőre ütött bélyeg, szerint H betűvel kezdődött. Magyar eredetét a tusán levő elefántcsont jele-
nete mutatja, mely egy oroszlánnal szembe vágatató, jobb-
jában hegyes tört tartó pajzsos magyar lovast ábrázol.
A lovas viselete s fegyverzete a XVI. század hatvanas-
hetvenes éveire mutat.*

Talán erdélyi készítmény, tekintve, hogy más erdélyi
fegyverek is vannak a herczeg Esterházyak fraknoi várában.

* Szendrei J.: Magyar hadtört. emlékek. Budapest, 1896, 510—
511. l. 3062. sz.

2. ábra.

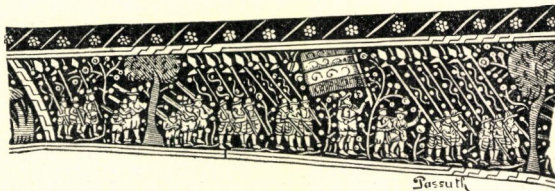
Az 1626-iki puská és bélyege.

3. ábra.

5. ábra.

4. ábra.

Részletek az 1626-iki puskáról.

Ilyen kétkerekes muskéta Corona (Brassó) jelzéssel és 1632. évszámmal s gazdagon ellátva áttört, vésett és vert ezüst diszítványokkal, alakokkal és jelenetekkel, minők: szarvas, sárkány, kürtös angyalalak, állatalakok közt

7. ábra.

8. ábra.

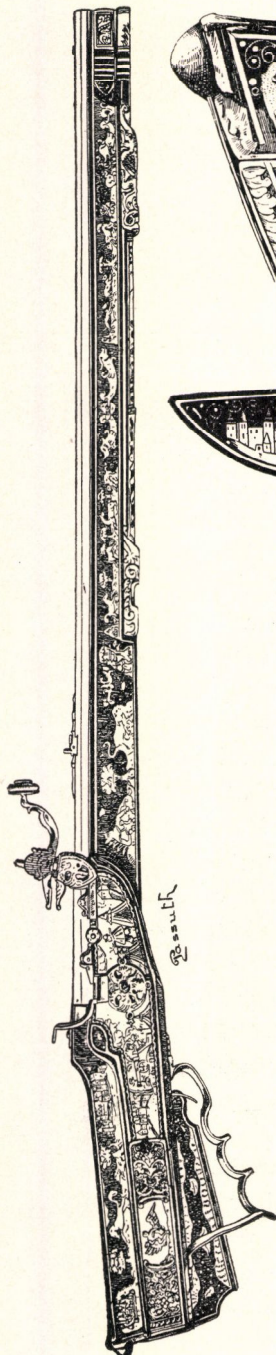
9. ábra.

Részletek a Kőszeg ostromát ábrázoló puskáról.

nyilazó férfi s lenyilazott nő, lovas vadászkutyával, török és magyar kopjás lovas, vaddisznó, sólymok, papagály, hadi és vadászati trofeumok, virágok, lombozatok.¹

Egy másik muskéta két meztelen alak által tartott korona alatt a három farkasfognak ábrázolt Báthory-czimert tünteti föl A. B. betűkkel, melyek egy későbbi fölirat szerint (Andreas Báthori, Princ. Transy. 1597.) Báthory András nevét jelentenék, de a bibornoki kalap hiányában inkább tarthatjuk hasonnevű unokaöccse, Báthory Zsófia atyja nevének. A czímer kidolgozása különben nagyon mögötte marad a lakatszerkezet és szerzőlemez vésett és áttört alakjainak (csalmás, buzogányos, török lovas, nyilazó lovasok, szarvas, agár, róka stb.), különösen pedig a tusa bevert aczéllindás virágainak, mely utóbbiak négy más fraknoi muskétán is előfordulnak.²

A brassai ág. főgymnasium birtokában is van néhány kerek-lakatos puska, melyek erdélyi (brassai) készítményeknek tekintethetők. Egy, mely gazdagon van diszítve elefántcsont-berakással, díszes renaissance virágokkal, mythologiai és allegorikus alakok-

6. ábra.

Puska Kőszeg ostromával.

¹ Szendrei J. id. m. 379—381. l. 2790. sz. — Majláth B.: A tört. kiáll. kalauza. 34. l. 1184. sz.

² Szendrei id. m. 472—474. l. (V. ö. 470—471. l. 3026. sz. — Majláth

kal, röviden ismertette van Szendreinél,¹ a csőbe ütött elmosódott koronaforma jegy alatt Z L betűs s a szerszámlemezbe ütött B P betű alatt nyíllal átszúrt égő szívet ábrázoló bélyeggel együtt; a cső alatti kis elefántcsont-lap fölíratát: HANS HER | MAN 1602, nem közli Szendrei.

Két más, egymáshoz hasonló kerekcsont puskát nem találtam meg Szendreinél, bár ezek is itt voltak az 1896-iki ezredéves kiállításon. Úgy ezeket, mint az előbbi 1897 június havában néztem meg körülményesebben; hazai eredetét a zárlemezekre karczott magyar ízlésű virágok mutatják; ugyanott vadászati jelenet van bekarcolva, ú. m. kürtölő vadász s nyargaló üdő, nyomában kutyával: a csontberakás nyulat fogó és nyargaló rókát ábrázol. A tusán fatörzsen álló sas látható. A vontcső nyolczoldalú.

Ugyanezen utam alatt Nagyszebenben láttam egy 1600 körüli, zárlemezőn bekarcolt tulipánnal díszített keréklakatos puskát, melyet a nagyszebeni Bruckenthal-Múzeum 1880-ban kapott ajándékba a szebeni káptalantól. Valószínűleg nagyszebeni készítmény.

De aztán hanyatlani kezdett az erdélyi puskaművesség. A XVIII. század első felében rossz szerkezetű fegyverek voltak Erdélyben, csak akkor kezdtek jobb fegyvereket használni, mint Ujfalvy Sándor, a harminczas-negyvenes évek híres vadásza írja a kolozsvári múzeumi könyvtár birtokában levő emlékirataiban, midőn báró Bánffy Farkas († 1761) erdélyi királyi táblai elnök ezek helyett Lazaro Lazarino-csőket hozatott, melyek aztán úgy elszaporodtak, hogy a XVIII. század vége felé már alig volt nemesi ház, hol a falon ne csüngött volna ilyen cső. Mindamellett a háromszéki székelyeknél még azután is használatban voltak a durva készítésű, hosszú vadászpuskák, tenyérnyi széles aczéllal és nagy kovával; mint Ujfalvy Sándor írja, legfőlebb falusi cigány kovácsgyárából kerültek ki. Ebből az időből Vokal Prokop kolozsvári puska-művestől van egy fegyver a M. N. Múzeumban. (26/1896, 1. Hadt. N.) A jelesebb erdélyi fegyverkészítők közé tartozott Böszörményi Ádám Marosvásárhelyen, ki 1817 augusztus 14-én halt meg negyvenöt éves korában; sírköve, melyet a «szeretett férjnek, jó atyának, gondos házigazdának» emelt családja, ma is látható a marosvásárhelyi temetőben; az ő általa készített pisztolyokat szokta használni a golyólövésben kiválóan jártas gróf Korniss Gáspár; nyereg-kapáján függött — írja Ujfalvy S. — rendkívül hosszú pár pisztolya, Marosvásárhelyt a Böszörményi készítménye; ezekkel úton-útfélen madarat, kutyát, macskát, néha vadat is futtában, röptében lőtt. Böszörményi készítményeiből eddigelé egyetlenegy darab sem került a kezembe, bár 1895-ben nagyon utána jártam, hogy bemutathassuk az ezredévi kiállításon. Ép úgy nem láttam egy másik, ezen időtájban élt magyar puskaműves, az aradi Simon Imre készítményeit, ki mint zalamegyei eredetű nemes, Zalamegye 1819-iki bizonyítványa alapján vétetett föl 1820-ban az aradmegyei nemesek sorába.²

Általában a kováspuskákon még csak elvétve található egy-egy magyar puskaműves neve, mint a már említetteken kívül Alexi Lőrincz (Lőcse), Floch

¹ Szendrei id. m. 553—554. l. 3213. sz.

² Márki S.: Aradm. és város története. Arad. II. 707.

Domokosé (Pest), Gaichlingeré (Szombathely), Jung Jánosé (Bazin), Stranski Ferencé (Fraknó),* Zschernich B.-é (Nagyszombat). Leggyakrabban fordulnak elő a pozsonyiak, a kik a XVIII. század folyamán a legszebb s legjobb fegyvereket készítették nálunk s nemcsak a közelben lakó főurak, gróf Pálffyak (Pozsony, Királyfa), gróf Erdődyek (Galgócz), gróf Keglevichék (Kistapolcsány) stb., hanem az udvar számára is dolgoztak.

II. ábra.

CZERMAK

 Kőháy R.
Presburg

a Presburg

IO. ábra.

Készítményeiket a velük szorosabb kapcsolatban levő bazini és nagyszombati fegyverekkel együtt a következőkben ismertetem:

I. Czermak pozsonyi puskaműves a XVIII. század hetvenes éveiben. A M. N. Múzeumban vannak tőle:

1. Kovásból kapszlisra átalakított vontcsővű puska (10. ábra), a cső

* Szendrei id. m. 497. l. 2061. sz. — 652. l. 3423. sz.

nyolczoldalú, tusája sárgaréz-lemezes. A cső alján CZERMAK neve van ezüsttel berakva s kis tojásdad-alakú lemezre pedig az átalakító puskaműves KÓKAY R. Szeged neve van bekarcolva. A zárlemezen elmosódott betűkkel [Czermak] a Presburg olvasható, Naplósám 32/1896. I. H. N.

2—3. Egy pár pisztoly (11. ábra), hengerded-alakú s külső felén bordázott csővel; a bordázat a zárlemezen és a töltővessző tokján ismétlődik s kékre volt fúttatva, épp úgy, mint a cső alja s a kakas. A serpenyő alatti rugó két szára közé CZERMAK, a rugó alatt 1777 évszám van bekarcolva. Naplósám 13/1897. 14—15 H. N. Báró Orczy Béla ajándéka.

A *kistapolcsányi*, előbb a gróf Keglevich-család, majd néhai Károly Lajos főherceg, most pedig József főherceg birtokában levő kastély fegyverei közt:

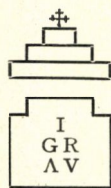
4. Kováspuska, lapos tölcseres csővel, rajta CZERMAK fölirattal. A tusa töve címertartó aczéllappal van ellátva. A lakatszerkezeten ismétlődik a puska-műves neve: CZERMAK PRESPURG. Ki volt állítva az 1896. évi ezredéves kiállítás vadásztörténeti csoportjában. (Tört. Kal. III. 49.)

Néhai gróf Pálffy János bazini várában több fegyvert őriztek tőle; ezek:

5—8. Négy egyforma kiállítású puska, egycsővű, kovás, a vontcső kékes-barna, alja nyolczoldalú, felső része hengerded, köztük gyűrűtagozattal. A cső aljára két vörösréz bélyeg van benyomva, az alsóban vágató egyszarvúval, a felsőben korona alatt CZ | ERM | ACC nevével. Zárlemezen ismétlődik neve: Czermak, Prespur. Ágyához egész végig három áttört, feketés aczélpánt szorítja a csövet. Oldal- és tusalemez kékes-fekete acél s vésett kartusok díszítik. A ravaszt faragott kartusos fakeret veszi körül. Faragott kartusok díszítik a tusát is. Tövén kétfejű sast utánzó, ezüst címertartó van, a Pálffy-czímerrel. Egész hossza 119.5 cm. A cső hossza 80.5, átmérője 2, kalibere 1.8 cm. Az egyes puskák 1, 2, 3, 4 számozással vannak ellátva. (Leltári száma 130—133.)

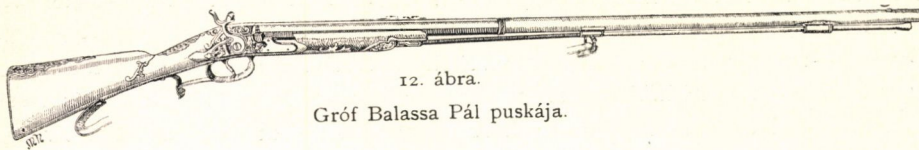
9. Puska, egycsővű, kovás; a feketére fúttatott s alul nyolczoldalú, felső részén hengeralakú cső. Santos Bustindui, híres valenciai puska-művestől való; a cső aljába nyomott két sárgaréz bélyeg közül a felsőben korona alatt IVAN | SAN | TOS neve van, az alsó ágaskodó oroszlánnal van ellátva.* A főszerelő puska-műves neve az egyszerű acél zárlemezen olvasható: Czermak Prespur. Az oldal- és tusalemez kékes acél, vésett rokokó díszítéssel. A faragott ékítésű tusa tövén ezüst címertartó van a Pálffy-czímerrel. Egész hossza 146 cm. A cső hossza 106.5 cm., átmérője 2.2, kalibere 1.8 cm. (Leltári száma 84.)

10—11. Egy pár pisztoly, egycsővű, kovás. A cső, mint az előbbi, külföldi eredetű; alul nyolczoldalú, hengeralakú végétől gyűrűtagozat választja el; aljába sárgaréz bélyeg van beütve. Az egyszerű acél zárlemeze CZERMAK, az oldallemezre PRESPURG van bevésve. A ravaszt faragott, kartusos fakeret veszi körül. A tusa fejét négyszirmú virággal díszített aczéllemez borítja. A tusa előrészenek alján faragott kartus van. Egész hossza 58.5 cm. A cső 33.5, átmérője 2.2, löőr 1.7 cm. (Leltári száma 365—366.)

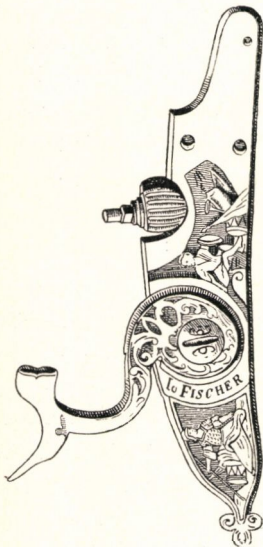

* A Bustindui-bélyeget l. Boheimnál. Waffenkunde 667. l.

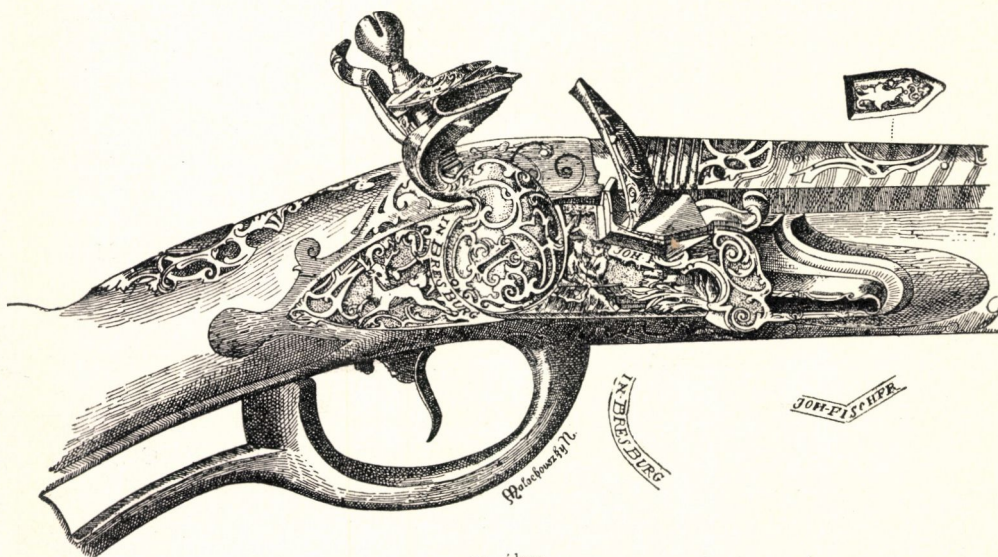

12. ábra.
Gróf Balassa Pál puskája.

13. ábra.
Részletek gróf Balassa Pál puskájáról.

14. ábra.

A gróf Drohojowsky-féle fegyverek közt néhai Roger Adolf régiségkereskedőnél láttam:

12—13. Egy pár kapszlis-pisztolyt. Fölirata a szerszámlemezen CZERMACC, az oldallemezen PRESPVRG. A csőre kissé kopott, sisakos, lovas vitéz van domborúan kiverve, alatta Venussal. A tusafőn domborműves csatajelenet van, a tusa tövéen hercegi czímer.

II. *Englis* Antal pozsonyi puskaműves.

Néhai Károly Lajos, jelenleg József főherczeg és magyar kir. herczeg kistapolcsányi kastélyában van egy általa készített kováspuska. Fölirata a lakatszerkezet mellett ANDONI ENGLIS — A PRESPVRG. A cső lapos tölcseridom, a zárlemez s a puska külső oldalán levő lombozatos sárgaréz-lemez bekarcolt és domborműves előállítású vadászati jelenetekkel van díszítve.

III. *Fischer* János pozsonyi puskaműves.

A M. N. Múzeumban a következő fegyverek vannak tőle:

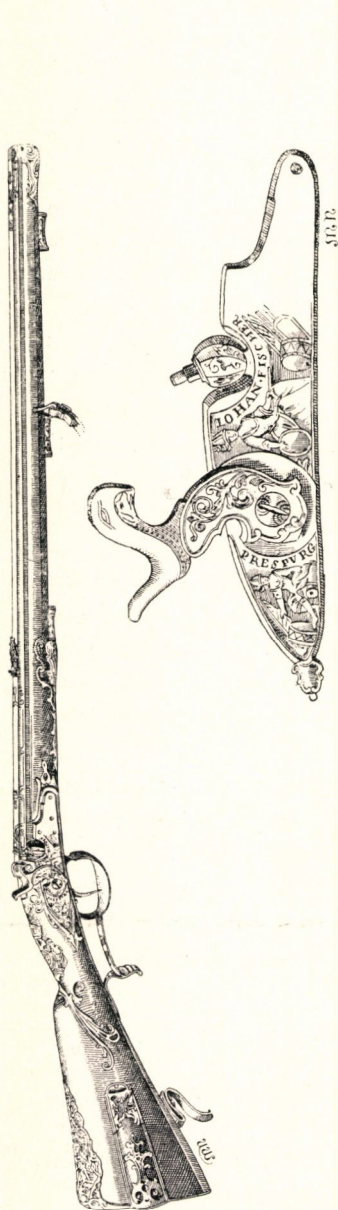
1. Kapszlisrá átalakított egycsővű puska (12—13. ábra); a cső alsó fele nyolczoldalú, felső fele hengerded, rajta Mars kopott, ezüst berakású képével. Lakatszerkezetét domború Bellona és pajzsos ülő alak, valamint hadijelvények díszítik, a tusa indafaragványával s vadászati jeleneteket föltüntető sárgaréz-lapokkal van ellátva. A domborműves jelenetek és bekarcolt díszítések a következők: *a)* oldalt a cső tövéenél lombozatok közt pihenő puskás vadász, előtte leterített vadkan, hátrább legelő szarvasűnő féltete s hegy tetején vadászkastély látható; *b)* a tusa alján lombozatok közé foglalt medaillonba rokokó öltözetű kürtölő vadász van bekarcolva; *c)* a tusa talpát bekarcolt inda díszíti; *d)* a tusa nyakán levő medaillonba a Balassa-czímer (bölényfej és sisakból kiemelkedő, mindkét lábával kardot tartó koronás sas), valamint gyarmati gróf Balassa Pál († 1770) gömöri főispán és főpohárnokmester nevének kezdőbetűi: C(omes) P(aulus) B(alassa) — (e) G(yarmat) vannak bevésve; a sisakkal takart medaillont két kürtölő, félmeztelen ifjú és ülő vadember tartja; *e)* a tusa aljának belső felén lombozatok fölött félmeztelen férfi látható; *f)* a ravasz sátorlemezét medaillonban domború Diana s a medaillon körül lombozatok ékítik. A puska egész hossza 1 $\frac{1}{2}$ méter, ebből a cső 111 cm. A cső átm. 2, kalibere 18 mm. El van látva töltővesszővel és vállszíjjal. A puskát az 1896-ik évi ezredéves kiállítás vadásztörténeti bizottsága szerezte a fejérmegyei dinnyési déli vasúti állomástönöktől s a kiállítás után a M. N. Múzeum hadtörténeti gyűjteményének ajándékozta. Naplósám 12/1897. 10. H. N.

2—3. Vadászpuska, egy pár egycsővű (14. ábra), kovás, ezüst fölszereléssel. A damaszkcső hengerded, alján nyolczoldalú, benyomott ötszögű sárgaréz-bélyeggel ellátva, nyelven egyik puska 1, másik 2 számjellel; a csövet ezüst berakás és öt apró vérvörös kő díszíti. A kakas vésett alja lombozattal, a zárlemez futó szarvasba harapó kutyával s két vadászszal, továbbá JOH. FISCHER — IN BRESBURG puskaműves nevével van ellátva. A tulsó oldalra domborműves ezüstlemez van erősítve, pihenő szarvassal és vadászkutyákkal. A ravaszt ezüstlemezes fakeret veszi körül, a lemezre ülő kutya van vésve. A tusa tövébe domború lombozatokkal díszített ezüst címertartó van erősítve, alján szintén ezüstlemez van, melyre arabeszk alapon álló szarvas, föntebb vadászkutya

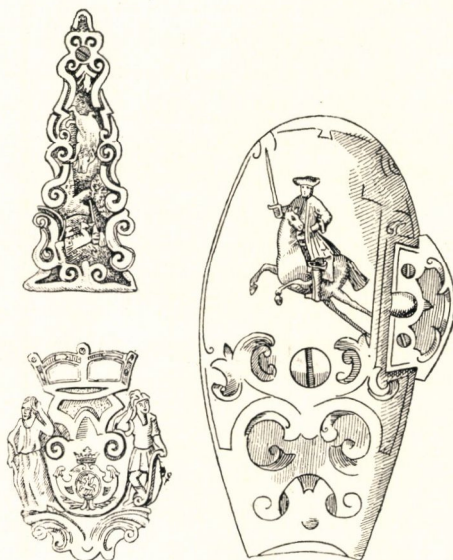

van vésve. Hossza 143 cm., a cső 104 cm., átm. 2 cm. A N. Múzeum 1902-ben szerezte. Naplósám 18/1902. 1—2. H. N.

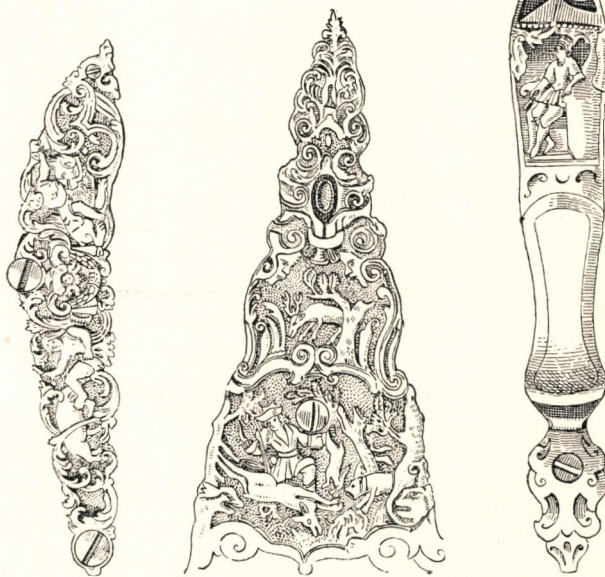
4. Puska (15—17. ábra), kovásból kapszlissá átalakítva, nyolczoldalú vont damaszkcsővel, mely berakott ezüst czirádával s török fővel van ellátva, a cső alatt sárgaréz pajzsban a herceg Eszterházy-czímer (kardot tartó griff) látható. A kakas alatt JOHAN. FISCHER, oldalt PRESPVRG puskaműves neve van bevésve; a zárlemez a fölirat mellett Mars, Bellona és hadijelvények díszítik. A puska oldalán és a tusán domborműves sárgaréz-lemezek vannak, az oldal-

15. ábra.

16. ábra.

17. ábra.

lemezen rokokó diszítés közt vadkantól fellökött és egy másik, oroszlánon ülő alakkal, a tusán nyulat tartó s elejtett őzre lépő vadászszal; a tusa talpán levő lemezre rokokó öltözetű, kivont kardot tartó lovas van bekarcolva. Hossza 116 cm. A cső hossza 78, átm. 2·8, kalibere 1·4 cm. Naplósám 44/1902. 1. H. N.

A bécsi udvari Kunsthistor. Sammlungban:

5. Damaszkcsövű flinta, rajta a következő jelenetekkel: a zárlemezen ülő nő van ábrázolva kutyával, aztán angyaltól vont csónak, benne szarvas és gyermek, a tusa sárgaréz-lemezén vágató magyar vagy török lovas kivont pallossal. A fölírat: IOH. FISCHER — PRESPVRG. (Saal XXXIII. No. 143.)

Néhai gróf Pálffy János bazini kastélyában hét puskát őriznek tőle; ezek:

6. Egycsövű, kovás puska, hengeralakú, csőve feketére van futtatva, alján vastagabb, szaruban végződő ágyához bekarcolt díszű rézpánt szorítja. Zárlemezen puskával célzó vadász s nyul van bevésve JOH. FISCHER PRESPVRG névével. Oldalán sárgaréz indadisztmény van erősítve. A sárgaréz sátorlemezt lombozat, arabeszk s női mellkép díszíti. A tusát kartusos sárgaréz-lemez borítja. Ugyancsak sárgarézből készült a címertartó, benne meglehetősen ügyetlenül a Pálffy-czímerrel. Hossza 147 cm. A cső 111·5 cm., átmérője 2·2, löőr 2 cm. (Lelt. sz. 69.)

7. Egycsövű kováspuska; a cső damaszk, alul nyolczoldalú, végén hengeralakú, berakott ezüst arabeszkekkel díszítve. Zárlemezen szarvasra lövő vadász és JOHANN FISCHER IN PRESPVRG neve van bevésve. Oldalára sárgaréz inda van erősítve. A sárgaréz sátor- és tusalemezt kartusok díszítik. A sárgaréz címertartóba a Pálffy-czímer van bevésve. Egész hossza 123½, a cső hossza 85½, átmérője 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 77.)

8. U. a., a cső damaszk, hengeralakú, alján berakott arany arabeszkekkel réz török bélyeg van beütve. Szaruban végződő ágyához vésett díszítésű, aranyozott sárgaréz-lemez szorítja. A kakast és zárlemezt vésett aljú lombozat díszíti, a puska műves névével: JO. FISER IN PRSPV... Oldallemez sárgaréz, lombozatok közt pihenő, nagyon ügyetlen kivitelű vadászszal s mellette fekvő állattal. A sárgaréz tusalemezen vésett aljú kartusok közt hadijelvényeken pihenő sisakos, pánczélos Mars van ábrázolva. A tusa tövén sárgarézből vert oroszlán Pálffy-czímeres pajzsot tart. Hossza 159 cm., a cső 120, átmérője 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 78.)

9—10. Egy pár puska, egycsövű, kovás, a feketére futtatott cső nyolczoldalú, el van látva sárgaréz irányzóval, alját berakott ezüst inda díszíti; ugyan-csak ezüsttel van berakva a puska műves neve is: JOHANN O FISHER ★ IN | PRESPVRG; közben beütött kerek sárgaréz bélyeggel, I·F névkezdőbetűk alatt kardot tartó, ágaskodó griffel. Zárlemezére pihenő lándzsás Diana van bevésve, előtte s a zárlemez sarkában kutyával. Oldallemeze sárgaréz, rajta indák közt kutyáktól megtámadott szarvassal. A sárgaréz sátor- és tusalemezt vésett aljú arabeszkék ékítik. A tusa golyótartó-rekeszszel van ellátva, tetején lilium van kifaragva. A sárgaréz címertartó üres. Hossza 122 cm. A cső 73·5 cm., átmérője 2·5, a löőr 1·5 cm. El van látva 1 és 2 számjelzéssel. (Lelt. 105—106.)

11—12. Egy pár puska, egycsövű, kovás, a feketére futtatott vontcső

nyolczoldalú, rajta ezüst berakással, indadisztítés és a puskaműves neve: JOHANN · FISCHER IN | PRESPVRG, mely ismétlődik a zárlemezen, a serpenyő alatt is; a csövön ezenkívül ezüst bélyeg van beütve, I · F névkezdőbetű alatt, mint az előbbieken, kardot tartó, ágaskodó griffel. A zárlemezre vadászati jelenet van vésve, ú. m. két kutyától hajsolt szarvas, puskával célzó vadász s mögötte előre rohanó kutya. Oldalára aranyozott sárgaréz-inda díszítmény van erősítve, az indák közt nyul hátába harapó kutyával. Az aranyozott sárgaréz tusaborítót domború lombozatok közt pajzsos, lándzsás Bellona, a tusa talpát lombozat, a sátorlemezt vésett indák díszítik. A tusa oldalán golyó-tartó-rekesz van, melynek födelét faragots lombozat ékíti. Tövében aranyozott sárgarézből vert oroszlán Pálffy-czímeres pajzsot tart. A tusa és ágy meggy-színű. Egész hossza 115·7 cm. A cső hossza 78·5 cm., átmérője 2·2, a löőr 1·6 cm. A cső nyelvébe 1 és 2 számjelszés van bevésve. (Lelt. 215—216.)

IV. *Hofman* György pozsonyi puskaműves.

A herczeg Esterházyak fraknoi várában van tőle egy kováspuska. Neve: *Georg Hofman*, a löporkamarán van bevésve, a lobbantyún pedig PRESPVRG. A domborúan gazdagon vésett nyolczszögű cső XVII. századbeli, a rávésett herczegi koronás címer (négy mezőben váltakozva galamb és csillag) fölött ugyanis 1672. évszám van, a rokokó vésetekkel ellátott díófaagy s általában a lakatszerkezet és fölszerelés a XVIII. század második feléből való.*

V. *Jung* János bazini puskaműves volt a XVIII. század harminczas évei felé. A kassai számadásokban 1736-ból van említés téve róla. (Arch. Ért. 1910. 452.)

A bécsi udvari gyűjteményben van egy általa fölszerelt ezüst berakású, damaszk csövű flinta, a tusán sárgaréz lombozatból kiemelkedő stilizált szakállas emberfővel, az agy tövében címer nélküli koronás kerek pajzszzsal. Jelzése: Jung in Pösing. (Kunsthist. Samml. Saal XXXIII. No. 144.)

VII. *Keller* Venczel pozsonyi puskaműves.

Néhai gróf Pálffy János bazini várában három puskat s két pár pisztolyt őriznek tőle; ezek:

1. Egyszerű kováspuska, nyolczoldalú damaszkcsővel, golyóra. Aczél zárlemezen olvasható a puskaműves neve: KELLER. Feketére futtatott aczéllemezből készült a ravasz körüli fasátor boritéka, a tusaborító és a kétfejű sast utánzó üres címertartó. Hossza 131½ cm. A cső hossza 94 cm., átmérője 2·4, a löőr 1·6 cm. (Lelt. 108.)

2—3. Egy pár egycsövű, kováspuska, a feketére futtatott nyolczoldalú csőbe két réz bélyeg van beütve, a felsőben korona alatt W | KELL | ER | PR nevével, az alsóban nyargaló egyszarvúval. Az egyszerű aczélzárlemezen ismétlődik KELLER neve. A fasátor sárgaréz pántjára 1 és 2 számjelszés van bevésve. A tusaborító és a kétfejű sast utánzó üres címertartó sárgarézből készült. Hossza 115 cm. A cső hossza 77 cm., átmérője 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 220—221.)

4—5. Egy pár pisztoly, egycsövű, kovás, a hengeralakú cső aljára hadi

* Szendrei id. m. 501—502. l. 3061. sz.

jelvények fölé helyezett talapzaton álló s kivont kardot tartó lovas van aranyozott, czápas mezőben domborúan kivésve, fölötte rokokó virágfüzérrel. Szintén domborúan kivéssett négy lovas és egy gyalogos küzdelme van a zárlemezen, a lakatszerkezeten GENTRON A PARIS névvel, a kinek tulajdonítható a pisztolypár díszesebb kiállítása; WENZL KHELLER | IN PRESPVRG neve csak az egyik pisztoly ravaszánál van bevésve. Oldallemez, sátorlemez, tusaborító, ágyvég, töltővessző-hüvely aranyozott réz, véssett diszítéssel. Az aranyozott sárgaréz címertartó a Pálffy-czímerrel van ellátva. A meggyoszintarna tusát és ágyat faragott lombozatok ékítik. Hossza 54 cm., a cső hossza 30 cm., átmérője 1.7, a löőr 1.5 cm. (Lelt. 283—284.)

6—7. U. a., a cső alul nyolczoldalú, felső része hengeralakú, a két részten lombozatos gyűrű választja el egymástól; a cső aljába négy virág alatt két bélyeg van beütve, a felsőbe korona alatt W | KELL | ER | PR neve, az alsóban nyargaló szarvassal. A főszerelés aranyozott sárgaréz. A kétféjű sast utánzó címertartó üres. A cső nyelvére 1 és 2 számjelzés van vésve. Hossza 52.5 cm., a cső 30 cm., átmérője 1.7, löőr 1.5 cm. (Lelt. 341—342.)

Néhai Pekovics Sándor volt pozsonyi ügyvéd gyűjteményében is láttam

8. egy később kapszliássá átalakított vontcsöví puskát, melynek jelzése WENZEL KELLER A PRESPVRG volt.

VIII. *Neiman (Neuman)* Gáspár pozsonyi puskaműves a XVII. század vége felé.

Néhai gróf Pálffy János bazini várában három puskát őriztek tőle, ezek:

1. Egycsöví, kovás flinta, aczél főszereléssel, a cső hengeralakú, alján domború barokk diszítés közt aczélirányzóval, zárlemezére CASPAR NEIMAN A | PRESPVRG van vésve, oldalát szörnyfőben végződő aczélinda, meggyoszintű tusáját aczélból berakott czirádák és tulipán diszítik; az aczél tusalemez végén tátott szájú sárkánykigyóba megy át, a tusa tövére kétféjű sas módjára stilizált sárkányfejű inda közt medaillonban férfi mellkép van bekarcolva. Hossza 156 cm. A cső 116 cm., átmérője 1.8, a löőr 1.6 cm. (Lelt. 37.)

2. U. a., a cső nyolczoldalú damaszk, mely berakott ezüst girlandokkal van diszítve. Vöröses-barnára fényezett faágya a cső végéig tart. Zárlemezére van bevésve a neve:

CASPAR NEUMAN
IN PRESPVRG 1687.

Sátorvas, oldallemez, tusalemez egyszerű aczél. Egész hossza 130¹/₂ cm., ebből a cső 91 cm. A cső átmérője 2.2 cm., kalibere 1.7 cm. (Lelt. 93.)

3. U. a. feketére futtatott nyolczoldalú vontcsövível, készítőjének neve a cső aljára van bevésve: MATHEVS MATL 1652., csak az egyszerű főszerelés való Neimantól, kinek neve CASPAR NEIMAN a zárlemeze van vésve. Egyszerű aczél sátorvasa virágvázából kinövő lombozatban végződik. Hossza 125 cm., a cső 87 cm., átmérője 2.5, a löőr 1.1 cm. (Lelt. 104.)

IX. *Pacholick (Pacholeck)* Venczel pozsonyi puskaműves. Főleg olasz és török fegyvercsöveket szerelt föl; különösen a gróf Pálffyak számára dolgozott, úgy hogy az ő nevével jelzett s általam ismert 25 puská és pisztoly közül csak egyről nem állapítható meg a Pálffyakkal való kapcsolatot.

Néhai gróf Pálffy János bazini várában 12 puskát és 11 pisztolyt őriznek tőle. Ezek a következők:

1. Flinta, sárgarezes fölszereléssel, kakas nélküli kettős ravaszszal; a cső alsó része nyolcszögű, felső része henger alakú, ágyához sárgaréz pánt szorítja, alján vésett lombozatok közt WENZL PACHOLICK | A PRESPVRG van bekarcolva. A tusa tövére nagyon elstilizált címernélküli sárgaréz pajzs van erősítve. Hossza 137¹/₂ cm. A cső hossza 99¹/₂ cm., átm. 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 25.)

2—3. Egy pár puska, egycsővű, kovás, a csövet sárgaréz pánt szorítja ágyához, aljába Francisco Bis 1730 körüli híres madridi puskaműves két vörösréz bélyege van beütve, a felsőben korona alatt NCIS | BIS, az alsóban négy mezőre osztott keresztes gömbben négy csillaggal.* Az egyszerű zárlemeze PACHOLIK neve van bevésve. A tusát faragott indák díszítik, borítója s oldallemeze egyszerű sárgaréz. A tusa tövéen kétféjű sashoz hasonló sárgaréz pajzsba a Pálffy-czímer van bevésve. Számjelzése 1 és 2. Hossza 140 cm., a cső hossza 101, átm. 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 50—51.)

4—5. U. a., a feketére futtatott cső alul nyolcszögű, fönt henger alakú, a két részt gyűrűtagozat választja el, a csövet ágyához díszes sárgaréz pánt szorítja, aljára két sárgaréz bélyeg van beütve, az alsó, mint az előbbi, négycsillagos keresztes gömb, a felső WEN | ZEL | PACH | OLIK névvel van ellátva, kinek neve: PACHOLIK PRESPURG ismétlődik a zárlemezen. Tusa borító és címertartó sárgaréz; az utóbbi kétféjű sast utánoz és a Pálffy-czímer van belevésve. Hossza 145 cm., a cső hossza 107 cm., átm. 2, a löőr 1·8 cm. El van látva 1 és 2 számjellel. (Lelt. 53—54.)

6—7. U. a., a feketére futtatott cső alul nyolcszögű, fönt henger alakú, aljában két sárgaréz-liliomos bélyeg van beütve, az egyik korona alatt G. I. E. Mutti olasz csökbiztatójával: GIE | MVT | TI, a másik lépdelő lóval. A barokk ékítményű zárlemezen WENZL PACHOLICK neve, a lakatnyulványon PRESPVRG van bevésve. A tusát kartusos indafaragvány díszíti. A kétféjű sast utánozó sárgaréz címertartó üres. Hossza 154·5 cm., a cső 116 cm., átm. 1·8, a löőr 1·6 cm. (Lelt. 57—58.)

8. Egycsővű kováspuska, a henger alakú keleti cső alján berakott arabeszkkel és bordás díszítéssel, továbbá beütött sárgaréz keleti bélyeggel van ellátva. Egyszerű zárlemezen PACHOLIK PRESPURG neve van bevésve. Tusáját faragott inda díszíti. Hossza 155¹/₂ cm. A cső 119¹/₂ cm., átm. 2, a löőr 1·8 cm. (Lelt. 74.)

9—10. Egy pár egycsővű, kováspuska; a feketére futtatott vontcső nyolczoldalú, aljára WENZL PACHOLICK | PRESPVRG neve van bevésve. A zárlemez egyszerű sima acél, a sátorborító pánt, oldal- és tusalemez egyszerű sárgaréz. A tusa belső oldalát faragott kartus díszíti. A kétféjű sast utánozó sárgaréz címertartóba a Pálffy-czímer van vésve. Hossza 116 cm., a cső 79 cm., átm. 2·2, a löőr 1·6 cm. (Lelt. 218—219.)

* L. Boenheim: Waffenkunde 667. l. és Demmin: Die Kriegswaffen. Vierte Aufl. 1893. 1032. l.

11—12. U. a. Hasonló a fentebbi puskapárhoz, a cső alján ugyanazon fölirattal. Fölszerelése hasonló, csak a címertartó üres. Hossza 117,5 cm. A cső 79,5 cm., átm. 2,3, a löőr 1,6 cm. El van látva 1 és 2 számjellel. (Lelt. 228—229.)

13—14. Egy pár pisztoly, egycsőű, kovás, a cső alul nyolczoldalú, fönt hengeralakú; a két részt gyűrűtagozat választja el, aljába négyszögű aranyozott vörösréz bélyeg van beütve, jobbra néző oroszlánnal. Egyszerű zárlemezén PACHOLIK PRESPURG neve olvasható. Oldallemez, sátorlemez és tusafejborító egyszerű aranyozott sárgaréz. A tusa és ág vörösbarna. A tusa tövén kétféjű sast utánzó aranyozott sárgaréz-pajzsba a Pálffy-czímer van bevésve. El van látva 1 és 2 számjellel. (Lelt. 287—288.)

15—16. U. a., a hengeralakú cső keleti, alján berakott ezüst czirádák közt ötszögű török rézbélyeg van beütve. Egyszerű acél zár lemezére PACHOLIK, az oldallemezre PRESPURG van bevésve. Tusavéget, tusatőt és a töltővesszőhüvely alját faragott rokokó kartus és nyelvét kiöltő groteszk fő ékíti. El van látva 1 és 2 számjellel. (Lelt. 295—296.)

17—18. U. a., kiállítása hasonló az előbbihez, csak a cső különbözik, egész végig hengeralakú s közepén szalag fut végig. Úgy a zárlemezre, mint az oldallemezre PACHOLIK neve van bevésve. Számjelzése 5 és 6. (Lelt. 297—298.)

19—20. U. a., hengeralakú damaszkcsőve berakott ezüst arabeszkek közt ötszögű sárgaréz török bélyeggel van ellátva. Zárlemezének bevéssett fölirata: WENZEL | PACHOLECK | IN | PRESPVRG. Oldallemez, sátorlemez, a gömbalakú tusafejet borító lemez s a kétféjű sast utánzó üres címertartó aranyozott ezüst. Hossza 56 cm. A cső hossza 32,5, átm. 1,8, a löőr 1,4 cm. El van látva 1 és 2 számjellel. (Lelt. 305—306.)

21—22. U. a., hengeralakú keleti csővének közepén három bordával, két mezőre osztott s domború virágsziromban végződő szalaggal, alján hasonló virágsziromban beütött keleti bélyeggel, a cső egész végig szaruban végződő ágyba van foglalva. Zárlemezére PACHOLIK | PRESPVRG neve van bevésve. Barnás-vörösre fényezett tusájának végén lombozatos és kartusos groteszk emberfő van kifaragva. Számjelzése 7 és 8. Hossza 47 cm., a cső hossza 30,3, átm. 1,8, a löőr 1,5 cm. (Lelt. 313—314.)

23. Pisztoly, egycsőű, kovás, a damaszkcsövet berakott ezüst arabeszkek ékítik, közepén két bordától határolt szalag megy végig, aljára ötszögű török bélyeg van beütve. Az egyszerű zárlemezre PACHOLICK | PRESPVRG van bevésve. Fölszerelése aranyozott sárgaréz. A kétféjű sast utánzó címertartó üres. A cső nyelvére két számjellel van bevésve. Hossza 58 cm., a cső 33 cm., átm. 1,7, a löőr 1,5 cm. (Lelt. 345.)

Herczeg Batthyány Ödön körmendi várkastélyában

24. egy Lazarino Cominazzo-féle pisztolycső fölszerelője a lakatszerkezetre vésett fölirat szerint WENZL PACHOLICK PRESPURG volt. A pisztoly Pálffy-czímerrel van ellátva, tehát ezt is a Pálffyak megrendelésére szerelte föl Pacholik s nyilván, mint Pálffy-ajándék került Körmendre.*

* Tüzetesebb leírását l. Szendreinél, id. m. 629. l. 3381. sz.

Néhai Rakovszky Ferencz nyitrai megyei nováki fegyvergyűjteményében szintén volt

25. egy damaszkcsövű kováspuska, melynek jelzése: W. PACHOLI ... | PRESPVRG.

X. Psener Pál pozsonyi puskaműves.

Gróf Erdődy Ferencz galgóczi várkastélyának vadászfegyverei közt van tőle

1—2. egy pár egycsövű kováspuska, mely az 1896-iki ezredéves országos kiállítás vadásztörténeti csoportjában volt kiállítva. A törökbélyeges cső nyolczoldalú. A lakatszerkezet aczéllapjára van bekarcolva a főszerelő puska-műves neve: PALV PSENER | IN PRESPVRG. A sárgaréz oldallemmez domborműves jelenettel van ellátva, mely oroszánoktól vont kocsiban Marsot tünteti föl, előtte sisakkal, pánczéllal, pajzsos és meztelen ülő férfialakkal. A tusa alját oroszán- és gyermekfejes sárgaréz-lemez borítja. A tusa tövén kerek sárgaréz címerpajzsba a gróf Erdődy-címer van bevésve. (Tört. Kalauz. III. 103, 105.)

Néhai gróf Pálffy János bazini várában három fegyver van tőle, ú. m.:

3. egycsövű kováspuska, a feketére futtatott s alul bordázott díszes cső LAZARINO COMINAZIO-tól való, ágyához aranyozott rézpánt szorítja, a pánton két-két, egymást metsző medaillonban női fej van; ágyának vége s a töltővessző-hüvelyek vésett díszű aranyozott sárgarézből készültek. A zárlemezen van PAVL PSENER PRESPVRG neve. Oldalára két indadisztiménynyé stilizált sárkány van erősítve aranyozott sárgarézből. A tusa aranyozott sárgaréz-lemezen vésett aljú lombozatok körül sisakos, íjjas, lándzsás Diana emelkedik ki, mellette kutya. A sárgaréz címertartó üres. Hossza 145 cm. A cső 108 cm., átm. 1.8, a löőr 1.6 cm. (Lelt. 82.)

4—5. Egy pár pisztoly, egycsövű, kovás; az alján bordázott, díszes cső fölirata «LAZAR» | «COMINAZ.» Az aczél zárlemeze PAVL PSENER neve van bevésve. Oldalát két egymással szembenéző s lombozattá stilizált aranyozott sárgaréz sárkány díszíti. A főszerelés aranyozott sárgaréz. A sátorlemez domború virágvázában végződik, közepén vésett disztíttal. A tusa gömbfejét borító lemez közepén groteszk fő van domborúan kiverve. A címertartó üres. Tusa és ágy vöröses-barna. Hossza 58.5 cm. A cső hossza 34.5 cm., átm. 1.5, löőr 1.3 cm. (Lelt. 335—336.)

XI. Vilgraeter József pozsonyi puskaműves. A M. N. Múzeum fegyvergyűjteményében van tőle egy kovásból kapszlissá átalakított pisztoly, damaszkcsővel, mely vésett disztítésű sárgaréz-lemezes faágyba van erősítve. A lakatszerkezet bekarcolt virágokkal van díszítve, a zárlemezen IOS. VILGRAETER és A PRESPURG fölirattal. A ravaszt körülvevő sárgaréz-lemez bekarcolt harántos vonalakkal és csillagokkal van díszítve. A madárfejszerű agy rokokóizlésű sárgaréz-lemezzel van ellátva. Állítólag Cseh 1848/49-iki honvéd főhadnagyé volt, honnan a Reviczky-gyűjteménybe került. (Naplószám 45/1895. L. Hadt. N.)

XII. Wacholt Dániel pozsonyi puskaműves. A Magyar Nemzeti Múzeumban van tőle

1. Puska (18—19. ábra), egycsövű, kovás, golyóra. A damaszkcső

nagyobbik felső része gömbölyű, alsó része nyolczoldalú, alján s a gömbölyű rész kezdeténél berakott arabeszkdiszítéssel, faágyához vésett diszítésű sárgaréz pánt szorítja. Az acél zárlemezre ülő Diana kuttyájával, a zárlemez sarkába szárnyas Ámor nyúllal, mindegyik domborúan, a serpenyő alatt DANIEL. — WACHOLT puskaműves neve, a kakas mögött PRESPVRG van vésve. Oldal-, sátor- és tusaborító-lemez sárgaréz s mindegyiket domború jelenetek díszítik; az oldallemezen vár, puskás katona, sátor alatt hadijelvények közt pihenő alak van kiverve; a sátorlemez közepén és felső végén medaillonban Diana van; a tusa nyakán címertartóban lovas vadász, alatta pálmacsomót tartó és szarvas nyakát átölelő pihenő sisakos Mars látható; a tusa hátán kései barokk diszítés közt lantoló alak, alant agancsánál szarvast tartó nő van ülő helyzetben; a tusa talpát borító sárgaréz-lemezre szarvas van bevésve. A töltéstartó rekesz födelének sárgaréz borítékán ülő Diana és nyargaló szarvasűnő van. A töltővessző-hüvely alsó végét csupaszképű zászlós pánczélos alak díszíti. Hossza 129 cm. A cső hossza 89.5 cm., átm. 2.5 cm., a löőr 1.6 cm. (Naplószám 1/1911. Hadt. N.)

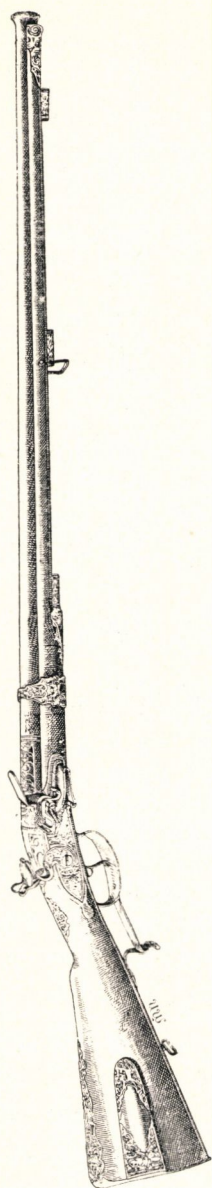
Néhai gróf Pálffy János bazini várkastélyában három fegyver van tőle, ú. m.:

2—3. egy pár puska, egycsőű, kovás, a diszítésben némi eltéréssel; a feketére futtatott cső alul nyolczoldalú, fönt hengeralakú, a cső aljába két réz bélyeg van beütve, egyikben ágaskodó cseh oroszlánnal, másikban korona alatt DAN | IEL | WAC | HOLT névvel; az egyik puska csővét barokk díszű pánt szorítja szaruban végződő ágyához. A zárlemezre DANIEL WACHOLT IN PRESPVRG néven kívül vadászati jelenet van bevésve (két lovas és egy gyalogos vadász s a zárlemez sarkában előre siető puskás gyalog vadász és kutya). Oldal-, sátor-, tusaborító-lemez és az üres címertartó sárgaréz; az oldallemez barokk diszítés közt puskás gyalog vadász és szarvast lefülelő kutya, a sátorlemezen szarvassal játszó ülő gyermek, a tusaborítón két nő, a tusaborító talpán gyermek van ábrázolva és pedig az egyik puskán egyik kezében kardot, másikban babérágat tart a gyermek, a másik puskán a kard már babérrel van körülfonva. 1 és 2 számjellel ellátva. Hossza 137 cm., a cső 100 cm., átm. 2, a löőr 1.8 cm. (Lelt. 61—62.)

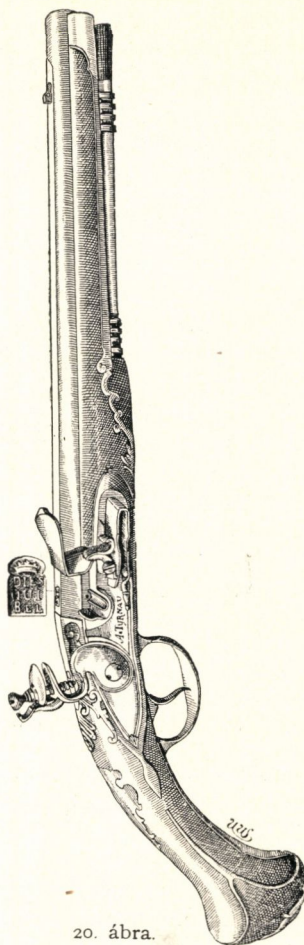
4. Puska, egycsőű, kovás; a nyolczoldalú, alul bordázott, fölül hengeralakú, közben gyűrűtagozattal elválasztott s feketére futtatott díszes cső LAZARI x COMINAZI műve. Az acél zárlemezre van vésve DANIEL WACHOLT | IN PRESPVRG, mint főszerelő puskaműves neve, a zárlemez sarkában babérkoszorús fiatal férfi mellképével. A lombozattal díszített sátor- és tusalemez s az üres címertartó aranyozott réz. Hossza 157.5 cm., a cső 118.5 cm., átm. 1.7, a löőr 1.5 cm. (Lelt. 109.)

XIII. *Zschernich* Be. nagyszombati puskaműves. A M. N. Múzeumban egy pár kováspisztoly van tőle (20. ábra), melynek ő a főszerelője; a cső Di. Esquibel híres spanyol puskaműves készítménye. A főszerelés egész egyszerű, a szerszámlemezen egyik pisztolyra BE ★ ZCHERNICH, másakra A ★ TYRNAU van karczolva. Bárá Orczy Béla ajándéka. (Naplószám 13/1897. 12—13. Hadt. N.)

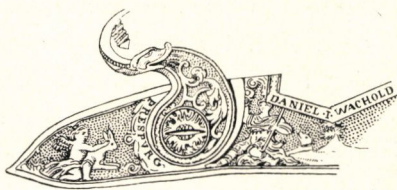

18 ábra.

20. ábra.

19. ábra.

XIV. *Névtelen* pozsonyi puskaművestől. Herczeg Batthyány Ödön kör-
mendi kastélyában van egy XVIII. századbeli kováspuska, nyolczoldalú, hullá-
mos damaszkcsővel, bevert ezüst diszítéssel, sárgarezes agygyal. A szerszám-
lemezre *APRESPVRG* van bevésve.*

Nagy Géza.

* Szendrei id. m. 720. l. 3648. sz.

APULUMI OSZLOPFÖK.

I. A római építészet története még nincs megírva. Nem is lehet azt addig megírni, míg a kutatók nem foglalkoztak ép oly behatóan a római világ központján kívül eső emlékekkel, mint foglalkoztak az imperium szívében Róma és Itália épületeivel. A provinciák tekintetében már folytak némely helyütt nyomozások, ott, a hol a kutatók magasabb művészi élet lüktetése gyanánt pompásabb romokat tanulmányozhattak, így Görögföldön, Syriában, Afrikában, Gallia déli részeiben és Germania rajnamenti városaiban. E vidékeken teljesített kutatásokról már meglehetősen terjedelmes irodalom ad hírt, a nélkül azonban, hogy az egyes tartományokban a római ízlés helyi változásairól világos képet nyertünk volna. Aránylag keveset tudunk a római kori építészet pannoniai és daciai állapotáról; pedig vannak biztató támpontjaink abban a tekintetben, hogy nem egészen sikertelen lesz az eredmény, melyre belterjűbb, gondosabb kutatások vezethetnek.

Igaz, hogy a birodalmi széleken várható építkezések első sorban szükségleti czéloknak szolgáltak. Táborig telepek és egyéb katonai erődítések nem igen engednek reményt, hogy ezekben az építészeti ízlés formai oldalának számos tanuságára akadjunk. Azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy a két határtartományban a katonai élet mellett fejlődött elég jómódú polgári társadalom. Keletkeztek gazdag városok, a hová áldottabb vidékekről is, nemcsak Galliából, a Rajna felől és Syriából érkeztek telepések, de megtelepedtek itt itáliai vagy legalább Itáliával közvetlenül szomszédos vidékekről érkezett mivelt lakók, kiknek jobbfajta lakóházak kellettek, kik az isteneknek templomokat építettek és egyéb közczéloknek szolgáló díszesebb épületeket is létesítettek. A hol régi telepeken az ásatások belterjűbbek voltak, vagy a hol a földszínen maradt épületi részek nem pusztultak el teljesen, többször meg is maradtak a monumentális építkezés tanuságai. Hogyha még nem ismerjük eléggé, az csak onnan van, mert még nem kerestük föl oly figyelemmel, mint a hogy gyűjtöttük a fölíratos emlékeket.

Biztos vagyok benne, hogy építészeti tagokra is csakhamar époly figyelemmel lesznek vidéki szaktársaink, mihelyt kellő tájékoztatást nyernek arról, hogy mily fontos érdekek fűződnek ily maradványokhoz. Classikus vidékeken lakó munkatársaink közt dr. Cserni Bélát illeti az a nagy elismerés, hogy az általa oly tekintélyes fokra emelt apulumi múzeumban nemcsak az epigraphiai kincseknek adott hajlékot, de szeretetteljes gondnal fürkészett és gyűjtött össze évek hosszú sora óta

architectonikus töredékeket. Igyekezete oly sikerrel járt, hogy Gyulafehérvárra kell mennünk, ha a daciai monumentális építészet iránt oly tájékozódást nyerni kívánunk, a milyenre egyáltalában most szert tehetünk. Már évekkel ezelőtt örömmel szemléltem az apulumi múzeum csarnokában az ott őrzött római oszlopfők díszes sorát. Azóta e buzgó kutató egy alkalmat sem mulasztott el, midőn egy-egy oszlopfőt megmenthetett, úgy hogy most már 38 oszlopfőre utalhat Gyulafehérvárt és Marosportuson, mely vagy a múzeumé, vagy előbb-utóbb a múzeumé lesz.

Mikor az érdemes szaktársat arra kértem, hogy tegye közzé e becses emlékeket, szerényen elhárította magától e föladatot, sőt ritka önzetlenséggel reám tolt a hálás munkát és midőn vállalkoztam reá, önföladozóan minden szükséges támogatásban részesített.

Azért ki kell jelentenem, hogy a mint ő nélküle valószínűleg elvesztek volna az oszlopfők, úgy első sorban az ő érdeme, hogyha most közzéteszem.

Tudjuk, hogy Erdélyben Decebalus hatalmas hegyi várát hagyta az utókorra, nem épségben, mert sajnos, a sors úgy akarta, hogy a várát, melyet Domitianustól kapott római kőművesek építettek, alig egy nemzedékkel utóbb Trajanus katonái szétbontották. Trajanus maga az apulumi Daciában nem hagyott épületet, mely Decebalus várával versenyezhetne. Katonai erődökön kívül nincs is tudomásunk monumentális épületekről, melyek római császárok nevét Dacia ezen részében (Erdélyben) megörökítenék. A gazdag bennszülöttökön ejtett óriási zsákmányból a nagy császár építtetett Adamklissiben triumphalis molest, abból létesült a világ egyik méltán bámult csodája a Forum Trajanum, de eddig semmi nyomát sem tudjuk annak, hogy a császár a daciai harczter nagy területén (Erdélyben) közvetlenül is megörökítette volna győzelmeit építkezésekben. Azt megtette, hogy a barbárok földjét megnyitotta a római műveltségnek, a mi ezúttal azt jelentette, hogy nemcsak katonaságot küldött, de a római orbis több helyéről az új tartományba polgári telepeseket is irányított, kik a katonai veteranusokkal együtt megépítették Dacia coloniáit és municipiumait, köztük a legnagyobb virágzásra emelkedett kettős várost, Apulumot.

Még sem kell a császárok érdemeit túlbecsülni.

Hogyha Apulum azzá vált, a minek a leletekből és híre után ismerjük, azt nem a császárok kegye okozta. Soha Trajanus távozása után római császár nem tette lábát a mai Erdély területére. Császári palotára Apulumban nem is volt szükség és egyéb polgári és vallási középületeket sem a császárok jóvoltából kaptak e városok. Így tehát a templomok, közfürdők, basilikák, színházak, amphitheatrumok s egyéb középületek, melyeknek az apulumi Daciában híre vagy nyomai maradtak

vagy a katonák keze által vagy a polgárság áldozatkészségéből keletkeztek.

Már e tény is arra int, hogy ne várjunk e tájakon oly pompás épületeket, oly művészi alkotásokat, a milyeneket a császárok kegye a birodalmi fővárosban vagy egyéb kedvelt helyeken létesített. Azért sem várhatunk itt nagyköltségű és nagytömegű architectonikus műveket, mert messze volt e határvidék az ó-világ nagy forgalmi útjaitól, milyen p. o. a Rajna mente vagy milyenek a Középtenger körüli viruló kereskedelmi góczpontok lehettek.

Igényeinket tehát a kedvezőtlen helyzet miatt leszállítjuk és mégis az Apulumból ezideig egybegyűjtött jellemző építészeti részletek nagy száma és változatos sora tanúságot tesz arról, hogy tévednénk, hogyha kicsinyléssel tekintenénk az apulumiak műveltségi fokára.

Már az évek hosszú során át Apulumban folytatott ásatások is sok figyelemreméltó tanúsággal szolgáltak e részben és ámbár az épületekből legtöbbször csupán a föld színéig terjedő alapok kerültek elé, míg a felső falak az idők folyamán elpusztultak, kedvező tény, hogy a felső részekből épen oszlopok és azokból épen a legfontosabb, befejező tagok, oszlopfők maradtak fenn oly tetemes számmal.

Nehéz volna megmondani, hogy mily okokra vezethető vissza az oszlopfők megmaradása.

Talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha úgy vélekedünk, hogy a quaderkövek, téglák és egyéb négyszögű idommal bíró építészeti alkatrészek kedvezőbb építőanyagul kínálkoztak a századok óta folyó újabbkori építkezéseknél, mint az oszlopok fejei vagy tövei. Lehet az is, hogy hozzájárult a fönntartásukhoz a lakosság műveltebb elemeinek az a helyes érzéke, hogy a mindig díszül szánt oszlopfőket azért óvták meg, a mikor földmunkák alkalmával vagy másként reájuk akadtak, mert udvaruk vagy kertjük ékítésére használták. Dr. Cserni Bélának is ez a véleménye, mely gyűjtő útjain kertekben és házakban tett tapasztalásai alkalmával alakult ki.

Ő neki köszönhetjük azt a fontos észleletet, hogy a bemutatandó oszlopfők, melyeknek java része homok- vagy mészkőből való, mind helyben készült, értve az erdélyi Dacia ezt a délnyugati vidékét; ő ugyanis valamennyinek az anyagát meg birta állapítani a környéken létezett és elhagyott régibb vagy még most is használatban lévő bányák révén. Reméljük, hogy az érdemes kutató tapasztalatait közzé fogja tenni. Ugyancsak tőle várjuk ez érdekes emlékek lelőhelyeinek szoros megállapítását. Bizonyára Apulum helyrajza is kiveszi majd hasznát e munkából, melyre csupán a helyszínén évtizedek óta működő szakember képes.

A legtöbb oszlopfőről már tetemesebb méreteiknél fogva is föl-

tételezhető, — némelyekről dr. Cserni Béla kutatásai révén tudva van, — hogy középületekből származnak. A 38 oszlopfő egytől-egyik más-más méretet és eltérő formát mutat. Ennek alapján föltehető, hogy annyi épületből származnak, a hány oszlopfő fennmaradt; mert közönséges tapasztalás, hogy úgy a római templomoknál, valamint más római középületeknél, basilikáknál, forumoknál, színházaknál az oszlopok, ha nem is nagyságra, de stylus dolgában egységes ízlés szerint készültek. Nem úgy magánházakban, a hol az atrium is más, a peristilium is más-más formájú oszlopokkal birhatott. Látnivaló, hogy a két Apulum építészetére a gyűjtött emléksorozat fontos következtetéseket enged és e következtetések annál kedvezőbb fényt derítenek a tartományi kettős fővárosra, mert alig több, mint másfél század, tehát alig négy-öt nemzedék buzgólkodott e városok emlékszerű díszítésében.

A római építészetben az oszlopnak ugyan nem jutott oly fontos szerepe, mint Hellasban, mégis állítható, hogy a római építész is nehezen tudott ellenni nélküle. Sőt annyira kedvelték, hogy nem is érték be az ismert három oszloprend szokásos formáival, de kibővítették a formakört más két renddel. Igaz, hogy ez a kettő csupán két görög alaptypus újmódú változata. A toszkán forma a dór oszlop után alakult, az ú. n. composit oszlop pedig az ion és korinthosi ízlés egyesítése. Abban is engedtek maguknak eltérést a görög mintáktól a római művészek és kőfaragók, hogy nem ragaszkodtak mereven az egyes oszloprendek stylusában az örökletes idomok arányaihoz.

Sokszor az eredeti nemesebb formákhoz képest nem épen előnyükre túlhalmozták az oszlopfők díszítő alakjait, majd egyszerűsítették. Néha idegen, addig nem látott elemeket hoztak a capitell ékítő formái közé. Megtörtént az is, hogy megfosztották lényeges vagy legalább is kedves alkatrészekről. A túltengést leginkább a nagy pompájú császári építkezéseknél tapasztaljuk, az egyszerűsítésekre leginkább a provinciákban fanyarodtak.

Így a századok folyamatán az oszlopok több változata keletkezett, melyet már azért is érdemes volna végig tanulmányozni, mert az oszlop alakja az alakító építész és kőfaragó ízlésének érzékeny hőmérője volt.

Apulumban a fennmaradt oszlopfők tanúsága szerint a művészek két rendet nem szerettek. Legalább ezt kell hinnünk; sem ion, sem composit oszlop nem akadt eddig. Ellenben látunk dór, toszkán és korinthosi oszlopfőket és ezek mellett két egyiptomi oszlopfőt.

Az egyes példányokkal részletesen meg kell ismerkednünk (II.), csak azután adhatunk róluk stylistikus áttekintést (III.).

II. Az apulumi oszlopfők leírása.* A) Dór és toszkán oszlopfők.

* A leírás fényképek alapján készült, melyeket dr. Cserni Béla szíveségének köszönünk. Ugyanő volt szíves pontos méréseket végezni és leírásunkat az eredetiekkel egybevetni.

1. A síma echinus mintegy 45 foknyira egyenessel emelkedik közvetlenül a síma oszloptőből. Az echinus magassága 6 cm., az abacus szélessége 38 cm., magassága 7 cm.; az oszloptő megmaradt részének magassága 43 cm., alsó átmérője 26·43 cm., alsó kerülete 83 cm. Anyaga homokkő. Marosportuson lelték.

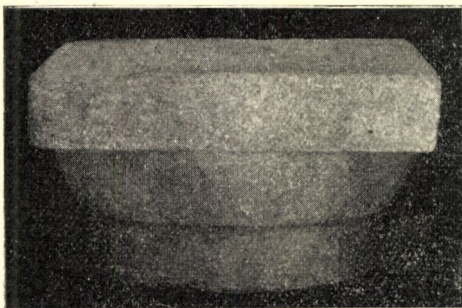
2. A síma echinus még meredekebben emelkedik, mint az előbbi oszlopfőn, alsó széle erősen kiugrik a síma tő felső lapjából, az abacus aránylag alacsony. Lelhelye Apulum, szürke szemcsés homokkőből készült. Az echinus magassága 8 cm., az abacus magassága 7 cm., szélessége 38 cm., az oszloptő kerülete 85 cm.

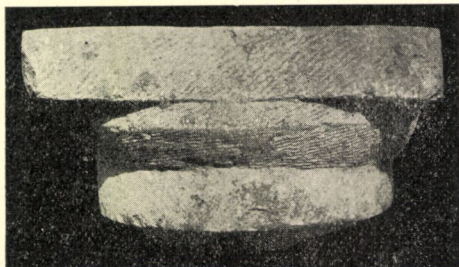
I.

3.

2.

4.

3. A síma oszloptő gyöngébb és erősebb gyűrű révén megyen át az echinusba; az echinus erőbben kihasal és alacsonyabb, mint az előbbieknél, magassága 5 cm., az abacus szélessége 37 cm., magassága 6 cm., a tő átmérője 21·65 cm. Anyaga fehér meszes homokkő, lelőhelye Marosportus.

4. A síma oszloptőn gyűrűtag nélkül, dísz nélküli echinus ül, az echinus fölül függélyesen álló sávval végződik. Az abacus szélessége 56·5 cm., magassága 9·2 cm., az echinus magassága 11 cm., a tő átmérője 45·34 cm. Lelőhelye Marosportus.

5. A síma tő kevésbé kihajlik felső végén és két gyűrű után átmegegy a lesbosi chymával díszített echinusba. A levelek szélesen kihasalnak; kereteik darabosak és durva idomuak, a közbelső idomok

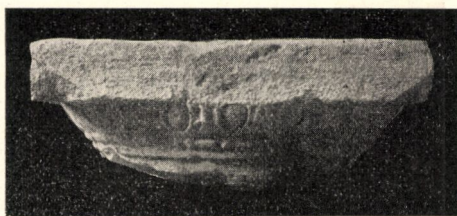

nagyjából nyilak formáját példázzák. A tő alsó kerülete 68 cm., magassága 6 cm., az echinus magassága 5 cm., az abacus magassága 6 cm., szélessége 35 cm. Anyaga homokkő. Találták Gyulafejérvártt.

6. A tőből csak igen csekély sérült darab maradt meg. Fölül lécztaggal végződik, astragalus vonul körül rajta. Az echinust díszítő chyma tojástagú leveleit szegélyző keret finom metszésű, alul zárt, a tojástagok széles közeiben delphin, stilizált ágú fa (?), ellenzős kard (?), nyíl, ember, lefelé fordult stilizált ágú fa (?), kanál (?), tölgylevél (?) idoma van kifaragva és e domborművek többszörösen ismétlődnek. Sem a

5.

6.

7.

8.

jelek rejtélyét nem bírom még megfejteni, sem arra nem tudok más példát az ókorból, mint a 13. számú oszlopfőt, hogy a chymában a tojásdad leveleket ily változatos alakok közbeszúrásával egymástól elkülönítették volna. Az echinus magassága 6 cm.; az abacus magassága 9 cm., szélessége 61 cm. Anyaga kemény homokkő. Lelőhelye Gyulafejérvár.

7. A chyma tojástagjai és keretük gyakorlatlan kézre vallanak, a keret alul záródik, a közbenálló nyilak feje szabatos, nyelük fölfelé vastagodik. Az astragalus széles léczen van, mely a síma tő ferdén végződő széléből erősen kiszökik. Anyaga homokkő, találták Gyulafejérvártt. Az echinus magassága 6 cm., az abacus szélessége 50 cm., magassága 8 cm., a tő kerülete 126 cm., átmérője 40·12 cm.

8. A magas abacus alatt meredek és magas echinus, chymája szé-

lesre terjedő, erősen kidomborodó tojástagokkal. Astragalus és lécz az egyenesen végződő síma tő szélén. Anyaga homokkő, lelőhelye Marosportus. Az abacus magassága 9 cm., szélessége 32 cm., az echinus magassága 7 cm., a tő kerülete 68·5 cm.

9. A chyma tojástagjai és nyilai, nem kevésbé az astragalus tapasztalatlan kőfaragó kezére vallanak, lécztag határolja a nyolczlapú síma tő csekély kihajlással reá futó szélétől. Anyaga homokkő, lelőhelye Gyulafejérvár. Az echinus magassága 7 cm.; az abacus szélessége 47 cm., magassága 9·5 cm., a tő kerülete 110 cm.; átmérője 35·02 cm.

9.

10. A chyma formáit szabálytalanul faragta a kőfaragó, a közbeeső nyilak túltengők, az astragalus formái elmosódottak, alatta az egyenes szélű, síma tő felé lépcsőzetesen átvezető lécz. Anyaga homokkő, találták Gyulafejérvártt. Az echinus magassága 5 cm., az abacus magassága 6 cm., szélessége 35 cm., a tő kerülete 67·5 cm., átmérője 21·49 cm.

10.

11. Az echinus meredeken emelkedik és kedvező az aránya az abacushoz, a síma tő hirtelen kiszélesbüléssel talál reá az astragalus alatti síma léczre. Az echinuson úgy a tojástagok és alul zárt keretük, valamint a lándsaidomú tagok szabatosak. Anyaga homokkő, lelőhelye Gyulafejérvár. Az echinus

magassága 11 cm.; az abacus magassága 13 cm., szélessége 67 cm., a tő alsó kerülete 145 cm., átmérője 46·7 cm.

12. Az echinus meredek hajlásánál fogva hasonlít az előbbi oszlopfőhöz, de túl tesz rajta az echinus magassága, túlteng és a rajta kifaragott chyma arányai is szokatlan nagyok. A tojásidomok alul csúcsba futnak, a keret alul nem hegyes, de tompa, a közbeeső levelek durván faragott nyilak idomát öltik. Az echinus alatt erősebb gyűrű és vékonyabb gyűrű. Megmaradt a törzs szabálytalan törésű darabja. A gyűrűk fölülete sérült. Lelőhelye Gyulafejérvár. Anyaga szürkéssárga tömör homokkő, magassága 39 cm.; az abacus magassága 10 cm., szélessége 48 cm.; az echinus magassága 13 cm., a tő kerülete 95 cm., átmérője 30·25 cm.

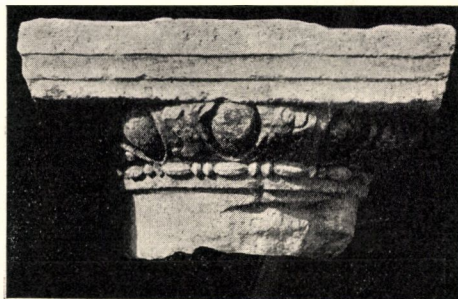
13. A többi toszkánfajta oszlopfőtől figyelemreméltó eltéréseket

mutat. Legszenbetünőbb az abacus szélessége és az oszlop átmérője közti szokatlan arány, a mely olyan, mint 82 cm. a 47·35 cm.-hez. Más saját-szerűsége, hogy az abacus lépcsőzetes tagozást mutat; mindegyik rétege valamivel magasabb az alsónál, legmagasabb a legfelső. Még meglepőbb a chymának az a szokatlansága, hogy a szélesre állított, alul zárt keret-tel bíró tojástagok közeiben fölváltva két félpalmett és egy saját-szerű idom áll, az utóbbi leginkább bőségszarvhoz hasonlítható; a két félpal-

11.

13.

12.

14.

mett a leveles oldalt fordítja egymás felé és mindegyiknek a nyele tekercses korongocskában végződik. Ilyen közbevetett domborműves idomokat csak a 6. számú oszlopfőn láhattunk. Az astragalus gyöngyein élek és lapok váltakoztak, ugyanazt a szabatoságot mutatja az astragalus alatti lécznek alsó éle, melyhez a síma oszloptő hirtelen kihajlással hozzásimul. Lelőhelye Gyulafejérvár. Anyaga homokkő. Az echinus magassága 13 cm.; az abacus magassága 14 cm., szélessége 82 cm.; az oszloptő kerülete 150 cm.; alsó átmérője 47·36 cm.

B) Korinthosi oszlopfők. 14. Fölül alul teljes, felső részében sérülések. A kehely négy akanthuslevélből alakul, mindegyik levél gerincze egy-egy saroktekercs alá kerül és annak alján kifelé hajlik. A levél oldalsó alsó szelvénye két ujjas, a középső három ujjas, az ujjak hegyes végűek és mélyen hornyoltak, kidomborodnak, de hegyük nem válik

el az alaptól. Az ujjak az egymás mellett álló leveleknél nem egyformák, az alsó szelvények első ujjainak a csúcsa egymásra talál, úgy szintén a felső szelvények első ujja. Indának csak felső tekercse látszik, a saroktekercsek közül csak a külső borda van meg. Az abacus függélyes oldalának közepén kétfelé hajló levélcsokor. A csokor alsó hajtása három levelű, a felső két levelű, középett a saroktekercsek felé hajló levelesinda. A saroktekercsek közepén négyszirmu rozetta. Anyaga homokkő, magassága 29 cm., szélessége 41 cm., alsó kerülete 88 cm. Lelőhelye Gyulafejérvár.

15. Fölül csonka, alul ép, az oszlopfő függélyes irányban ketté tört, megmaradt az egyik fele. Négy akanthuslevél sorakozik úgy, hogy a lapos főgerincz a sarok alá kerül; alsó és felső szelvénye egyaránt négy ujjas, a megfelelő ujjak egyenlőtlenek és az ellentétes hegyek nem érintkeznek, alakjuk ügyetlen kézre vall, laposan domborodnak és

15.

16.

sekély a középső hornyolatuk. A sarokbeli tekercsek helyett értelmetlen idomok, a levél gerinczéből szögletes törésű pálcza indul és szegélyez az abacus aljából kiinduló korongos végű indaszelvényt. Anyaga kagylós homokkő, magassága 27 cm., szélessége 41 cm.; alsó kerülete 85 cm. Gyulafejérvárról lelték.

16. Féloszlop. Felülete sérült, felső és alsó széle ép. A két levél középső gerincze a saroktekercs alá hajlik, az oldalsó szelvények közül az alsónak egy elsatnyult ujja és két teljes ujja van, a felső szelvény két ujjas, az ellentétes ujjak nem egyenlők, mindkét levélnél egy-egy újj hegye összeér az ellentétes újj hegyével. Inda helyett két kidomborodó egyenes sáv vonul a saroktekercseken belül a függélyes tengely táján közös csúcsból az abacus felé, a két sáv között az echinus közepén négyszirmu rozetta volt; a saroktekercsek fölülete kissé leütődött. Anyaga mészkő, magassága 18 cm., legnagyobb felső szélessége 24 cm., átmérője alul 17 cm. Találták Alvinczon.

17. Az akanthuslevelek középső gerincze, mint síma lapú sáv fut

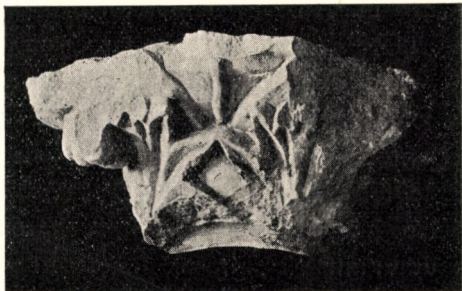
a saroktekercs alá és ott kis koczkás alakú gyámkő alatt végződik, a gyámkő alsó oldala nem síma, mind a négy sorokban egyforma, a levél középső szelvénye öt hegyes újjal keríti be a gyámkövet és bujik a tekercs alá. A két oldalhajtás közül az alsónak két hegyes levele fölfelé áll, a legalsó levél az ellentétes levélbe vész és formátlan. A felső szelvény négy újju, az újjak igen hegyesek, az ellentétes újjak hegyei két helyen érintkeznek, sőt az alsó szelvények két ferdén álló újjának a hegye egymással és a felső szelvény két vízszintesen álló újjával összetalál. A két indára emlékeztet két lapos körszelvényű vonal, mely a tengely táján hegyes csúcsból a tekercsek felé vonul és mélyített háromszöget szegélyez. A tekercsek vonala mindig az echinus sarkából indul. Az abacus öblös oldalából félkörű kihajlason ellentétesen álló félpalmettekéből alakított csokor domborodik, a csokor alatt gyöngébb kihajlás látszik a mélyített háromszögön. Anyaga márvány, magassága 34 cm., szélessége 38 cm., alsó kerülete 83 cm. Lelhelye az apulumi kettős fürdő.

17.

18

19.

18. Oszlopfő felső harántosan letört darabja. A kehely akanthus leveleiből látjuk a középszelvény két hegyes újját, mely a tekercs részét borítja és látjuk a második mellékszselvény három újját, ez szintén meglehetősen keskeny és hegyes. A körszelvényű két indajelzése is megvan, mely közös csúcsból a két tekercs felé hajlik, de nem megy át a tekercs körvonalába; a tekercs az abacusból indul ki és két korongocskával végződik. Az abacus öbléből félgömbidom ugrik ki, rajta sokszirmú virág és hullámvonalas nyele oldalnézetben ábrázolva domborodik. Anyaga homokkő, magassága 18 cm., szélessége 40 cm., alsó kerülete 90 cm. Lelőhelye Gyulafejérvár.

19. Megrongált oszlopfő. A levélkehely négy akanthuslevélből alakul, melynek középső bordája a középszelvénynyel a saroktekercsek alá haj-

lik, oldalsó szelvényeiből az alsó megcsonkult, talán két újja volt; a középsőnek három hegyes újja van, alsó újja a szembenálló újjal összetalálkozik. A két indát erős dűdor jelzi és közötté közepett hullámzó hajlásokkal a letört virág nyele áll; az abacus megsérült, de még nyoma maradt annak, hogy a virág az öböl domborulatán ült. Anyaga márvány, magassága 25 cm., szélessége 25 cm., alsó kerülete 64 cm. Lelhelye Marosportus.

20. Alján csonka. A levélkehelyből a levelek legalsó szelvénye letört; megvan a négyúju középső szelvény és a felső szelvény a középső gerinczczel a hatalmas saroktekercs alatt, a hegyes újjakból a két alsó egymásba fut és a két második csúcscsal érintkezik, az indákat jelzi a mélyített háromszög oldalsó hajlása, mely nem talál a tekercs kezdetére. Az echinus öblének a közepén két ellentétesen forduló félpalmtnak (?) megmaradt két kezdő gombja; az abacus megrongálódott. Anyaga homokkő, magassága 28 cm., szélessége 41 cm., alsó kerülete 103 cm.; gyulafejvári lelet.

21. Alul megcsonkult. A négy levél alsó szelvénye letört, csak egyik alsó szelvény két felső ujjja maradt meg; a felső szelvénynek négy hegyes ujjja van, az egymással ellentétes szelvények legalsó ujjja összetalál, az ujjak erős domborulattal emelkednek ki az alapból. Az indákat jelző domborulatok hajló szélei reáfutnak a saroktekercsre; a mélyített sphærikus háromszög alsó csúcsából fölfelé vastagodó nyél ugrik ki, mely az abacus öblén levő félkörű kihajlason három oldalon hét szirmu palmetteket bocsájt kétfelé; a negyedik oldalon nyélnélküli virág ül. Anyaga homokkő, magassága 46 cm., szélessége 88 cm., alsó kerülete 112 cm. Lelőhelye Gyulafejvár.

22. A négy levél alsó szelvényén három hegyes levél fölfelé áll, a második szelvény négy ujjából az alsó vízszintesen áll, hegyes és az ellentétes ujjal összetalál; a másik három ujjnak körszelvényű a vége, a legfelső szelvény három oldalsó ujjja erősen kidomborodik. Az indát jelző két hajlás a mélyített háromszög felé erős élű kidomborodást mutat; alul vízszintesen elmetszett szögből indul ki; a sphærikus háromszög az echinus felé kidomborodik és fölül függélyesen álló éles körvonalú sávval végződik. Az abacus függélyes lapjának legerősebb behajlásán kidomborodó levélcsomó ül. Anyaga homokkő, magassága 50 cm., szélessége 70 cm., kerülete 162 cm. Lelőhelye Marosportus.

23. A kehely négy levele inkább fügefa leveléhez hasonlít, mint a megszokott akanthoslevélhez. Két oldalsó szelvénye négy újjú. Az alsó szelvények két ellentétes ujjja összeér, úgyszintén a felső szelvények legalsó, túltengő arányú ujjja. Az indákat jelző élek alsó hegyes szögből válnak ketté és belemennek a nem szabatosan kifaragott tekercsbe. Az indák közti sphærikus háromszög legfölül függélyes

sávval végződik. Az echinus behajlásának közepén félkorong idomú búb helyettesíti az ott máskor kidomborodó bokrétát vagy levélsomagot. Ezúttal megmaradt a tőnek alul megcsonkított darabja. 14 cm. magas a leghosszabb része, a gyűrűn alólról véve. Fölülete sima, fölül sekély és rajta túl erősebb gyűrűtaggal végződik. A fej magassága 23 cm., alsó

20.

23.

21.

22.

24.

kerülete 56 cm., az abacus szélessége 25 cm. Lelőhelye Gyulafejérvár. Anyaga homokkő.

24. Pillérfeje, csonka de felső alsó széle épségben maradt; a legszabatosabban componált capitellek közé tartozik. A négy levél ujjai hegyesvégtűek, az alsó szelvény három ujjas, a középső négy ujjas, a legfelső (középső) három rövidebb s egy hosszabb ujjból alakul, az egyik rövidebb ujj tuskéje a saroktekercsbe nyulik belé. A két levél közt

közepett indul ki közös alapból körszelvényben a saroktekercsbe hajló két inda, mint kidomborodó sáv, melynek két szélén lécz vonul végig. A két sáv közti téren a függélyes tengely irányában hullámzó vonalú nyél emelkedik, az echinus öblén négyszirmú virággal végződik, melynek középrésze mákfej felső kúpjához hasonlít. Az echinus függélyes oldalát laposan kidomborodó habmæander (futó kutya) motivuma díszíti. Anyaga márvány, magassága 26 cm., szélessége (volt) 89 cm., vastagsága 10 cm. Lelőhelye Marosportus.

25. Az oszlopfő megcsonkult és sérült. Ábráinkban bemutatjuk két főoldalát; a homlokon (a) egyik fele alsó széléig maradt meg, a hátulján (b) alsó felének tetemes része kicsorbult.

A kehely alsó és felső levélsorból alakult. Az alsó sor pálmalevelekből (?) áll, nagyobb része hiányzik, csak néhány levél maradt meg. A felső sorban négy levél állott, alsó szelvényük kicsorbult, a középső szelvény nem annyira ujjas, mint inkább csipkézett, a legfelső gerinczes szelvény középső csúcsa erősen kihajló. Az oszlopfő hátsó oldalán (b) felső kehely közepén hullámzó vonalú nyél emelkedik fölfelé, ennek felső végzésén kehely, mely harántosan fekvő félpalmetthez hasonlít; a kehelyben többszirmú virág (?) oldalnézetben van ábrázolva. A nyél tövétől kiindulva, kétfelé inda vonul a saroktekercs felé, nem éri őket, de belévesz az abacus alsó vonalába. Az abacus kétrétű, az alsó rét valamivel magasabbnak látszik, mint a felső. A homlokoldalon (a) a virágot emberi fej helyettesíti, melynek nyaka megszakítja a két inda alsó összefüggését; az arcz csupasz ifjú arcza, hátul széjjelterülő, hullámzó hajjal, homloka és fejének a teteje kicsorbult. Az arcz helyét az oszlopfő hátulján szőlőfürt, jobb- és baloldalán pedig virág foglalja el. Anyaga márvány, magassága volt 33 cm., szélessége 38 cm., alsó kerülete 71 cm. Lelőhelye Marosportus.

26. Fölül lesúrolódott a felülete, de azért felül-alul megvan a széle. Kelyhe nyolcz levélből alakul, mely egymástól elszigetelten sorakozik; négy kihajlik a saroktekercs alatt, más négy mereven egyenesedő gerinczczel a függélyes tengelyben áll; a levelek jellege az, hogy kevésbbé terjengősek, mint az eddig ismertetett oszlopfők levelei, nem is ötszelvényű, de csak három szelvényre tagozódnak és a szelvények nem ujjasak, inkább hegyes bevágásból kiszökő három csúcsuk van, melyek közül a középső mindig valamivel nagyobb, mint a kísérő hegyek, végül a szelvények hornyolása nem egyforma. A középén fut végig a legmélyebb hornyolat, mellékes csúcsain sekélyebb a hornyolat. A tekercses végű indák mindig a középső levél mellett, mint egyik oldalon kidomborodó sávok jelentkeznek. A középső levelek csúcsa fölött lesúrolódott gömbös dudor emelkedik és fölül az abacus öblének a felső széléig ér, emberi vagy állati arcz lehetett; hátul ugyanazon a

helyen levélsomag van, a baloldalon pecten-kagylóféle (?) kép, a jobb-
oldalon letört a dombormű. Anyaga homokkő, magassága 30 cm., szé-
lessége 51 cm., alsó kerülete 102 cm.

27. Alsó szélén csorbult. Nyolcz levele elkülönülten áll, a teker-
csek alatt állóknak a hegye kihajlik, a középtengelyben állók egye-
nesen emelkednek. Mindegyik levélen hét szelvény, a gerincz szelvénye
háromujjú, a többi is három-, illetőleg kétujjúnak mondható; a szelvé-
nyeket a töig érő barázdák különítik el, egyébként szorosan csatlakoz-
nak. A középső levéltől kétfelé széles, sima indasávok domborodnak ki

25 a)

26.

25 b)

27.

és végük tekercsben hajlik ki. A levél fölött oroslánbőrbe (?) burkolt
simaarcú ifjú feje domborodik ki, fölérven az abacus felső széléig;
hátral és kétoldalt ugyanazt a helyet virág foglalja el. Az abacus két-
rétű, a felső réteg magasabb. Anyaga homokkő, magassága 40 cm.,
szélessége 57 cm., alsó kerülete 126 cm. Lelőhelye Marosportus.

28. Csonka oszlopfő. A tágan sorakozó levelek fölül és egyebütt
sérültek. Idomuk bizonyos pontig hasonlít az előbbi oszlopfő levelei-
hez, csakhogy az alsó mellékszelvények elkülönítése még teljesebb.
A középső erős szártól mély barázda által elkülönített mellékszelvé-
nyeknek is erős száruk van, a belőlük oldalt kihajló ujjak ugyancsak
függélyesen futó mély barázda által vannak a szártól elkülönítve. Az egyes

ujjak alakja és tagozása egyenlőtlen. A megmaradt töredék magassága 29 cm., alsó kerülete 122 cm. Anyaga sárgás-szürkés homokkő, lelőhelye Gyulafejérvár.

29. Alul és fölül erősen sérült a felülete, két szöglete letört. Nyolcz leveléből egy sem teljesen ép; úgy látszik, hogy ötszelvényűek voltak; minden szelvénynek három vagy két hegyes ujj volt. Sávos indák domborodnak a saroklevelek szélén és erősen kihajló tekercsbe mennek át; a középső levél fölötti dudor most lesúrolt, tagozatlan fölületet mutat, hátul is letört, jobboldalán nyeles virág, a baloldalán pedig nyélnélküli virágkehely ül. Az abacus háromrétű. Anyaga tömör homokkő, magassága 28 cm., alsó kerülete 109 cm., szélessége 51 cm. Lelőhelye Gyulafejérvár.

28.

29.

30.

30. Nyolczlevelű kehely. A saroktekercsek alatt szélesre terjednek a levelek és gerinczük a középső szelvénynyel kihajlik; a szelvények három-három hegyes ujjra tagozódnak, élesen bemetszett hornyolatokkal. A középső levél nyélforma gerinczczel a szomszédos levelek fölé emelkedik és legfelső szelvénye kifelé hajlik, többi négy szelvénye mindegyik más-más szabálytalan idom, nem hegyes ujjak és hornyolatuk öblös. A középső levélből kétfelé ágazó, erős nyelű és kicsi tekercsű indák erednek; csekély

hajlással majdnem vízszintesen állanak. A közép levél kihajló részein madárfélének vagy levélcsomagnak (?) idoma domborodik ki. Az abacus háromrétű, a középső rét szélén astragalus. Anyaga homokkő, magassága 34 cm., szélessége 52 cm., kerülete 112 cm. Lelőhelye Gyulafejérvár.

31. A kehely nyolczlevelű. A levelek oly erősen tagozottak, hogy az egyes levél bokkrétának tűnik, melyben minden szelvényt mély barázdák különítenek el a szomszéd szelvénytől. A bokréta koronája

közös szárral bíró három szelvényével erősen kihajlik. Mindegyik szelvénynek három keskeny, hegyes ujjja van. A középső szár mellett jobbra-balra terjeszkedik a két alsó szelvény, alul öt hegyes ujjal és ezektől különváló szélesebb, de szintén hegyes végű ujjal, mely föléjük harántosan kihajlik. A középső levél tájékaról indul mindkét oldalon a rövidebb és hosszabb inda, mindegyik sávos és az élei keretesekek, a két rövidebb inda a tengely felé hajlik és kicsi tekercscsel végződik, a két hosszabb inda nagy tekercscsel az abacus sarka alá hajlik. A kisebb tekercsek találkozási szögéből rövid szár áll fölfelé és az abacus függélyes lapjára három palmettás levelet bocsát, egyet fölfelé, egynek fölülete megsérült, úgy hogy kérdés lehet, hogy levél-e; a másik kettő kétfelé terjeszkedik, a jobbikon meglátszik a borda helyett végigvonuló hornyolat, a baloldali megsérült. Az abacus alatt a két nagyobb inda között függélyes sáv határolja a sphærikus háromszögöt. Az abacus

31.

32.

kétrétű. Alsó rétege magasabb. Az anyag világosszürke homokkő; magassága 46 cm., szélessége 81 cm., alsó kerülete 180 cm. Lelőhelye Gyulafejevárvár.

32. Az oszlopfő fölül csonka és felezve van függélyes irányban. Nyolcz gazdagon tagozott levél állott szorosan egymás mellett az alsó sorban és a felső sorban négy, dúsan tagozott levél környékezte a saroktekercseket. Az alsó levelek ujjai hármassal vannak, úgy hogy kettő szorosan egymás mellett áll, a legalsó szélesebb idomú külön válik, a középső szelvény ujjai rövidek és hegyesek; hasonló a legfelső szelvény tagozása, mely a sarok alatt erősen kihajló, míg a középső levélen egyenesen áll. Az alsó szelvény két csúcsa és a középsőnek is egy csúcsa a szomszédos levél ellentétes csúcsával összeér. A négy felső levél három egymás mellett sorakozó szelvényből alakul, a két oldalsó szelvénynek három-három rövidebb csúcsa van, a középső erősen kihajlott és rajta lehetett a tekercs. A két oldalsó szelvény legalsó csúcsa az ellentétes csúcsra reátalál és nyoma van, hogy innen emelkedett föl egy virág nyele; a nyél felső része és a virág letört. Anyaga

tömör homokkő, mostani magassága 27 cm., szélessége 40 cm., mostani alsó kerülete 56 cm. Lelőhely Gyulafejervár.

33. Falból kiugró oszlopfő. Ezúttal megmaradt a tő legvégén egy gyöngébb gyűrűtag és fölötte egy erősebb kötéltagú gyűrű. A kehely két féllevélből alakul, melynek öt bunkós idomú ujj van, a középső gerincz kihajlik. Az egymásnak megfelelő alsó három ellentétes ujj gömbölyded vége összeér. A jobbik féllevél fölött jelezve van az indaszár, mely az abacus sarka alatt tekercsbe hajlik. Az ellentétes tekercs indája a középtengely felé bocsájt egy második tekercset, mely mellé ellentétesen egy csonka tekercs simul. A két középső tekercs fölött levélcsokor ugrik ki az abacus öblös oldalának a közepén. Idoma lefelé nyuló szár, mely alul tojásdad végzésű, fölfelé talán kehelyformájú, mindkét felé négylevelű hajtást bocsájt. Anyaga homokkő, magassága 32 cm., szélessége 28 cm., vastagsága 18 cm. Lelőhelye Gyulafejervárt, a majorszőlőtelepi római temető.

34. Alsó szélén kissé megcsonkult. A kehely két levélsorból alakul; mindegyik sorban nyolcz levél, mely úgy rendezkedik el, hogy a felső levelek gerincze két-két alsó levél érintkező szögére talál. Az alsó levelek gerincze három párhuzamos pálczából áll, melyből pálczák formájában kiindulnak a kétoldalt fölfelé hajló bordák. Mindegyik levél fele fölül erősen kifelé hajlik és kívülről gömbszelvény idomát példázza. A felső levélsor levelein a középső duplapálczás gerinczből kétfelé irányuló párhuzamosan rakott egyenes ujjakat határozottabban alakította a kőfaragó. Látni az ujjak széleit, félkörű végződésüket és a középső hornyolatot. A levél felső végzésén csipkézettnek látszik és kifelé hajlik. Legsajátszerűbb jelenség, hogy hegyes levelekből alakított, kétfelé hajló sor helyettesíti a két indát és ugyancsak leveleknek látszó alakok sorát mutatja mindegyik saroktekercs. Félgömbös idom hajlik ki az abacus öblös oldalának közepéből. Ez kezdetleges művű arcz (?), mely kisebb-nagyobb tökélyvel mind a négy oldalon ismétlődik. Úgy az alsó, mint a felső levélsorban a gerinczek táján és olykor a bordák mellett a leveles indában és e két tekercs közepén mélyített pontok alighanem a kőfaragók munkájára szolgáló előjelzések maradványai. Anyaga meszes homokkő. Magassága 44—45 cm., átmérője 58, alsó kerülete 130 cm. Lelőhelye Gyulafejervár.

35. Nyolcz széles pálmalevél alkotja a kelyhet, a levelek vége erősen kihajlik, a vége csúcsos és a csúc mellett a háta két gömbszelvényű domborulatot mutat. A középső levél hátából kétfelé kerelesen szegélyezett, domború sáv emelkedik az abacus sarka alá és ott tökéletlen körded kihajlással (tekercs helyett) végződik. Az indasávok közötti ötszög fölülete csekélyen kidomborodik, a behajló abacus öblének a közepéből gömbféle kidudorodás ugrik ki. Az abacus szélességéhez

képest meglehetősen sekély. Anyaga fehéres laza homokkő, magassága 26 cm. Szélessége 47 cm., alsó kerülete 103 cm. Lelőhelye Gyulafejervár.

36. Az oszlopfő minden lényeges alkatrészében hasonló az előbbihez. A kehely levelei hosszabbak és kihajló fölületűek, alakítása szabatosabb. A keretes szélű indasávok kevésbé meredeken emelkednek és megvan a tekercses végződésük; a sarok alatt, a két indasáv közötti sík alakja öblösen bemélyített levélhez hasonló. Az abacus alatti ötszöget harántosan futó, három egyenes sáv tölti meg. Az abacus öblén kidomborodó idom három lehajló levelet akar példázni; ez minden oldalon

33.

34.

35.

36.

ismétlődik. Anyaga homokkő, magassága 24 cm., szélessége 43 cm., alsó kerülete 78 cm. Lelőhelye Gyulafejervár.

C) 37. Egyiptomi idomú, ú. n. kelyhes oszlopfő. A kehely fölületét párhuzamosan fölfelé vonuló pálczás idomok(?) élénkítik, a kehely felső széle függélyes sávval fejeződik be, az echinus rendes quadratikus idommal bír, melynek sima, függélyes oldalai alig mennek túl a kehely felső szélén. Anyaga homokos, kagylós mészkő. Magassága 27 cm., szélessége 41 cm., alsó kerülete 87 cm. Az abacus magassága 65 cm., szélessége 41 cm. Gyulafejevári lelet.

38. Idoma hasonló az előbbiéhez, a különbség mégis abban van, hogy az echinus idoma erősebben behajló fölületet mutat és alsó szélén körülfutó, dudorszerű, sekélyen kihajló gyűrű van, a föllete sima. Anyaga

durva homokkő. Magassága 29 cm., az abacus szélessége 37 cm., az abacus magassága 6 cm., alsó kerülete 79 cm., átmérője 25·15 cm. Gyulafejérvár. III. Az imént adott képek és leírások révén mindenkinek módjában van a régi apulumi építészek ízléséről és a kőfaragók képességéről valamelyes ítéletre szert tenni. Nem fogjuk ez érdemes vidéki mesterekkel szemben azt az igazságtalanságot elkövetni, hogy reánk maradt műveiket az egykorú császárvárosban fennmaradt második és harmadik századbeli remekekhez mérjük. Ez a két század az építészetben épen nem mondható hanyatló korszaknak, sőt ellenkezőleg a római ízlés leghatalmasabb alkotásai Hadrianustól Diocletianusig terjedő virágzást mutatnak. A birodalmi széleken nem hiányzott teljesen az akarat és a képesség, hogy a nagy példák után induljanak és ha ez nem is járt sikerrel, annyit ez emléksorozat áttekintése után is elismerhetünk, hogy némely esetekben a vidéki mester is ízléssel követte a megszo-

37.

38.

kott formákat és a technikai kidolgozásban is illeti néha dicséret. Nem vonható meg az apulumi példányok között a 11. és 13. számú toszkán oszlopfőktől a helyes arányok és a formai részletek szabatos kidolgozásáért az elismerés. Dicséret illetheti a 21., 22., 24., 26., 27. és 31. sz. korinthosi oszlopfőket, melyeken a levélkehely és a belőle emelkedő indák lendületes formái ró mavárosi szobrásznak is becsületére vált volna.

Általában mégis úgy tapasztaljuk, hogy a legtöbb esetben a vidéki kőfaragó becsvágya nem szállott oly magasra, hogy a kor művészeti ízlésének magaslatán álló pompásabb fejlettségű műveket létesítsen. A kor legkedveltebb oszloprendje a korinthosi volt, Apulumban is ez szerepel legsűrűbben. A korinthosi akanthuskehely adott legtöbb alkalmat változatosságra és kecses idomoknak egyéni ízlés és képességhez mért alkotására. Változatosságot az apulumi oszlopfők is mutatnak. Áttekintésünk is reá utalt, mikép vett föl a levelek alakja és tagozása különféle szobrászok keze alatt más-más jelleget, de legelőbb ötlik sze-

münkbe, hogy ez a pompás hatásokra alkalmas rend legtöbbször nagyon megfogyottan került ki a vidéki műhelyből. A duplán egymás fölé emelkedő dús tagozású levelekből alakuló kehely itt egysorú lön és ebben az egy sorban is legtöbbször négyre szorul a levelek száma. Az abacus minden sarka alá egy-egy levél kerül. Ritkább a nyolczlevelű kelyhek száma és alig egy néhány példában szerepel a teljes kétsorú kehely.¹

A levelek egyes szelvényei és ujjai csak ritkán válnak külön az alaptól, legtöbbször függélyes vagy ferde széllal domborodnak az alaptól, de nem válnak el tőle szabad kihajlásokban, mint a hogy jelesebb munkáknál megszoktuk, a mikor a törzs körül erős fény- és árnyhatásokkal, változatos élettal teljes bokrétának tünik a kehely minden egyes levele. Hozzájárul, hogy az alaphoz tapadó levélujjak formája legtöbbször tüskés, modoros jelleget ölt. Gyakran összefonyadnak a levelek és oly ritkán állanak, hogy elszigeteltségük miatt nemis keletkezik növénykehely képe.²

A levélkehely szegényes voltához képest sokszor túlerős a csigás indák hangsúlyozása. Mintha elveszett volna az egész oszlopfő organikus megalkotásának az eszméje és túltengenének benne a kehelyből kétfelé (illetőleg négyfelé) hajló tekercses indák. Akad példa, a mikor az indának csak erős végső tekercsét faragták ki, nem törődve azzal, hol maradt a tekercs felé vezető szára.³ Máskor jelzik a szárát, de az csak mint egy magasabb sík élesített széle jelentkezik,⁴ vagy megvan az inda, de az nem keskeny szár, hanem széles sáv, melynek két oldala keretesen dúdorodik.⁵ A kifelé törekvő két inda mellett az az indapár, mely a középtengely felé hajlik, csak nagy ritkán van meg (31., 33. sz.), legtöbbször ez is áldozatul esett, a mikor a kőfaragók egyszerűsítésre törekedtek.

Odáig mégsem ment a rideg egyszerűsítés, hogy az abacus öblébe ne raknának virágot vagy levélcsokrot. A virágnak vagy csokornak függélyesen álló hullámozó vonalú szára is szokott lennie, mely a két inda között elterülő, különben üres fölületet élénkíti.

Sőt némelykor úgy, miként a fővárosi társak tették, a növény-idomokat az emberi vagy állati világból vett motivummal helyettesítik. Két oszlopfőnél (25. és 27. sz.) a virág helyét emberi fej foglalja el és egyszer (30. sz.) a középső levél kifelé hajló hátán madárka (?) guggol.

Az abacus tompított sarkú és öblös oldalú idomát rendesen nem

¹ A 25., 32., 34. számú oszlopfőkön.

² P. o. 26., 27., 28. sz.

³ P. o. 14., 15. sz.

⁴ P. o. 17—23. sz.

⁵ P. o. 26., 27., 30., 31. sz.

éri díszítés vagy tagozás. Kivétel számba megyen, hogy egyszer astragalust vezetnek rajta végig (30. sz.), máskor habmæander (ú. n. futó kutya) díszíti függélyes oldalait (24. sz.) és néhány példánynál vízszintes irányban vezetett vonalakkal több rétre tagozzák.*

Egy oszlopfővel találkoztunk (34. sz.), melynek idomai nem magyarázhatók úgy, mint a legtöbb korinthosi példánynál. Erről nem lehet állítani, hogy a megszokott minták egyszerűsítése. Ellenkezőleg áll a tény. A ki azt komponálta, nagyon gazdag virágkelyhet tervezett. Nyolcznyolcz levélből alakul a két levélsor, melyet egymás fölé helyezett és oly szorosán rakta egymás mellé leveleit, hogy az alsó sorban alig-alig látni, hol válnak külön, csupán két-két egymás mellett kiugró kúpszerű levélhajlás jelzi egy-egy levél határát. A két kúp között a szem lefelé kíséri a három függélyes, párhuzamok által jelzett középső gerinczet és onnan kétfelé emelkedő bordákat. Magának a levélnek a széle csak helylyel-közzel vehető észre elég határozottsággal; ott észrevenni, hogy a mit a szem bordának nézett, az hegyes ujjaknak a kerete. A felső sor leveleinek az ujjai nem hegyesek, de külső szélük inkább öblös, úgy hogy a levele körvonalai csipkézett idomuaknak tűnnek. Látnivaló, hogy nem a megszokott akanthoslevél idomait példázta a kőfaragó, hanem saját gondolata szerint formálta a nem épen csinosaknak mondható leveleket. Más szabadságot is vett magának a mester. Tekercsekkel jelezte ugyan az abacus sarkainak az oldalait, de nem indából alakította a tekercseket és nem indaszár vagy indasávokat vezet a középtengelytől a tekercsek felé, de egymásmellé rakott, fölfelé hegyesen végző levelek sorát indítja a felső kehely középső levele fölött kétfelé és tekercsekben hajló négyszögek idomát öltik a mindinkább kisebbedő levelek. A legdíszesebb korinthosi oszlopfőkön sokszor meg-
esik, hogy akanthuslevelek kísérik lefelé hajló helyzetben az indákat; de az oly alakú levélfűzérre, mely az inda szerepét teljesen magára veszi, mint a hogy az apulumi mester tette, nem tudunk analógiát és azt kell hinnünk, hogy ez az ő ötlete. Nem is mondhatnók, hogy az ötlet elitélendő, ha nem vetköztette volna ki az abacust az ő, rendszerint könnyűnek látszó, csinos idomából. A levélfűzér nem az abacus alá bujik és az abacus mint olyan nem is öltött határozott idomot, de mint magas terhes réteg látszik a kehely felső leveleire nehezülni; a tekercses végű levélfűzér nem alatta, de rajta domborodik. Így azután ez az oszlopfő sok díszítésével nehézkes, formátlan és épen nem kelti azt a kedves hatást, melyre a korinthosi oszloprend az ő bájos levélkelyhével, lenge indáival és könnyű abacusával törekedni szokott.

A korinthosi oszlop legbájosabb alkatrészét, az akanthoslevelekből

* 25—27., 29., 30. sz.

alakított kelyhet a római időben sokszor pálmalevelekből összetett kehelylyel helyettesítették.

Még nem tudjuk, hogy hol és mikor keletkezett a korinthusi oszlop főnek ez a változata.

Rómában a Pantheon oldalán alighanem Hadrianus idejében épült oszlop a legismertebb példa rá.¹ Három sorban egymásfölött sorakoznak ezek a csúcsos, aránylag csekély szélességű és tagozatlanságukban nagyon egyhangú levelek. Valószínű, hogy a minta az ősrégi egyiptomi pálmaoszlop felső kelyhe, melyben tíz, egymáshoz közel álló és csak felső csúcsával kihajló pálmalevél sorakozik egymás mellett.² Azt a dicséretet, melylyel Maspéro illetve, e levélkehelynek nem juttathatjuk, a mikor a sokkal kecsesebb akanthos kehely helyébe lép. Mégis nagy elterjedést nyert és különösen a provinciákban szerte használták. Aquincumban és általában a dunamenti pannoniai városokban ez a forma jóformán egyeduradalomra tett szert és mikor az aquincumi építészetéről értesülünk, nem is kapunk más római oszlopra példát, mint három ily pálmás levelű oszlop-, illetőleg pillérfőt.³ A kehelyben a levelek néha egy sorban állanak, többször két sorban, hozzájárulnak természetesen a felső sorból kiinduló tekerceses indák és rajtuk az abacus.

A Dráva-Száva közben ritkábban ugyan, de szintén találkozunk e formával. A zágrábi múzeumban, melynek oszlopfőit az imént tette közzé dr. Brunšmid,⁴ kinek köszönhetjük, hogy már itt hivatkozhatunk utóbbi becses értekezésére, van Sisciából és Cibalisből egy-egy példány egysorú kehelylyel és Sirmiumból van kettő két sorban egymásfölé állított pálmalevelekkel.

Még csekélyebb számmal — csupán kettővel — találkozunk az apulumi oszlopfők között (35. és 36. sz.). Itt a pálmalevelek nem is szokott nagyságukban jelennek meg, de csupán mintegy a felső felük szerepel.

Igaz, hogy egyik oszlopfő (36. sz.) alja sérült és nem lehet tudni, volt-e folytatása lefelé, a másik (35. sz.) sík lappal végződik és nem valószínű, hogy folytatása volt. Ily módon nagyon alacsonynyá vált a kehely és azon alkatrész, mely máskor az oszlopfő legfőbb dísze, nagyon alárendelt fontosságúvá válik. Ellenben az a furcsa jelenség ötlik sze-

¹ Képét lásd Durm: Die Baustile II. köt. (2. kiadás) 398. lap, 437. ábra.

² Példákat lásd G. Maspéro L'archéologie égyptienne új kiadás, 63. l. «la colonne en forme de palmier», 64. l. «elle est sinon la plus élégante, du moins la plus suelte de toutes les colonnes égyptiennes».

³ Dr. Kuzsinszky Bálint: A művészetek története I. kötetében. Magyarország emlékszerű maradványai a római korból 523—527. l. Oszlop (665. kép), pillérek (666. kép és 667. kép). A nemzeti múzeumban is több, mint fél tucat «pálmás levelű» oszlopfő képviseli e típust Aquincum, Intercisa és egyéb alsó pannoniai helyekről.

⁴ Kamenji spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu.

münkbe, hogy az indák, melyek kevésbé fontosak, túltengő szerepet nyerne, túlzott szélességükkel az oszlopfő legszembetűnő alkatrészeivé válnak. Már az akanthuslevelű typusnál is utaltunk az indák erős hangsúlyozására, de csupán a legutóbb idézett pálmás főknél (35. és 36. sz.) öltöttek oly nagy arányokat. Azt lehetne hinnünk, hogy az egyik-másik apulumi kőfaragó ízlésbeli fogyatkozása miatt van így, ha nem találkoznánk ugyanavval a jelenséggel a dráva-szávaközi városokban. Ismét dr. Brunšmidnak köszönhetjük, hogy itt bemutatathatunk négy ábrát sirmiumi oszlopfőkről (39—42. ábrák).*

A három elsőnél (39—41. ábrák) akanthuslevelű kehelyből emelkedik a közös szögből kiugró két indasáv; a negyediknek (42. ábra) nincs is kelyhe, de megvan a közös sarokkal bíró két sávós inda és még az indákban is állott be satnyulás, hiányzik két végső tekercs az abacus sarka alatt és ily módon az oszlopfő díszje teljesen kivetkőzött eredeti természetéből.

Talán nem merész föltevés, ha azt tartjuk, hogy a Sirmiumból négy példányban ismeretes typus az ottani kőfaragó műhelyeknek egyik állandó mintája és az a minta az apulumi mesterekre is lehetett hatással.

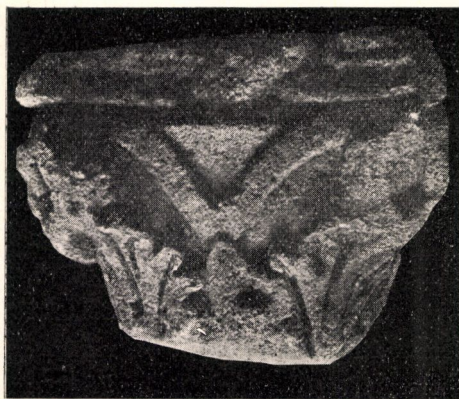
A két vidékről ismert oszlopfőkről szólván, azt is megállapíthatjuk, hogy ott is, Apulumban is majdnem kizáró uralomra jutott a korinthusi ízlésű oszlop, ion úgyszólván soha és dór meg toszkán épűgy, mint a composit forma is csak elszigetelten jelenkezik. Úgy mint Apulumban, a kehely legtöbbször csak egysorú és csupán négy levélből alakul. Ritka kivétel számba megy egy varasd-tepliczi díszes példány (523. sz. id. helyen). A levelek gazdagabb sora és csipkés ujjai kecses volta, valamint az indaszáron ülő csipkézett féllevelek díszje ezt az oszlopfőt messze fölemelik a mindennapi műhelyi munkák fölé. Annál kedvesebb dolog ezt a jobb fenntartású példányt kiemelni, mert a legtöbb saviai oszlopfő hiányos állapotban, némelyik épen megcsonkult töredék gyanánt került ki a mészégetők kemenczéit. A mivoltuk, az, hogy legtöbbje márványból készült, volt egyuttal pusztulásuknak az oka; míg Apulumban, a hol rendszerint szerényebb anyagból valók, legtöbbször kedvezőbb állapotban éltek túl az idők sorát.

Az előbbi szakaszban történt bemutatásban tapasztaltuk, hogy a dór és toszkán közös cím alatt leírt apulumi oszlopfők elég tekintélyes számmal maradtak, míg a zágrábi múzeumból egy ép példányt sem idézhetett dr. Brunšmid. Szabad ebből azt következtetni, hogy az apulumi kőfaragók és építészek ezeket az ósdiabb formákat inkább kedvelték, mint sirmiumi, sisciai vagy mursai társaik? Attól tartok, hogy ily

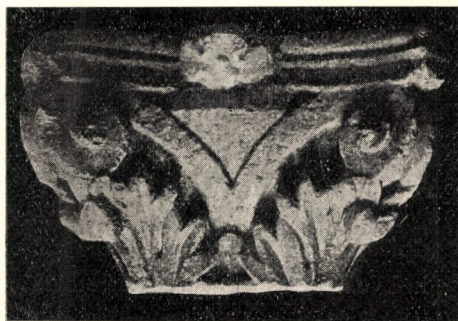
* Dr. Brunšmid az 528., 529., 530. és 533. számok alatt írta le és ábrázolta idézett közleményében.

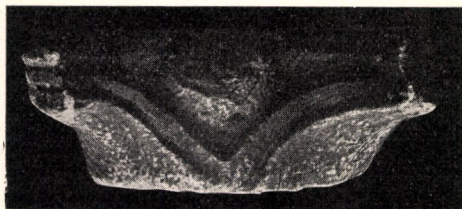
következtetésekre nincs elég jogunk és ha biztos is volna az eredménye, akkor sem tudnók az ízlések egymástól való emez eltérésének megadni az okát. Lehet, hogy az erős keleti telepítésnek köszönhető a rómaiság által sohasem teljesen assimilált görög idomok alkalmazása. Tény, hogy olyanféle idomokkal, a minőket az 1—13. sz. oszlopfők képviselnek, Róma városában már csak azért sem találkozunk,* mert az apulumi dór ízlés sem a hellen dór ízlést nem mutatja régi tisztaságában, sem a római átvétel után bekövetkezett formákat nem ismétli híven, de az ú. n. toszkán átváltozást is csak egyszerűsítésekkel utánozza.

39.

40.

42.

41.

Sirmiumi oszlopfők a zágrábi múzeumban.

Az első három helyen bemutatott «dór» példányok azért igényelhettek ezt a címet, mert az echinus tényleg a dór echinus ferde kihajlását mutatja. De ellenkezik az igazi dór ízléssel a két gyűrű (3. sz.) az echinus tövén, azon a helyen, a hol vagy csupán behajlást (nyakat) vagy behajlást és fölötte több fokozatos vékony léczet várnánk. Azonkívül hiányzik a hornyolás. Ez azonban nemcsak e rendbéli oszlopfőknél maradt el, de a többieknél sem tapasztaljuk ott, a hol a tőnek egy csekély fönnmaradt része ily észleletre alkalmat nyújthatna.

* A legszebb toszkán oszlop a Regiából maradt fön, képét lásd Durm, Die Baustile II. k. (2. kiadás) 398. l.

Toszkán elnevezés alatt tárgyaltuk a tojástaggal díszített echinus-sal bíró oszlopfőket (4—13. sz.). A tojástagú chyma nem szokott a toszkán oszlopfőt állandóan kísérő jelzők közé tartozni; ellenben igenis megvan rajta mint jellemző alkatrész az echinus alatt felső és alsó gyűrűtaggal határolt nyakrész, melynek síma felületét rozettákkal s egyéb kidomborodó ornamentekkel volt szokás ékíteni. Ez a nyak az apulumi példányokon nincs meg, vagyis inkább csupán reductióban van meg. Néhányszor (4—6. sz.) egy erősebb és egy gyöngébb gyűrű határolja alul az echinust, többször az egyik gyűrűt astragalus pótolja (7—11., 13. és talán 12. sz.). Az echinust leírásainkban részletesen ismertettük. Az abacus csupasz négyszögű kőlap; csak egyszer (14. sz.) észlelhető rajta több réteg fokozatos tagozása.

Látnivaló, hogy a provinciális műhelyek ez egyszerűbb oszlop-rendek idomain aránylag keveset változtattak, közelebb maradhattak a mintákhoz.

Hátra van a kehelyszerű két oszlopfő. Sem a görög, sem a római építészetben nem találjuk hasonmását. El kell menni Egyiptomba, a hol ez a forma megszületett. Vajjon Daciába közvetlenül Afrikából, illetőleg Syriából hozták-e, avagy a birodalom nyugotibb vidékein át vette útját idefelé, erre a kérdésre nem adhatunk határozott választ, mert nem volt módunk a nyugaton esetleg létező gyér hasonmásokat fölkeresni.

Arra nézve, hogy a két példányban egyiptomi formák emlékezte élt Daciában, alig lehet kétségünk. Az egyiptomi kutatók harangformájú (compositforma) vagy papyrusoszlop czímén ismerik az alakot és leírásaikban kehelyhez is hasonlítják, sőt néha közvetlenül kelyhes oszlopnak nevezik, vagy kosárnak mondják¹ a fej idomát. Az idom még sem egész változatlanul jelenik meg Daciában. Azt tapasztaljuk, hogy felső széle kevésbé erősen hajlik ki, mint az eredeti egyiptomi idomoké és viszont az alsó befejezése sem mutatja Apulumban azt az erős hullámvonalat, mint amott. Az abacus mindkettőnél a megszokott római formával bír és ebben is látunk eltérést az egyiptomi mintáktól, melyek vagy teljesen nélkülözték az abacust vagy ha volt, nem borították vele a kehely felső szélét.² Végül talán szükségtelen is említeni, hogy az apulumi példányok úgy mint most, bizonyára az ó időkben is nélkülözték az Egyiptomban divó polychromiát.

Arra a kérdésre, hogy mikép akad egyiptomi oszlopforma Dacia

¹ V. ö. Perrot et Chipiez: Histoire (I. k. 540. l.) companiforme és I. 569. lap. G. Mas-père: L'archéologie égyptienne Paris. II. kiadás, 60. l. «Sous les Ptolemées et sous les Ceisars le chapiteau finit par devenir une véritable corbeille de fleurs et de feuillets etagées symmetriquement etc.» (66. fig.) Kabdebo: Az építőművészet az ókorban 16. l. negyedik oszlop «fejezete kehelyszerű». Mahler E.: A műv. tört. I. k. 36. l. «kelyhes oszlop» (I. tábla a. b.).

² V. ö. Perrot-Chipiez I. 347. ábra és 349. ábra.

egyik székvárosában, alig tudunk más magyarázatot, mint azt a föltevést, hogy talán egyiptomi vagy syriai telepesek alkalmazták valamely honi istenségük tiszteletére készült apulumi szentélyükben. A két példány arányok és idom dolgában nem egyenlő. Vajjon szabad-e ez alapon arra következtetni, hogy más-más szentélyből való a két oszlop? Egyebünne daciai vagy pannoniai vidékről ily kelyhes oszlopokat nem ismerek.

Budapest, 1911 május 15.

Hampel József.

RÓMAI VASSISAKOK DUNAPENTELÉRŐL.

Az 1909. év folyamán Dunapentelén eszközölt ásatásaimról írott jelentésben már röviden megemlítettem, hogy a Pozsgay-féle szőlő területén fölfedett római kori épület egyik helyiségében vassisakok töredékeire találtunk, melyek a fal tövében rakásra hányva feküdtek. A tűz, mely az épületet elhamvasztotta, a sisakokat is érte; a nagy hőségben megolvadva a töredékek egész tömbökké forrottak össze, melyeknek már a földből való kiemelése a legnagyobb óvatosságot kívánta. Még nehezebb munkát adott a részletek szétválasztása, midőn ezt beszállítás után a Nemzeti Múzeum laboratóriumában megkíséreltük. A tűz és a rozsdá a vasat törékenynyé és porhanyóssá tette; a leggyengébb ütésre vagy nyomásra már szétomlott.

Tekintve, hogy a töredékek között a sisakok összes jellemzetes alkotó részei szerepeltek, remélhattuk, hogy sikerülni fog a romokból legalább néhány sisakot eredeti alakjában fölépítenünk. A rekonstrukció nagy türelmet és elővigyázatot igénylő munkáját az intézet mechanikusa Kemény József végezte elismerésre méltó igyekezettel e sorok írójának állandó irányítása és felügyelete mellett. A sisaktestek szilárdságát csakis gipszzsel való kiöntéssel és drótváz beillesztésével lehetett biztosítani. Az összeállítás úgy történt, hogy mindennemű kiegészítést a gipsz fehérenhagyásával azonnal felismerhetővé tettünk. Főtörekvésünk oda irányult, hogy a végzett munka ellenőrizhetőségét mindenkorra biztosítsuk.

A rekonstruáló munkálatok eredményét a mellékelt négy ábrán mutatjuk be. Négy sisakot sikerült fölépítenünk, melyek formailag három typust képviselnek. A második typus azonban tulajdonképen az elsőnek csak egy változata.

Az első typust két példányban látjuk magunk előtt (1. és 2. ábra). A félgömbalakú sisaktestet [a) h. = 22,5 cm., sz. = 18 cm. b) h. = 20,5 cm., sz. = 16 cm.] két egyenlő részből illesztették össze. A vaslemezeknek

a gömbalakú kimélyítést úgy adták meg, hogy izzó állapotban megfelelően kivájt kőformába kalapálták őket belé. A két egyenlő gömbnegyedet azután összeillesztvén, egész hosszában 4 cm. széles vaspánt segítségével fogták össze, melynek közepén 6 mm. magas ívelt hátú gerincz fut végig s melynek alsó peremén jobbról és balról még láthatók voltak a megerősítésre szolgáló szögecskék verte lukak. Az egyik sisaktest teljesen síma felületű, a másikon ellenben mélyített keresztalakok láthatók: mindegyik gömbnegyeden öt. A vaslemezek további díszítéséhez tartozik, hogy a homlok fölött mintegy $2\frac{1}{2}$ —3 cm.-nyire

I. DUNAPENTELEI SISAK, I. TYPUS.
(Baloldali nézet.)

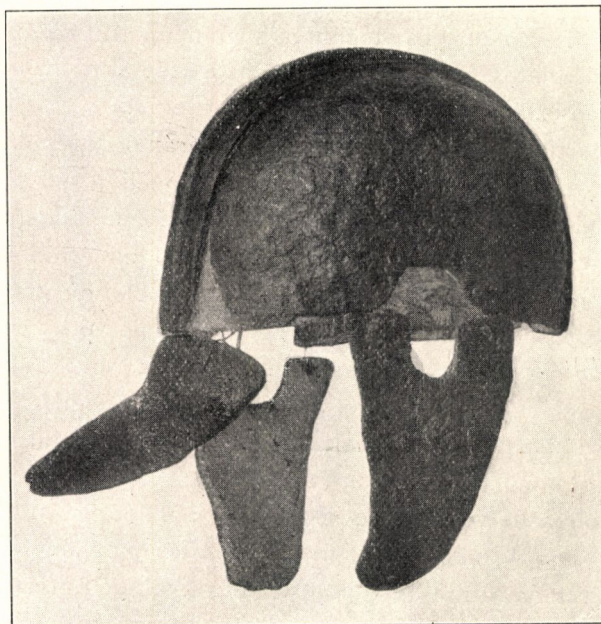
jelezték a két szem körvonalát, természetesen csak egészen nyersen és sematikusan. A sisakok alsó körvonalának a nyugalmát a középén oldalt a fül tájékán félköralakú kivágás szakítja meg. Itt erősítették a sisaktesthez mozgathatón ércz- vagy bőrfonál segítségével az arcvédő lemezeket, melyeket felső szélén a sisaktestnek megfelelőleg szintén félköralakban kivágtak. Az ilyenformán nyert kerek résznek megvolt a maga gyakorlati jelentősége: megkönnyítette a hallást, a nélkül, hogy védelmi szempontból a sisak viselőjére ártalmas lehetett volna. Ugyancsak mozgathatóan ércz- vagy bőrfonál segítségével erősítették hátul a sisaktesthez a széles, nyelv alakú nyakvédőlemezt, mely felső sávjában még követi a sisak gömbjének az ívelését, azután pedig szögbe törve kihajlik, a mi által a nyakszirt mozgásának a szabadságát határozottan

fokozza. Feltűnő, hogy a nyakszirtvédő aránylag igen keskeny. Az egész sisaktestet, valamint a védőlapokat is, bőrrel bélelték. Egyes nyomokból megállapíthattuk, hogy a vassisakokat kívülről eredetileg ezüstlemez-borítás takarta. A borító ezüstlemezt a peremen apró szögekkel, fent pedig a pánt segítségével szorították le.

A második sisaktípus (3. ábra) csak annyiban tér el az elsőől, hogy a pánton végigfutó gerincz magasabb (16 mm.) és nem ívelt, hanem éles.

Lényegesebben eltér az eddigiektől a harmadik típus (4. és 5. ábra),

2. DUNAPENTELEI SISAK, I. TYPUS.
(Jobboldali nézet.)

melyből az egész anyagban csak egyetlenegy sisak szerepelt. Ennek a sisaktípusnak legszembeesőbb formai sajátága: a magas taraj, melynek alsó végéhez azonban a darabok hiányoztak. A taraj alakja és lendületes vonal vezetése görög mintaképekkel áll összefüggésben. A taraj alsó szélét a két gömbnegyedből álló sisakfél közé szorították belé. Hogy tartását és szilárdságát biztosítsák alighanem még keskeny pánttal is leszorították kétoldalt a sisaktest mentén; ezenkívül azáltal is biztosították, hogy a taraj alsó peremét elől jobbra, hátul pedig valószínűleg ellenkező oldalra kihajtották s ezeket a kihajtott részeket belül a sisaktestre rákalapálták. A taraj elején ez a kihajló nyulvány a lelet idején még világosan látható volt, később azonban minden óvatosság mellett is szétmállott.

A sisaktest alakja megegyezik a fentebb felsorolt példányokkal, diszítése azonban valamivel gazdagabb. Mindegyik sisakfél peremét mintegy $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ cm. távolságnyra mélyített vonal kíséri. A sisakfelek közepén pedig holdkaréjalakú mélyedés látható. Ezeknek a mélyített diszítéseknek a dekoratív értékük mellett gyakorlati jelentőségük is volt, az ezüstlemezborításnak a mélyedésekbe való bekalapálás által erősebb tartást biztosítottak. Mert, hogy ezt a legdíszesebb sisaktípust is ezüstlemezzel takarták, ezt igazolják a fülvédő lemezen a sarokban levő szög mellett látható ezüstlemezmaradványok. A fül- és nyakszirtvédő lemezek alakja ezen a sisakon is azonos az előbbiekkel.

A dunapentelei sisakok, melyeket most megismertünk, emlékszeranyagunkban formailag és technikailag nem állanak elszigetelten. Magyarországi leletek közül különösen az a szép aranyozott ezüstlemezzel borított vassisak jön mint rokonjelenség tekintetbe, melyet 1898-ban a Duna balpartján az Erzsébet-híd alapozásánál találtak.¹ Külföldön talált példányok közül pedig különösen kettő áll a mi sisakjaink első típusához rendkívül közel: az egyiket Pferseeben, Augsburg mellett,² a másikat Wormsban találták.³ Mind a kettő igen értékes összehasonlító anyagot nyújt a mi példányainkkal. Az előbbi különösen épen fönmaradt ezüstborításával, az utóbbi pedig formai teljességével, a meny nyiben az arc- és nyakvédő lemezeket is látjuk rajta. A wormsi sisak összes lényeges jegyeiben megegyezik a mi sisakjaink A) típusával; eltérést csak a sisak hátsó felének alsó peremén végigfutó bordás pánt képvisel, mely a mi sisakjainkon hiányzik.

Közös jellemző vonásaik e sisakoknak: a két egyenlő félből összeillesztett, félgömbalakú sisaktest, melyet bordás pánt fog össze; a külön darabból készült és a sisaktesthez erősített nyak- és arcvédő lemezek, továbbá az egész sisaknak ezüsttel való borítása. A dunapentelei sisakok különlegessége a szemek jelzése a homlok fölött, a mi görög művészi hagyományokkal függ össze. Ugyanilyen befolyásra vezethető vissza a harmadik dunapentelei sisaktípuson a magas, elegáns körvonalú taraj. Ellenben római sajátosság valamennyiükön a külön darabból készült arcvédő lemez, melyet a görög sisakokon tudvalevőleg a sisaktesttel egy darabból készítettek.⁴ A rendes római legionarius sisak-

¹ Arch. Ért. 1900. 361. és köv. o. — Zeitschrift für hist. Waffenkunde II. 1899. S. 192. ff.

² Landschmidt: Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Bd. V. Heft VII. T. 41. S. 222. ff.

³ A. a. O. S. 224. Abb. 4.

⁴ Az a szép bronzsisak, melyet Téglás Gábor Arch. Ért. 1897. 3. és köv. o. római gyanánt közöl, föltétlenül görög. Jellemző példánya a korinthusi sisak egy archaikus változatának a Kr. e. VI. század végéről. Analogiái láthatók Delhaes hagyatékában Múzeumunk gyűjteményében. V. ö. Jbuch. Arch. Anz. 1905. S. 18. Abb. 5. L. 33. F. v. Lipperheide: Antike Helme. S. 90., 91.

tól, mely a Kr. u. I. és II. században dívott, a dunapentelei példányok több lényeges technikai és formai jegyben eltérnek. A legionarius sisaktestek és a nyakvédő lemez egy darab érczből készültek s a nyakvédő lemez csaknem vízszintesen kihajlik.* Typologiailag ezek a sisakformák nyilván összefüggenek a késő Latène példányokkal, melyektől csak a nyakvédő széles voltában térnek el.

Miután így sisakjainkon a görög és római elemeket megállapítottuk, hátra volna még, hogy alkotásmódjuk forrásai után kutassunk. A sisaktestnek két félből való összeillesztése oly technikai sajátosság,

3. DUNAPENTELEI SISAK, II. TYPUS.

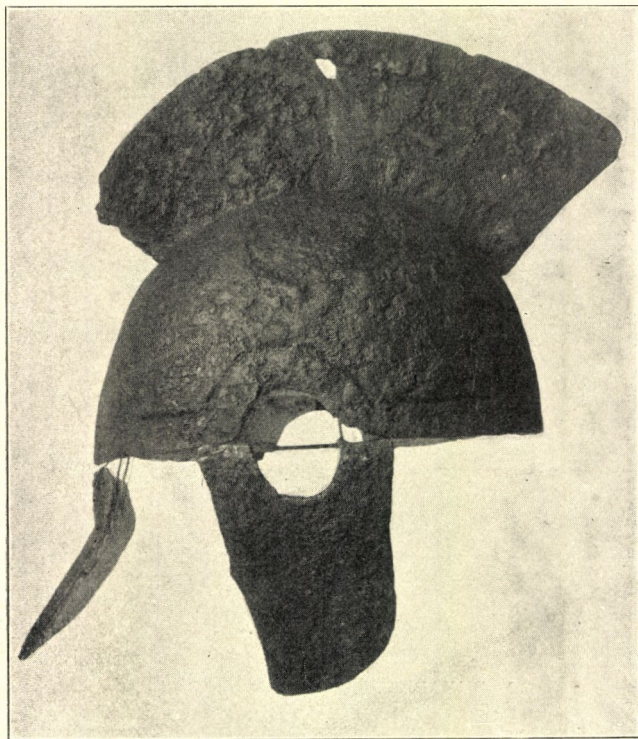
mely sem a rómaiaknál, sem a görögöknél nem volt divatos, ellenben ősrégi gyakorlat a keleten. Az asszir sisaktípusok mind így készültek; formájuk természetesen nem félgömb, hanem csúcsos. Ugyancsak keleti befolyásra mutat a sisaktestnek ezüst lappal való borítása. Erre engednek következtetni irott forrásaink. Csak a sokszor idézett Notitia dignitatum és a codex Theodosianus (X. 22., 1.) ide vonatkozó helyeire emlékeztetek, a melyek szerint az állami fegyverkészítő műhelyekben alkalmazott «barbaricarii» főleg a sisakoknak ezüsttel való borításával foglalkoztak (argento tegere). Ugyanezekből a forrásokból értesülünk,

* V. ö.: Lindenschmidt: a. a. O. Bd. V. T. 22. S. 114.; Arch. Jbuch. Anzeiger, 1905. S. 23. Abb. 11. v. Lipperheide: Antike Helme, S. 302–313.

hogy az antiochiai műhely a konstantinápolyit is túlszárnyalta, valószínűleg azért, mert a syriai munkások az ércztechnikának e részéhez, az ezüsttel való bevonásához régi hagyomány alapján kiválóan értettek.

A dunapentelei sisakoknál észlelhető e keleti hatásnak érdekes és természetes magyarázatát adja az a tény, hogy éppen Intercisa tudvalevőleg kisázsiai, syriai katonáknak volt az állomáshelye. Itt tanyázott hosszú időn át, valószínűleg még a Kr. u. V. század elején is a hemesai ezres cohors csapatja. Ezek a sisakokat vagy készen hozták magukkal

4. DUNAPENTELEI SISAK, III. TYPUS.
(Jobboldali nézet.)

hazájukból, avagy magában Intercisában készítették őket. Kisázsiai származásuk megmagyarázza egyúttal a görög formai hagyományoknak az előtérbe lépését is a dunapentelei sisakokon. A formai fejlődés alapján sisakjaink keletkezését legkésőbb a IV. század elejére tehetjük. A wormszi rokonpéldány a perempánt bevonásával úgy látszik a fejlődésnek valamivel későbbi fokát képviseli.

Az összetartó perempántnak a sisaktesten átfutó pántok mellett különösen jelentős szerepe jut, midőn a sisaktest alakja, a magasba nyúlván változást szenved. Ez a változat áll előttünk a dunaparti és az

egyik vidi (Dalmatia) sisakon,¹ melyen a megnyúlt sisaktestet alul széles, erős pánt tartja össze. A szentpétervári Eremitageban őrzött sisak a keresztpántokat megsokszorozza.²

A fejlődés iránya egészen a csúcsos sisakforma felé vezet, melyet abroncsszerűleg tartanak össze a pántok. A teljesen kialakult csúcsos sisakot látjuk magunk előtt a már középkori baldenheimi³ és két vidi sisakon,⁴ továbbá egy sassanida sisakon a londoni British Museumban,⁵ a mely utóbbi egyúttal a forma keleti eredetére is fényt vet.

5. DUNAPENTELEI SISAK, III. TYPUS.
(Hátsó nézet.)

Másrésről azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a csúcsos, pántokkal összetartott sisaktípus már a Trajanus- és a Marcus-oszlop domborművein is látható különböző barbárokon: sarmatákon és germánokon. Előfordul továbbá az adamklissii tropaion metopéi köré-

¹ Jbuch. der k. k. Centralkommission 1903. S. 251.

² Reinach: Antiquités du Bosphore Cimmerienne Pl. XXVIII. Zeitschr. f. hist. Waffenkunde 1899. S. 197.

³ Lindenschmidt: i. h. Bd. V. T. 35.

⁴ Jbuch. der k. k. Centralkomm. 1903. T. V. és VII.

⁵ Lipperheide: Antike Helme S. 352.

ben római legionariusok fején. Ezeknél azonban maga a sisaktest még valószínűleg csak bőr és csupán a védő és összetartó pántok készültek érczből.

Tekintve azt, hogy a keleti befolyásnak a Kr. u. III. és IV. században rendkívül nagy a római birodalom területén a szerepe, valószínűnek kell tartanunk, hogy a régi középkori csúcsos sisaktypus ki-fejlődésében ennek a befolyásnak jutott oroszlánszerepe.

A dunapentelei sisakok jelentőségét tetemesen fokozza, hogy miután hemesai csapat állomáshelyén találtuk, a keleti behatásnak mintegy közvetlen bizonyosságát szolgáltatják.

Budapest, 1911 márczius 21.

Hekler Antal.

A GEIDEN-FÉLE EZÜST KANCÓ BRASSÓBAN.

LEVELEZÉS.

I. LEHÓCZKY TIVADAR : A MUNKÁCSI RÉGI OLTÁRKREDENCZ-RŐL. Hogy nemcsak Erdély területén évszázadok előtt épült római katolikus templomokban, hanem Magyarország különböző tájain is keletkezett régi szentegyházak szentélyeinek jobboldalain lévő falain alkalmaztak fülkeszerű mélyedéseket a végből, hogy azokat az oltáreszközöket, a melyeket a misénél többé nem használtak, oda félretegyék, hogy azután az istentisztelet végeztével innen a rendes őrizetbe helyezték s a melyeket e végből *credentia*, piscina, fenestella vagy lacrumnak, magyarul pedig oltárszekrényeknek vagy oltárkredenczeknek neveztek, azt a fönmaradt emlékek igazolják. Különösen a Munkács városában közelebb lebontott régi templomnak fönmaradt szentélyében nemrégén véletlenül napfényre került ily igen díszes fülke is élénk tanúságot tesz erről. A város közepén állott a 13. században épült templom, melynek hajója 16'60 m. hosszú és 7'40 m. széles volt, a csúcsíves diadalív által elválasztott szentély pedig, mely a nyolczszög három oldalával záródik, 13 m. hosszú, 6'95 m. széles és a főhajóval egyenlően, 9 m. magas. A kőtemplom idők folyamában sok viszontagságnak lévén kitéve, a körülötte dúlt csaták alkalmával többször elhamvadt. Így 1567. évben is, midőn Schvendi Lázár vezérlete alatt Miksa király seregei a várost ostromolták s bevették, akkor a várossal együtt a templomot is elhamvasztották. 1657-ben pedig a berontott lengyel ezredek II. Rákóczy György akkori birtokos elleni bosszúból a várost megrohanván és feldúlván, a templomot is felgyújtották. Hasonló sors érte azt három évtized multán ismét, midőn 1686 április 30-án éjjel a Zrinyi Ilonától védett munkácsi vár alól az azt sikertelenül ostromló osztrák had a városba bevonult s azt a templommal együtt ismét porrá égeté. Dobay Székely Samu, várbeli kurucztiszt naplójában erről ezt írja: «hogy a német a várost kiégetvén, még a templomot és annak tornyát is elhamvasztá, az mely istentelenségeért az Úristen továbbá is confundálja az olyatént . . .» Az 1703—II. évek közötti II. Rákóczi Ferencz-féle hadjáratok idején a kurucok raktárnak használták a fedetlenül állott templomot, melynek fentartására az illetők kevés gondot fordítván, az így elhagyatva, folytonosan pusztult, akkor is, midőn 1712. évben a kincstár a Rákóczi-féle uradalmakat elkobozván, azokat az ungvári igazgatóság kezelte; végre 1723-ban a munkácsi és beregszentmiklósi uradalmak a gróf Schönborn-Buchheim-családnak adományoztatván, az 1754. évben a templomot némileg kijavíttatá ugyan és fön tartá, de régi, ócska kőfalai évről-évre romladozván, végre a hitközség 1904. évben a grófi kegyurasággal egyetértve, a különben is szűkké vált templom helyén egy új, megfelelő, modern templomnak felépítését határozta el. Így még azon évben a régi templom

hajója lebontatott, de a *szentélye az országos* műemléki bizottság közbejárására, meghagyatott s az így most *Sztehló Ottó* műépítész terve szerint helyreállítatván s észak felől egy kis középkori toronykával is ellátatván, az új templomtól két méternyi távolságban elkülönítve áll. A mellette állott régi sekrestye lebontásakor a feltűnt nyers falak teljesen igazolták, hogy a szentély három ízben esett változtatáson át s hogy az eredetileg a hajóhoz képest sokkal kisebb és alacsonyabb volt; de adatot nyújtott arra is, hogy az 1567. évben ért elpusztítása után, azt Miksa király rendeletére Büdy Mihály akkori uradalmi bérlő idejében államköltségen *Mergli Simon* császári architectus helyreállította s megnyitotta, ki, úgy látszik, építkezés közben itt lelte halálát és itt el is temetett. Előkerült ugyanis a falba beépített sírköve is, melynek körirata így szólt: «Anno 1572. jacet sepultus in dno nobili gente natus Simon de Mergli, architecto sacrae rom. imp. regiae Mt in nova vice murae reparata» stb. Alul kőműves-jelvényül egy vonalzó, körző, szögmérő és kanál volt kifaragva. Sajnos, e parázskő a szabad levegőn elporlott; annak tartalmát azonban híven leírtam; mert a köríraton kívül bibliai mondatot is tartalmazott. Ez alkalommal a szentély egészen új alakot nyert, a bordás boltozatával s díszes gótkeretű ablakaival akkor láttatva el, mert a déli szélső ablak kőkeretén ott díszlik maiglan a *Büdy*-család címere: koronából kiemelkedő egyszarvú s az azt környező M B betűk (Michael Büdy). Ennek valódiságát igazolja az országos levéltárban búvárkodásom közben lemasolt 1574. évből szóló, *Büdy Mihály* aláírásával és ily pecsétcímerrel ellátott nyugtája, melyben Bereg és Vári helységek átengedéseért a szepesi kamarától felvett tizenötezer forintot nyugtáz.

A szentély nyugati részén állott egykori diadalív meghagyatván nyugati zárfalnak és bejáró ajtónak, midőn fent az ormán annak régi vakolatát a munkások lekaparták, indásdíszítésű keret között ily latin feliratra akadtak: «Sacrae caesareae regiaeque mattis inclitae camerae administratori Scepu-fensis, praeside hujusdem illmo dno B: Paulo Mednyanszky, auxiliante inclito Cottu de Beregh, nec non illmo dno Antonio de Behmer colonello commandante arcis Munkácsiensis, protunc plebeno P. Ferdinando Leff v. v. *Ab hoste spoliatum et igne ruinatum Anno MDCLXXXIII*». E felirat szerint is tehát Caprara Aeneas császári hadvezér idejében 1683. évben az ostromló osztrák ellenség a várost a templommal együtt elhamvasztá s felprédálta. A templom pusztá falai ezután 1725. évig fedetlenül állottak, a midőn Leff szerzetes-plébános buzgólkodására, báró Behmer Antal várparancsnok, báró Mednyánszky Pál szepesi kamarai főnök s Bereg megye segedelmével némileg befedetett s kijavított...

Midőn a mostani átalakításánál a foglalkozó kőművesek a meghagyott szentély falait belül tatarozták, a kar déli falán, az oltár serlegoldalán kalapácsuk a falban rejtett üreget gyanítató hangra lettek figyelmesek s így lebontván e helyen a vakolatot, egy mélyedésre akadtak, a mely mint kitűnt, valószínűen a XVI. században lett ide alkalmazva akkor, midőn az 1567-iki várostromlás idején e templom is megégetvén s elrontatván, azt államköltségen Megli Simon műépítész megnyitotta és restaurálta. Az így feltűnt üreg, mely vakablakszerű mélyedést képez, a szentély nagyságához s építészeti stílusához

képest műízléses *csücsívkertű oltárkredenczet* alkot. Ez három hornyolt gerinczből van összeállítva. A talajtól 72 cm.-nyire áll, 32 cm. mélységű, 211 cm. hosszú s az ívek közepén 158, csücskeinél pedig 142 cm. magas. Fölötte emelkedik a szentély egyik díszes magas ablaka, míg a nyolczszög három oldalával zárt apsis déli szögletétől csak 62 cm.-nyire van. Különben ugyanazon időből való lehet azon volt sekrestyeajtó is, mely e szentély északi oldalán meghagyatott s mely 190 cm. magas és 90 cm. széles, kiálló hajlott kőkerettel beíllt, mely fent 20 cm.-nyi négyzetű keretben végződik. Most az új köralakú toronykába vezet.

Az a kérdés merül immár fel, hogy e díszes és szükséges mélyedést, az egykori divatos oltárkredenczet voltaképen miért és mikor falazták be és tűntették el? Nem gondolnám, hogy 1750 táján, midőn tudniillik a gróf Schönborn-család, mint új kegyuraság a megrongált és meggyengült falú templomot restauráltatta, azt a fal szilárdabbá való tétele végett bevakolta volna. Szerintem valószínűbb, hogy a protestánsok, midőn a XVII. században elfoglalták és hosszú ideig birtokolták s használták, azt, mint a róm. katolikus templom jelleges tartozékát eltüntették s ugyanakkor az északi falon levő azon egyszerű mélyedést is befalazták, melyben a három szent olajedényt tartották. Ennek nyoma is látszik maiglan az oltárkredenczczel szemben levő falon.

Az ország sok régi templomaiban láttam ily oltárkredenczeket, melyeket sok helyen tévesen karüléseknek is tartanak. Valószínűen azért, mert a régi erődített kastélyokban és várakban, mint például közelünkben a *munkácsi* és *ungi* várak kapualjaiban is látható, ily alakú falmélyedések valóban az őrség embereinek heverő helyéül szolgáltak. Viszont sok katolikus templomban, jóllehet ily régi falmélyedések megmaradtak, mégis azok rendeltetését mellőzve, vagy nem ismerve, helyükbe fehér lepellel borított faasztalt használnak.

Munkács, 1911 márczius 7.

Lehoczky Tivadar.

II. Dr. SZÖNYI OTTÓ: A HETVEHELYI FALKÉPEKRŐL (Baranyamegye). 1908. évi aug. 31-én kirándultam Pécsről Hetvehelyre (baranyamegyei község, vasuti állomás a budapest-pécsi vonalon), hogy az ott levő, 1883 óta felhagyott s jelenleg profán célokra szolgáló régi róm. kath. templomot megsejmeljem. Az épület téglányalakú, 13'64 m. hosszú, 7'44 m. széles, ívszeletekkel tagozott dongaboltozattal van fedve. Északi oldalához egy kis sekrestye van hozzátoldva. Keletelve van. Falai terméskőből készültek s vakolva vannak. Keleti egyenes falának közepét faragott kőből készült, 0'98 m. magas, 0'11 m. széles ki-befelé táguló, felső végén hármás karajú csücsíves ablak töri át, fölötte hármás csücsívíű rosetta-alakú nyílás. Valamikor hosszabb volt ez az ablak, most alul 0'20 m. magasságban be van falazva.

Mikor az ablak bélétfalát vizsgáltam, némely helyein vörös festésfoltokat vettem észre, melyeket vízszintes fehér léczek szeltek át. Azt is észrevettem, hogy az ablakos fal több pontján a lehullott vakolat alól színek kandikálnak ki. Mindjárt sejtettem, hogy e színek az eredeti régi vakolaton vannak s a

meszelt felső réteg későbbi munka. A helybeli plébános segítségével aztán körülbelül 1,50 m. hosszú és 1 m. magas területen óvatosan levertem a felső vakolatréteget. Előkerültek a régi falfestmények. A Műemlékek Országos Bizottságának felkérésére aztán szeptember 30-án folytattam és befejeztem a feltárási munkát. A képeket lefényképeztettem s a felvételeket részletes jelentés kíséretében beküldtem a Műemlékek Orsz. Bizottságának.

Hetvehely nem volt a középkorban plébániai község, legalább a pápai tizedlajstromokban nem fordul elő. A Brüstle József «*Recensio universi cleri diocesis Quinque-Ecclesiensis*, Pécs, 18.» című művében (III. k. 49. l.) a forrás megnevezése nélkül idézett 1559. évi okmány szövegéből mindössze annyit tudtam meg, hogy a pécsi székeskáptalan javai közt Hetfeohél is szerepel e korban. Plébániává csak 1787-ben lett. A templomot azonban már 1760-ban helyreállíttatta a pécsi székeskáptalan mint kegyúr s azt Klimó György pécsi püspök helytartója, Fonyó Sándor pécsi kanonok a Szentháromság tiszteletére fölszentelte. A mostani vakolatréteg ekkor került a képek fölé. Hogy tartson, a kőműves kalapácsával alaposan megszabdalta a festményeket hordozó régi vakolatot s ennek következtében a képek nagyon rongált állapotban kerültek elő. Sajnos, ugyanekkor pusztították el a templom északi és déli falán volt festményeket is, kivéve egy kis töredéket a déli falnak a keletivel határos végén. Pedig az egész helyiség ki volt festve a középkorban. Viszont az is bizonyos, hogy már megelőzőleg, bizonyára a török hódoltság alatt sokat szenvedett az épület. Sok helyütt észlelhető füstnyomok arra engednek következtetni, hogy a templom teteje leégett és azután a falak hosszabb ideig ki voltak téve az idők viszontagságainak. A keleti fal fölött maradhatott valami a tetőből, mert egyedül rajta maradtak meg a képek, bár a fal felső részein ugyancsak alapos a pusztulás. Ha ez volt a szentély zárófala, a mi az épület keletkezéséből joggal következtethető, akkor föltűnő, hogy a szentély egyenes záródású volt.

Az ablaktól balra eső, 1,50 m. magas képmező, mely a padlótól 0,60 m. nyire kezdődik, erős vörös körvonallal van beszegve s ugyancsak vörös vonalakkal három téglányalakú mezőre van osztva. Az alap színe alul sárga, fenn kék. A szélső bal mezőben vörös ruhás, nagy sárga nimbusos, könyvet tartó szent alakja áll. Kilétét a kép rongáltsága miatt nem sikerült megállapítani. Középen Krisztus álló alakja van. Nagy sárga nimbus övezi fejét. Vállaira omló haját, bajuszát és szakállát vöröses-barna vonalakkal jelezte a festő. Tunicája vörös, palliuma sárga, széleit gyöngysoros dísz szegélyezi. Jobb kezében a gloriolába benyúló keresztet tart, bal karján vörös táblás és sárga szegélyű könyv nyugszik. Lábai elmosódtak. A harmadik mezőben, az ablak mellett fejét jobbra fordító érsek-szent alakja áll. Ugyancsak nagy sárga gloriola övezi fejét, melyen alacsony infula ül, mely alól hajfűrtjei kandikálnak ki. Bő casula omlik le vállairól, melynek alapszíne sárga s vörös vonalakkal hatszögletes mezőcskékre van osztva. Nyakánál a parura látszik. A casulára érseki pallium van rávetve. Jobb kezét áldásra emeli, bal keze már nem látható; valószínűleg a pásztorbotot tartotta.

Az ablaktól jobbra fekvő falterület az előbbihez hasonlóan van beosztva,

de csak két mezőre. Magasságuk csak 1'34 m. Az erős keretvonalak itt is vörösek, a jobbfelőli mező körül egy világosabb vörös és befelé egy sárga keretvonal is húzódik azon kívül.

A balfelőli, tehát a csúcsíves ablakhoz közelebbi mező felső részének alapszíne a kék, alsó részéé sárga s ez alsó rész háttere vízszintesen húzott két-két vékony fonállal szalagokra van osztva, a szalagokba lőrészzerű foltok vannak belefestve, mintha a festő valami ablaksoros falat akart volna ábrázolni. A mezőben szemközt szent Ilona császárné alakja áll. Fején vállára omló fehér kendő s ezen nyílt korona. Hosszú, lába fejét is elfödő alsó ruhája sárga s ugyanazon hatszöges díszítmény borítja, mint az érsek-szent casuláját, azzal a különbséggel, hogy itt mindegyik hatszögbe csillagok is vannak belefestve. A tunica ujjas. Fölötte egy vörös színű, ujjatlan, rövidebb ruhát látunk s erre van fölvetve a fehér köpeny. Jobb kezét a szent áldástosztóan fölemeli, bal kezében a keresztet tartja, melyet ő talált meg a história szerint. Nagy nimbusa ugyancsak sárga, de fekete keretvonal veszi körül, nem úgy mint az előbbi képeken, hol e vonal fehér.

A másik képmező alapszíne lila s ez fekete vonalakkal rhombusokra van felosztva. Mindegyik rhombusba ismét egy kisebb, fogazott rhombus van belefestve. A mezőbe festett kép ikonographiai ritkaság. A szent Ilona-képen látható falalakításhoz hasonló kivitelű kathedrán, melyre két recézett vánkos van fektetve, szemközt ül egy fehér fejkendős, fehér tunicás, lilás köpenyű, hegyes orrú cipőbe öltözött nőalak, ki bal kezét fölemeli a válla felé. Ölében egy kisebb nőalak ül, kinek kendős fejét nyílt korona díszíti, alsó ruhája sárga, köpenye kék s szintén hegyes orrú cipői vannak. Csak a balkarja látható, mely az ő ölében ülő gyermek felé hajlik, mely vörös ruhácskába van öltöztetve; jobb kezét áldástosztóan fölemeli, bal kezével az őt tartó nő állához nyúl. Neki s a nagy nőalaknak sárga gloriola van a feje körül. Az egész csoportot kék alapszínű körkörös nagy nimbus övezi. A csoport magyarázata ez: szent Anna ölében tartja leányát, szűz Máriát s ez Jézust. Hasonló felfogásról tanuskodik az ulmi dóm főkapujának tympanonjában levő dombormű, csak hogy itt szent Anna az egyik, Jézust a másik *karján* tartja.

Az utóbbi két kép régibb, mint az ablak baloldalán levők. Szent Ilona és a másik kép felett ugyanis a XVIII. századbeli vakolaton kívül még egy festékréteg is volt, de nagyon rongált állapotban, úgy hogy azt aggodalom nélkül lefejtettem a képekről. A baloldali képek alatt bizonyára szintén vannak régibb festések is. Ezeket nem kutathattam föl a későbbi képréteg miatt. A két képsor kiviteli sajátosságai is két különböző kézre vallanak. A balfelőli képek vonalai lágyabb huzásúak, omlósabbak, míg a jobbfelőlíekéi érdesebbek, markánsabbak s kevésbé olvadnak bele az alapszínekbe.

A szent Anna-kép mellett a keleti főszentélyfalon egy kis festménytöredék került elő. Egy hosszú, egyenes, szíjjal körülcsavart kard s egy rovátkolt három szögekkel díszített köpeny két szárnya, a koronás, nimbussal övezett fej csekély nyomai. Valami szent királyt ábrázolhatott ez a kép, talán a magyar szent királyok közül valamelyiket.

A keleti szentélyfalnak a képek fölötti része is végig festve volt. Most

csak két fej, két fölfelé nyuló kéz és ezek előtt ruharedők nyoma láthatók. Talán az utolsó ítélet valamely ábrázolása lehetett itt.

A templom többi részein itt-ott vörös és kék színfoltok kerültek elő a vakolat alól, de fölismerhető kép nem.

A leírt képek nem számítanak a mesterművek dicsőségére. A festő az egyenes vonalaknak nem barátja, a kereteket szabad kézzel csinálta meg, persze nem minden kézrezdülés és egyenetlenség nélkül. S habár a szent Anna-kép felfogása elég eredeti, az ábrázolás módja mégis sematikus. A ruharedők erőlyes vonalakkal és ezek mellett apró rovátkákkal vannak jelezve. A lengő szégyelyek, különösen szent Ilona ruháin némi formaismeretről tesznek ugyan tanúságot, a mozdulatok sem mondhatók mereveknek, mégis tartózkodnunk kell attól, hogy művészi értéket tulajdonítsunk a festményeknek. Ámde így is becses emlékei a XV. századnak, a melybe a fölöttük levő ablak formái után ítélve tartoznak.

Pécs, 1911 április.

Dr. Szőnyi Ottó.

III. ERDŐS TIVADAR: AZ ATHÉNEI ARCHÆOLOGIAI TÁRSASÁGOK ÉS INTÉZETEK TEVÉKENYSÉGÉRŐL. Az Athénében működő görög, osztrák, német, francia, olasz, angol és amerikai archæologiai társaságok és intézetek a lefolyt évben vállalva végeztek tudományos kutatásokat Hellas különböző helyein. Így a görög arch. társaság, melynek korábbi igazgatója Kavvadias nyugalmomba vonult, a fiatal Versakis vezetése alatt a Tempe völgyében Laspochoriban végzett ásításokat, a hol egy mykenaei korbelt kupola-sírt (tholos) találtak, majd a Patras melletti Haloniában rendezett ásítások alkalmával egy agyag-bálványt találtak, mely a buzogányára támaszkodó, pihenő (a farnesi szoborra emlékeztető) Heraklest ábrázolja. Majd a régi Ambrakia nekropolisát ásatta ki, a hol sok sírt talált, igen számos agyagedényt és feliratos sírkövet. Az agyagedények részint helyi eredetűek, részint ideszármazott attikai készítmények a VI. V. és IV. századból Kr. e., míg a sírkövek a IV. századból valók. Az osztrák archæologiai intézet első titkára dr. Premierstein és második titkára dr. Walter Elisben végeztettek próbaásításokat s a talált leletekről a társulat rendes havi gyűlésein — vetített képek segítségével — számoltak be.

A felolvasások és szabad előadások sorozata a következő volt:

A. Premierstein: Die Probegrabung des Instituts in Elis. *A. Schöber*: Eine Athena-Statue aus Elis. *Th. Sauciuc*: Studien auf Andros. *O. Walter*: Griechische Urkundenreliefs. *Frickenhans*: Das s. g. Dionysion in den Sümpfen. *O. Walter*: Fluchhände. *A. Premierstein*: Die Werkstatt des panathenäischen Peplos. Munkásságuk során a tizenkét ösztöndíjas osztrák gimnáziumi tanárt (a kiket a kormány Itáliába és Hellasba küldött tanulmányútra) kaulauzták és ellátták szakszerű magyarázatokkal Olympiában (márcz. 24—27.), Delphiben (márcz. 27—29.), Athénében (ápr. 1—6.), majd Nauplion, Tiryns, Mykenæ és Epidaurosban (ápr. 25—28.). Ugyancsak ők vezették a 320 bécsi egyetemi hallgatót, akik április közepén ugyanezen helyeket járták be. A német archæologiai intézet első titkára, Dörpfeld, november és december hóna-

pokban hat előadást tartott az Akropolison, majd egy nyilvános gyűlésen összegezte a lefolyt év ásatásainak eredményét, úgy mint: Pergamonban kiásták a templomot az oltárral és a lépcsővel együtt, Leukas szigetén pedig Nidroi (Nidri) mellett folytatta ásatásait, a hol II. Vilmos német császár megvásárolta a kérdéses területet és múzeumot, meg lakóházat emelt az átellenes félszigeten; Dörpfeld itt egyszerűbb köralakú sírokat, edényeket, bronz-kardokat és agyagból készült hordókat talált, mely utóbbiak az ő nézete szerint koporsók voltak. Dr. Struck, az intézet könyvtárosa, Peloponnesos frank korbeli templomairól és várainról, dr. Rodenwald pedig a tirynsi várban talált falfestményekről értekezett. Dr. Caro május 4—13-ig Kréta szigetére kalauzolta az ösztöndíjas növendékeket és a Knossosi Minos-palotát, valamint a herakleioni múzeumot ismertette meg velük részletesen. A *francia* intézet folytatta delosi és delphii kutatásait. Delosban Cynthia barlangját, Zeus szent kerületét, továbbá egyiptomi és syriai istenségek kultuszának helyeit ásták ki, Delphiben pedig — mivel az ásatások immár befejeződtek — a talált nagyszámú feliratok feldolgozásával foglalkoznak. Az *olaszok* Kréta szigetén és Dél-Itáliában végeztek ásatásokat. Krétában *Pernier* igazgató Phæstos akropolisának északkeleti részét ásatta ki, hol piacot, raktárakat és oszlopcsarnokokat talált. Majd Pri-niában (Kréta) a kiásott templom romjai közt talált szobor-töredékek összeillesztéséből egy trónon ülő istennő szobrát állította össze. *Maiuri*, olasz archæologus. az itáliai Kyme (Cumæ)-ben talált bronz-diskosra véselt régi görög feliratot fejtette meg, mely a jóslásokra derít fényt. *Halbherr* tanár magyarázata szerint ez a korong meghatározást tartalmaz arról, hogy mely időben lehet és mikor nem lehet jövedőlni. Mint ilyen a legrégibb felirati emlék a jóslás történetéből. Az *angolok* az athénai Akropolis kapucsnokát mérik fe és igyekeznek azt rekonstruálni. Az *amerikai* intézet Korinthosban folytatja ásatását. A múlt nyáron a *Peirene* forrás vizének vezetékeit ásták ki B. H. Hill vezetése mellett, munkásságukat a fel-fel fakadó vízforrások gyakran gátolták. Hill megállapította, hogy ezt a görög vízvezetékét a római korban helyreállították s az használatban volt még a byzanci korban is. Ugyanitt két szobor töredékét és két márványfejet talált. Az egyik egy római női fej, a másik egy kolosszális nagyságú szakállas férfialak (Dionysos?) feje a Kr. e. IV. századból. A *Peirene*-forrástól északra a Pausanias említette Apollon-temenost fedezte fel, a kiásott két sarokból a szent kerület egész területét számította ki; keleti és nyugoti oldalán 13 márványoszlop állott, négy oldalán pedig a Kr. u. I-ső század végéről való stoák húzódtak végig. B. *Dinsmoor* a delphii kincsesházak azonosságának kérdésével foglalkozott, melyek közül Pausanias 8-at, más írók még 5-öt említenek, míg a mai napig 25 kincsesház alapjait ásták ki. *Dinsmoor* szerint csak *egy* bizonyos (az atheniek thesaurosa), a többinek az elnevezése többé-kevésbé kétséges.

Athene, 1911 május.

Erdős Tivadar.

IV. Dr. LÁNG MARGIT: TERRACOTTÁBÓL VALÓ DIPTYCHONOS SZOBROCSKÁKRÓL. A bécsi császári Antikenkabinetben néhány diptychonos terracottaszobrocska vonja sajátos vonásaival magukra figyelmünket. Egyik ülő

női szobrocskát, mely Kentoripából származik, már korábban ismertettük,¹ a másik kettő most kerül megbeszélés alá.

Ezeknek egyike, miután ülő női alak (l. 1. ábra), motivuma a már ismertett példánnyal csaknem azonos, stílusa is mutat vele valamelyes távoli rokonságot. A szürke agyagból elég gondosan készült szobrocska csaknem teljesen ép, csakis a festéknyomok koptak le róla. Arcza elég szabályos, de mégis individualis jellegű. Homloka alacsony, szemei kicsinyek, mélyen fekvők és egymástól kissé távolállók; kerek, telt arcza rövid, határozott állban végződik; szája kissé félre van húzva, egyébként azonban fiatalsága daczára nyugodt és komoly. Fején hegyes főkötőt visel, mely hajából elől egy sor szabályosan rendezett homlokfürtöcskét hagy szabadon. Ruházata kerek kivágású, hosszú ujjú, magasan övezett chiton, mely csupán nyakát hagyja szabadon s a vékony szöveten át lágy idomai átlátszanak a hasvonalon, a test fiatalosan telt, lágy idomai átlátszanak, nyaka a fejéhez és alakjához képest aránytalanul vastag, lábait kissé széttartja egymástól; a ruha redőzetén áttetsző lábfejek hegyesek.

A ruha redőzete egyszerű és természetes; a felső testhez könnyű ráncokban simúl és az övön alul is szabadon eső redőkben folytatódik, elütően a kentoripai szobrocska merev, vertikális vonalú alsó redőzetétől. Teljesen azonos mindkét szobrocskánál a diptychon helyzete, a mint ölkben keresztben fektetve mindkét kezükkel tartják egyik lapját, míg a másik lap lefelé csapva lóg le. A mi szobrocskánk lehelje nem ismeretes ugyan,² kora és helye azonban nagyjából stiláris sajátosságai alapján is meghatározható. A terracották nyugati csoportjába tartozik, úgy mint a kentoripai szobrocska, de ezen tág körön belül egymástól külön válnak. A kentoripai szobrocska a szicíliai terracották zárt csoportjának egy helyileg és stilisztikailag megkülönböztetett, kisebb csoportjához tartozik, idejét illetőleg a IV. századba sorolható. A mi szobrocskánkat szabadabb felfogás jellemzi, a redőzet könnyedebb, a test idomai fejlettebbek, az arc erősen individualis vonásokat mutat. Olyan korba tartozik, a mikor a portraitszerűség a nagy szobrászatból a koroplasztikába is behatolt, szóval a római hatás korába. Azon fejlődési sorozatban, mely a régiebb diptychonos szicíliai terracottákkal indul meg,³ a mi terracottánk az utolsó tagot képviseli.

A másik szobrocska (l. 2. ábra), mely Pergamonból származik, nem maradt meg teljes épségben, feje hiányzik. Egy álló férfit ábrázol, a szónokoknak és államférfiaknak a nagy szobrászatból ismeretes, tipikus pose-ának egyik változatában, csakhogy a tekercs helyett diptychont tart a kezében. Ruházata vastag szövetű, szűk himation, mely jobb vállát és karját szabadon hagyja és néhány nehéz redőben esik le egészen a földre, még lábfejét is eltakarva. Jobb kezét kebléhez szorítja, bal kezében a diptychont tartja, még pedig olyan módon, a hogy a vázakepeken, nem pedig a szobrászatban szokásos.⁴

A csukott diptychon ugyanis mindig a karon vagy a kézben függ, a nyi-

¹ L. Arch. Ért. 1909, XXIX. 3.

² A Hillmann-hagyatékából került a múzeum tulajdonába.

³ Kekule: Die Terracotten von Sicilien. Fig. 28, 30.

⁴ Ezen különbségre Furtwängler mutatott rá először, l. Ath. Mitt. 1881. Furtwängler: Marmore von der Akropolis, S. 174—190.

tott diptychon azonban a koroplasztikában vagy vízszintesen fekszik az ölben,¹ vagy pedig ugyanilyen helyzetben két kézzel fogják² s a nyitott lapja *lefele* van csapva: a vázáképeken pedig a nyitott diptychon egyik lapjával szabadon

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

4. ábra.

a bal alsó karra van fektetve, másik lapja pedig *felfelé* áll és a bal kézzel tartják. A mi szobrocskánk diptychonja szintén a bal karra van fektetve, azon

¹ V. ö. Winter: Die Typen der figürlichen Terracotten, II. 259. 2, 3; 403. 10; 405. 5.

² V. ö. u. o. II. 405. 7, 8, 9.

csekély változattal, hogy nyitott lapja nem felfelé, hanem lefelé áll. Ezen szokatlan helyzet abból magyarázható meg, hogy a motivumot a nagy szobrászat köréből vették, csak hogy a szokásos tekercs helyett diptychont nyomtak a kezébe.

A szónok azonban nem tarthatja két kézzel a nyitott diptychont, mint ez a koroplasztikában szokásos, mivel félkezének a kifejező gesztusokra szabadon kell lennie; hogy tehát félkézzel tarthassa, karjára kell fektetnie, úgy mint a váza képében látjuk; valamennyire azonban ettől is el kell térnie. Az eltérés részint a kétféle művészet eltérő természetére,¹ részint a tartalmi különbségre vezethető vissza. A váza képében az írás-olvasás mozzanata van feltüntetve, melynél a diptychon szilárd egyensúlyi helyzete a fontos és a kézzel erősen meg kellett fogni a tábla felfelé álló lapját. A szónoknak vagy államférfinak pedig foglalkozása symbolumaként adták a diptychont a kezébe és a főszempont a beállításnál a szónoklásnál oly fontos külső «habitus» volt. A felfelé álló szárnyú diptychon pedig nemcsak a pose tetszetősségéből is sokat levont volna, hanem a szabad mozgást is akadályozta volna. Az alak beállítása, magatartása, ruházatának redőzete a nagy szobrászat köréből vett, jól ismert ábrázolási típusra vall. Erre a variánsra, hogy a szónok tekercs helyett diptychont tart a kezében, eddigelé — tudtommal — nincs analogia.

Talán nem is pusztán véletlen, hogy éppen Pergamonból került elő az e fajta ábrázolási típus egyetlen példánya, hová a pergameni könyvtár fejlődésére irigy Ptolomeusok a papyrus importálását különféle rendeletekkel nehezítették meg és ennél fogva a papyrus-tekercs kevésbé volt használatos, mint az írotábla és ennek alakjából kifejlődött új könyvforma, a pergamenkodex.² Arra is lehetne gondolni, hogy a mi szobrocskánk nem is diptychont, hanem nyitott kodexet tart a kezében; de ez nem valószínű. Abban a korban, mikor az írotáblából a kodexforma kialakult, nem volt már szokásos a lap hosszában (az összeillesztés oldalával parallel irányban) írni a sorokat, hanem keresztben, úgy a mint a könyveknél mai nap is szokásos.³ A mi szobrocskánk pedig keresztben tartja kezében a lapokat, a sorok tehát az összeillesztés irányával párhuzamosan haladhattak, a mi a régibb írásmódnak felel meg és mely kisebb feljegyzéseknél bizonyynyal nem ment ki akkor sem teljesen a divatból, mikor már a kódexben a sorvezetés újabb módja uralkodott.

Szokatlan a diptychon helyzete még a müncheni Antiquarium egyik terracottáján is,⁴ mely támlátlan széken ülő férfit ábrázol, diptychonnal az ölében, de nem középen, hanem hanyagúl jobb térdére fektetve (l. 3. és 4. ábra). A szobrocska vörhenyes és agyagból nem valami gondosan készült, kissé meg is van viselve, felülete repedezett, helyenként lepattogzott, feje hiányzik. Ruházata vastag szövötű himation, mely bal vállán hátrafelé csapva, bal karját és kezét teljesen eltakarja, egyébként azonban törzsét egészen övig csupaszon hagyja. Ölében a ruha nehéz, mely redőkben fekszik keresztben és

¹ L. Furtwängler: *Ath. Mitt.* 1881. S. 174—190.

² L. W. Schubert: *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin 1907. S. 99.

³ L. Rheinisches Museum, LXVI. 1. A. Brinkmann: *Zur Geschichte der Schreibtafel.*

⁴ Sammlung Dodwell. Magassága 0.095 m.

mereven esik lefelé, lába fejét is eltakarja. Testalkata, főleg az erősen fejlett mellkas és az izmos jobb kéz (a bal a ruha redői alatt teljesen eltűnik), melyel ruhájának redőit fogja össze, javakorabeli férfiúnak tünteti fel. Térdei kissé szét- és felvannak húzva (ezen mozzanat főleg oldalról nézve tűnik ki, l. 4. ábra), jobb térdén fekszik a diptychon. Ruházata, komoly, méltóságos magatartása nem engedi azt gondolnunk, hogy pædagogussal van dolgunk; inkább tartanók valamely templomi vagy állami hivatalnoknak, ki hivatalos feljegyzéseit vagy számadásait nézi át, vagy szónoknak, költőnek, ki gondolataiba van elmerülve?¹ Az elgondolkodás mozzanata az alak kissé hanyag magatartásában, a kezek teljes tétlenségében jut kifejezésre. Az ábrázolt pillanatban csakis annyit törődik a diptychonnal, hogy térdét kissé felhúzza, nehogy lecsúszszék róla. Egyébként azonban teljesen passive viselkedik, olyan nyugalomban, mely az ülő császárszobrokra emlékeztet. A szobrocška Görögországból származik, eredetije a nagy szobrászati alkotások közt keresendő, de nem a legjobb korból; a ruházat nehézkes elrendezése bizonyynyal már az eredetiben is megvolt, nem tudható be teljesen a koroplasta nehézkes, durva kivitelének. A közönséges diptychon-ábrázolások sorából ez is, mint a pergamoni szobrocška kiválik, nemcsak a diptychon szokatlan helyzete miatt, hanem azért is, mivel nem író-olvasó pedagogust, ifjút, nőt vagy gyermeket ábrázolnak, hanem a közéletben szereplő férfit, hivatalnokot, szónokot vagy költőt, kinek foglalkozása symbolumaként a nagy szobrászatban a tekercset szokták adni.²

V. BELLA LAJOS: Római leletekről Sopronban. Sopronban most fogtak bele az új póstapalota építésébe. Épül pedig e palota a Széchenyi-téren, az ev. lyceum tőszomszédságában mintegy 5600 m²-nyi területen. Biztosra fogtuk, hogy itt bő aratásunk lészen római dolgokban; mert ezen a tájon terült el a régi Scarbantiának egyik temetője, mely nagy hosszan végig nyúlt a Bánfalvi patak mostani medre mindkét oldalán, még pedig a II. Rákóczi Ferencz-utczá közepe tájától a Pócsi kapuig és legnagyobb szélességét éppen a mostan épülő terület hosszának irányában érte el. Itt vezethetett a római világ idején Sabariába az út, melynek nyomára több helyütt akadtam rá. Ez út mentén sűrűen feküdtek a római kori sírok még pedig a felsőleányiskola és a győr-sopron-ébenfurti palota legszélső vonala jelölte szélességben a Csen-gery-utczá déli oldaláig.

A másik temető az Ikva patak bal oldalán terült el; ez jóval nagyobb volt, mert az Uszoda-utczá felső végétől majdnem az új ev. temetőig ért. Szélességével pedig fölért a Mély-úton át és az új kath. temetőn át majdnem a pozsonyi országútig. Mindkét temetőből száz meg száz emlék került a soproni muzeumba.

De térjünk rá a mostani leletekre. A póstapalota homlokzata helyén hosszú időn át három viskó éktelenkedett a Széchenyi-tér csúfjára. Az ezek mögötti udvaroktól és kerttől vártuk a leletek nagy sokaságát. Várakozásunk-

¹ L. Furtwängler: Ath. Mitt. 1881.

² L. Birt: Die Buchrolle in der Kunst.

ban nem is csalódtunk, mert a munkások ásója eddig vagy 120 sírt tárt föl; köztük 14 sarkophágot, vagy 40 párkányos téglából rakott sírt, a többi pedig urna- vagy csak egy-két téglával jelölt sír volt.

Ámde keserűen kellett tapasztalnunk, hogy a sírok legtöbbször már réges-régen kirabolták. A csontvázak össze-vissza dobálva, az edények összetörve, az emlékkövek feldöntve, megcsonkítva, sőt apró darabokra is törve. Pusztulás, rombolás minden felé.

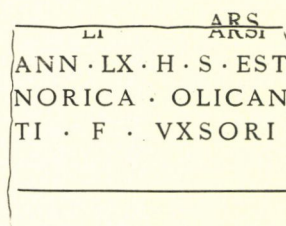
Ezt a vad pusztítást már a nyolczvanas években tapasztaltam a Deák-tér egyes helyein. Itt is akadtak, de nagy ritkán feldúlt sírok. Egyik helyen a sírok fölött kőből rakott úttest maradványai voltak. Ebből azt következtettem akkor, hogy e pusztítást a kvádok követték el, kik a Kr. u. második század közepén ismételten törtek be Pannoniába és ennek felső részét egészen a Rábaig feldúlták, mígnem M. Aurelius meg nem fékezte őket. A városnak újból való fölépítése és benépesítése után, a jövevény új lakosság a régi temetőnek a városhoz közelebb eső részét, vagy éppen nem, vagy csak nagy ritkán használta temető czélokra. E körülménynek tulajdonítható egy-két urna-sírnak épségben, nemkülönben egy nagyobb feliratos kőtáblának eredeti helyén való megmaradása. Be kellett tehát értnünk azzal, a mi a pusztítók szemét kikerülte, vagy a mi a pusztítás utáni időből származik.

Igyen tehát aránylag csak kevés tárggyal szaporodott gyűjteményünk. Ezek közt van 15 különböző alakú üveg; 2 agyagmécses, 2 nagyobb hamuveder, 3 csonka és 1 ép fibula; 9 bronz hajtű; 2 kőből faragott urna; 2 domborított kis bronzkorong (egyiken Leda a hattyúval); 1 kardmarkolatnak díszesen kirakott gombja (phoeniciai? munka); két fülbevaló aranydrótból, 3 bronzkarperecz, néhány bronzdrót töredéke és összesen 8 kis agyagpohár meg tálacska. Terra sigillátából csak 3 töredéket találtunk. Pénzből is csak 15 drb. van Vespasianustól Constantiusig.

Az egész tehát vajmi csekély a sírok számához képest.

Feliratos tábla eddig 4 került elő.

Az első homokkőből való nagy emlékkőnek alsó fele. Csak a három utolsó sor van rajta; a felső rész letörött és idáig daczára a nagy földforgató munkának, nem került elő. A meglevő részen ez látható:

Remek számba megy a másodiknak talált kő. Ezt 215 m-nyi mélységben találtuk. Feliratos felén feküdt, még pedig az épület utcái vonalától befelé 345 m-nyire, az ev. lyceum falától pedig 24 m-nyire. A kő alkalmasint déltiroli márványból való. Méretei: Meglevő legfelső pontjától az alsó keret külső széleig 246 cm. Az ebből kiugró csap 10.5 cm. széles, minélfogva a tábla

egész magassága 256.5 cm. A tábla szélessége mindenütt 87.5 cm. A csapnak hossza 47.5 cm. A kő vastagsága 28 cm.

A szép faragású tábla egyes részeinek méretei fölülről lefelé:

A tympanon magassága a keret alsó léce belső széleig ... 32 cm.

Az ezalatt következő stilizált akantussal díszített szalag a

második keretléczczel együtt	15.5 "
Az alatta levő lovasdíszű képmező belső magassága	45.0 "
A következő stilizált szőlőszalag lécczel együtt	15.5 "
A feliratos mező keretestül együtt	96.5 "
A befejező képmező keretestül	41.5 "
	246.0 cm.

A faragásos és vésett mezők hosszúságai:

A tympanon alapjának belső hossza 67.5 cm.

A felső képmező a gyönyörűen faragott és leveles borostyán venyigével díszített kertülő oszlopokkal együtt 71 cm.

A feliratos mező belső szélessége 72 cm.

Az alsó képmező belső szélessége 80.5 cm.

Hogy a faragásról hű képet nyerjünk, közlöm még a vésett mezők mélységét:

Tympanon és szalagok mélysége: 0 cm.

A felső (lovas) képmező " 6 "

A feliratos mező " 2 "

Az alsó képmező " 3—4 cm. közt váltakozik.

A faragott részek leírása.

A kőnek fejét jobbról és balról oroszlán díszítette. A balfelől levő le van ütve. A jobbfelőli egészen megvan. Fogait vicsorgatja, mellső lábát — úgy szintén a baloldalit is — a tympanon felé néző kos fején nyugtatja.

A tympanon felső része le van ütve; itt középett egy maszknak képe látható, melynek homloka és arcának jobb felének (a maszkról nézve) felső része le van ütve. Jobbról-balról egy-egy madár, mely leveleket csipked.

Következik a stilizált akantusszalag; ez alatt a lovas képmezeje. Az erőteljes ló lépésben van ábrázolva, kantárja teljes; a nyereg alatti terítő baklókka ékes, a farmatringról is sallangok lógnak alá.

A lovas arcza le van ütve; jobb kezét előre és fölfelé tartja, bal keze a gyeplőt fogta, mely azonban itt letörött. Köpenyének szárnya hátrafelé lobog.

A ló hátsó részén vörös festéknek nyomai láthatók, miből bátran arra lehet következtetni, hogy lovas és ló polychromizálva volt. E mezőt mint említém, jobbról-balról oszlop kertülte.

Következik a stilizált szőlőlevelű szalag; ezután a feliratos tábla, erről majd alább és végre az alsó képmező.

E mezőn jobbról-balról egy-egy szárnyas genius látható a mint vállukra vetett és szalagra fonott rózsza (?) guirlandot hordanak; a vállukon túl festői módra lobog a szalag vége.

A guirland íve fölött két madár egy közből álló madarat tépáz. A guirland alatt jobbról-balról egy-egy kecskebak stilizált virágot tépáz.

C. SEXTILIUS SENECIO SÍRTÁBLÁJA SOPRONBAN.

A jobb oldalt levő genius alatt a sarokban kigyó látható, ennek egy része azonban le van ütve; a baloldali genius alatt madár (daru?) látható.

A faragás igen gyakorlott kézre vall és semmiesetre sem nálunk készült.

A felirat:

Betűk nagys.

9'5 cm.	C · SEXTILIVS
7'5 "	SENECIO
6 "	DEC · SCARBANTAE
4'5 "	ANN · XXV
5 "	SEXTILIA · PRIMA · AN · XXX
4'5 "	SEXTILIA · VERA · AN · XVI
5 "	I < ANIA · T · LIB · VRBANA
4'5 "	ANN · LX · H · S · S
5'5 "	SEX · SEXTILIVS
4'5 "	SEX · F · LEM · NEPOS
4'5 "	FILIS · ET · VXORI · ET · SIBI
3'5 "	V · F ·

Maga az írás kitűnő. A betűk igen szépek és mélyen vésettek. Itt-ott a betűk egyikében másikában vörösfesték nyoma; legjobban látható ez a hatodik sor Sextilia végső A betűjénél. Bizonyára aranyozottak voltak.

Olvasom: Cajus Sextilius Senecio Decurio Scarbantiae Annorum XXV. Sextilia Prima Ann. XXX. Sextilia Vera Annorum XVII. Ania Titi Liberta Urbana Ann. LX. Hic Siti Sunt. Sextus Sextilius Sexti Filius Lemnici (?) Nepos. Filis Et Uxori Et Sibi Voto Fecit.

A hetedik sorban álló bekezdő I a hatodik sor számához tartozik, erre figyelmeztet a többi pontoktól elütő < jel.

Nem tudom megfejteti a 10. sor «Lem» abbreviatóját, mely Lemnicusnak is olvasható. Mindenesetre úgy tetszik, hogy a boldogtalan apa, ki három gyermekét és feleségét is temette a kriptába, a hová magát is temettetni akarta, öregatyját is megakarta örökíteni, a mi sikerült is.

Fájdalom a kriptának még csak nyomára sem bukkantunk.

Ugyanezen a vonalon, de valami 15 m.-rel beljebb a telken egy harmadik feliratos követ találtunk, ezt gondosan kiemeltettem és az épülő hely zavartalan részére fektettem, hogy megszikkadjon, írásos részével lefelé, hogy meg ne rontsák a betűket. Természetesen gerendákon nyugszik. Majd ha kezesebb lesz, leirom.

Ugyancsak-e vonalon, de 5 m.-rel az utca felé egy negyedik kő akadt. Ez nézetem szerint még benn van a postamentumban, mert merőlegesen áll. Teteje letörött. Anyaga puha homokkő. Még most is benn van a földben. Sok írás van rajta. Ezekről majd jövőre.

Bella Lajos.

VI. OROSZ ENDRE: ERDÉLYI OBSIDIÁN-NUCLEUS LELETEKRŐL. Az obsidián nemcsak minden kőanyag közül kiváló fényesfekete é messzire tündöklő üveges kinézésénél, hanem széleskörű általános elterjedésé-

nél fogva is egyike a legjobban szembetűnő régészeti jelenségeknek. Az obsidián tárgyak kúpos idomú magkövek (nucleusok), hosszabb késpengék, szélesebb vakaróeszközök, csinosan kiformált nyílhegyek, kisebb-nagyobb szilánkok és végül alakítás közben lepattant apró forgácsok szoktak lenni. A nucleus az ősember legbecsesebb tárgyai közé tartozott, mert ebből készítette a leghatásosabb fegyvereit és leghasznosabb késféle eszközeit. Értéke nagyságával arányosan növekedett és a præhistorikus korban obsidiánok nagy elterjedettségéből következtethető nagy kereslet arra mutat, hogy fontos cserekereskedelmi cikk volt. A hazai obsidián nucleus-leletek lehető teljes jegyzéke igen szükséges követelmény annak megállapíthatására, mily mennyiségben és az ország mely vidékeire hordták szerte-szét az obsidiánnal házáló ősi cserekereskedők?¹ Az erdélyi területről eddig ismert ilyen nucleus-lelőhelyek a következők: *Alsó-Föld, Hideg-Szamos, Kis-Iklód, Magyar-Bikal, Maros-Vásárhely, Mező-Bő, Nagy-Almás, Oláh-Fodorháza, Szacsva, Szamosújvár, Szék.*

A jelen alkalommal azokat a nucleusokat sorolom föl, melyek az említett területről újabban jutottak tudomásomra. E lelőhelyek a következők:

1. *Szucság.* (Kolozs m.) Az Erdélyi Múz.-Egyesület term. tud. szakosztályának 1910. évi decz. 21-én tartott szakülésén dr. Papp Simon egyetemi tanársegéd egy ép, vaskos, zömök kúpidomú obsidián nucleust mutatott be, melynek petrographiai szempontból végzett vizsgálatáról értekezett. Dr. Papp úr szíves engedelmével itten adom ennek a nucleusnak rövid leírását. Magassága = 10 cm., alapjának átmérete = 7 cm. Oldalain m. e. 18 penge lehasítás nyomát számláltam meg, s csúcsán még az eredeti őskéreg is látható. Fajsúly: 2.42—48 közt van, a mi a nehezebb fajsúlyú, vagyis tisztább üvegesedésű obsidiánok közé tartozik. Lelhelye: a *Csóvahegy* alatti «*Sárga dűlő*» szántóföldjei, a hol Bata György szucsági lakos találta, kitől dr. Papp 1910. VII. 23-án az ásv.-földtani intézet múzeuma részére megvette. 2. *Apahida.* (Kolozs m.) 1906. III. 21-én, a Paduritia hegynek a zsidó temetőre lejtő lankás szántóföldjein az éppen akkor végzett friss szántásban egy ép, tiszta obsidián nucleus találtatott. A kissé ferde állású kúpnak magassága = 9.5 cm. Kerekded alapjának átmérete = 4 cm. A karcsú szép nucleus felületén 15 késpenge és szilánk nyoma látszik, honnan az ősember különös gyakorlottsággal és ügyességgel az obsidián testén föl nem fedezhető ütések nélkül azokat lepattintgatta. A lelhely feletti 405 m. magas hegyplateaun neolithkori őstelep van,² melyről az obsidiánszilánkoknak 100-nál több darabját gyűjtöttem. Ezek közül 2 szépen formált nyílhegy a bécsi vadászati kiállítás magyar történelmi csoportjában is ki volt állítva.³ Általában Apahidán annyi obsidiánszilánk került elő 15 évi ittlétem alatt, a mennyiről Erdélynek egyetlen más vidékéről sincs tudomásom.

¹ Már Rómer készített az 1876. évi budapesti nemzetközi ősrégészeti gyűlekezet Compté-Rendüjének II. kötetének első részéhez a magyarországi obsidián-leleteket feltüntető térképet. Ugyancsak ő volt az, a ki az Arch. Ért. 1868. évi folyamában hívta föl olvasói figyelmét a hazai obsidián-leletekre.

A szerk.

² L. Húsz ismeretlen ősemberi telepről. Erdélyi Múzeum. 1903. évfoly. 91. lap 9-ik sz. a.

³ Magyarország a bécsi első nemzetközi vadászati kiállításon 1910. 5703—4. sz. a.

3. *Szék.* (Szolnok-Dob. m.) Innen a *dr. Mártonfi* által közölt * egy nucleuson kívül még egy példány jutott gyűjteményembe, melynek lelőhelye: *Besztercze völgy*, kaputi hegy szántóföldjei. Az 1907. VII. 21-én a találótól megszerzett teljesen ép és gyönyörűen kidolgozott szabályos kúpidomú nucleus magass. = 10.5 cm., alapjának legnagyobb átmérete = 5.6 cm. Szép szürkén sávozott üveganyagáról 14 penge van lepattintva.

4. *Sárvíz.* (Szolnok-Dob. m.) Ezelőtt 10 évvel egy nucleus volt *Fejérvári János* itteni birtokos úr tulajdonában. Lelőhelyének megtudása végett levélbeli kéréssel fordultam nevezett tulajdonoshoz, kitől azt a választ nyertem, hogy «Sárvártt találtatott a *Pajána* nevű dűlőben szántás közben». Fejérvári úr a nucleust a dési múzeumnak ajándékozván, ottan magam is láttam a haránt kettétört szép fekete üveg obsidiánt, melynek magassága = 7 cm. és alapterülete = 5 cm. volt.

5. *Salamon.* (Szolnok-Dob. m.) A szamosújvári magy. kir. áll. főgymn. term.-rajzi gyűjteményében láttam egy tiszta üveg obsidiánból való karcsú kúpad nucleust, melynek csúcsát a tudatlan találó leütötte. Magassága = 11 cm., a sok penge lehasogatása miatt majdnem kör alakú alapjának átmérete = 5.7 cm. A pengék helyének lapszáma = 14. Utánjárásom által tudtam megállapítani, hogy bent a faluban sasfa gödrének ásása közben találták, honnan 1904-ben került a gymnasium múzeumába.

Apahida, 1911. februárius.

Orosz Endre.

* Földtani viszonyok és történelem előtti idők nyomai a Mezőségen. Orvos-term. tud. Értesítő. 1891. évfoly. pag. 154.

A ROTHBUCH-FÉLE SERLEG BRASSÓBAN.

IRODALOM.

A HUNT-PAZNAN NEMZETSÉGBELI FORGÁCH-CSALÁD TÖRTÉNETE. Irta *Bártfai Szabó László*, Budapest, 1910. 858 l. *Szabó László Forgách-monographiáját* a lelkiismeretes szorgalom s a nagy adathalmazsal megbirkózó helyes történetírói érzék jelen történetírásunk értékes termékévé avatják. Nem száraz családtörténeti olvasmányt nyújt, hanem a hírneves család közéleti, közgazdasági és társadalmi szereplése révén bepillantást enged egy-egy korszak méhébe s egészében az ezeréves magyar nemzet politikai életébe és művelődési viszonyaiba. A majdnem 900 lapra terjedő könyv izléses formában, a sikerült illusztrációk gazdag sorozatával (89 kép, érem- és szoborképek, sír- emlékek, arczképek, pecsétek, manupropriák, címér és oklevél-hasonmások, egykorú rajzok s újabb fotografiák stb.) diszítve jelent meg. A csatolt leszármazási tábla, a családra vonatkozó fontosabb oklevelek gyűjteménye s a részletes tárgymutató emelik a könyv értékét és használhatóságát.

Első sorban nem hozzánk tartozik a műnek bírálata és ismertetése, de a mi szempontunkból is találtunk nem egy feljegyezni való tárgyat, illetőleg értékes mozzanatot. Ezek megbeszélésére szántuk alábbi sorainkat.

A címlapon mindjárt egy 1299 jul. 17-én kelt oklevélről vett pecsétkép látható, Tamás nyitrai és barsi főispán pecsétje. Körirata: S Thome Comititis Nitriensis Borsu †.¹ A rajta levő félhold az egyetlen motívum, mely a nemzeti címert tisztán mutatja. Díszes műmellékletben látjuk később az 1525-ik évi címereslevél címerképét, melyet II. Lajos a pallósjoggal egyetemben adományoz a Forgáchoknak, illetőleg erősít meg a számukra. Ez kék pajzsban csősisakból kiemelkedő aranykoronás, szőke, hosszúhajú női törzset ábrázol, melynek veres ruhája a sisak két oldalán leveles csipkészetű dekorációvá formálódik. A főalak feje mellett két oldalt befelé forduló holdsarló van. A paizsot két angyal tartja, két felső sarkához pedig jobbról triton, balról pedig nereida támaszkodik, míg a keret alját és koronáját delfinek és virágmotívumok díszítik.²

A magyar *stiremlék-szobrászat* történetéhez szolgál néhány nevezetes, képen is bemutatott emlékmű.

Az 1514-ben elhunyt s az elefánti pálosok templomának kriptájában eltemetett Forgách Gergelynek sírja fölé testvére (Péter) egy táblát állíttatott, mely a templom átalakítása után a gombai (Somogy m.) Forgách-kastélyba került.³ A sírkő, melynek feliratát megemlíti a Nemzeti Múzeumnak fol. Lat.

¹ Megjelent az Arch. Értesítőben. 1877, 353. l.

² V. ö. Csoma József tanulmányát a 161—167. l.

³ Képét l. a 199. lapon. — Megj. még. az Arch. Ért. 1892, 257. l.

3727. számú kézírata is, *Firenzei János* szobrász műve. Nem valami művészi alkotás, inkább egy talentumosabb kőfaragó kezére valló munka. A törökverő hős Forgách Simon bárót *Hertneken*, a kastély mellett állott fatemplomban helyezték örök nyugalomra, sírja fölé a templom kőből való felépítéskor fia, Zsigmond állíttatott díszes síremléket. Miskovszky Viktor ismertette az emléket és tévesen gróf Forgách Zsigmond síremlékének mondja. «A templom (hertneki) belsejében a hajó déli oldalfalán — úgy mond — egy fülkében elhelyezett veres márvány sírkölap, melyen gróf Forgách Zsigmondnak, e templom alapítójának és Hertnek akkori urának természetes nagyságú alakja fél domborműben van ábrázolva. Arcza kifejezésteljes, lelógó tömör bajuszt és hosszú hegyes végű szakállt visel, fedetlen feje egy párnán nyugszik, teste vaspánczéllal és mellvérttel fedett s míg balkeze a kard sasfejjel végződő keresztmarkolatján nyugszik, addig jobbjaiban zászló rudját tartotta, mely azonban úgy, mint az alak lábszárai és kardjának az alsó vége, letörött (240. l.). Ezen sírtábla-részlet szélessége 92 cm. és magassága 135 m. Az alak kidolgozása mesteri s a művész nemcsak a legnagyobb lelkiismerettel és pontossággal másolta az elhalálozott alakját és arczkifejezését, de a páncéljának legkisebb gombját, díszítményét és csattját is iparkodott híven visszaadni és alakítani. A sírkő körirata már hiányzik ugyan, de a hagyomány (és a páncélzat stílje szerint is) ezen alakban említett gróf Forgách Zsigmond, a templom alapítója van megörökítve.¹

Bártfai Szabó szerint nem Forgách Zsigmond báró (nem volt még gróf) nádor síremlékével van dolgunk, merthogy a nádort a nagyszombati székes-egyházban temették el, kinek holtteste még 1729-ben is ott nyugodott s Hertnekre való átviteléről nincs semmiféle adatunk. A sírkő megrongált állapotából s anyagának a templom kapuja felett még álló feliratos kővel való azonosságából szerzünk azt következteti, hogy — mint említettük — Forgách Zsigmond a régi templom átalakításakor (1610 körül) faragtatta atyjának a díszes sírkövet.²

Forgách nádort tudvalevőleg *Nagyszombatban* temették el és sírkövét a XVII—XIX. századig sokan látták. Forgách Pál, ki a Miklós-templomban nyugvó ősei lelki üdvéért később nagy alapítványt is tett, le is írta a műemléket. Ezzel kapcsolatban szerzünk felemlít egy zavaró körülményt, mely véleménye szerint adatok híján egyelőre a kérdés megfejtésének útjában áll. T. i. Levél község határából a mezőkről 1900-ban a mosonmegyei múzeumba került egy csúcsban végződő, másfél méter magas, egyszerű szögletes kőoszlop, rajta e felirással: *Comitis Sigismundi Forgachy de Ghymes Relicta Fieri Curavit, Anno 1637.* Az évszám szerint csakis a nádor özvegyéről lehet itt szó. A múzeum feljegyzése szerint a kő lábánál egy férfi holttestét találták, melynek csontvázát szintén beszállították a múzeumba. Hogy volt-e rajta ruha, koporsóban volt-e? stb. ezekről most már senki sem tud biztosat mondani. A csontvázat a múzeum egyik üveges szekrényében helyezték el Gróf Forgách Zsigmond felirással.³

¹ V. ö. Arch. Értes. 1894, 410. l.

² L. i. m. 779. lapján a 249. sz. jegyzetet.

³ L. i. m. 788. l. 371. jegyzetét.

Engedjen meg Bártfai Szabó, de mi e zavaró körülményt nem látjuk oly súlyos természetűnek, hogy miatta meg se mernők próbálni a kérdés megfejtését. Ha egyszer az ő szavai szerint, a melyeknek értékét nincs okunk leszálítani, «kétséget nem szenvedhet az a tény, hogy Forgách nádort Nagyszombatban temették el, sőt sírkövét is sokan látták a XVII—XIX. századig», nem értem, hogyan hozhatja őt hirtelen olyan zavarba egy oszloplelet, melyen mindössze annyi van írva, hogy Forgách Zsigmond hátrahagyottja (relicta) állíttatta 1637-ben. Akármiféle emlék lett legyen a fentemlített «minden dísz nélkülöző» (!) kőoszlop, semmi valószínűség sincs a mellett, hogy a nádor síremlékéről van szó. Hogy került volna a holttesttel együtt egy község határában a mezőkre? Miért nincs rajta a szokásos feljegyzés, hogy kinek az emlékét őrzi? Szabó azt mondja, hogy az évszám szerint csak a nádor özvegyéről lehet szó a felállítót illetőleg, mert fia, Zsigmond Ádám 1645-ben halt meg. De nem olvasták-e el a megtalálók a tán elmosódott évszámot 1637-nek 1657 helyett? Aztán meg a «relicta» véleményem szerint tágabb fogalom, mint az özvegy s bizvást jelenthet más női maradékot, mondjuk: *lednyt* is. Furcsa továbbá a névnek *Forgáchy* alakban való írása, így tudtommal semmikor sem írták a Forgáchok a nevüket. (Nem egészen más családról van-e ott szó?) Azután Forgách nádor még nem volt gróf, csak báró; fiai lettek grófokká III. Ferdinand egy 1640 május 12-én kelt oklevelével, miért is a mosoni múzeum Gróf Forgách Zsigmond felirata már magában véve nem vág. Mindezeket tekintetbe véve a legkisebb valószínűség sem támogatja azt a feltevést, hogy az említett lelet Forgách nádorra vonatkozik, tehát vagy az 1645-ben elhunyt fiáé, Zsigmondé — mely esetben az évszám olvasása volna hibás, vagy más miféle emlékjel, melynek megfejtéséhez elegendő adatunk ezidőszertig nincs. Különben Forgách Pál említett leírása a nádor síremlékéről egyszerre tisztázhatná e kérdést.

Híres történelmi műemlék továbbá az ú. n. *Drugeth-oltár*¹ a nagyszombati Miklós-templomban, hova a nádort a primás széke mellett eltemették. Az említésre érdemes műemlékek közé tartozik a *hertneki templom*, melyet a régi fatemplom helyébe Forgách Zsigmond, a későbbi nádor építtetett kőből, melyet Forgách bibornok-érsek szentelt fel 1612 jan. 29-én, a mint ezt a templom kapuja fölött elhelyezett márványtábla felirata hirdeti. A nádor hitbuzgóságát fiai is öröklék. Ádám Galgócson kolostort és templomot építtetett, felesége házi kápolnájának gazdag felszerelését Czobor Béla ismertette² annak idején. A galgóczi barok-stílus Forgách-kápolna sikerült képét látjuk az 585-ik oldalon.

Egyházi művészetünk legértékesebb emlékei közé tartozik az a *kehely*, melyet Forgách érsek ajándékozott a nyitrai egyháznak.³ Érdekes, hogy a kehely alapzatán a család címerében levő nőalakot dekorum kedvéért ruhába öltöztetve alkalmazták.

A Forgáchok kezén levő *várak* közül legnevezetesebb volt *Ghymes vára*,

¹ L. képét a 391. lapon.

² Egyházművészeti lap, 1882. III. f.

³ L. i. m. 337. l. Megjelent a Magyarország Tört. Emlékei az ezredéves kiállításon, II. 309. l.

melynek nagyszabású restaurációja 1729—50 közt megy végbe. A falakon olvasható feliratokat egykorú összeírás alapján közli Bártfai Szabó. Ezek nem csak tájékoztatnak bennünket a vár berendezéséről, de több értékes művelődéstörténeti mozzanatot is megőriztek számunkra.¹ Ma már, sajnos, csak a romok beszélnek némán, de érthetően.

A könyv illusztrációi közt látjuk még *Szaláncz* várának képét egykorú vázlat után,² Ghymesvár XVIII. századi képét fametszet után, *Szklabinya*, *Gácsvár* és *Váralja*, továbbá a mándoki, nagyszalánczi, tavarnoki, alsó-kemenzei és gombai kastélyok sikerült fotografiáját.

A család mai lakóhelyein (Gács, Szaláncz, Gomba) mindenütt van kisebb-nagyobb *képtár*. Ezek törzsét a ghymeszi képtár alkotja. A képek legtöbbje *Kaufmann* mester műve. Itt vannak a nemzetség tagjairól utólag vagy egykorúlag festett eredeti képek a XVIII. század végéig. Gombán Forgách Ágoston püspök *Pelikán* festővel állíttatta össze az 52 festményből álló képtárt. Metszetek és rajzok mindegyik gyűjteményben nagy számmal találhatók.³

Forgách biboros arczképe *Rugendas* híres metszete után készült (347. l.) A könyv olvasása közben gazdag leltárát állíthatjuk össze még a *különféle művészeti és művelődéstörténeti tárgyaknak*. Kéry Ádám, Rákóczi tábori papja 1708 decz. 10-én nyugtázza pld., hogy ura részére Forgách Simonnetől átvett 1 öreg aranyos medenczét, ahhoz való szarvasforma aranyos korsót, 1 ezüst virágos téntás ládácskát, 1 nagyszemű kaláris-övet, 1 aranyos bécsi nachtzeit-ládácskát abban lévő aranyos eszközökkel, 1 kis pohárka és kanál híjával.⁴ *Forgách Benedek* özvegyének Gyulai Borbálának (1471) ingóságai közt több értékes darab van. Végrendeletében bibor ruháját az elefánti pálosoknak hagyja, hogy misemondó ruhává alakítsák; gyöngyöket, gyűrűket, kendőt, tunikát, tafota-övet (ferys), egy női ruhát (kenthes) találunk még az elhagyományozott értékek között. Egy öreg asszonynak *gereznát* hagy, hogy imádkozzék érte, végül egy keresztet s egy koporsóalakú reliquiát a komjátii egyháznak.⁵

A XVI. században a *Forgách Gergely* hagyatékában sok arany- és ezüsteneműre akadunk, ott találunk: egy 250 frtot érő aranylánczot, gyöngyös-drágaköves nyaklánczot, melyet 50 frtra becsültek, 5 aranyozott ezüst kupát virágdíszszel, ugyanannyi tálczával, 2 arany márkát érő lánczot 200 frt értékben, egy aranyozott ezüst díszes szarvat, két aranyozott kupát ezüst serleggel, egy 72 frtot érő arany gyűrűt, a ruhafélékből több öltönyre való damaszkot, nyakruhát díszítéssel 14 frt értékben, továbbá 6 szőnyeget stb.⁶ *Forgách Zsófia* (XVI. sz.) osztzkodásánál említve van két gyűrű, melyek egyikében 5 gyémánt van, másika pedig címerköves.⁷ Forgách Simon báró feleségének (Pempflinger Orsolya) 10,000 forintot érő arany- s ezüsteneműjei továbbá ékszerei voltak.⁸ *Forgách János* menyasszonyának (Petróczy Ilona) hozományában szintén sok drága ékszer van: fejérgyöngyös láncz, nyolcz rendbeli aranyláncz, kis aranyláncz, panczer módjára csinált öreg szemű aranyláncz (kit Bécsbe vittek), két rendbeli aranypercz zománczos, egy kereszt módon csinált függő, kibe orien-

¹ L. i. m. 793. s köv. l. — ² Részletes leírását közli az Arch. Ért. 1905, 70—75. l. —

³ L. i. m. 800. l. — ⁴ L. i. m. 791. l. 432. jegyz. — ⁵ L. i. m. 196. l. — ⁶ L. i. m. 228. l. —

⁷ L. i. m. 299. l. — ⁸ L. i. m. 304. l.

tális gyémántkő kilencz vagyon, — továbbá sok párta, díszes övek, stb.¹ Forgách Zsigmond Ádám gróf halála után a szétesztott családi ékszerek és ezüstműek 73,000 forintba becsültettek.²

Temérdek ősi ékszer uszik el a tragikus szereplésű gróf Forgách Simon kuruczgenerális számkivetése idején. (Felesége Eszterházy Ágnes volt).

A *Wissnioweczky* lengyel hercegnek eladott tárgyak a következők: Egy széles aranyos szerszám, becsára 300 frt, egy pikkelyes aranyos szerszám, becsára 100 frt, egy aranyos rubintos szerszám, becsára 300 frt, két pár tiszta ezüst kengyel 128 bécsi lat 128 frt, két pár aranyos ezüst török kengyel 160 bécsi lat 160 frt, köves aranyos kard 300 frt, egy vörösbársonyos czafrang aranyos és selyemrojtokkal 150 frt, annak hasonló társa 150 frt, skófiummal tűzött czafrang szekfű könnyű posztón 120 frt, egy aranyos vörösbársony arannyal és ezüsttel varrott czafrang 120 frt, egy tiszta aranyos skófiummal varrott czafrang 120 frt.

A zálogba adott egyéb portéka: egy köves aranyos zománczos kard, egy rubintos aranyos szerszám, kantár és sügyelő, egy széles aranyos szerszám, egy szerszám aranyos pecséttel és holddal, zöldfű színű posztón, item hasonló épen olyan, skófiummal tűzött czafrang zöldfű színű posztón, egy pár török kengyel, aranyos táblás az alja; egy pár aranyos kengyel, török tábla nélkül; egy pár tiszta ezüst magyar kengyel, továbbá egy füles sima aranyos pohár (35 lat), egy aranyos kanna (37 lat), egy aranyos magos pohár (47 lat), mely utóbbiakért 119 tallért adtak. A *Duklára* küldött portékák közt, melyek megérték 27—95 frtot, volt aranyláncz 9, másforma 12; a fegyveres ládában volt czafrang, pallos, tör, kard, aranyos vörös zászló, zöld nyuszt, kalpag, kócsagtoll (3 csomó), buzogány, arany forgó stb. 48 drb. Azt a kardot, melyet a család mint *Rákóczi kardot* kegyelettel őriz (képe az 552. lapon), 1720-ban adta a fejedelem Bercsényinek, kinek egyik leszármazottja Forgách Kálmánnak engedte át. A kard pengéjén e felírás olvasható: Utolsó Rákóczi Bercsényinek, utolsó Bercsényi Forgáchnak 1835-ben. A kassai Rákóczi-kiállításon látható volt.³

Forgách Pál váradi, majd váci püspök hagyatékában találunk 5 arany keresztet, 8 arany szelenczét, 5 gyűrűt stb. *Forgách Anna* grófnő (XVIII. sz.) ékszerei: 1 nyakszorító briliántos rubintokkal, 2 hasonló fülbe való, 2 briliántos gyűrű, 3 gyémántos reszkető rubinttal egyveleges, egy pár kézre való és 4 soros nyakra való gyöngysor. Kegyes adományait illetőleg egyebek közt meghagyja, hogy egy darab olvasztott ezüstjéből 1—1 kelyhet készítsenek a szegvári és kaplonyi templomoknak. Ezüstös ruháját a Mária-czelli boldogasszony kápolnának hagyja.⁴ *Nádasdy Erzsébet* grófnő (Forgách Zsigmond neje XVIII. sz.) ékszerei közül a nagy briliáns rózsát menyére hagyja, a többi ezüstműit gyermekei közt felosztja.⁵

A temérdek *hadi szerszám* és egyéb felszerelés közt olvassuk egy *Ganser*-nevű ágyúnak a nevét Kassán.⁶

¹ L. i. m. 499. l. — ² L. i. m. 505. l. — L. i. m. 550—551. l. — ³ V. ö. Századok 1904. 642. l. — ⁴ L. i. m. 616. l. — ⁵ L. i. m. 618. l. — ⁶ L. i. m. 250. l.

A fentiekben méltattuk Bártfai Szabó munkájának érdemét ; látjuk, hogy haszonnal forgathatja nemcsak a politikai, de a magyar művelődés- és művészettörténettel foglalkozó történetíró s a hazai művelődési viszonyok iránt érdeklődő művelt olvasó közönség is.

Bagyary Simon dr.

ÓKORI EGYIPTOM. Irta *Mahler Ede*. Megjelent a Magy. Tud. Akadémia Könyvkiadó-vállalatában. Budapest, 1909. Mahler Ede már ismeretes az ókori keleti népek tanulmányozói között. Babyloniáról és Assyriáról szóló könyve és több, Egyiptomról írt értekezése felhívta figyelmünket az ókori Egyiptomról megjelent legújabb művére is. Szerző kijelenti előszavában, hogy könyvének sajtó alá rendezésében néhány jó barátja támogatta, sőt «a korrekturánál segítségére voltak többen és a kézirat egyes részeit stilisztikai szempontból átvizsgálták.» Fölösleges ezt a tételt bírálni ; de fölösleges is volt megírni. Mahler — saját erejéből — nemsokára nem fog ilyen támogatásra rászorulni. Mahler művében tehát nem a nehézkes formát, hanem a tartalom lényegét óhajtjuk bírálni. Kézikönyve, ha nem is kimerítő, de összefoglaló áttekintésre megfelelő anyaggal rendelkezik. A szerző új könyvében ügyesen értékesíti mindazt, a mit tíz év alatt a szakirodalmi folyóiratokban már elének tárt. Nyolcz fejezetre osztja tárgyalásait. Először az országról és népéről szól. Azután az állami szervezetet ismerteti. Majd a családi életet jellemzi, tekintettel az ifjúság nevelésére is. Részletesebben belemerül a vallásos és halotti szertartások misztériumaiba. A nyelv és írás, a tudomány és művészet nehezebb fejezeteit rövidebbre szabja. Annál kiadósabb azonban a chronológiában. Mintha csak a szerző egyéni véleményét szándékozott volna kifejezni, ismételten hangoztatja, hogy «különös» figyelmet fordított a chronológiára, «mert a tudomány ezt az ágát különös szeretettel művelte.» A ki egyetemesen ír, az nem lehet az előszeretett híve. Valóban szükségünk van a chronológiára, főképp, ha Egyiptom multjába merülünk ; de azért, ha tárgyilagosak óhajtunk maradni, még sem osztozhatunk a szerző aphorismájában, midőn döntő kinyilatkoztatással vallja, hogy «ma már általános a nézet, hogy chronologia nélkül nincsen történettudomány.» A ki a történetírás küszöbén áll, tisztában van azzal, hogy hány segédtudományra kell támaszkodnia. De azért egyetlenegy történetíró sem döntheti el, hogy melyik segédtudomány a vezér, mert valamennyire rászorul.

Rátérve a részletesebb ismertetésre, szívesen elismerjük, hogy Mahler ügyesen tárgyalja mindazt, a mit már mindnyájan tudunk. Egyiptom valóban évezredre terjedő multa tekinthet vissza, midőn a Nilus partján Izrael megjelent. Ma már azonban senki se ócsárolja a Szentírás adatait, se a becsületes Herodotos tévedéseit, midőn a piramisok országában tündöklik. Mert mióta a francia tudósok nyelvén megszólaltak a hieroglyphék, azóta az elmohosodott ősutazók elavult forrásait már senki sem kénytelen feszegetni. A mai egiptologia a tapasztalat igazságai szerint a fönmaradt és eddig kiásott műemlékeken található tömérdek feliratos adatokat fogadja el utbaigazító történeti anyag gyanánt. A kik a csodálatos országban tartózkodtak, nyílt szemmel láthatták a rombadőlt templomok és néma királysírok beszédes feliratait. Midőn a karnaki templom omladékain a százharmincznégy oszlopos nagy csarnokban I. Szeti

dicsőségét hirdető hieroglipheket észrevettük, II. Ramzesz temploma falfestményein pedig a nagy fáraó eposzát csodáltuk vagy az abidoszi, lukszori, abuszimbeli és phyléi templomok festői omladécai közt merengtünk, igazat adtunk Navillenak, a genfi egyetem fáradhatatlan tudósának, a ki már jelentőséges éveket töltött a fáraók országában. A kiváló egiptologus említette előttünk — a magyar tanárok tisztelgő társasága előtt — hogy az eddig kiásott emlékek feliratai még nem ismereteseek. A folytonos ásatások pedig annyi új anyagot tárnak föl, hogy azt a mi századunk sem képes teljesen feldolgozni. A ki látta Memphisben Ti sírját, az feltámadást látott. Mert szemünk előtt állott az alsó rendből fölemelkedett udvari hivatalnok, a ki jutalmára a fáraó kincses hercegleányát kapta feleségül. És hány száz és száz ilyen látomány ragadja meg lelkünket a feltámadó emlékekben, a mesés gazdagságú anyagban, a Nilus partjain. Ma már valóban megszólalnak a titokzatos szfinkszek, a hatalmas néma piramisok, az egy szál óriás rózsagránitból faragott, égbetörő obeliszek. Az összes eddig olvasott fárasztó tudományos könyvek nem adnak ezrednyi részt sem abból, a mit a megnyilatkozó ősegyiptomi üdítő kútforrások.

De nem mindenki részesülhet olyan szerencsében, hogy személyesen bejárja a csodálatos országot. Éppen arra szolgál tehát a tudomány, hogy tájékozódást nyújtson annak, a kinek lelke a tudás forrásaiból óhajtja szomjúságát oltani.

Mahler tanulságos műve az ország és lakói ismertetésekor, a problémák közül az egyiptomi nemzet eredetét tárgyalja. Ez a kérdés azonban még mindig megoldatlan. A hikszoszok titokzatossága homályba merül. Az elpusztult ósvárosok közül Memphist, Heliopolist, Thébát, Denderát, Abidost és Edfut ismerteti. A Nilus áradását a csillagok járásával kapcsolták össze az őslakók. Így keletkezett a csillagászat. Az áradás előntötte a határokat. Így támadt a földmérés. Asszuánból a Nilus árjain tutajokon szállították a monumentális gránitanyagot. Így fejlődött az építészet és szobrászat kolosszusokkal. A tanulságos anyagot azonban a szerző túlterheli Brugsch nehézkes idézeteivel.

Az állam szervezetének jellemzésekor Egyiptom felvirágzását a déli és északi országrészek egyesülésében keresi. A fáraó egyenesen Ra istentől ered. Akárhány király tiszteletére külön templom épült. Hiperbolikus az uralkodók cím��sorozata. Jelvénye a kettős korona. Homlokát a bűvös kígyó diszíti. Kezében sarlóalakú kard. Minden kerületnek külön helytartója volt. A kincstárnok a birtokokat kezelte. Bíró előtt a tanuvallomás döntött. Minden hivatalnok írástudó és fogalmazó volt. A papokat és bírakat a fáraó nevezte ki. Hadseregük a testőrségből fejlődött. A népet erős munkára fogták. A piramisok és templomok óriási terheit — a fáraók dicsőségére — valóban a szegény nép veritékes vállai emelték.

A családi élet történetét a szerző a fáraókon kezdi. Míg az országban egyneijűség uralkodott, az uralkodó palotájában a törvényes feleség mellett háremhölgyek is tartózkodtak. A házaselet alapjait a szív rakta. Érdekes fel-fogásuk szerint a gyermek az édes anyjához közelebb áll. És így a rokonság anyai ágon szövődött. A fiú rendesen atyja foglalkozását folytatta. Az iskolában íráson és számoláson kívül illemtant és úszást is tanítottak. A családi házban

az ebédlő volt legtágasabb. Társas örömeiket zene és táncz váltogatta. Kedvelték a koczkajátékot is.

Bonyodalmasabb themája a szerző könyvének a szertartások fejtegetése. Ezen a mezőn is vannak problémák és meghaladott kérdések. Sokistenség, tehát pogány volt vallásuk. Valosínú azonban, hogy az ősidők kezdetén monotheisták lehettek. De ez épen olyan állítás, mintha Amon mellé Zeust vagy Jupitert is rangsoroznánk. Megszámlálhatatlan sokistenség rengetege volt igazság szerint a nemzeti vallás. Szentelt állatok is dúskálódnak mithológiájukban. Mahler betűrendes sorban ötvennél több istenséget sorol föl. Ez a lexikonszerű előadás nehezen olvasható. Sokkal érdekesebb azonban a templom leírása. Tipusa a nyitott folyosókkal környezett udvar, az oszlopcsarnok és a czella, a hol az istenség szobrát őrizték. Ide csak a fáraó vagy a főpap léphetett. Az összes falakat és oszlopokat színes hieroglyphpek díszítik. Itt is tömérdek hadifogoly és rabszolga dolgozott ostorcsapás szerint.

Az istenek megengesztelésére a papok virág-, élelem- vagy állat-áldozatokat mutattak be. De a szertartásokra amuletteket, skarabeuszokat és egyéb babonás varázsigéket is hoztak magukkal. Vallásuk legszebb tétele kétségkívül a lélek halhatatlanságának hite. Ez teremtette a halotti kultuszt. A megboldogult a túlvilágban is folytatja foglalkozását. A lélek visszaköltözik a testbe. Azért keletkezett a mumia. A hol a balzsam költsége ki nem futotta, ott elég volt az elhunyt hű képmását sírboltjába zárni. Az előkelők piramiszokban és sziklásírokban, a szegények a sivatagban kaptak utolsó szállást.

Folyamatosabb olvasmány a könyv következő fejezete a nyelvről és írásról. A régi egyiptomi nyelv eredete a Tigris és Eufrat partjain kutatható. Mert egyetlenegy afrikai nyelvvel sincsen rokonságban. A kopt nyelv a régi beszéd változata. Az ősi egyiptomi nyelv hangtörvényei azonban még nincsenek véglegesítve. A legrégebb piramiszok feliratai a IV. évezred emlékei a prähistorikus korból. Írásuk rajzolásból keletkezett. Hangzásuk azonban nem örökíti meg a magánhangzókat. És ez az oka, hogy sokféle ma a rebuszok megfejtése.

Közhasználatra a Nilus partjain tenyésző papirus-növényt használták. Nádecsettől írtak fekete és piros színben. Köznapi írásra kurziv betűk keletkeztek. A hieroglyph csak díszírás maradt. Champollion óta az egiptológiában már kezd kibontakozni a nyelv, a történet és földrajz alaposabb megismerése.

A tudomány és irodalom a szerző fejezetei között szintén sok idézettel van túlterhelve. Mindamellet meg találjuk a lényegét. Már a Nilus megtanította fiait a mértanra, a csillagászatra, valamint a mennyiségtan és mehanika gyakorlati ismereteire. A hajós nemzet jól ismerte a csillagzatok járását. Az írástudók pedig a nap és föld rendszeres változataiból már járatosak voltak az időszámításban. Számtanuk is gyakorlati. A tizedes törtéket praktikus törtékké változtatták. Az egyenletek és haladványok problémáit is gyakorolták. Csak a perspektívában maradtak primitívek. A világtájokról és az időszakokról mindenki tájékozott volt. Az állatöv képei is egyiptomi eredetűek.

Uttörést találunk náluk az orvostudomány felé is. A leggyakoribb betegség (még ma is) a sivatagok homokjától keletkezett egyiptomi szembaj. A gyógyszereket jórészt a növényvilágban keresték. Kosmetikus patikaszerek is forga-

lomban voltak. A Nilus legyeinek fájdalmas csipéseit pálmaborral enyhítették. Leleményes szerük az egerek ellen a küszöböknek macskaszírral való bekenése. A gyógyításba természetesen belekontárkodik a mágia és babona is. Tanulságosabb azonban ennél az irodalom méltatása. Legnevezetesebb emlékük a halottaskönyv. Számos elbeszélés, parabola és mese maradt meg a papiruszok között. Költészetükben az első műfajok a királyhymnusok. Néhány jó helyre került szemelvény is fokozza olvasókedvünket.

A művészetről írt fejezet ismét problémán kezdődik. Vajjon Egyiptomban vagy Babyloniában keletkezett-e az emberiség kulturája? Megoldatlan kérdés. Sokkal kiadósabb a legrégibb műemlékek felsorolása. Memphis piramisai a régi fáraók leghatalmasabb síremlékei. Azt tudjuk, hogy a kőhegyek alá temetkezett Kufu, Kafa és Menkanra, de az építőmesterek halhatatlan neve nincsen rajtuk. A síremlék után a templomépítés volt az elsőrendű művészkedés. Jó anyag, hatalmas arányuk. Egy-egy templom több fáraó alkotása. Még a rómaiak is toldottak a régi építkezésekhez. A családi házakat pelyvával kevert Nilus-agyagból napon szárított vályogtéglából építették. Legérdekesebb díszítő eleme az ősi építészetnek a protodor-, a lotusbimbó-, a Hathor-fejű- és a korinthikus pálmaoszlop. Szobraik jórészt képmások. A húszméteres óriási szfinksz azonban nem olyan mesteri, mint a piramisépítés korszakából származó munkafelügyelő ú. n. sejk-el-beled kis arányú pompás jellemmásolata. A kairói múzeumban látható fölséges zománczú ékszerekről alig tesz említést a szerző. Pedig ezek épen olyan iparművészeti becsűek, mint a zománczos edények. Az utolsó fejezet a chronologia és történet számára van szentelve. A ki ismeri Egyiptom multját, az tudja, hogy különféle korszakokban különböző csillagzatok ragyogtak ege fölött. Nemcsak metaphore, hanem valóság szerint. Ezt a csillagváltozást tanulmányozták a keletiek és az egyiptomiak. A Siriustól (Szothisz) számították az esztendő 365 $\frac{1}{4}$ nappal és tizenkét 30 napos hónappal. Minden negyedik évben toldaléknapot csatoltak naptárukba. Julius Cæsar naptára tehát egyiptomi eredetű. A holdfázisok hét napja szintén egyiptomi felfogás.

A föliratok közt található naptári adatokra épít ma a történeti chronologia. Így fejtették meg korunk egiptológusai egyes fáraók uralkodása idejét, sőt korát is. Egységes politikai történetet azonban még mindig nem lehet a chronologia fonalaiból szöni.

A fáraók kronologikus felsorolásánál hangulatosabb Mahler Ede néhány befejező sora: «Fájó szívvel bucsúzom el azon néptől, mely méltán tarthat igényt arra, hogy az emberi műveltség legrégibb és legfőbb képviselői közé sorozzuk s melynek azért kellett elpusztulnia, mert állandóan uralkodói nagyra-vágásainak játékszerül szolgált.» Ebből is kitűnik, hogy a szerző szeretettel írta meg művét, mely minden hibája és hiánya mellett is megérdemli a tanulmányozást.

Dr. Kőrössi László.

KÜLÖNFÉLÉK.

JÁNOS HARANGÖNTŐ MESTER IGLÓN 1426-BAN. A szepeshelyi székesegyház legrégibb harangja, mely 1426-ból való és 36 métermázsát nyom s melyet Orbán harangjának hívnak, ez iglói János harangöntő mester műve, mint felírása mondja: anno † Domini † Millesimo † CCCC † XXVI † Johannes † Glogengisser † von † dem † Nevendorf (*Hradszky Főzsef*: «Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis.» Szepesváralja, 1901. III. l.). Ugyanerre a János harangöntő mesterre vonatkozik a következő eredeti okirat az iglói levéltárban 1413 július 8-ikáról keltezve, a melyben János iglói harangöntő mester a jászói konvent előtt Marios fia Lászlót, ennek fiait Benedeket, Jakabot, továbbá Miklós fia Antalt, Péter fiai Jánost és Szaniszlót, markusfalvi nemeseket tilalmazza Igló városa nevében az iglói erdők, szántóföldek erőszakos elfoglalásától. (Ered. 22. sz.).

Petri Pekár Károly dr.

JÖRGE KÖFARAGÓ MESTER SZEPESSZOMBATBÓL 1466-BAN. Jörge köfaragó mester (Meister Jörge Steinmetzer) Szepesszombatból 1466-ban Bártfa város tanácsához intézett levelében írja, hogy Lőcsén «szép iskolát» (a gimnáziumi épület), és az ispotályban templomot, Késmárkon városházát, Leibiczben «szép tornyot», a szepesszombati templomban «gyönyörű szentélyt» épített (Fraknoi Vilmos: «A Hunyadiak és a Jagellók kora». 609. l.).

Petri Pekár Károly dr.

SZENT LÁSZLÓ LOVAS SZOBRÁRÓL Nagyváradon értekezett Bánóczy József az Alexander Bernát tanár tiszteletére közzétett emlékkönyvben. A mintegy ívre terjedő közlemény négy szakaszra oszlik. Az első szakaszban szerző egybeírja a nagyváradai szobrokról szóló régi följegyzéseket. Figyelmét kikerülte a Szamosközy István nyilatkozata a XVI. századból (Arch. Ért. 1905. 211. l.) A humanista író jellemzéséből megtudjuk, hogy a lovasszobor mérete megközelítette a természetes nagyságot. A második szakaszban a két kolozsvári művész prágai Szent Györgyről összegezi az eddigi véleményeket, de ez az összeállítás is hiányos. Kikerülte figyelmét néhány cikk az Arch. Értesítőben (1905. 125—137, 211—213). A harmadik szakaszban Czoborhoz csatlakozva azt véli, hogy a győri Szent László herma alkalmas arra, hogy segítségével a nagyváradai lovas Szent Lászlóról kapjunk megközelítő fogalmat. Ez a föltevés azon a másik föltevésen alapúl, mintha ez a győri mellkép is a két testvér műve volna. Pedig ez már csak azért sem valószínű, mert a hermán rajta van a bártfai czímer. Nem tudjuk mi az oka, hogy ott van a czímer, de ottléte alig tanuskodik a két testvér mellett. A negyedik szakaszban az előbbieket nyomán Szent László és a ló néhány tulajdonságát kívánja megállapítani. Legfőlebb

zömökvoltát tanúsítja a Hufnagl-féle rajz, hogyha ez híven adja a szobormű képét. A ló nagyságáról szólván szerző Szamosközi nyilatkozatát nem ismervén, határozottan állítja, hogy Szent László váradi lovasszobra szakasztott akkora volt mint a prágai Szent György. A cikk vége pedig az, hogy a ki elevenen akarja elképzelni milyen volt Szent László lovasszobra, nézze meg a prágai Szent Györgyöt. Ezt a tanácsot bárki elfogadhatja, de a megelőző négy szakasz igazán nem kellett, hogy erre lyukadjon ki a szerző. a. b.

KÖRRENDELET (Sáros vármegye alispánjától). Sáros vármegye műemlékeinek és egyéb régiségeinek hatósági védelme tárgyában. A hét járás főszolgabirájának, három sz. kir. város tanácsának, valamennyi községi- és körjegyzőnek s a községi előljáróságnak. Az 1881:XXXIX. t.-cz. intézkedik az állam s az egyesek tulajdonában levő műemlékek (vár- és falromok, templomok, kápolnák s ezeknek felszerelése, régi kastélyok, nemesi kúriák, házak s egyéb épületek) köteles fentartásáról. Ennek dacára mindazok, kiknek elegendő érzékük van, hogy belássák történelmi emlékeink fentartásának nemzeti és kulturális szempontból való kiváló fontosságát, minduntalan sajnos tapasztalják, hogy azok igen gyakran az enyészetnek vannak kitéve, fentartásukra senki sem gondol, sokszor még olyan esetben sem, a mikor tulajdonosuknak meg lenne a kellő anyagi ereje arra, hogy a birtokában levő műemlék fentartásáról gondoskodjék. A műemlék birtokával együtt jár azok fentartásának és gondozásának erkölcsi kötelezettsége is s a tulajdonosokat ezen kötelességükre figyelmeztetni a közigazgatási hatóságok egyik nemes feladatát is képezi. Felkérem tehát Czimzetteket, hívják fel azokat, kiknek birtokában ily emlékek vannak, hogy azokat ne csak a rombolás és pusztulás ellen védjék meg, hanem jókarbantartásukról is maguk erejéből, esetleg a Műemlékek Országos Bizottságának támogatásával, hathatósan gondoskodjanak. A mennyiben ez utóbbi módot kívánnák igénybe venni, útbaigazítás végett forduljanak akár közvetlenül, akár a hatóságok útján dr. Janicsek Józsefhez (Eperjes), mint a Műemlékek Országos Bizottságának levelező tagjához (Eperjes, kir. kath. főgimn.). Felhívom továbbá különösen a sz. kir. városok polgármestereit s a községi előljáróságokat arra is, hassanak oda, hogy a lakosság a birtokában levő mindennemű nélkülözhető régi tárgyát (bútort, edényt, főleg agyagkorsókat és tányérokat, ruhaneműt, kézimunkákat, egyéb háztartási cikkeket és régi könyveket) az Eperjesen létesítendő múzeum céljaira ingyen szolgáltatassa át. A községi előljáróságok ezeket ideiglenesen hozzám terjeszszék be, ki is, ha azok a múzeumi elhelyezésre méltóknak bizonyulnának, elhelyezésökről gondoskodni fogok addig is, míg az Eperjesi Múzeum fel lesz állítva. Ezen intézkedésre azért van főleg szükség, mert tudvalevő, hogy a jelen kor sokkal mozgékonyabb életében mennyi, muzeális szempontból értékes tárgy kallódik el a nélkül, hogy abból bárkinek is haszna volna, míg ha azok kellő időben összegyűjtetnek, a felállítandó múzeumban majd a jövő nemzedékek kulturális és művészeti szempontból való nevelésére szolgálhatnak. A járási főszolgabírák és a sz. kir. városok tanácsai pedig legkésőbb szeptember 1-éig tegyenek jelentést hozzám, mily intézkedéseket tettek a műemlékek fentartása tekintetében, esetleg terjeszszék elem e tárgyban való javaslataikat. Eperjes, 1911 május 1. *Tahy József*, s. k., alispán.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

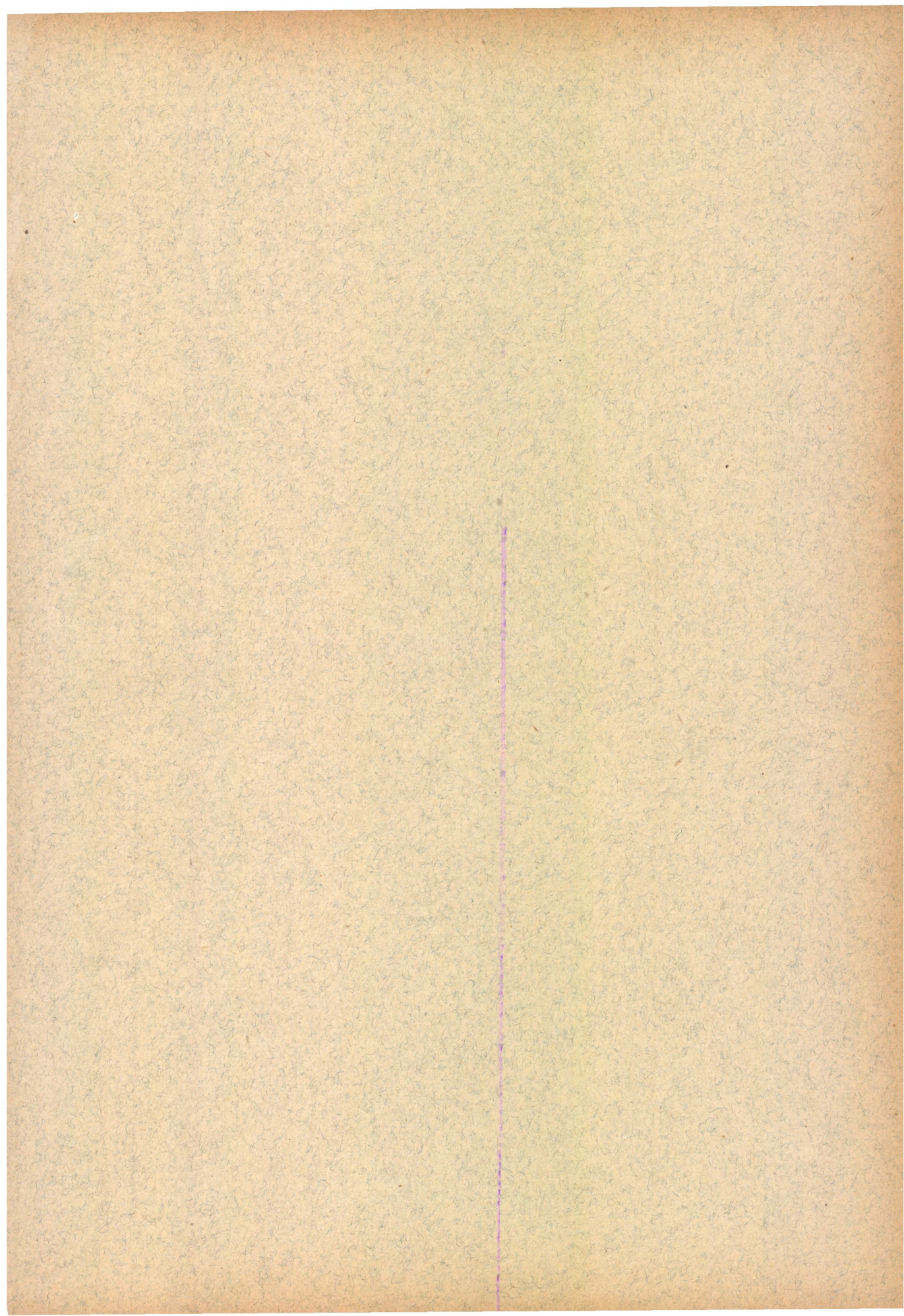
publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume 6 florins = 12 couronnes val. hongr. | Nouvelle série, XXXI. volume, 3. livraison du 15 juin 1911.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. L. ÉBER. Tympan d'église à Szent-Király (C. de Vas) (Cinq vignettes) ---	193—209
GÉZA NAGY. Armuriers à Pozsony et l'ancienne fabrication de fusils en Hongrie (21 vignettes) ---	209—227
J. HAMPEL. Chapiteaux romains à Apulum (Gyulafehérvár) (42 vignettes)	228—253
Dr. A. HEKLER. Casques romains en fer trouvés à Intercisa (Dunapentele) (C. de Fejér) (Cinq vignettes) ---	253—260
<i>Vignette</i> : Cruche en argent à Brassó ---	260
THÉODORE DE LEHÓCZKY. Crédence d'autel dans l'ancienne église à Munkács ---	261—263
Dr. OTTO SZŐNYI. Fresques dans l'église de Hetvehely (C. de Baranya)	263—266
Dr. THÉODORE ERDŐS. Activité des sociétés et instituts archéologiques à Athènes ---	266—267
Dr. MARGUÉRITE LANG. Statuettes en terrecuite tenant de diptyques (quatre vignette) ---	267—271
LOUIS BELLA. Trouvailles d'antiquités romaines à Sopron (une vignette)	271—275
ANDRÉ OROSZ. Trouvailles de nucleus d'obsidienne en Transylvanie ---	275—277
<i>Vignette</i> : Bocal de la famille Rothbuch à Brassó ---	277
<i>Littérature</i> : Ladislav Szabó de Bartfa. L'histoire de la famille Forgách (hongr.) rec. par le dr. Simon Bagyary. — Edouard Mahler. L'histoire de l'Egypte ancienne rec. par le dr. L. Körössy ---	278—286
<i>Notices</i> : Jean fondeur de cloches à Igló en 1426. — George tailleur de pierres à Szepes-Szombat en 1466. — La statue de Saint Ladislav à Nagyvárad. — Ordonnance du comté de Sáros pour la conservation des antiquités ---	287—288

XXXI. KÖTET. 4. SZ.

ÚJ FOLYAM.

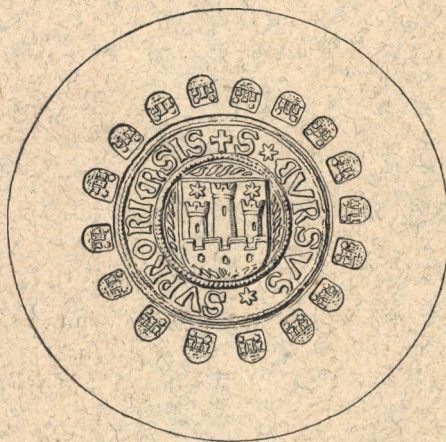
1911 OKTÓBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

A SOPRONI ÖTVÖSÖK CZÉHSZABÁLYAIN FÜGGŐ PECSÉT

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1911.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. RÓTH VIKTOR. Római és gót kapuzatok erdélyi templomokban. (19 ábrával) --- --- --- 289—304. l. II. Dr. SUPKA GÉZA. Domborműves elefántcsonttábla a Nemzeti Múzeumban. (Két ábrával) --- --- --- 304—308. l. III. W. KŐSZÉGHY ELEMÉR. Soproni ötvösök hivatalos jegye. (Három ábrával) --- --- --- 308—310. l. IV. DARNAY KÁLMÁN. Újabb leletek	a szalacscai barbár kelta pénzverő- és öntőműhely területén. (Négy táblával és két ábrával) --- --- --- 311—328. l. V. Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni fibulák osztályozása. (Öt táblával és 13 ábrával) --- --- --- 329—352. l. VI. BÖRZSÖNYI ARNOLD. Óskori emlékek a győri múzeumban. (13 ábrával) --- --- --- 353—360. l.

LEVELEZÉS.

I. GYÁRFÁS TIHAMÉR. Brassai ötvösművekről. (Négy ábrával)--- 361—365. l. II. BELLA LAJOS. Római leletekről Sopronban --- --- --- 365—369. l. III. TÉGLÁS ISTVÁN. A csákoói vicusról --- --- --- 369—371. l. IV. Dr. SZÖNYI OTTÓ. Római leletekről Pécsen --- --- --- 371—373. l.	V. FERENCZY SÁNDOR. Újabb római leletekről Zalatnán --- --- 374—375. l. VI. KEMÉNY LAJOS. Az abaujszinaí átmenetkori egyházzól --- 375—376. l. VII. GUBITZA KÁLMÁN. A monostorszegi fonatmintás kötőredékekről. (Ábrával) --- --- --- 377—378. l. VIII. Ifj. KRECSMÁRIK ENDRE. Szarvasi középkori és óskori leletekről --- --- --- 378—382. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

† Pór Antal. — Kassai kardcsiszárok a XV. században. *Kemény Lajos* 383. l.

KÖNYVÉSZET szerk. Supka Géza --- 384. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉMNÉYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, dr. *Szendrei János*-hoz (lakik Budapest, I., Attila-utca 23. sz.) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ERTESÍTŐ XXXI. kötete (1911) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reklamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Szendrei János t. titkárhoz I., Attila-utca 23. sz. a. küldendők; későbbi reklamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

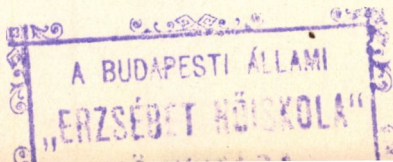
ROMÁN ÉS GÓT KAPUZATOK ERDÉLYI TEPLOMOKON.

Az istenházak nyugati homlokzatába beleépített főkapuzat Erdélyben is különös gondosságnak a tárgya volt. Ha a mellékkapuzatok is hébe-korba gazdagabb kialakításnak örvendeztek, mint p. o. a segesvári hegyi templomé, a szászsebesi, a nagyszebeni és különösen a brassói fekete templomé, úgy ezúttal csak a jelesebb főkapuzatokat akarjuk ismertetni. Nem csak azért tesszük ezt, hogy hozzájáruljunk az erdélyi templomépítészet ismertetéséhez és méltatásához, hanem azért is, mivel az a véleményünk, hogy csak az egyes építészeti alkotórészek és a részletek behatóbb ismerete enged az építési művek nagyobb csoportjainak közös jellegére következtetni. Mily érdekes eredményekre vezethet ez az eljárás, azt annak idején nemcsak Henszlmann Imre mutatta, a ki nemcsak a kassai Erzsébet-templom befolyását a brassói és segesvári templomra megállapította,¹ hanem újabban Éber László is, aki az úgynevezett fejedelmi kaput a gyulafehérvári székesegyházon a regensburgi Szent Jakab-templom főkapujával hozta stilisztikai összefüggésbe. Fontos mind a két eredmény, mert bebizonyítja, hogy Erdély művészi tevékenysége szoros kapcsolatban állott a Felvidékével, és hogy a mindig újból felmerülő érintkezések a külfölddel, különösen Dél-Németországgal arról tanuskodnak, hogy milyen fontos volt azon kulturfolyam, mely Franciaország, Német- és Olaszország központjaiból kiindulva a mi hazánkat is elérte és feltartóztatlanul előrenyomulva mélyen behatolt Moldvába és Oláhországba.²

A kapuzatok közül a *nagydisznódi* templomé kiváló figyelmet érdemel. Erdélyben mindig ritkaság számba megy, ha sikerül kimutatni, hogy két templomi épületben egy és ugyanaz az építőmester, illetőleg kőfaragó dolgozott; annál örvendetesebb az a tény, hogy a román időszakra nézve legalább egy esetet állapíthatunk meg, mely két építési mű belső rokonságát teszi világossá. Ilyen kapcsolat fönnáll a kis- és nagydisznódi kapuzat között. Nem mintha a kisdisznódi kapuzat gazdag kialakítása (I. ábra), a mely a két felrakott arkádpár fontos hozzáadása által az egész nyugati homlokzat domináló részévé válik, Nagydisznódon is visszatérne, de a kapuzatok rokonsága nemcsak a kapuzati bélélet egyforma domborításában mutatkozik, hanem a szorosan véve román szalagdiszítványokban is, melyek minden kifogás fölé emelkedő stilisztikailag tiszta

¹ Archæologiai Értesítő XIII. kötet. 1873. évfolyam. 297. s. k. 1. és 336. 1.

² Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet. 1909. évf. 171. s. k. 1.

módon vannak rajzolva és azonkívül a kapuoszlopok fejeiben is. Ha valamikor az erdélyi díszformák történetét akarják megírni, nem mellőzhetik ezen emlékeket. A tympanon itt is egy festmény vagy felirat felvételére szolgált. Festékmарadékok legalább Kisdisznódon maradtak meg. A már említett gyulafehérvári kapuzat mellett a régi *szakadédi* román templom kapuzata Erdélyben talán a legkiválóbb alkotás e téren. Díszítményi és alakzati tekintetben teljesen elszigetelten áll. Egyike a legérdekesebb kapuzatoknak a *holemányi*. Noha az 1906-iki restaurálás a cement bő használata következtében tüzetesebb tanulmányokat lehetetlenné tesz, mégis nemcsak az egy-egy griffmadárpárból álló oszlopfejek ezen kapuzat kerekoszlopjain, hanem különösen az ívbélelet meg-

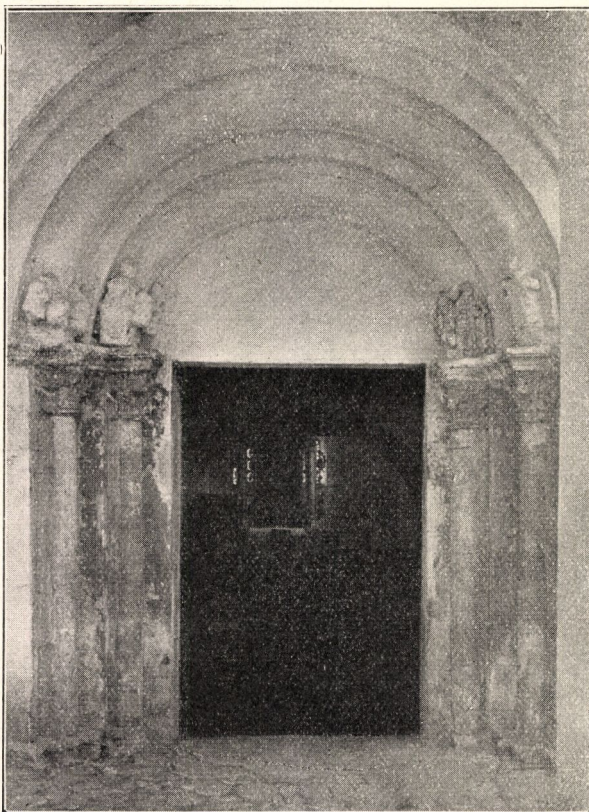
I. KIS-DISZNÓD.

felelő íveire felrakott erős magasdomborítással alakított szobrok is bizonyítják a román stílussal való szoros összefüggést.

Az északi oldalon az alak Pál apostolt könyvvel és kulccsal ábrázolja lábainál térdelő, imádkozó férfúval, tőle balra ördögök vannak egy elveszett lélekkel, jobbra két diakonus látható. A déli oldalon először a legbelső ív egy alakkal van díszítve, kinek a lábak helyén halteste van, fején hegyes süveget visel. A középső ívhez ismét szentnek az alakja támaszkodik, ki oroszlánon áll s a ki talán Márk evangelista. A külső íven két papot pillantunk meg. Arcz-kifejezésről alig lehet szó, de a ruházatban és az egyes alakok tartásában román stílérzék mutatkozik. Ezen szoborművek annál értékesebbek, mivel a maguk

nemében egyedül állanak és Erdély egyáltalán plasztikai művekben szegénynek mondható. A tympanont jelenleg a bejáratí ajtó fölött ablak töri át. A kapuzat keresztülvitt renoválása előtt a kövekből összeillesztett tympanonon a következő felirat volt: «Porta hæc post devastationes tartaricas lapidibus obstructa, auxiliante Deo, recluditur et reparatur anno 1794 mensibus Aprili, Majo, Junio. Administratoribus reipublicae Thoma Setz, Martino Drotlef, vulgo Bortmes Merten, villico meritissimo, et Blasio Setz convillico».

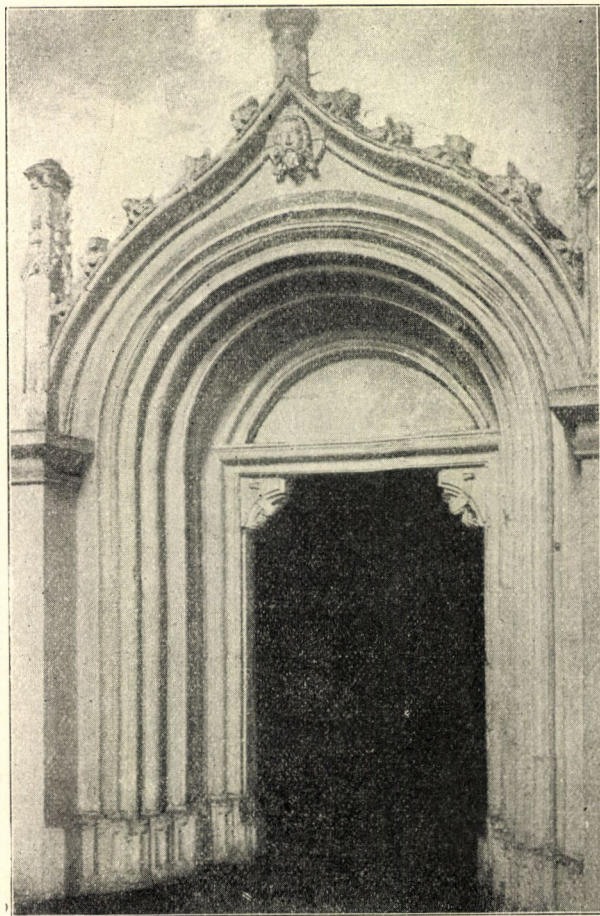
2. FELEK.

E kapcsolatban felemlítjük a torony nyugati falán elhelyezett, a körablaktól délre a falba illesztett lapos domborítást is Ádám és Éva ábrázolásával. Éva teljesen meztelen, míg Ádám térdig érő köpenyt visel. A két alak hosszan és karcsúan, keskeny és nagy lábbal alakítva egymással szemben áll. A dombormű stílus és rajz szerint figyelemreméltó alkotás és úgy mint a kapuzat is a XIII. század közepéig nyúl vissza. A bűnbeesés domborműve teljesen át van hagyva az időjárás rontó befolyásának, azért kellő biztosításról kellene gondoskodni.

Hol ezeken kívül a legegyszerűbb formákban mintázott román kapuzat díszítésére törekedtek, mint például Feleken (2. ábra), ott a dekoratív elemek nyerse

és alaktalanok. Itt az oszlopfejek is nehezen megismerhetők, de nyíltan mesebeli lényeket ábrázoló szoborművek. Különben a román kapuzatok, a melyek nagy számmal maradtak ránk, csak a nagysinki, daróczi, szászugrai, kaczai, keresztényfalvi és harinai templomokra emlékeztetünk, nagy egyszerűségről úgyszólván a legszükségesebbre való szorítkozásról tanuskodnak. *A nagyszebeni nagy evangélikus templom román toronykapuzatáról* (3. ábra), a melyet 1431-ben gót

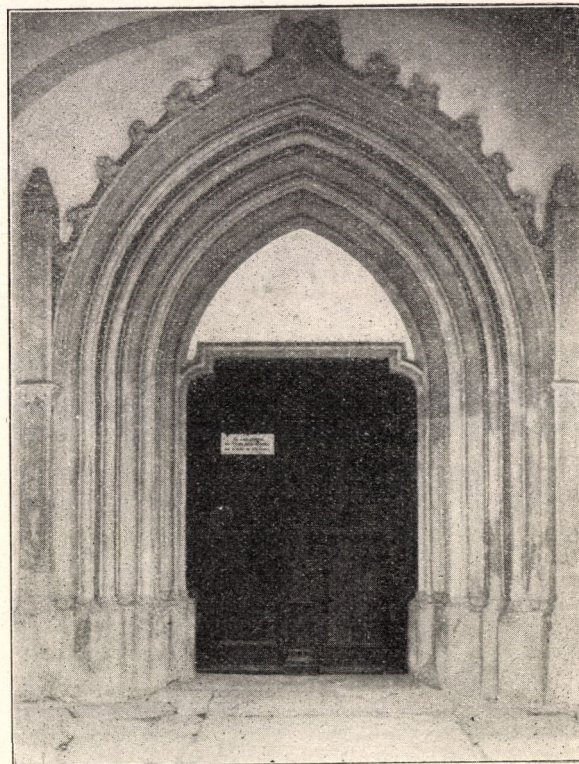
3. NAGYSZEBEN, AZ Ó-TORONYBELI KAPU.

szellemben alakítottak át, máma már nem szólhatunk, mert az átalakítás után belőle csak a bérletnek egy része látható. A román korszak végén, mely körülbelül az 1300-ik évvel végződik, itt-ott mint az új idő előfutára a bimbós oszlopfej ép fel, úgy a *szászsebesi városi templom nyugati kapuzatán* (4. és 5. ábra), mely templomot nemcsak gyönyörű kórusa miatt, hanem érdekes építészeti története miatt az egész birodalom legkiválóbb építési műveihez számíthatunk. Ez az egyedüli templom, melynek középhajóján a lapos, román famennyezetet négyzet-alapon felépült keresztboltozattal az átmeneti stílus világos, nyugodt, de egyszer-

4. SZÁSZ-SEBES, NYUGATI KAPU.

5. SZÁSZ-SEBES, DÉLI KAPU.

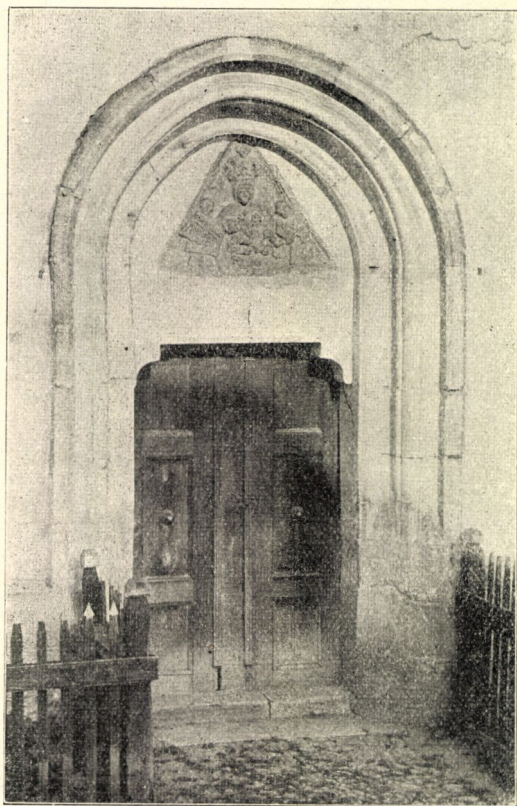
smind nehézkes formáiban helyettesítették. Mert másutt, hol a Királyföldön a román bazilika átalakítását határozták el, mindenütt a középhajót az ablakoknak szánt nyílásokkal ellátott dongaboltozattal átboltozták, a mely fölé aztán csupán diszítő szándékkal a rendesen égetett agyagból álló bordákat a hálós boltozat alakjában rendezték el. Így jártak el p. o. Nagysinken, Nagyselyken, Szt. Ágotán, Baromlakán, Kiscsűrön, Nagycsűrön stb. Ezen átalakítások idejének az 1494—1525-ik éveket tekintik.

A legrégebbi gót kapuzatokhoz tartozik a *szászrégeni* evangélikus templom

nyugati kapuzata, mely mű valószínűleg 1330-ból származik és a korai gótika legtisztábban átértett művei közé tartozik.

Ifjabb, de szintén a XIV. századba tartozó a híres *alma-keréki* templom kapuzata. Ez a templom azért is méltó említésre, mert benne a későbbi gótikához tartozó bazilika középhajója a román időszak lapos famennyezetét tartotta meg. Itt a nyugati kapuzat erősen mintázott pálcza- és ívrendszerből áll; az ívek hátán keményen stilizált mászó virágok emelkednek, míg az ív csúcsát felrakott keresztvirág koronázza. Valószínűleg biztonsági okokból erősítették meg bolttal a torony alatt fekvő bejáró csarnokot későbbi időben úgy, hogy teljesen eltűnt. Most földrakások borítják a kapuzat alapját.

A gót kapuzatok között csak kettő van, mely tympanonjában domborított díszítményeket mutat, különben csak fölíratok

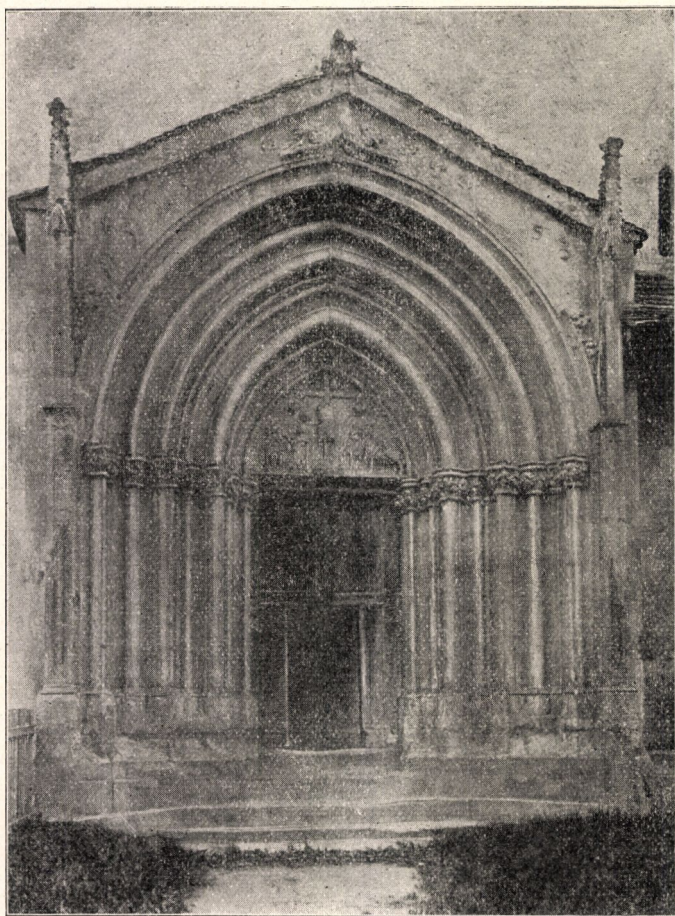
6. PETRES.

vagy képek vannak bennük. E kapuzatok egyike a román alaptól keletkezett Besztercze melletti *petresi* templom nyugati homlokzatán van (6. ábra). Sajátságosan elmosódott formákban körülvesz itt ú. n. Kragsturz-ívvel ellátott bordás keretű ajtót egyszerű csúcsíves béllelet. A tympanonba háromszögű kődombormű van beillesztve, mely nyilván régebbi származású, mint maga az ajtó és a melynek a helye eredetileg talán nem is volt a mostani helyén. A szobormű lapos domborítása az ég királynőjét ábrázolja. Angyal fejére teszi a koronát. Kezein fekszik a meztelen Jézuska, ki bal kezében almát tart, jobbájjal madár után kapdos. A jobboldalon angyal kézi orgonán s baloldalán egy másik angyal hegedűn játszik. Mária a vállán köpenyt visel, melyet elől a mellén négyszög alakú

monile tart össze. Ez a művészileg naiv szerkezetű dombormű történeti fontossággal bír; nyilván még a XIV. század elejére kell helyoznunk s így az erdélyi plasztika legrégebbi gót emléke. A korona alakja, a rajz keménysége és nehézsége valószínűvé teszi előttem e mű kapcsolatát délnémetországi mintákkal.

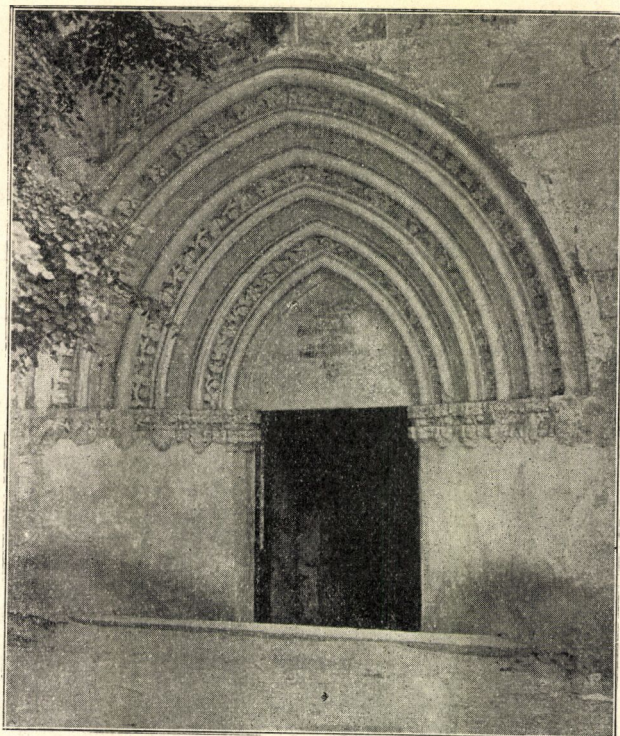
A második kapuzat, mely ívmezején domborművet mutat, az érdekes *riomfalvi* gót bazilika nyugati homlokzatán van (7. ábra). Béliete és az ívek alakítása

7. RIOMFALVA.

itt is nagyon egyszerűek, de azért a dombormű bőven kárpótol bennünket. Az ábrázolás témája a keresztrefeszítés. Egyik oldalon Szt. János áll a két síró asszonnyal, balra két lovas katona látható. A kereszt felső vége mellett egy angyal fejcskáját látjuk és egy-egy angyalt az Úr keze fölött. Az ismeretlen művész azt a benyomást kívánja kelteni, mintha a két angyal a felhőből bujna elő, hogy a sebekből kifolyó vért felfogja, azért csak felső testüket emelte ki a kőalapból. Ez a mód nem új, de szeretetreméltó naivitásában nem téveszti hatását. Aligha tévedünk, ha ezt a művet a XV. század elejére helyezzük.

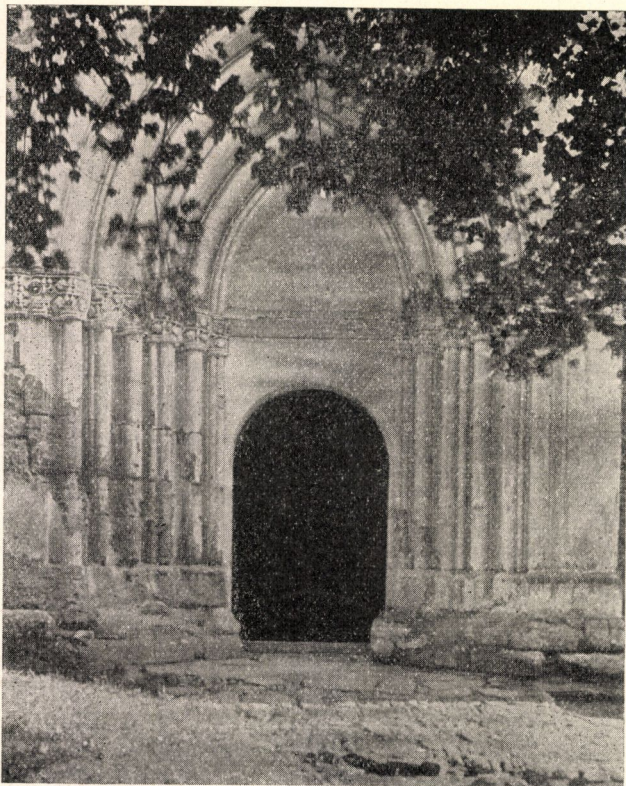

8. ECZEL.

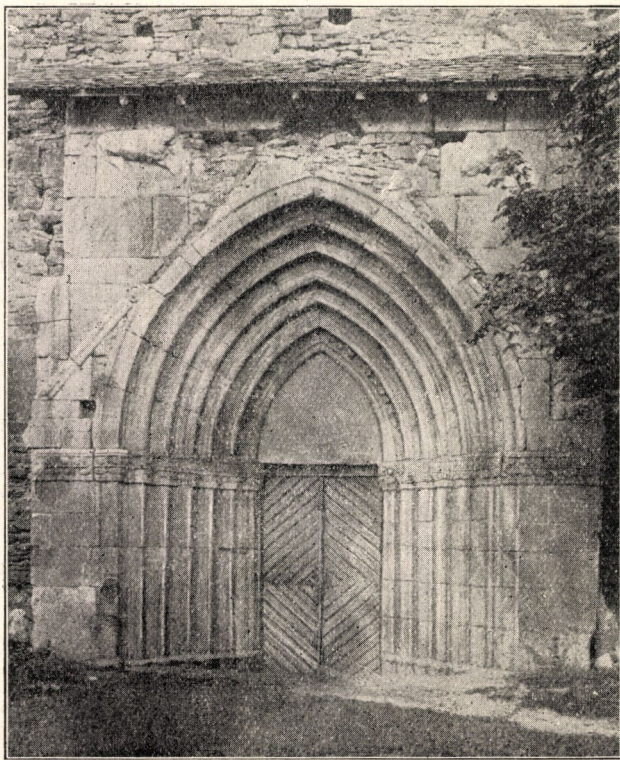

9. KŐRÖS.

10. BOGÁCS, DÉLI KAPU.

11. BOGÁCS, NYUGATI KAPU.

A mint a kései gót szellem teljesen érvényesül, az erdélyi templomokon is nagyobb alaki gazdaságra és díszítésre való hajlam mutatkozik. Ez nemcsak a kolozsvári, nagyszebeni és brassói főtemplom gyönyörű kapuzatán mutatkozik, hanem a falusi templomok kisebb során is észrevehető, a melyeknél a kapuzatok, a mint biztossággal föltehetjük, ugyanazon mester kezére vezethetők vissza. Ezek az eczeli (8. ábra), bogácsi és körösi kapuzatok. Az eczeli kapuzatból sajnos csak a gyönyörű ívbélelet maradt reánk. A falazata tönkre van téve és nagyon megrongált maradványai vastag vakolatrétegek alatt vannak elrejtve. Sajátságos, a hogyan az ívbélelet legfelsőbb pálczái között fekvő hornyolataiban

12. BARÁTHELY.

szigorúan mintázott gót kövirágok beilleszkednek, a melyek a harmadik hornyolatban egy sor egyformán rajzolt, két-két kisebb és egy nagyobb levéllel ellátott ágakkal váltakoznak. A levélformák az első hornyolatban is hasonlóak. Sajátságosak a levelekből és virágokból álló oszlopfejek, melyekből az ívbélelet nő ki. A tympanon, úgy látszik, itt is festett volt.

Evvel a kapuzattal közeli szembe-tűnő rokonságban van a bogácsi templom két kapuzata. Az aránylag jól megőrzött nyugati kapuzat az első hornyolatban hasonlóan mintázott levélformákat mutat, a mint ugyanazon helyen az eczeli kapuzaton találhatók.

A gazdagon tagozott bélelet oszlopfejei fölé egy stilizált szőlőfürtök és szőlőlevelekből összeállított gírlánd helyezkedik el, mely a kapuzat falazatán túljárva, a kőkoczkákból épült homlokzatra is átmegy. Csinosak a növénydíszek az ívbélelet másik két hornyolatában, melyek modoros szétágazásukban a népszerűre való erős hajlamot

mutatnak. A kapuzat fölé egy felrakott ormó helyezkedik, melynek csúcsa mellett két megrongált magas domborművű oroslán áll, két csak még csökevényben meglévő pillér, mely valószínűleg fiáléban végződött, áll a kapuzat-építmény oldalszélein, mely faragott kőkoczkákból alakult és a terméskövekből felépült toronyfalba beleillesztik. Ezen kapuzathoz hasonló e templom déli kapuzata, csak hogy nála az ívbélelet növénydíszei, a felrakott ormó és az oldalas pillérek hiányoznak. A sima kőtáblából álló tympanon mind a két kapuzaton festmény felvételére volt előkészítve.

Különös figyelmet érdemel a szép *körösi* templom nyugati kapuzata (9. ábra). Itt is gazdag tagozású bélelettel találkozunk. A felső ív számárhátú ív gazdag

kővirágokkal a hátán, mely keresztvirágban végződik. Két karcsú fiálában végződő pillér mindkét oldalról körülveszi a kapuzatot, melynek oszlopfejei itt is továbbhaladó virág- és levélgirlanddal vannak ékesítve, mely a legelülőbb oszlopfejekre helyezett két kutya szájából indul ki. Jobbra és balra a kapuzattól két gyámkő és rajta két mennyezet van. A hozzátartozó két szobor, mely egykor a szerkezet hatását nagyon emelte, sajnos veszendőbe megy. Az itt is gondosan használt kőkoczkákból álló kapuzatművet fent egy lóhereíves mérműből álló és liliomokkal ellátott felrakott dísz lécze zárja le. Említésre méltó továbbá ezen kapuzaton a régi gót vasalás sajátos stilizációja, melyben a liliom motivuma világosan ismerhető meg, ezt helyi ízlésnek lehet nevezni. A templomok és sekrestyék egész során találjuk meg: így Nagyszébenben, Lesesben, Almakeréken, Keresden,¹ Szászújfalván (Nagyküüllő megye), Rudályon, stb.

Hasonló ajtóvasalások csehországi ajtókon is találhatók: így a Braunau melletti Neu Hartban, Nagy-Hrabornában és Wiesében.²

Úgy a *bogácsi* (10. és 11. ábra), mint *kőrösi* kapuzat az által tűnnek fel, hogy a nyugati homlokzatból mint önálló részek emelkednek ki, a mi csak úgy magyarázható, hogy ezen kapuzatok csak a templomépület elkészülte után illesztettek belé az épületbe; a *baráthelyi* templom kapuzata (12. ábra) azonban azon kapuzatok között foglal helyet, melyek egyidejűleg az egész templomépülettel készültek. Ezen a kapuzaton is, mely rendkívül nagy tympanonja által kelt feltűnést, találkozunk a növénymotivumokkal díszített oszlopfejekkel. Az ívbélelet elegáns, magasra vezetett lendületben halad végig. Az ajtó szemöldökös gerendája torzarczokkal ellátott támköveken nyugszik, melyekkel mindenütt, a mennyre a gótika széles e világban lábra kapott, találkozunk. Egy felrakott ormó, melynek gyöngéd szárai konzolokon emelkednek fel, koronázza a tisztán dolgozott kapuzatot. Keresztvirága elmállott.

13. DARLÓCZ.

¹ Ezt az ajtót jelenleg a segesvári múzeumban őrzik.

² A képeket lásd a Mitteilungen der C. C. XVI. 72. l.; XVII. 199. l., XVII. 149. l.

Páratlan a maga nemében az evangélikus templom *Darlócson* (13. és 14. ábra.). Ez a falu Baráthely közelében a Küküllő jobb partján fekszik. Az ajtóbéllelet oszlopfejei, melyek itt feltűnő ikeralakot mutatnak, ritka szépen stilizált és szabatossággal kidolgozott levelekkel vannak ékesítve, melyek a szemöldökös gerenda támköveinek díszítésére is használtattak. Az oszlopfejek magasságában négyszögű leveles gyámköveken nyugovó pillérek kezdődnek, melyek az ívbéllelet fölött egy felrakott mérőművekből álló karzattal vannak összekötve és fiálékban végződnek. A tympanon eredetileg valószínűleg képekkel volt díszítve. A kapuzat nagy gondnal van kidolgozva és olyan jó karban van (eltekintve kisebb rongálásoktól), hogy föntartása csekély anyagi áldozattal lehetséges volna.

Míg az eddig említett kapuzatok a hagyományos templomfőbejárat jellegét viselik, a gyönyörű kastélylallyal körülvett *valdhidi* templom bejáró ajtaja (15. ábra.) oly kicsiny és keskeny, hogy inkább egy mellékajtóhoz p. o. a körösi templomon lévőhöz hasonlít.¹ Itt az egyszerű falazat számárhátas ívekkel van elzárva, melyeknek pálczái részben keresztezik egymást. A csúcsíven keresztvirág emelkedik, az ajtófalazatból két oldali pillér emelkedik ki, mely keresztvirágos fiálékba végződik. A legfelső ív háta keresztvirággal van ellátva. Különös fontossága van ezen kapuzatnak, mert a kőfaragó pajzsot alkalmazott rajta mesterjelével. A pajzs ügyesen illeszkedik a kapuzat csúcsába. Adjuk vázlatos rajzát.

Nem ismerünk még hozzá hasonló második példányt.

A prázsmárra és a brassói templomon lévőre már Kühlbrandt E. irányította a figyelmet.² A valdhidi kapuzathoz hasonló, de gazdagabb részletben és nagyobb a szerkezetben a nagyszebeni nagy templom ferulájának nyugati kapuzata (16. ábra), melynek pontos leírását a képekkel együtt már Reissenberger L. tette közzé.³

Szerény és egyszerű a nagyszebeni dominikánus templom bejárat kapuja. A béllelet egymást keresztező sima pálczákból áll; hogy milyen benyomást tett eredetileg az ajtóbéllelet, azt manapság már nem lehet eldönteni, de nincsen kizárva, hogy kezdettől fogva teljesen sima volt. A megyesi kapuzat is feltűnően szegény, mi épen ezen templomnál feltűnő, melynek gazdag belső felszerelésére nem csekély összeget áldoztak, a mielőtt eredetileg román, a középhajón laposan befedett bazilikából, részben régebbi részek megtartása mellett kései gót csarnoktemplommá alakították át.

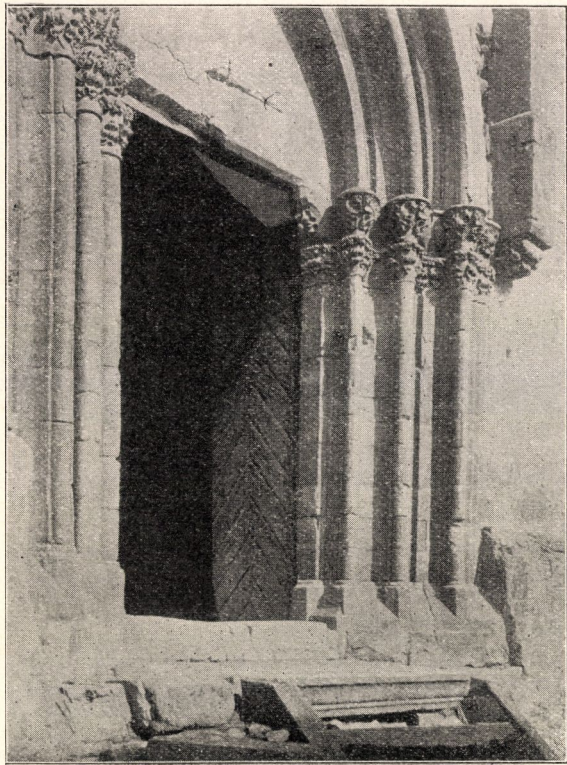
A *berethalmi* kapuzattal, mely a XVI. század első harmadába tartozik, az erdélyi gótika végén vagyunk. Erre nemcsak a két éjszaki és déli oldal kapuzat mutat, melyek határozott renaissance formákat mutatnak, hanem azonkívül a kedvezőtlen viszonyok is, melyek között az egész templom épült. A régi hagyomány eltűnését a nyugati kapuzaton figyeljük meg (17. és 18. ábra). Itt

¹ L. a képet: Roth, Baukunst. Strassburg, 1905. XVII. táblán.

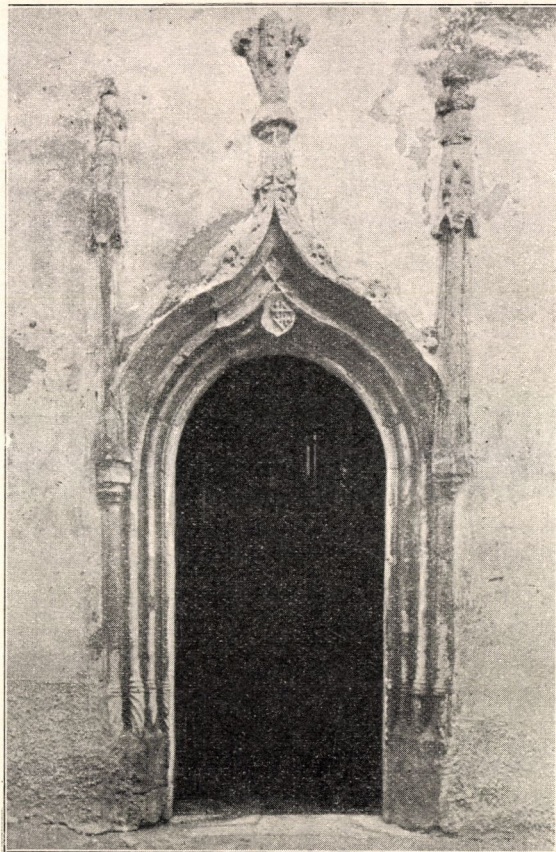
² L. E. Kühlbrandt: Die ev. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt. Brassó, 1898. 66. s. k. lapon és az illető rajzokat.

³ Lásd L. Reissenberger: Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt. Nagyszeben, 1884. 28. s. k. lapon.

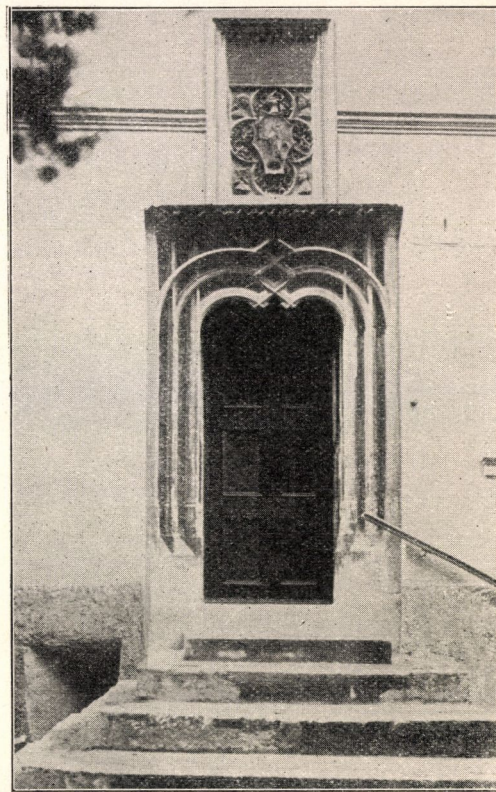

14. DARLÓCZ.

15. VALDHID.

16. A NAGYSZEBENI EV. IELKÉSZ LAKÁSÁNAK AJTAJA.

a megoldást nem abban találták, hogy az ívbéllelet csúcsívben végződjék, hanem két támkövkön nyugvó szemöldökös gerendájú ajtó egy középperendával van összekötve, mely gyámkövet hord egy szent alak felvételére. Az ajtóbéllelet egymást metsző pálczák reáefektetése révén gazdag profilú lett s a munka gondos kivitelű, így ez a kapuzat az erdélyi gótika utolsó időszakából is méltó a figyelmünkre. A felső lezárás fölött négy címér van a falba illesztve. Egyik a megyesi székes címér, a második II. Ulászló (1490—1516.) címere, a harmadik Zápolya családi címere azon időből, mikor még erdélyi vajda volt (1510—1526.), s a negyedik csillagot és félholdat tartalmaz. Ezen címér jelentése nincs eléggé felderítve. A mi II. Ulászlót illeti, úgy látszik — a mit Müller Fr. hangsúlyozott — ezen magyar király érmeinek a mintája után készült. A besztercei templom délikapuzata alakra és szerkezetre nézve közeli rokonságban van a berethalmi kettős kapuzattal. Ezen templomon kívül csak még a brassói és kolozsvári templomnak van ikerkapuzata.

Az egyszerű szerkezetű, de a falazat és az ívbéllelet gazdag tagozása által kitüntetett kapuzatok közé tartozik a radosi templom nyugati toronyfalába illesztett kapuzat. Ezen szép munka pontos megtekintését — sajnos — egy sajátságos körülmény teszi lehetetlenné, a gyenge tornyot egész testén körül vezetett falköponyeg által (talán csak a XVII. század végén) biztosították. A torony földszintén fekvő bejárócsarnok hozzáférhető maradt, és innen a kapuzatnak egy részét meg lehet tekinteni.

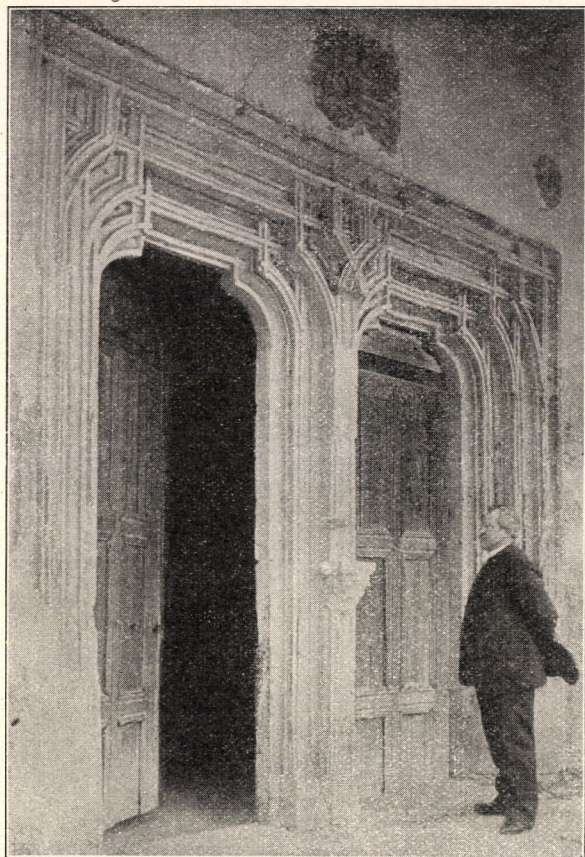
Annak példájára, hogy mily módon ékesítették a tympanont festményekkel, a brassói fekete templom keletre fekvő déli kapuzatát említjük. A festményből csak silány nyomok maradtak, a trónoló Szt Máriát ábrázolja szt szűzekkel: a Szent Katalinnal, a Szent Borbálával és Mátyás király meg Beatrix felesége címérével van ékesítve. Kétségtelen, hogy ez a festmény, mely alighanem a legmagasabb művészi fokon álló erdélyi festőműnek tekinthető, valamely felsőolaszországi művésztől származik, sőt az sincs kizárva, hogy benne éppen a királyi pár egy alapításával van dolgunk. Az irodalomban többször említik.*

Ugyanazon templom nyugati kapuzata fölött is megmaradt egy festmény a három szent király ábrázolásával, igaz, hogy nagyon megrongált állapotban; ez is mutatja, hogy mennyire iparkodtak egyes községek templomaikat mennél gazdagabban és szebben kidíszíteni.

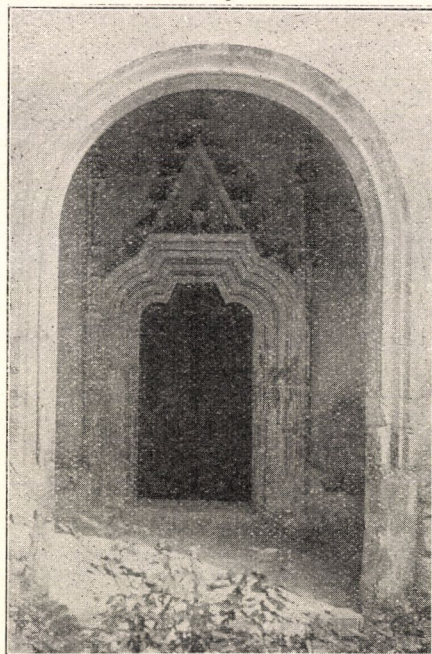
Evvel lezárjuk ismertetésünket. Nem az volt ezuttal célunk, hogy az erdélyi kapuzatokat teljes sorban ismertessük, hanem az, hogy egy kisebb terület tárgyalásával az erdélyi templomépítészet általános ismeretéhez és méltatásához hozzájáruljunk. Hasonló tárgyalást érdemelnének az erdélyi gótikának gazdag mérmű-formái, melyek nemcsak a rajz igen nagy változatossága, hanem a stílus csodálatra méltó tisztasága által is kitűnnek. Igaz, hogy hiányzik belőlük oly egyöntetű vonás, mely vidéki művészeti gyakorlat egységes eredménye gyanánt jellemezné őket, de ez az erdélyi művészet lényegében általán van okadatolva.

* Utoljára foglalkozott ezzel a képpel Kühlbrandt Ernő a «Die Karpathen» című folyóirat III. kötetében (1910.) 245. s. k. lapon. A kép másolata jelent meg ugyanazon folyóirat II. kötetében.

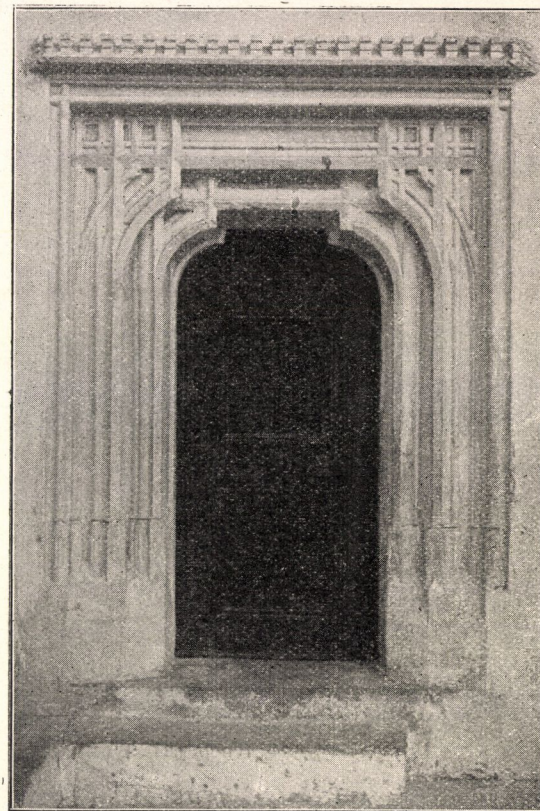

17. BERETHALOM, NYUGATI KAPU.

19. SEGESVÁR, A HEGYI TEMPLOM DÉLI KAPUJA.

18. BERETHALOM, SEKRESTYE.

Mert ameddig a gótika uralkodott az országban, addig helybeli kőfaragótanulók teljesen hiányoztak.

Az idegen legények szakadatlan bevándorlása nemcsak az alkalmazott idomok gazdagságát, hanem a kivitel frissességét is magyarázza. Csak a XVI. század végén és azután az egész XVII. század folyamán fejlődik különösen Nagyszébenben, de Brassóban is vidéki iskola, melyet különösen síremlékek készítése alkalmával vettek igénybe. Legkiválóbb képviselője Eliás Nikolai volt; ő alkotta az Apaffi-koporsót, mely most a Magyar Nemzeti Múzeum egyik dísze.

Nagyszében, 1911. évi június hó 10-én.

Dr. Roth Viktor.

DOMBORMŰVES ELEFÁNTCSONT TÁBLA A NEMZETI MÚZEUMBAN.

A Nemzeti Múzeum régiségosztálya 1907-ben helybeli család tulajdonából származó elefántcsont táblát (1. ábra) szerzett meg,* a mely domborműben Krisztust ábrázolja a sírban, a mint angyalok siratják. Krisztus holttestét, a kinek feje jobb vállára hanyatlott, angyal tartja ülő helyzetben; ezt a középső kompozíciót két oldalról két-két fáklyát tartó angyal veszi körül. A tábla mestere ismeretlen, az évijelentés megjegyzi róla, hogy olasz behatás alatt Dél-Németországban készülhetett. E feltevés helyességét az olasz behatás dolgában igazolja az eredeti festmény, a mely után a tábla közvetve vagy közvetlenül készült: Taddeo Zuccaro táblaképe a Galleria Borghese-ben (398. sz.) a melyet ugyancsak mellékelve (2. ábra) mutatunk be.

Taddeo Zuccaro (1529—1566) a három Zuccaro — apa és két fia — közül talán a legtehetségesebb, az Urbino mellett való S. Agnolo-ban született s így már szinte születése prædestinálta arra a művészi irányra, a melyet műveiben is gyakran felismerhetünk, s a melynek fivére, Frederico adott meghatározottabb kifejezést, a midőn elhalt bátyjának sírkövére a következő sorokat vésette: «Fredericus moerens posuit anno 1566 moribus, pictura Raphaeli Urbinati simillimo.» (Sta M. della Rotonda.) Bizonyos túlzás mindenesetre van ebben a kijelentésben. Raphael nem volt az az *egyéniség*, a ki tartósan befolyásolhatott volna művészt; ő, a ki önmaga is annyi művészi fázison ment keresztül, a hány városban dolgozott, a hány művészi iskolával megismerkedett. Állandó csak egy maradt nála, a mit Edmond de Goncourt juttatott kifejezésre azzal a szóval, hogy Raphael a nyárspolgárius isten-anyja típusnak a megteremtője. Népszerűvé vállott nála az általánosító idealisztikus máz — Muther így nevezi, — a mely által képei olyan «szépek», olyan lágyak és tetszetősek lettek. Raphael nem az az *egyéniség*, a minőnek Leonardót, vagy Buonarrotit ismerjük; ő csupán átvesz, támaszkodik másokra, összefoglal s egy emberélet eredményeit váltja aprópénzre. Tagadhatlan mégis, hogy például Peruginonak jobb interpretálója, ha szabad e szót használnom, nem akadt; és

* Az 1907. «Múzeumi Évi jelentés» 14. ábráját ismételjük.

így az ő szent Czcziliája, azzal a sajátos Perugino-féle szemforgatással, mint egy távoli akkord, a követőinél mind újra és újra megcsendül, s csak ilyen értelemben lehet a Raphaelhez való hasonlóságról szólnunk. Az ő irányában dolgozó művészeket azonban sokkal hatalmasabb egyéniség, a Buonarrotié, vette csakhamar hatalma alá; s a míg amannál a szépség kánonát ta-

I. KRISZTUS SIRATÁSA.

(Elefántcsont dombormű a Nemzeti Múzeumban.)

nulták meg, emennek megközelíthetlen emberi volta, démoni erejű művei gyakoroltak oly hatást, a minőhöz hasonlót aligha találunk még egyet a művészetek történetében. Így a Zuccarók is, a kik tevékenységének súlypontja javarészt a falfestésre esik, megteszik ezt az utat Raphaeltől Michelangelóig. Mindkét testvér képviselője annak a késői mesterkéeltségnek, a mely inkább tekintett a tetszetőségre, a feltalálás könnyedségére, valamint a gyors kivitelre, semmint az érzés s kifejezés belső igazságára, valamint a formák lelkiösmere-

tes kiképzésére. Mindketten határozott tehetségek, a kik merészen odavetett festéssel iparkodnak a természet alapos tanulmányozásának hiányát pótolni. Mégis Taddeo az, a ki rajzban gondosabb, s a színadásban tetszetős összhangot ér el. Lanzi szerint Taddeo nem épen valami kiváló és kellőleg átgondolt, inkább könnyed, közönséges szemeknek érthető és mindenkinek tetsző stílust használt. Nem volt gazdag képzelő tehetsége s azért gyakran állított be egy-egy olyan alakot, a melyet vagy másutt látott, vagy már önmaga ismételtén felhasznál.

Alig egy-két táblafestménye ismeretes; ezek közül legnagyobb hírré tett szert az azelőtt a rheimsi katedrálisban volt, jelenleg a Borghese-gyűjteményben őrzött «Krisztus az angyalok között». Ezen a képén ítéltető meg talán a egvilágosabban a művész kétlaki lénye, a mely szinte minden ecsetvonásnál, mint az inga, ide-oda leng a két nagy művész: Raphael és Michelangelo között. Krisztus-alakja mintha tükörképe volna Michelangelo londoni «sírbatétele» Krisztusának; a fejvetés, az egész elferdült helyzet, az egyik láb rövidült rajzolósa, a londoni kép szinte betűszerinti ismétlése. Még a jobbkez természetellenes kifordultságát is megtaláljuk amott, azzal a különbséggel, hogy az ottan a — János apostol keze, a ki ezzel a kézzel emeli a holttestet, de felületes szemléletnél olyan hatást tesz, mintha Krisztus jobbjá volna: valószínűleg futólagos hibás másolás eredménye. S aztán a Krisztus feje felett megcsendül a rafaeli akkord: a szent Czeccilia ismét tükörképben, a nyakizmoknak ugyanaz az elhajlása, ugyanaz a ruhakivágás, ugyanaz a látnoki szemforgatás, talán itten még egy fokkal megatottabb, barokkabb; átmenet Perugino és Reni között. A szent Czeccilia kép különben még az övező alakok elhelyezésében is megnyilatkozik. Egyik-másik angyal arczában viszontlátni véljük a Farnesina Psychéjét, vagy a Sposalizio asszonyait. A mi azonban új és egyéni ennek az ügyes kompilátornak a kezében, az a fáklyákkal való világítási hatásoknak a kezelése. Persze a fáklyalángoknak mi kevés közük van a testek lágy árnyékolásához; de a mint a sötét háttérben megvillannak, ezt ügyes, bár színpadias elrendezésnek kell neveznünk.

Rafael nevének fénye részben a Zuccarókra is rászállott az ő korukban, s Vasarival együtt — ma már talán érthetetlen módon — bőven kivették részüket az általános kedveltségből. Erre vall, hogy csak Taddeo műveiről mintegy ötvenféle metszet készült. Képünket a rheimsi sírbatételt J. Raymond metszette s megjelent a Crozat-féle metszetmunkában (n. folio). Alighanem e metszetet kell közvetítő fokul tekintenünk az eredeti festmény és a N. Múzeum elefántcsont domborműve között. Ezáltal válik érthetővé — néhány rajzbeli eltérésen kívül — a domborműnek keményebb volta, a mely már a tárgy megszerzésénél okozta, hogy német földön készültnek tekintsük és ellentétben áll az elefántcsont-technika szokásos lágyágával. Ennek a metszetnek a rovására kell valószínűleg a hajnak szinte rokokó-szerű alakítását is írunk, a mely Zuccaro nyugodt stílusának ellent mond. Ilyen rajszerű közvetítésnek kell egyáltalán a körvonalak túlzott kiélesítését is betudnunk, a mi kivált a mellbimbók és a ruharánczok kemény faragásában szinte visszatetszően tűnik fel. Egyáltalán, kivált az eredeti festmény szemmeltartásával venni különösen észre a

2. TADDEO ZUCCARO : KRISZTUS SIRATÁSA.
(Galleria Borghese, 398.)

háttér, s az alakok ahhoz való átmenetének hiányát. S talán legszembetűnőbb az arczkifejezések különbözősége: a mi Zuccaro képén majdnem klasszikusnak nevezhető nyugalom — pillanatnyi megállás, — az itt a táblán édeskés finomkodás, ha nem épen az az egyéb művészi körből ismert archaikus mosoly.

S a míg a középső csoporton legalább a körvonal azonosságára tekintett a művész, a két angyalcsoportnál már erre sem fektetett súlyt; a négy angyal oda van állítva a középső csoporthoz, de úgy, mintha mi közük se volna az ábrázolt eseményhez.

Ennek daczára is a N. Múzeum ezzel az elefántcsonttáblával — előzményeinél fogva — érdekes műtörténeti darabbal gyarapodott.

Supka Géza.

SOPRONI ÖTVÖSÖK HIVATALOS JEGYE.

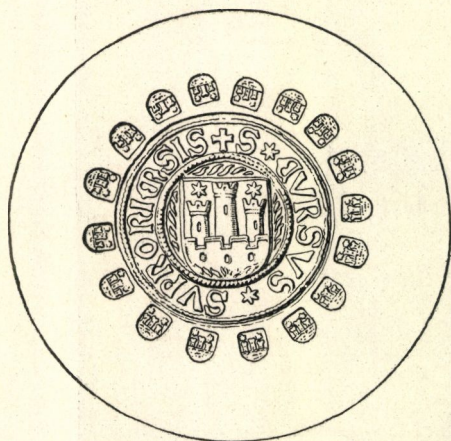
A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára a múlt évben szerezte meg a soproni ötvösczéhnek Sopron városa által kiadott szabadalmi levelét. E szabadalmi levél függő pecsétjén olyan különös jelenséget észleltem, a mely miatt érdemes e pecséttel külön és behatóan is foglalkoznunk.

A pecsét közepét a városnak XV. századi jellegű, 29 mm. átmérőjű, kör alakú pecsétje foglalja el.

Körös szallagban, melynek belső vonala gyöngyözött, van a körirat: **S ★ QVRSVS ★ SVPRONENSIS**. A körbe foglalt címeres pajzs alsó zárása körszelvényű, a címer képe ormós fal és felette emelkedő három, szintén ormós, nyílt torony, a két szélső

alacsonyabb a középsőnél s ezek felett egy-egy hatágú csillag. E pecsét körül, elég szabályos körben a pecsét közepén látható címerrel azonos, 4,5 mm. magas s 4 mm. széles címer látható 17-szer megismétlődve, miként a pecsét mellékelt rajza mutatja. (1. ábra).

Első látásra azt hihetné az ember, hogy egy különös és szokatlan alakú városi címeres pecsétet lát. Behatóbb vizsgálat azonban arról győz meg, hogy a 17 kis címer nem tartozik hozzá az eredeti pecséthez, de csak utólag nyomták a lágy viaszba. E meggyőződésemet arra alapítom, hogy először is telje-

1. A soproni ötvösök czéh szabályain függő pecsét. Term. nagys.

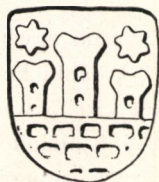
sen szokatlan a városi pecséteknél ez alak és semmi értelme sem lehetne a városi címer ilyen ismétlésének; másodszor, hogy ha a kis címerek a pecsétnyomóba bele lettek volna vésve, úgy egyrészt egy közös határvonallal kellene bekerítve lenniök (a rajz határvonala csupán a függő pecsét fatokjának peremét ábrázolja); másrészt lehetetlen volna, hogy a középső pecsét igen ügyes kezű tervezője és vésője a kis címerek elhelyezésében olyan szabálytalanságokat engedett volna meg magának, a milyenek ha nem is erősen, de mégis határozottan észlelhetők a kis címerek tengelyeinek elhelyezésénél, míg viszont a kis címerek alakjában nincs annyi eltérés, a mennyi még egy

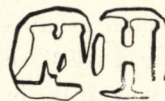
kitűnő vésnöknel is szükségkép észlelhető volna, ha e címereknek vésését s s nemcsak benyomását kellett volna 17-szer ismételni; az is valószínűtlen, hogyha a kis címerek a kör köré *vésve* lettek volna, a vésnök épen a minden beosztást lehetetlenné tevő 17-es számot választotta volna. Végül pedig s ez a legdöntőbb bizonyíték, a pecsétek alsó szintjei nincsenek egy síkban. A középső pecsét mélyebben nyomult a viaszba, mint a kis címerek, a melyeknek alapjai észrevehetőleg el is hajlanak egymástól. Vagyis a pecsétnyomó felületének vésetlen részei nem fekehtnének egy síkban, a mi feltétlenül szükséges volna, ha a pecsét, úgy a mint most látjuk, ugyanegy pecsétnyomóval üttetett volna be.

El kell tehát fogadnunk, hogy a kis címereket utólag mélyítették a viaszba.

Mi a pecsét különleges alakjának a magyarázata? Igen egyszerű és kézenfekvő, s a kis címerek méretei adják meg. *Városi címereket ilyen kis alakban csak az ötvösczéhek szoktak hitelesítő jegyek gyanánt vésetni.*

2. A középső pecsét körül sorakozó címeres jegyek ötszörös nagyságban.

3. Soproni ötvösjegyek a XVIII. század első feléből ötszörös nagyításban.

Ezt a szabadalmi levelet az ötvösczéhnek adta a város. Valószínűleg ugyanaz az egyén őrizte, a ki a czéh hitelesítő jegyét is s a függő pecsét viaszfelületének aránylag kis részét betöltő városi pecsét körül szabadon maradt gyűrűt ez cifrázta ki a hitelesítő jegy benyomataival, az ötvösjegyek isméje szempontjából érdekes adatot szolgáltatott a soproni hitelesítő jegy régi, sőt valószínűleg legrégibb változatának megállapításához.

Ez a művelet ugyanis, t. i. a hitelesítő jegynek a pecsétbe való bevérese, történhetett bármikor 1612 után s ezek főnnállásáig ha a hitelesítő bélyegző s a szabadalomlevél egy kézen voltak. Kevesebb határozottsággal tételezem föl, hogy e művelet még a XVII. században, sőt akár mindjárt akkor is történhetett, a mikor a soproni hitelesítő jegy bélyegzőjét az illető mester — nyilvánvalóan a szabadalomlevél pecsétjén látható címert véve mintául — ki véste. E feltevésem alapjául a következők szolgálnak.

Az itt megállapított, vagy ha úgy tetszik, feltételezett hitelesítő jegyet az ötvösczéh csak a XVII. században használhatta. Már maga a tiszta, félköríves pajzsalak a hitelesítőjegyek használatának korai szakaszára utal. Így pl. a pozsonyi ötvösjegyek között a félköríves pajzsalak csak a XVI. század végén volt használatban.* Nézzük továbbá a soproni hitelesítő jegy későbbi változa-

* L. A. É. 1911. 43. oldal.

taít. Ötvöstárgyakról még csupán a XVIII. század közepéig visszamenő soproni jegyeket volt alkalmam gyűjteni. A legrégebbi ilyen alakja a soproni hitelesítő-jegynek egy soproni magántulajdonból származó, díszes nyelű, a XVIII. század első feléből való ezüstkanálon fordult elő MH mesterjeggyel. (3. ábra).

A provenientia megállapításának hitelül felhozhatom, hogy a Nemzeti Múzeum levéltárának czéhírataiból nyert adat szerint a XVIII. század második negyedében Martinus Heydelberger mint czéhmester szerepelt a soproni ötvösczéhben.*

Valószínűnek kell mondanom, hogy az előbb említett s ez utóbbi hitelesítő jegy között még néhány átmeneti alaknak kellett használatban lennie. Általában úgy észleljük, hogy a korai hitelesítőjegyek szorosabban alkalmazkodnak a városi címerekhez, mint a későbbiek, a mi érthető is, mert az első bélyegzők vésésénél a városi címert, míg a későbbieknél csak a korábbi bélyegzővasat vagy annak lenyomatait használták minták gyanánt. Ezért gyakran látni a hitelesítő jegyeknél a címereknek a sokszori másolásból eredő teljes elfajulásait. Mint itt látjuk, a pecsétről vett hitelesítő jegy szorosan követi a város címert.

A XVIII. századi jegy pajzsának felső széle már nem egyenes, két beszökellése talán onnan eredt, hogy a mintául használt korábbi kopott jegyen a két csillag a felső szegélylyel egybeolvadt s így a két kisebb torony fölül a csillagok hiányzanak, holott a város címerében a csillagok állandóan használtattak. A vár falán kapunyílás is van, a mi a város régi címerén s az első jegyen hiányzott. Mindamellett a két jegy rokonvolta, különösen, ha más háromtornyos címerű városok hitelesítő jegyeivel vetjük egybe, kétségtelennek látszik, csupán a fejlődés, illetve elfajulásnak két nem közvetlenül egymást követő szakaszát tünteti fel. S így talán elfogadható ama feltevés, hogy e jegy használatát a szabadalmi levél kelte idejére azaz a XVII. század elejére teszem.

A Sopron környékén ez irányban végzendő kutatás remélhetőleg igazolni fogja feltevés, helyességét és talán a soproni ötvösségnek becsületet szerző ötvöstárgyon is elő fog még kerülni e jegy, a melynek lenyomatát ilyen különleges módon örökítették meg.

w. Kőszeghy Elemér.

* Miután pedig nem valószínű, hogy a csekély számú tagot számláló soproni czéhben még egy MH kezdőbetűs mester lett volna ugyanazon időben, legalább is annyi bizonyossággal, a mennyivel hazai szakirodalmunkban ötvöstárgyak mesterei a legtöbbször megállapítottak, föltesszük mi is, hogy e jegyet Heydelberger Márton mester használta, a kinek tehetőségéről természetesen ez egy, sablonos készítménye alapján még nem alkothatunk véleményt s a ki így, a míg csak nem kerül elő érdemesebb alkotása, nem szolgált még rá, hogy tanoncságának viszontagságai s a czéh kasszájába általa befizetett büntetéspénzek összegeinek érdekes változatossága iránt érdeklődjünk.

ÚJABB LELETEK A SZALACSKAI BARBÁR KELTA PÉNZVERŐ- ÉS ÖNTÖMŰHELY TERÜLETÉN.

A mult évi hosszan tartó ős és az enyhe tél alkalmat adott a szalacskai hegy fensíkján pusztulásnak induló szőlőterületek felújítására. Így a szoktnál nagyobb terület forgattatott fel, melynek természetes eredménye, hogy nagyobb számban kerültek elő kelta és római régiségek.

A szalacskai kelta telep érdekes képét adja a dunántuli romanizált kelta telepeknek, olyannyira elegyesen kerülnek elő a magasabb műveltségű rómaiak ipari termékei a jellegzetes kelta vasművekkel, mintha azok egyidőben kerültek volna a föld mélyébe. E körülmény arról győzi meg a kutatót, hogy a római műveltség nehezen tört utat a kelta őstelepeken, azon oknál fogva, hogy az őslakókat meghódoltságuk után is meghagyták szokásaikban, erőszakos kézzel nem feszélyezték életmódjukban, vallásukban, sőt még kezdetlegesebb iparukban sem.

A mult év őszen előkerült régiségek zömét római emlékek adják, kisebb számban fordultak elő a szalacskai kelta pénzverő és öntöműhelyhez tartozó ipari szerszámok, bronzékszerek és vaseszközök. A legutóbb előkerült római és kelta emlékek számra megközelítik a 200 darabot. Ezeket tekintettel a lelőköörülményekre és a tárgyak jellegzetes voltára, négy csoportra osztva mutatom be. Első csoportot adja a szalacskai római arany kincslelet, mely tíz darab becses aranyékszeren kívül nyolcz szem gyöngyöt, 21 féle III. századbeli ezüst római pénzt tartalmazott. A második csoportba sorozom a finom szemcs ésbögrében telt ezüst kincsleletet, mely öt sor finom művű ezüst sodronylánczot, ezüst fibulákat, karpereczeket, ezüst csüngőket és 11 féle III. századbeli ezüstpénzt adott. A harmadik csoportot azok a római emlékek alkotják, melyek a két kincslelet területén, szórványosan azokkal egyidőben kerültek felszínre. Ezek között fordult elő a lelet legérdekesebb darabja, a Thrák vallásbéli emlék, a lovas alakokkal díszített domborműves ólomkorong. Az utolsó csoportot a pénzverő- és öntöműhelyhez tartozó keltaemlékek adják.

Az arany kincslelet finom mázas fekete bögrében volt, ez azonban apró darabokra törött a földmunkások ásója alatt. Az arany ékszerek legkiválóbb darabja az épségben előkerült 33 aranytagból álló nyakék (I. tábla, 1. ábra).

A 35 cméter hosszú arany nyakék 31 egymáshoz hasonló préselt aranylemez tagja aransodronynyal összefűzött lánczot alkot. Egyik végén tömör aranyöntésű kapocscsal, másik végén hasonló kapocslyukkal ellátva. A láncz hossza bőségesen kiadja egy női nyak kerületét. Az egymáshoz rótt aranylemez tagok mindegyike stylizált és farkukkal egymáshoz fordított madár alak (rucza vagy hattyú) domborképét mutatja. Az aranyláncz alkotása kétségtelenül fejlettebb ötvösiparról tanuskodik. Egyben az arany nyakláncz tiszta képet nyújt annak készítési módjáról is. Az egyes aranylemez darabok sarkainál félköralakban lekerített téglalakot mutatnak, melyek kikerekítése szabadkézzel erre alkalmas ollóval történhetett. Erre vall az aranylemezek egymáshoz nagyjá-

ban ugyan hasonló alakja, de a körvágások szabálytalan volta. Az aranylemezkékre a kettős madár alakot mutató domborképet verőtővel készítették. A művelethez két verőtő kellett, egyiken a madáralakok domború, másikon a homorú képe volt bevésve. A két verőtő közé fektetett vékony arany lapocska hideg állapotban egykalapacs ütéssel elkészülhetett. A pillangószerű aranylemez nyaklánczot két aranyöntésű dombordíztetésű stylizált tag zárja be, melynek egyike gömböcskével díszített horogalakú kapocsban, a másik köralakra hajlított kapocstartóban végződik. Magasabb ötvös iparról tanúskodik a nyakláncz arany pillangóinak elmés egymáshoz fűzése. A 9 mm. szélességű arany pillangók, összefűzésére szolgáló kettősszárú aransodrony, összehajlítva akként forrasztatott az arany pillangó belső sima felére, hogy egyik oldalán félköralakú fület kapott, melyre visszahajlott az aransodrony hosszabb kettős szára, az így nyert kettős fülre akasztatott a másik arany pillangó hasonló szára. Az aransodrony azon részét, mely a pillangóhoz forrasztatott, czélszerűség szempontjából laposra verette a római ötvös. A nyakláncznak eredetileg 32 pillangója volt, egyik pillangó, mely nyilván vékonyabb arany lemezből készült, érintéskor szétporladt. A nyakláncz súlya 25 gramm és ma is használható ép állapotban van.

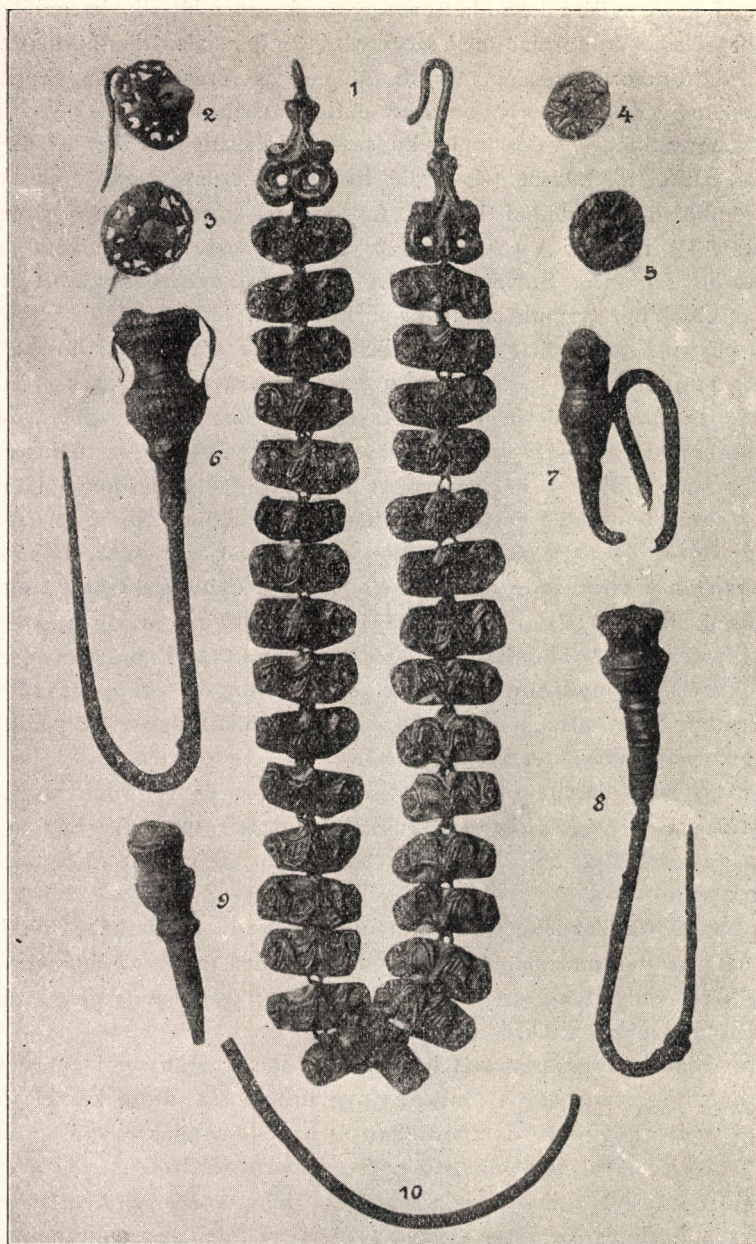
A római aranyelet másik ép két ékszere az arany függőpár (2-ik és 3-ik ábra).

A függőpár mindegyike három fő tagból áll.

A félgömbre homorított áttört művű aranykorong; a horog alakra hajlított függő kapocs és az aranyfüggő díszítésére szolgáló hatszögre lapított zöld üveghenger gyöngyszem. A függő korongja hat háromszögű tagra van osztva, minden tagban, csúcsával lefelé álló háromszög mellett egy-egy félköralakú kivágás látszik. A két függő korong, a mely egymáshoz teljesen hasonló, akként készült, hogy a lapos korongba, kecskeláb- és félholdalakú vésővel kivágta az aranyműves a csoportonként elhelyezett félhold és háromszögalakokat, a sima és puhafára fektetett aranylemez korongon és csak a kivágás után bronz homorító kalapács segélyével idomította fölgömbalakúra. A függő kapocs ráerősítése az áttört korongra magasabb ötvösiparról tanúskodik. A hegye felé vékonyuló horogszerű függő kapocs, vastag töve négyágú aranylemezre forrasztatott, mely négyágú csillag egyuttal tartalékaul szolgált az aranykorongnak, a mennyiben az négy helyen forrasztás segélyével a korong szegélyéhez erősítettett. E négyágú csillag két szembenálló nyújtványán nyert megerősítést az aranykorong felületére, aransodronyval felkötött mozgó zöldhengeres üveggyöngyszem. Az aranykorong átmérője 16 mm. A függőpár súlya 3½ gramm.

A most bemutatott díszesebb függőpáron kívül volt az aranyeletnek másik egyszerűbb aranykorongos függőpárja is, épen úgy mint napjainkban is minden előkelőbb asszony díszesebb ékszerek mellett közhasználatra kevésbé értékes ékszereket is tart. Ilyen czélt szolgált a másik aranykorongos függőpár (4-ik, 5-ik ábra). A függő két tagból áll: 15 mm. átmérőjű aranykorongból és a hátsólap közepére forrasztott, horogalakú aransodrony kapocsból. A korong felületén hatágú csillag domborképe látszik, mely ép úgy verőtővel

I. TÁBLA. SZALACSKAI RÓMAI ARANYÉKSZEREK KR. U. III. SZÁZADBÓL.

készült, mint a nyakláncz domborképes aranylemezpillangói. A függőpár súlya $1\frac{1}{2}$ gramm.

A lelethez tartozik négy nagyobb aranylemezfejű díszes ezüstszerű tű. (6., 7., 8., 9-ik ábra). Legépebb és legdíszesebb a 6-os számú éktű (6-ik ábra). Az éktű aranylemez feje öblös szájú amphora alakot mutat, két oldalán S alakra hajlított aranylemez fülekkel, melyek egyike hiányos. Az amphora

alakú tűfej felső nyílása körül kétsoros gyöngykoszorú látszik, hasonló gyöngy-sor köríti az alsó domorulat felső szegélyét is, míg az alsó domborulatot sűrűn egymás mellé rakott gerezdek díszítik. A gerezdsorozat és gyöngykoszorú közötti sima mélyedésben apró pontozott ékítés látszik.

Az arany tűfej, — valószínűleg kupos — felső arany borítólapja hiányzik. Az aranylemez tűfej folytatását vége felé hegyesülő ezüst tűszár adja. A tűszár tömör gömbölyű ezüstrúdból készült. Az aranyfej hossza 34 mm. Domborulatának átmérője 16 mm. A tűszár hossza 11 cm., mely horog alakra összegörbülve került felszínre. Súlya 11 gr. A 7., 8., 9. ábrán bemutatott aranyfejű hajtűk az előbbihez hasonló alakúak, de kisebbek.

A három közül legnagyobb a 8-ik számú. Az arany tűfej hossza 30 mm. Átmérője 12 mm. A tűszár hossza 9 cm. Súlya 7 gramm. A 9-ik számú tű arany feje 33 mm. Átmérője 9 mm. Az ezüst tű hossza 9 cm. Súlya 6 gramm. A 7-ik számú tű aranyfeje 30 mm. Átmérője 7 mm. Az ezüst tű hossza 7 cm. Súlya 5 gramm. Mind a négy aranytű ugyanazon ötvösműhelyből került ki.

Az arany lemezfej trébelés útján készült, de a díszítést, mint azt a gyöngyös szegélyzet és az egyenletes gerezdezés mutatja, verőtével készítették. Nincs azonban kizárva azon feltevés sem, hogy a könnyen nyúló aranylemez rászoritották hasonló alakú és díszítésű bronz tűfejre és így nyerte alakját. Az arany lemezfej egész hosszában össze lett forrasztva. E művelettel előkészített tűfej szélesebb nyílásán át belehelyezett korongos fejű ezüst tűszár bele illett az arany tűfej alsó hengeres köpüjébe. A tű korongos feje pedig a köpü feletti dudorodványban nyert elhelyezést.

Az így beleszorított tű az által nyert tartós és végleges megerősítést, hogy a tűfej belső ürege gipszszerű anyaggal lett teleöntve. A gipsz-öntés meg azon czélt is szolgálta, hogy a vékony aranylemezről készült tűfejet megvédte a behorpadástól.

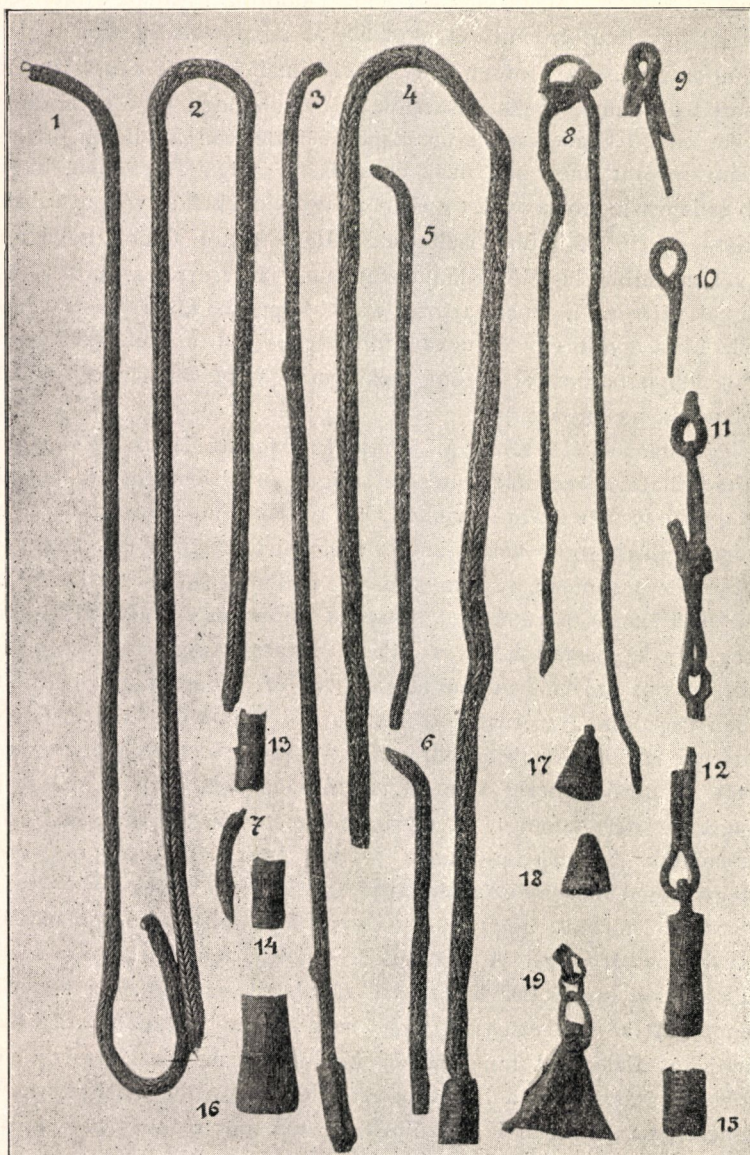
Az aranytűk rendeltetését, miután azok nem sírleletként kerültek felszínre, határozottan megállapítani nem lehet, minden valószínűség szerint öltöny összetűzésére szolgáltak, nincs azonban kizárva, hogy mint díszes tűk a haj ékesítésére is szolgálhattak.

Az aranyékszerek sorozatát igen díszes tömör arany női gyűrű zárja be (a ábra). A 19 gramm súlyú tömör aranygyűrű öntés útján készült és mindkét szegélyzetén végigfutó domború díszítés a növényindák hajlásait utánozza, magasabb rajztudással való elhelyezés és csoportosításban. A gyűrű egyenlőtlen oldalú hatszöget mutató sima mezőjén, három erősen bemélyített betű látszik és minden valószínűség szerint az egykori tulajdonos nevének első szótagja. Ha a talán helyszűke miatt rosszul rajzolt és vésett harmadik betű-t jelentene, úgy a három betű VET, a rómaiaknál gyakori és hasonló rövidítésben sokszor használt «Veturia» női nevet is jelenthetne.

E feltevés mellett szól, hogy a vésett betűk a gyűrű magas színvonalon álló művészi kivitelével szemben később belevéssett, kevésbé rajzolni tudó kontrár munkája. Másrészt a tömör aranygyűrű, mely a rajzban nagyobbítva van, ráillik egy közepes női ujra, így feltétlen női gyűrű lehetett, annál is inkább, mert női aranyékszerekkel került felszínre.

Az ékszerek arany minősége megfelel a mai legfinomabb 22 karátos aranyanak. Az ékszersorozat Kr. utáni III. századból való, mint azt az ékszerekkel együtt lelt ezüst denárok is megerősítik, melyek Gordianus Piustól Gallie-

II. TÁBLA. SZALACSKAI RÓMAI EZÜSTLÁNCZOK ÉS CSÜNGŐK KR. U. III. SZÁZADBÓL.

nus és Salonináig terjednek. Így minden valószínűség szerint a III. század második felében került a földbe az itt bemutatott római arany kincslet.

A lelet közvetlen szomszédságában másik hasonló korból eredő ezüst kincslet is került felszínre. A kincslet öt sor lánczot, két ezüst fibulát,

két ezüst sodronykarperesztet, a lánczokhoz tartozó díszes ezüst vereteket, kapcsokat és ékszertöredékeket, színes gyöngyöket és III. századbeli ezüst denárokat tartalmazott. A kincslelet épen előkerült korongon készült öblös bögrébe volt elrejtve. A bögre finom szemcsés iszapolt agyagból való téglaszínű sárgás vörös mázzal ellátva. Magassága 12 cm. Dudorodványának átmérője 11 cm. A kincslelet figyelmet érdemel és okot ad az azzal való bővebb foglalkozásra ipari szempontból is. Különösen érdekes a római lelet öt ezüst lánczsora. Ha azokat sorjába egymás mellé fektetjük, a szemlélőnek rögtön feltűnik, habár mindegyike önálló kapocscsal, ezüst kapocsvetettel van is ellátva, mégis egybe tartozó lánczosorozat, mely női nyak ékesítésére szolgált olyképen, hogy a leghosszabb és legvastagabb a nyak tövében, a legrövidebbek és vékonyabbak a nyak vékonyulása szerint följebb viseltettek. Míg a kettős finom művű csüngővel ellátott vékony láncz legfelül alkaluaztatott. A lánczsorok 4, 3, $2\frac{1}{2}$, 2, 1 mm. vastagságnak. Hossza a hozzátartozó ezüst kapcson kívül 36—28 cm. között váltakozik. Mindegyike egy és ugyanazon négyes sodronyfonással készült. Csak a fonáshoz felhasznált ezüstsodrony vékonyabb vagy vastagabb voltától váltakozik a lánczok vastagsága is.

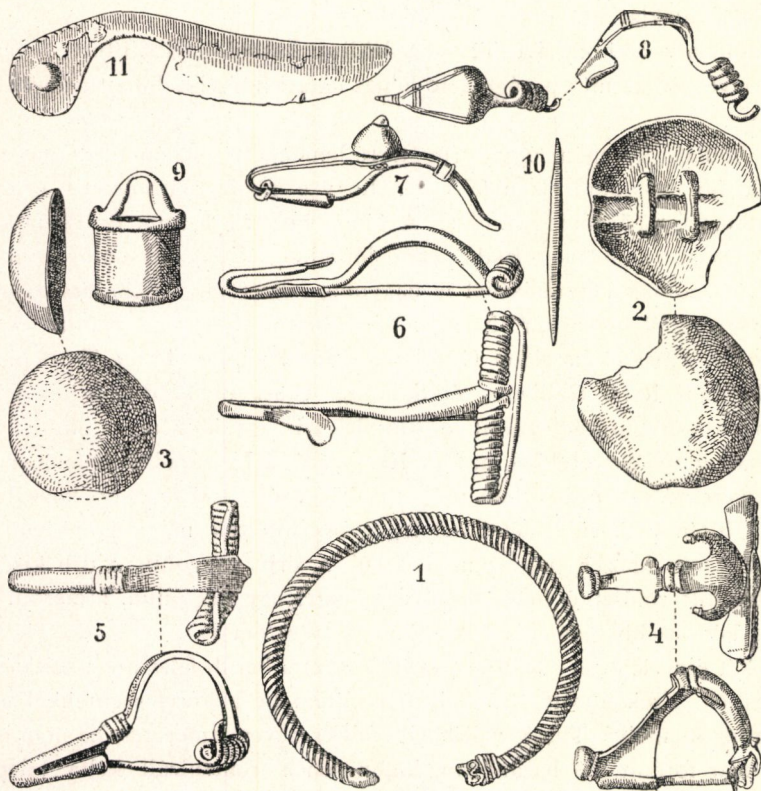
A legvastagabb (II. tábla, 4. ábra) ezüst fonatú láncz teljesen ép, egyik végén rajta látható a csat felerősítésére szolgáló ezüst lemezveret, mely hengeralakú és gyűrűszerűen egymás mellé rótt rovátkákkal van díszítve. A láncz másik végére illő hasonló veret szintén megvan a leletben (II. tábla, 15. ábra) és az előbbihez hasonlóan 12 mm. hosszú. E lemez hengerecskébe volt beszorítva a nyaklánczot összetartó ezüstkapocs csiros forgója (II. tábla, 11. ábra) melyek egyike kapocstartóként, a másik kapocshüvelyként szerepelt. A kapocs elmélen van ezüstsodronyból megalkotva és lapított vége rovátkolt nyakú kacsafejben végződik. Az ezüst csat hossza 45 mm. A római ezüstművesség szempontjából legérdekesebb a sodronyfonás művelete, melylyel készítője nemcsak tartós, tetszetős lánczot alkotott, de minden belső bélelés nélkül hengeralakúvá tette a sodronyfonást. A fonás műveletéhez tizenhat szál ezüst sodronyt használtak. Azt négy csoportra osztva, 4—4 szál külön összezsomóztattott. A négy csomó sodrony ezüstlemezgyűrűbe lett szorítva és forrasztva. A fonás művelete akként történt, hogy az első csomó két ezüst szála, a második csomó két szálával fonatott össze. A második csomóból fennmaradt két szál a harmadik csomó két szálával, a lánczfonat záradékát az első és a negyedik csomóból fennmaradt két-két ezüstszál fonadéka adta, mely által a láncz megkapta a mai hengeres alakját. A fonás végén kiálló 16 ezüst szál összezsomóztatott és az előbbi eljárás szerint a hengeres ezüst lemezgyűrűbe erősítettett. Hasonló fonású lánczok napjainkban is készülnek, de ma már a fonás nagy kézi ügyességet igénylő fáradságos munkáját gépekkel végzik.

A II. tábla 1—8. sz. a. bemutatott ezüst lánczok egymáshoz teljesen hasonlóak, eltérést csak azok különböző vastagsága adja. A lánczok súlya is az szerint váltakozik. A legvastagabb 25 gr., 16 gr., 13 gr., 12 gr., míg a legvékonyabb két kúp alakú csüngő díszítésével együtt 11 gr. súlyt nyom. A lánczok között eltérést csak azok végeire alkalmazott különböző díszítésű ezüst lemezveretek mutatnak. Legnagyobb ezek között a II. tábla 12—16. számú ezüstverete.

A 21 mm. hosszú ezüstveret közepén elhelyezett kettős körgyűrű két egyenlő mezőre osztja mindkét mezőt, nyolczas alakra görbített vonaldíszek töltik be. A 13. és 14. számú ezüstveretet négy négysoros gyöngyös kör szegélyzi. A nyolczasalakú diszítés mezőiben pontos diszítés látszik. A veret hossza 13 mm.

Lényegesebb eltérést csak a legvékonyabb sodronyfonású ezüst nyaklánc mutat (II. tábla 8. ábra). A nyaklánc két tagból áll, mely 10 mm. átmérőjű közepén elhelyezett ezüst karikával van összekötve. E karikán volt eredetileg a 17., 18. számú ezüst csüngő. A kúpalakú csüngőknek különös

III. TÁBLA. EZÜST- ÉS BRONZÉKSZEREK SZALACSKÁRÓL.

érdekességet az ad, hogy az ezüstműves azok felületén csalódásig hűen utánolta a nyaklánc sodrony fonatát, apró egymás mellett futó gyöngykörös diszítéssel.

A nyaklánczokkal együtt került elő két sodronyfonású ezüst karperecz. A karpereczek egyike megrongált állapotban került felszínre, a másik azonban teljesen ép (III. tábla, 1. ábra). Az ezüst sodronykarpereczet igen egyszerű és elmés művelettel készítette a római ezüstműves. Négy szál $\frac{1}{2}$ mm. vastagságú ezüst sodronyt összecsomózott. Közepébe helyezve az 1 mm. vastagságú bronz sodronyszálát. A bronzsodrony fölé sodorta a négy ezüstszálat, egyszerű csavarás segítségével. Az ezüst sodronyszálak közepén elhelyezett, vastagabb

bronzsodronynak kettős célja volt. Először mert biztos tartalékául szolgált a rúgószerűen összezsavart ezüst sodronyszálaknak, másrészt a kétségtelenül becsebbebb ezüst ékszer súlyértékét emelte a jóval olcsóbb bronzrudacska oly módon való elhelyezésével, hogy az észrevehető nem volt. Az ezüst karperecz egy mással közel szemben álló egyik vége kígyófej alakot mutat.

A karperecz vastagsága 5 mm. Átmérője 65 mm. Súly 18 gramm.

Az ezüst kincslelet teljes ép fibulája (III. tábla, 4. ábra) két tagból áll. A fibulaív és nyereg öntés útján készült, annak gyűrűalakú pántjába van beszorítva a fibularugó és annak folytatását képező fibulatű. A fibula a La Tène-fibulák alakját utánozza, díszesebb kivitelben.

A fibulaív a kora La Tène-fibulákhoz hasonló felhajlított finomművű gombban végződik, míg a rúgótartó lemez feletti ívrészlet horgonyalakban képződik ki.

A fibulaív közepén, úgy a rúgótartó lemez két oldalán forrasztás nyomai látszanak, így valószínű azon feltevés, hogy e fibula háromsoros ezüstitálcával volt egykor párjához csatolva. A fibula hossza 38 mm. Súly 15 gramm. A másik ezüst fibula, mely alakra az előbbihez teljesen hasonló, de nagyságban, súlyban annak kétszeresénél is nagyobb, kétrétűen összehajlítva van. Nyilván súlyértékénél fogva kerülhetett a kincsleletbe. Súly 42 gramm. A bemutatott római ezüst ékszerekkel Gordianus Pius Philppus Pater, Trebonius Gallus. Valerianus Pater Gallienus és Salonina ezüst denárjai kerültek felszínre, így minden valószínűség szerint e kincslelet is egy időben, az előbb bemutatott római arany ékszerekkel, azaz a Kr. utáni III. század 2-ik felében került rejtkehelyére. Volt e leletben még 13 drb ezüst sodrony és lemeztöredék, melyek szintén csak súlyértéküknél fogva becsültettek meg. Azonkívül 2 mm. átmérőjű átfúrt igaz gyöngyszemen kívül 2 drb nagyobb, 2 drb kisebb hat szögre lapított zöldszínű hengeres üvegyöngy, egy négy mm. átmérőjű gömbalakú és két kisebb hengeres kék színű gyöngyszem is.

A két kincslelettel egyidőben egész sorozata került felszínre a kelta és római régiségeknek. Ezek között első helyen emlitem be a lovas szentekkel díszített ólomkorongot, mely «Thrák vallásbeli emlék» néven ismeretes, ha nem is gyakran, de már fordult elő hazánkban, különösen a romanizált kelta telepeken.*

A domborműves ólomkorong (b ábra) szegélyzetét a kétsorosán körülcavarodó gyűrűs kígyó teste adja, melynek fejalakú dudorodása a korong felső ívhajlásának közepe felé van elhelyezve; közel szemben, mintegy 15 mm. távolságban a másik kígyófejjel.

A kevés művészi tudással rajzolt és mintázott dombormű két főalakját, a jobbról balra és balról jobbra haladó, egymással közel szemben elhelyezett lovas alak (lovas szent) adja. E két főalak körül csoportosulnak jobbra-balra, alul-felül a részben valláskegyeleti tárgyak, úgy symbolikus jelentőségű dolgok, állati és emberi alakok. A jobboldali lovas fején phrygiai hegyes süveg látszik, testét ujjas zubbony borítja, a lovas lába alatt hason fekvő nőalak terül el. A balfelől lovas alak az előbbihez közel hasonló, csak jobbában

* Vsd. ö. Budapest Régiségei 1904. 5. l. 1. ábra.

lándzsát, vagy hosszabb farudat tart, melynek végét a ló első lábai felé nyújtja. A jobbra menő lovas mögött karcsú nyakú amphora felett háromlábú asztalka látszik. A bal lovas mögött oszlopos mécs körvonalai vehetők ki.

Az alsó mezőn kezdetlegesen ábrázolt három ágú fatörzs van, melyről hátsó lábainál felakasztott állatalak csüng le. Ezzel foglalkozik az előtte álló emberalak, mely balról jobb felé néz. Az emberalak lábainál balra egysorban álló három gyűrűalak látszik, mely felett jobbfelé menő oroszlán van mintázva. Az oroszlánnal szemben a fa melletti jobb mezőben állati alak megy jobbról balfelé.

THRÁK VALLÁSÚ ÓLOMKORONG. $\frac{1}{2}$ n.

A felső mező közepén kisebb női alak, elmosódott és a rozsdától erősen megrongált, körvonalaait látjuk. A nőalaktól balra a félholdas hajékú Luna képe, jobbról a sugár koronás napisten mellképe szokott elhelyezve lenni, mely azonban e domborműn alig kivehető.

A Sol mögött csiga vagy kosfej kezdetleges rajza, míg Luna mögött a reggelt üdvözlő nagy taréjú bodrosfarkú kakas ügyesen rajzolt és mintázott alakját láthatjuk. A kakas alatt úszó halat látunk kinyitott úszószárnyakkal.

A domborműves ólmokorong átmérője 80 cm. Súlya 65 gr. «Thrak vallásbéli emlékek Aquincumból» címmel Hampel József kimerítő munkát írt a domborműves ólmokorongokról 1904-ben, mely felöleli a magyar földön lelt hasonló jellegű emlékeket. Ezek közül a szalacscaihoz legközelebb áll, sőt majdnem teljesen hasonló az aquincumi domborműves ólmokorong.* Közel

* Hampel: «Thrak vallásbéli emlékek» Aquincumból. 5. oldal 1-ső ábra.

hasonló a sisiai leletből a zágrábi múzeumban van elhelyezve, melynél a leglényegesebb különbözetet az adja, hogy a két lovas alak között álló női istenség alakját látjuk s nagyon indokolt Hampel feltevése, hogy az aquincumi, úgy a most lelt szalacscai korongról a rajzoló ügyetlenségéből, ki aránytalanul hosszúra nyújtotta a lovas alakok lovainak testét, helyszűke miatt szorult ki a női istenség.

Ha összehasonlító tanulmány tárgyává tesszük a siciai és a szalacscai domborműves ólomkorongokat, egyéb lényeges eltéréseket is észlelhetünk. A siciai ólomkorongon jobbról van a Luna, balról a Sol mellképe, míg a szalacskeinál az elhelyezés megfordított. Úgyszintén a szalacscai jobb mezőben levő lovas mögött álló amphorát a siciai korongon féllábbal magaslaton álló kinyújtott karú, talán a Lunát imádó alak pótolja. A bal felső mező szegélyzeténél a siciai korongról hiányzik a hajnalt hirdető kakas; helyét az a bizonyos három gyűrű foglalja el, melyek a szalacscai korong bal alsó mezőjében a jobbfelé ügető oroszlán lábai alatt vannak.

Mindezen változatok azon meggyőződésre vezetnek a kutatót, hogy a thrak-kabir vallásnak megvoltak a bizonyos symbolikus alakjai, de azok csoportosítása a domborművet készítő művész egyéni ízlésétől vagy a megrendelő óhajától függött.

Szinte csodálatos, hogy Szalacsán, hol százával kerültek elő a római emlékekkel elegyes kelta leletek és mint azt a feltárt kelta pénzverő- és öntőműhely is bizonyítja, hogy Szalacska volt a dunántúli keltaság egyik főfészke, hogy most találkozom első ízben thrak vallási emlékekkel, pedig feltehető, hogy a dunántúli keltaság előtt, mint az elismert lovas nemzet előtt, rokonszenvesebb volt a Mithras-kultusznál a lovas istenségeket befogadó és tisztelő thrak-kabir vallás, mely kétségtelenül könnyen talált hívókra az állattenyésztéssel foglalkozó lovat szerető kelták között; kik meghódoltságuk után is bizonyos vallásszabadságban éltek.

A domborműves ólomkorongok egykori rendeltetését nehéz megfejtani. Kétségen kívül áll azon feltevés, hogy valláskegyeleti tárgyak voltak, esetleg a hívők a thrak vallás jelképeként hordták magukkal. Ha ez a feltevés jogosult, úgy miután a korongon felvarrásra alkalmas lyukak nincsenek, így azt esetleg övükbe rejtve hordhatták. Nincs azonban kizárva, hogy valamely, a thrak vallás gyakorlása közben használt edényke fedőlemezét alkotta, hasonló vallási célt szolgálva, mint napjainkban például a kehelyfedő. Ezen feltevést azonban némiképen ellensúlyozza az, hogy a domborműves ólomlemezek nem csak köralakú mintában, de négyszög alakban is fordulnak elő.

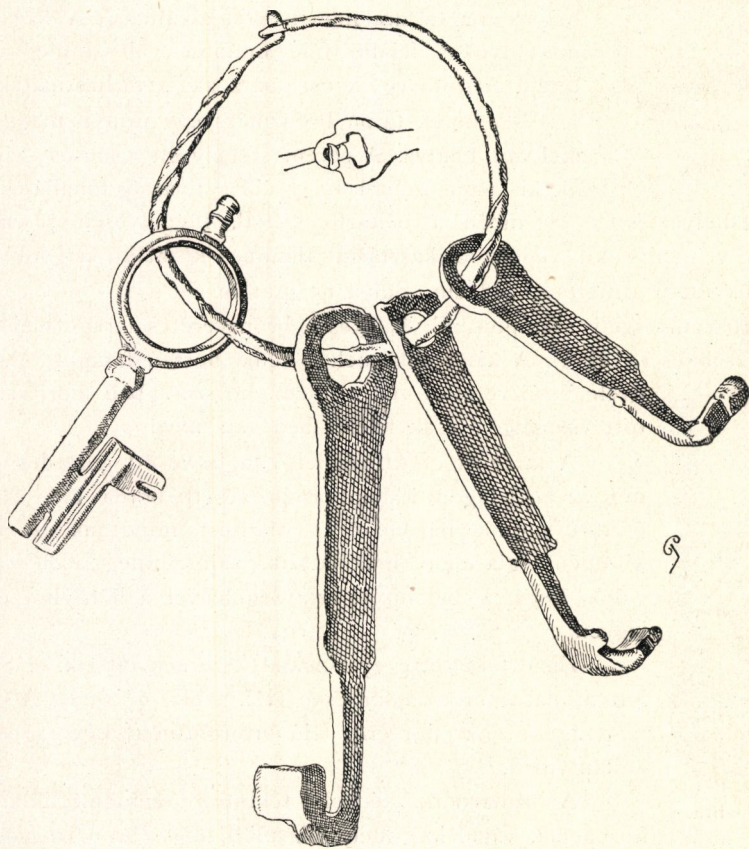
A római leletek érdekesebb darabja a szalacscai kulcsfüzér. Érdekes azon szempontból, mert a kulcsfüzér az egybe tartozó kulcsok példányait a maga eredetiségében összefűzve mutatja be úgy, a hogyan a kulcstartó szolga vagy a ház ura, vagy asszonya azt használta. A kulcscsomag egyuttal valamely kisebb római családi ház képét is elénk rajzolja, mely négy fontosabb zár alatt tartott helyiségből állhatott. A legnagyobb kulcs valószínűleg az oszlopos Atrium kulcsa lehetett. A finom művű bronzkulcs, a belső hely (peristylum) mesterseges zárjának kulcsa, a hol a család értékesebb házi berendezéseinek kívül pén-

zes ládáját, egyéb értéktárgyait tartotta. A másik két kisebb és egyszerűbb vaskulcs, az éléstár és egyéb mellék helyiségek zárjait nyithatta.

A kulcsok (c. ábra) vasból készült sodrott szárú kulcstartó karikán függenek, mely egyik végén kapocsszerű kihajlással bír, másik végén kapocstartó lyukban végződik.

A karika átmérője 8 cm. Azaz megfelel a belső bősége azon célnak, hogy az az összefogott marokban hordozható volt.

c) ábra.

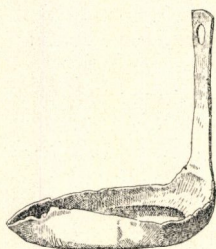
RÓMAI KULCSFÜZÉR SZALACSKÁRÓL.

A karikán csüngő három vaskulcs a római kulcsok rendes typusa. A legnagyobbik 12 cm. hosszú lapított vasból készült, egyik végén felfűzésre alkalmas nagyobb kör alakú lyukkal és lapja felé visszahajló zárkulcstollal ellátva, mely téglalakot mutat. A másik 10 cm. hosszú hasonló alakú, kulcstolla félkör alakban hajlik, melynek három kiálló melléktolla van, azon célból, hogy a zár idegen kulccsal könnyen felnyitható ne legyen. A legkisebbik 7 cm. hosszú, lapított téglalakú kulcstollal. A kulcscsomóból első tekintetre kiválik a mai kulcsok alakjához hasonló finom művű bronzkulcs, melynél a kulcstoll, körülményesebb derékszög alakú kihajlason látható bevágással megközelíti a

napjainkban használt Wertheim-zárók kulcsát. A 25 mm. lyukbőségű karikáján toronyalakú háromgombos diszítés nyúlik ki. A kulcs hossza 9 cm.

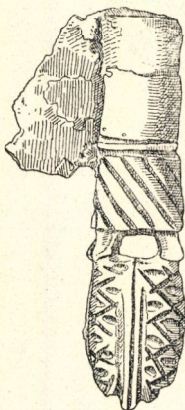
A római háztartásban nagy szerepet játszott az olajméc (d. ábra), épen úgy mint ezelőtt félszázad évvel, midőn még a petróleum, gáz és a villany ismeretlen volt, mint világítószer. A mericze alakú fogantályos bronzméc ritkábban fordul elő (d. ábra) hazai római emlékeink között, mert általánosságban a zárt tetejű agyagmécsek voltak használatban. A nyitott olajméc zárt belső helyek világítására nem is volt alkalmas. A szalacska is, mint lyukas felálló füle mutatja, valószínűleg a nyitott tetejű Atrium egyik oszlopára akasztva használták.

d) ábra.

A kerek talpú bronzméc egy ujjnyi magas peremmel van ellátva. A perem szegélyezete csúcsos szájban hajlik ki, azon célból, hogy abba a vastag fonallá összesodort kőz elhelyeztessék. Szemben a bétartó szájjal, függélyesen 7 cm. magas fogantély nyúlik ki, végén felakasztásra alkalmas köralakú nagyobb lyukkal. A kerek mécs átmérője 6×8 cm. Súlya 65 gramm.

Iparművészeti szempontból érdekes a bronzveretes faragott elefántcsont nyelű zsebkés (e. ábra). A kis zsebkésnek 8 cm. hosszú faragott elefántcsont nyele bronzverettel van $2\frac{1}{2}$ cm. hosszúságban borítva. Behajlított vaspengéje csak felerészben van meg.

e) ábra.

A faragott csontnyél felső tagja vésett gerezdes díszítésű, míg az alsó tagon kidomborodó vésett borda által két részre osztott mezők háromszöges díszítést mutatnak. A csontnyél közepén téglalakú lyuk látszik, valószínűleg azon célból szolgálva, hogy a befűzött szíj segélyével a bőrvőhöz erősíthető legyen.

Első tekintetre gyermekjátékszernek látszik a Szalacsán lelt miniatur bronz vödöröske (III. tábla, 9. ábra). A gyűszűnyi nagyságú bronzvödör erős falú bronzöntvény egy tagból készült kallantyúval.

A bronzvödöröskén első tekintetre szembe ötlék a kallantyú közepének vájadéka, mely elárulja, hogy bronzlánczon csüngő függő edényke volt, oly edényke, melynek kallantyúja folytonos mozgás következtében vásott meg. Az edényke oldalán kis háromszögalakú lyuk látszik, mely elárulja a bronz edényke használati célját. Ha körültekintünk, látunk lábbal vagy kézzel hajtható kezdetleges gépeket, p. o. az utcai köszörűst, kinek lábbal hajtott gépe folytonos rezgésbe van, így a köszörülő korong felett csüngő edénykéből, melynek oldalán hasonló lyuk van, egy-egy csepp víz hullik a köré, úgy hogy az időközönként ráhullott cseppek azt állandóan nedvességben tartják. Más kisebb kézi erővel hajtott házi gépeken hasonló szerkezetű kisebb olajozó vödöröskét láthattunk, a vödöröskében olajjal telített vattaszerű anyag volt, melyből a vödöröske oldal-lyukján a folytonos rázás következtében időközönként a gyorsan forgó tengelyre vagy kerékre egy-egy csepp olaj hullott. Ilyen kezdetleges házigép kiegészítő részét képezte a rómaiaknál is a sza-

lacscai bronzvödör. A vödöröske magassága 16 mm. Szélessége 15 mm. Súlya 16 gramm.

A leletben két tömör ezüst ékszer is fordult elő. Egyik tömör súlyos ezüst női gyűrű, világoskék vésett kövel, mely két egymással szemben úszó halacskát ábrázol. A másik lapított ezüst rúdból alkotott tömör karperecz, közepén elhelyezett pár vonalas négyszögű díszítést mutat. A gyűrű súlya 11 gr. A karpereczé 26 gr.

Tűzön összeolvadt kék üvegtömb is került elő a többi római emlékekkel együtt, melybe belé olvadva egy kisebb bronz karikát látunk.

Végül emlitem, hogy most tavasszal a bemutatott arany ékszerek lelhelye körül, a legnagyobb arany hajtűhöz hasonló (I. tábla, 6. ábra) nagyságban még egy aranytűt leltek. A tűfej azonban nem amphora alakú, hanem dinnyeszerű gerezdes gombot mutat, melyet a közepén végig futó mélyedés két mezőre oszt. Hogy ezen aranylemeztűfej az előbbi arany ékszerekhez tartozott-e, azt a lelkörülmények nem igazolták.

A szalacscai leletek utolsó csoportját azon tárgyak adják, melyeket a pénzverő- és öntőműhely területén leltek.

Ezek között első sorban emlitem azon ipari szerszámokat, melyek a pénzverő- és öntőműhely több száz darabból álló felszerelését kiegészítik.

Érdekes és tanulságos ezek között a finom művű kis bronz trébelő kalapács. A kalapács négyszögű bronzrúdból készült középen téglalakú nyéllyel. A kalapács két vége le van gömbölyítve és korongokban végződik. A szalacscai kalapács-sorozatban ez új alakot mutat. Hossza 65 mm. Súlya 40 gramm. A kalapács alkalmas súlyánál fogva kisebb bronzedények trébelésére, vagy ezüst és bronzékszerek homorítására.

A vasszerszám-sorozat négy darabbal gyarapodott. Érdekes és új alak a köpös nagy háromszöges kés (f. ábra). A vaskés keskeny és csúcsba futó háromszög alak. Hosszú vékony négyszögű nyújtvánnyal, mely a nyél befogadására alkalmas köpüben végződik. A kés használati céljáról nehéz tiszta képet alkotni, egyetlen biztos feltevés csak az, hogy a kés olyan helyen használtatott, melyet emberi magasság el nem ért. E célra szolgált a köpü, melybe a célnak megfelelő rövidebb vagy hosszabb nyél alkalmaztatott. A vaskés egész hossza 29 cm. Szélessége a pengének $3\frac{1}{2}$ cm.

A kisebb tömör vasrúdból készült hornyalt vésők száma is egygyel gyarapodott. A most előkerült példány az eddigieknél rövidebb és mint tömör végén észlelhető kalapácsütések is mutatják, kő- vagy fatárgyak rovátkolására használták egykor. Hossza 7 cm. A vasból készült szobrász mintázófához hasonló véső-sorozat is szaporodott. E példány egyik vége 2 cm. széles lapos véső alakot mutat, míg másik vége csúcsba futó rajzoló vagy cizfrázó eszköz volt. Hossza 15 cm.

Legkisebb igényű egy vas díszítő szerszám, melynek egyik vége hegyes, másik tompa, megközelíti a római bronzstylusok nagyságát és alakját. Hossza $12\frac{1}{2}$ cm.

A szalacscai pénzverő- és öntőműhely leggyakoribb jelenségei a kések,

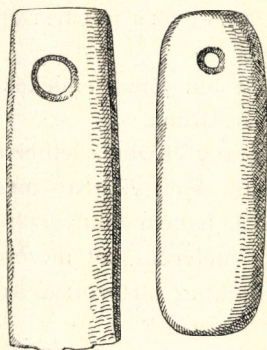

f) ábra.

vésők és egyéb szerszámok élesítésére szolgáló csiszolókövek (*g.* ábra). Ezek közül most is három darabot leltek.

A rajzban bemutatott két példány övön hordható lyukkal van ellátva. Az egyik teljes ép, téglalakú végei kerekre csiszolva. Felületén a használat nyomot hagyott. Hossza $6\frac{1}{2}$ cm. Szélessége 2 cm.

g.) ábra.

A másik lyukkal ellátott példány csonka, az alsó vége hiányos, sarkos téglalak. Hossza 7 cm. Szélessége 2 cm. A harmadik erősen kopott példány négyyszögletes rúd alakú. Hossza $5\frac{1}{2}$ cm. Szélessége $1\frac{1}{2}$ cm.

Még nyolcz kisebb igényű vastárgyat is leltek. A faoszlopok összerovására szolgáló három vaskapcsot, kerek élű vésőtöredéket, üsttartó lánczkarikával ellátott vas horogját. Ismeretlen rendeltetésű, mindkét végén kihegyesztett szűrő eszközt. Kisebb hajtott pengéjű vaskést, végül a bronzüst kallantyúját tartó keresztalakú vasfület.

Külön csoportot képeznek azok a bronztárgyak és ékszerek; melyek a pénzverő- és öntőműhely gyártmányainak tekinthetők. Ilyen a kis finom művű fényes zöld patinás bronz borotva. (III. tábla, 11. ábra). A bronzborotva hajlított pengéjű késalakot mutat és fogantélya egy tagból van kovácsolva. Kisebbitett alakja a bronz czölöpkéseknek (Phalbaummesser), de pengéje oly finom, hogy kiköszörülve ma is alkalmas lenne borotválásra. A kés nyélnyújtványát pontozott díszítés szegélyezi, közepén félgömb alakú nagyobb sima domborulat. A kés hossza 76 mm. Súlya 5 gramm.

Háztartási czélt szolgált a Szalacsán lelt nagyobb bronz-szűrőedény. A szűrőedény mintegy 10 cm. átmérőjű köralakot mutat, 2 cm. magas felhajtott szegélylyel. A bronzszűrőedény fenékrészen a központtól fokozatosan szélesbedő sugár alakban vannak a szűrőlyukacsok elhelyezve, míg a szegélyzeten a szegélyzettel párhuzamosan kétsorosan. A szűrőedény valószínűleg nyélre lehetett erősítve.

Az ékszerek sorozatában nagyszámú fibulatöredéken kívül négy épebb fibula is került felszínre. Azok között az egyszerűbb ívfibulák két változatával találkozunk. Az egyik teljes ép bronz ívfibula (III. tábla, 5. sz.) két tagból áll. A fibulaív és nyereg öntés útján készült. A fibula ív körgyűrűben végződik, az szolgál tartalékaul a hengeres fibula rúgónak, melynek nyújtványa adja a fibulatút. A fibula egyetlen díszítését a fibulaív és a nyereg sarkában elhelyezett, négy soros párhuzamos körös ékítés adja. Hasonló fibula az előző évi kutatásokból nagyobb számban került elő Szalacsán. Ismeretek teljesen hasonló a hallstatti sírokból is.* Érdekesebb a másik hiányos ívfibula, melynek fő idoma háromszöges növénylevél alakot mutat (III. tábla, 8. ábra) három csoportba elhelyezett vonaldíszítéssel. A fibula mind a három része egy tagból készült és kovácsolt kézimunka. A levélalakra kovácsolt fibulaív folytatását

* Sacken: Das Grabfeld von Hallstatt. XIV. t. 7. ábra.

képezi a sodrony spiralis rugó, melynek nyújtványa a fibulatű, belekapcsolódott a fibulanyeregbe. A fibula szokottnál kisebb alak, a fibulaív átmérője $2\frac{1}{2}$ cm.

A La Tène ízlésű fibulák két változatával találkozunk. A nagyobbik (III. tábla, 6. ábra) kora La Tène fibula, melynek nyeregnyújtványa vissza hajlik a fibulaív felé. A vastagabb fibulaív vékony egy tagból álló sodrony nyújtványából készült a hengeres csavaros rugó, mely a nyeregbe kapcsolható hegyes bronztűben végződik.

A fibula fényes zöld patinás. Egész hossza 6 cm. Súlya 11 gr. A kora La Tène ízlésű fibulák gyakori jelenségek a kelta telepeken. Szalacskaíven kívül nagyobb mennyiségben leltem Somlyón, Csabrendeken. Nem egyszer 3—4 soros bronzlánczczal összefűzve, csörgő lemezekkel ellátva páronként fordulnak elő, minőket a csabrendeki és a gyomai urna temetőből is ismerünk. Hiányosan került elő a közép La Tène-fibulák egyik érdekes darabja (III. tábla, 7. ábra).

A kovácsolás útján egytagból készült bronzfibula, rugó és tűrészlete hiányzik. A fibulaív és nyereg folytatását képező lapított bronznyújtvány visszahajlik a fibulaívre, és arra hárombordás bronzpánttal rá van erősítve, de nem végződik gombon, mint a késő La Tène ízlésű fibulák. Mégis mintha az itt bemutatott szalacskaíven fibula átmenetet képezne a közép és késő La Tène ízlésű fibulák között, a mennyiben a késő La Tène-fibulákon alkalmazott záró bronzgomb helyett itt akasztóval rá erősített kupos borostyángyöngyöt látunk. A borostyángyöngy nyilván a közép La Tène-kor végső éveiben fellépő ízlést, a bronzgomb hiányát pótolta e fibulán is. A fibula hossza 5 cm.

A szalacskaíven ékszerekhez tartozik három különböző alakú és nagyságú bronz pityke, melyek részben a bőrvék és egyéb szíjzajok díszítésére használtattak. Legnagyobb bronzpityke (III. tábla, 2. ábra). Öntés útján készült lapított félgömb alak. Belső homorú részén egymással párhuzamban álló kettős ívalakú csir van elhelyezve, azon át nyert a bronzpityke a bőrvön megerősítést. A nagyobb bronzpityke átmérője $3\frac{1}{2}$ cm. Lemezről van trébelve a másik kisebb bronzpityke (III. tábla, 3. ábra). A félgömb alakú pityke rendelkezése ismeretlen, mert hiányzik arról a felerősítésre szolgáló pityke csir vagy a csirt pótló, a pityke szegélyzetén alkalmazni szokott lyukacsok. A pityke átmérője 3 cm. Súlya 2 gramm. Az előbbinél kisebb, de alakra hasonló a 2. ábrán bemutatott bronzpitykéhez a harmadik szalacskaíven pityke. Elterést csak abban mutat, hogy belső homorú részén nem kettős, csak egyes ívalakú csirt látunk. Átmérője 17 mm. Csíros és átlukasztott bronzpitykék egész sorozatát ismerjük a csabrendeki kelta temetőből, úgy a somlyói sírokból.*

A kelta ékszerekhez sorozandók a háromszöges bronzlemezből készült finom művű csüngő díszítések (II. tábla, 19. ábra), melyek azonos célú szolgáltak, mint a pár évvel ezelőtt divatozó karpereczek és óralánczokon hordott különböző tárgyat, állatokat ábrázoló fém apróságok. A háromszöges lemez csörgőket különösen a hallstatti és a kora La Tène ízlésű fibulákon viselték, finom művű lánczra fűzve. A szalacskaíven háromszöges lemezcsüngők kétrétűen

* Arch. Közlemények: XXII. k. 61. old. XXIII. tábla.

összehajlítva domború pontozott díszítéssel vannak szegélyezve. Hasonló díszítés osztja kétrésze a háromszöges mező közepét is. A bronzcsüngők egyikén bronzkarikába fűzött négy kerek láncszem látszik. Hasonló lánczra fűzött csörgők sokaságát kerek háromszöges csillag alakú lemezekkel díszítve láthatunk a hallstatti östemető fibuláin,¹ úgy a Nemzeti Múzeumba levő csabrendeki kora La Tène ízlésű lánczos fibulapáron is.² A szalacscai háromszöges csörgők fényes zöld patinával vannak átvonva. Magasságuk 2 cm. Súlyuk egyenkint 2 gr.

Gyakoribb jelenségek a szalacscai kelta leletek között az ezüst- vagy bronzsodronyból készülő fűzőkarikák. A fűzőkarikák két változatban fordulnak elő. Vagy végeik egymásba akasztható kapocscsal vannak ellátva, más esetben közel szemben álló végeik kiszélesednek és henger alakra felsodorva vannak. Ilyen a most előkerült fényes zöld patinás példány is, a melyik négyszögletes bronzrúdból van karika alakra összehajlítva. A fűzőkarikáknak az őskorban azonos szerepe volt, mint napjainkban a kulcskarikának, azaz apró és könnyen elszóródható fémtárgyak összefűzésére, együtt tartására használtatott. Az őskorban leginkább a fémértéket képviselő különböző nagyságú ezüst és bronzkarikák összetartója gyanánt szerepelt.

Nagyobb fontossággal bírnak a szalacscai kelta pénzverő területén előkerülő pénzek. Ezúttal is két kisebb és két nagyobb fajta barbár pénzt leltek. A két kisebb egymáshoz közel hasonló példány. Átmérőjük 14 mm., súlyuk egyenkint 3 gr. Előlapján jobbra néző felborzolt hajú diademás férfifejet ábrázol, álla alatt ritka rövid szakállal. A férfifej gyöngykoszorúba van foglalta. Hátlapján balra menő lovas alak látszik kezdetleges ábrázolásban. E pénzek mint a kisebb barbár ezüst pénzek kaposmenti typusa ismeretesek. Mindkettő szalacscai veret, a mennyiben előlapja bele illik a szalacscai pénzverő tő, az Arch. Ért. XXVI. k. 5. számában 419. oldalon bemutatott pénzverők 3. számú korong alakú verő tövébe és hasonló az ott rajzban bemutatott 4. számú kisebb barbár kelta ezüst pénzhez. Közel hasonlót ismerünk a tolnamegyei, szintén kaposmenti leletből, gróf Dessewffy Miklós gyűjteményéből is.³

A most felszínre került pénzek nemcsak szalacscai gyártmányok, de mint azok kopott volta mutatja, ott forgalomban is voltak a kelta őstelepések között. A két nagyobb barbár kelta pénz, mindkettő kopott példány, bronzból valók, egyikén azonban az ezüstözés nyomait láthatjuk. Előlapján balra néző diademás felborzolt hajú férfifejet mutat, az arcból csak a szem és a száj szegélyzete látszik. Hátlapján, mely erősen kopott lovasnélküli, balra néző lófej és test látszik, lábak nélkül. Átmérőjük 22 mm. Súlyuk egyenkint 10 gr. Közel hasonlót már leltem Szalacsán és az Arch. Ért.-ben rajzban is be lett mutatva.⁴ A Szalacsán eddig lelt barbár kelta érmek, melyek egy része a három pár szalacscai verőtővel készült, már 12 darabra szaporodott.

¹ Sacken: Das Grabfeld von Hallstatt. XII., XIII., XIV. tábla.

² Arch. Közlemények: XXII. k. 26. oldal.

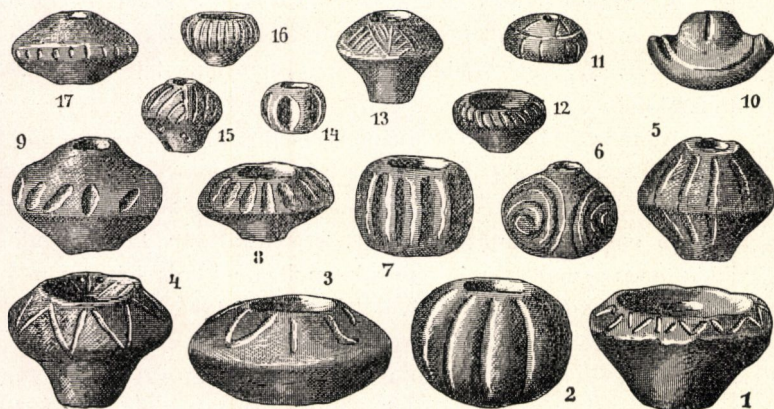
³ Gróf Dessewffy Miklós: «Barbár pénzek». (A Numizmatikai Közlöny melléklete. Budapest, 1910. IX. tábla, 50–51. ábra. Windischgrätz 2848. sz.)

⁴ Arch. Ért. XXVI. k. 5. sz. 420. old. 10. ábra.

A szalacscai kutatások alkalmával mindig százával kerülnek elő őskori agyagművek, kúpos hálósúlyok, agyagnehezékek, tűzkarikák. Különösen nagy számban találkozunk kisebb-nagyobb összetett és egykúpos agyagorsó-gombokkal, díszített agyaggyöngyökkel. Ezekből válogattam össze egy kisebb sorozatot, melyek változatos díszítésüknél fogva igényt tarthatnak szaktársaink érdeklődésére.

A szalacscai agyagművek között ez alkalommal először talákoztam kisebb méretű félhold alakú agyagtárggyal (IV. tábla, 10. ábra), mely most három példányban került elő. A tárgyak első tekintetre edényfüleknek látszanak, de ha figyelmesebben megvizsgáljuk, azok nem töredékek, hanem teljes egészet képező kis agyagművek. Rendeltetésük, ha azok nem gyermekjátékok voltak, ez ideig ismeretlen. Az agyagtárgy alsó része félholdat ábrázol, annak hajlásába van beillesztve a peremes kalaphoz hasonló alak, domborulatán bevágás-

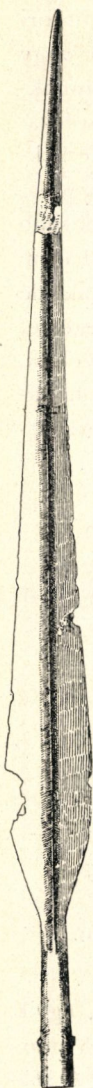

IV. TÁBLA. DÍSZÍTETT AGYAGGYÖNGYÖK ÉS ORSÓGOMBOK SZALACSKÁRÓL.

sal. Mind a három darab egymáshoz közel hasonló. Kettő pirosas sárga, egyik szürke színű iszapolt finom szemcsés agyagból készült. Méretei 30×18 mm. Súlya 8 gr. A díszített orsógombok között legnagyobb az 1-ső számú. A félkúpú orsógomb szegélyzetén bemélyített háromszöges díszítést látunk. Égetett szürke agyagból készült. Átmérője 45 mm. Magassága 28 mm.

A 2-ik számú fényes fekete graphitos orsógomb gerezdes dinnyealak. Mérete 35×25 mm. A 3-ik számú lapított kettős csonka kúpalak szegélyzetén szabadkézzel rárótt háromszöges vonaldíszekkel. Mérete 50×20 mm. A 4-ik számú kettős kúpú orsógomb egyik felén hegyes, másikon csonka kúpalakot mutat, melynek szegélyzetén háromszöges bemélyített vonaldíszeket látunk. Mérete 30×38 mm. Az 5-ik összetett csonka kúpalakú gerezdes vájadékokkal. Mérete 30×30 mm. Legérdekesebb a 6-ik számú gömbalakú fekete graphitmázás nagyobb agyaggyöngy, melyen három csoportban elhelyezett csigavonal díszítést látunk, ügyes mélyített rajzolással. Átmérője 25 mm. A 7-ik számú nagyobb agyaggyöngy dinnyegerezdes gömbalak. Szürke durva szemcsés agyagból készülve. Átmérője 25 mm. A 8–9., 13., 17-ik számú kettős csonka kúpos

h) ábra.

középnagyságú agyaggyöngyök szürkés agyagból készültek és mélyített vonal díszítésűek. Átmérőjük 15—25 mm. között váltakozik. A 11., 12., 14., 15., 16. számú díszített apró agyaggyöngyök, finom szemcsés sötétszürke agyagból valók, dinnyegerezedes vagy különböző alakban elhelyezett mélyített vonaldíszítéssel. Átmérőjük 15—18 mm. között váltakozik.

1899-ben somlyói kutatásaim alkalmával hasonló változatos díszítésű agyag gyöngyöket mutattam be az Arch. Közlemények XXII. kötetének 77. lapján.

A kelta telepek leggyakoribb jelenségei az orsógomb néven ismert agyagtárgyak. Néhány ezer darabra rúg a számuk, melyet Szalacskán és Somlyón összegyűjtöttem és épen e tárgyak sokasága ingatja meg azon általános feltevést, hogy azok tényleg mint orsógombok voltak használatban az őskorban.

A szalacscai leletek kapcsán Szalacskához közel fekvő Somogy-Toponáron lelt finom művű nagyméretű kelta vaslándzsát ismertetem, mely egyik legszebb példánya a magyar földön lelt kék edzésű vaslándzsáknak.

A lándzsa (h) ábra) szórványos leletként 1 m. mélységből, homokos talajból került elő. Részben ezen körülménynek, másrészt a lándzsa pompásan kidolgozott és kékedzésű keményítésének köszönheti csodálatos ép voltát. A lándzsa hegye felé fokozatosan keskenyülő levélalakot mutat, melyet a középen kiemelkedő borda két egyenlő részre oszt. Rövid köpűje keresztlyukkal van ellátva, melyben még benn látható a nyél megerősítésére szolgáló szeg. A lándzsa köpű ma is fényes kék fekete színt mutat, melyet a tűzben való edzésétől nyert.

A vaslándzsa a hazai leleteinkben ismert legnagyobb lándzsák egyike. Egész hossza 74 cm. Köpűje 11 cm. Szárnyhosszúsága 63 cm. Szárnyának átmérője 6 cm. Súly 490 gramm.

Három évtizedes kutatásom alatt a toponári vaslándzsát méreteire megközelítő példány Somlyóról került a sümegi múzeumba, mely hasonló pompás kék edzésű, de hosszabb köpűvel és rövidebb szárnyakkal van ellátva.*

Szalacskán csak nyáron át szünetelnek a kutatások, de ősszel megindulnak újra, így e kimeríthetetlennek látszó terület leletei újabb alkalmat adnak, hogy arra visszatérhessek.

Sümeg, 1911 április hó.

Szentmártoni Darnay Kálmán.

* Arch. Közl. XXII. köt. 69. old. 6. ábra.

A MAGYARHONI FIBULÁK OSZTÁLYOZÁSA.

Azóta, hogy 1908-ban a laténekori fibulák magyarországi elterjedésére vonatkozó adatokat összeállítottam a Commission für prähistorische Typenkarten ötödik közleménye számára,¹ foglalkozom azzal a gondolattal, hogy a laténekori fibula előzményeire, a bronzkor és a hallstatti kor fibulatusaira és fejleményeire, a római kor és a régibb középkor fibuláira is kiterjesztem a gyűjtést s lehetőleg teljes sorozatát állítom össze a hazai leletekben föllépő formáknak és változatoknak. Talán időszerűtlennek látszik, hogy összefoglaló tanulmány tárgyául válaszsza valaki a fibulát ma, a mikor ép úgy megrendült a hit annak pontos korhatározó voltában,² a miként hitelüket vesztették a geológusok előtt az úgynevezett vezércsigák, a melyekhez immár közhelylyé vált megjegyzéssel hasonlították egykor a fibula szerepét. Arra természetesen nem alkalmas a fibula, hogy kétségen fölül eldöntse valamely lelet korát, pontos korhatározás mindig csak a lelet összességének mérlegelése alapján lévén lehetséges és a mellett vidékenként különböző korban léphet föl ugyanaz a fibula-typus. Bámulatos fejlődésképesége s a tapasztalás, a mely szerint egyes változatai a nagy őskori temetőkben rendszerint azonos tárgyak kíséretében ismétlődnek, mégis a korhatározás egyik legfontosabb segédeszkövé emeli. Hazánk fibulatusainak egy részénél még kétségben vagyunk az iránt, milyen korban keletkeztek és voltak azok használatban, a jelen tanulmány ezért, bár a typológiai fejlődés sorrendjében mutatja is be a formákat és változatokat, korhatározásra, vagy a hol ez nem lehetséges, legalább arra törekszik, hogy a chronológiai kérdések megvilágításához adatokat szolgáltatson. E végből az egyes formákat nem szakítja ki a környezetből, a melyben előfordultak, hanem a kísérő leletekkel együtt tárgyalja azokat.

A typusgyűjtés a magyarországi bronzkor sajátos fibuláinál törött csapáson halad s nem hiányoznak némi előmunkálatok a hallstattkori és a La Tène-kori fibulákra vonatkozólag sem,³ bár nem is oly teljeseek azok, mint Undset és Hampel sorozatai a magyar fibula-typusokról.⁴ A római provinciális műipar fibulái pedig, valamint a római kori barbár fibula-alakok hazánkra vonatkozólag eddig még nem voltak összegyűjtve. A régibb középkor fibuláiról ismét Hampel⁵ nyújtott pontos összefoglalást.

¹ A szerkesztő Lissauer halála megakasztotta a bizottság ezen közleményének megjelenését, de nem is szeretném, ha az megjelenék a nélkül, hogy módomban lenne kiegészíteni az időközben tudomásomra jutott adatokkal, akkori formájában a sorozat a teljességtől igen távol van.

² Dr. Paul Reinecke: Festschrift des Röm. Germ. Museums. Mainz 1902. 54. 1.

³ Br. Miske Kálmán: A Hallstatt-kor hazai és egyéb európai nevezetesebb kapcsolótűi. Múzeumi és könyvtári Értesítő IV. évf. (1910.) 2—3. f. 66—77. 1. — A Laténekor hazai és egyéb európai nevezetesebb kapcsolótűi. U. o. 1. f.

⁴ Ingwald Undset: Études sur l'âge de Bronze de la Hongrie-Christiania. 1880. — Les fibules 54—115. — Hampel József: A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. k. Budapest 1896. A fibula 130—138.

⁵ Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Bd. I. Braunschweig 1905. 306—337.

A hézagok, a melyek az anyag összegyűjtésében mutatkoznak, indokoltá teszik annak az egész időnek felölelését, a mely ezt a legújabb kor ú. n. biztosító tüiben a használatban ismét föléledt leleményes ékszer általánosságban használta. Annnyival is inkább, mert az egyes sorozatokba is ékelhetünk be újabb típusokat, vagy változatokat, a melyek a fejlődés menetét világosabbá teszik. Még az oly gondosan összegyűjtött anyag, mint a hazai bronzkori fibula-típusok anyaga, sem mondható ma már teljesnek úgy, a hogy azt Hampel 1896-ban lezárta. Még inkább áll ez a hallstattkori és Latène fibula-típusokról, ezeknek közlöje, báró Miske Kálmán, nem is törekedett az anyag teljességére, inkább csak alkalmul használta fel «a nevezetesebb külföldi és hazai típusok» ismertetését arra, hogy a külföldi irodalomban használt s megfelelő magyar nevek híján szakirodalmunkban is kísértő elnevezések helyett magyar nevet adjon a fibula egyes részeinek s a fibula-alakoknak. A nevek, a melyeket javasol, kivétel nélkül kifejezésteljes jó magyar nevek, s jó magyar szó a fibulát helyettesítő kapcsoló tű is, ha használatától a jelen összefoglalásban mégis tartózkodom, annak oka az, hogy a fibula szó nemcsak hazai szakirodalmunkban lett már otthonossá, hanem általánosságban használja azt a külföld is, a német szakirodalomban sem tudta kiszorítani a használatból a kapcsoló tűnél, vagy kapcsos tűnél kétségtelenül rosszabb Gewandnadel elnevezés; valóságos nemzetközi fogalomná vált már az, a melyet talán nem is czélszerű más szóval helyettesíteni.

Midőn főntebb a korszakok elsorolásával, a melyekből anyagomat merítem, tanulmányom keretét kijelöltem egyszersmind nagy vonásokban, már annak fölosztását is megadtam. E szerint külön fejezetben fogom tárgyalni: I. a magyarországi bronzkor sajátos fibulatípusait és az azokkal összefüggő korai hallstatti formákat; II. a hallstatti kor azon fibula-alakjait, a melyek hazánkban előfordulnak, de a melyek elterjedésének súlypontja hazánk területén kívül van; III. a Laténekori fibulaformákat; IV. a római kori provinciális és barbár fibulákat; V. régibb középkori fibula-alakokat. Folytonos fejlődésről lévén szó, teljesen éles határokat e korszakok között nem vonhatunk, egyedül a hallstatti kor és a Laténekori formái között mutatkozik lényeges szerkezeti eltérés, a Laténekortól kezdve többé nem. A Laténefibula alakja mind a római mind a régibb középkori fibulának.

A fentemlített korosztályokon belül betűkkel fogom jelölni a típusokat s a korosztályok és típusokra való tekintet nélkül mind a szövegben, mind a táblákon folytatólagos folyó számmal jelölöm az egyes változatokat. Czélszerűnek vélem ezt az egyszerűsítést, a melyet Montelius¹ és példájára David Viollier² is alkalmazott a fibuláról írott tanulmányában, mert ez által elkerülök egy felosztást, a mely a tárgy természetéhez képest amúgy is elaprózott tanulmányomat nagyon bonyolulttá és nehezen áttekinthetővé tenné.

I. *A magyarországi bronzkor sajátos fibula-típusai.* Ha a magyarországi

¹ Oscar Montelius: La civilisation primitive en Italie.

² David Viollier: Étude sur les fibules de l'âge du fer en Suisse. Essai de typologie et de chronologie. Anzeiger für schweizerische Alterthumskunde, N. F. IX. (1907.) 8—22.

bronzkor legelterjedtebb, legáltalánosabb fibula-typusáról a sujtás módjára két sor korongtekercscsel és egy vezérkoronggal diszített fibuláról eltávolítjuk mindazt, a mi rajta külső dísz, csak a szerkezet lényeges alkotó részeit hagyjuk meg, hosszan elnyúló egyenes hát, rúgó, tű s a tű bekapcsolására meghajlított spirális korongban végződő láb marad meg rajta. Egy szóval előttünk áll a rúgó megnövekedésétől eltekintve, a fibula ősi typusa az *ad arco di violino*, a «vonóhátú» fibula. Hogy ebből fejlődött, arról kétségtelen tanuságot tesz az a körülmény, hogy ez az ősi alak maga is előfordult hazai leletben. Nem szándékom hosszasan időzni a fibula keletkezésének s annak a kérdésnek fejtegetésénél, vajjon a Balkán északi vidékén vagy éppen hazánkban találták-e ki e leleményes és hasznos kis ékszert, a mint ezt Studniczka és Hoernes az egytagú, Undset pedig a kéttagú fibuláról vitatták, mert később úgyis vissza kell térnem ennek tárgyalására, ezért itt csak röviden utalok arra a körülményre, a melyek az említett szakembereket nézetüknek más tekintélyes szak társaik eltérő véleményével szemben való föntartására birták. Ez a körülmény a peschierai typusú fibulának előfordulása a Balkán félsziget északi részén, továbbá a vonóhátú és a magyar fibulának közeli rokonsága, hogy úgy mondjam egyenes leszármazása az utóbbi alaktól. Jól tudjuk, hogy a fibula keletkezését azokban a görbítésekben és hajlításokban keresik, a melyek által őskori tulajdonosaik a tüket kicsúszástól vagy elvesztéstől megóvni törekedtek. E tekintetben én is Bella Lajosnak az orsz. régészeti és embertani társulat 1910. évi okt. hó 29-én tartott ülésében nyilvánított nézetéhez csatlakozom, a ki az egyszerű gombostűt tekinti a fibula ősenek és nem a kettős tűt, a melytől azt Hoernes származtatja. Az általa részletesen kifejtett szerkezeti indokolás mellett döntő fontosságúnak tartom még azt is, hogy nincs módunkban a kettős tű jelenlétét oly környezetben konstatálni, a melyet idősebbnek tarthatnánk a peschierai fibula föllépésének koránál. Következésképen chronológiai okok is ellene szólnak annak, hogy a kettős tű szolgálhatott volna a fibulának mintául.

I. rész. Magyarország sajátos fibula-typusai és a vele rokon koru hallstatti fibula-alakok.

I. sorozat: Egytagú fibulák.

A) 1. A fibulának legegyszerűbb hazai alakja. Egy darab sodronyból készült, a mely kettős hajlású rúgóval megy át a tűvel párhuzamosan hosszan elnyúló kengyelbe és kampó módjára felhajlított egyszerű lábban végződik, a kampó laposra van kalapálva, a kengyelt egyszerű vésett díszítés borítja.

A terramarák legfelső rétegének jellemző fibulájától, a melyet tárgyunkéra emlékeztető hegedűvonó-alakú kengyele miatt vonóhátú (*ad arco di violino*) fibulának is neveznek, csupán az által tér el, hogy azoknak rúgója egyetlen hajlást végez és némelyiken a láb nincs laposra verve, hanem egyszerűen elmeteszve, máskor kis korongtekercscsére felsodorva. E szerint tehát a typológiai fejlődés rendjében ez a másként terramara, vagy peschierai typus* szolgálhat kiindulásul, a nélkül azonban, hogy a terramarákat szükségkép egyszersmind keletkezésük helyéül is kellene tekintenünk. Montelius a terramarák legfelőbb

* Egyik lelhelye a peschierai cölöpépítmények után.

rétegét¹ a bronzkor harmadik szakaszának második részébe osztja be s ehhez képest 1500 körüli időre teszi² a vonóhátú fibula föllépésének időpontját, egykorúnak tekinti a terramarákban talált példányokat a Mykenæben későbbi mykenæi korú sírleletekben lelt fibulákkal,³ a melyek forma tekintetében a legapróbb részletekig egyeznek az olaszországiakkal. Ezek a példányok jóformán egyedüli képviselői görög földön a fibula korai típusának, kívülük mindössze Olympiában fordult elő primitív szerkezetű fibula, de laposra vert kengyelével a fejlődésrendje szerint ez is későbbi változatot képvisel már.⁴ Krétában pedig csak a mykenæi korszak legvégéről igazolható a fibula föllépése, ez az ú. n. félköríves típusból való. Fontos adat a fibula korának meghatározása szempontjából az, a melyet Radimsky közöl. A déli Boszniában Strbciben feltárt tumulusok közül az I.-ben hallstattkori halotthamvasztás maradványai alatt régebbi sírt talált; kinyújtott helyzetű vázat három karperecczel és igen kezdetleges vonóhátú fibulával. A közlő a bronzkor végére helyezte ezt a leletet. A karperecek azonban oly típusokat képviselnek, a melyek nálunk ép úgy, mint Közép-Európában, általában a régibb bronzkor végén s az újabb bronzkor elején voltak használatban, a miért is jóval régibbnek kell a leletet tartanunk.⁵ Ez a korhatározás ekként még a régibb bronzkorba utalja vissza a fibula első föllépésének időpontját s összhangban áll a gemeinlebarni (Alsó-Ausztria) temető részben elföldet vázakat, részben hamvakat rejtő sírjaiban tett észleletekkel, a melyekre Hoernes is hivatkozik.⁶

A környezet, a melyben itt egy négyélű sodronyból hajlított vonóhátú fibula zsugorított helyzetű vázzal egy sírban föllép a középeurópai bronzkor második szakaszának végére és harmadik szakaszának kezdetére jellemző s egy időre esik a halotthamvasztás szokásának föllépésével; évszámokkal meghatározva Hoernes 1600—1400 körüli időre teszi a temető korát. A sírokban peremes lapos vésők, kis háromszögű törpengék, kis ponczoló vésők, szablya alakú tűk, átfúrt fejű tűk, bronz és kagylóhéj csövecskék stb. kísérték a vázakat, egyszóval igen korai, részben még a bronzkor első szakaszának örökségeként tekinthető emlékek. Azért tartottam szükségesnek itt a kísérő leletekre ily részletességgel kiterjeszkedni. Mert mint br. Miske többször idézett értekezéséből láttuk, még mindig vannak hivei annak a nézetnek, hogy a

¹ T. Eric Peet: The stone and Bronze Ages in Italy 351.

² Chronologie der ältesten Bronzezeit. 192. l. 475., 476. ábra.

³ U. o. Tsountas and Manatt, The Mycenaean age után közli a mykenæi fibulákat, 171. lap. 407., 408. ábra. Déchelette, Manuel d'Arch. préh. II. 108. lapján a mykenæi második korszak végére utalja e leleteket, a melyek négyszögű sirkamrákból erednek.

⁴ Furtwängler: Olympia. IV. 51 és XXI. T. 343., teljesen egyező típusismeretes Italiából is, több helyről, Montelius (Spanen etc. 42 ábráján) mutat be teljesen hasonlót Garanóból.

⁵ Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina. VI. k. 57—60. ábrák.

⁶ Höernes: Die älteste Bronzezeit in Niederösterreich. Jbuch der K. K. Zentr.-Komm., n. F. I. 1—51. Gemeinlebarn mint jellemző hallstattkori lelőhely is ismeretes, de a szóban forgó temetőnek ama késői emlékekhez semmi köze. Midőn itt a vonóhátú fibula keletkezésének és középeurópai használatának legrégebbi emlékeit állítom össze, nem vitatom egyszersmind azt, hogy e legegyszerűbb és egyszersmind legczélszerűbb alak későbbi korban is ne lehetett volna használatban, hiszen még a jezerinei 133-ik (Bosznia) sírokban is lelünk ilyen alakot kengyelére fűzött gyöngyökkel. Wiss. Mitth. III. 95. l. 174. ábra.

fibula fellépése alig előzte meg valamivel a korai vaskor föllépését s használata csak ebben a korszakban terjedt el általánosságban. Már Undset¹ tanulmányai megdöntötték ezt a nézetet. A bizonyító tények értékét nem rontja le az, hogy kezdetleges fibula-typus jelesen épen a vonóhátú fibula, a hallstatti kor valamelyik jellemző lelhelyén föllép, kivált ha nem egy lelhelyről, hanem olyan nagy területről van szó, mint a Glasinac. Hogy az az óriási leletanyag, a mely a fensik különböző lelhelyeiről ered, túlnyomó részében a hallstatti korból való, azt elvitatni senkinek sem jut eszébe, de hogy e készletből, a melybe egy idősebb csoport emlékei is vegyülnek, ez utóbbiakat külön válasszuk, nemcsak jogosult, de egyenesen szükséges törekvés. Hoernes tett is ily irányú kísérletet, a melyben a vonóhátú fibulát, a mely itt föllépett, szintén e régebbi csoport emlékei közé sorozza.²

Példányunk, a melyet itt (I. T. 1. ábra) bemutatunk, a korhatározás szempontjából nem esik latba, mert leletkörülményeit nem ismerjük eléggé, csupán annyit tudunk róla, hogy az ú. n. Kisérnek a Dunába torkolásánál Vác mellett lelték 1875-ben.³ Vele egyidejűleg ugyanazon lelhelyről származó felmagasodó fülű kis meritőcsészét is adott az ajándékozó, nem tudjuk milyen szoros a két tárgy közt a kapcsolat, telep kulturrétegéből erednek-e, egy sírban fordultak-e elő, vagy csupán közös területről előkerült szórványos leletek? A csésze töredékes rossz fenntartású s e miatt nem dönthető el, vajjon ugyanazon korai bronzkori typusból való-e, mint az a pötschingi csésze, a melyet Hoernes bemutat?⁴

A vácsi lelet tehát, ha nem is segíti elő, nem mond ellene annak a korhatározásnak, a mely a régibb bronzkor végén keresi a fibula keletkezésének időpontját s mint statisztikai adat járul hozzá ahhoz, hogy a vonóhátú fibula-typus elterjedésének súlypontját s ezzel kapcsolatosan keletkezésének helyét ne délen keressük. Semmiesetre sem tekinthetjük a strbci és gemeinlebarnei leleteket újabbnak a II.⁵ mykenai korszak végénél ez a körülmény azok javára billenti a mérleget, a kik, mint Studniczka⁶ és Hoernes⁷ a fibula középeurópai eredete mellett szálltak síkra, ez tart vissza attól, hogy ez egyszerű fibula-typus eredetére nézve nagyobb jelentőséget tulajdonítsak dél-

¹ Undset: Se la fibula esista nelle terremare. *Bulletino di Pal. Ital.* 1883. — és Zu den ältesten Fibeltypen. *Zeitschrift für Ethnologie* 1889.

² V. ö. még Truhelka, *Hügelgräber und Ringwälle auf Glasinac* Wiss. Mittheil. aus Bosnien etc. Bd. VI. 88. — U. o. 99. ábra Talineból, két más, közelebből meg nem határozható lelhelyű példány (egyikük talán a Radimsky Präh. Fundstätten 194. ábrájával azonos).

³ Hampel (Bronzkor III, 130. l.) a lelhely megnevezése nélkül emlékezik meg a tárgyról, és nem közöl róla ábrát. — Undset a terramara kérdés tárgyalása keretében szentel neki figyelmet (Mittheilungen der Anthrop. Gesellschaft in Wien 1899. XIX.), nem teljesen hű vázlatos ábrának bemutatása kíséretében.

⁴ Höernes: Die älteste Bronzeszeit etc. Fig. 52.

⁵ Déchelette id. mű egy másik (327. l.) helyén a mykenai II. korszak elejére teszi a fibulákat tartalmazó sírokat, ez nyilván csak tollhiba, mert Montelius nézetébe, a melyre ott hivatkozik, ez a korhatározás bele nem magyarázható és ő maga is a korszak végére utalja azokat könyvének egy másik helyén.

⁶ Mittheil. der Arch. Inst. in Athen. XII. 19.

⁷ Höernes: Über den Ursprung der Fibel. Serta Harteliana 1896. 97., 103.

olaszországi és szicíliai föllépésének abból a szempontból, hogy azok Görögországból kerülhettek Itáliába és így ismét Mykenæben kellene keresnünk keletkezése helyét, véleményemmel inkább a föntebbiekhez csatlakozom.¹

A fibulának ezen alaptípusából két irányban indul meg a fejlődés. Az egyik bennünket most elsősorban érdeklő sorozat profilban nézve megtartja a vonóhátú formát s csak rúgója alakításában és díszítményeiben alakul át. A másikon ellenkezőleg megmarad a régi rugószerkezet, de a kengyel félkörívvé magasodik, majd később szeszélyes hajlásokat ölt magára. Az utóbbi sorozat kifejlődése hazánk területén kívül megy végbe s csak egyes változatait hozzák el hozzánk a külföldről érkező kulturhullámok s változatai ritkán öltenek magukra magyarországi helyi jelleget; amannak fejlődése itt folyik le s változatai hazai bronzkorunk legjellemzőbb alakjaihoz tartoznak.

2. (I. tábla 2. ábra.) Az előbbi típusnak csekély eltérésű változata, a rúgója hármas hajlást végez, a lábat spirális korong díszíti, a sodrony azon a részen, ahol a kengyelt alkotja, csavarmenetes díszítésű; a mint ez némely itáliai példányon is előfordul. Már a föntebb előadottakból is kitetszik, hogy nem értek egyet Reineckevel, a mennyiben ő nem tartja a magyar fibula alaptípusát a vonóhátú fibulával azonosnak. Reinecke nem indokolja részletesen a véleményét,² de miután mint későbbi fejleményre a hárfaalakú³ fibulára hivatkozik, kétségtelen, hogy a rugó alakítását tekinti főkülönbségnek, a mely továbbfejlődésében a rugóhajlások szükségtelen szaporításával a tű fejt mindinkább eltolja a kengyel irányától és végeredményében a hárfaalakot hozza létre. Ez teljesen igaz, de az, hogy a típus egy későbbi alaknak szolgál kiindulásul, még nem ok arra, hogy annak előzményét ne keressük a vonóhátú formában, a mely nemcsak hogy létezett, de valószínűleg itt is keletkezett ezen a területen. Tárgyunk egy másik sima kengyelű, négyhajlású rugójú példány töredékével együtt, a mosony—szolnok—haidhofi leletből való. Sőtér tette közzé,⁴ de a leletkörülmények részletes ismertetése nélkül, annyit tudunk csak, hogy a leletre gőzekével való saántás alkalmával bukkantak s hogy ő azután a helyszínén ásatott, de nem közli, vajjon érintetlen területen kutatott-e vagy csak a gőzeke által felforgatott területet vizsgálta át. Br. Miske e tárgy korát is igyekszik leszállítani s azt a hallstatti korba helyezni. Igen bajos ily kevésbé megbízható leletkörülmények mellett annak korát eldönteni, annyiival inkább, mert lehet tárgyai közt jelentékeny korkülönbség mutatkozik. A kis ponczolók régebbi bronzkorunk e gyakori alakjai⁵ képviselik az egyik, a IV. korszak leleteiben sűrűn szereplő keskeny élű köpüsvéső a másik szélső határt.⁶ A tárgyak zömét pedig, köztük valószínűleg a fibulákat is,

¹ Quagliati: Not. degli Scavi 1900. 441.

² Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájáról. Arch. Ért. u. f. XIX. (1909.) a 249. lapon. A vácsi fibula úgy látszik ismeretlen volt Reinecke előtt, mert tanulmányában ezt nem említi.

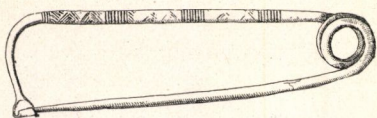
³ Reinecke fordítója lantalakút mond, szándékosan kerülöm e kifejezést, mert a tárgy alakjáról hibás képet nyújt.

⁴ Arch. Ért. u. f. XII. (1892) 207—212.

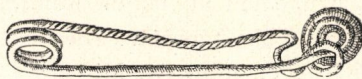
⁵ U. o. I. T. 5. 6.

⁶ U. o. I. 10.

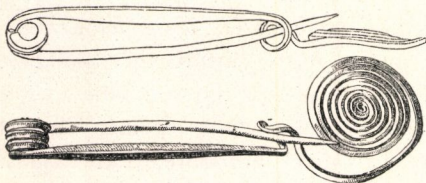

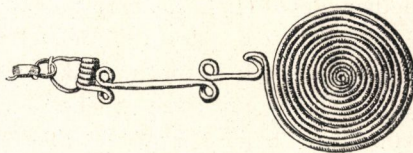
I.

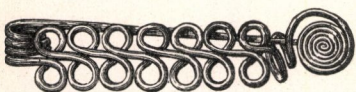
2.

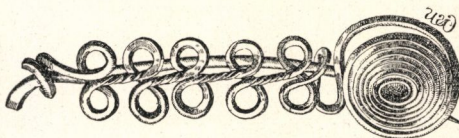
3.

4.

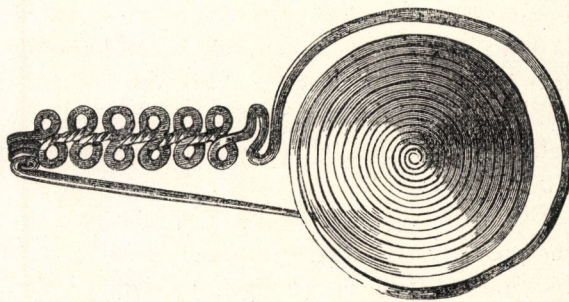
5.

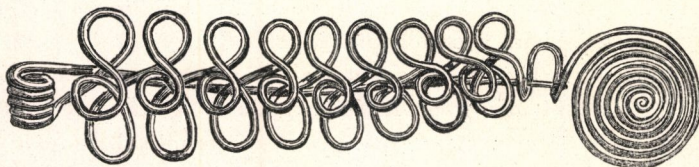
6.

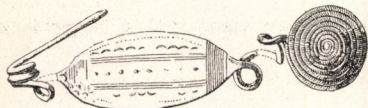
7.

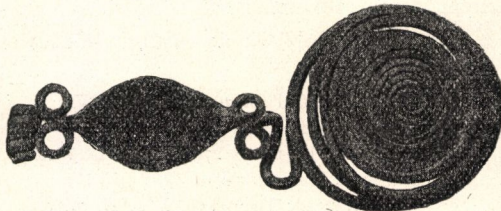
8.

9.

10.

11.

I. TÁBLA.

egész nyugodtan utalhatjuk Reineckeval a III. korszak végére, annival inkább, mert a csonka töredékes edényeken nem látjuk oly erősen kifejezve a hallstatti jelleget, mint Br. Miske.

3. Az előbbi példányokon csupán a sodrony csavart volta, vagy szerény vésés képviseli a kengyel díszesebbé tételére való törekvést, egész hoszszukban egyforma vastagságú fémszálból készültek azok. A bodrogkeresztúri leletben levő (I. t. 3. ábra) példányon a kengyelrészen kissé felduzzad¹ és négyélűvé lesz a sodrony. A lelet beolvasztásra összegyűjtött töredékeket tartalmaz, tárgyunk is törött, de két töredékében egészen teljes, kivüle még egy másik példány tűjének töredéke is volt a leletben, a teljes példányéhoz hasonló négy hajlású rugóval.² A leletet valamivel későbbre, a IV. időszak elejére vélem helyezhetőnek, főleg a benne lelt trébelt bronzedény-töredékre támaszkodom e korhatározásnál, a tárgy maga azonban, gyűjteléről lévén szó, valamivel idősebb is lehet.

B) 4. A kengyel díszesebbé tételére irányuló törekvés hoz létre egy másik változatot is, a melynél a kengyel épűgy, mint az előbbinél, erősen felduzzad a közép felé, ezt a kerek átmetszetű részt jobbára vésett diszítés borítja, ebben még az előző typushoz csatlakozik, lényeges változás abban mutatkozik, hogy a kengyelrészen a sodrony a fibula feje és lába előtt egy-egy nyolczas hurokká van csavarva, s ezáltal átmenetet képez egy másik alakhoz, a melyen a kengyelt alkotó vékony sodrony csupa nyolczas vagy más komplikáltabb alakú hurokra van hajlítva. A fejlődésmenetben itt hézag van, nem találjuk föl a vonóshátú fibulának azt az Itáliában otthonos változatát, a melynél a mi változatunk nyolczas hurkolásai helyén gombok díszítik a kengyelt.³

Ilyféle sodronyhurkolások egyébként a bronzkorszak igen kedvelt díszítésmódja, az Olaszországban meglehetősen gyakori páros vagy magános spirálisra csavart fejű bronztűknek a szárán gyakran találkozzunk ilyenekkel, az alapalak maga nem ismeretlen nálunk sem a hurkolások nélkül,⁴ az andrásfalvi kincsből, s több példányt mutat be L. Lindenschmidt⁵ és Montelius, az utóbbi tárgyak jobbára a czölöpépítményekből, egyikök a gorzanói terramarából származik. E tárgyak és a fibulák szóban forgó típusa között világos az összefüggés. Ezenkívül ugyancsak Itália földje szolgáltatott egy olyan fibulaformát is, a mely főbb vonásaiban egyezik tárgyunkkal, csupán a spiralist, a magyar fibulák e jellemző díszítményét pótolja a rajta az erősen kifejezett, lemezből hajlított tűtartó.⁶

A forma nálunk az eddigi leletek tanúsága szerint nem volt nagyon

¹ A Hampel által bronzkor III. XCVI. 2. közölt ábra nem szemlélteti a tárgynak az itt közöltön jól kivehető ezen sajátosságot.

² A. É. u. f. I. (1881.) 279—82. V. ö. 3. ábra.

³ Montelius I. r. A) série.

⁴ V. ö. Hampel: Bronzkor. I. LIII. 7., 8.

⁵ Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit.

⁶ Rómában lelt bronzkori sírleletből származik Montelius I. Serie. A XVI. T. 218. és II. 133. 2.

elterjedve, eddig mindössze két helyről ismeretes, Velemről¹ és az uzsavölgyi kincsből,² a rajzban bemutatotton (I. t. 4. ábra) kívül még számos töredék képviseli az előbbi lelhelyen. Velemszentvidről eddig csak a harácsolts leletek vannak közzétéve s e miatt nem ismerjük a tárgy pontos leletkörülményeit, azonban valószínűnek látszik, hogy a *D*) typussal együtt, a mely Aszódon a IV. korszak jellemző tárgyaival együtt fordul elő, ugyancsak bronzkorunk e szakából való, nem mond ellent ennek a korhatározásnak a csak legujabb időben ismertté vált uzsavölgyi lelet tanúsága sem.

C) 5. A typus továbbfejlődésénél a fibula ismét egész hosszában egyformán vékony sodronyból készül. Profilja megtartja a jellemző lapos elnyújtott alakot, lábát kis lapos korongalakú spirális diszíti, a spirális átmérője nagyjából megfelel a nyolczas hurkolások hosszának. Rugója 3—5 hajlású közt váltakozik. Azt a példányát, a melyet itt (I. t. 5. ábra.) bemutatunk, Téthen (Györmegye) lelték s az Ebenhöch-féle gyűjtemény megszerzésével került a N. Múzeumba.³ Ismerünk egy másik példányt a velemi őstelepről,⁴ két töredékben teljes egy példányt pedig Szentendréről vásárolt a N. Múzeum megbízható kereskedőtől.⁵

6. A fenti változattól csupán az által tér el, hogy négyélű sodronyból van alakítva, és hogy mindazon összekötő részein, a melyek a nyolczasokat összefűzik, meg van csavarva; és az így támadt ferdén futó hornyolatok váltakozó árnyéksávjaival sokkal élénkebb hatást gyakorol. Az itt (I. t. 6. ábra.) bemutatott példányt⁶ a M. N. Múzeum megbízható vidéki gyűjtőtől szerezte, a ki Regöly vidékén időnként összevásárolta a szórványosan előkerülő leleteket. A tárgy lelhelyeül Regölyt jelölte meg; azt, hogy a vele egyidejűleg vásárolt, már jobbra hallstattkori tárgyakkal minő viszonyban van, nem tudjuk. E változathoz tartozó két másik példány fordult elő Keszthelyen az Apátdomb nevű őstelepen is. Az őstelep kutatója, Sági János, sírokban lelte ezeket, kinyújtott helyzetű vázak mellett. Volt alkalmam e leleteket tanulmányozni a keszthelyi múzeumban, de már a többi sírmellékletek felsorolása is meggyőzhet arról, hogy a fibulák nem tartozhattak a sírban nyugvók ékszereihez, mert sokkal idősebbek azoknál. A kutató lelkiismeretessége azonban megadja erre az ellentétre a magyarázatot, midőn beszámol arról, hogy egyik-másik sír az üreglakásokat kitöltő kulturrétegbe volt beásva. Ezeknek az üreglakásoknak a tartalmával egykorúak a fibulák, semmiesetre sem fiatalabbak az érdekes és jellemző hallstattkori keramikánál.

7. A lábat diszítő korong-tekerics nagyobb méretével válik el amattól, a sodrony még e korongot alkotja négyélű, a kengyelen is az a nyolczasokat összefűző részek itt is csavartak, a nyolczasok hurkolásain a sodrony kissé lapí-

¹ Br. Miske: A velemszentvidi őstelep I. k. 39. T. 8. ábra és Archiv f. Anthrop. u. F. II. (1904.) 32 l. 26 ábra. Ez a vezérkorongos fibulák között is gyakran fellépő pórusos fibula volt. Töredékek Miske id. munk. 32. T. 26., 30. és 42. T. 17. — Hampel: Bronzkor CCXXXVIII. 60., CCXLI. 8—10.

² Arch. Ért. 1910. 426—431. 2. ábra.

³ Hampel: Bronzkor. I. XLI. 2.

⁴ Br. Miske id. mű I. 39. 7.

⁵ R. N. 52/1904.

⁶ Arch. Ért. 1902. 427. 1.

tott. A bemutatott példány (I. t. 8. ábra.) Aszódról való s Varsányi János gyűjteményével került a N. Múzeumba. Valószínűleg a czukorgyár környékén a Galgafolyóhoz közelfekvő hegy alatti térségről származik, a mint ezt egy másik fibuláról kétségtelenül tudjuk. Nagy Géza a telepet egész leletanyagának figyelembevételével a bronzkor legvégére, az átmenet korára, a Kr. előtti utolsó évezred első felére teszi. E határok között a telep virágzása idejének elejére, a Kr. e. X—IX. századokra vélem a fibula-typust helyezhetőnek, sőt nem tartom kizártnak, hogy az még a második évezredben mindjárt bronzkorunk IV. szakaszának elején felléphessen ¹

8. Eltérő hurkolást látunk egy velemi fibula töredéken (I. t. 7. ábra.), a kéttagú fibulák ú. n. délnémetországi változatain találkozzunk ilyenekkel, a melyen a nyolczas hurkolások szoros összetolása következtében csupán a hurkolások egyik oldalát alkotó S alakú hajlások sora látszik a felszínen.² A velemi tárgy csonka, nem tudjuk, vajjon typusunk egy változatát keressük-e benne, vagy pedig kéttagú fibula részlete volt. Ez megnehezíti a korhatározást is, annál inkább tartózkodom itt a véleménymondástól, mert Boszniában igen sokáig fönntartotta magát a kengyel díszítésének ez a módja. A hallstatti és kora Latène formák ama csudálatos vegyülékében, a melyet Jezerine sírjaiban ³ találunk, még mindig él, jobbra azonban mindkét végükön kétoldalú rugóval ellátott fibulákon, ezek valamint egyoldalú rugójú egytagú fibulák is a kora Latène alakok kíséretében lépnek föl. Mindezt csak azért említem, mert ilyen kengyelrész magában még nem volna alkalmas korhatározásra. A velemi töredéken azonban maradt fönnt oly jellemző tag, a mely azt e késői emlékektől elválassza s a mely alapján kijelölhattünk egy meglehetősen hosszú időt, a melynek határai között elhelyezzük, ez a láb korongalakú díszítménye, a bronzkori fibulák ismertető jele, a mellyel a késői hallstattkor fibula-typusain már nem találkozunk.

9. Eltérő hurkolású kengyelű. A nyolczas kettős hurkolása közé ugyanis középen, egy-egy köralakú kisebb hurok illeszkedik be. A typust egyelőre csak a M. N. Múzeumban levő egy ismeretlen lelhelyű arany fibula képviseli (I. t. 9. ábra.).

D/ 10. A következő typus kengyele is nyolczas hajlással kezdődik és zárul, a tárgy profilban nézve megtartja lapos alakját, de a sodrony helyén levélalakú paizsocskát látunk; br. Miske találóan paizsos fibulának nevezi ezt az alakot. A typus alapalakjáról, a mely Olympiában és több olaszországi leletben előfordult, már a vonóshátú fibula typus változatainak tárgyalásánál volt szó, most ismét ehhez a typushoz kell visszatérnünk, a mely leleteinkből hiányzik. A vonóshátú fibula kengyele laposra kalapálása útján fűzfalevelalakú keskeny lemezzé szélesedik (1—3. ábra), később járul ehhez a két nyolczas hurkolás.⁴ Külön kell itt választanunk a sajátképeni paizsos fibulától azt a

¹ Nagy Géza: Budapest és vidéke az őskorban. Budapest Régiségei VIII. 1907. 149., 150. l.

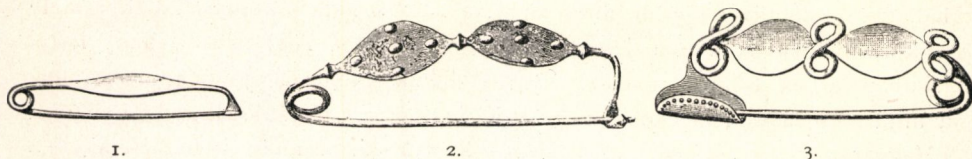
² Br. Miske: Velem. T. ábra.

³ Wiss. Mitteilungen aus Bosnien. III.

⁴ Paizsos fibula ezen alakja előfordul még Italiában. (Montelius: I. série A) IV. 20.,

typust, a melyet osztályozásának *C*) csoportjában Hampel összefoglalt vele, t. i. a hárfaalakú fibulát, és amely br. Miske elsorolásában nem is szerepel a hazai fibula-típusok között.

A paizs egyes példányokon keskeny másokon kiszélesedő jelentékeny korkülönbség aligha lehet e példányok közt, a fejlődés rendje szerint azonban a keskeny elnyújtott alakot tekinthetjük idősebbnek. A példány, melyet itt (I. t. 10. ábra.) bemutatunk, Velemről való.¹

A korhatározás szempontjából itt egy alsóausztriai példányra² és a prestawlki (morva) bronzkincsre³ utalok, az előbbi lelet a középeurópai bronzkor harmadik szakaszának végére tehető. A prestawlki lelet fiatalabbnak látszik, még ha a belőle elkallódott kora hallstatti típusú pápaszemes fibulát nem is vesszük tekintetbe. Leleteinkben nem tudjuk jelenlétét a IV. korszak kezdete előtt megállapítani s használata valószínűleg belényúlik a hallstatti korbá, legalább a bronzkor előhaladottabb szakából való, hallstatti formákkal telt kincsekből is ismerjük így, szélesebb paizsú változatát a bronzedényben földbe rejtett kurdi⁴ kincsből, a melyet Hampel a bronzkor legvégére, Reinecke valamivel korábbra, a IV. korszak közepére tesz.

11. Egytagú fibula kisméretű paizsszal s lábán igen nagy korongalakú spirálissal. A bemutatott példány Madácskáról (Nógrád megye) (I. t. 11. ábra) származik és trébelt dudoros importált régebbi itáliai bronzcsészével került elő.⁵

Hampel⁶ még Debreczenből említ egy példányt, s egy példánynak a töredéke⁷ maradt fenn a bodrogkeresztúri kincsből, ez is ama leletek egyike melyeket a benne levő trébelt bronzedény-töredékek miatt a bronzkor negyedik szakaszába utalhatunk, végül van még egy ismeretlen lelhelyű csonka példány a N. Muzeum régiségtárában (II. ter. 2. szekr.)

E) 12. Már a vonóshátú fibula ismertetése során föltűnhetett s utaltam is arra, hogy a fibula rugóhajlásainak szaporodásával a kengyel és a tű iránya mindjobban eltér a párhuzamostól; Reinecke e miatt a magyar korai fibulát, a melyet mi a vonóshátú typushoz soroztunk, tekinti a hárfaalakú fibula

21.) Peschiera, Tolfa (Prov. di Roma) mellett Costa di Maranoban, u. o. 119. T. I., 4, 5. — Más változat hosszában elhelyezett kettős paizsszal Fucino (Prov. Aquila) 142. T. 2. Végül kettős paizsszal és három nyolczas hurkolással; I. 2. IV. 23. és 119. T. 3. V. ö. 1—3. szöveg ábrát.

¹ Br. Miske: Velem. I. k. 39. T. 14. a)–c).

² Hörnes: Die älteste Bronzezeit. T. I. 8. Röschitzből.

³ Jahrbuch für Alterthumskunde. T. Fig.

⁴ Hampel: Bronzkor. III. CCXIII. 31. és A. É. u. f. XV. (1895.) 101. l.

⁵ Kubinyi Ferencz: Magyarországon talált kő- és bronzrégiségek a. k. II. képtáblasz, VII. tábla. — Hampel (Bronzkor III. 134. l.) tévesen sorozza a kisterennei leletek közé.

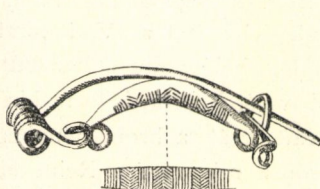
⁶ Bronzkor III. 134.

⁷ Csupán a paizsrész, a mely ép úgy, mint a fönnebb említett kurdi töredék esetleg kettágú fibula töredéke is lehet. Bronzkor I. XCVI. 7. ábra.

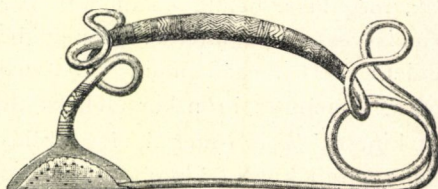

ősenek, ez az alak azonban, a melyet Reinecke magyarországi hárfaalakú fibulának nevez, nem a fejlődés valamely fokát képviseli, nem jelent lépést a sajátképeni hárfaalak felé, hanem külön alak, párhuzamos jelenség, noha korban talán valamivel régiebb, mint amaz, a nálunk nem is képviselt alak, a mely a kora hallstatti időben jelentkezik a szomszédos Alsó-Ausztriában, hazai leletben ezt a typust egyelőre nem észlelték s teljesen jogtalanul szerepel, a mint erre már Reinecke és mások is utaltak a német szakirodalomban a «Magyar fibulák» sorában. A lényeges különbség, a mely a hazai alakot a sajátképeni hárfafibulától elválasztja, az, hogy amannak kissé hajlott, de egy tagot képező hosszú, vékony kengyele van, míg a magyar példányokon többnyire elcsenevészedett paizsocskát, domború felületű tojásdad tömör tagot látunk, a melyet egy-egy nyolczas hurkolás fog közre.

A N. Múzeumban közelebből meg nem határozható lelhelyű állítólagos felsőmagyarországi leletből való patinájuk tanúsága szerint kétségtelenül összetartozó hat példány képviseli e typust, közülök négynek visszaján vonalas

4.

5.

ékítmények láthatók.¹ Kívülök Hampel még br. Nyáry Jenő pilini régiségei közül is említ egy példányt.² Egy töredék van a turócszszentmártoni múzeumban. Ez utóbbit a Nemzeti Múzeumban is képviselt domanyiki (Hont m.) urnatemetőben lelték. Az urnatemető jellemző, ú. n. sziléziai típusú temető, gondosan formált edényeivel belsejükön csillagokkal díszített merítőcsészéivel, valamint gyér, de jellemző bronztárgyaival kétségtelenül az átmenet idejéből való.

Oly változata is van, a mely csupán azáltal tér el, hogy kengyelének közép tagja háromszögű átmetszerű. A bemutatott példány Miskolczon került elő csészés markolatú magyar típusú kard társaságában s a Graffenried-féle gyűjteménnyel került a N. Múzeumba.³ (II. t. 12. ábra.)

A typus mindkét változata, mint láttuk, a bronzkor legvégének leleteivel együtt, tehát oly időben került elő, a midőn hazánk nyugati részén már a kora hallstatti kultúra uralkodik s így valószínűleg teljesen egykorú a hárf-

¹ Hampel: Bronzkor III. 134.

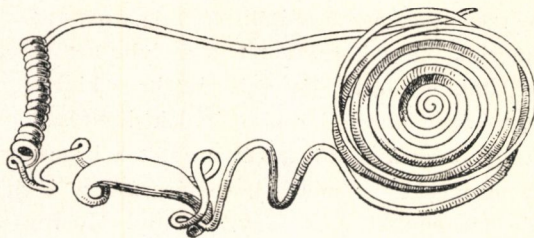
² U. o. — A tárgy nincs a Nyáry gyűjteménynek azon részében, a melyet a N. Múzeum megszerzett, ha ugyan nem arról a példányról van szó, a mely középhelyet foglal el ezen typus és a B. typus (4. sz. változat között) e példány (4. ábra a szövegben) csak a sorozatok lezárása után vonta magára figyelmemet s ezért itt csak arra a hasonlóságra utalok, a mely egy itáliai fibula alakhoz (5. ábra) fűzi.

³ Hampel: Bronzkor XLII. T. 2. és III. 134. Archiv für Kunde Österr. Geschichtsquellen XXIV. 367. fig. 58.

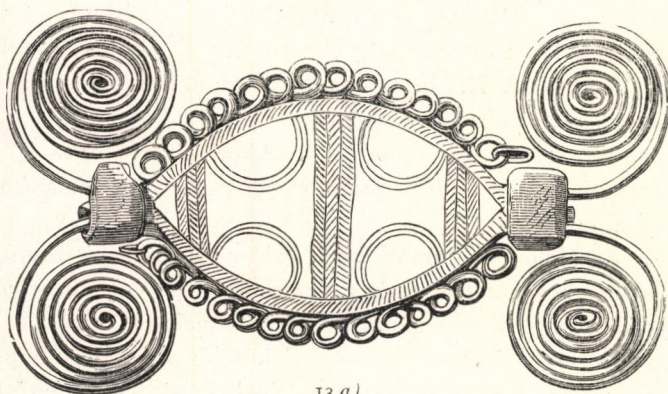

alakú fibulának halotthamvasztásos kora hallstattkori sírokban lelt példányaival.¹

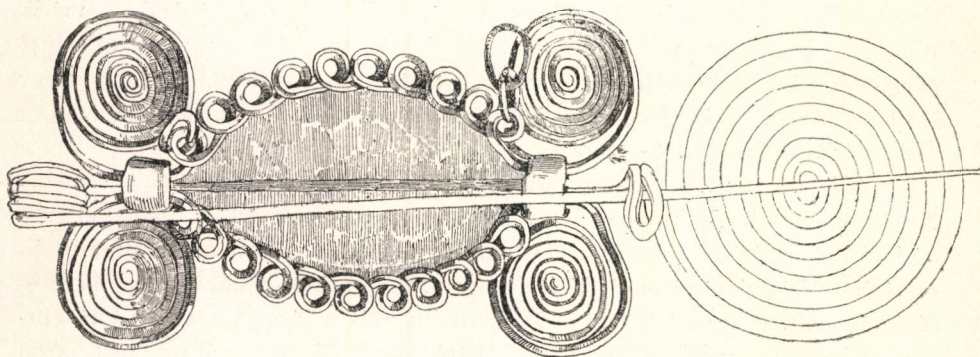
F) 13. A paizsos fibulának, a melynek rokonsága az imént tárgyalt

12.

13 a)

13 b)

II. TÁBLA.

typushoz is kétségtelen, még egy alakja ismeretes, a melyből teljesen ép példány nem maradt reánk, de alig lehet azt másképp elképzelnünk, mint Hampel restructiója szerint. A N. Múzeumban levő ismeretlen lelhelyű példányon²

¹ Hörnes: Hallstattzeit. Archiv f. Anthropologie 1905.

² Hampel: Bronzkor CIX. 20.

megmaradt a nagyobbacska paizsos lemez, e paizsot körivektől határolt mezőinek oldalai mentén hurkolt vékony sodronydiszítés kereteli s a csúcsok tájékán mindenikük spirális korongokba fut ki úgy, hogy a paizsot végein két-két spirális korong diszíti, a melyeket egy-egy tömörebb lécz foglal össze. Hampel föltevése szerint nagyobb spirális korong diszítette a lábat is. A tárgy lehelhelyét nem ismerjük, de a környezetet, a melybe azt helyezniünk kell, megvilágítják a lázárpataki,¹ kurdi² és veleimi³ bronzkincsekben levő, kétségtelenül hasonló vagy igen közlrol rokon fibulák diszítéséből származó hurkolt sodronytöredékek. E leletek közül a két utóbbit a bronzkor IV. szakaszának 2. részébe utalja Reinecke, a mely korhatározást a lázárpataki leletre is elfogadhatunk, de tárgyunkat azért egyszersmind Hoernessel még a korahallstatti kor jellemző alakjául is elfogadhatjuk. Annyival inkább, mert a diszítés ezen módja Itáliában is és St. Canzian temetőjében⁴ hallstattkori környezetben ívfibulán is fordul még elő, sőt Krajnában még kora La Tène számszerij fibulán is.⁵ A N. Múzeumban levő csonka fibula valószínűleg páros fibula egyik fele, mert róla láncz függ le.

Érdekes ez a typus már annál az összeköttetésnél fogva is, hogy átmenetet képez a paizsos fibula és a vezérkorongos magyar fibula között. (II. t. 13, a) és b) ábra.)

G) 14. Az átmeneti idomok közül való az uzsavölgyi bronzkincs nagy fibulája is, a melynek összefüggését a vezérkorongos typussal helyesen ismerte fel Darnay. Csakhogy ezen nem helyettesíti paizsos lemez a fibula kengyelét. Egyenes, erősebb bronzsodronyból készült az, épúgy mint a régebbi példányokon, csupán a kengyelhez két oldalról pánttal odaerősített, ívben hajlított és végein spirálisokba kifutó vékony bronzsodrony diszítmény hajlása emlékeztet a paizs idomának körvonalaira. A foglalópántban másik vékonyka bronzsodrony is maradt fön, jeléül annak, hogy mint az előző példányon, itt is hurkolt sodronydísz egészíthette ki a keretet. Ez a tárgy is páros fibula egyik fele, valószínűleg a rúgójába fűzött karikán át függött össze párjával.⁶ (III. t. 14. ábra.)

H) 15—19. A magyarországi késői bronzkor legjellemzőbb fibulája. Nemcsak mert leggyakrabban lép föl leleteinkben, de azért is, mert elterjedési területe aligha lépte át jelentékenyen hazánk határait, mindössze Csehországból Vokoviczéről említ Undset egy példányt. Már tanulmányom bevezetésében utaltam arra, hogy ez a forma is, ha róla a járulékos díszet eltávolítjuk, voltaképen nem egyéb a vonóshátú fibulának egy változatánál, azon különbséggel mégis, a mi egyébként a korongos lábú magyar fibuláknak közös vonása, hogy a lábat díszítő tekerccskorong a lábat és a tű hegyét teljesen elfödi. Főleg gazdag dekoratív diszítése teszi ezt érdekessé, a melyet

¹ U. o. 37—40. ábra.

² U. o. CCXXXVIII. 8.

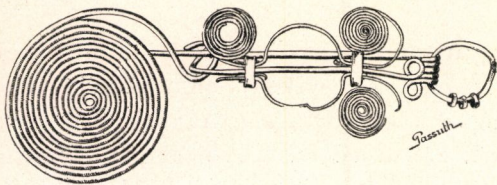
³ V. ö. még Hörnes: Mittheilungen. der k. k. Zentralkomm. N. f. IV.

⁴ Montelius: Pl. XVI. 220. és II. 131. 5. Hörnes: Die Hallstattperiode XVI. I. 18. de Marchesetti után. Archiv f. Anthr. N. F. III.

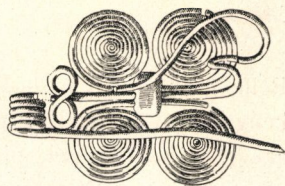
⁵ Adamsberg, Müllner: Typische Formen XXII. T. 15.

⁶ Arch. Ért. 1910. 428. 1. ábra.

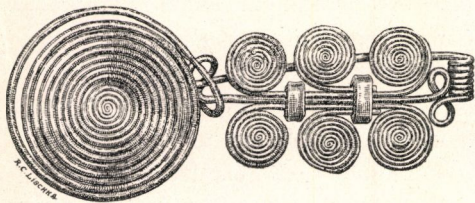

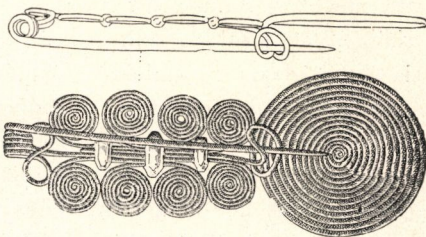
14.

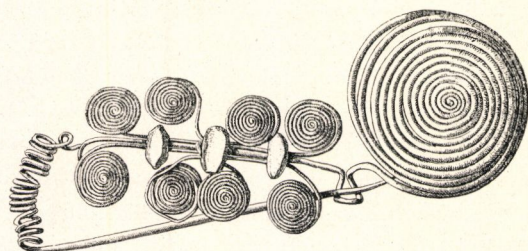
15.

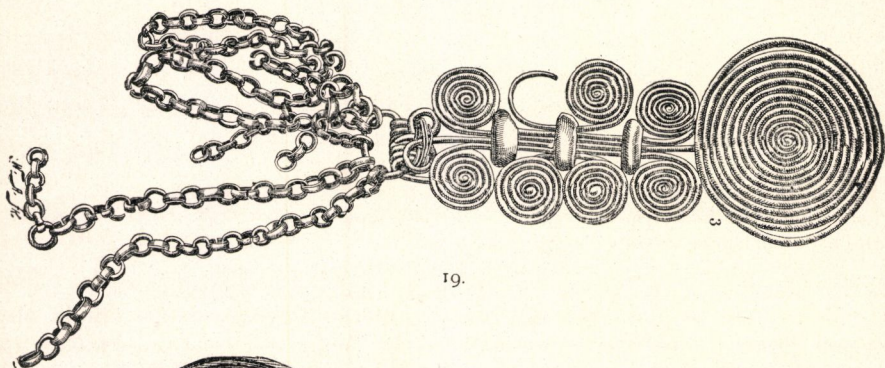
16.

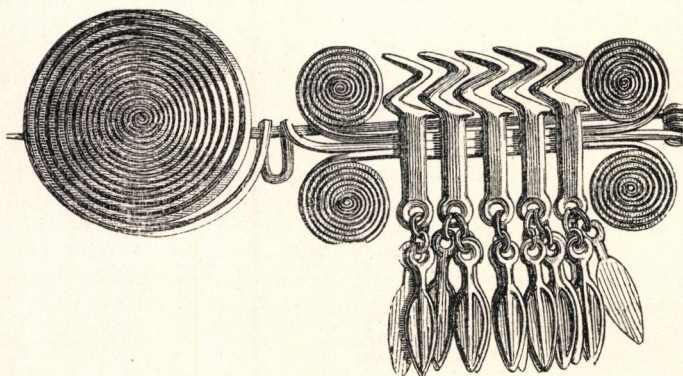
17.

18.

19.

20.

III. TÁBLA.

Bella Lajos találóan hasonlít a magyar ruha sujtásához. A hosszan elnyúló kengyelhez kétoldaltól pántokkal hozzáerősített vékony bronzpálczák simulnak, e pálczák végei spirális korongokba kunkorodnak. Az oldalsó korongpárok száma változó, vannak két-két, három-három, négy-négy páros korongtekerccsel díszített példányok, a lábat díszítő tekercs, a vezérkorong vagy vezértekercs rendszerint valamivel nagyobb méretű. E típusban is gyakoriak a lánczczal összefűzött páros példányok s azonkívül ennek a formának is van hárfaalakra emlékeztető hosszú, sokszor 14 hajlású rugójú változata is. A típus különböző változatai oly kevéssé térnek el egymástól, hogy nem képviselnek fejlődési vagy chronológiai fokozatokat, a miért is a típushoz tartozó ismert példányok elsorolásánál nem leszek rájuk tekintettel. *Alpár* (Pest m.). A kecskeméti múzeumban, páros fibula egyik fele, lánczokkal, lakótelepről származik, a kíséző leleteket nem ismerjük.¹ *Felka* (Szepes m.) Stuckenried dűlő, a felkai múzeumban. Sérült példány, együtt fordult elő egy szintén csonka antennás markolatú karddal (10. ábra). E kíséző lelet után bronzkorunk negyedik időszakának második harmadába helyezhetjük e leletet.² *Bohuszlaviczi* kincs (Trencsén m.). A turóczi szentmártoni tót múzeumban, egy példány. Kiséző leletek liliumlevél alakú pengéjű kardok töredékei, egy másik kard markolatrésze, ez is oly típusból való, a mely csak későn lép föl leleteinkben, a markolatlemez alsó harmadában kiszélesedik, fölfelé keskenyedik, végén két-két kihajló tüske között valamely díszítmény fölvételére szolgáló csapja van,³ keskeny élű köpűs véső, hajlott élű kések (Pfahlbaumesser), kis csipetű, rüdvég bronz burkolata, a minő a komjáthi⁴ kincsben is fordult elő, de példányunk a rüdszög számára négyszögű nyílással van ellátva, mint egy lochowitzi sziléziai példány, lándzsák, tokos vésők és tokos kalapácsok egészítik ki ezt az általában bronzkorunk negyedik szakaszára valló készletet; hogy ne a korszak legelejére tegyük, attól egy félhold-alakú, igen gondos kivitelű

¹ Említve: Pestvármegye őskora című munkámban, A Magyarország Vármegyéi és Városai című monographia-vállalat megfelelő kötetében a 171. lapon.

² Bemutatjuk e helyen ezt a kardot is, a melynek typusa igen ritkán lép föl leleteinkben. Egy példányról a markolat rajzának bemutatása kíséretében Kuzsinszky emlékezett meg (A. É. u. f. VIII. 1888. 245. 1. 3. ábra. (Reinecke is említi e tárgyat) u. o. XIX. 1899.), noha figyelmét elkerülte Kuzsinszky közleménye. Ez a példány Szász-Budáról (Bodendorf) származik. Még egy harmadik példányt hozhatunk ezzel az alakkal kapcsolatba, a mely két csészés markolatú liliumlevél-alakú pengével együtt Mezőszilváson került elő (A. É. u. f. VIII. 339. 1. 4. ábra). Ezen a liliumlevél-alakú pengét látjuk egyesítve, az antennás markolat azon változatával, a melynél a kacsok (szó szerint, antenna csápát vagy méginkább a pillangók ú. n. pödörnyéjét jelenti, de a kacs szót kifejezőbbnek találom) összeérnek, úgy, a mint ez, azoknál a kardoknál szokásos, a melyeknek markolatdíszítménye külön darabból készül ez utóbbi típusról, a mely főleg Németországban otthonos Undset azt állítja, hogy Magyarországon is föllépett. Mindezek a példányok elárulják azt, hogy importált formák helyi utánzatai, bronzműveink nem mutatnak olyan ügyességet ezeknek készítésében, mint a megszokott formák gyártásánál, még kevésbé hasonlíthatók a Rhône vidékén készült formás példányokhoz, esetlenek. Hasonlóan vélekedik H. Seger is a Sziléziában Klein-Ansker ismert hallstattkori lelhelyen talált példányról (Beiträge zur Urgeschichte Schlesiens. IV. Breslau. 1909. II. 1. 10. ábra.).

³ Némileg hasonló ehhez az a példány, a melyet Reinecke a IV. korszak jellemző kardformái között mutat be. Arch. Ért. 1899. II. közlem. II. tábla. 6. ábra.

⁴ Hampel: Bronzkor CXX. 21. és 23.

csüngő dísz jelenléte tart vissza, a melyen a hallstatti ízlés erős hatása érvényesül.¹

Marczal (Nógrád m.). Nagyobb bronzkincs. A lelet zöme Wimmer Béla birtokában (Püspök-Radvány, Bihar m.).² A bronzkor negyedik szakaszából. *Puchó* (Trencsén m.). Az egész lelet némileg eltér az általános typustól, az összes lelettárgyak sajátosságosan merevek, a spirálisok korongjai szorosan simulnak egymáshoz, még az ú. n. pápaszemforma fibulák is, a melyek két változattal vannak képviselve e leletben.³

Az *aszódi* telepen négy példány fordult elő a typusból⁴ s töredékes csonka példányok voltak a *bodrogheresztúri* kincsben is.⁵ Ugyane korba, a melybe főntebb e készletet utaltuk, a bronzkor negyedik korszakának közepe tájára (Reinecke szerint második szakasz) tehetők még a következő kincsek, a melyekben ugyancsak föllép ez a typus: *Törökkoppány*,⁶ *Komjáthi*,⁷ *Kenderes*,⁸ *Gyermel*,⁹ *Kurd*,¹⁰ *Kisapáti*,¹¹ *Domanizs*,¹² *Velem*.¹³ Egy *kisbóbróczi* (Hampel: Ant. préh. XII. 15.) ép és egy csonka példánnyal, egy *kisterennei* (A. K. Képtlasz IV. t. II. .) és egy *tinyevidéki* (Hampel: Bronzkor III. 136.) példánnyal be is fejezhetjük a sorozatot, ha még a typus elterjedésének kedvéért a Hampel által (id. munka id. hely) felsorolt töredékeket is hozzá fűzzük. Ilyeneket említ *Sajó-Gömörrel*, *Dolyánból*, *Debreczenből*, *Kurdról* és *Orcziból*. Lehet-séges, hogy mindezekhez még vidéki múzeumokban és magángyűjteményekben lappangó példányok is járulhatnak. Első sorban érzem itt annak hiányát, hogy az erdélyi és hazánk keleti részén levő gyűjtemények anyagát vagy egyáltalán nem, vagy legalább is nem ismerem annyira, mint a dunántúli vagy a felsőmagyarországi múzeumokat, azonban azt hiszem, azok ismerete aligha változtat a leletek zöméből kitűnő azon tényen, hogy ez a typus első sorban Felső-Magyarországon és másodsorban a dunántúli vidéken otthonos.

20. A typus érdekes változata a medvedzei, a melyen a kengyel két tekercspárja közé öt madárfejes lécz van erősítve, a léczekről levélalakú kis csörtető-lemezkek vannak erősítve. Jellemző képviselője annak, mint foglal

¹ A lelet nincs közzétéve, csak említve a M. N. Múzeum 1909. évi jelentésében foglalt tanulmányúti jelentésében.

² Nem tartom szükségesnek itt részletesen kiterjeszkedni erre a leletre, mert részletesen leírtam s fényképét is közlöm Nógrád vármegye sajtó alatt levő monographiájában.

³ A. É. (1904) u. f. XXIV. 207. l. 7. 1. és 6. és a meghatározatlan lelhelyű felsőmagyarországi példány u. o. a 208. lapon 8. ábra.

⁴ Hampel XCI. 4. és Nagy G. id. mű id. hely.

⁵ Hampel XCVI. 4.

⁶ U. o. XCVII. 30.

⁷ U. o. CXX. 20.

⁸ U. o. CLVIII. 21.

⁹ CLIX.

¹⁰ CCXIII. 33.

¹¹ Négy korongos és csak négyhajlású rúgóval ellátott példányok gyűjtélkes lelet, a mely trébelt bronzedényben volt elrejtve A. É. u. f. XVII. 1897.

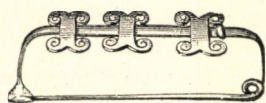
¹² A. É. u. f. XXII. 1902. 2—4. ábra a 422. lapon. Hárfalakú változat 12—14.

¹³ Láncczal összetűzött páros példány Hampel id. mű. CCXLI. 2. 3. V. ö. még Br. Miske: Velem. I. ábra.

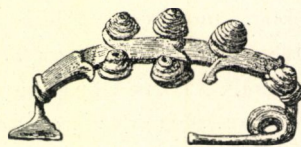

helyet a hallstatti ízlés kedvelt figurás díszítő eleme, a hazai bronzkor ornamentikájának keretében.

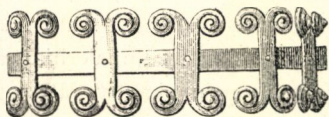
Párhuzamos jelenségekre közös ízlés megnyilvánulásaira többször kellett s kell ezután utalnom még, és ha nem is tudom mindenütt kielégítő magyarázatát adni az ilyen összhangzásnak, az nem lehet ok arra, hogy azt elhallgassam. Ilyen távoli vonatkozást még bronzkorunk legsajátosabb, legjellemzőbb alakjához, a sujtásos fibulához is találunk Olaszország földén. Elnyújtott vagy ívelt fibulákon látunk, némelykor a kengyelen, oly díszítményeket, a melyek fibuláink sujtásaira emlékeztetnek, bár sem szerkezetileg, sem a dekoratív compositio szempontjából nincs köztük és a kengyel közt oly szoros kapcsolat, mint a mi fibuláinkon. A kengyelre hosszában ¹ (7. ábra.) vagy kereszt-

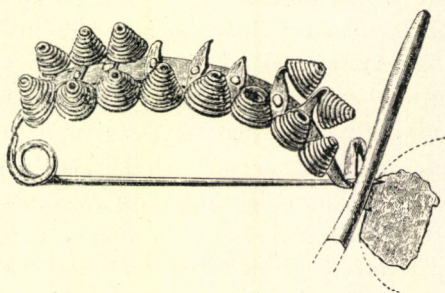
6.

7.

8.

9.

ben ² (6. és 8. ábra) keskeny lemezkék vannak erősítve, ezeknek végei magános ³ (9. ábra) vagy némelykor kettéhasítva páros ⁴ tekercsekbe, helyesebben aprócska csigaalakú domború díszítményekbe sodródnak össze. Föltétlenül szükséges-e, hogy itt összeköttetést, befolyásoltatást keressünk, nem elég magyarázat-e, hogy úgy az itáliai mint a magyarországi bronzműves a kengyel díszesebbé tételére törekedett, és némileg hasonló módon, de azért a hazai bronzműves nagyobb sikerrel oldotta meg ezt a feladatot. A díszítésnek ez a módja egyébként nálunk más ékszereken is előfordul, elég itt a N. Múzeum régiségtárának második termében kiállított szép arany nyakpereczekre utalni. Közülök egy Sziszeokról származó példányt összehasonlítás végett be is mutatok (13. ábra). A magyar fibulák, s köztük első sorban a sujtásos fibula a magyarországi bronzkor

¹ Montelius: La civilisation primitive en Italie I. 75. 9.

² U. o. 75. 8.

³ U. o. 159. I.

⁴ U. o. 79. 6. A Benacci sírok második időszaka.

pompaszeretetének jellemző emlékei még pompásabban hathattak a többszörös lánczczal összefűzött, némelykor csüngős középtaggal diszített páros fibulák. A sok lánczczal összefűzött páros példány arra mutat, hogy a mint a római-kori pannoniai kelták, úgy már hazánk bronzkori lakói is párosával viselték a fibulát, s talán még a bronzkori viseletnek örökségeként ment át azokra ez a sz okás, mert a La Tène korból is maradtak ilyen páros példányok.

H) A fibulák, a melyekkel eddig foglalkoztunk, a magyarországi bronzkor kiválóan jellemző sajátos formái és korhatározásuknál épen ezért tisztán belföldi környezetükre vagyunk utalva, csak ritkán s akkor sem mindenkor jól meghatározható környezetben lépnek föl azok a szomszédos területeken. A spirális ornamentika révén csatlakozik ehhez az alakhoz a korai hallstatti kor fibulája, a melyet, mert rendszerint nyolczas kötéssel egybefűzött egy síkban fekvő két spirális korongból álló alakjával a pápaszemre emlékeztet, pápaszemforma fibulának is neveznek; a német szakirodalom ugyan inkább a bronzlemezről hajlított pápaszemforma kéttágú fibulára alkalmazza ezt a nevet. Több változata ismeretes ennek a formának: 1. középtag nélkül egyetlen sodronyból készül, egészben véve alakú; 2. ugyancsak egy darab sodronyból készül, de a két korong spirális nyolczas formájú kötéssel van egybekapcsolva; 3. a spirálisok csak járulékos dísz, a mely tűtartó lemezkére van erősítve, ez előfordul mindkétféle kötésű példányokon, némelykor a spirális középen nem zárt, hanem kisebb vagy nagyobb domború gombot fog körül, átmenetet képez azon bennünket itt nem érdeklő alakhoz, a melyen a korongok egy darab domború lemezből készülnek. A legnagyobb elterjedtségű, legnépszerűbb típusok közül való, s a hallstatti kultúra kezdetével egyidejűleg lép fel, de egyes területeken a Balkán északi részén pl. még sokáig használatban marad. Ez indokoltá teszi, hogy a Görögországtól és déli Olaszországtól Észak-Európaig többé-kevésbé sűrűn, de mindenütt képviselt formával — főleg déleuropai elterjedése szempontjából — bővebben foglalkozunk, mert olyan korba esik annak elterjedése, a midőn a déli ízlés hatása uralma alá kezdi hajtani a közéuropainak kialakulását.

A formát régi itáliai fibulának is nevezik, ha átlapozzuk az itáliai leletek ama hatalmas korpuszát, a melyet Montelius állított össze, meg kell győződ-nünk e föltevés jogosulatlanságáról, mert Olaszország földén nagyon gyöngén van képviselve.¹ Ellenben nagy elterjedtségnek örvend ez az alak az isztriai, krajnai hallstattkori sírmezőkben, magában Hallstattban, Horvát-Szlavonországban és Boszniában, az utóbbi területen nagy számban, sok gazdag változatban van képviselve. Ez a körülmény bírta arra Truhelkát, hogy elterjedésének és keletkezésének kérdésével bővebben foglalkozzék.² Az elter-

¹ Montelius: La Civilisation prim. en Italie: I. r. XXI. 283 nyolczas hurkolással, déli Italia; 284 bronz pánttal összefoglalt két korongspirálissal, Ordona 285; hasonlóképp déli Itáliából; II. r. 148. 24. a), b) nyolczas kapcsolással összefoglaló lécczczal, Novilara; 159. 4. hasonló de lécc nélkül; az Appeninektől keletre.

² Wissenschaftliche Mittheilungen VIII. 13.

Az általa ismert magyarországi leletek felsorolása után (a melyet itt, később úgyis foglalkozván a typus hazai elterjedésével, mellőzünk) Horvátországból és Szlavóniából a következő lelhelyeket említi: Prozor (Lika), Lešće, Tirzovac (Bulog mellett), Sveti Juraj (Zengg

jedés úgy, a mint Truhelka összeállította, meglehetősen összevág az illyrek elterjedésével, a miért is ő azt következteti, hogy ez kizárólagosan illyr typus és abból az időből ered, a mikor az illyrek még fluctuatióban voltak.

Az illyr törzsek letelepedésével válnak ki a főformából egyes helyi alakok. A gorikai példányok összefoglaló lamellára erősített tűjökkel az evolutio első fokához tartoznak, ez a forma főleg az illyr törzsek centrumában, Boszniában, Jezerine és Horvátországban pedig Prozorban, Trnovoban és Sveti Jurajban otthonos. Egyelőre bajos eldönteni, vajjon tényleg ez-e az idősebb typus vagy az a másik, a mely mint a rokon magyar fibulák, egyetlen szál sodronyból készül s az is kérdéses, nem kell-e elterjedésének súlypontját délre helyezni és ezzel együtt ott keresni keletkezése helyét azokkal, a kik azt, mint Montelius is, görög fibulának nevezik. Maga Truhelka is több lelhelyről említi Macedóniából s ezek közül a helyek közül egyiken, 17 példánya fordult elő. Ha ehhez még hozzáadjuk azokat a példányokat, a melyeket Furtwängler Olympiából¹ és más görög lelhelyekről felsorol, határozottan az utóbbi nézetnek kedvez az, a mi természetesen nem zárja ki, hogy a typust, ha keletkezését másutt keressük is, az illyrek egyik jellemző ékszerének tekintsük, mert ha nem keletkezett is itt, viszont úgy látszik, leghosszabb életű épen ezen a területen lehetett s e tekintetben, nézetem szerint, a jezerinei példányok épen nem tehetők a fejlődés élére, mert ezekben a sírokban² certosa, számszerij certosa, korai, sőt még közép Latène fibulával is előfordul ép úgy mint sanskimostban.³ Igaz, hogy ezek közül a számszerij certosa fibula kíséri az utóbbi lelhelyen a lamella nélküli alakot is, de tipikus Latène fibulák nem és viszont a glasináci lelhelyek közül az illyjaki IV. tumulusban egyszerű és lemezes lábú ívfibulával fordult elő az egyszerű középtag nélküli alak. Egyáltalán a lemezre erősített példányokat gondolom későbbi alaknak.⁴

21. a)–c) Magyarországi leletben csupán az a formája otthonos

mellett), Velika Popina, Varasd-Teplitz, koranai sziklabarlang, Vrbac, Metak, Gračac, Udbina. Dalmáciából: Ossero, Knin, Spalato. Boszniában mindenekelőtt a glasináci lelhelyeken otthonos, a sanskimosti, jezerinei sírmezőkben, ezenkívül ismer példányokat Ripacból, Jajceből és Dwarból.

Délfelé követi a formát, a melynek elterjedési területében hézagot csinál az arnauták területének ezidőszertinti hozzáférhetlensége így nem köthető össze a macedóniai leletekkel, pedig itt több helyen előfordul az így Kupanovában, Patelliben, a hol vasútépítésnél 17 drb. került elő; Epirusból is vannak egyes példányok a bosnyák országos múzeumban.

¹ Olympia. IV 53. és all. XXI. T. 359. Egy darab, egyetlen drb. sodronyból készült nyolczas kapcsolással, rongált példány a Zeus templomtól északra; csonka példányok és fibula nyolczas kötésű középtagja, spirális töredékek a Pelopiontól; fibulához tartozó nagyobb spirális a Heraiontól délre.

U. o. említ hasonlót Rhodosból, Biliotti ásatásának eredményéből (Berlinben); Megarából (Helbig Homer. Epos. 280. l, 101. ábra); Elateából (Bull. de Corr. Hell. XII. 56. l.).

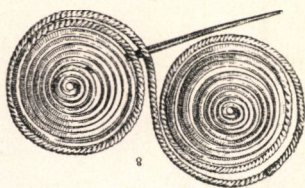
Furtwängler értesülése szerint a typus Böotiában is gyakori. Számos példány került innen kereskedésbe, egy példány az athéni múzeumba és több kis példány Thébe mellett kiásott sírokból Berlinbe.

² Wiss. Mittheilungen etc. III. 264. és 414. sír.

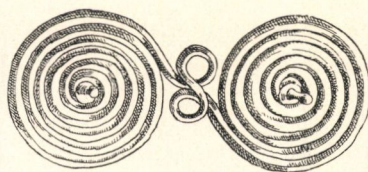
³ U. o. VI. évf. a 81. és 107. sz. sírokban.

⁴ Wiss. Mittheilungen III., 12–13. l. 35. ábra.

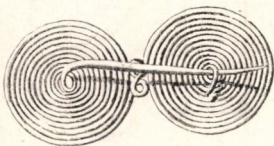

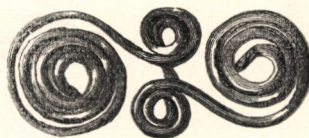
21

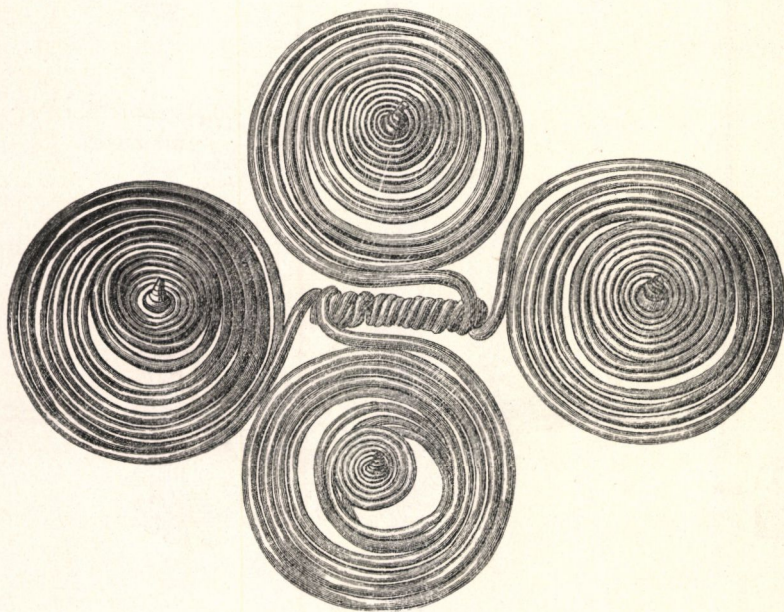
22 a)

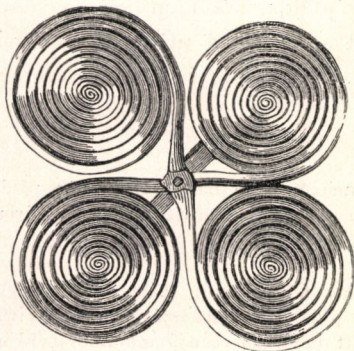
22 b)

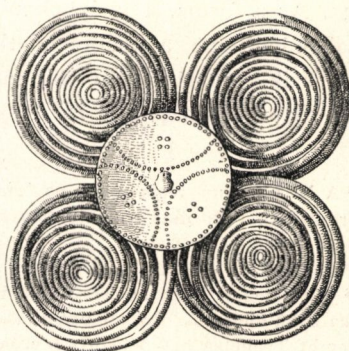
23.

24.

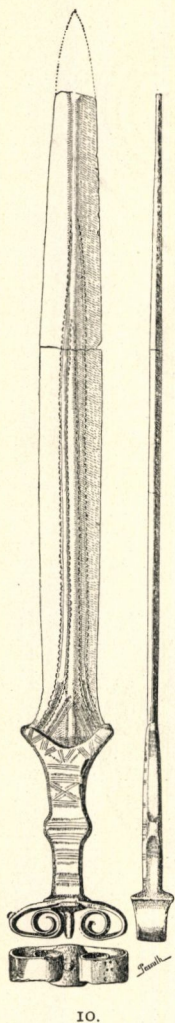

25.

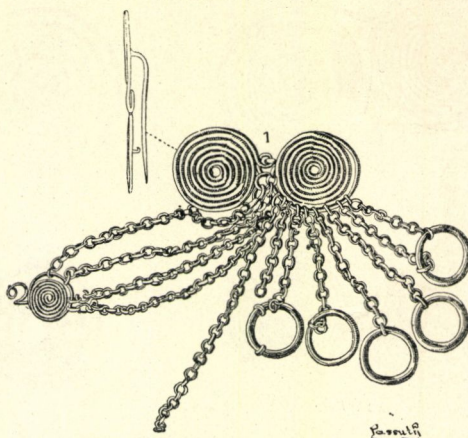

26.

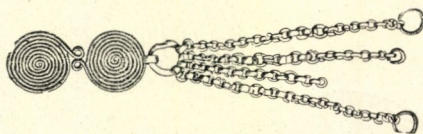

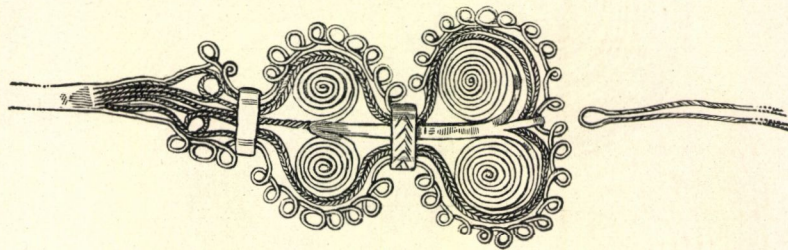
10.

11.

12.

13.

a pápaszemforma fibulának,¹ a mely egydarabból készül, ez is meglehetősen ritka leleteinkben és csak a sajátképeni bronzkor letünése idején lép föl.

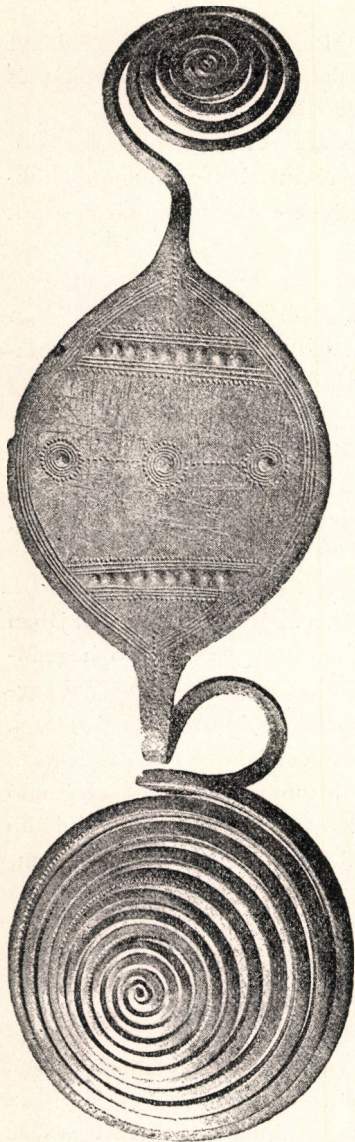
21. Az a forma, a melynek nincs középtagja, két igen szép példánnyal van csak képviselve, a puchói leletben volt az egyik, a másik Stomfa vidékéről származik,² s talán ilyen volt még a N. Múzeumban levő ismeretlen lelhelyű alakú aranyspirális is.³

¹ A N. Múzeum régiségosztálya őriz ugyan néhány több darabból készült példányt is ezek kereskedésből jutottak a gyűjteménybe s több ok szól balkánvidékről való származásuk mellett (II. ter. 2. szekr.)

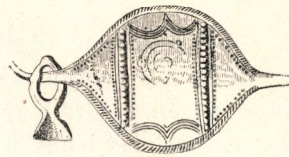
² Arch. Ért. 1904, 12. ábra 8.

³ M. Nemzeti Múzeum II. terem 10. szekrény felső rész 5. szám. A típus egyébként elég ritka a külföldön is. Boszniában a már említett Ilijakiból származó példányon kívül, Podlazeból említ Truhelka hat példányt s ezekkel együtt 34 töredékesen fennmaradt példányt tart ilyenek töredékeinek, némelyik azonban lamellával volt ellátva. (Mittheil. I. 82.) Egyetlen példányt Hörnes említ még C. de Marchesetti után: Die Hallstattperiode (XVI. T. 12), Archiv f. Anthropologie N. F. III. (1907).

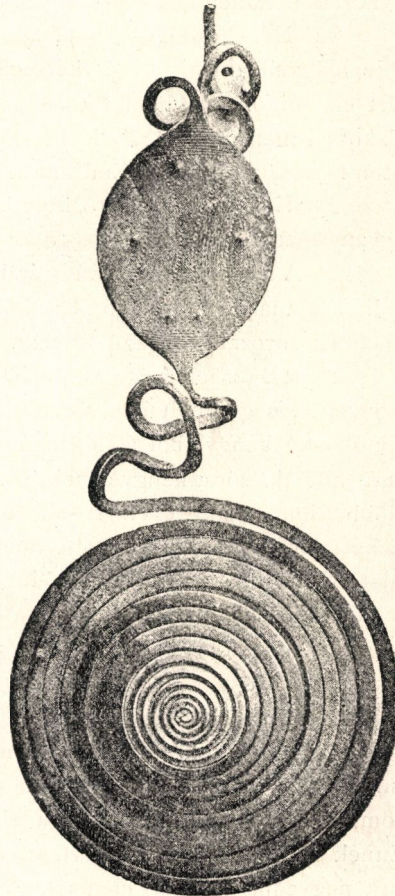

27.

28.

29.

V. TÁBLA.

22. Az az alak, a melyen nyolczas hurkolás fűzi össze a spirális korongokat az ördögös-fűzesi kincsben ¹ és a még későbbi korú krasznahorkai ² (Árva m.) leletben, a melyben vastárgyak kísérték; Győrben ³ Portuson, ⁴ Dolyánban (Nógrád m.) ⁵ Szitnyán (Hont m.), ⁶ Pápa vidékéről halott hamvasztás marad-

¹ Arch. Ért. 1895, 196. 1. és Hampel CCXIX. 1., 2.

² Arch. Ért. 1892, 151., u. o. 345. és Hampel id. mű CLXXXIII. 6.

³ Hampel id. mű I., XLIII. 3.

⁴ U. o. XLII. 1—2. és Pósta: Útmutató 20. 1.

⁵ Arch. Ért. 1901, 85.

⁶ Szitnya (Hontm) telephelynek látszik, nem tudom milyen viszonyban van ez a fibula tót múzeumban levő tárgy egy ugyanonnan származó, de régebbi itáliai típusú bronzedényvel.

ványait rejtő tumulusból végül Velemben.¹ A N. Múzeum egy arany példányt is őriz, ez Magyarbrádról való. E típusban is találunk páros példányokat és pedig vagy végére fűzött vagy a középtagra lefüggő lánczokkal.

23. A nyolczas kötés többszörös körülcsavarása révén, a hurkok valószínűs kis mellékkorongokká válnak, így bizonyos tekintetben átmeneti idomként tekinthetők a pápaszemforma fibula és a négykorongos fibulák között. Ismeretlen lelhelyű kis példány a N. Múzeumban.

24. Négykorongos fibula két pápaszem-spirális összesodrásából alkotva, tője hiányzik, mégis kevés kétségünk lehet aziránt, hogy Hampel helyesen járt el, midőn a fibulák közé sorozta, mert meglehetősen hasonló fibulaalakot ismerünk Itáliából is. Példányunk a Ráth-gyűjteményből, állítólag Stomfa vidékéről való. Említett analogiája a második korszakból való.²

25. Egy tengelyre erősített két S alakú spirális, külön tűtartó lamellával, ugyanonnan.³

26. A négy korongalakú spirális érintkezését lemezből trébelt bronzkorong fűdi. Ugyanazon állítólagos leletből.

II. sorozat. Kéttagú fibulák.

Sajátságos jelenség, hogy a kéttagú északi fibula, a mely legkorábbi alakjában egyszerű kis gömbölyű fejű, nyakán átfűrt túból s ehhez csatlakozó hegedűvonó-alakú kengyelből áll épen úgy, mint a legrégibb közép- és déleuropai egytagú fibulák, sőt a kengyelének díszítése is ugyanazokat a változatokat mutatja, előbb sima, majd csavart sodrony, később fűzfalevélalakú keskeny lemez.⁴ Lehetetlen itt az összefüggést nem érezni, de a bizonyításra nincs elegendő adat. Noha meg vagyok győződve arról, hogy az összeköttetés szálait inkább Közép-Európában, semmint Olaszországban kellene keresni, alig hiszem, hogy hazánk földje beváltsa azt a reményt, a melyet hozzá e tekintetben Undset fűzött.⁵

A hosszú idő, a mely Undset művének megjelenése óta eltelt, mindössze egy példányt vetett fölszínre, és miután azok a példányok, a melyeket Undset ismert (27. és 29. ábra), meghatározatlan lelhelyűek voltak, egyelőre ez a dománizsi példány (részletrajza a 28. ábrán) az egyetlen hiteles hazai lelet. Ennek pedig nemcsak környezete késői jellegű, de stylusa és formája is a negyedik korszak elejének szélespaizsú egytagú fibuláihoz fűzi s egyelőre idegenként áll emlékeink között.⁶

Budapest, 1911 márczius 7-én.

Dr. Márton Lajos.

¹ Hampel id. mű CCXLI. 1. és CLIX. 3.

² Montelius I. 51. T. 6.

³ Hasonló ahhoz, a melyet Montelius mutat be Suessolából id. mű I. XXI. 286—287.

⁴ Sophus Müller: Débuts et premier evolution de la civilisation en Danemark d'après les decouvertes les plus récentes, p. 43 és 73.

⁵ Études 56.

⁶ A dománizsi példány kísérő leleteivel közzétéve Arch. Ért. u. f. XXII. (1902) 422 lapján, a régebbi ismeretlen lehető példányok pedig Hampel Bronzkor, XXXIX. 2—3. Az egyikről kétséges (itt 29. ábra), hogy az valóban két- és nem egytagú fibula része-e. Undset a csonka sodrony négyélű voltára támaszkodva állítja, hogy az a fejen is spirálisba csavarodott.

ŐSKORI EMLÉKEK A GYŐRI MÚZEUMBAN.

Nagybaráti ásatásaim befejezése után annak sikerétől buzdítva,* tovább folytattam győrvidéki kutatásaimat; szabad időmben meglátogattam annak több községét, főleg azon helyeket, a hol már régebben voltam és tettem ezt részint azért, hogy a kedvező eredménnyel biztató pontokon ásatásokat végezzek, részint azért, hogy a községek előjáróival, különösen pedig a munkásnéppel érintkezve, a régiségek megmentésének ügyét előmozdítsam. Így a többek közt megfordultam a Duna mentén fekvő Abda, Öttevény és Gönyő községekben; beljebb Péren, Nagyécson és Mezőörsön, ismételve Bönyben, Tápon és Tápszentmiklóson s ha személyes vezetésem alatt folyt ásatásoknak nem is volt pozitív haszna, azért még sem fáradoztam eredmény nélkül. Találtam itt-ott érdekes emlékeket, melyeknek megszerzésével folyton gyarapíthattam régiségtárunknak győrmegyei emlékeit. Különösen gazdag aratásom volt Tápszentmiklóson Szokoly Endre volt helybeli jegyzőnél, a község határából származó emlékek buzgó gyűjtőjénél és mikor a különféle korbeli, érdekesnél-érdekesebb leletek megszerzésére irányuló kérésemet előadtam, ezt volt tulajdonosuk igazi magyaros előzékenységgel, minden habozás nélkül, legott teljesítette.

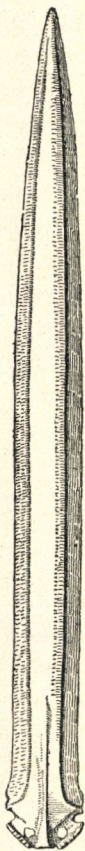
Ezeket és egyéb, múzeumunk jötevőitől kapott vagy vétel útján szerzett érdekes őskori emlékeinket szándékozom jelenleg a következő sorokban, részben rajzokkal ismertetni, több szempontból: ritkaság, alak és technikai kivitel tekintetéből érdemesek arra, hogy szélesebb körben váljanak ismeretessé; egyúttal területünk őskori lakóinak kulturájához becses adalékokul szolgálnak.

Kor szerint haladva, újabb emlékeinknek egy része: négy darab véső, egy darab ritkaalakú kőbuzogány és egy darab törött pohár a neolith-korból való; még pedig három darab kovapalavéső származik Kisszentpál-pusztáról, forgatott szőlőföldből; egy darab serpentinvéső, háromszögalakú, Vecseny-pusztáról; a kőbuzogány és edény pedig Tápszentmiklós határából, szintén forgatott szőlőföldből. A kővésők háromnegyede (3 drb.) hosszúkás téglalap-idomú, kettő közülük mindkét felén laposra csiszolt, egy pedig egyik felén lapos, másik részén domború; a vecsenyi kétoldalúan lapos és háromszögalakú: ezek nem ritka formák, gyűjteményünkben van sok hasonló; ellenben a kovapalából készült kőbuzogány nem mindennapi tünemény. Már súlya: 2 kg. és 120 gr., szokatlanul nagy, még inkább egyéb nyomott gömbölyű kőbuzogányainktól teljesen eltérő alakja nagyon feltűnő, ritka darab, mely egyenetlen, idomtalan, kopott külsejével és egy irányban megnyúlt íves hajlásával olyan nagyságot és alakot ölt, mintha megkövesedett birkakoponya volna, melynek külsején nem végeztek semmi csiszolást, hanem hagyták a maga formájában, olyanban, a milyent a patak medrében nyert, a célnak így is megfelelt. A tárgy közepén van a lyuk, mely kezdetben öblös, beljebb teljesen kerek,

* L. Arch. Ért. 29. köt., 245—253. l.

átmérője 3·8 cm. Nagysága: legnagyobb hossza 16 cm., legnagyobb szélessége 11 cm. és vastagsága 10·5 cm. Szokoly Endre ajándéka. Rajza Bella Lajos barátomnál. Az ugyanott talált, kevésbé jól iszapolt anyagból készült, durván simított kőkorszaki pohár, sajnos, nagyon csonka, oldalfalazatának jó része hiányzik; a megmaradt rész vastag agyagincrustációval volt borítva, melynek eltávolítása csak részben sikerült. A pohár feneké elég lapos és kerek; oldalfalazata a száj felé fokozatosan bővül és rajta nincs más díszítés, mint középen harántosan futó körös barázda, fölötte apró gödröcskékből álló pontsorozat, alatta pedig egyenlőtlen nagyságú, fogakhoz hasonló cik-czakos díszítés, melyet egymással párhuzamosan menő barázdák alkotnak. A cik-czakos díszítésnek némelyike olyan nagy, hogy hegyes csúcsa majdnem a fenéig ér; mész nincs bennök; az edény falazatának felső fele sima. Nagysága 10·8 cm. magas. Elég durva mű.

I. ábra.

BRONZKARD
PENGÉJE
ÁCSRÓL.
1/4 n.

A községnek más helyén bronzkorszaki edényeket találtak; három darab példányt kaptam belőlük, a melyek mind különböző alakúak és nagyságúak. A legnagyobb közülük 15·3 cm. magas és szürkésbarnás színű, törött szája nagy és kerek, nyaka ívesen befelé hajló, hasi része öblös, rajta felső részén egy-egy, összesen négy bütők, aljukon ujjhegyével eszközölt benyomás, egyéb dísz vagy függelék nincs rajta; talpa kerek és lapos. Másik, korsócskaféle edényünk kerek szája, hengeres nyaka, gömbölyded hasi része és talpa, valamint nagy, a száj pereme fölé erősen hajló füle van, mely a hasi oldalnak felső felét köti össze a száj peremével. Magassága 7 cm., szájának átmérője 5·4 cm. Ennél sokkal hosszabb, összenyomott, majdnem az edény nagyságával fölerő fülű edénykét láttam a mező-örsi református papnál a község határából, a melyet azonban, mivel korábban már a pápai kollegiumnak ígérte, nem kaphattam meg. Hasonló, a száj pereme fölé magasan kiemelkedő fülű edények megýénkben csak ezen a tájon, másutt nem fordulnak elő.

A harmadik edény nagyon csonka; a meglevő rész a második edénykével egyenlő és szintén sima felületű, törött fülnek a nyomával, elég jól iszapolt agyagból készült, mint a többi.

Edényeinknél sokkal nevezetesebbek a környékből szerzett bronzkorszaki kardjaink, már azért is, mert azok a mi vidékünkön nagyon ritkák, mint azt az egyetlen tényői kardtöredékről fönmaradt irodalmi följegyzés* eléggé tanúsítja. Most két különböző példányt, bronzpengét és bronzmarkolatú kardot mutathatok be a következő sorokban. Előbbit Ácson, a Duna partjában találták, utóbbit Gyirmóton, a Marczal árterében, négy méter mélységben. Mindkettő magányos lelet.

Az ácsi penge (I. ábra) egyenes és kétélű, nádlevéldomú, erősen kiálló, csúcsig haladó széles gerinczczel, rajta, középen bordával, melynek a tő felé eső része, mint a rajz mutatja, ep és patinás; a többi helyen azonban a találó a patina lereszelésével nemcsak régi zománczától fosztotta meg, hanem a

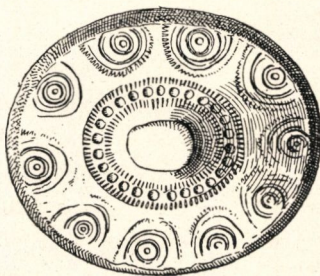
* Fehér J., Győr monographiája 370. l.

továbbhúzódo bordának is csak itt-ott hagyta meg némi nyomát. Töve szögletes, két ferdén futó oldala kissé karimás és a karima többszörösen bevagdalt felületű, rajta, szélén egy-egy félkörös bevágás, beljebb egy-egy kerek lyuk, a szegek helyei. Hossza 44'6 cm., legnagyobb szélessége 3'8 cm.

A következő bronzmarkolatú kardunknak ép pengéje szintén egyenes és kétélű, ki nem emelkedő tompa gerinczczel; alakja közel áll a nádlevél-idomhoz, mert a penge töve 3'3 cm.; legnagyobb szélessége pedig 3'9 cm.; dísz nincs rajta. Markolata lapított, kerülékalakú, rajta három, harántosan futó, erősen kidomborodó gyűrűtag, végén korong s kívül annak közepén kiemelkedő gomb; elől a két markolatnyulvány gyengén ívelt s így nem alkot teljes derékszöget a penge tengelyével; rajtok egy-egy szög, melyekkel a pengét a markolathoz erősítették. Az ide tartozó 2. ábra a korong külső lapjának a gomb körül való díszítését mutatja; van rajta a

sima gomb körül két, mélyített vonalakból képzett sor között mélyített pontsorozat, a kerület felé eső részen egyes pontok, melyeket központi teljes és félkörös barázdák vesznek egészen vagy részben körül; a belső barázdák rendesen épek, a külsők gyakran kívül vonalkázással csipkézettek. A korong belső oldalát központi barázdák, a barázdák között mélyített vonalak díszítik. A barázdadíszítést föltaláljuk a markolaton is, a gyűrűsbordák mindkét oldalán; a közök ellenben mindkét részen egymásba kapcsolt hármasteker-

2. ábra.

DISZÍTMÉNY A GYÍRMÓTI KARD
GOMBJÁN. $\frac{2}{3}$ n.

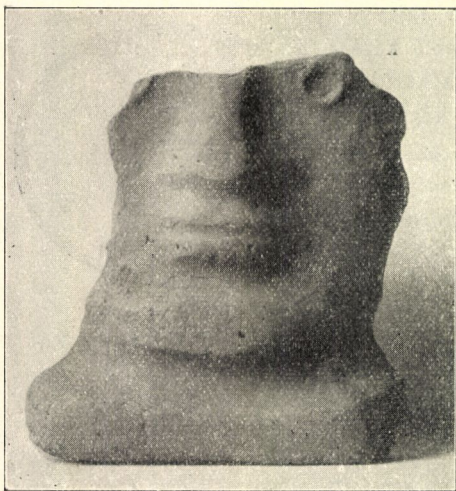
díszszel vannak kitöltve. Végül, a markolatnyulványt sem hagyták simán, hanem díszítették központi körökkel, kígyózó vonalakkal, a körszelvény melletti szegélyt egyes, végét hármastekercs kerettel. Ezek után méltán sajnálhatjuk, hogy a találó ezen kiváló díszítésű és jól kiélesített kardunkat eczetbe téve, szép zöld patinájától megfosztotta. Egész hossza 58'6 cm.

Nem hiányzik újabb emlékeink között hallstatti sírlelet sem, a milyent Tápszentmiklós határában, keleti tázi dűlőnek nevezett szántóföldön, Pintér Mihály birtokán lelték; volt a sírban törött edény és a találó elbeszélése szerint olyan réz(?) - kard, amelynek markolata végén «karika» - tekercsdísz volt, a milyen a hallstatti korban divatozott. A kardot azonban, a mint egy arra menő idegen házáló meglátta, rögtön megvette s vele tovább állt s utána hamarosan megindult hatósági nyomozás eredménytelen maradt. A sírból származó két cseréptöredékünknek van egymás mellett párosával álló büttyökdíszítése, a száj pereme alatt körben futó bordája, melyet mélyített függélyes vonalak szaggatnak meg; ilyenek vannak a valamivel alantabb álló büttyök között is az edény falazatán. Az edény többi része sima felületű; anyaga durva, nem iszapolt. Szokoly Endre ajándéka.

A következő 3. ábra iszapolt agyagból égetett, emberarcz domborművét tünteti föl a nyakkal együtt s találták Győr környékéhez közeledő, hallstatti leleteiről nevezetes Nagybarát község határában, a szőlőkkel beültetett domlánczolon keresztülvonuló mély útnak leszakadt parti földjében, a

földtörmelék között. A földdel lezuhant tárgyunk az eséskor felső és jobb oldalán némi csorbulást szenvedett, csonka, mindamellett mint lakóinknak legelső szobrászati terméke, érdekes figyelemreméltó és bizonyos fokú haladásról tanuskodik, szemben azokkal az idolókkal, melyeket az Alduna mentén találtak. Van alul talpazata, mely keskeny, lapos, négyzetletű; a talpazat alján, annak közepén 6,3 cm. hosszú, befelé folyton vékonyuló lyukja, melynek alig lehetett más célja, mint az, hogy a bálványt kihegyesített duczra állíthassák és így a földüléstől megóvják. A már némi haladásról tanuskodó alapzathoz emelkedik ki a nyakkal együtt a fej, mely elől némi domborodást mutat, hátul egészen sima, egyenes. A többit a fénykép után készült ábra nagyon jól tünteti föl: van rövid, széles nyaka, melyen semmiféle dísz nem látható, teljesen csupasz;

3. ábra.

AGYAGFEJ NAGYBARÁTIRÓL. $\frac{1}{3}$ n.

álla aránytalanul nagy és csupasz; ajkai húsosak; orra tompa; szemei egyszerű, mélyített kerek gödrök, melyeket ujjuk benyomásával és körülforogatásával állítottak elő; hajzatnak, bajusznak és szakálnak nincsen semmi nyoma: az egész arc csupasz; füle sincsen a bálványfejnek, mert a bal oldalon látható bemélyedés, mely a fültájnak felel meg, nem egyéb, mint törésből származó horpadás. Magassága 16,5 cm., legnagyobb szélessége alul 15 cm. Rechnitzer Károly ajándéka. Az idolum korára nézve, mivel teljesen magányosan fordult elő, vidékünkön, Koronczón és Ravazdon, nemkülönben Sopron környékén és Alsó-Ausztriában,¹ a távolabbi helyeket nem is említve, talált alakos edények és fibulák, emberi és állati domborművek nyujtanak némi fölvilágosítást: ezek pedig a hallstatti kultúra köréből származnak. Ezen időtájban gyakran készítették ilyen alakokat agyagból, lovat utánzó fibulákat bronzból, nagyon valószínű, hogy a mienket is abban az időben gyártották. Ezen nézetünket megerősíti tárgyunknak előfordulási helye: Nagybarát is, melyet az Arch. Értesítőben,² részben rajzokkal közölt emlékek tanúsága szerint, hallstatti tárgyakban gazdag lelőhelynek bizonyult a közel multban.

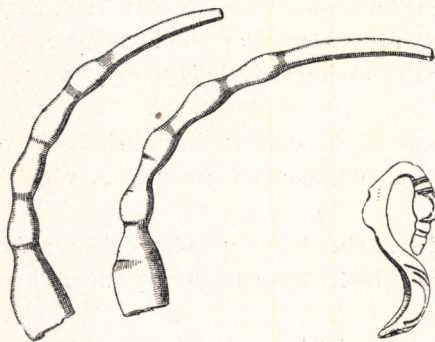
A következő tárgyak a La Tène-kultúra köréből származnak. Ide tartoznak a zalamegyei andráshidai sírmellékletek: 1 darab bronznyakperecz, 1 darab bronzfibula, 3 darab bronzkarpercz, törött vaskard, vágókés és 2 darab vaslancz. Mindezeket a téglaszín telepén találták sírokban és Béry Károly

¹ Hoernes M. dr., Die Urgeschichte des Menschen cz. munkájában a 610. lapon közöl ember- és állatalakokat a hallstatti korból.

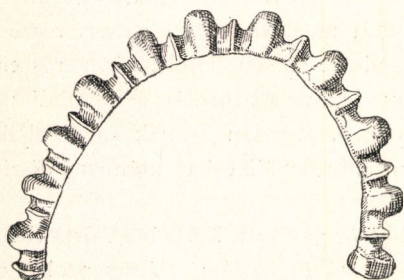
² Arch. Ért. XXIX. köt. (1909) 245—232 l.

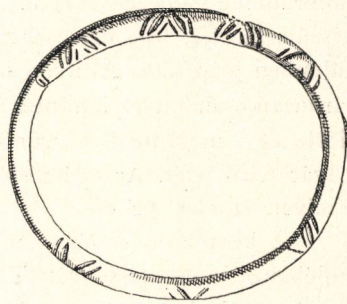
ajándékozta intézetünknek. Nyakperez (4. ábra) két darabra törött, nyílt szára közepén vékony és sima, a két vége felé fokozatosan vastagodó, tojásdad gyöngyöket utánzó díszítményekkel. A két utolsó tag belül üres s egyiken kerek lyuk, a másikon, szélén négszögletű bevágás: ezek a rajzon nincsenek

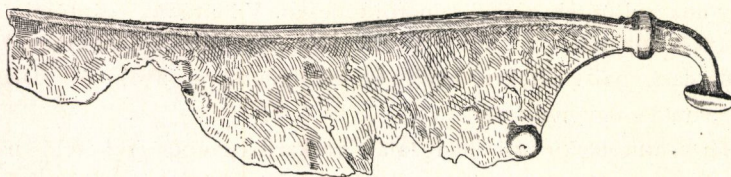
4. ábra.

9. ábra. $\frac{2}{3}$ n.8. ábra. cca $\frac{1}{2}$ n.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra. $\frac{1}{4}$ n.

4—9. ábrák. ANDRÁSHIDAI SÍRLELET (ZALA M.) A LA TÈNE-KORBÓL.

feltüntetve, mert a tulsó oldalon fordulnak elő. Anyaga bronz, szép kékes patinával. Hossza 2·6 cm.

Karperez (5. ábra) nyílt, szintén két darabra törött, az ábra a nagyobbikat tünteti fel; belső oldala egyenes és sima, külső felén sima félgömbök és harántmenő taréjok váltakoznak egymással. Bronz, kék patinával. Hossza 7·8 cm. Karperez nyílt, háromélű, sima felületű bronzhuzalból.

Karperecz (6. ábra) hengeres bronzhuzalból, kétharmadrészben egymás fölé hajló szárakkal, rajtok hegyes szögbe futó barázdadísztésekkel. Átmérője 5·8 centiméter.

Vágókés (7. ábra) jellegzetes kelta fegyver és eszköz csorbult pengével, ívesen hajolt rövid nyéllel, rajta, végén félgömbidomú gomb, tövéen pedig gyűrűs borda; a penge alsó végén, a hol íves hajlásba megy át, kalapos fejű vasszeg; háta karimás és nagyon gyengén hajolt. Hossza a vaskéznek 41·3 cm.

Kard, törött, a markolat felé eső része hiányzik; különben egyenes, kétélű, a penge közepén gerinczczel s rajta vashüvelylyel. Hossza 53·5 cm., legnagyobb szélessége 5 cm.

Vasláncz (8. ábra) kettős, egymás körül csavart huzalból, egyik végén némi csekély görbülést mutató kampóval, másikon fülecskével. A vágókésnek fölfűzésére szolgált, hossza 13 cm.

Vasláncz, előbbihez hasonló szerkezettel és kétszer derékszögben csuklóban megtört szárral; kampós része hiányzik. Egész hosszúsága 19·5 cm. A kardnak az övhöz való felövezésére szolgált.

Az egész andráshidai leletnek korát jelzi a bronzfibula (9. ábra), mely megnyult, tojásdadalakú, tömör nyergével és a nyereghez visszahajló nyulványával azon sírmellékletekre emlékeztet, melyek nálunk legkorábban szoktak előfordulni a kelta időszakból. Maga a fibula csonka; hiányzik csavaros huzalból készült rugója, tüje és részben a tű alsó szárát magába foglaló vályus része; különben díszített. A nyergen találunk két oldalt ívesen hajolt, hátsó részen párhuzamosan menő harántos barázdákat, a nyulványon barázdált félgömbdísz, előtte egy, mögötte két gyűrűs bordát, melyek harántosan futnak és tagolják a szár felső felét. Az egész elég csinos, olyan, mintha állatokat utánózna díszítéseivel. Hossza 3·2 cm.

A következő emlékek mind a már többször említett, különböző őskorbeli emlékeiről nevezetessé vált Tápszentmiklós határából valók; találták azokat a községnek Halomszer-dűlőnek nevezett területén, halmok alá temetett sírokban. Ma azonban a halmoknak a folytonos művelés, szántás-vetés folytán nincsen semmi nyoma: eltűntek a föld színéről teljesen. Véletlenül, szántóföld forgatásakor akadt a tulajdonos a sírokra s azokban a következő érdekes mellékletekre: Kardra, dárdára, paizsrészekre, nyak- és karpereczekre, nyak- és vaslánczokra, három urnára és egy pohárra.

A férfi, állítólag lovassírban talált vaskard egyenes és kétélű, markolata végig egyforma vastag és négyszögletű, gombos vége hiányzik. A gerinczes penge éle tompaszögben ugrik ki a markolatból és fokozatosan keskenyülő csúcsa előtt íves behajlást tüntet fel az egyik oldalon, a melyből, valamint a pengének tompaszögben való kiugrásából arra következtethetünk, hogy emlékeink, mivel fibulát nem találtak, a közép La Tene-korabeli csoporthoz tartoznak. Hossza 71·7 cm., legnagyobb szélessége 5 cm. Mellette vashüvelydarab, dísz nincs rajta.

A kardhoz való vasláncz (10. ábra) kettős, egymás körül csavart huzalból való és négytagú, melyek csuklóban mozognak; a láncz egyik vége 8-as idomú gyűrűtagban végződik, másik, kampós vége hiányzik. Hossza 40·6 cm.

Dárda ép hüvelyű, rajta két, átellenben álló körös nyílással: a szögek helyeivel; a penge megnyult, közepén éles gerinczczel és kissé csorbult szárnyakkal, melyek a penge alsó harmadában érik el legnagyobb íves kihajlásukat. Hossza 46.5 cm.; legnagyobb szélessége 5.8 cm.

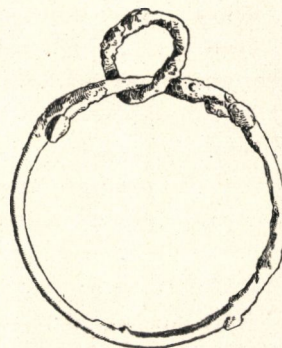

10. ábra.

A dárda mellett feküdt vasláncz csonka, a megmaradt rész kéttagú, melyek füles karikákban mozognak; végei hiányoznak. Hossza 16 cm.

Vaskarika (11. ábra) zárt, sima hengeres huzalból, rajta másik kisebb vaskarika, mely közepén tompaszögben meg van görbülve. Átmérője 9.5 cm.

Paizsdudor (12. ábra) nagyjában félgömbidomú trébelt vaslemezről, rajta 16 megnyúlt hólyagos levéldísz, melyek a félgömb középpontjából haladnak a délkör irányában lefelé a csipkés keret felé; a keret és levéldíszek között kettős barázda között trébelt gyűrűtag; a kereten, annak egyik oldalán kiálló vaslemezke, mellette félkörös bevágódás: a szeg helye látható. Nagysága, átmérője 9.2 cm; magassága 4.5 cm. A találó elbeszélése szerint hasonló több volt a sírban, de azok porrá váltak, megsemmisültek, valószínűleg a paizs kerülete táját díszíthették; ellenben a következő trébelt íves vaslemez (13. ábra), mely egyenes lapjára fektetve,

11. ábra. cca 1/3 n.

a görög nagy Ω betűhöz hasonlít, a paizs közepét foglalta el, mint Morel után Hoernes* tanúsítja: Hazánkból sem ismeretlen; már Erdy ásatott föl ilyent Budapest környékén; ilyen alakokat közöl Roediger Lajos az Arch. Értesítő XXIV. köt. 350. lapján a 12. és 13. ábra alatt, a hódási kelta lovassírból s azokat a ló nyakán levő páncélhoz tartozónak állítja; kardhüvelyen is fordul elő ilyen, de kisebb. Hasonlót mutat be Morel Champagne souterraine című munkája nyomán Hoernes M. képben, a fönnebb idézett munkája 643. lapján, a melyen a némi nyomokban megmaradt paizs közepén ott van a kérdéses tárgy, a mienkkel alakban megegyező paizsköldök. Emlékünknek érdekességét emeli annak díszítése; motivumai némileg hasonlóak a paizsdudoréihoz, azon különbséggel, hogy az egyes hólyagos levelek alkalmazkodnak a térhez. Vannak hosszabbak és rövidebbek; a leghosszabbak — egy-egy — a lemez főtengelye irányát követik; mellettük jobbról és balról van egy-egy rövidebb, melyek külső íves végükkel kifelé hajlanak; köztük van azután a két-két legrövidebb, némileg elmosódott díszítmény, melyek barázdával vannak egymástól elkülönítve. A hétíves oldalszél hasonlóan trébelt, peremes; ellenben a köldök két egyenes végtagja sima, ívben metszett s nincs más rajta, mint egyik oldalán félkörös bevágódás: a szög helye és csekély törés. Nagysága, hossza 14.5 cm., magassága 6 cm.

A sírban talált nyakperecz teljes, vékony, tömör bronzhuzalból való,

* Hoernes M., Die Urgeschichte des Menschen cz. munkája 637. lapján.

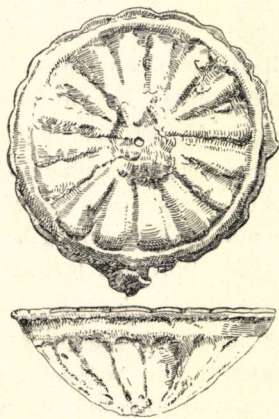
tompa metszésű végekkel; a végekhez közel eső szártag körös, a vele ellentétes hátrész pedig hegyes szögbe futó barázdákkal van díszítve; a többi közbelső tag sima; ép. Átmérője 14.5 cm. Még csinos pohár volt a sírban, mely felülről lefelé menő bordákkal van tagolva. Magassága 10 cm., szájának átmérője 11 cm. Ép és szürkésbarna színű.

A második sírban szokott tálalakú, sima felületű urna és nyakláncz volt az összes melléklet, a nyakláncz apró kerülékalakú bronzszemekből összetéve, hossza 75 cm. Egyéb sírmellékletek, melyek valószínűleg két, éltebb és fiatal gyermeksírből származnak: nagyobb és kisebb tálalakú urna, nyakperecz és két karperecz; egyik bronzból, a másik kisebb gagátból való.

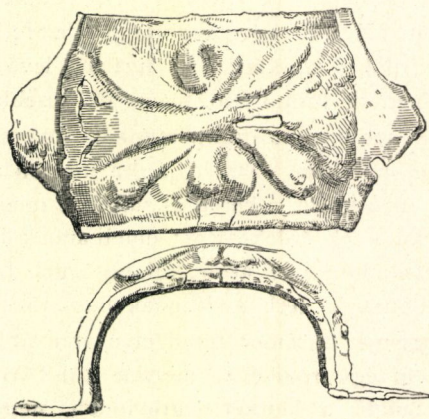
A nyakperecz csonka, szárának kisebb része hiányzik, a meglevő köralakban összehajtott bronzlemezéből készült, ferdén levágott véggel, a vég közelében egy-egy átellenben fekvő kerek nyílással, mögöttük az alapra forrasztott bronzlemezke maradványával. Ez utóbbi és a két nyílás arra mutat, hogy a nyílt nyakperecz két vége egymásba illeszthető lévén, tüvel meg volt erősíthető. Vastagsága 0.7 cm., fölülete sima.

Bronzkarperecz, hasonlóan körben összehajtott lemezből való, külső felületén gerezdelt felülettel és egymásba látható végekkel. Csonka, külső oldalának egy része hiányzik. Átmérője 8.3 cm. A gagátból készült karperecz ép, zárt és egészen sima fölületű. Átmérője csak 5.6 cm. A helyszínén tovább folytattam az ásatást, de sírokat nem, csak tűzhelyeket, egy másik helyen meg földult római kriptasírt találtam. A falazat téglá és tört kővel kevert mészragacs volt.

Börzsönyi Arnold.

12. ábra.

13. ábra.

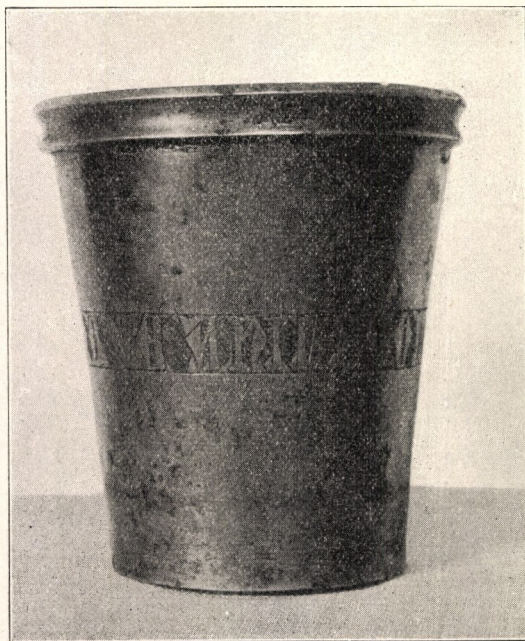
LA TÈNE LELETEK A TÁPSZENTMIKLÓSI HATÁRBÓL.

LEVELEZÉS.

I. GYÁRFÁS TIHAMÉR: BRASSAI ÖTVÖSMŰVEKRŐL. *Két templomalakú szentségház.* A keleti egyházban ősidők óta szokásban van, hogy a szent kenyeret bazilika alakú tabernakulumokban tartják (*ἀρτοφόριον*, artophorium, pyxis, románul chivot).* A jelen alkalommal két ilyen templomalakú szentség-

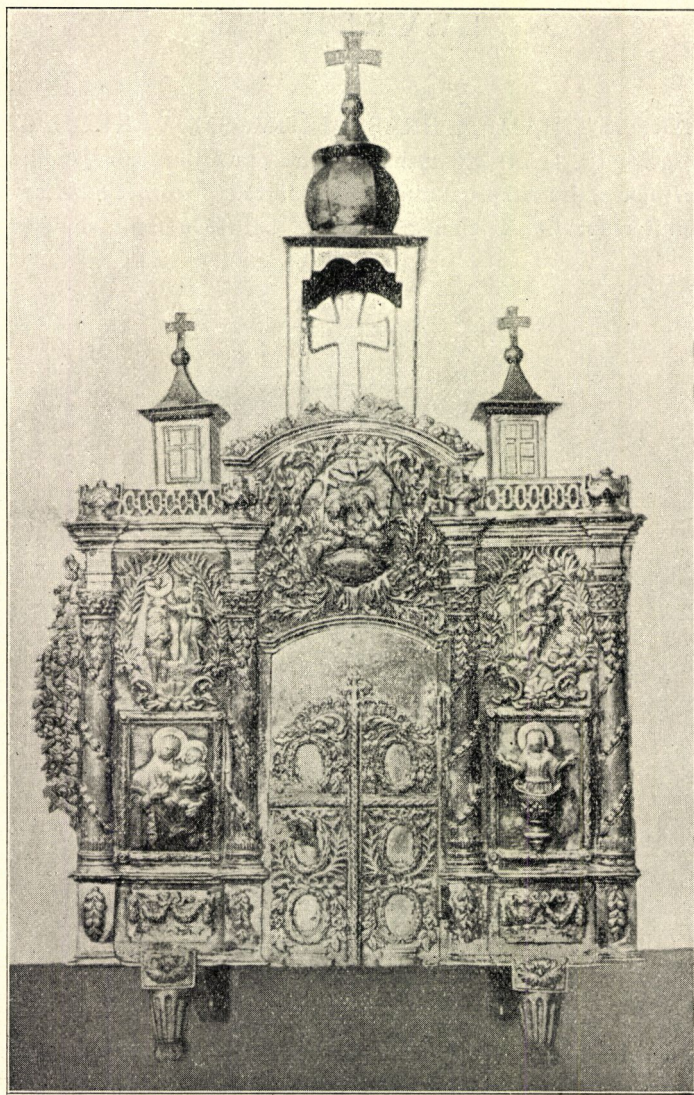
3. ROZSNYAI POHÁR.

házat ismertetünk, mely nem nagyon régi ugyan, de mint típusok megérdemlik a figyelmet. Mind a kettő Brassóban van, a hol régidők óta a görögkeleti románok és görögöknek külön templomuk van. Az első képen bemutatott artophorium ezüsből készült, 39 cm. magas és 23 cm. széles. A keleti stílusú templomok és az ikonostasis kombinációjából van megszerkesztve. Ajtaját kinyitván, két kihúzható fiók áll előttünk, melyben a megszentelt kenyeret őrzik. Jobbra-balra vertművű domborművek láthatók, még pedig fönt a Szent

* Az irodalomban ismeretes a krusedoli és ravanikai artophorium. V. ö. Az ötvösség remekei I. 117. l. Magyar műkincsek II. 316. l.

Háromság, jobbra Krisztus föltámadása és Krisztus a kehelyben (keleti motívum); balra Krisztus megkeresztelése és Mária. Közben oszlopok és renaissance virágékítmények. Az egész alkotmányt a párkány fölött közepén egy

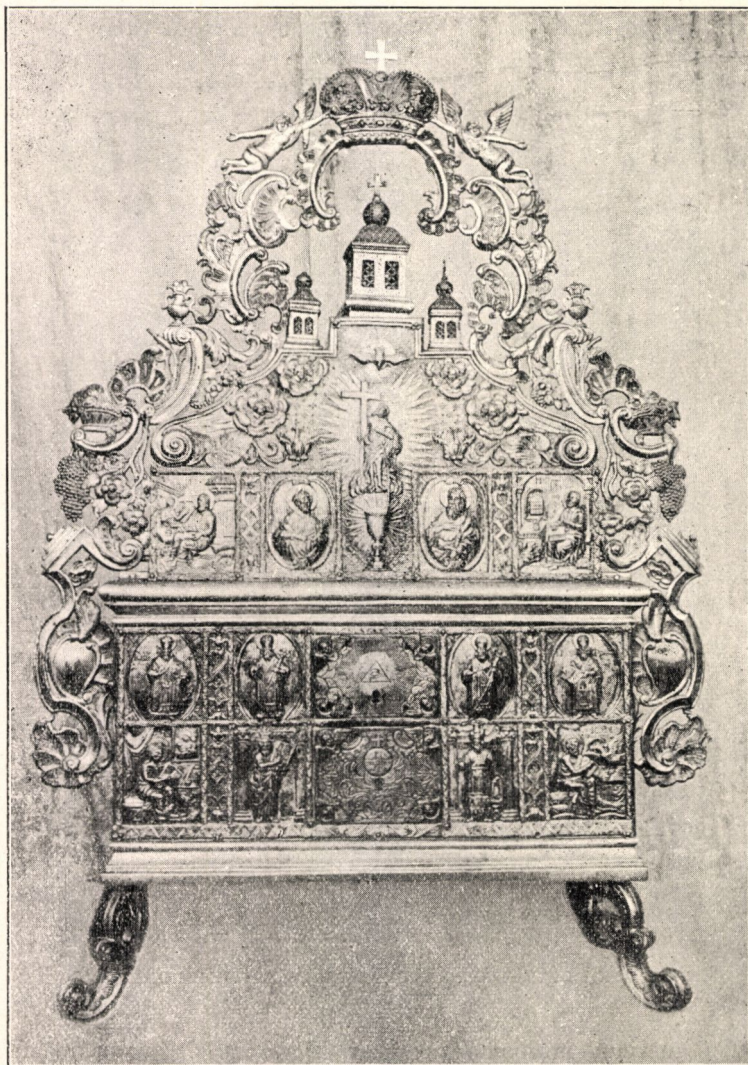
I. ARTOPHORIMUM A BRASSAI GÖRÖG TEMPLOMBAN.

nagyobb, jobbra és balra pedig két kisebb torony fejezi be. Ezen artophorium a brassai görög templomban van, s a felirat szerint 1794-ben készült, brassai ötvös munkája, rajta van a mesterjegy: J. G. J. 12. Az ötvösczéh okmányai szerint *Johann Georg Fekel* (dolgozott 1781—1812). Készítette még pedig 12-es finomságú ezüsből.

A másik artophorium a brassai g. kel. románok Sz. Miklósról nevezett

templomában őriztetik, szintén ezüsből van s vert domborművekkel ékes. Fönt a középén kehely fölött a föltámadt Üdvözítő alakját látjuk, fölötte a Szentlélek lebeg galamb képében. A kehely mellett jobbra-balra Szent Péter és Szent Pál mellképei, azontúl pedig Máté és Márk evangelisták egész

2. ARTOPHORIMUM A BRASSAI G. K. ROMÁN TEMPLOMBAN.

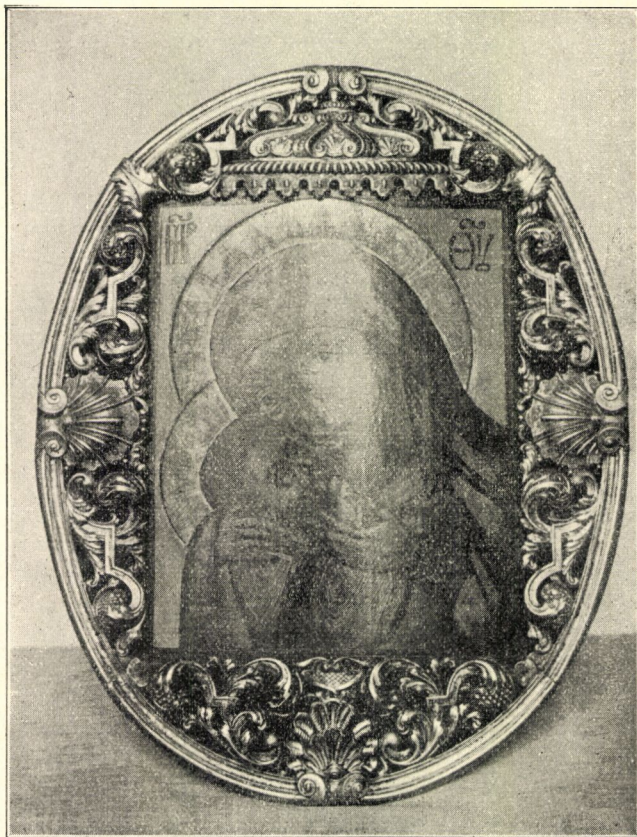
alakjai vannak alkalmazva. A középén alul itt is két fiók van a szent kenyér részére; a felső sorban a négy egyházatyát vesszük észre álló helyzetben, teljes főpapi ornátusban; az alsó sorban pedig Lukács, Mózes, Áron és János vannak.

A tetőzetén itt is megtaláljuk a három jellemző tornyot, melyet rokkoko ízlésű baldachin főd be, tetején koronával, melyet két angyal tart. A fölírás

szerint ezen artophorium 1768-ban készült, a beütött mesterjegy B. a 12-es számmal, azt mutatja, hogy *Johann Benkner* senior (működött 1755—1801) brassai ötvös készítette. A mesterjegy mellett ott van Brassó városának ismertető jegye: a koronás gyökér.

2. *Rozsnyai pohár*. (3. ábra.) Síma ezüst, egyetlen díszítése a felső szélén végighúzó párkány. Magassága 8, öblének átmérője 7 cm. Pár év előtt találták Rozsnyón (Brassó m.) a plébániai lak építése alkalmával, jelenleg a

4. RÉGI MÁRIA-KÉP A BRASSAI R. K. TEMPLOMBAN.

Honterus gimnázium múzeumában őrzik. Derekán gót maiuskula felirat fut végig, olyanformán, hogy a betűk körvonalait vészték ki. A felirat így szól:

AVE + A + HILF + GOT + ML + HILF + GOT + MARIA +

Vagyis: Ave, a(ve), hilf gott ml (?) hilf gott Maria!

E felírás alapján a pohár eredetét alighanem a XIV. századba tehetjük. Mesterjegye természetesen nincsen.

3. A brassai rk. templomnak van egy régi Mária-képe, mely értékes ezüstkeretbe van foglalva. E kép és keret a budapesti kiállításon is ott volt,

de a lajstromban hibásan van XIX. századi műnek feltüntetve,¹ mert úgy a kép, mint a keret eredetét sokkal előbbre tudjuk visszavinni. A képre nézve ugyanis azt olvasom a egykorú feljegyzésekben,² hogy azt 1749-ben báró Rosetti Miklós generális ajándékozta a templomnak, a ki azt Romániában szerezte. Erre mutat különben a kép keleti stílusa is.

A keret is valószínűleg ebben az évben készült, a rajta lévő mesterjegy szerint ugyanis Michael May iunior (1731—76) készítette, ugyanaz, a kinek művészi domborművekkel ékes ezüst könyvtábláit az «Archæologiai Értesítő» mult évfolyamában ismertettem.³ Ezen keret is csinos munka, fönt mennyezet-szerű dísz foglal helyet, köröskörül pedig stilizált levél és a jellemző csiga-éktípmény váltakozik. Áttört és vert mű, mely vörösbársonyra van alkalmazva. A keret ellipsis alakú 43,5 : 35 cm. nagyságban.

4. Végül itt említjük föl, hogy az «Archæologiai Értesítő» legutóbbi füzetének 260. lapján bemutatott ezüst kancsó aláírása téves, mert az Fekete-halomban (Zeiden) van s bővebb leírását megtaláljuk az Arch. Ért. 1900. évf. 20. s köv. lapjain. Brassai ötvösmű, Bartsch Igel (1630—1646.) műve.

Ugyancsak a legutóbbi füzet 277. lapján képben bemutatott hólyagos pohár aláírása is hibás, mert az nem Brassóban, hanem Vörösmarton (Rothbach, Brassóm.) a szász templom kincstárában van. Rövid leírása a következő. Vert, vésett és öntött munka, ezüst aranyozva. Magassága 24, öblének szélessége pedig 8,5 cm. Talpán renaissance éktípmény látható, a szárát körülvevő pántszerű díszítés újabb alkotás. Mesterjegye nincs, a mit úgy magyarázhatunk meg, hogy az valószínűleg a szintén hólyagos díszítésű fődélen lehetett, mely azonban hiányzik. A hozzá való patenán ezen felírás olvasható: Der Rothbacher Kirchen, Oblat Teller. Anno 1739. Valószínűleg tehát ezen évben jutott ajándékozás útján a pohár maga is a templom birtokába, de nem ekkor készült, mert legalább száz évvel régiebb.

Gyárfás Tihamér.

II. BELLA LAJOS: RÓMAI LELETEKRŐL SOPRONBAN. Az Arch. Ért. folyó kötetének 3. számú füzet 275. lapján a fenti címen írt jelentés folytatásaképen közlöm, hogy az ott említett római feliratos köveket már kiszállítottuk új múzeumunk kertjébe. A lelés sorrendje szerint harmadiknak következő kő csonka. Felső része letörött; lehetséges, hogy a közelében talált faragványos kődarab, melyen egy nőnek és férfinak vállig faragott képe látszik, a szóbanforgó cippus befejező része, de még ekkoráig nem történt kísérlet arra nézve, vajjon ráillett-e a feliratos részre. De ha hozzá is tartoznék, még akkor is hiányos lenne a felirat, mert az első sor jobb fele egyáltalán nincsen meg. Még egy másik faragott követ találtunk a közelében; derék egy koczka ez, felső lapja közepén egy cippus letörött talprésze látszik, mely a törés alakja szerint bizonyára a szóbanforgó feliratos kő kiegészítő része. Majd a végleges felállításnál összeillesztik a kettőt.

¹ II. t. 10. tárló 7. sz.

² «Historica Relatio» cz. kéziratok könyv, mely 1688-tól kezdve a brassai jezsuiták működéséről szól, 158. l. A rk. plebánia levéltárában.

³ 1909. évf. 385—392. ll.

A feliratos kő méretei: Legnagyobb magassága 1'70 m., szélessége 0'75 m., vastagsága 0'235 m. A kétoldalt virágkelyhes díszű kerettel foglalt írásmező 0'86 m. magas és 0'56 m. széles. Az írás szépen vésett betűket mutat. A felirat a következő:

Betűk nagysága		
9 cm.	COMAC	Comagenia (?)
8 "	C · F · INGENVA	Caii filia Ingenua
7 "	ANN · XXX · H · S · E ·	Annorum XXX Hic sita est.
6·5 "	T · SARIOLENVS ·	Titus Sarioleus
6 "	L · F · POLLIA · VETERA ·	Lucii filius Pollia veteranus
5 "	CONIVGI · SVA V · F ·	Coniugi suae sive fecit.

A követ állító Sarioleus tehát a Pollia tribushoz tartozott és kétségtelenül itáliai (campaniai?) származású volt.

A negyediknek talált kőről a megelőző füzetben azt írtam, hogy alkalmasint bent van a postamentumban, mert merőlegesen állott. Ám ebben csalódtam; mert az egészében 2'30 m. magas kő 0'50 m. talappal közvetlenül a földre volt állítva. Legnagyobb szélessége 0'72 m., vastagsága 24 cm. Anyaga, sajnos, igen puha homokkő. Teteje csorba. Felirata a következő:

C COTONIVS	Caius Cotonius
C · F · POL · CAM	Caii filius Pollia Cam-
PANVS · VET ·	panus veteranus
LEG · XV · APOL	legionis XV Apollinaris
MAGISTER · LVD ·	magister ludorum
AN · LXXVII	Annorum LXXVII
H · S · E ·	hic situs est
COTON · PRIMA	Cotonia Prima
L · CONIVGI · ET	liberta coniugi et
SIBI · VIVA · FECIT	sibi viva fecit
FORTVNATVS EQ · R	Fortunatus Eques Romanus
//// SERVATVS ///	//// Servatus ///
//// CVR //	//// CVR (?) //
////////// Ck //	A következő öt sor 2 cm.-es betűkből áll.
////////// ✓	Csak az utolsó két sort tudtam biztosan
ERVNT QVAE MELIORAI / VMSE///ROS	kibetűzni, melynek szövege tartalma:
VIXI · SERVATE ME SECVRSQVQVE	Vixi Servate me securusquoque
NVNC CONTEGOR HICTVMVLO	nunc contemtor hic tumulo.

Az első sorbeli nevet a nyolczadik sorban előforduló Prima előnévből egészítettem ki. Föltevésem az, hogy Prima a magisternek volt szabadosa, ki a maga nevét adta neki előnévként; ez ugyan itt rövidített alakban fordul elő, de más nem lehet, mint Cotonia, miért is az első sorbeli nevet Cotoniusnak olvasom. A nevezett is, miként a szövegből kitetszik, a Pollia tribushoz tartozott, ki, mint a XV. légió veteránusa, Scarbantiában telepedett le, hol taní-

tással foglalkozott. Campániai származásúnak mondja a kő; talán Campania volt e tribus területe. A felirat a tizedik sorral be volna fejezve. A következő három sor közül csak az első olvasható, a másodikból csak a tervatus szó, míg a harmadikból csak három betű nyoma látszik, igen kérdéses, hogy jól pontoztam ki azokat.

Fölötte sajnálatos, hogy az apró betűkkel írt versszakféle felirat első két sora teljesen elmállott. A harmadik sorból csak néhány szó betűzhető ki, míg az utolsó két sor nagy fáradsággal megfejthető. Magukban véve is tökéletes értelmet adnak igazi lapidáris modorral.

Utóbb még két feliratos kő került napszínre. Az egyik araszarkofágnak födeléül szolgált. Alsó része hiányzik, a meglevő is négy darabra törött. Puha homokkő. A meglevő rész magassága 1'40 m. Szélessége 0'69 m. Vastagsága 0'13 m.

Az igen vásott felirat így szól:

I	O	M	Iovi Optimo Maximo
CETERISQ			Ceterisque
Q. DIIS Q.			Diis
Q. TERENT.			Quintus Terentius
POTENTIVS			Potentinus
MIL. L. X. G. P. F.			Miles legionis X Geminæ Piæ Fidelis
SEVER. B. COS.			Severianæ beneficiarius Consularis
ALBNEMAXM			Albino et Maximo
CO			Consulibus.

Az «Albino et Maximo Consulibus» olvasását a szerkesztő úr javasolta.

A CIL. III. K. 6150. sz. feliratán tisztán ki van írva e két consul neve. Consulságuk éve a Kr. u. 227. esztendő; tehát Alexander Severus idejére esik.

A talált kő világot derít a szomszédos szarkofágok korára. Ugyanis közvetlen közelében mintegy 100 m²-nyi területen, közel az épülő palota homlokzatához, 17 kőládát találtunk. Ezeket mind egyidejűnek tartom, természetesen egy-két évi időközzel. Föltevésem az, hogy az ara jó ideig állhatott, mondjuk 80—100 évig, míg feldült és azután praktikus elhelyezést talált. Az említett szarkofágok ideje tehát a Kr. u. III. század végére vagy IV. század elejére teendő. E szarkofágok mind gondosan be voltak fedve, úgy hogy tartalmuk iránti várákozásunk ugyancsak nagy fokra hágott; annál nagyobb volt csalódásunk. Egy-két bronzkarikán meg üvegen kívül csak fölforgatott csontvázakat találtunk. E tényállás arra kényszerít, hogy az utolsó füzet hivatolt jelentésem ama szakaszát, mely szerint a szarkofágok pusztítását a kvádoknak tulajdonítottam, helyreigazítsam. A kvádoknak semmiféle érdekük nem követelte, hogy a kirablott sírládákat újból gondosan beföldjék, ez csak olyanok érdeke lehetett, kiknek okuk volt arra, hogy a sírablás fel ne tűnjék. Ilyen érdekeltek pedig csak Scarbantinusok lehettek, kik sötét éjszakának évadján pislogó mécses rezgő fénye mellett sóvárgó kézzel kotorták meg a sírokat.

Közvetlenül a palota legszélén, tehát majdnem a mostani gyalogjáró kövezete alatt találtuk a hatodik feliratos követ.

Kitünő minőségű homokkőből való. Felső része a kő feldőlése alkalmával törhetett le, de azután tovább nem bolygatták.

Karcsú mivolta — 1.9 m. magasság mellett csak 70 cm. széles — az e tekintetben kiváló pannoniai kövek legjobbjai közé sorolja. A kő vastagsága 25 cm. A feliratos mezőt kétuldalt virágdíszes — talán akanthuskelyhek — keret szegi be.

Az emlékkő félkörösen faragott felső része képmezőt alkot, mely dísz nélküli architrádon nyugszik. Közepén tölgyfa áll, baloldali alsó ágán madár ül, mely a jobboldali megfelelő ág szögletében rakott fészekre tekint. A fa törzsére kígyó tekerődzött fel olyképen, hogy fejével közvetlenül a fészek alatt bukkan ki. A fa törzsében jobboldalt fiamadár gubbaszkodik, mely felé emelt fővel egy másik kígyó közeledik. A kígyóval egy irányban bakkecske ágaskodik fel a lehajló ág lombjáig, míg baloldalt, háttal a fának állva, szarvas- vagy őz-suta valami csonka kévéféle növényhalmazon rágódik, miközben hátsó bal lábát fölemelve tartja.

A kép jelentését nem értem. Csak azt jegyzem meg, hogy ez a második eset, hogy emlékkövön fára tekerődző kígyót találtam. Ezt a másik követ Hegykőről szereztem be. Szintén szarkofág födeléül szolgált, valami Augustalis köve volt, kinek Scarbantinus nevét jól megvasta az eke vasa. E kő felirata alatt jobbról szintén egy fa áll, melyre egy kígyó tekerődzik föl, csak hogy ennek valami 25 feje van, melyek az ágakról a fától balra álló női alak felé ólálkodnak. A nő háttal áll a fának és keze mutatóujjával ajakát érinti, mintha valami fölött töprenkednék. A szerkesztőség engedelmével majd közlöm a két kő érdekes képét.

Szóbanforgó kövünknek feliratos mezeje 80 cm. magas és 52 cm. széles.

Szövege ez:

Betűk nagysága 10 cm.	SALVIVS	Salvius
8	« AEBV̄TIVS . SEX . F .	Aebutius Sexti filius
7	« POL . VET . LEG . XV	Polia veteranus legionis XV
7	« AN . L . H . S . E .	Annorum L. hic situs est
7	« L . LVCILIVS	Lucius Lucilius
7	« HERES . FECIT .	heres fecit.

Az írás kitűnően vésett betűkből. Feltűnő az Aebutius T betűje, a meny nyíben kalapja fölülemelkedik a soron. Ebben azonban nem látok korhatározó jellegűséget, hanem a hely szűküléséből folyó kényszerűséget. Ugyan e név bekezdő A betűje a keresztvonás híjával vagyon, épen úgy, mint az aránál az Albinus bekezdője.

Az imént leírt kövek közül három olyan veteránokról szól, kik a Collia tribushoz tartoztak. Az egyik Titus Sariolenus, a másik Caius Cottonius, a harmadik Salvius Aebutius. Mind a három, már csak neve után is, Itália szülöttje, kik itt találtak második hazájukra. Kár, hogy az egyik nem tette ki a légio számát, melynél szolgált. Lehetséges, hogy ő is szintén az Apollinarisnak katonája volt. Egy tribus egy légio. Epigrafusaink az írásból a kort is meg tudnák határozni.

Az art emelő Quintus Terentius Potentinus köve szerint a X. légió 227-ben Scarbantiában tartózkodott.

Az összes hat kő közül anyaga, szerkezete és kivitelénél fogva kimagaslik Senecio köve.* Semmi kétség sem fér hozzá, hogy délvidéki munka. Alkalmasint Aquileja egyik híresebb kőfaragójának műhelyéből került ide. Nemes beosztásánál és a kivitel finomságánál fogva a hazai kövek közt talán az első helyet foglalja el. Nagyon megérdemelné, hogy a hazai specialisták közül egyik-másik behatóan foglalkozzék vele. Magam nem értek hozzája. Így a korát sem tudom meghatározni. Szerény tudomásom szerint talán a Kr. utáni első századba kellene helyezni. Ám ezt a hozzáértők döntsék el. *Bella Lajos.*

III. TÉGLÁS ISTVÁN: A CSÁKÓI VICUSRÓL. Egyelőre félbehagyom a mezősegi vicusok ismertetését és a csákói római telep leírásával a vicusok egy más sorának bemutatását kezdem meg. Potaissától dél-délnyugoti irányban, a Székelykő déli nyulványai közé beékelve, Tordától 35 kilométernyi távolban és inkább a hajdani Brucla (Nagy-Enyed) szomszédságában találjuk a csákói csermely szerföltt össze-vissza omlott vad völgyeit és abban az alig hozzáférhető helyen rejtőzködő kis falut, Csákót. Közvetlenül a község mellett a határ egy részét Szelistyének nevezik. Ott a patak bal partján, a hepe-hupás terület szántóföldjeinek mesgyéjére a földmivesek által kidobált kő-, téglá-, cserép- és edénytörmelékekből kisebb-nagyobb halmok támadtak, a szántóföldekből pedig most is évente újabb meg újabb tömeg ily törmeléket forgat elő a kapa és az eke. 1895 óta több alkalommal jártam be ezt az érdekes területet s én is egész halmaz téglá- és cserépdarabot hordtam el onnan. Úgy az itt található cserépedények egy része — és pedig a korongon készített edények, — valamint a téglák és földélcserépek határozottan római eredetűek. A sok római cserép és téglatöredék — valamint a kőfalakból származott törmelék mintegy 10 holdnyi területet borít és így itt egy ily nagyságú római telep feküdt. Ezen a területen azonban feles számmal található az őskori cserépedények maradványa és a kőeszközök töredéke is, mely körülmény nyíltan bizonyítja, hogy a rómaiak itt is az ősbíró lakosok által létesített községre telepedtek. A falusiak állítása szerint régebben itt a Szelistyén faragott köveket kő- és bronz-fejszék s vasnyilakat is találtak, de azok elhanyagódtak. 1905-ben találtak itt egy ép állapotban lévő jókora nagyságú kőfejszét.

Ez a sötét színű bazaltból készített ősi tárgy most Tordán az én gyűjteményemben van. Hossza 14 cm., a legszélesebb részén 7 cm. a bütője 4 és az éle 6 cm., a nyél lyuka 35 mm. átmérőjű. Egy más kőeszköz oly töredékét is találtam itt, mely a nyéllyuk egy részét is feltünteti. Az őskori edények darabjai között sok a feltűnően vastag és előfordulnak a bekarcolásokkal, betűzdelésekkel elég szépen díszített példányok darabjai. A római edények töredékei a szokásos módon, kellő gonddal készített fazekasművek. A téglák és földélcserépek, bár nagy számmal hanyódnak ott, közöttük bélyeges példányt egyet sem találtam. Az öreg emberek s nevezetesen Kalin Ágoston beszélt

* Képe Arch. Ért. XXXI. 274. l.

el nekem, hogy ezelőtt mintegy 30—35 évvel járt még egy oly magyar úr Csákón, ki az ily régi rossz cserepekből egy egész zsákra valót szedett ott össze, de azon kívül az az úr akkor ott valami régi falmaradványokat is kiásatott és azokból kőoroszlánt, kőoszlop darabot, — továbbá cserépcsöveket is vitt el magával. Azt hiszem, nem csalódom, ha azt állítom, hogy az, a ki itt engem a kutatásban megelőzött, a néhai Herepey Károly tanár lehetett, ki Erdély közepén a régiségek után nagy buzgalommal fáradozott és a nagyenyedi református collegium híres gyűjteményét sok értékes ritkasággal gyarapította. Csákó csaknem szomszédos az ide alig 8 kilomternyire fekvő Nagy-Enyeddel és így természetesnek találom, hogy az említett tudós figyelmét nem kerülhette el ez a völgy se.

A csákói vicusban egy római rézpénzt is találtam, de ez oly szerfölkött elkopott állapotban van, hogy a feliratból semmit se betűzhettem ki és a császár képét sem ismerhettem fel. Eltettem mégis, mert ha nekem az nem sikerült, talán sikerülhet valakinek másnak meghatároznia, hogy kinek a pénze volt ez.

A most leírt vicuson kívül Csákón figyelmemet magára vonta a község mellett közvetlenül a római és őskori telep fölött 527 m. magasra emelkedő hegycsúcs, mely Csákó nevet visel, de a melynek tetejét Cseteczelnak — Váracsának — nevezi a nép.

A Csákó tetőn a talajnak oly természetes elcsúszásait, rokkadásait, omlásait találtam, melyek némi kevés mesterséges utánpótlásokkal azt a helyet könnyen egy sánczerődde alakíthatták át. Nagyobb átalakításnak avagy kőépületnek ott semmi nyomát nem találtam. Valószínű, hogy régebben, a mikor a közeli három völgy (a csákói, az örményesi és a fügedi völgy) népe ezt a védhető helyet menedékhelyéül használta, azt czölöpökkel is megerősítette. A most füvel borított Váracsán szerfölkött szórványosan lehet egy-egy őskori cserépdarabot találni. A csúcs déli lejtőjén egy 10 cm. hosszú s 8 cm. széles szépen kicsiszolt követ találtam. Ez a kőeszköz némi bizonyítékul szolgál arra, hogy ezt a messze kilátást nyújtó érdekes csúcsot az őseink is felkereste.

Az örményesi vicus. A Csákó tetőtől dél felé s Csákó falutól alig három km.-nyi távolban az örményesi patak forrásaihoz és onnan az ijesztően omlós és ingadozó talajon fekvő *Örményes* községbe jutunk. A falu alsó végén a La Cănaștă — Kenderes — nevű helyen az 1895., 1896. évi omlások az út melletti martban egy kultur-réteget tártak fel, melyből vastag cserépedény-töredékek, csontok, kvarc-darabok, orsógyűrűk, agyaggyöngyök, díszített edénydarabok, vastag kunyhótapaszok gurulnak alá az útra és az árokba. A mart fölött a Kenderes apró kis földjein is 60—70 cm. mélységből ily tárgyak áshatók ki. Szóval egyike ez a hely a gazdagabb őstelepeknek. Az itt talált cserépdarabok néhány kiválóan ízlésesen van bekarczolásokkal és betűzdelésekkel ékesítve.

Ha a Kenderest elhagyva, egy ingoványos árkon átvergödtünk, a La podu (A hídnál) nevű omlásos marthoz jutunk. Itt a La podu martjából néha sírok omlanak alá. Az 1904. évi földomlás alkalmával is három üst alakú sír tárult elő. Sajnos, a mikorra én oda kijuthattam, már egyik sír sem volt ép. A legépebb állapotban találtról a rajzot és méreteket felvettem.

Ennek mélysége 92 cm.-t és a szélessége 102 cm.-t tett. Az üstalakú gödör falai téglaszerűre voltak kiégetve. Az üregből, mely az azt betöltő sötétebb színű földdel élénken feltűnt, szerföltött vastag cserépedény darabjai, megszenesedett csontszilánkok, quarzdarabka és egy meglehetősen szabályos gömbölyűségű s fejnagyságú görkő is gurult elő. A többi sírnak is ilyen volt a tartalma.

A föld felszínének alakulási munkája itt az örményesi csermely összevissza omlott és csuszamlott szűk völgyében még oly élénk folyamatban van, hogy a miatt itt semmi sem állandó. Az utak is változtatják helyüket és az ott utazás igen gyakran lehetetlenné válik. A völgy sok veszélyes helye között talán a legveszélyesebb az a szűk szoros, melyet Szäkätura néven ismernek a község elöláhosodott lakói. A Szakatura meredek lösz falai közül ha kijuthatunk, a patak jobb partjára kell kimásznunk. Ott azt a magaslatot La Cărmidă (a tégláknál) néven hívják és már ez a név is elárulja, hogy ott valamely régi építkezés maradványaira találhatunk. Itt ezen a nehezen hozzájutható s félreeső helyen több holdnyi területet sűrűen borít a római téglák, párkányos és kupás cserepek s a korongon készített római cserépedények kisebb-nagyobb töredéke. Ezek minden kétségen felül igazolják, hogy a rómaiak ezt a szűk völgyet is felkeresték és itt egy elég népes telepet is létesítettek. — Talán akkor még nem volt ily borzasztóan vad ez a völgy! — Míg a szomszédos csákói völgyben a rómaiak az őslakókkal egy telepen laktak, addig itt az örményesi völgyben az őslakóknak is és a rómaiaknak is külön-külön hely jutott. Az örményesiek állítása szerint régebben itt réz- és vas-fegyvereket s ezüst pénzeket is találtak, de hogy azok hová tűntek el, arra nézve felvilágosítást senki sem tudott adni. A mióta én ezt a vidéket kutatom a téglá- és cserépdarabokon kívül itt a következő tárgyakat találtam:

Találtam egy szélesfejű bronzszeget, melynek 36 mm. átmérőjű feje bronzpléhből készült s zöld rozsdával van borítva. Kaptam egy bronzfibula és egy ruhadísz töredékét. A fibulán a tű helye és egy $\times$ szerű díszítés is látható. Itt találtak egy ismeretlen rendeltetésű vastárgyat is. Ez egy lapos, nyéllel ellátott oly lapos karika, mely öt szeggel volt valamely más tárgyra — talán fára — erősítve. Az egész 95 mm. hosszú. Az omlásból egy, az olvashatatlan-ságig kopott, római rézpénz és egy 19 mm.-es kis ezüstpénzt is kimosott az esővíz. Az ezüstpénzen AVRELIVS PIVS AVG. olvasható.

Végül meg kell azt is említenem, hogy a csákói és az örményesi völgy omlásos oldalaiból gyakran ős állatcsontok is kerülnek elő. Barlangi medve és mammoth fogat én is vittem innen Tordára a gyűjteményembe.

Torda, 1911 február 23.

Téglás István.

IV. Dr. SZÖNYI OTTÓ: RÓMAI LELETEKRŐL PÉCSETT. A Rákóczi-út 38. számú telken, házépítés alkalmával 1911. június közepén két római votiv-kő, 216 darab római rézpénz és két, egymástól öt méternyi távolságban párhuzamosan futó, egyenkint 120 cm. vastag, téglából és kőből vegyesen rakott fal került elő a földből, másfél méternyi mélységben. A lelőhely azért nevezetes, mert ugyanonnan néhány év előtt egy hengeralakú gránit (?) mér-

földmutató került elő, mely most a pécsi városi múzeumban van s bár fölíratra, néhány betűt, így a MP-ot kivéve, letörött, útjelző minőségét félreismérhetetlenül magán viseli. Ez a kő megerősítette Horváth Antal tudósítását (Archæol. Ért. 1870. 189. l.), hogy a római országút a mai Rákóczi-út mentén húzódott. A lelőhely továbbá 50—60 m. távolságban fekszik a Deák-utcai póstapalotától, melynek építéskor római épületmaradványokra akadtak. Végre a most előkerült dolgok mutatják, hogy ezen a környéken, az út mellett több épület állt, köztük bizonyára templomok, a melyeknek közelében állottak a votiv-kövek. Mindezek Pécs római kori topografiájára nézve fontos körülmények.

A mi a leleteket illeti, a pénzek mind a IV. század végéről valók. Julianus Apostata, Jovianus, Valens, Valentinianus és Gratianus császárok képeit látjuk rajtuk. A falakat nem vizsgálhattam meg a folyó építkezések miatt.

A két votiv-kő egyike a pöczegödör mellett, másika benne feküdt. Megtisztogattatva a városi múzeumba szállíttattam őket.

Mind a kettő tufás mészkőből van faragva, melyet valószínűleg a város mellett levő havihegyen bányásztak ki. Ez a bánya volt később a székesegyház köveinek is a lelőhelye.

Nagyságuk és formájuk alapján egyezik, hisz ugyanaz a Julius Rufus állította mind a kettőt. Sémájuk ez: kevésbé kiugró talapzaton épül föl egy hasáb, melynek elülső oldalán a keretbe foglalt fölíratú mező, jobb és bal oldalán keretbe foglalva istenek domborművű álló alakjai vannak. E hasábot többes tagozatú párkány, majd két fekvő pólya közé foglalt áldozati lap koronázza.

I. Az egyik magassága 1.34 m. Talapzati része 0.37 m. magas. Ennek felső széle domború, párkány és hornyolt lécekkel van tagozva. Rajta áll a hasáb, melynek elülső oldala 0.45 m. széles, 0.63 m. magas s a 47 cm. magas és 31.5 cm. széles fölíratú mező foglalja el egész területét. A téglányalakú mező-átlag 0.07 m. széles, lécek közé foglalt, homorú tagozatú keretbe van foglalva. A mezőn a következő vésett fölírat:

SILVANO	Silvano
IVLIVS	Julius
RVFVS	Rufus
V ∨ S ∨ L ∨ M	Votum solvit libens merito
LAELIAN ET	Laeliano et
PASTORE ∨ @S	Pastore consulibus.

Az 1., 2., 4. sor betűi 5.2 cm. magasak, a 3. soréi 6 cm., az 5. soréi 4 cm., a 6. soréi 3.8 cm. A betűk típusa csinos, a véset gondos. M. Pontius Laelianus Larcius és A. Junius Pastor — M. Aurelius és Lucius Verus császárok alatt a K. u. 163. évben voltak consulok s így a kő datálható volt.

A hasáb oldallapjain egy-egy, a felíratú mezővel azonos metszésű keretbe foglalt, ezzel együtt 0.63 m. magas és 0.39 m. széles mező van, melyekben domborművű, 0.45 m. magas alakok foglalnak helyet. A bal felőli álló szakáll és bajusztalan alak tunikába van öltöztetve, mely térdéig ér, nyakából kötény

lóg le. Jobb karját fölemelve, tartja a sarlóalakú kertészkezt, leeresztett bal kezével a gyümölcságot fogja. Bal lábánál kutya ül. Ez Silvanus isten civilizáltabb alakjában, mert másutt szőrös erdei lakó alakjában jelentkezik a skulpturában. A bal felőli álló alak alighanem Silvana lesz. Bokáig érő tunikában és palliumba van öltöztetve, jobb kezében valamit lefelé lógat (gyümölcsfűzér?) bal kezében görbe leveles ágat. Ez utóbbi a Silvanus-ábrázolásokon gyakran előfordul, innen a neve «Silvanus dendrophorus» (CIL. VI. 640 km.). A kő készítettője: Julius Rufus valószínűleg földműves volt, ha a megtisztelt istenségből következtetnünk szabad.

A hasáb hátsó oldala egész durván ki van nagyolva, annak jele, hogy a kőfal elé volt helyezve. A hasábot kiugró párkány koronázza, lécztagozatokkal. Ezen 10 cm. magas lap fekszik s ezen a jön csiga oldalprofilját feltüntető két pólya közt 23 cm. széles és 35 cm. mély négyszögű lap. E felső rész, különösen a pólyák erősen rongáltak.

II. A másik votiv-kő fölépítésében hasonlít az előbbihez, csak néhány részletben és méretekben van csekély eltérés. Teljes magassága 1.31 m. Talapzati része sima, egy kissé előreszőkik. Keretes fölirati mezeje 0.44 m. magas, 0.345 m. széles. A fölirat a következő:

IOM	Jovi Optimo Maximo
TERRAE	Terrae
MATRI	Matri
IVL · RVFVS	Julius Rufus
V · S · L · M	Votum solvit libens merito.

Az első sor betűi 7 cm. magasak, a többi sorokéi 5 1/2 cm.-esek.

Az oldallapok 50 cm. magas és 25 cm. széles mezőit két végén felkunkorodó lapos ívű keret koronázza, melynek középső, léczek közé foglalt tagozata homorú. Ez már eltérés az előbbi kő oldalmezőinek vízszintes keretétől. A bal mezőben 43 cm. magas, mezítelen férfialak áll. Feje torso. Vállaira köpeny borul, mely balkarja hajlása fölött redőcsomót alkot. Baljával a kis talapzatra állított hosszú botra támaszkodik. Jobb keze a köpenybe van csavarodva, de lehet, hogy valamit tart a kezében (villámköteg?). A kő itt kopott, a formák elmosódtak. Az alak Jupiter.

A jobb mezőben a Terra Mater ábrázolását látjuk. Szintén szembefordulva áll a bokáig érő, a mell alatt megkötött tunikába és palliumba öltöztetett istennő. A tunika kivágása a nyaknál hegyesszőgű. Arcz kifejezése mosolygó. Haja kétfelé van fésülve. Jobb karja letörött, bal kezével a földig érő és fejiég felnyúló, kissé görbe botot fogja, melynek felső végére háromszögalakú lap van felfűzve, talán ásó. Lánsahegynek túlságosan széles.

E mezőket a 32 cm. vastag, erősen előreszőkő párkány koronázza, mely két lécz között két homorú tagozatot tüntet fel. A felső végződés, a csigák közé foglalt lap, — egyezik az előbbi kő tetejével, csak egy kissé épebb a jobb felőli csiga. A bal felőli rész egészen a bal oldalmező tetejéig le van törve.

Dr. Szőnyi Ottó.

V. FERENCZY SÁNDOR: ÚJABB RÓMAI LELETEKRŐL ZALATNÁN. Érdeklődve a régészet iránt, szeretettel gyűjtöm össze e vidék régiségeit. Ezért örömmel hallottam bátyámtól, hogy kirándulásai közben egy római feliratos kőre bukkant. Másnap én is kimentem oda, s ottani rövid kutatásaim eredményeképpen adhatok hírt egy eddig ismeretlen, római bányásztelepről és bányacsoportról.

Ez új bányásztelep a Bráza (katonai térképen Breda) hegy észak-nyugati lejtőjén levő 890 és 887 m.-es csúcsok között a Feregyeo völgyében (Incæscî közelében) feküdt, most csak a patakban található római kupás- és fedőcserepek jelzik, hogy itt valamikor még rómaiak is laktak. A bányásztelep nem lehetett nagy kiterjedésű, egyrészt azért, mivel nem igen van itt arra alkalmas hely, másrészt azért nem, mert ha nagyobb kiterjedésű lett volna, mégis inkább maradt volna valami más emléke a cserepeken kívül, valószínűleg csak a felügyelők számára építhettek egy-két házat. Téglás Gábor, e vidék buzgó kutatója, semmiféle háznyomra nem akadt a közeli Botesen és Vulkoj-Korábián, jöllehet ezek után is kutatott.* Valószínűleg itt is egyszerű kunyhókban laktak a bányászrabzolgák, már a melyiknek lehetett.

A korábiai vízgyűjtő tónak megvan a párja, méretei nem egyeznek a Plinius-féle méretekkal, de itt a Plinius méreteinek megfelelő tó elkészítése rengeteg földmunkát igényelt volna, csak óriási gáttal történhetett volna meg s így is helyenként a párkánya alig 1 m. vastag. A gyűjtőárók (corruga) itt jóval hosszabb lehetett, mint a Korábián, mert itt pár kilométernyi úton kanyarodhatott fel a Bráza oldalára, míg a Korábián a hegy tetejétől az aljáig húzódott. A gyűjtő árkot mai napság útnak használják. Idő hiányában nem tudtam végig átnézni az egészet, s csak hallomás után jegyezhettem fel ennyit. Az itteni tó háromszög alakú, oldalai 25—25 m. hosszúak, míg Plinius 200 lépés hosszú oldalakkal bíró

négyszetet ír elő. A tó mélysége egyezik: 10 lépés. A tóban ma is meggyűl az esővíz s kis mocsarat alkot. A tó a 890 és 892 m.-es csúcsokat összekötő hegyélen van. A pásztorók szerint e tó DK-i sarkán, egy gyertyánfa tövében kapták 13-14 évvel ezelőtt a következő feliratos oltárt, melyek ábráját idecsatoljuk.

A csonka fölirat megfejtését az epigraphikusoktól várom. Pár év alatt a hegyél másik oldalán levő Peremului Boiborba került, a hol aztán a bányából kidobált kötőrmelék meglehetősen megrongálta. Innen vittem el megfelelőbb helyre. Anyaga szemcsés homokkő.

* Arch. Közl. XVI. — 1890. 1—44. l.

Magassága 68 cm., a szélessége és vastagsága az alsó részén 40 cm., míg a karcsúbb felírtos része 23 cm. A felírtos lap feletti rész le van törölve. Az egyes betűk 6 cm. magasak.

Ezek szerint valószínű, hogy ha nem is mindegyik Tröthan-bányát, melyek e völgyekben fekszenek, de legalább egyet-kettőt már a rómaiak is műveltek.

Zalatnán az áll. szénkéneg (dissulphid) gyárnak újból való kibővítése alkalmával a téglák készítéséhez szükséges agyag kiásása közben több ízben kaptak régiségeket. Ez agyagbánya területéről való többek közt ama két római felirat is, melyeket Balla Gábor ismertetett az «Erd. Múz.» 1907. évi évfolyamában. Ez év április—május hónapjaiban szintén kerültek elő régiségek, melyek között volt két ezüstpénz. Az egyik Alexander Severusé, a másik felismerhetlen. 2 drb. 4 cm. átmérőjű, fejfelé ellátott 14 cm. hosszú szeget is találtak. Ilyen szegeket Cserni Béla dr. is kapott az apulumi ásatásai közben.* Bronztárgy csak egy került elő s ez is töredék. Két részből áll. Az alsó 12 cm. hosszú rész, alján egy előre néző, két oldalra fésült hajú gyermekarc van, a gyermekarcz fölött egy lefelé fordított tulipán (?) kelyhe, majd egy Ő alakú edény, legfelül pedig egy jobboldalra néző női arcz foglal helyet. A felső derékszög alatt hátrahajlított rész díszítés nélküli három tagból áll. A középső az előbbi díszített taggal egy irányú, a másik kettő 45° alatt áll ki belőlük. Mindhárom tag 4—4 cm. hosszú, s csúcsban végződnek. E töredék szélessége legalul a gyermekarcznál 5 cm., a hajlásnál 3 cm., s a felső rész két szélső tagjának egymástól való távolsága a csúcsoknál 6,5 cm. Részben zöldes patinával van fedve.

Csonttárgyat szintén csak egyet kaptak s ez a manapság szobrászoknál meglevő mintázó eszközöknek felel meg. 17 cm. hosszú, 5—12 mm. átmérőjű hegyes szűrő formájú eszköz, melynek szélesebbik vége kissé ellapul. Az ellapult rész az egyik oldalon kissé domború, a másikon ellenben homorú egy hosszanti bevágás következtében. Nincs kizárva, hogy valamelyik helybeli figulus evvel vájta be a díszítéseket az általa készített edényekbe. Egy rendes, egyszerű, bélyegnélküli, háromágú mécses is került elő, a baloldali ága azonban le van törve. Kaptak egy más hengeres edénytöredéket, melynek átmérője az alján 8 cm., a nyak alsó részén 4 cm., a felső részén (a nyílásnál) pedig 2 cm. Magassága 17 cm., ebből 10 cm. a letört végű nyakra esik; 11 drb. kisebb-nagyobb edénytöredék között volt egy terra-sigillata edénytöredék is. Leltek még egy fejszét s egy kapáformájú vasdarabot is, de ezek már jóval fiatalabbak. E tárgyak a m. kir. pénzügyminisztérium 1902-iki rendelete alapján az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárába fognak jutni örökös letétként. Zalatna, 1911. VII. 7. Ferenczy Sándor.

VI. KEMÉNY LAJOS: AZ ABAUJSZINAI ÁTMENETKORI EGYHÁZRÓL. Az Abauj-Torna vármegyét észak-déli irányban az ősidőktől fogva átszelő országút mentén fekszik Abaujszina községe, melyről okleveleink már

* Lásd az «Alsófehérm.-i tört. rég. társ.» VI, XI, XIII, XIV. évkönyveit.

az 1232-ik évben megemlékeznek, a mikor II. Endre királyunk Kunfia Endrénak adományozza Szina területének egy részét.¹

Szina lakosságának — az egykorú oklevelekben *hospeseknek* nevezik őket — nagy pártfogója volt a tatárjárás után IV. Béla királyunk, az ország második megalapítója, a ki őket az 1249. évben nagy földterülettel és egyúttal azokkal a szabadalmakkal ajándékozta meg, a melyeket Kassa bírt; ² majd 1251-ben és 1255-ben ismét földeket kapnak s birtokukba kerül a szomszédos Bocsárd és Csány földje is. E birtokok határai közt említetik a *magna via*, az országút, mely Széplakra vezet.³

Ekkor épült a jelenleg a református egyház birtokában levő kisterjedelmű templomi épület is, mely azonban faragott kövekből emelt falaival s díszes déli kapujával Árpádkorbeli építészettünknek nem érdektelen emléke, *szobrászati részletei pedig a korszak elsőrangú alkotásai.*

A keletelt, egyhajós épület szentélye egyenes zárású; a szentély keleti falán levő, befalazott, gótikus ablaknyílás későbbi eredetű. A hajó déli falának négy ablaka közül a szentély felé eső nagyobb már gótstilű s szintén későbbi eredetű; a három kisebb felül félkörrel zárul. Az itt levő kapu béletének záróíve legbelül félkörű; a külsők gyöngén törtek s a mellett tanuskodnak, hogy az épületet az átmenetkori stíl uralmának kezdetén emelték, tehát a tatárjárást követő első évtizedben, a mi összevág a község fellendüléséről tanuskodó okleveles adatokkal.

A kapubélet oszlopfejeit alkotó emberfejekben *a királyi család tagjainak arczképszerű ábrázolását véljük látni.* Az oszlopfejek ugyanis nyugatra egy koronát viselő, öregedő férfifejet, keletre női, hosszúhajjú, szintén koronát viselő fejet mutatnak s felettük szintén egy-egy fej van. A bélyegzetes, határozottan arczképezésre valló szoborművek szemléleténél önkéntelenül is IV. Béla királyra és nejére, a község földesuraira lehet gondolnunk, a kik Szina lakosságának gyarapodását, mint láttuk, olyannyira szívükön viselték s ezért kerültek az épület legdíszesebb és szembeötölő helyére. De az sem lehetetlen, hogy azért foglalnak itt helyet, mert ők emelték a templomot.

A hajó orgonakarzatának zömök pillére, nyomott keresztboltozata szintén még a XIII. század második felére utal; a boltozat középső zárókövén a symbolikus szőlőfürt, a jobbra és balra eső zárókövön csillagalakú idom van van kifaragva.

A nyugati falra támaszkodó harangtorony négyszegletű. Kapuja, mely csupán a toronyba vezet, valamint délre néző ikerablakai gótizálók.

A templom a külső falán levő egyéb ékességeit, valamint a torony új sisakját az 1905-ik évben nyerte; belső berendezése is új.

A fallal övezett templom körül temető állt. Máriássy Zsigmond († 1831.) és neje Szontágh Mária († 1825.) síremléke az 1833. évben készült; egy koporsóalakú emlékkő; kopott betűi alig olvashatók.

Kassán, 1911 szeptember hó 12-én.

Kemény Lajos.

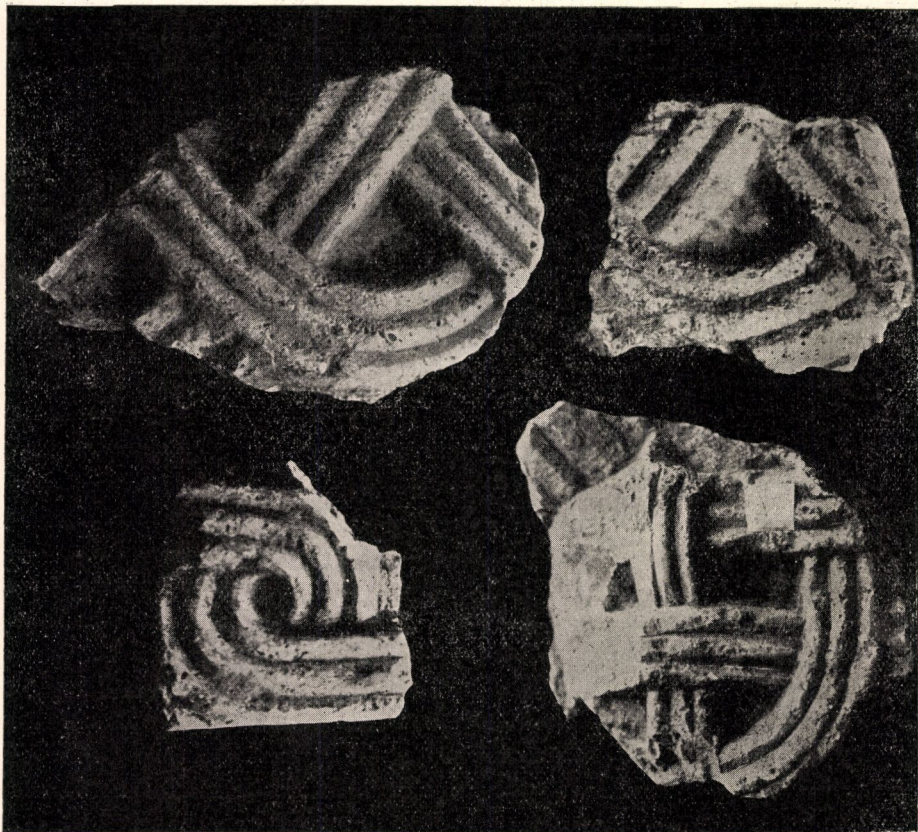
¹ Wenczel: Árpádkori új okmánytár. V. kötet, 501. lap.

² Wenczel: VII. k. 281. l.

³ U. o. XI. k. 373. és 410. l.

VII. GUBITZA KÁLMÁN: A MONOSTORSZEGI FONATMINTÁS KÖTÖREDÉKEKRŐL. A bodrogszigeti Pálos-kolostor romjai között az 1898—1900. évben végzett ásatások alkalmával, a kolostor templomának belső területén folytatott kutatásaim közben, a romhalmaz között elszórtan, a többek között öt olyan faragványos követ is találtam, a melyeknek díszítő elemük a domborműves szalagfonadék.* Ezek közül négyet a mellékelt ábrán mutatok be. Az ötödik annyira csonka töredék, hogy annak a rajzát mellőztem.

Az elsőn a háromrétű szalagok keresztezéséből, a másodikon a szalagok egymásba kapcsolódásából és az utolsó két egyforma töredéken a szalagok összefűzéséből alakul a díszítés. A motívumok közül tehát háromnak a kiegészítése remélhető. Csak kettőnek van befejező egyenes széle. De hogy ezek függélyes és vízszintes állásban helyezkedtek-e egykori rendeltetési helyükön, azt megállapítani nem sikerült.

Köveink díszítéséhez legközelebb áll az aracsi dombormű főábráján látható szalagfonadék mustrája, s ugyancsak az aracsi emlékkő oldalrészén, a szalagoknak gyors fordulattal változó átfűzéséből származó motívum. Méreteik:

* A folyó évben ismét előkerült egy kisebb töredék.

a) 12,5 cm. $\times$ 15 cm.; b) 5 cm. $\times$ 8 cm.; c) 7 cm. $\times$ 8 cm.; d) 10 cm $\times$ 15 cm.; e) 5 cm. $\times$ 12 cm. Anyaguk szürkés mészkő.

Eredeti vastagságukra nem lehet következtetni, mert hátsó részük lehadt. Az egyes töredékeken tapasztalható égetési nyomok azt látszanak igazolni, hogy a követ a későbbi időkben tűzpadul használták s nyilván ez okozta az érdekes emlékek pusztulását. Keletkezésüket a régibb középkor végére tehetjük.

A bodrogszigeti Pálos-klastrom helyén két különböző stylus és mód szerint épült templomot találtunk. A kettő közül a román izlésben épült kápolna az, melynek választékos építőanyaga és az építés módjának teljesen elütő kivitele már a Pálos-szerzetesek itteni megtelepedését megelőző korábbi időbe helyezi létezését. A tatárjárás idejében elpusztult kápolnából származó téglák, kövek és szobrászati emlékek mint építőanyag kerültek az újraépített Pálos-zárda és templom alapjaiba.

Monostorszeg, 1911. szept. 15.

Gubitz Kálmán.

VIII. Ifj. KRECSMÁRIK ENDRE: SZARVASI KÖZÉPKORI ÉS ŐSKORILELETEKRŐL. *Középkoriak.* Szarvas területén végzett régészeti kutatásaimat, melyek főleg a régibb középkorból való emlékeket hoztak felszínre, az 1911-ik évben tovább folytattam. Az idei nyári szünidőt használtam fel e kutatásokra. Értesülést szerezvén arról, hogy a Szarvastól délkeletre fekvő örményzugi területen, tehát eddig még át nem kutatott vidéken, Zahorecz Pál földműves gazda a földjén emelkedő 3 m. magas és 32 m. átmérőjű halom északi felét — kincskeresés céljából — felásván, állítása szerint összesen 29 emberi vázat talált, elhatároztam, hogy a halom bolygatatlan részén kutatást rendezek. Erre ösztönzött ama körülmény is, hogy az említett földműves balga hite által tüzelve, a halom másik felét is fel akarta túrni a fentebb említett badar célból. Kutatásommal megakartam előzni. 1911. aug. hó 7-én tehát négy tanítójelölttel s két napszámossal kocsira ültünk s a jó két órányira eső lelőhelyre rándultunk. Bár több kutató árkot vonattam s egy ölnyi mélységig ásattam a fekete, televényes talajban, mindamellett csak apró őskori edénytöredékeket leltem itt-ott s bolygatatlan, összefüggő emlékekre nem akadtam. Helyenként csak pár év-tized óta bolygatott részre is akadtam s az ottani emberektől azt is sikerült megtudnom, hogy a 60-as években — valószínűleg a 63—64-ik évben uralkodó nagy inség alkalmával — kincskeresés céljából a halmot több helyen alaposan megbolygatták. Az egy napig tartó sikertelen kutatásnak szemlélője volt a szomszéd tanya tulajdonosa, Tóth Pál Muconka, a ki felhívta figyelmemet a saját földjére, melyen egy gyengén kiemelkedő, alig másfél méter magas, halomszerű emelkedés van s melynek kiemelkedő részén sok téglatörmelék látható s homokásás alkalmával egy csomó emberi vázat is talált rendszeren összevisszaságban. E halom tulajdonképpen Szarvas és Endrőd határán fekszik s a két községet elválasztó kocsíút csaknem pontosan szeli ketté. Én tehát aug. hó 8-án a szarvasi területhez tartozó részét vettem kutatás alá. A halom felszínén széjjelszórt lapos téglák törmelékéből arra következtettem, hogy e helyen valami régi épület állhatott. A téгла formája és mállott anyaga leg-

alább e mellett bizonyított. Mivel a tulajdonos e téglatörmelékes helyen akadt a fentebb említett emberi vázakra, nem minden alap nélküli volt az a következtetésem, hogy e tégladarabok egy középkori templom maradványai lehetnek, melynek környékén, a mint ez különösen Kálmán király idejétől kezdve szokássá vált, temetkeztek. A templom teljes szétrombolása valószínűleg a rácok 1703-iki pusztítása alkalmával történhetett s az ellenség elől a templomba menekülők leöletve s teljesen kifosztva, elföldeltettek. Ennek a feltevésnek a valószínűségét igazolja ama körülmény is, hogy a rendetlen összeviasságban fekvő vázak 2—3 ásó mélységben találtattak s a negyedik ásónyomnál már többé-kevésbé bolygatatlan s az előbbieknél jóval mállottabb vázakra akadtam. A felszínhez közelebb fekvő csontvázak legfeljebb 200 évesek lehetnek s igen jó megtartási állapotúak voltak, ellenben a mélyebben fekvők erősen korhadt anyaggal birtak. Hogy a mélyen fekvő vázakat is megbolygatva találtam, annak oka abban található, hogy a mint a rácok által leöltek részére gödröt készítettek, az ásásnál megbolygatták e régi sirokat is. Az első bolygatatlan vázat négy ásómélységnyre találtam, hanyattfekvésben, fej délre fordulva, kezék a hasüregben. A váz fekvési iránya kelet-nyugati volt. Mellékletek nem találtattak, jöllehet az alsó állcsont oldalán zöldes foltokat lehetett észrevenni. A második bolygatatlan sírban idős egyén vázát leltem kelet-nyugati fekvésben, fej északra fordítva. A csecsnylványok tájékán helyezkedtek el a bronzhuzalból készült, zöld patinás halántékgyűrűk, melyek közül az egyiknek visszahajló lemezes részéből a csöves vége hiányzott. A fej körül levő homokos televényből került elő egy apró kis érem, hiteles megállapítás szerint árpádházi királyok korából származó magyar obulus (1095—1161. évek közti időből). Kor meghatározási szempontból tehát a talált obulus irányadó.

Négy ásó mélységben több kevésbé ép vázra akadtam, minden melléklet nélkül. Hogy a holtakat koporsóban temették el, azt az elkorhadt deszkák vörhenyes színű pora lépten-nyomon igazolta. A vázak gyermek- és idős egyénektől származók. Egy férfi koponya baloldali falcsontján hegyes tárgytól eredő szúrás folytán keletkezett s beheggedt gödröcske látható. Mint ritkaságot kell megemlítenem egy felkarcsont alsó részén talált feltűnő foramen intercondyloideumot. Az eltemetett egyének középtermettel birtak, mindössze egy volt közöttük 180 cm. testmagassággal bíró.

A Szarvas községtől északkeletre fekvő s 4 kilométer távolságnyra eső Káka pusztán, melynek helyén a XV—XVI. században egy kisebb falu állott, ottani gazdaember, Opanszky János szikes talajának javítására sárgaföldet ásván egy emelkedett helyen, két méter mélységben egy magános sírra akadt, melyben a csontvázon kívül a következő mellékleteket találta: Csorbult végű, kettős kúpot alkotó agyagorsógomb. Nagybárá korong alakú, fehér, kék, sárga és vöröses színű 17 db üveggyurmából készült apró nyakláncgyöngy. Egy szintén üveggyurmából készült, ugyancsak korong alakú s fehér színű nagyobb gyöngy, elyptikus alakú, különféle színű dudoros díszszel. Bronzkarika töredéke: A sír közelében, bár nagyobb területen ásták fel a talajt, több sírnak nyoma sem volt. A mellékletek honfoglaláskori jelleggel bírnak.

Óskori leletek. Szarvastól délnyugatra, két kilométerre terülnek el az úgy-

nevezett körösparti szőlők. Ezen a vidéken fekszik Kunstár András szarvasi gazda földje, a Holt-Körös folyó közelségében. Szántóföldjén egy kisebbszerű, emberkézhordta halom emelkedik, melynek televényes, fekete föld az anyaga. A halom részben gyümölcsfákkal beültetve. Földfeltöltés céljából nevezett gazda földet ásott e halomból s állítása szerint jó méter mélyen hatalmas edénytöredékeket talált, több akós ürtartalommal, azonkívül hengeres alakú, hosszirányban sorakozó ujjbenyomatok által barázdált agyaghálósúlyt. Az edényt széjjeltördelte, de a hálonehezéket megtartotta s úgy került birtokomba. A halottak alapján néhány tanítójelölttel július hó 29-én egy napra terjedő ásatást végeztem a fenti helyen. Az ásás arról győzött meg, hogy részint a gyümölcsfák ültetése, részint az elszáradtak kiásása alkalmával a halom földjét erősen megbolygatták. Egy kisebb területen sikerült nem háborgatott talajra találnom s 80 cm. mélyen az agyagos televényben csomókban elhelyezett hálósúlyokra akadtam, összesen 12 darabra, melyek közül alig ötöt sikerült épen kiemelnem. Egyik hordó alakú, 9 cm. hosszú s 6 cm. átmérőjű. A hosszában áthaladó nyílás átmérője $\frac{1}{2}$ cm. Felületén váltakozó helyzetű, borsószem nagyságú gödröcskék. Anyaga vörösre égetett agyag. Egy másik korongalakú s mély barázdák által cikkekre osztva valóságos kőbuzogányt ábrázol. A váltakozó nagyságú girizdek alsó és felső végén ujjhegynyi mély benyomatok vannak. Magassága: $5\frac{1}{2}$ cm.; átmérője: 10 cm. A hálósúlyon áthatoló csatorna nyílásának átmérője 2 cm. Anyaga szintén vörösre égetett agyag. Egy másik megjegyzi az előbbivel, nagyjából, mint az előbbi, négyszögletes körvonalú, de mindössze csak három cikkre osztott. Anyaga, mint az előbbieké. A többi hálósúly ugyanilyen típusú. A felszínre kerülő törmelékek között egy nagyobb edény füle emlithető. Kúpalakú, másfél centiméteres nyílással. Két edénydarabka jellegzetes díszítési motívumokat tüntet fel, nevezetesen körömbenyomatok, továbbá haránt- és hosszirányú vonalbarázdákkal kockákra szabdaltnak felület. Ezenkívül előkerült még egy csonttű töredéke is.

Tavaszzal, április hóban, a szarvasi Grexa-féle téglagyárban vizsgáltam az agyagbánya oldalfalait s ekkor akadtam egy trapezoid alakú kőbaltára, melynek anyaga mészkötszerrel bíró homokkő, felületén szíkes kéreggel. A kőbalta legnagyobb szélessége $8\frac{1}{2}$ cm.; hossza: $9\frac{1}{2}$ cm. Használata akként történhetett, hogy fahasítékba szorították s állati bélből készült zsineggel kötözték a nyélhez. Tekintettel anyagának kevésbé összeálló voltára, kemény tárgyak ütésére nem igen volt alkalmas. A balta közelében edénytöredékek és állati csontok maradványai voltak nagy összevisszaságban.

Végezetül az őskori emlékek ama sorozatáról óhajtok megemlékezni, a mely sorozat néhai Benka Pál szarvasi tanító hagyatékaként került ág. h. ev. tanítóképző intézetünk birtokába. Nevezett tanító ugyanis a 70—80-as évtizedekben nagy buzgalommal foglalkozott a régészettel s szorgalmasan gyűjtögette a Szarvas örökorára vonatkozó emlékeket. A Szarvas környékén levő, főleg folyómenti halmokból hozta napfényre az alább ismertetendő tárgyakat. Ezen összegyűjtött régiségeket lassankint csoportosítani kezdte, de halála után a legkülönbözőbb leletek egy közös ládába pakolva tétettek félre, úgy, hogy midőn életben levő bátyja, Benka Gyula főgymn. ny. igazgató úr e régi-

ségeket nekem átaladta, mint teljesen nyers anyag állott a kezembén s a csoportosítás munkája reám várt. Ezen őskori emlékek főleg kőeszközökből és különféle diszítésű edénytöredékből állanak. Mindenekelőtt meg kell említenem a magköveket, melyek anyaga obsidian, jaspis, tűzkő és chaledai. (?) A nucleusok egyrésze mészréteggel van borítva. Kővésőnek vagy kőkésnek szánt s nagyjából formált kovatöredékek, jaspisból pattintott vakarókés töredéke. Serpentinből hasított lándzsacsúcs alakú kőszilánk. Erősen kiélezett kőék porphyrból. A sorozat ezen tagjai képviselik a pattintással készített kőeszközök maradványait. A csiszolt kőeszközök között kevés ép darab van. Igen érdekes az őskori ember ama leleményessége, hogy a kőeszközök egyrészét kavicsokból készítették. A természet által ugyanis különféle alakúvá csiszolt kavicsok és hőmpölykövek sokszor csak nagyon csekély átalakítást igényeltek abból a célból, hogy az ősember a legkülönbélebb ütüeszközöknek használhassa fel. Érdekes egy szintén kavicsból készített, szívalakú kőbalta, melynek közepén a megkezdett fúrás lencseszem nagyságú gödröcske jelzi. Hasonló egy másik, mely szintén kavicsból csiszolva s háromszög alakú s fúrásnak semmi nyoma. Az első kőbalta hossza: $9\frac{1}{2}$ cm., a másodiké: 8 cm. Érdekes egy S alakú oldaléllal bíró, $13\frac{1}{2}$ cm. hosszú kavics, melyet fogásra alkalmas volta miatt sikerrel alkalmazhattak ütüeszköznél. Palakavicsból idomított ütükö hossza $9\frac{1}{2}$ cm. Trapezoid alakú kicsiny kőék, szintén kavicsból. Különféle anyagú kőalapács-töredékek. Kis kőbalta töredéke trachytból. Tojásdad idomú, végén tompított hálósúly, vörösre égetett agyagból. Kővéső-töredék, palából. Buzogányalakú hálósúly fele, barázdák által cikkekre osztott, vörösre égetett agyagból. Haránt- és hosszirányú széles barázdák által tagozott, szabálytalan alakú, gömbded hálósúly, anyaga, mint az előbbié. Tonnaalakú, ujjbenyomatok által alkotott hosszirányú sorok által tagozott hálósúly, magassága 11 cm. Anyaga, mint az előbbié. Különféle alakú edények töredékei, csak egy bír csücskös diszítéssel. Tanulságos bűvárlati anyagot szolgáltatnak az őskori ember művészi ízlésére és változatos diszítési motívumokat produkáló formai érzékére az edényfüleknek, de legkiváltkép a változatosabbnál-változatosabb diszítványokkal ékített edénytöredékek sorozata. A mi az edényfüleket illeti, mindössze egy átfúratlan van közöttük. Hatalmas kúpidomú fül, mely belül üres. Anyaga vörösre égetett, durva anyag. Csaknem derékszögű törést mutat egynéhány edényfül, egyik szintén négyszögletes, de kampós végződésű.

Nagy változatosságot tüntetnek fel az edénytöredékek diszítési formái. A teljesen kezdetleges vonaldíszektől és domborművi ékítményektől kezdve az ízléssel és gondos technikai ügyességgel konstruált fejlettebb formák tanulmányozhatók ezen edénytöredékeken.

A kezdetleges vonaldíszítés közé tartozik az edény felületén szabálytalanul egymást keresztező párhuzamos, vagy kevésbé párhuzamos vonalpárok. Növényi jellegű dísz gyanánt tekinthetők a gyökérszálakhoz, vagy levélerekhez hasonló hullámos barázdák. Szabálytalan koncentrikus körök szemlélhetők egy lapos, feketés anyagú agyagkorong töredékén. Egy másik töredéken pedig örvénylő vonaldísz van. A kezdetlegesebb diszítési formák közé tartoznak a körömdíszítések, melyek vagy teljesen szabálytalanul vannak szétszórva az edény

felszínén, vagy páros és egymástól elhajló körömvésések szemlélhetők, vagy V alakban összehajlók fordított vagy rendes állásban. Érdekesek a harántsorokban haladó bordák, melyek két bemélyesztett ujjhegy összeszorítása által létesültek. A geometriai érzék megnyilatkozását s a mértani pontosságra való törekvést bizonyítja egyik töredék. A diszító ugyanis az edény felületén haránt irányú s párhuzamosságra törekvő vonalpárokkal jelölte meg a nyílhegy alakú vésott díszek határvonalát. De találni fejlettebb geometriai pontosságú vonaldiszítéseket is. Ezek vagy egy folytonos harántirányú körvonal által határolt szaggatott vonalak, vagy ívelten haladó párhuzamos és szaggatott apró vonalakból álló ívek vagy egy folytonos körvonal által határolt merőleges irányú vonalakból alkotott párhuzamos övek. A párhuzamos haránt vonalkörök kombinálva lehetnek oly közepén haladó szalagdísszel, melyen likak és egymás mellé sorakozó apró tojásdad alakú gödröcskékkal van ellátva. Az edény szegélyét diszító harántkörrel határolt, ívalakú s összehajló vésott vonaldísz tűntet fel. Harántirányú párhuzamos vonalak harántirányú s lencseszem nagyságú liksorral s dudoros és vésott diszítésű szalaggal lehetnek kombinálva. Haránt- és hosszirányú vésott vonalak egyszerű kombinációja is előfordul. A görög síkdiszitményes elemekhez hasonló diszítési motívumok sokféle változatban szemlélhetők nem egy töredéken. Hullámozó vonalakból alkotott szalagdísz szintén előfordul. Speciális diszítési formák közé tartozik az apró kis gödröcskékből alkotott zezzugosan haladó szalagdísz, vékony vonalkák által osztott kockamezővel kombinálva. Hozzá hasonló vésott díszek más esetben háromszögalakban csoportosulnak. Diszítés gyanánt szerepelhetnek a praktikus cél mellett az edény falát átható apró likacsák is. Némely edénytöredéken e likak alul nagyobbak, a perem felé azonban kisebbedők s a perforáció sem teljes. A dombormíves ékítmények között is tapasztalhatni bizonyos változatosságot. Ismert forma a vésés által kúpokra osztott tarajdísz, nemkülönben a hosszas eliptikus alakú dudor haránt- és hosszirányú barázdákkal lehet négy- szögekre szabdalva. Az edényt harántúl körülfutó szalagdudorok hosszirányú tojásdad alakú vésottekkel lehetnek szabdalva, vagy apró gödröcskékkal ékítve. Érdekesek az egymáshoz illeszkedő korongokból alakult dudoros díszek. E korongok közepén köralakulag kivájtak lehetnek. Kezdetleges művű s felületesen kivájt közepű gömbös dudorok magánosan, az edény felületén szétszórva szintén egy primitívebb változatát képviselik a dudoros ékítményeknek. Az edény peremét néha tojásdad alakú vésottek ékítik.

Szarvas, 1911. szept. 14.

Ifj. Krecsmárik Endre,
ág. h. ev. képzői tanár.

KÜLÖNFÉLÉK.

† PÓR ANTAL, esztergomi kanonok, akad. r. tag. folyóiratunk régi nagyérdemű munkatársa, hosszú betegeskedés után folyó évi szeptember 8-án 72 éves korában meghalt. Áldás emlékére!

KASSAI CSISZÁROK. A XV. század végén Kassán tömegesebben lépnek fel a csiszárok (gladiator, ensifex) s iparuk századokon át virágzott. A XV. század második felében a városi adólajstromokban előfordulnak Antal, a ki egy forint adót fizet, Bálint (Valten) adója 3 forint, Mihály, a ki 1483-ban közgyűlési tag, Máté; polgári jogot nyertek: Kelmen Bálint 1476., Balázs 1492., Márton 1495., Porcsalmi Jakab és Berekszászi János 1547., Baumhib Bálint (Valentinus), a ki a szepesvármegyei Filefalváról származott, 1570-ben s pecsétjébe három egyenes kardot vésetett;¹ Barko Mihály 1574., Buday Lőrincz 1579., Varkocs János 1587., Toldi Márton 1589., Kikonitz Pál «de Jaslizka polonus» 1601., Varsavszky Lukács «de Jesliczko polonus» 1602;² a bártfai Grinzweig János 1605., Szabó másképp Zabó Mojzes 1607., Pataki János 1611., Boda Miklós 1612., Kapi Csiszár János 1618., Biel Bálint 1624., Nyirő János 1627., Érsek István és Tarczaly István 1629-ben. Említtetnek Szepsi Csiszár János, a ki 1581-ben már néhai,³ 1593-ban Nagy Győri Csiszár Balázs;⁴ Szentkirályi Csiszár András⁵ 1651-ben. Csiszár Tamás a XVI. század végén, midőn czéhbe áll, 20 frtot fizetett.⁶ Czéhmesterek 1603-ban Csiszár Kelemen és Cs. János, 1604-ben Cs. Mihály és Cs. János, 1619-ben Cs. Kelemen és Bártfai Csiszár János.⁷

Kemény Lajos.

¹ Kassa város levéltára. 2992., 2329., 3727. és 4278. sz. a.

² U. o. 5811.

³ U. o. 3608.

⁴ U. o. 4345.

⁵ U. o. 5927.

⁶ Kassa v. lvt. 4755. sz. a.

⁷ Kassa város jegyzőkönyve.

KÖNYVÉSZET.

Szerkeszti *Supka Géza.*

HOLLEAUX, Maurice, Rapport sur les travaux exécutés dans l'île de Délos par l'école française d'Athènes pendant l'année 1906. 8-r. Paris, 1907. (=Comptes rend. des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.)

HOLMES, Th. R., Ancient Britain and the invasions of Julius Cæsar. 8-r. Oxford, 1907. 21 sh.

HUELSEN, Chr., Topographie der Stadt Rom im Altertum. I. k. 3. r. 8-r. Berlin, 1907.

Jahrbuch f. Altertumskunde. Hrsg. v. der k. k. Zentral-Kommission f. Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. histor. Denkmale. I. k. 1907, — IV. (1910) 4-r. Wien. 10 K.

JORDT, H., Untersuchungen über Silikat- und Carbonatbildung in antiken Mörteln. 8-r. Tübingen, 1906. Diss.

JOULIN, L., La salle des antiques au Musée de Toulouse. 8-r. Toulouse, 1907.

KEKULÉ von STRADONITZ, Reinhard, Die Vorstellungen von griechischer Kunst und ihre Wandlung im neunzehnten Jahrhundert. 8-r. Berlin, 1908.

KIEKEBUSCH, Albert, Der Einfluss der römischen Kultur auf die germanische im Spiegel der Hügelgräber des Niederrheins. Nebst Anhang: Die absolute Chronologie der Augenfibeln. 8-r. Berlin, 1908.

KISA, Ant., Das Glas im Altertum. I., II., III. — III. unter Mitwirkung von E. Bassermann-Jordan. Mit einem Beitrag über Funde antiker Gläser in Skandinavien v. O. Almgreen. (=Hiersemanns Handbücher. 3.) 8-r. Leipzig, 1908. 42 Mk.

KNORR, R., Die verzierten Terra-sigillata Gefässe von Rottweil. 8-r. Stuttgart, 1908. 5 Mk.

KÖRTE, A., Der Kothurn im 5. Jahrhundert. (=Festschrift zur 49. Versammlung d. Phil. und Schulm. in Basel i. J. 1907.) 8-r. Leipzig, 1907. 15 Mk.

LAGRANGE, H. J., La Crète ancienne. 8-r. Paris, 1908.

LÁNG, dr. Margarethe, Die Bestimmung des Onos oder Epinetron. 8-r. Berlin, 1908.

LETHABY, W. R., Greek buildings represented by fragments in the British Museum. I. Diana's temple at Ephesus. 8-r. London, 1908.

LÜBKE, Wilh., Grundriss der Kunstgeschichte. Vollständ. neu bearb. von M. Semrau. I. Die Kunst des Altertums. 14. kiad. VIII-r. Esslingen, 1908. 8 Mk.

LUDOWICI, Wilhelm, Urnengräber römischer Töpfer in Rheinzabern. I—III. 8-r. Leipzig, 1901—1908.

MAHAFFY, J. P., Rambles and studies in Greece. 5. kiad. 8-r. London, 1907.

MAHLER, Ed., Der Mond als Symbol der Auferstehung und Unsterblichkeit auf pannonischen Grabsteinen. (=Or. Litt. Zeit. 1907. 8. sz. 5 á.)

MARSCHALL, F. H., Catalogue of the fingerings, greek, etruscan and roman in the British Museum. 8-r. London, 1907.

MAYER, E. von, Pompeii as an art-city. 8-r. London, 1907. 1'6 sh.

MEISSNER, Arno, Altrömisches Kulturleben. 8-r. Leipzig, 1908.

MILET, Das Rathhaus zu —, von Hub. Knackfuss, mit Beitr. v. Friedrich, Wiegand, Winnefeld. (=Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. 2. f.) 4-r. Berlin, 1908.

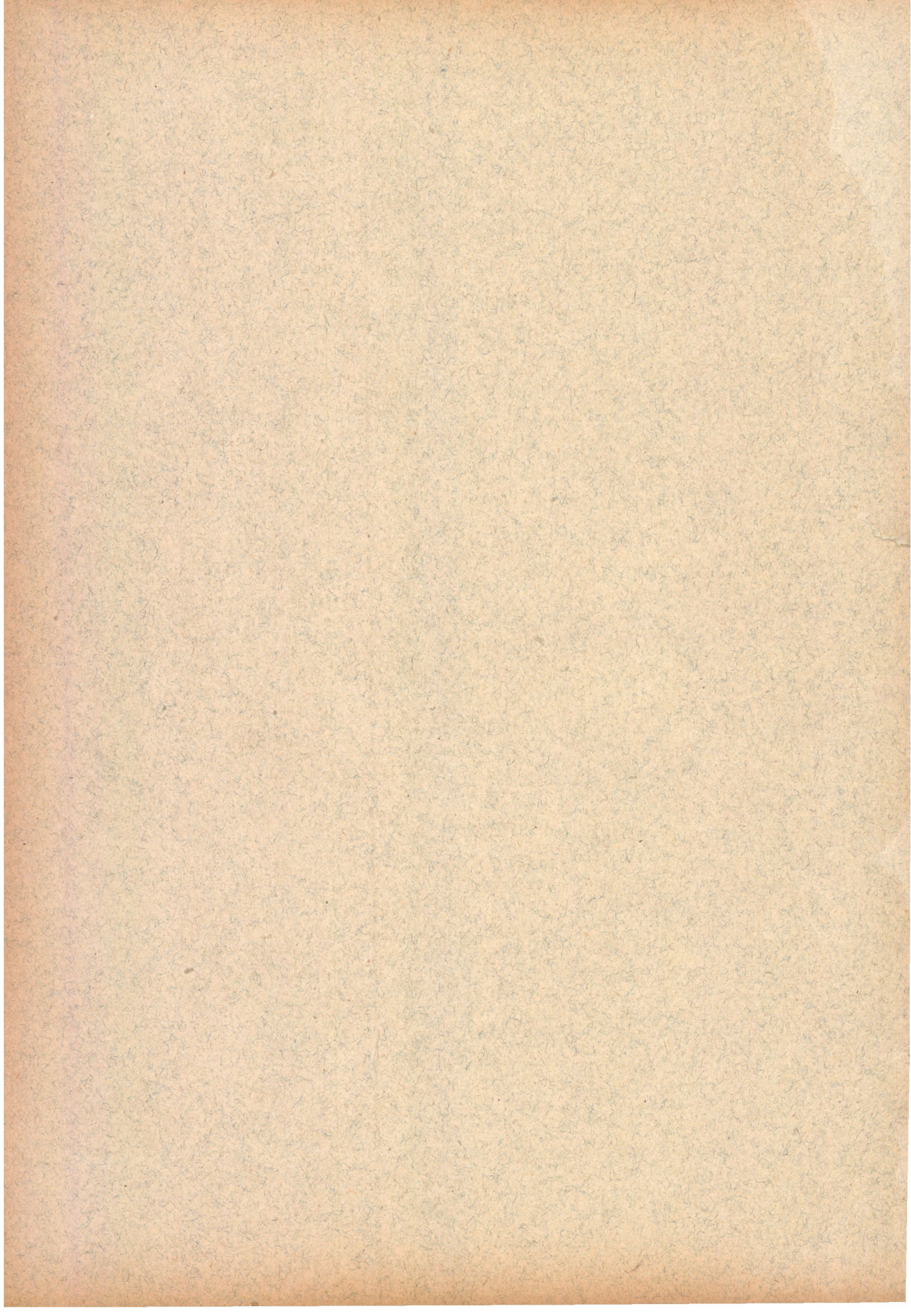
MADONNA.

Metszett rézlemez a nyitrai székesegyházban.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume 6 florins = 12 couronnes val. hongr. | Nouvelle série, XXXI. volume, 4. livraison du 15 octobre 1911.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. VIKTOR RÓTH. Portails d'églises de l'époque romane et ogivale en Transylvanie. (19 vignettes)	289—304
Dr. GÉZA SUPKA. Relief en ivoire au musée national hongrois. (Deux vignettes)	304—308
W. ELEMÉR KÖSZEGHY. Marque officielle des orfèvres à Sopron. (Trois vignettes)	308—310
COLOMAN DE DARNAY. Dernières trouvailles sur le lieu d'une fonderie celtique. (Quatre planches et 7 vignettes)	311—328
Dr. LOUIS DE MÁRTON. Classification des fibules en Hongrie. (5 planches et 13 vignettes)	329—352
ARNOLD BÖRZSÖNYI. Monuments préhistoriques au musée de Győr. (13 vignettes)	353—360
Dr. TIHAMÉR GYÁRFÁS. Monuments d'orfèvrerie à Brassó. (4 vignettes)	361—365
LOUIS BELLA. Trouvailles de l'époque romaine à Sopron	365—369
ETIENNE TÉGLÁS. Vicus romain à Csákó (c. de Torda)	369—372
Dr. OTTO SZÓNYI. Trouvailles romaines à Pécs	372—373
ALEXANDRE FERENCZY. Les dernières trouvailles de l'époque romaine à Zalatna (c. de Hunyad)	374—375
LOUIS KEMÉNY. Église de l'époque de transition à Abaujszina (c. de Abauj)	375—376
COLOMAN GUBITZA. Fragments de pierres ornés de reliefs à entrelacs. (Une vignette)	377—378
ANDRÉ KRECSMARIK cadet. Trouvailles du moyen-âge et de l'époque préhistorique	378—382
Notices : Antoine Pór ě. — Tourbisseurs à Kassa au XV. siècle, par Louis Kemény	383
Bibliographie réd. par G. Supka	384

XXXI. KÖTET. 5. SZ. UJ FOLYAM. 1911 DECEMBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

SZENT ANTAL KÉPE. ISRAEL VON MECKENEM RÉZMETSZETE.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1911.

A jelen füzet mellékletei: Az egész kötet címlapja, tartalomjegyzékei,
az ábrák magyarázata és a betűrendes tárgymutató.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. ÉBER LÁSZLÓ. Régi olasz rézmetszet a nyitrai székesegyházban. (Képes melléklettel) ...	385—392. l.	III. HAMPEL JÓZSEF. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. (7 ábrával) ...	409—425. l.
II. Dr. KENCZLER HUGÓ. A Nemzeti Múzeum egy régi ötvösművének védelme. (8 ábrával) ...	393—409. l.	IV. Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR. Az antik falfestészet technikájáról	425—432. l.
<i>Abra</i> : Bronzkori cserépedény Magyarországból ...	432. l.		

LEVELEZÉS.

I. Dr. FINÁLY GÁBOR. Két római fölírat Daciából. (Két ábrával) -	433—435. l.
II. TÉGLÁS ISTVÁN. A fügedi vicusról ...	435—437. l.
III. JANKÓ LÁSZLÓ. Késő bronzkori urnasírokról Zircz vidékén ...	437—442. l.

IRODALOM.

I. Batthyaneum. Szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér. I. köt. 1911. ism. <i>Supka Géza</i> ...	443—447. l.
II. G. BALDWIN BROWN. The arts and crafts of our teutonic forfathers 1910. ism. <i>Hpl.</i> ...	447—448. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETME NYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXI. kötete (1911) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

RÉGI OLASZ RÉZMETSZET A NYITRAI SZÉKES- EGYHÁZBAN.¹

A nyitrai székesegyház kincstárában őrzött pompás ötvösművek, kivált a híres evangelistarium, Bornemissza és Forgách püspökök kelyhei, melyek ott szerepeltek mind az ötvösművészeti, mind az ezredéves kiállításon, általánosan ismereteseek és kellő méltatásban is részesültek, míg a székesegyházban levő másik emlék, a melynek anyaga szerényebb ugyan amazokénál, de művészeti és történeti értéke nagyobb, mind mai napig elkerülte a kutatók figyelmét.

A templom sekrestyéjében függő vésett szentkép a székesegyház régi tulajdona. Nyilván reá vonatkozik Wurum József, Nyitra egykori püspökének (1826—38.) rövid és nem egészen szabatos leírása, 1835-ben — a szerző neve nélkül — megjelent művében. Pálffy Tamás püspök (1670—79.) ajándékai sorában, melyekkel székesegyházát díszítette, Wurum erről is megemlékszik: «... Insuper imaginem B. M. V. ex lamella argentea in lista argento obducta, aureis cziradis vestita, cum Scuto gentilitio et inscriptione: Th. Pálffy Epp. Nitr. 1676.»² Wurum helytelenül közli a kép anyagát: nem ezüst-, hanem rézlap, a melynek ezüstözött és aranyozott fölülete azonban könnyen megteveszthette a fölületes szemlélt. Profilos rézkerete is ezüstözött, belső tagozatán aranyozott. Pálffy püspök címere és fölírata, valamint a «czirádák» hiányzanak róla, tehát 1835 óta tűntek el. A kereten nagyon feltűnően látható és kellemetlen hatású szögfejek is, a melyek némelyike még egy-egy kis fémlapot szorít a kerethez, arra vallanak, hogy a keret eredetileg gazdagabb kiképzésű volt, bizonyára barokk pompájú díszítményekkel körülvéve.

A rézlap egészen 56 cm. magas, 41 cm. széles, maga a vésett kép — a keret csak a lemez síma szélét takarja el — 50.5 cm. magas, 35.5 cm. széles.

Nem a donátor korában keletkezett a kép; technikája, formai jellege sokkal régibb korra utal. A régi művészet becses alkotása volt

¹ Képes melléklettel.

² Episcopus Nitriensis eiusque præsulum Memoria. Posonii, 1835, 378. l.

az, a melylyel Pálffy püspök székesegyházának díszét gyarapítani igyekezett.

Szűz Mária a kis Jézussal ölében. Misem zavarja az anya és gyermeke csöndes egyedüllétét. Emberi szemtől távol, Mária mellét nyújtja gyermekének. A háttérben megjelenő két angyal ad magasabb jelentőséget a genreszerű jelenetnek. A mily egyszerű a motívum, olyan aprólékos gondnal fejleszti ki a művész. Máriát ülve mutatja be; a kép alsó széle az alakot térden alul metszi el. Ültében kissé balra fordult. Hímzett párnát helyezett ölére, azon ül a kis Jézus. Az anya jobb kezével gyöngéden magához szorítja, ültében támogatja a kisdedit, baljával visszatolja ingét és kitárja mellét. Szeretettel néz le gyermekére, a ki szórakozottan tekint ki a képből, bal karját anyja övébe akasztja, jobb kezével Mária kezét czirógatja, sőt még lábujjait is gyermekmódra nyughatatlanul mozgatja és szinte észre sem veszi a kínálkozó táplálékot.

Finoman van jellemezve, megkülönböztetve a női ruházat minden részlete: a finom hajtású, szalaggal megerősített fátyol, a könnyökön alul zsinórral összehúzott bő ujjú ruha, melyet himzett öv szorít derékhoz, a vékony, puha gyolcsing, a palástszerű nagy kendő, mely hátulról lehúzódva Mária ölét és térdeit hullámos nagy redőkkel teljesíti, de a térdek formáját érvényre juttatja.

A rajz tökéletes biztonsága és a mellett rendkívüli gyöngédsége nyilvánul mindenben: a meztelen gyermektestben, Mária finom arczában, nyulánk ujjú mozgékony kezeiben, hullámos hajában, a kis Jézus hajának erős göndörségében. Mária fejének indás, virágos himzésű, függélyesen akasztott, keskeny szőnyeg szolgál háttér gyanánt. Lejebb architektonikusan tagolt, távlatilag ábrázolt, mellvédszerű falat látunk, gondosan megkülönböztetett kváderekkel, két oldalt egy-egy talapzatszerű emelkedéssel, a melyek fölött, a kép egész szélterében, Mária háta mögött, díszesen faragott korlát vonul végig. E között a korlát és a mellvéd között, Máriától jobbra-balra a szabad természet egy-egy kis részletébe pillanthatunk; jobbra sűrű fűvet látunk, balra virágos mezőt. A kép felső két sarkában, a korlát mögül tűnnek elő az angyalok, fölött ifjak képében, hatalmas szárnyakkal. Mindegyikök liliomot és göngyölt szalagot tart kezében. Ruhájuk gazdag, de nem oly részletesen jellemzett, mint Máriáé. Távol vannak a kis jelenet színterétől, jóval kisebbek is a főalakoknál, a kikhez nem fűzi őket hozzá a cselekvény közössége. A jobboldali, a közép felé fordított fejjel maga elé néz, a másik föl a magasba.

Az ábrázolás eszköze a vésett vonalas rajz, a melyhez még csak aranyozás és ezüstözés járul. A rézlemeznek nemes fémekkel való borítása nemcsak dekoratív szempontból volt szükséges, hanem azért is,

hogy a rajz egyáltalán érvényesülhessen. A sötét rézlapon a bevéssett vonalak alig adtak volna fölismerhető képet. A két szín nincs ellentétben egymással: az ezüstszínen némileg átcsillámlik a természetes rézalap, az arany pedig az ezüst fölött van alkalmazva, úgy hogy egészen halvány, világossárga. Az idő, kopás mindenesetre még hozzájárult a mai harmonikus, tompított hatáshoz. Ezüstszínű valamennyi alaknak minden födetlen része, a haj kivételével, Mária és a két angyal ruhájának kitüremplő bélései, továbbá a Mária fején levő fátyol, a szőnyegháttér, az angyalok kezében levő szalagok, a háttér felső sarkai, a párna bojtja, a mellvéd távlatilag ábrázolt béléte, míg magának a mellvédnek kváderei fölváltva aranyozást és ezüstözést mutatnak. Minden egyéb rész, így Mária ruhájának nagy tömege is, be van aranyozva.

Mikép illenék képünk a maga előkelő, tartózkodó, bensőséges nyugodtságával a püspöki donátor idejébe, a XVII. század második felébe, mely ily Madonna-ábrázolásnál hangosabb akkordokat, mozgalmasságot, erős plasztikát alkalmazott és vésett kép helyett bizonyára inkább domborított művet választott volna? A nyitrai képből félreismerhetlen módon szólal meg keletkezése korának és helyének szelleme, a mely nem a XVII. századé, hanem a firenzei quattrocentóé.

A nyitrai Madonna azok közé a művek közé tartozik, a melyek oly nagy számmal keletkeztek Firenzében, a XV. század folyamán. Az ájtatosság az ősi tárgy mind újabb ábrázolásait követelte. Az ünnepélyesen trónoló Madonna képei, az oltárképek megközelíthetetlen magasztossága mellett a házi ájtatosság céljára szerényebb méretű, intimebb jellegű Máriaképek készültek. A Panagiából szerető anya lett, a mogorva, vénecske gyermekből valóságos bambino, a reprezentatív együttlétből az anyának és gyermekének szívhez szóló viszonya. Ismeretes, hogy mind festők, mind szobrászok az ilyen műveknek szinte beláthatatlan számát hozták létre. A nagy mesterek teremtették meg az egyes új típusokat, a melyeket legott a kisebb művészek munkás serege fölkarolt. Márványból, bronzból, fából, terrakottából és még olcsóbb anyagból való domborművek, mindenféle technikával készült festmények elégitették ki a különböző néposztályok óriási szükségletét. A nyitrai kép szerény terjedelme, genreszerű motivuma menten elárulja, hogy nem oltárra, hanem házi ájtatosság számára keletkezett.

Ámbár nem nemes fémből készült, megmunkálásának módja az ötvösség körébe utalja és a dús aranyozás, ezüstözés, mely egész fölületét elborítja, valóban ötvösmű hatását idézi elő. A híres firenzei ötvösök kezére vall a vésett rajz szépsége, biztossága.

A kép némely részlete, jellemző vonása azonban még közelebbről érintkezik a XV. századbeli firenzei ötvösség eljárásaival. Nagy ötvös-

művek csak igen csekély számmal maradtak reánk ebből a korból, azok is inkább nagyobb igényű, figurális díszű, domborműves készítmények, de nagy számmal őriznek még különösen templomok kincstáiraiban olyan kisebb ötvösműveket, kelyheket, kereszteket, pásztorbotokat, a melyek fő dísze — néha niellós, néha egyszerűen vésett figurális ábrázolásök mellett — azoknak az ornamentális motívumoknak alkalmazása, melyek a nyitrai képen is olyan nagy szerepet játszanak. Mindenütt föllépnek, a hol csak alkalom van reá és a síma fölleteket valóban az ötvösség eljárása szerinti díszítő rendszerükkel vonják be. A Mária feje mögött levő szőnyeg nem textilis motívumokat mutat, mint a korabeli festményeken hasonló helyen gyakran föllépő szőnyegek, hanem jellegzetes fémdíszítményt. Kétoldalt gazdag, mozgalmas indák futnak fölfelé és fölül közepén végeikkel érintkeznek. Hullámos menetökben mellékajtásokat, kacsokat, hasított leveleket, virágos szárazakat bocsájtanak ki magukból: az egész olyan régi, a középkortól öröklött motívum, a melyet a XV. századbéli olasz ötvösség konzervatív fölfogással szívesen, gyakran alkalmazott készítményein. A szőnyeg vésett díszítményétől az alap sűrű, szabályosan elrendezett ponczolt sorok rendszerével van megkülönböztetve. Általában a ponczolás, az ötvösöknek ez a jellegzetes eljárása, igen nagy szerepet játszik. A szőnyeg díszítményének vezérlő motívuma ismétlődik az egyéb ornamentális részekben, mindenütt finoman ponczolt kivitelben, kisebb-nagyobb léptékben. Az indás díszítmény fő formája, a spirális idom lép föl Máriának és a kis Jézusnak dicsfényén, az angyalok hátterén, a mellvéd kváderein, változatos mustrákat alkotva. Ugyancsak ponczoltak a Mária mögött végigvonuló korlát érdekes, antikizáló levélsoros díszítményei. Másutt, a figurális részekben is helyenkint ponczolt sorokkal találkozunk a vésett vonalak mentén, — olyan vonás, a mely gyakori a kor ötvösművein.

De nemcsak a technikában, ornamentális részletekben nyilvánul az ötvös fölfogása, hanem a kép némely lényeges vonásában is. A XV. század második fele már nagy súlyt helyez a térbeli környezet ábrázolására és épen a firenzei Madonna-képek a különböző megoldások hosszú, érdekes sorát mutatják be, hol a tájképi elem, hol a távlatilag ábrázolt architektura hangsúlyozásával, de mindig a térbeliség kifejezésére való törekvéssel. Itt azt látjuk, hogy a plasztikusan, a térben ábrázolt Mária mögött a színtér szinte közvetlenül lezáródik. A mellvéd béléletének távlati ábrázolása csak kevésbé mélyíti a tért, a rét ábrázolása igen kis terjedelmű és inkább ornamentális, mint illuziót keltő jellege van. Az angyalok épenséggel díszítményes háttér előtt jelennek meg, úgy hogy sehol sem tekinthetünk ki a szabadba, hanem kevésbé a főcsoport mögött ötvösmódra, rendkívül finom izléssel megmunkált és díszített zárt háttérrel kapunk.

Viszont, ha magát a Madonnát tekintjük, észreveszszük, hogy annak egész művészeti lénye, az ábrázolás technikája fölülemelkedik az ötvösök szokott eljárásán. Itt már nem lehet egy síkban maradó, dekoratív ábrázolásról szó; az alakok a testiség magasabb igényével lépnek föl.

Így tehát bizonyos tekintetben ellentét állana fönn a kép főtárgya és annak háttere között. Ez a látszólagos antagonizmus azonban eloszlik, ha a vésett kép értelmével, keletkezésével tisztába jövünk. Ehhez első sorban a főalak technikájának gondos megfigyelése adja meg a kulcsot.

Kivált Mária ruhájának ábrázolási módja erősen elüt az ötvösség szokott eljárásától. Mélyen bevéssett, vastag, végük felé nem vékonyodó vonalak adják meg a komplikált redőzet formáinak fő határait, a melyek között egymást éles szögben keresztező és szintén egyenletes finomabb vonalak bonyodalmas rendszere idézi elő a plasztika, a fény és árnyék váltakozásának hatását. Az árnyékolás nem követi a fő formákat, hanem látszólag rendszertelenül, végeredményben azonban tökéletes eredménnyel szövődik egymásba. E mellett helyenkint párhuzamos sűrű vonalkákat, ponczolt sorokat és csoportokat látunk, azonban éppen nem az ötvösség élesen elkülönítő és díszítő módszere szerint alkalmazva. Helyenkint, így például Mária térdein, sajátságos, látszólag értelmetlen formákkal találkozunk. A födetlen testrészek, mind Máriánál, mind a gyermeknél, hasonló, de finomabb módon vannak árnyékolva és a mellett, különösen az arczokon, sajátságos apró ponczolásokat veszünk észre. Másutt jóval egyszerűbb az árnyékolás rendszere. A hímzett párna alsó része, a jobboldali angyal szárnyának belső felülete egyszerűen kereszteződő vonalak hálózatával van bevonva, a vonalak közt keletkező rhombusszerű idomokban egy-egy ponttal. Még schematikusabb az eljárás más részeken, így különösen a mellvéd távlatilag ábrázolt szelvényén, a hol egyszerű párhuzamos vonalak adják az árnyékolást.

Mindez megkapó gazdagságú képet ad az ezüstözött és aranyozott rézlap fölületén is, valószínű azonban, hogy az egésznek még más célzata is volt, valószínű, hogy a mit magunk előtt látunk, nem cél, hanem csak eszköz. Valóban a rézlemezen észlelt vésett vonalrendszer nem csak az ötvös, hanem a rézmetsző sajátos eljárásával is megegyezik és — ámbár az ötvös eszejárása, díszítő kedve sok helyen érvényesül — a kép talán nem is tekinthető valódi ötvösműnek, hanem olyan vésett lemeznek, a melynek lenyomata, a rézmetszet a végső célja a művész törekvésének, tudatosan alkalmazott eljárásának.

Legutóbb megjelent érdekes munkájában Weixlgärtner behatóan tárgyalja, osztályozza azokat a metszetszerű, vésett ábrázolásokat,

a melyeknek nincsenek lenyomataik.¹ A nagyon változatos ilyenmő emlékek egyik kategóriájába tartoznak azok a lemezek, a melyek nyilván nyomtatás céljára szolgáltak, de megőrizték őket és vagy anyaguk vagy utólagos aranyozásuk által tűnnek ki. Ebbe a csoportba sorolható a nyitrai Madonna is. Sokszorosítás, lenyomatok előállítására céljából készülhetett és csak utólag avatta az aranyozás, ezüstözés önmagában is becses képpé.

XV. századbeli firenzei metszetek aránylag igen csekély számban, többnyire csak egyes példányokban maradtak fenn. Ezek között a nyitrai lemez levonata nem található meg, annak helyét azonban a fennmaradt emlékek sorában megközelítő pontossággal meghatározhatjuk. Kolloff óta² a XV. századbeli firenzei rézmetszés termékeiben általában két főirányt különböztetnek meg: a finom és a széles modort. Az első sűrű vonalkeresztezések révén a levonatokon erősebb folthatást, lágyabb mintázást ér el; a nyomatok összhatása sötétebb és már a nyomás mechanikai eljárása után is a lapok megjelenése oly festői, hogy dekoratív célra a kifestés, illuminálás bizvást el is maradhat, míg a széles modorú metszetek árnyékolása párhuzamos vonalakkal történik, úgy hogy végeredményben az első csoporthoz tartozóknál jóval világosabbak, inkább tollrajzokra emlékeztetnek és a hatás kiegészítése kedvéért a kifestésre is reászorulnak. E két csoport művészeti jellegének közelebbi meghatározását is megkísérlették. Colvin³ a finom modort lényegében az ötvösséggel hozza összefüggésbe, míg a széles modor inkább a festő vagy rajzoló eljárásának felel meg. Kristeller⁴ amazt Botticelli, ezt Antonio Pollaiuolo hatásával hozza kapcsolatba, oly értelemben, hogy e nagy mesterek egyikének vagy másikának példája és befolyása érvényesült azokban a firenzei műhelyekben, a melyekben rézmetszetek készítésével foglalkoztak. Találónan jellemzi Colvin e két irány megkülönböztető külsőségeit: «A legjellegzetesebb finom modorú metszetek gyakran igen elmések és a fő tárgy gyakran túl van halmozva sajátos típusú díszítményes részletekkel és mustrákkal, épületek, bútorok, ruhák és egyéb járulékok ábrázolásában, míg a széles modorú metszetek ezeket a dekoratív részleteket, a melyekkel az ötvös oly szívesen játszik, szigorúan korlátozzák és egyszerűsítik, úgyhogy az ábrázolás fő tárgya tisztán áll előttünk».⁵

¹ Ungedruckte Stiche. Materialien und Anregungen aus Grenzgebieten der Kupferstichkunde. Jahrbuch der Kunsthistor. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, XXIX. köt. 259. s. köv. 11.

² Meyer: Allgemeines Künstlerlexicon II. (1870.) Baldini czikkben.

³ A florentine picture-chronicle (London, 1898.) 34. l.

⁴ Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten (Berlin, 1905.), 172. l.

⁵ Hind—Colvin, Catalogue of early italian engravings... in the British Museum (London, 1910.), XVIII. l.

A nyitrai rézmetszet hovatartozósága nem lehet kétséges. Technika a finom modor képviselői közé utalja és megvannak benne azok a részletek is, a melyek ötvös ízlését, díszítési módját árulják el. Stílus dolgában legközelebb áll hozzá a híres próféta- és Szibilla-sorozat némelyik lapja, de sem ezekben, sem egyéb egykorú firenzei metszetekben nem találjuk meg a grafikai eszközöknek azt a gazdagságát, a mely a mi példányunkon különösen Mária ruhájának ábrázolását kitűnteti.

A XV. századbéli firenzei rézmetszés történetében különösen két név szerepel Vasari ideje óta. Ő tette meg Maso Finiguerrát, a niellista-ötvöst a rézmetszés föltalálójává. Ma már a legenda köde eloszlott, a Finiguerrának tulajdonított híres niellos csóktábláról kiderült, hogy nem az ő műve és Sidney Colvin kutatásai után is, a ki különösen a Ruskin révén a British Múzeumba került nagy krónikás rajzsorozatot vele hozta a legszorosabb összefüggésbe — Colvin szerint csak ő vagy az ördög lehetett a rajzok mestere — Finiguerra, ámbár létezését egykorú írott adatok is tanúsítják, reánk nézve alig kézzelfogható alak és nem ismerünk egyetlen metszetet sem, melyet neki tulajdoníthatnánk. A másik mester, Baccio Baldini is szinte gyűjtő névnek tűnik föl, a mely alatt a kor finom modorú metszeteinek legjavát összefoglalták. Ez a Baldini, a kiről az egykorú források mitsem tudnak, Vasari szerint Botticelli rajzai nyomán készítette metszeteit, mert maga gyöngye rajzó volt.

A quattrocento utolsó harmadából származó rézmetszetek nagy része valóban Botticelli hatására, sőt olykor egyenesen arra vall, hogy az illető metszetek a nagy mester rajzai után készültek. Az 1481. évi Dante-illusztráció-sorozat, a próféta- és Szibilla-sorozat némely lapja, továbbá a British Museumban őrzött nagy Bacchus- és Ariadne-metszet, különösen azonban a Mária mennybemenetelét és a Szt. Mihály és Ilona társaságában trónoló Madonnát ábrázoló két nagy metszet szoros összefüggésben van az ő stílusával. A két utóbbi az ú. n. széles modor technikai eljárását mutatja és azért nem kell szószerint vennünk Kristeller osztályozását. A metszők azonban ezekben a botticelleszk metszetekben is sok szabadságot engedhettek meg maguknak az eredeti rajzokkal szemben és azokat modern értelemben vett hű reprodukcióknak egyáltalán nem tekinthetjük. Tudjuk, hogy a szó szoros értelmében vett sokszorosító művészet csak a XVI. században keletkezik Olaszországban és így érthető, hogy a fennmaradt metszetek egyikét sem vezethetjük egyenesen vissza Botticelli valamely ismeretes művére.

Botticelli közvetlen befolyását ismerjük föl a nyitrai metszeten is, a nélkül azonban, hogy a mester számos Madonnaképe közül egyet is megjelölhetnénk, a melynek a metszet teljesen megfelel. A rajz

finomsága, Mária tipusa, a kis Jézus alkata, a kezek formája, az egész ábrázolásból visszatükröződő naiv és mégis raffinált báj közelebbi rokonságban áll a nagy firenzei mesterrel, mint talán bármely metszet, melyet összefüggésbe hoztak vele.

A mi metszetünk keletkezését olyanformán képzeljük, hogy az ábrázolás fő tárgyára, a Madonnára nézve Botticelli gondos kivitelű, nyilván akvarell-modorban árnyékolt rajza állott a metsző rendelkezésére, míg a háttér, nevezetesen a két angyal, más minta után készült, a pazar ornamentika pedig magának az ötvös-metszőnek hozzátétele.¹ A XV. századbeli olasz rézmetszetek kronológiája még elég gyöngelábon áll; a mi példányunk keletkezésének korát, az erősen fejlett technika alapján a század utolsó negyedének vége felé, az 1490. év tájékára tehetjük.

A nyitrai rézlemez a régi olasz grafika történetének legbecsesebb emlékei közé tartozik, sőt a maga nemében majdnem páratlan. A sokszorosításra szánt régi metszett rézlemezekből igen-igen kevés maradt csak reánk. Weixlgärtner idézett munkájának függelékében felsorolja az európai nagy múzeumokban őrzött idevágó anyagot. A XV. századbeli olasz grafika nincs képviselve, csak a British Museumban van egy Robetta-féle rézlemez, egyik oldalán a három királyok imádásának, a másikon a szerelem hatalmának ábrázolásával.² De a firenzei Robetta már a XVI. századba megy át és a hivatásos reprodukáló művészek sorát nyitja meg,³ nem jó rajzoló és technikája is, Schongauer és Dürer hatása alatt, idegen elemekkel van telítve. Így tehát a nyitrai rézmetszet, mely nagy méretével és szépségével is a legelső helyek egyikét foglalja el, a korai olasz grafika ismeretének fontos, igen becses forrása. Ábrázolásából a legszeretreméltóbb firenzei mester derült szelme sugárzik felénk, technikai megmunkáltsága a quattrocento díszes finomságát árulja el, mai állapota pedig, a hogy aranyozva, ezüstözve és keretbe foglalva önálló kép gyanánt szolgál, a firenzei ötvösség és grafika legszorosabb kapcsolata mellett tesz tanúságot.

Éber László.

¹ A *Planéta* metszetsorozat *Mercurius* képe érdekesen illusztrálja, hogy Firenzében a rézmetszést az ötvösműhelyekben űzték. A képen ábrázolt mindenféle tudomány és művészet sorában ötvösműhelyt is látunk és benne rézmetsző is dolgozik. V. ö. *Colvin*, *Picture-chronicle*, 16. l.

² *Hind—Colvin*, id. m. 197. l.

³ V. ö. *Kristeller*, id. m. 176. l.

A N. MÚZEUM EGY RÉGI ÖTVÖSMŰVÉNEK VÉDELME.

1837-ben az akkor megvásárolt nagyhirű Jankovich-féle gyűjteménnyel vésett ábrázolással diszített ezüst pohár került a N. Múzeum régiségtárába. A poharat legelőször Henszlmann ismertette,¹ ő közölte először a pohár oldalán látható vésett ábrázolást is Doby Jenő rézmet-szet-másolatában. A serleg az 1884. évi ötvösműkiállításon az összes n. múzeumi ötvöstárgyak körében volt közszemlére állítva, és azért a Pulszky—Radisics—Molinier féle «Az ötvösség remekei Magyarországon» cz. díszműben közölve, s két felvételen is bemutatva. Legutóbb dr. Marc Rosenberg tanár a Goldschmiedemerkmalein szerzője foglalkozott vele.² Ő a poharat, melynek régi voltában eddig soha senki sem kételkedett, a XIX. századból eredőnek tartja. «E pohár — írja — bár egy pompás kiadványban, mint a budapesti múzeum egyik legnevezetesebb darabja van publikálva, kétségtől modern, hozzávetőleg 1850-ből való. Állításunk indokait megadni nincs most terünk».

Ez a nyilatkozat a dolog természeténél fogva a pohár újabb és részletesebb vizsgálatára készítetett minket és ha Rosenberg semmikép sem tartotta időszerűnek és szükségesnek, hogy a pohár új eredetének csak egy bizonyítékát is publikálja, mi annál fontosabbnak hisszük azoknak az érveknek az egymásmellé állítását, melyek a pohár régi voltát, sőt keletkezésének helyét is egész szabatosan megmutatják.

A pohár két részből áll. Alsó része kerek talp, rajta kivert fölirat, «Gott allein die Ehre», lent lemezszerűen kiszélesedik, felül pedig két sodrott fonál koszorúzta, diszitménnyel ékes összekötő taggal fejeződik be. Ez a rész nem tartozik az eredeti pohárhoz. A pohárnak valamikor más talpa volt, a mely alighanem az idők folyamán megsérült, s így javításra szorult. A serleg új feneket kapott, a mint az belülről látható, régi talpát újjal cserélték fel, s a forrasztások helyét a talp befejező részével fedték el. A pohár eredetének, esetleg hamis voltának a kérdésére a felső rész, maga a pohár bír elsősorban fontossággal. Ennek külső fölülete egymás alatt három részre oszlik, legfölül feliratos sáv van, alatta majdnem ugyanoly szélességű szallag virágdiszszel és a pohár egész többi fölülete és rajta a pohár művészettörténeti meghatározása szempontjából legfontosabb az alakos, vésett ábrázolás.

A bevéssett kép egy jelenetet s két különálló alakot mutat. Már Henszlmann felismerte, hogy Krisztus megkereszteltetése Schongauer,³

¹ A «Magyarország régészeti emlékei» cz. mű I. kötetében 1875-ben.

² A bécsi Kunst u. Kunsthandwerk 1911. évi 6—7. füzetében.

³ Bartsch Vol. VI. p. 123. No 8.

1. ábra.

EZÜST SERLEG A NEMZETI MÚZEUMBAN. KRISZTUS MEGKERESZTELÉSE.

Term. nagys. $\frac{2}{3}$ -a.

Jeromos Dürer (B. VII. p. 77. No 61.) nyomán van a poharra vésve. Sikerült a másik magában álló alaknak, Szt. Antalnak az eredetijét is megtalálni Israhel von Meckenem metszetei között.* Ez a metszet, melyet Israhel 1475 körül készített, stílusa alapján még régebbi eredetire

* B. VI. p. 229. No 86. és Gaisberg: Verzeichnis der Kupferstiche Israhels v. Meckenem No 261.

megy vissza, melyet E. S. mester metszett, mely azonban nem maradt ránk. Dürer metszetének keletkezése a 90-es évek elejére esik, Schongaueré a 80-as évek végére. Mindhárom felnémet eredetű. Schongaueré a Felső-Rajna melletti Colmárban készült, Düreré minden valószínűség szerint Dürer vándorlása idején, a mikor Colmárban volt, hogy Schongauertől tanuljon, vagy röviddel Colmárból való távozása után. Meckenem Schongauerrel sok tekintetben rokon művész, a ki főképp technikaiakban az E. S. mesterrel együtt Schongauer *egyenest* elődje,

2. ábra.

MARTIN SCHONGAUER RÉZMETSZETE (B. 8.) Term. nagys. $\frac{1}{2}$ -e.

művészetét, mint Lehrs és Gaisberg kutatásai óta kétségtelenül tudjuk, Colmártól nem messze északra a Rajna középső vidékén sajátította el. A három metszet mindenike, mint a fennmaradt példányszámok, s részben *másolatszámok* is mutatják, a maga korában ismert és közkézen forgó lehetett, s így nem kelthet meglepetést, ha ezt a három metszetet egy negyediken egyesítve látjuk.

A poharunkon látható vésett ábrázolás metszet, vagy rajzeredetije nem tekinthető a mintául választott metszetek másolata gyanánt. Változatlanul voltaképen csak szent Jeromos és szent Antal alakjának elrendezése egyezik, továbbá Krisztus keresztelésében a ruhát tartó angyal, s magának Krisztusnak alakja. Jeromos képe vadonat új com-

positiová változott, s ha a keresztelés jelenetében a compositio elvben ugyanaz is, mégis az alakok egymáshoz való viszonya teljesen újjáalakult. Ezeken kívül a metszet minden részében olyan jellegű eltérések és toldások vannak, hogy nincs szó hű másolatról. Az a körülmény, hogy a mester B. H. monogrammal meg is jelölte magát, arra mutat, hogy ő nem is tartotta magát másolónak. Egyébként más művészek metszetének ilyen felhasználása és szabad átdolgozása ebben a korban épen nem meglepő. Különösen másod-harmadrendű metszők, s főképp, ha ötvösöknek és egyéb iparosoknak dolgoztak, minden lelkiismereti furdalás nélkül vettek át és dolgoztak át rajzokat és metszetteket. A mostani esetben ép az átdolgozás jellege, s a toldások természetűe bír nagy fontossággal, mert ezek révén bírjuk a metszetet hely és idő szerint megállapítani.

Tekintsük az idecsatolt ábrákon az emberi alakokat. A légszembe-tűnőbb eltérés Keresztelő szent Jánoson mutatkozik (1. és 2. ábra). Az alsó test helyzete mesterünknel is ugyanaz, de a felső testé teljesen más. János nem hajlik olyan közel Jézushoz, mint Schongauernél, ezáltal nemcsak távolabb van tőle, hanem nálánál magasabbra is emelkedik, és mert más a felső test helyzete, a jobb kar is eltolódik. János keze nincs Jézus feje fölött, mint Schongauernél, hanem tőle inkább balra. A könyök közelebb kerül a mellhez, a felső és alsó kar közti szög hegyesebb, s a kéz is jóval magasabban fekszik. A kar alkatában is mutatkozik különbség. Schongauernél feltűnő az alsó kar hosszú volta, a kézcsukló meglepő keskenysége és az ujjaknak is sajátos keskeny alakzása és hosszúra nyújtása. Itt az ujjak rövidebbek, a csukló szélesebb, az alsó kar rövidebb és zömökebb. Schongauernél a test csontváza, itt pedig az izmok tömege inkább szembeszökő. Ugyanez a sajátosság talán még jobban látszik a balkaron és a balkezen, különösen az itt szinte tömörsinek mondható kézfejen s a rövid hüvelykujjon. A hüvelykujj a poháron az alatta lévő szelencze jobb pántjáig ér, Schongauernél nem ér odáig, de majdnem a balpántnál kezdődik, míg itt a hüvelyk kezdete jóval túlesik a szelencze közepén. Ott az ujjak foglalják el a terület nagyobb részét, itt a kézfeje területe túlnyomó. A két alaknak egymástól való széttolása a pohár idomának a következménye. A metszet négyzetes területre volt kigondolva, a pohár felül szélesebb, az alakoknak a közt ki kell tölteniök, tehát János és Jézus széjjelebb kerülnek. De a karok és kezek alakításának a megváltoztatása független az edény alakjától. Nevezetes, hogy a jelzett változtatások a metszet minden részén következetesen mutatkoznak. Krisztusnál feltűnők a vastagodások a felső karnál, továbbá az alsókar-nak főképp a könyökhöz közel eső részén és a kézcsuklóknál. Az angyal (1. 2—3. ábra) karjait egészen borítja a ruha, csak a balkéz néhány uja,

s a jobb kéz látszik ki a csuklótól kezdve. De így is látható, hogyan rövidültek és vastagodtak, húsosodtak meg az ujjak, megszűnt finomságuk, csont és ízület dolgában kevésbé tagozottak. Szent Antal (lásd

3. ábra.

EZÜST SERLEG A NEMZETI MÚZEUMBAN. ANGYAL KRISZTUS KERESZTELÉSÉBEN.

6—7. ábra) kezei helyzetük miatt nem vethetők össze, csak annyi látható róluk, hogy az ujjak helyzete, mozgása metszetünkön sokkal kevésbé tiszta és szerves, a minnek okát a kézszerkezet alapjául szolgáló csontok és ízületek elhanyagolásában lelhetni. Jeromos összehasonlítása is érdekes.

(4—5. ábra). Mindenekelőtt feltűnő, hogy a kezeknek nemcsak a helyzetük, hanem alkatuk, a kézfe és ujjak arányainak viszonyai is teljesen megegyeznek mesterünknel és Dürernél. Másrészt viszont a karokon a már észlelt átdolgozás itt is világosan felismerhető, különösen az alsó kar vált rövidebbé, zömökebbé, azonkívül a karok határvonala Dürernél folyamatosabb, nyugodtabb, míg itt többször apróbb görbületekben megszakad. A karok és kezek átdolgozása az egész vonalon, viszont a kéz hű másolása a Dürer-féle Jeromosnál jellemző az 1510 körüli időre. A késői csúcsíves művészet szobrokban, de különösen festményeken és metszeteiben bizonyos kecsességre, finom, hajlékony törékenységre törekedett. Ez a test arányainak, főké a végtagoknak, nevezetesen az alsó karoknak s az ujjaknak szerfölötti keskeny-hosszúságában nyilatkozott meg. A XV. század végétől nagy átalakulás következik be. Az ábrázolás régi módja lassan kiéli magát s helyébe új lép, melyben a test tagjainak mozdulata nem külső díszítő célok szerint igazodik, hanem a jelenetek lelki tartalmától függ. A haladás ez irányban lassan és nehezen fejlődik, voltaképen Conrad Witzre megy vissza, s Multscheren, Schüchlinen keresztül érik meg az öregebb Holbeinig s Dürerig. Dürer az első, a ki ezt, s pedig első sorban metszetein, igazi mesteri magaslatra emeli. Nem termett meg ez az eredmény egyszerre, a fejlődési fokozatok egész sorozatára volt szükség. A test különböző részeiben nem egyenletes a változás, legelőbb azoknál észlelhető, a melyek a belső élet kifejezése szempontjából a legelőkelőbbek: az arczban és kézben. Legelőbb a kezek válnak természetessé. A test többi tagjai csak később szabadulnak föl a csúcsíves kecses túlhosszú arányokból. Innen van, hogy már Dürer fiataalkori dolgain is a kezek teljesen készen kifejlődtek, míg a test kevésbbé aktív részei, mint a kar, a láb még régi modorban mutatkoznak. 1506 után, már ezek is új formát öltenek. Ekkor a mozgalom már előrehaladt, lassan az arcz, a nyak, majd a vállak és középtest is átalakulnak s megindul az arányok tanulmánya. A kor nem marad messze Dürer mögött, Holbein alakjai ép úgy változnak át, mint Zeitblom, Veit Stoss, Adam Kraft vagy Jörg Syrlin alakjai. Ha ebből az általánosabb szempontból tekintjük a metszetünkön észlelt átalakításokat, akkor helyes szempontot kapunk a kormeghatározásra. A XIX. század 20—30-as éveiben, a mikor ennek a pohárnak, a merész kritikus föltevése szerint, készülnie kellett, sem a tudós, sem a kereskedő szeme nem látott oly élesen és a művészettörténeti észlelet még nem volt azon a ponton, hogy akkori hamisító átalakításokat és változtatásokat ilyen következetesen tudott volna kigondolni. A stílkritika akkor még mint még meg sem termékenyült csíra szunnyadozott valahol a Winckelmann-féle elméletek méhében. Épen ezért ép oly fontosnak tartjuk az átalakításokat, mint a Dürer-féle kéz

pontos átvételét. A megfigyelések egész sorozata mutatja azonban, hogy az átalakulások oly következetességgel folynak a jelzett törekvésből, hogy az csakis egy, a saját kora művészetének mozgalmaiban élő művészről tételezhető föl. Mellékesen említjük még, hogy a lábakon, vállakon, derékon mindenütt a karoknál látott változások történtek, s hogy a konturok e helyeken is nyugtalanabbak és hullámzóbbak. Részletesebben kell a fejek, s velük kapcsolatban a hajzat átdolgozásáról szólnunk, mert itt új oldalról világlik meg, hogy tényleg az 1510 körüli idő művészeti felfogásából folyik, a mi itt új. Majd a compositióban történt átalakítások is fognak érvet szolgáltatni.

Jeromos fejtartása ugyanaz, mint Dürernél (v. ö. 4—5. ábra), a fej arányai is ugyanazok, mégis más lett a fej, az által, hogy míg ott a fej határvonalának a hajlása folyamatos görbe vonal, addig itt erősen hullámos. A fej ennek következtében, mely Dürernél a $\frac{3}{4}$ profilba állítás daczára vízszintes síkban mutatkozik, itt határozottan nyer tömegben, s mindenek fölött a mélységbe való terjeszkedésben. A hullámos felső fejkontúr mentén haladva, szemünk szükségkép kimegy a két kiterjedésből, s a harmadikat érzi meg. Az egész művészet átmegy ezen a változáson. Az emberi belső dolgok meggyőző ábrázolása, a mint a test formáit és arányait a dekoratív kecsességből a valóság felé kényszerítette, úgy az ugyanebből a célból keletkező szabad mozgásra való törekvés az alakok dekoratív síkszerűségét szünteti meg és a testnek mélységbe irányuló, tömegszerű alakítását lépteti helyébe. A fej átrajzolása is ezt jelenti itt. Dürer, a mint művei mutatják, 1506-tól, olaszországi útja után maga is ilyen szellemben rajzolta volna meg a Jeromos-fejet. Fontos tény, hogy poharunkon az átalakulások mind ilyen eredetűek. János homloka rövidebbé és szélesebbé vált, az orr vastagabb, rövidebb és kevésbé egyenes. A szakáll csak fokozza a különbséget. Schongauernél (v. ö. 1—2. ábra) rövid, göndör fürtökből áll, s olyan vágású, hogy úgy Jánosnál, mint Krisztusnál az arcz jobb és bal profilvonalára éles szögben talál, az arcz kontúrjai egyenes vonalak, az áll széle pont. A koponyarész nem nagyon ívelt, rajta a haj hegyes szögben záródik, az arcz elfordulása a profilból csekély, az arcz szélessége ezáltal a minimumra csökken. A fej mindennek következtében keskeny, nagyon hosszúka, s teljesen síkszerű. Poharunkon ez a síkszerűség eltűnik. A fej felső határa többszörösen ívelté vált, a haj végződése a homlokon szintén görbevonallú, a rövidebb, vastagabb orr nem metszi az arcz profilvonalát, miáltal az arcz közepe szélesebbé válik. A szakáll alakítása is más. Nem áll az áll felé irányuló párhuzamos fürtökből, az arczon oldalt húzódik, s az arczot szélesíti, az állon jóval megnőtt, lefelé áll, puhább, hajlékonyabb, ezáltal elvált a fejtől, külön életet nyert, s nem szabja meg többé a fej arányait. Végződése lent nem egy pontban, hanem

egy hosszabb vonalban történik, a két arczél nem találkozik többé egy pontban, hanem egy szélesebb vonallal választódik el. Így egyrészt a fej szélesebb, a valóságnak jobban megfelelő típust nyer, a szakáll

4. ábra.

EZÜST SERLEG A NEMZETI MÚZEUMBAN. SZENT JEROMOS.

viszont mint külön mozgó és élő tömeg a fej egészét az előbbi sík helyzetéből kihozza s a mélységbe nyúlóvá alakítja. Ugyanez látható Krisztusnál is, a mit ott a mester az orr megrövidítése, a száj széles-

bítése, az ajaktól jobbra irányuló arczél megtörése, a szakáll vízszintes befejezése útján ér el, s az angyalnál is ugyanerre az okra vezethető vissza az orr kiszélesítése, a száj szélének hullámossá tétele, a nyak megrövidítése; a nyak mozdulata, mely Schongauernél nem látható, két párhuzamos vonalka révén áll elő, valamint a testi kiemelkedést

5. ábra.

ALBRECHT DÜRER RÉZMETSZETE. (B. 61.) Term. nagys. 2/5-e.

mutató, s Schongauernél szintén nem mutatkozó ajakgödröcske is ennek a következménye. Nagyon jellemző, hogy a hajzat átalakítása ép a korábbi eredetű Szt. Antalnál a leggyökeresebb (v. ö. 6—7. ábra). Az E. S. mester metszetén szakáll, haj, bajusz egyes, hajlott vonalú sűrű fonatokban úgy van egymás mellé rajzolva, mintha együtt fából kifaragott csúcs-íves sík díszítmény lenne. A baloldali haj szinte stilizált ágak szöve-

dékének látszik. Mesterünknel is fürtökből áll a hajzat, de az egyes fürtök jobban kiállanak a tömegből, hajlásuk vonala egyenként nyomkövethető, az egyes fürtök közt üresség keletkezik, a fürtökbe mozgás szállott, s így a síkból kiválnak. Legjobban látható ez a bajusz és szakáll összehasonlításánál. Az E. S. mesternél a kettő egészen összefonódik, itt a bajusz felül, a szakáll alatta van, a két sík tehát egymás mögött a mélységben. Ugyanez látható Jeromos alakján (v. ö. 4—5. ábra) is. Dürernél a bajusz hosszú fürtjei egészen beomlanak a szakállba, úgy hogy együtt, ha nem is alkotnak síkot, mint a nálánál jóval idősebb E. S. mester-nél, de legalább egyetlen, nem tagozott zárt tömegben állanak össze. A tömegszerűség a mi mesterünknel is megmaradt, de a tagozatlan tömeg helyébe kettéosztott, s a térben egymás előtti és mögötti tömeggé válik. A bajusz külön áll, nem omlik be többé a szakállba, túlér rajta, két oldalt hegyesen kinyúlik, síkja, tömege a szakállé előtt foglal helyet. A fej, mely hullámos határvonala által már kiemelkedett a síkszerűségből, még csak tömegesebb, testszerűbb.

A mennyire jellemzők ez átalakítások az 1510 körüli időre, ép olyan fontos a compositio átalakítása, s pedig a keresztelés jelenetében és még inkább Jeromosnál. Mondottuk már, hogy a keresztelés jelenetében (v. ö. 1—2. ábra) János és Jézus távolabb kerültek egymástól, s hogy János nemcsak messzebb került Jézustól, de feléje is emelkedett. Az alakok átalakításán kívül azonban más is észrevehető. Mindenekelőtt láthatjuk, hogy bár az egész tájképi rész: sziklák, víz pontosan van rajzolva, a poháron János előtt, egy kő, s mögötte egy virág van. Ha a hozzátételnek az értelmét keressük, azonnal rájövünk, hogy téralakító jelentősége van. Schongauernél a két alak elrendezése olyan, hogy felületük a metszet alapsíkjával párhuzamos síkkal lefedhető volna, a két alak tehát a térnek ugyanegy rétegében van, így a szem nem halad előlről hátulra a mélységbe. A sziklák és a víz rajza is olyan, hogy a síkszerűséget nem zavarja. Itt ellenben János alakjának kiemelkedése Krisztus felé, nevezetesen pedig János kezének az elhelyezése Jézus két keze fölé olyan, hogy azt a lappangó ellentétet, a mi János profilja s Jézus profiljából kifelé forduló alakja közt, még Schongauer-nél olyan szerencsésen ki van egyenlítve, nyilvánvalóvá teszi. A virág és kő elől, mélyen a térbe betolja, s ha a virágról felfelé nézve a kezek találkozási pontjára tekintünk, azonnal kiderül, hogy János és Jézus a térben különböző távolságban vannak. A Dürer-utánezatnak is ugyanilyen a jellege, azzal a különbséggel, hogy a változtatások ott még sokkal önkényesebbek (4—5. ábra). Mindenekelőtt szembetűnő, hogy az a kedves, gazdag, tájképi háttér, a melyik Dürer metszetét oly széppé teszi, itt teljesen hiányzik, viszont új dolgok vannak, a miket Dürernél hiába keresünk. Hiányzik az egész sziklás, hegyes vidék a háttérben.

és a középtérben, elől a szikla helyébe sajátos formájú fa lépett, melynek alsó része a Dürer-féle metszet baloldalának mintájára van alakítva. Ez által az alak szabaddá vált, mert tér van mögötte. Dürernél a középtér szikláinak olyan a megcomponálása, hogy az alakot tömegénél fogva nem foglalják be, sőt az alak formájához és mozdulatához igazodnak, ezáltal a művész az alakot kiemeli, a szem rajta pihen az alakon, mint a kép legjelentősebb részén. A tájkép jobbra, mint különálló dekoratív-járulék van az alak mellett, a melynek, ha sok részleteiben elmerülünk, szemünk nem tud többé az emberi alakkal foglalkozni. Ez is, az is külön életet él, s az emberi alak nincs még a térnek alárendelve. Ez a componálásnak rendes módja 1500 előtt. 1506 után már Dürernél sem találkozunk vele. Az új művészet, a mely a síkszerű alakokat is a kifejezés érdekében tömegszerűvé alakította, a térnek és az emberi alaknak ezt az egymás mellé rendeltségét is meg akarja szüntetni. A valóságban mind a térben vagyunk, s a cselekvések, mozgási állapotok valószerű kifejezése, a mi 1500 után kíváncsatos, az ilyen alárendeltségi viszonyt akarja kifejezésre juttatni. Természetesen ez sem történt mindenütt egyszerre, területenként más a fejlődés gyorsasága, Tirolban, s a szomszédos bajor területeken a XV. század 80-as éveiben már igen fejlett, Hollandiában is igen magas fokú, míg Nürnberg vidékén, valamint Augsburgban, Ulmban, Nördlingenben, s a Rajna felső vidékén későbbben merül föl. E területeken csak 1500 után jut odáig, a hol p. o. a holland Hugó v. d. Goez 30 évvel hamarabb volt: t. i. hogy a szemlélő szemét úgy vigye be a mélységbe, hogy a térben elhelyezett testek tömegeit mint kulisszákat helyezi egymás mögé. Ez mesterünknel is a térbehelyezés fő eszköze. Láttuk, hogy maga az alak is egymásmögötti síkokra terjed, majd a compositióban is szaporodik a síkok száma. A Dürer-féle Jeromos lábai közt alig látható kis cserjéből hosszú, alul széles levelű, fent fűszerűen végződő növény keletkezett, mely Jeromos kezén túl emelkedik, keze síkját metszi és ezáltal szembetűnővé teszi, hogy Jeromos alakja térben előtte áll. Ugyanilyen mélyebbre nyúló tért jelző elem Jeromos fénykoszorúja, mely Dürernél szintén hiányzik, főképp azonban ilyen szerepe van a fának jobbra és balra, a jobboldali Jeromos mögött, a bal előtte áll. A fa ágainak a terjeszkedése a térdelő alak felé szintén az alaknak térbe való behelyezése célját szolgálja. A téralakításnak ez a sajátosságosan primitív volta a többi bizonyítékkal együtt világosan igazolja a metszet XVI. századi eredetét. A XIX. század 20—30-as éveiben még lemásolni sem tudtak volna valamit ilyen szellemben, még kevésbbé kigondolni. Nincs is semmi egyéb jel sem, mely pontosan egybe ne vágna a XVI. század elejének jellegével. A ruharedőzet kissé száraz utánnarajzolása a másolt részekben, de szélesebb és

hajlottabb profilú alakítása az eredetin hiányzó Jeromostól jobbra a fán lévő köpenyen ép oly jellemző a korra, mint a sugárkoronák formája, János feje fölött a S. Johannis felírás minden betűje a szokásos

6. ábra.

EZÜST SERLEG A NEMZETI MÚZEUMBAN. SZENT ANTAL.

öt ponttal, az atyaisten és a galamb formájának az átalakítása, és az isten fején lévő koronának az alakja. Lehetetlenség lett volna, hogy a XIX. század elején ilyen apróságokban a hamisító el ne árulta volna magát, pedig van még sok egyéb hozzátétel a részletekben, egy kis

madár a fán János mellett, egy harang Antalnál és Jeromos biboroskalapja hosszú rojtos zsinórral.

A pohár fölületére metszett rajz régi eredetében tehát nem lehet kételkednünk, sőt nemcsak keletkezése időpontját, hanem azt is megtudjuk szabatosan állapítani, hogy hol készült. Említettük, hogy a tér ábrázolása a testek tömegeinek kulisszaszerűen egymás mögé való helyezésével történik. Minthogy Németalföldön, valamint Salzburgban, Tirolban s a kapcsolatos bajor területen a tér ábrázolása 1512-nél jóval korábban fejlődött ki, a metszet ezekről a területekről nem származhatik. Eredete tehát felső német vidékre esik.

A mester által betoldott részek közül a növények leveleinek és a fának az alakja kizárja a nürnbergi iskolát. Elég egy pillantás Dürer metszetére. Dürernél a növényeknek fűszerű levelük van, itt a levelek szinte egy szár két oldaláról összehajló lebernyegalakúak. Ezek is, valamint a sajátosan lombtalan, mindenféle bütykökkel, kinövésekkel, rügyekkel tagozott, száraz fák, szétnyúló, s vízszintes irányban terjeszkedő, lombtalan ágaikkal, s lassan vékonyodó, kettős elválású galyaikkal jól ismert formát mutatnak (4. és 6. ábra), a melyek Augsburgtól kezdve nyugotra egész a felső Rajna vidékéig Colmárig, s a hozzájuk kapcsolódó területen szokásosak. Ez az a terület, a melynek környékéről való a három metszet eredetije. A mesterek ezen a vidéken kevésbé eredetiek ugyan, de a különböző góczpontokból feljűk irányuló művészi áramlatok befogadásában igen érzékenyek és a kort jellemző sajátosságokat híven fönntartják. A Szt. Antal melletti kis szörnyetegek átalakítása, szabályosabbá, kevésbé szörnyeteg jellegűvé tétele a motívumok (agyar, tüske, karmok, ormány) megtartása mellett ép olyan jellemző a XVI. század elejére, mint a fent jelzett felső német területre, a már déli Württemberg s a szomszédos bajor és badeni vidékre.

Ezekben a rajz régi eredete, a mely poharunk vésett ábrázolásának alapjául szolgált, tisztán áll. De vajjon régi-e maga a pohár is. A kérdés indokolatlan volna, ha a vésés B. H. betűjét nemcsak a metszet, hanem a pohár alkotójának is mondhatnók. Ez azonban nem állítható bizonyossággal. Tény, hogy a metsző tekintettel volt a pohár alakjára. Erre mutat János és Jézus széttolása, a fák ágainak vízirányos

7. ábra.

ISRAEL VON MECKENEM
RÉZMETSZETE. (B. 86.)

Term. nagys. 1/2-e.

széthúzása a felső téren s az oroszlán testének összetolása a tér alján. De lehetett volna ez a rajz egy metszőnek ötvösök számára készített mintalapja. Iparművészeti czélokra való dolgozás e kor metszőművészetében mindennapi dolog, maga Dürer sem vonakodott az iparosok számára való rajzolástól. Természetes, hogy épp e kevésbé eredeti szellemű mesterek, másolók és átdolgozók terveztek legtöbbet az iparművészet számára. Egyik-másik talán kizárólag ezzel foglalkozott. A metszeteik természetesen inkább azoknak maradtak fenn, a kiknél a metszet önálló művészet volt, emezeknek a metszetük és monogrammjuk legfeljebb az ötvösműhelyek révén maradt fenn, a hol dolgaikat felhasználták. Ép ezért az, hogy a B. H. monogramm a metsző-monogrammok közt nem ismeretes, nem bizonyítja szükségképen, hogy B. H. mester ötvös volt. A táblácska jellegzetes alakja és elhelyezése, továbbá az a körülmény, hogy a S. Johannis betűje más, mint a poharat fölül szegélyező feliraté, arra mutat, hogy két embernek dolga volt a pohár képe: metszőé és ötvösé.

Van még egyéb bizonyíték a pohár régi volta mellett. A pohár talpának felirata betűinek formája miatt a XVII—XVIII. századból eredt, hozzáértők állítása szerint a sodrott drót és a pálczatag díszítése is erre az időre mutat. A felső részt tehát akkor illesztették be a hozzája készült talpába. Ezeket azonban csak mellékesen érintem, mert ha az alsó rész régi voltát el is fogadnók, még mindég mondhatná valaki, hogy csak a felső rész modern. Ezt az állítást azonban megdöntik a következők:

a) Ha elfogadjuk azt, hogy a metszet, a mely vésett ábrázoláskép a pohárra került, a XVI. századból való, akkor, minthogy a metszet maga ilyen összetételben és az eredetieknek ilyen átgyúrásában a világ egyetlen metszetgyűjteményéből sem ismeretes, nem valószínű, hogy ez a vésés a XIX. században került a pohárra, mivel akkor a metszetnek is a XIX. században kellett volna készülnie, s ez a század első két évtizedében ilyen stílkritikai érzékkel lehetetlen lett volna. Hisz nincs 10 éve, hogy a XV. és XVI. század közti stílusok különbségeit behatóbban ismerjük.

b) Láttuk, hogy az alakos mező fölött egy díszítő szallag húzódik körül. Ennek a formája ép annyira késői csúcsíves jellegű, mint a fölötté lévő feliratos sáv szavai közt egyik-másik helyen látható ornamentum.

c) A díszített szallag folyondáros hajlott levéldísz (8. ábra). A díszítés alapeleme egy levélpár, mely száraival és leveleivel egymásba fonódik. Ez a pár folytonosan ismétlődik. Ha ezeket az ismétlődő párokat figyelemmel nézzük, láthatjuk, hogy a párok nem teljesen egyformán ismétlődnek. Az alapelem, s ennek összefonódása nem változik, de

változik a kettőstag nagysága. Hol tömöttebb és szélesebb, hol keskenyebb és hosszasan elnyúló, a levelek széle hol föntebb, hol lejjebb áll, s a levelek szára is, hol rajta fekszik az alsó egyenes vonalon, hol szabadon lebegve indul. Az ornamentumnak ilyen szabálytalan rajzolása a régi mesterség jegyében élő kor bélyegét viseli magán, nem pedig a gyári technika, s rendszeresített munkamegtakarítás idejének jellegét. A XIX. századi ötvös az ornamentumot pausálta és másolta volna, a részek teljesen egyformák lennének, csakis a régi idők mesterében volt annyi naivitás, annyi gondos szeretet, hogy mindég a legkisebb

8. ábra.

AZ EZÜST SERLEG FELIRATA ÉS DISZÍTÓ SZALLAGJA KITERÍTVE.

ismétlődő részt is újból és újból csinálta meg. Ezt a régi keletkezés ismertető jegyének kell tartanunk. Ugyancsak a régi eredetre vall a pohár legfelső sáván körülvonuló felirat is.

d) A betűk alakja (8. ábra). A szép, tiszta majuskulák megegyeznek egykorú könyvek címlapján látható betűkkel. A G-nek és D-nek ma szokatlan formája a XVI. század elején szokásos volt, feltűnő az A széles elakítása, épúgy az N betűé.* Az A a dűreri 2-ik monogrammtípushoz hasonlít. Ez a sajátosan szépen formált széles A betű metszőknél általános kedveltségre talált írásaikban és signaturáikban egyaránt (Altdorfer); az N betűnél mindössze az a különös, hogy a betű szélessége, tehát idoma nem pontosan ugyanaz a három esetben. Ez nem vall a régiség ellen. E kor felírásai sohasem írások pusztán, hanem díszítmények is, azért a betűk szélessége rendesen a szótól is függ,

* Hintze-Masner: Goldschmiedearbeiten Schlesiens. Breslau, 1911. cz. foliómunkában a 4. oldalon egy 1513 körüli időből való kelyhen látható a H D és A formája. Az N ugyane műben a XIII. táblán levő feliratban látható 1511-ből.

melyben előfordúlnak, az egyes szavakat pedig a felirat területében gond-
dal osztották el a régiek. Ugyanez az oka, hogy az E betű mindvégig
olyan keskenyen van alakítva, a hogyan az rendesen nem volt szoká-
sos.* A felirat szövege: Der den himel hat besesen, der gesegen uns
das drincken und das essen; 56 betű között 12 E van, ha az E rendes
szélességű, a feliratból egyéb sem látszik ki, mint E, ez nem esett
volna jól a díszítő jellegű feliratokhoz szokott régi szemnek, ezért
alakította olyan soványan. Az egyes szavak közt látható pontok, orna-
mentumok is a régi időkre vallanak.

e) Külön kell szólni a felirat nyelvéről. Minthogy e sorok írója
maga nyelvészethez nem ért, dr. Petz Gedeon tanár úrhoz fordult fel-
világosításokért. Petz tanár úr lekötelező szívességgel és készséggel
adott felvilágosításai valósággal perdöntő hatásúak. Sorra veszi és
elemzi a szavakat nyelvtörténetileg: «A HIMEL szó (egy m-mel): a
szó régi (középfelnémet) alakja. Mikor a XIV. század folyamán mind na-
gyobb mértékben kezdik a mássalhangzókat megkettőztetni, a mi aztán
főleg a XVI. században rendkívül elharapódzik, — az *m* megkettőzése
aránylag nem olyan gyakori, mint egyéb mássalhangzóké. Hans Sachs
p. o. szereti az ily esetekben az egyszerű m-et, Luthernél is rendes a
hymel-féle írás. Ez a szóalak tehát egészen jól beleillik a XVI. századba.
A BESESEN helyett nyelvtörténetileg besessen-t kellene várnunk.
Minthogy az essen szó alakjának ss-je épp oly természetű és eredetű,
mint az előbbi szóé, tehát az írónak ott is besessen-t kellett volna
írnia. Ebből a szóból tehát sem hely, sem idő dolgában semmire sem
lehet következtetni. GESEGEN, az igének a ge præfixummal való
használata a régi nyelvben igen gyakori. A præ. conj. egyes harma-
dik személyének alakjából (geseg[e]ne) itt elmaradt a szóvégi *e*: ez az
apokope főleg a felső német nyelvterület (oberdeutsch) jellemzője.
Ilyenkor aztán gyakran írnak az *n* (vagy *l r*) előtt *e*-t, mint itt: ge-
segen DRINCKEN: a szókezdő *d* itt sem alnémet sajátosság (ószász
drinkan), mert a felirat mindenkép ellenmond az alnémet eredetnek, —
hanem ennek a kornak épen *felső német* sajátossága — a XVI. század-
ban előfordul bajor és alemann nyomtatványokban. (Részletesebben
szól róla Balder: Grundlagen des neuhochdeutschen Lautsystems 24. s
köv. 1.) Hans Sachsnál pl. váltakozik a szókezdő *dr* és *tr*; Wickram-
nál 1556-ban a *trank* helyett *dranck* alakot találunk. Hogy a *drincken*
alakban *ck* van *k* helyett, ez is általánosan elterjedt íráshasználat e
kornak a legkülönbözőbb területekről való irataiban.

• E néhány adat valószínűvé teszi, hogy a szöveg *felső német* terü-

* Ugyane műben a 8. lapon van a XIII. táblabeli processió-kereszt hátán levő fel-
iraton hasonló keskeny E fordul elő, a 4. lapon a keskeny E gömbölyű formában mutatkozik.
Az S ugyancsak a 8. lapon található.

leten keletkezett és semmi sem mond ellen annak a feltevésnek, hogy a XVI. századból való, sőt a XVI. századi írók írásmódjával való egyezések épen támogatják e föltevést. Ha a feliratot esetleg XIX. századi ember véste be, az is kétségtelenül valami régibb mintát követett. E két sor alapján a felső német területen belül valamely szűkebb körnek, nyelvjárásnak megjelölése nem lehetséges.»

Ezek a fölötte becses megjegyzések a poharat a XVI. századba, s oly területre helyezik, a honnan mi a poharat a vésett ábrázolás alapján származtattuk: felső német területre, s ha a felirat nem is enged meg szűkebb helyhatározást, minden esetre érdekes, hogy a drincken szó bajor és alemann nyomtatványokon előforduló alakot mutat. A bajor és alemann terület vidéke az a terület, a honnan mi a poharon látható metszet átdolgozását származtattuk. Megjegyzendő, hogy dr. Petz tanár úrral az én helyhatározásomat csak utólagosan közöltem, de az én stílkritikai megállapításom Petz tanár úr szíves válasza előtt mintegy tíz nappal készen volt. E két, egymástól teljesen függetlenül keletkezett, s két különböző tudományágból eredő, teljesen egybevágó eredmény poharunk régi eredetét minden kétségen kívül helyezi.

Így Rosenbergnak merészen odavetett, s nem indokolt kijelentése dr. Rosenberg Márkra könnyedén ítélkező modora miatt ugyan homályt vetett, de a tudományra magára haszonnal járt, mert egy régi, díszes emléknek, melyet eddig senki kétségbe nem vont, keletkezési korát és helyét szabatos bizonyítékok alapján megállapítottuk.

Dr. Kenczler Hugó.

LOVAS ISTENSÉGEK DUNAVIDÉKI ANTIK EMLÉKEKEN.

Ily címen már több közlemény jelent meg e folyóiratban* azokról a rejtélyes vallási emlékekről, melyeken egy vagy több lovas viszi a főszerepet. Ez emlékek leginkább thrákoktól lakott vidékeken szoktak előkerülni, vagy oly pontokon, hol thrák lovasság állott szolgálatban.

Oly védelmi pont volt az egykori római imperium határán, a Duna jobb partján fekvő Dunapentele alatt rejtőző Intercisa, a melynek maradványait évek sora óta a N. Múzeum megbízásából dr. Mahler Ede és dr. Hekler Antal ásatták föl.

* Arch. Ért. 1903. 305—365. l. 1—67. sz. emlékek. — Arch. Ért. 1905. 1—16. l. 68—75. sz. emlékek. — Budapest Régiségei 1904. VIII. k. 1—47. — Arch. Ért. 1905. 116—124. l. 76. sz. emlék. — Zágrábi emlékek ismertette Hoffiller Arch. Ért. 1906. 39—44. l. 77—79. sz. emlékek.

Már 1903-ban találtak ott egy domborműves kőtáblát, melyet Déli Thraciából származó jámbor ember honi istenének állított.¹

1907-ben dr. Mahler Ede ásatásai közben előtűnt más hasonló emlék.² Ezt mutatjuk be most ábra kíséretében mint 80. számú emléket a Dunavidékéről származó hasonló emlékek közt.

A tábla (1. ábra) a római császári korból kisebb votívtáblák szokásos alakjával bír.

Két magas oldala és alsó széle egyenes, felső széle körszelvényű, itt és az alján a kerete szélesebb és fölírat bevésésére alkalmas. A tábla anyaga kemény fehéres mészkő, legnagyobb magassága 33,5 cm., legnagyobb szélessége alul 24 cm., legerősebb vastagsága (alsó kerete felől) 4 cm. A kerettől körülhatárolt mélyebb mezőből kiemelkedő dombormű lovast mutat, a ki lovát jobbra ugratja. A lovas hajadon fejű ifjú, fölemelt jobbában vállig érő pózna van; balját nem mutatja a kőfaragó. Nyilván úgy képzei, hogy balkeze a lovas mellére futó gyeplőt fogja. Válláról a gyors mozdulattól széjjel terjedő köpeny csüng. Törzsét testhez álló tagozatlan zubbony borítja. Czombja és szára mezíten. A fölemelt kar hónaljától a ló farkáig terjedő dorongféle idomra nem tudunk magyarázatot, hacsak nem kíván a kőfaragó e szokatlan helyen kardhüvelyt vagy puzdrát mutatni. A ló fejét környező laposan kidomborodó korongot paizsnak kell vélnünk, bár nem könnyű elképzelni, hogy foghatta volna a lovas baljával ily helyzetben egyszerre a paizsot és a gyeplőt. A ló fejét csomóba szedett üstőke ékíti; első lábai közül a balsó beleér a tábla keretébe, a jobbik reátalál a keret mellett kifaragott oltárszerű duczra. Heves mozdulatban iramodik a ló teste alatt vadkan és vele majdnem lépést tartó agárféle.

Az oltár világosan mutatja, hogy nem közönséges vadász van előttünk, hanem valamely thrák törzs lovas istene, «heros»-a, a hogy nevezni szokták. Ezúttal a fölírat, mely a kép keretének felső hajló részébe és talapzati részére van bevésve, segítségünkre van.

A felső fölírat így szól: KVPIWKENΔPEICW κυριω κενδρείσω.

Az alsó fölírat: BEIΘVNIKOC TAPCOVE VX Βειθύνικος Τάρσου ευχ
HN ἦν

A fölírat följánló részéből mint fölösleges említés kimaradt a heros szó. Egyszerűen úrnak nevezi istenét és hozzáteszi a melléknévi formában a helynek a nevét, melyről az isteni urat elnevezték. A város nevét ismerjük; Κίνδρα vagy Κένδρα,³ a hol az istent az itt bemutatott

¹ Arch. Ért. 1903. 317. l. (12. sz.)

² Dr. Mahler a dunapentelei Öreghegyen Nyuli József telkén ásatta ki.

³ Tomaschek: Die alten Thraker II. k. 85. l. a C. I. II. k. 2049. sz. p. 74. alapján — a melléknévi alak Κενδρεία Head p. 245. Az itt használt Κενδρείσω rövidített alak, melyre nem tudunk más példát.

typus szerint tisztelték. Ez a hősnek leggyakoribb ábrázolási módja. A vad olykor vadkan, nyúl vagy szarvas, az istent kutya vagy oroszlán kíséri. Az állatok elhelyezése különböző lehet, a kutya hol üldözi a vadat, hol szembe száll vele, az oroszlán néha összemarczangolja. A ló hol nyugodtan áll, hol törtet és legtöbbször hajcsomó ékíti a fejét. Az állat előtt legtöbbször oltár, az oltár helyett néha thymiaterium áll.

1. ábra.

THRÁK HŐS DUNAPENTELEÉRŐL.

Az alsó föliratban csak a végső szó okozhat kételyt, a harmadik és negyedik betű összevonása miatt, de aligha lehet más az értelme mint a legáltalánosabban használt $\epsilon\upsilon\chi\eta\nu$ = vovit.

A följánló Βεῖθύνιος , Τάρσας fia. Tomaschek idézett művéből tudjuk, hogy Βίθος , Βεῖθος a legközönségesebb thrák nevek egyike.* A bithynok nagy törzse és Bithynia ország neve a földrajzban is általáno-

* Tomaschek: Die alten Thraker I. 65. l. — Dobrusky Matériaux d'archéologie en Bulgarie Sophia 1907. című művében is több ily revű e yént idéz p. o. 74. l.; 85. l., 83. l. 131. l.

san ismertté tette a nevet. Az itt használt alakról Βιθύνιος-ról azt véljük, hogy az eredetileg a Βιθύνιον városból való származást jelenti, utóbb idegen földön családi névvé vált. Βιθύνιον város Bithynia régi székhelye volt a bithyniai belföldön, Tomaschek szerint a Salon völgyében.¹

A följánló görög szokás szerint a neve mellé teszi apja nevét, a kinek szintén thrák neve volt — Tarsas. Ez is ösmert név Thraciában és Tomascheknél, valamint Dobrusky idézett művében néhány hasonló nevű egyén fordul elő.²

2. ábra.

THRÁK HÓS DOMBORMŰVÉNEK TÖREDÉKE
DUNAPENTELEÉRŐL.

Azt hiszszük, hogy Bithynicus Tarsas fia nem volt katoná, máskülönben nem mulasztaná katonai rangját említeni, mint a hogy számos más hasonló, a thrák herosnak szóló táblákon szereplő jámbor katona tette, mire Dobruskynak Bulgariából közölt és fönidézett gazdag föliratos gyűjteményében számos példát találni.

Nem valószínű, hogy régi lakos volt Intercisában, mert még honi nyelvét használta, nem a latint, mint p. o. a Doberes törzséből való thrák polgártársa Eutyches,³ kinek szintén az ő honi istenének szentelt domborműves tábláját itt ásták ki Intercisa romjaiban.

A Bithynicus-féle görög föliratú emléken kívül eddig még csak egy görög nyelvű emlék, — síremlék — ismeretes Intercisából. Minden más fölirat, melyben thrák ember szerepel, latin szövegű, a miből az a tanúság meríthető, hogy a thrákok ebben a katonai környezetben gyorsan elrómaisodtak; mégis honi istenükhöz való ájtatos hűségüket azután is megtartották, hogy görögségükből kivetkőztek.

Ugyancsak a dunapentelei ásatások alkalmával került elő 1909-ben egy dombormű módjára faragott szoborcsoportnak a töredéke (2. ábra), mely az előbb leírtához több szempontból hasonlít.⁴ A jelenet ugyanaz.

¹ Tomaschek u. o. I. 65. l.

² Tomaschek u. o. II. 36. Dobrusky i. h. 63. l. és 90. l.

³ Lásd Arch. Ért. 1903. 317. l.

⁴ Sorozatunkban a 81. számot viszi. Dr. Hekler Antal az ásatásról szóló jelentésében (Múz. jelentés 1910. 169. l.) röviden említi.

A lovas jobbra száguld, csakhogy lova kevésbé ágaskodik, alatta vadkan és ellensége a hegyes fejű kutya szintén heves futásban jobbra törekszik. A lovasnak és lovának a feje letört, a lovas jobbik keze is hiányzik, úgy-szintén csonka a lónak mind a négy lába és farka és hiányzik az egész csoport talapzata. A szobor hátulja még laposabb mint az eleje, csupán kinagyoltan szemléljük a ló testét és a lovas bal lábát. A thrák lovas ábrázolása ezúttal a kendrai hőstől két tekintetben különbözik: majdnem térdig érő bővebb öltönye van, mely csupán a csípőjéhez tapad szorosabban, a hol vonalas mélyítés zsinages övét látszik jelezni. A ló

3. ábra.

THRÁK HŐS CSOPORTJÁNAK TÖREDÉKE DUNAPENTELEÉRŐL.

hátán mutatkozó ferdén lefelé futó két majdnem párhuzamos nyujtvány, mely fölül közös tagban egyesül és ott folytatással birt, bajosan értelmezhető másképp, mint hogy ezúttal is mint máskor a vadászó hős öz testét fogta jobbájában.

Dombormű módjára alakított szoborcsoportot talált dr. Mahler Dunapentelén 1909-ben egy odavaló fürdőépület romjaiban. Ugyanő ismerteti ábra kíséretében; * képét itt ismétljük, mert több tekintetben különösebb figyelmet érdemel. Úgymint a megelőző emléken, itt is az előlap erősebben domborodik ki, míg hátlapján a lovat és rajta a lovas lábát csak laposan alakították. A ló lábai ugyan csonkák, csupán a bal hátsó láb maradt meg, de ugró helyzete világosan fölismerhető.

* Arch. Ért. 1910. XXX. k. 120. l.

A lovasból a szemközti nézetben megmaradt a czomb és alsó szára, chitonja a czomb közepéig ér. A lovas a ló hátára terített oroszlánbőrön ül és a ló hátulján nyíltartó tegezt látunk. Kezeiből csak a bal-kéznek egy darabja maradt meg, evvel a gyeplő két végét (?) fogja; a ló szűgyén harántosan vonuló, részben piros, részben fekete sáv jelzi a mellszijat. Ezúttal a ló alatt csöndes lépésben jobbra fordultan oroszlán kíséri a lovast és az oroszlán előtt a talapzat szélén megmaradt egymásba font hajlásokban kígyó testének a darabja. Alighanem fatörzsöt kell melléje képzelni, melyen felkúszott.

A fönmaradt talapzaton hiányzik a votivemlék fölirata, így tehát homályban marad a kérdés, hogy hová való herost mutat a csonka tábla? A rokon hazai emlékek közt Kolozsvárról ismertettük daciai emlék töredékét,¹ melyen a vadászó herost kísérő oroszlán leghevesebb mozdulatokkal vadkant marczangol. Nyilvánvaló, hogy sem a daciai sem az intercisai emlék képze az oroszlántól kísért heros nem helyben keletkezhetett, de Thrácia délibb vidékein vagy Phrygiában, a hol tényleg volt az őskorban oroszlán.

A bolgáriai lovas emlékeken is szerepel néhányszor oroszlán. Egyik csonka táblán társával a kutyával szarvasfélét támad,² máskor vadkannal száll szembe.³ Mindkét táblán, megmaradt a fölirat. Egyszer a mai Philipoppolis tájára való ember áldozza a táblát a «mentő istennek», a ki az ő melléknevét talán arra felé létezett Γίσιτις nevű helységről vette. Az utóbbi emléken Apollónak szól az emlék fölirata.

Egy bolgáriai Asklepios szentélyben számos táblát leltek, melyeken a herost Asklepiossal azonosítják. Egyik táblán⁴ az oroszlán a kutyával közösen harapják meg a lovas kezéből lecsüngő őzfélét. Sem mint Asklepios, sem mint Apolló nem igényli a hős az oroszlánt. Hogy miért van vele, arra határozott választ nem adhatunk. Máskor midőn pusztán mint attributum van jelen a Kybele-cultusból, vagy a Mithras vallásból kerülhetett oda.

A dunapentelei emléken a kígyó jelenlétének több oka lehet. Egyik az, mert a thrák hős a görög lovas síremlékek nyomán kapta a formát, melyben ismerjük; azokon pedig a kígyó mint chtonikus symbolum rendesen megvan. De a kígyó Asklepiosnak is leghívebb kísérője és a mióta a Glava Panega forrásainál fölásták ez isten egyik szentélyét, az ott lelt számos áldozati dombormű, mely Asklepiost a lovas formájában (?) mutatja be, szembetűnő tanúságot tett róla, hogy a

¹ Arch. Ért. 1903. 313. l. (6. számú emlék.)

² Dobrusky Matériaux etc. 1907. (120. l. 98. ábra.)

³ Dobrusky u. o. 121. l. 99. ábra; más példa u. o. 51. l. 45. Az isten megnevezése nélkül.

⁴ Dobrusky i. h. 35. ábra.

thrákok a gyógyító istenüket is a lovas heros személyében tisztelték. Nem is marad el a fára kúszó kígyó, Asklepiosnak, a görög fölfogás szerint hű társa.¹ Így azt képzelhetjük, hogy olyankor mikor nem nevezik meg Asklepiost, de «a heros»-nak ajánlják a kígyós emléket.² akkor is a gyógyító istenre gondolt némely thrák törzs.

Az itt bemutatott dunapentelei emlékeken kívül íróink az utóbbi lustrumban más vidékekről is, nevezetesen Tordáról, Várhelyről és Szalacsáról tettek közzé thrák vallásbeli emlékeket. A teljesség kedvéért most ezeket is idecsatoljuk (83—88. sz.)

(83. sz.) Téglás István vázlatos rajzot közölt Várhelyről Nagysztóra került domborműves kőtábláról.³ A dombormű e rajz szerint jobbra vágató lovast mutat; a ló fején látszó búbos dísz sejteti, hogy thrák lovassal van dolgunk.

(84.) Ugyanő mutatott be áttört dombormű modorában készített márványcsoportot, melynek lovasa szintén jobbra törtet.⁴ A tény, hogy a ló fején ismétlődik az üstökös dísz engedi föltételezni, hogy ezúttal is a thrák hőst ábrázolták és e föltevéshez hozzáillik, hogy sziklát (?) jelez a vágató ló első lábai alatt a szobrász.

(85.) Várhelyről származó domborműves táblának vázlatát szintén Téglás Istvánnak köszönjük.⁵ Ő fölismerte ennek a táblának egy más lovas emlékkal való hasonlatosságát, mely ugyancsak Várhelyről való és a gyulafejevári múzeumba került.⁶ Az eltérések jelentékteleneknek mondhatók.

A vázlatból látjuk, hogy a jobboldalon a ló előtt álló nő fölött a fa koronája is megvan és abból kiemelkedik a kígyó, de a vázlatból nem tűnik ki, hogy a ló mögött álló ifjú fogja-e mint máskor a ló farkát. A ló alatt jobbra vágató kutya mellett a vázlat jelzi a vadkant, melyet a kutya üldöz, a gyulafejevári táblán a kutya szembeszáll a vadkannal.

(86.) Téglás Gábor ugyancsak négyszögű votivtáblát ismertet Várhelyről,⁷ mely a két előbbivel szorosan összefügg, de némely jellemző vonásban eltér tőlük. (4. ábra.) A lovas előtt áll a fátyolos nő és feléje emeli jobbját, a ló mögött ott áll az ifjú és fogja a ló farkát, a ló fején megvan az üstökös csomó, a nő fölött a fa koronája és a kígyó feje.

¹ Példák Dobruskynál i. h. 28., 30., 32., 33., 34., 35., 37., 38., 40., 43. (a kígyó a földön kúszik nem fán), 51. — Egyéb bolgáriai lelőhelyekről is vannak rokon Asklepios emlékek u. o. 90. l. 69. ábra, 108. l. 87. ábra.

² Dobrusky u. o. III. l. 90. ábra.

³ Arch. Ért. 1906. 435. l. 4. ábra.

⁴ U. o. 434. 2. ábra. — U. o. az 1. sz. ábra alatt föltüntetett csonka dombormű alighanem bika egyik első lábát mutatja.

⁵ U. o. 435. l. 3. ábra.

⁶ A. É. 1905. 6. lap. 7. szám.

⁷ A. É. 1908. 83. l. 1. ábra.

Mindezek más ismert domborműveken is így vannak. Új ezúttal a sziklás területnek egymásra rakott három kötömbbel való jellemzése, még feltűnőbb, hogy az iramodó vadászkutya helyét két heverésző szarvasmarha foglalja el.

E helyütt a két szarvasmarhának alig más a rendeltetése, mint az, hogy jelezze a följánló egyénnek vagy községnek földműves foglalkozását, mely miatt a thrák hős attribútuma ezúttal a szarvasmarha, nem pedig a vadászatot jelző kutya és vadkan.

4. ábra.

THRÁK LOVAS VÁRHELYRŐL.

(V. ö. Arch. Ért. XXVIII. 2. 1.)

Ez oly eltérés a megszokott tipikus ábrázolástól, melyre analógiát még nem tudok és azért javaslok a magára álló esetre sajátos magyarázatot.

(87. sz.) Téglás Gábor ismertetéséből* egy más emlék tordai emlékekkel (16. sz.) és viminatiumi táblával (15. sz.) vág össze. Ismétljük itt mind a három emlék ábráját (5—7. ábra), hadd csatoljon hozzájuk valaki negyediket, melynek segítségével az ábrázolt alakok értelmezésében

* Arch. Ért. 1908. 83. 1. 2. ábra.

előbbre haladhatnánk. A várhelyi töredék középső fő jelenetében határozottabban látjuk a «thrák lovas (?)» alatt fekvő ember helyzetét mint a másik két esetben. Az embert úgy ábrázolta a faragó művész, hogy fejét emeli és teste súlyát két előre nyúlt karjára támasztja; az ember tehát, a kit a lovas elgázol és gerelyével agyon sujtani készül, még él. A lovastól jobbra álló három alak értelmezése most is rejtély. A várhelyi tábla felső, keskenyebb terében fönmaradt két alak értelmét ismerjük, a végső forma Luna mellképe, a balra emelkedő kígyó is valamennyire kivehető a gyöngén kidolgozott képen.

A tordai táblán a második kígyó és Sol mellképe is megvan. A középső idomról korábban azt véltük, hogy edényféle, most inkább tojásfélének képzeljük. Tojásfélét szokott ugyanis Asklepios gyakori ábrázolásokon az ő kígyójának nyújtani.

Talán most is tojást képzelt a kép faragója a tojás csúcsa felé emelkedő kígyók közé.

Az alsó mező legtökéletesebben a viminatumi táblán maradt meg, melyhez képest a tordai és várhelyi ábra abbreviatio. Mind a három táblán jobbra a végső jelenet köducson vagy alaktalan sziklán ülő férfit ábrázol. A viminatumi táblácskán a férfi chitont hord, a tordain is. Ez utóbbinak a fejére alighanem phrygiai sapkát kell képzelni. A várhelyi töredék

e részben határozatlan. Az ülő ifjú kinyújtott kezében fölfelé emel valami hosszú tárgyat, lehet hogy ez szertartásos kés; a viminatumi táblán az ifjú szintén kinyújtja jobbját, de nem fölfelé. Félreértés volna azt hinni, hogy ő helytelen térbeosztás miatt keze fölé került háromlábú asztalt tart; a másik két táblán az asztal az ifjú előtt a földön áll. Az asztalon a tordai képen valami fekszik, a minnek hossz-négyszögű idoma van, sem állati fejnek, sem hálnak nem tekinthetjük. A másik két képen nincs kizárva a lehetőség, hogy az asztal táblájától részben különváló bizonytalan körvonalak halat ábrázolnak. Az asztal

5. ábra.

THRÁK LOVASRA VONATKOZÓ EMLÉK VÁRHÉLYRŐL.

(V. ö. Arch. Ért. XXVIII. 2. 1.)

és rajta a hal máskor is szerepel ilyfajta emlékeken a szertartási jelenetekben. A kabir legendából származhatott, melyben Pompilos a neve, mint Novotny helyesen megjegyezte.

A viminatiumi tábla alsó terében nő következik a jobbra ülő ifjú mellett, a nő balra áll; úgylátszik hogy lecsüngő baljában korsót tart,

6, ábra,

THRÁK LOVASRA VONATKOZÓ EMLÉK TORDÁRÓL.

V. ö. Arch. Ért. 1903. 321. l.

jobbájában talán csészét fog, vagy az előtte álló nagy amphora tetejét emeli föl, hogy belőle korsóját megtöltse. A másik két táblán az egész jelenet elmaradt.

A következő jelenet balra megvan mind a három táblácskán, legteljesebben a viminatiumi terracotta képen. Itt chitonba öltöztetett ifjú nyilván az oltár felé lépett, melynek lángjai (?) fölé valamit tart, jobb-
jával kos (?) fejét fogja. A ki terracottából formálta a viminatiumi táb-

lácskát jó mintákról tanulta, hogy szokták a felöltöztetett férfiakat és nőket ábrázolni. Messze esik e jó izlésű munkától a két kőtáblácska. Itt még azt sem látjuk bizton, hogy az oltár felé lépő alakon ruha van-e vagy meztelen; a tordai kép alakja teljesebb, erős léptekkel közeledett az oltárhoz, jobb keze is erős mozdulatot mutat; bal keze az oltár határozatlanul elmosódó felső szélébe vész. A várhelyi táblán a bal kéz tálczát látszik fogni, melyből talán az oltár fölcsapó lángjai (?) közé készül valamit bocsájtani. Mit képzeljünk ezen, valamint a tordai

7. ábra.

THRÁK LOVASRA VONATKOZÓ EMLÉK VIMINATIUMBÓL A BELGRÁDI MÚZEUMBÓL.
(V. ö. Arch. Ért. 1905. 2. l.)

táblácskán az ember feje mögötti megcsonkított térbe, azt alig lehet eldönteni; a viminatiumi emléken e helyütt kutyát (?) és kakast (?) helyeztek, úgy látszik a kos fölé. E táblán az említett jeleneteken kívül a felső léczhez közel és közvetlenül alatta még hat kisebb tárgy rajza van, melyről most sem lehet szabatosabb értelmezést adni mint akkor, midőn először leírtuk.*

A szalacscai ólomkorongot kell még harmadik sorozatunkhoz csatolnunk.

(88. sz.) Darnay Kálmán e folyóirat ezidei negyedik füzetében

* Arch. Ért. 1905. 2—4. l.

mutatta be¹ ábra kíséretében múzeumának egyéb újabb szerzeményei között.

Eddig már három hasonló korongot láttunk és a legépebbet, az aquincumit bővebben ismertettük.² Annál többre mint a mennyit abból a thrákok vallási fölfogásáról és cultusáról tanultunk, a szalacscai korong sem taníthatott, mert a mennyiben gyöngébb föntartásánál fogva az igen lapos kiemelkedésű domborműveket fölismerhetni, csak ugyanazok a jelenetek ismétlődnek rajta, mint a többi példányon. Mindössze az a tény birhat fontossággal, hogy megvan a hasonlatossága, de nem teljesen azonos a többivel, a mi kitűnik az alakok méreteiből és viszonylagos elhelyezéséből.

Legszembetűnőbb az eltérés a legalsó ritualis jelenet mellett álló négy lábú állat elhelyezésében és mozgásában. A négy lábú alatti kerekded idomról talán több valószínűséggel mint a többi példányon állítható, hogy alighanem a Hermes-cultusából ismert teknős békát helyezték oda. A korong felületének balsó része megsérült; ott a középtéren az oszlop és a rajta lévő mécses és följebb a hal képe elveszett; mind a két kép az aquincumi korongon határozottan észlelhető.

Végül a középső főjelenet jobb felőli lovasáról most több valószínűséggel mondhatjuk, mint előbb, hogy csakugyan rhyton van jobb jában.

Mikor így végig néztünk azon a kilencz lovasemléken, mely az utóbbi öt év alatt a Dunavidéken előkerült, azt tapasztaljuk, hogy csak a már korábbi típusok ismétlődtek, nincs oly újabb emlék, mely lényegesen előbbre vitte volna ismereteinket a thrák vallásról, az ő cultusaikról és rejtélyes szertartásaikról. A mi újat tanultunk, az javában az előbb kevésbé világosan fölismert részletek határozottabb értelmezésében áll.

Az utóbbi időben szomszédainknál Bulgáriában is tettek közzé lovas emlékeket. Ott jóval sűrűbben találkozni velük. Egyik kiadvány 1906-ban Kalinka szerkesztése alatt jelent meg.³

A másik kiadvány bolgár nyelven Dobruskytól 1907-ben hagyta el a sajtót.⁴ Bár a szövegből csupán a nem bolgár idézeteket értettem, a szövegbe rakott számos ábránál fogva ez a munka is megközelíthető magyar szakemberre. A két kiadvány, a helyzet természetének megfelelőleg számos thrák emléket tartalmaz, hisz Bulgária a thrák terület kellő közepére talál.

Legsűrűbben találkozunk a thrák lovas egyszerűbb ábrázolásával, kutyájával vadászatra indul, előtte a fátyolos nő, az oltár, a fára kúszó

¹ Arch. Ért. 1911. 319. l.

² Budapest régiségei. 1904. VIII. k. 1—47. ll.

³ Schriften der Balkankommission, Antiqu. Abtheilung IV. Antike Denkmäler in Bulgarien Wien Hölder.

⁴ Francia czíme: Matériaux d'archéologie en Bulgarie VI. me partie 1907.

kígyó és mögötte az ifjú, a ki a ló farkát fogja. Legtöbbször görög fölírat tanúsítja, hogy a votívtábla a herosnak vagy egyszerűen az úrnak szól, néha a heros helyi mellékneve is meg van említve. Többször ugyanolyan ábrát látunk sírtáblán és a mit már Hoffiller és mások láttak, kétségtelen, hogy a thrák lovas heros a hellen sírtáblákon szereplő, halála után herossá vált halandó ember domborműves alakját öltötte.¹

Gazdagabb sorozatokban mutat be áldozati és halottas táblákat Dobrusky. A mű java részét igénybe veszi a Panega Glava forrásánál fölösött thrák Asklepios szentélyben lelt votívtáblák csoportja. A votívtáblák egyik csoportja görög fölfogás szerint mutatja a gyógyító istent és leányát. Sokszor a kis Harpokrates is csatlakozik hozzájuk. Más teteemes csoportba sorakoznak oly emléktáblák, melyeket ugyan görögnyelvű fölírattal Asklepiosnak szenteltek a följajánlók, de a domborkép a thrák lovast mutatja,² és voltak ugyanolyan táblák a thrák hős ábrázolásával, melyek a fölírás tanúsága szerint is a hősnek szólnak. Szabad e tényből azt következtetnünk, hogy a gyógyító isten tulajdonságait átruházták az ő nemzeti hősekre? És helyes-e a föltevés, hogy a hellen sírtáblákon szereplő kígyót azért fogadták be az élő emberektől följajánlott votívtáblák lovas herosának környezetébe, mert a kígyó Asklepios elválaszthatlan társa? Nem tudom megfelelt-e már Dobrusky e kérdésekre és azért vetem itt föl.

Dobrusky művében csak igen kevés példánnyal leljük azokat az emlékeket, melyek a mi dunamenti vidékeinken leggyakoribbak, melyeken elhomályosult a thrák hős cultusa, mert hozzájárult a kabirok, a dioskurok és Epona (?) sőt Mithras cultusa. Közölnek³ a dioskurokról szóló emléket, van olyan is, a melyen egy köemlék fölülete felső terében a thrák hős magára van az ő oltárával és kígyójával, az alatta lévő mezőben pedig két egymással szemben álló ló közt Epona (?) áll és szeretettel rakja a lovak nyakára a kezeit.⁴

Csak hat olyan emlék van, melylyel szorosabban kell foglalkoznunk, mert dunamenti emlékeink rejtelmes synkretismusának a jelenségeit mutatják.

Egy szabálytalan kőtablát Bela Cerkvából⁵ 89. szám alatt foglalunk sorozatunkba.

(89. sz.) A fiatal hős nyugodtan álló jobbra fordult lován ül. A ló fején a csombók, első lábai egyenesen állanak, a hátsókat ferdén hátra feszíti. A hős fején phrygiai sapka, chlamysa hátrafelé leng, fölemelt

¹ Lsd Kalinka i. l. a 88., 89., 91., 92., 98., 107., 109. számú ábrákat.

² Dobrusky i. l. 28—41. ábrák.

³ Dobrusky 113. ábra, 114. ábra.

⁴ Dobrusky i. h. 111. ábra, 42. sz. csonka emlék.

⁵ Dobrusky i. h. 141. l. 116. ábra

jobbában talán rövid hajító dárdát tart. A ló mögött női alak (?) áll, jobbát arcza felé emeli. A ló alatt hátán fekvő ember, rajta oroszlán guggol. A ló előtt háromlábú alacsony asztal, rajta hal fekszik tálon (?) Az asztal fölött szemközt álló nő felső teste emelkedik. Fölötte harántos léczen három kenyérféle czipó (?) A harántos lécz táján a tábla a jobboldali keret behajlik és azután kihajlik, talán a fa koronája és talán a kígyó képzelendő oda. A ló feje előtt női mellkép (Luna) (?), mellette a ló feje fölött kis korongos dudor és mellette két dülő kereszt $\times \times$ a lovas feje mögött ugyancsak dudoros kis korong. Régi föliratot sem a keret felső harántos léczén, sem az alsó harántos szélesebb léczén nem látni.

A jelen compositióval sorozatunkból a kolozsvári korong¹ ábrája látszik legközelebbi rokonságban lenni. Csakhogy amott két lovas áll egymással szemben és az asztal, a hal, s a nő középen áll. Amott azonban alig lehet oroszlánt a ló alatt észrevenni, ott hiányzik a lécz a három kenyérral és hiányzik a két kereszt és a két kis korong, ellenben megvan Sol és Luna mellképe. A Bela Cerkvai táblán az asztaltól balra talán madár alak fordul balra — nem látszik kakasnak, inkább holló lehet, a kolozsvári korongon jobbra forduló kakas van az alsó szelvényen.

Hogyha helyesen fogjuk föl a Bela Cerkvai tábla jelenetét, az tökéletlen, mert ez a magára álló lovas nem lehet a «thrák lovas» az ő eredeti és általános fölfogása szerint, de a két kereszt — csillag helyett — a dioskurokra utal, a hal pedig a kabirokra — mind a két cultus két-két lovast igényel.

(90. sz.) A lamoki kerületből közöl Dobrusky égetett agyagból való domborműves táblát,² mely még közelebb áll a kolozsvári koronghoz, mert teljesebb a főjelenet. Megvan a két szemközt álló lovas, közöttük a háromlábú asztal, rajta talán füles tálon (?) hal és fölötte a női alak. Mindkét ló alatt talán emberi alak; a két lovas fölötti téren alighanem Sol és Luna mellképe, köztük talán félhold és csillag. (?) A balsó lovas egyenesen álló erős hegyű gerelyt tart; nem vehető észre a lovasok csupasz arczuak-e és van-e rajtuk phrygiai sapka.

Az alsó szelvényben elhelyezett alakok közül mind a két emléken ismétlődnek, egyik a vastag lappal borított (?) hydria és a négy lábú állat, melyet talán kosnak nézhetünk; a lamoki táblán a kostól (?) jobbra sorakozó három vagy négy idom oly határozatlan körvonalakban mutatkozik, hogy nem merjük megnevezni és legfőlebb a mező jobb szélén elhelyezett oszlop, a milyent máskor is mint mécses tartására

¹ Arch. Ért. 1903. 333. l. (30. sz.)

² Dobrusky i. l. 143. l. 118. ábra.

szolgáló lampadariumot találtunk ez emlékeken¹ válik ki biztosan a zavaros körvonalakból.

(91. sz.) Az Arčarról (Ratiaria) való egyik csonka kőtábla² közel áll az előbbihez. Úgy áll a két ló s alatta a határozatlan emberi (?) idom, közöttük ép oly határozatlan idomok képviselik az asztalt (?) és fölötte a női alakot, a balfelőli ló mögött egy álló alak nyoma van, a jobbik ló mögött is van valami idom, melynek azonban nem tudjuk megadni az értelmét. Az alsó szelvénynek alighanem hat idomnak maradtak a körvonalai. A balfelőli első alighanem jobbra tekintő kakas, az utolsó jobbfelé fordult kutyaféle négylábú. A közbe helyezett többi idomot az ábra után nem birtuk fölismerni.

(92. sz.) Ugyancsak Arčarról való egy négyszögű kőtábla alsó fele.³ A középső jelenetben a tábla felső törésének a vonala az egymással szemben álló lovast közepett ketté szeli. Nekem úgy tűnik, hogy a balfelőli ló alatt ember fölemelt karokkal és félig fölemelt fővel hátán fekszik és talán oroszlán teperi le az ember testét. Alighanem a jobbik ló lábai közé is fekvő emberi testet kell képzelni. Közepett meg van a vastag táblájú asztal, melynek lábai között a mögötte álló nő ruháinak a ránczai mutatkoznak, rajta fekszik az óriási hal és fölötte a női alak felső folytatásából is látunk egy darabkát.

Az alsó mező középső jelenete emlékünke idézi az apulumi korongnak⁴ ugyanazon a helyén ábrázolt eseményt: a harmadik kabirnak két testvére által történt kivégeztetését. Csakhogy az Arčari tábla nem ismétli szorosan az apulumi jelenetet, amott a harmadik kabirt karjainál fogják, ő maga áll; itt kő duczon térdepel, látjuk hogy rövid chiton borítja testét, feje is látszik, de testére valamit borítottak, a mi lepedőhöz vagy állati bőrhöz hasonlítható, mindegyik testvér két kezével egy-egy csücsköt fog és azt kiterítve a térdeplőre borítják, de úgy hogy feje még kiáll. A gyilkosok szándékát félreismerhetlenül a földnek szegzett nagy tör vagy kard jelzi, mely a baloldali testvér mellett látszik. A két cselekvő alak is rövid ujjas zubbonyban van. A kardnak határozott rajza az apulumi táblán is a baloldali testvér mellett lévő kardot vagy kést enged fölismerni. A főjelenettől kis távolságra nő szemléli a történendőket, rövidebb felső és földig érő hosszú alsó ruha borítja testét, jobbját arczáig emeli. A négy alaktól fönmaradt téren bal felől alul guggoló négylábú, fölötte kakas fordul jobbra, a tér job-

¹ P. o. a 34. sz. emléken a középső téren (Arch. Ért. 1903. 306. l.) az öcsényi táblácska alsó szelvényében (55. sz.) Arch. Ért. u. o. 351. l., a čalmi ólomtáblácskán (56. sz.) az alsó mezőben Arch. Ért. 1903. 352. l. az aquincumi korongon a középső mezőben (59. sz.) Arch. Ért. 1903. 359. l.

² Dobrusky i. l. 145. l. 120. ábra.

³ Dobrusky u. o. 144. l. 119. ábra.

⁴ Arch. Ért. 1905. k. 147. l. a 76. emlék ábrája.

bik végén kos guggol jobbra, fölötte két négylábú egymás mellett balra fut, talán vadkan (?) és mellette kutya. A karját emelő nő az apulumi korongon is szerepel, az állatok közül ott csak kettő van, egyik szarvasmarha, a másik talán kutya, tehát ezekben is eltér egymástól a két emlék, mely a kabir legenda tekintetében kiegészíti egymást.¹

(93. sz.) Staklenről ismertet Dobrusky egy ott lelt ötszögű ólom lemezkét.² Első tekintetre, bár alakja más, észreveszszük, hogy a legzavarosabb ábrázolású és durván mintázott ólomlemezű korongjainkkal és négyszög táblácskáinkkal tart rokonságot, bár egyikkel sem vágnak össze teljesen a rajta ábrázolt domborművek.

Az ötszögű térben közepett fölismerhető az egymással szemben álló két lovas, alighanem szakállasoknak képzelte a művész, testüket redős chiton és szállongó chlamys borítja, lábuk alatt határozatlan körvonallal alighanem emberi alakokat kell föltételezni. A két lovas közti téren háromlábú asztalon fejjel jobbra hal és fölötte női alak törzse. A két lovas mögött egy-egy lebegő Victoria a jobboldali kinyújtott jobbjaival koszorút tart, a baloldali keze a lovas feje mögött eltűnik, jobbját magasra emeli. A baloldali lovas feje mellett jobbra Sol sugárkoronás mellképe, a másik lovastól balra holdsarlóval a fején Luna mellképe van ábrázolva, a két mellkép között egyenes póznájú tárgy, talán lándzsa vagy Dobrusky szerint talán fáklya áll a felső csúcs felé, mellette kígyó előrésze emelkedik, hátsó része Luna mellett tekerődzik. Sol feje mellett balra is látszik kígyóféle. Sol és Luna feje fölött egy-egy csillag és a csillagok között a tábla csúcsában koszorúval a csőrében sas helyezkedik el. A bal felőli ló mögött női (?) alakot vélünk fölismerni, úgyszintén kicsi női alak a karját fölfelé emelve áll a jobbik ló farka alatt.

A lemezen az alsó sávot szakadozott vonal határolja fölfelé, de ez nem akadályozta a művészt abban, hogy a közepett ábrázolt korszó magasra emelkedő két füle ne menjen túl a vonalon; az edénytől balra-jobbra haladó oroszlán van, az edénytől jobbra két négylábú lép balra, a külső állatban határozottan kost lehet fölismerni, a másiktól nem mondhatjuk, hogy milyen állat akar lenni, előtte egy kicsi idom talán teknősbéka.

Hogyha helyesen látjuk, az asztal lábai mellett két felől egy-egy kis kerek tárgy és a lovak hátsó lábai alatt gyűrűs tárgy képe áll. Dobruskyval szertartásos süteményfélékre gondolok, a milyeneket a bela-crkvai kőtáblán láttunk és a milyenek az ólomkorongokon és másutt is akadtak.

¹ Dobrusky i. l. 146. l. 121. ábra.

² Sorozatainkban 56—62. sz. és 88. sz.

Még egy emléket közöl Dobrusky, Provádiából való szabadon álló lovascsoport töredékét.¹ Itt nem szükséges erre visszatérni, mert ezt már korábban ismertettük.²

Hampel József.

AZ ANTIK FALFESTÉSZET TECHNIKÁJÁRÓL.³

A mikor a XVI. század elején az Esquilinus hegyen Titus fürdőit felfedezték és a bennök talált festmények ismeretesekké váltak, ezek színpompájuk és állandóságuk által oly nagy hatást gyakoroltak az azon időben élő festőkre, hogy még Giovanni da Udine, valamint Raffael, ha nem is eljárásban, de modorban utánozták azokat. Így keletkezett a groteszk festészet. Ugyanezen időben élő humanisták az öregebb Plinius, Pausanias és Vitruvius munkáit tanulmányozva, ezen képek festési technikáját iparkodtak felderíteni. Mivel Plinius az enkaustikát említi, a festmények pedig szemmel láthatólag a XVI. századi secco- és frescofestészettől különböztek, ezeket enkaustikailag készült festményeknek tartották.

De ezzel a kérdés nem volt eldöntve és később több és több vitára adott alkalmat. Pártok keletkeztek, az egyik párt fresco, a másik secco, a harmadik párt enkaustikailag készült falfestményeknek minősíti.

Pompeji és Herculaneum kiásatásánál még több anyag jutott a kutatók kezébe és így a vita még inkább kiélesedett.

A régebbi írók között Carcani és Winkelmann (1758.) secco azaz tempera, Raffael Mengs (1773.) fresco, ellenben abbate Vincenzo Requeno (1784.) és Carlo Fea enkaustikailag készült festményeknek tartja. Ezen vélemény

¹ Dobrusky i. h. 142. l. 117. ábra. Miután a Dobrusky ábrái szerint a leírást elkészítettem, megkértem dr. Melich János egyet. tanár urat, hogy velem Dobrusky szövegét közölje, a mit készséggel megtett. E szíveségeért e helyütt is köszönetet mondok neki. — Az egybevetés azt mutatta, hogy csupán itt-ott van köztünk véleménykülönbség, a mit (a részletek mellőzésével) elég itt fölemlíteni.

² Arch. Ért. 1905. 9. l.

³ Irodalom. Anonymus: Das Buch der Frescomalerei. Heilbronn, 1846. — Berger E.: Die Maltechnik des Altertums. München, 1904. — Blümner H.: Terminologie und Technologie der Gewerbe und der Künste bei den Griechen und Römer. Leipzig, 1875—1884. — Chaptal: Annales de chimie. Tom. LXX. 1809. — Davy: Sir Humphry, Some experiments and observations on the colours used in painting by the ancients. London, 1815. — Donner O.: Die erhaltenen antiken Wandgemälde in technischer Beziehung. Leipzig, 1869. — Gasparetz G. E.: A mikrochemia a festészettörténet szolgálatában. Budapest, 1911. — Geiger, Prof. Dr.: Magazin für Pharmazie, Bd. XIV. Karlsruhe, 1826. — Hirt: Geschichte der bildenden Künste bei den Alten. Berlin, 1833. — Hittorff J. J.: Restitution du temple d'Empeocle a Seliunt. Paris, 1851. — John J. Fr.: Die Malerei der Alten nach Vitruv und Plinius. Berlin, 1836. — Mengs Raff.: Opere di Roma 1787. (Carlo Fea). — Merrifield: Original treatises on the art of painting. London, 1849. — Müller K, O.: Handbuch der Archäologie der Kunst. Berlin, 1835. — Overbeck J.: Pompeji. Leipzig, 1866. — Rählmann, Prof. Dr. E.: Über die Maltechnik der Alten mit besonderer Berücksichtigung der Römisch-Pompejanischen-Wandmalerei. Berlin, 1910. — Requeno Vincenzo: Saggi sul ristabilimento dell' antica arte. Napoli, 1784. — Roux: Chemische Untersuchung altägyptischer und altrömischer Farben, deren Unterlagen und Bindemittel. Karlsruhe, 1826. — Semper Gottfr.: Der Styl oder practische Aesthetik. München, 1863. — Vasari: Le vite. Firenze, 1878. (G. C. Gansani). — Wiegmann R.: Die Malerei der Alten in ihrer Anwendung und Technik. Hannover, 1836.

később oly általánossá lett, hogy azt még Chaptal (1809.) és Humpry Davy (1815.) vegyészek a pompeji falfestményeken és a kiásott festékanyagokon végzett vizsgálatainak eredménye sem dönthette meg.

Mindazonáltal később Hirt (1833.) és Müller (1835.) fresco-secco, az angol Wiegmann (1838.) tiszta fresco, míg Hittorf és Semper az enkaustikai eljárás mellett volt. Ezek között Wiegmann theoriája a legmerészebb, mert azt mondja, hogy a régi görög-római falfestmények tiszta frescok, a tükrőfényességet pedig kristályos vastag calciumcarbonat-rétegtől kapják. Érdeme tagadhatatlanul az, hogy ő volt az első, ki Vitruvius előírása szerint empirikus kísérletekkel iparkodott az opus tectorium előállítási módját felderíteni. Azonkívül igen alaposan figyelte meg a festési emlékeket és ő mutatta ki először, hogy egyes festményeken egy falfelületen az utolsó stucco-réteg, az intonacco nem egy darabban készült, hanem azt a festmény tárgya által előírt mezők beosztása szerint rakták fel. Meglátta továbbá, hogy mélyített vonalakból álló rajzok is vannak egyes festményeken, melyek pedig csakis nedves vakolaton készülhettek.

A németek közül Johann Friedrich John (1838.) azt állítja, hogy a festmények alapja fresco, melyre al secco temperafestékekkel, vagy enkaustikailag festettek. A XIX. század közepén Overbeck (1866.) fejezi be ezt az egészen meddő dialektikai vitát, midőn kijelenti, hogy határozott vélemény nincs, legvalószínűbb még az, hogy a régi görög-római falfestészetben a falfelületeket al fresco egy színnel vonták be és erre az intonacco megkeményedése után valamely tapasztóanyaggal kevert festékekkel festettek.

O. Donner (1869.) megint felújítja a kérdést. Művében iparkodik bebizonyítani, hogy az annyit vitatott festmények csak frescok lehetnek. Annyit concedál, hogy kisebb képeket néha al secco temperafestékekkel is festettek, de határozottan tagadja, hogy voltak enkaustikai eljárással festett falképek. Ellenben magyarázatot adni nem tud a képek azon fényéről, melyet mint szembeütőt már Plinius és Vitruvius is kiemel. A fresco-eljárás jellemző sajátosságát t. i. az intonacconak részekben való felrakását csak a sebesült Adonis képen tudta belemagyarázni. Ki azonban a képet megfigyeli és a fresco-eljárást jól ismeri, rögtön észreveszi, hogy a hajszálrepedések az egész képen keresztül-kasul vonulnak és nem követik az alakok körvonalait.

Mindezek dacára Donner oly jó dialektikával fejtette ki nézeteit, hogy az ő véleménye uralkodott a XIX. század végéig.

A XIX. század végén a bajor állam megbízta Berger Ernő müncheni festőművészt, hogy a régi festési eljárásokat tanulmányozza és azokról könyvet írjon. Berger nagy alaposággal fogott művének kidolgozásához. Pontosan megfigyelte a festményeket, az összes kútfőket áttanulmányozva, azokat szigorú kritikának vetette alá. A kútfőkből megismert festési eljárásokkal maga is kísérletezett és festett s csak így fogott művének megírásához. Műve: «Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik» az összes festési eljárások módszereit és történetét foglalja magában.

Művének első kötetében a görög-római falfestészetre vonatkozó eddigi véleményeket megczáfolja, hibáikat felismerve azokat kimutatja. Empirikus

kísérletekkel bebizonyította, hogy az ókori görög-római falfestészet enkaustikai festészet volt. Az ő érdeme továbbá, hogy figyelmeztet a púnviaszra (kálium-nátrium viasz-szappan), mint festékfeleresztő és tapasztóanyagra. Továbbá ő tartja először fontosnak azt, hogy a görögök a púnviaszhoz még olajat is kevertek.

A púnviaszt mint festékfelhígító- és tapasztóanyagot eleinte csak egy-szinű egész falfelületek befestésére és kifényesítésére tartja alkalmasnak. Később lesimított intonaccora enyves festékkel vagy tojásfehérnye-temperával festett (Sch. bankár villájában két loggiát) és azt púnviaszszal fényesítette ki, de ezen kísérlete az enyv és a tojásfehérnye miatt nem vált be. Később tiszta púnviaszt használt a festékek felhígítására és ily eljárással festette ki Seidl Gábor tanár megbízására a bajor nemzeti múzeum egyik termét (római termet). Böcklin Arnold is érdeklődött Berger eljárása iránt (1895.) és előírása szerint festette ki a san-domenicoi (Firenze mellett) villáját. További kísérletei oly annyira sikerültek, hogy a müncheni Kunstvereinban (1903) kiállított képei eljárásban szemmel nem voltak a pompeji falfestményektől megkülönböztethetők. Így a kérdés empirikus úton látszólag meg van oldva: *a görög-római falfestmények púnviasszal enkaustikailag készültek.*

Azonban hogy történhetett az, hogy Chaptal és Davy a pompeji falfestményeken nem tudtak viaszt kimutatni? Berger válasza a következő: Az intonacco szénsavas mész, mely sósav behatására pezseg. De ha az ő eljárásával festett képre cseppentünk sósavat, az nem pezseg, mert a megolvasztott púnviasz az alatta levő intonaccot egy zsíros védőréteggel vonja be; ámde ha pompeji falfestményre cseppentünk sósavat, az pezseg, mivel ott a védőréteget a forró hamu megolvasztotta és magába szívta. Berger ezen tényt egy kísérlettel be is bizonyította. Egy általa enkaustikai eljárással készült kép tüzes hamu behatásának kitéve, kihülés és felületes lemosás után sósavra pezsgéssel reagál, mivel itt a forró hamu a viaszt magába szívta és a sósav így a nyers intonaccoval érintkezhetett. Képei a forró hamu daczára ép oly színtartóak maradtak, mint a pompeji falfestmények és ha ruhával megdörzsöljük, megint úgy visszanyerik fényüket, mint amazok. Hogy mi okozza ezt, Berger nem tudja megmagyarázni, a vegyi analysisek sem adnak kimerítő választ, és a mint látni fogjuk, erre csak a mikrochemia felel.

A kútfők adatai szerint empirikus úton készített festmények látszólag egyeznek az antik falfestményekkel, de azért a festmények és főleg egyes antik festmény készítési módjáról nem adnak felvilágosítást. Vegyi vizsgálatok szükségesek, melyek által a használt anyagokat megismerhessük. A vegyi vizsgálatok megejtésére pedig különböző lelhelyű anyagok kellenek, hogy általános érvényű véleményre, az igazságra juthassunk. Egy-két lelhely festményeinek megvizsgálásából még nem következtethetünk, mert mint láttuk, helyi viszonyok — a Vezuv kitörése Pompeji és Herculánusra nézve — a festmények állagát megváltoztathatják. Sok lelhely anyagának megvizsgálása és a vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása által közelíthetjük meg a valóságot.

A lelhelyek száma az utóbbi időben elég nagy. Így Rómában a Mons

Palatinuson Livia villája, a Tiberis szabályozása alkalmával Farnesina kertjeiben kiásott régi római villák maradványai, Assisiben a Santa Maria Maggiore sotteranea alatt egy római villa falai, casa Rocchi, palazzo conte Fiumi pinczéjében talált falfestmények maradványai, Kréta szigetén Minos palotája, Görögországban Orchomenosban talált falfestmény-maradványok, Sziciliában Soluntóban, Afrikában a régi Karthago helyén, Párisban a Palais de Justice pinczéjében, San Médard de Prés-ben kiásott villában, Belgiumban Herne St. Hubert-ben, Németországban Trierben M. Pilonius Victorius házában, Stahlban (Bitburg) egy kis római villában, Bonnban a Kölni-kapu mellett, továbbá Salzburgban, Carnuntumban, Dunapentelén és Aquincumban elég anyagot találtak a vegyi vizsgálatok részére.

A XIX. század híresebb vegyészei foglalkoztak is ezen problémával. Chaptal és Davy a pompeji falfestményeken főleg a festékek anyagát vizsgálták, a festékek tapasztóanyagainak meghatározására nem fektettek súlyt. Johann Friedrich John a pompeji falfestményeken egy ætherben oldható anyag nyomait találta, a mit azonban csak véletlen fertőzésnek tulajdonít.

Egészen mások Chevreul és Geiger vizsgálatai. Chevreul nemcsak Pompejiben, hanem a párisi Palais de Justice-ban, valamint a Saint-Médard des Prés mellett kiásott római villában talált festménydarabokat is analizálta. A pompeji falfestményeken egy alkoholban nem oldódó szerves anyagot mutatott ki. A párisiakon csak nyomokat, míg a saint-médard des prési festményeken egy zsiros anyagot talált, melyet azonban jobban meghatározni nem volt képes, mivel qualitativ analysisre az anyag kevés volt. Geiger viaszt talált a pompeji falfestményeken; a viaszon kívül egy más állati eredetű szerves anyagot, melyet — mivel elégetve égett szaruhoz hasonló szagú — enyvnek mond. Ámde vizsgálatainak eredményét Anonymus, Professeur de Munich (Karl Emil v. Schafhäutl 1848.), kétségbe vonja, mivel Nápolyban a festményeket conserválás céljából állítólag terpentinben oldott viasszal vonták be. Ugyanazon nézetten van Otto Donner is és így ezen vizsgálatok eredménye illuzórius.

Wilhelm Semper az ú. n. Theseion menyezetéről leválasztott kék festménydarabban már egyszerű forrasztócső analysis segítségével állapított meg viaszt.

Az athénei antik építészeti emlékekről vett festménydarabokat Faraday és Landerer vizsgálták. Az előbbi a Propylaionról való festményrészben viaszt talált. Landerer különböző festménydarabokon egy szerves anyagot mutatott ki, melyet eleinte olajnak vagy viasznak tartott és csak a melegítés által távozó sárga gőzök szaga után ismert rá határozottan a viaszra.

Dr. Franz Schoofs és Georg Buchner csak a festésre elkészített festékanyagokat vizsgáltak (Herne Sanct-Hubertról és Délolaszországból) és azokban szinte viaszt mutattak ki.

Tehát *a vegyi vizsgálatok igazolják, hogy a görög-római antik falfestészet enkaustikai festészet volt.*

De a vegyi vizsgálatok nem engednek betekintést magába a falfestménybe, sőt a felhasznált anyagokról is csak akkor adnak felvilágosítást, ha

elég mennyiségű kísérleti anyag áll a vegyész rendelkezésére. Majdnem minden második analysisről olvashatjuk: ezen anyag nem volt meghatározható, mert az anyag mennyisége kevés.

Legutóbb Németországban Rählmann (1910.) mikrochemiai úton és mikroskóp segítségével akarta a kérdést tisztázni. A mikrochemiai analysisek a legnagyobb valószínűséget nyújtják arra, hogy egy kis festménydarabban a használt festék, s mi jelenleg még fontosabb, a festékek felhígító és tapasztóanyagát fel lehessen ismerni. Ezen vizsgálatok azonban nem mondhatók könnyűeknek. Nem elégséges a vegyészeti tudomány, a mikrochemiai ismeretek és a mikroskóp kezelésében való jártasság sem, itt egy oly módszert kell kidolgozni, melynek segítségével megismerhetjük a festmény belső szerkezetét és az egyes részeiben használt anyagokat külön-külön vizsgálhatjuk meg.

Rählmann módszere elég egyszerű. Előírása szerint a falfestmény széléről egy darabkát letörünk és azt élére állítva teszszük a tárgylemezre, hogy pedig el ne düljön, két kis üveghasábbal támasztjuk meg. Az egész präparatumot mikroskóp alatt ráeső fényben középerős nagyítással nézzük és szerinte így megláthatjuk az alapozásban használt szilárd anyagokat, a festékrétegben pedig a felhasznált festékeket, sőt még az egyes festékszemcséket is meg lehet különböztetni. A kísérletet megcsináltam, első szembeötlő hibája az, hogy a törési felület egyenlőtlenségei miatt nem kapunk tiszta képet. Már 150-szeres lineáris nagyítás mellett a vakolatszemcsék hegyeknek látszanak, ezeknek csúcsát a mikroskóp mikrométercsavara segítségével élesre beállítva a völgyeket látszólag ködös homály takarja, ha pedig a völgyeket állítjuk be élesre, a hegyek csúcsai a felhőkben látszanak eltűnni. Erősebb, 350–400-szoros lineáris nagyítás mellett diffus napvilágnál a kép nagyon sötét. Ő a Zeiss-féle Vertikal Illuminatort, avagy a Reichert-féle fémvizsgálatra szolgáló mikroskópot nem ismeri s így egyszerű lencse vagy vízzel töltött üveggömb segítségével oldalról világítja meg a präparatumot. Ennek következtében diffractio és fényinterferentia támad, vagyis teljesen átlátszó, színtelen, igen vékony kristályok (mész, gipsz, kvarcz), a régi római üvegekhez, valamint egy vízen lévő kőolajréteghez hasonlóan a szivárvány összes színeiben tündökölnék. Ha a legmodernebb optikai eszközökkel és színre helyesen corrigált optikával végezzük is a kísérleteket, a mint erősebb nagyításhoz folyamodunk, ezen jelenségek újból fellépnek. Egészen gyenge, 30–40-szeres lineáris nagyításnál pedig nincs szükség mikroskópra, egy Steinheil-féle aplanatikus kézi lencse ugyanazt a szolgálatot teszi.

Így polarizált fényben vagy mikrospectro-okulárral vizsgálni lehetetlen. Az egyes festékszemcsék nagyságát, az esetleges kristályok szögeit mérni nem vagyunk képesek, hiszen csekélyebb nagyítás mellett a festékszemcséket nem is láthatjuk meg, erősebb nagyítás mellett pedig nem ismerhetjük fel, mert az esetleg a valóságban kék festékszemcse vörösnek, vagy épen zöldnek fog látszani. Ezenfelül ezen kristályokat levegő veszi körül, ez csak gyengén törí a fényt, mi által a széleik a fénysugarakat elhajlítják és így azok nagyobbaknak is látszanak, mint a milyenek.

Tehát optikai analysisre Rählmann módszere nem alkalmas. A mikro-

chemiai analysisnél vékony késsel választja le az alaptól az egyes festékrétegeket, a mi azonban csak a legritkább esetben sikerül, mivel a festékrétegek könnyen szétporlanak; azonfelül a szétválasztás is nagyon bajos, mert az alattuk lévő rétegből nagyon könnyen válik le anyag. Ezen idegen anyag pedig elegendő arra, hogy az egész mikrochemiai vizsgálat eredményét kétségesse tegye. Vizsgálatainak egyáltalában csak nagyon kevés közül van a mikrochemiához, legalább mi a festékek felhígító- és tapasztóanyagát illeti, ezeket a rendes vegyi úton mutatja ki. Így p. o. az enyv mikrochemiai kimutatását ismeri ugyan, mégis égetés által keletkező szaga után akarja meghatározni.

Módszerének és vizsgálatainak többi fogytkozására nem akarok kitérni, annyit azonban még meg kell jegyezni, hogy műve végén nem közöl mikrophotographiákat, hanem rajzok után készült színnyomatokat, melyeket az előbb leírt hibás módszer miatt hiteleseknek nem tarthatunk. Továbbá a csakis pompeji és herculanumi falfestményeken előforduló habkövet tartja az antik görög-római falfestészet főkéllékének és úgy írja le a technikát, mintha a habkő és a mész volna főleg a festékek tapasztó-anyaga. Szerinte a tükörfényt a falfestmények egy «üveg»-rétegtől nyerték, azonban ezen üveg-réteg vegyi vizsgálatát nem közli. Fődolog ránk nézve, hogy viaszt egyszer sem talált, igaz, hogy nem mondja meg, mily reagensekkel kereste és akarta kimutatni. Végül vizsgálatai alapján azt állítja, hogy az antik görög-római falfestészet nem volt enkaustikai festészet, de hogy mily festészet volt tulajdonkép, azt sehol sem említi határozottan. Egyik vizsgálatnál azt mondja, hogy enyvot nem talált, de mivel a festékréteg sósav hatására nem esett szét, ez al secco készült. Más alkalommal pedig meleg vízzel enyvot oldott ki a festékrétegből, de mivel az sósav hatására szétesett, a festmény al fresco készült. Ezen definitiókat nem fogadhatjuk el, mert vannak sósavban oldódó festékek (p. o. pulvis puteolanus, a mai terra puzzuoli), ha ezeket sósavra nem reagáló festékekkel keverjük és al secco enyves temperában alkalmazzuk, a festékréteg sósav hatására szétesik. Viszont ha púnviaszszal kevert festékekkel al fresco festünk, a festékréteg sósav behatására nem esik szét, mivel a keletkezett calciumviaszszappan és a viaszban lévő és a melegítés által megolvadt gyantaszerű test a festékréteg szénsavas-mész kristályait védőréteggel vonja be, úgy hogy hozzájuk sósav nem is juthat.

Tehát Rähmann vizsgálataiból az antik festés eljárásokra vonatkozólag tanúságot nem meríthetünk. Mégis érdeme az, hogy a vizsgálatokat arra az útra terelte, a hol eredménnyel járhat a kutatás. De módszere fogyatékos és hibás, azonkívül a festési eljárásokkal sincsen tisztában.

Eddig három festészeti eljárásról volt szó, az al secco, az al fresco és az enkaustikai eljárásról. Nézzük ezeket egyenként, mily hivatása van az alapnak mindegyiknél és mily phisikai és chemiai változások történnek.

Az al secco festészetnél az alapozás száraz vakolat, melyre vízzel felhígított enyves, avagy tojásfehérnyével kevert festékekkel festenek. A festékek tapasztóanyaga tehát tojásfehérnye vagy enyv, mely a víz elpárolgása után a festékanyagot az alaphoz tapasztja. Ez egyszerű phisikai folyamat, melynél

semmi vegyi elváltozás nem történik. Ámde az alapozásra szolgáló vakolatréteg megszilárdulásakor víztartalmát elvesztette s így finom hajszálcsövecskék képződtek. Mivel ezen vakolatrétegre csakis ezután festenek, ennél fogva a felhígított festék nemcsak a felületen marad meg, hanem a hajszálcsövecskékbe is egész tömegével behatol.

Az al fresco festészet alapja frissen készült, tehát még nedves vakolat, melyre megszilárdulása előtt tiszta vízzel avagy mésztejjel felhígított festékekkel festenek. Tapasztóanyagot nem kevernek a festékekhez. A festékek az alapozásul szolgáló vakolatréteggel (az intonaccoal) együtt szilárdulnak meg és azzal egy egészzé egyesülnek. Ez már kémiai folyamat, melynél az oltott mész (calcium hydroxid) megint átalakul szénsavas mészzé és így megszilárdul. A festés alkalmával azonban diffusio támad és így az először ráfestett festék szemcséi az egész intonaccon áthatolnak és azt megfestik.

Az enkaustikai eljárás kétféle, száraz vakolaton *al secco*, vagy nedves vakolaton *al fresco*, de mindig pünviaszszal felhígított festékekkel. Mindkét eljárásnál a festményt a víz elpárolgása után addig melegítik, míg a viasz megolvad. A megolvadt viasz a fal hajszálcsövecskéibe behatolva azt átitatja, de egyúttal festékszemcséket is ragad magával. Azután kémiai változás is támad, a kálium-nátrium viaszszappan a nedves vakolaton elég gyorsan, a száraz vakolaton sokkal lassabban calcium-viaszszappanná alakul át, mely vízben már nem oldódik, sőt még magasabb hőfoknak is jól ellenáll. A viasznak gyantyszerű része szinte behatolt az intonaccoba a melegítés által és mivel a kémiai változás csak később történt, a gyantyszerű anyag és a calcium-viaszszappan meglehetősen egyenletesen oszolt szét az intonaccoban. Ez által a külső behatások (p. o. forró hamu) csak a festmény fölületén támadhatják meg a gyantát és ezért nyerik vissza a pompeji falfestmények dörzsölésre fényöket.

A három festési eljárás lényegét így összefoglalva, nézzük, hogy mikroskoppal és mikrochemia segítségével egymástól meg tudjuk-e különböztetni.

Hosszú kísérletezés után feltaláltam egy módszert, melynek segítségével a festményeket optikailag is meg lehet vizsgálni. A petrographiában használatos köszörüléssel állítom elő a präparatumokat és így készítem el a megvizsgálendő falfestmény keresztmetszetét, melyet tárgylemezen kanadabalzsamba ágyazva és fedőüveggel ellátva vizsgállok. Mivel sikerült 5 μ ., azaz 0.005 milliméter vastagságú keresztmetszeteket készítenem, a präparatumot a legerősebb nagyítások alatt is megtekinthetjük. Így teljesen nyitott Abbé condensor mellett a festékek színeit a maguk valóságában láthatjuk, továbbá minden optikai műszerrel végezhetünk vizsgálatokat.

Felsorolom az eljárások közt látható különbséget:

a) Ha egy képen az alapozás, az intonacco a festék által nincsen megfestve, de a vakolat hajszálrepedéseibe az egész tömegében behatolt, továbbá a festékrétegből meleg vízzel enyvet oldhatunk ki (reactio: csersavval sárgás-fehér híg savakban nem oldódó pelyhek, csersavas enyv), avagy Millon reagenssel (melegítésre téglavörös színeződés) tojásfehérszínét mutathatunk ki, a festmény *al secco*, temperafestékekkel készült.

b) Ha pedig az intonaccoban finoman eloszolva látjuk a legalsó festékréteg szemcséit, azonkívül a festékrétegben vízzel kioldható szerves anyagot nem találunk, a festmény *fresco*.

c) Ha azonban nemcsak az intonacco van megfestve, hanem még az alatta lévő rétegekben is találunk festékszemcséket és perosmiumsav gőzében gyenge melegítés után az egész intonacco megfeketedik, a festményt al fresco *enkaustikailag* készítették.

De ha csak a festékréteg és a hajszálcsövecskékbe hatolt festékanyag feketedik meg a perosmiumsav gőzében, a festményt al secco festették enkaustikailag.

Nemcsak a herculanumi és pompejianus, hanem a dunapentelei, assisi-i és aquincumi falfestményeken végzett vizsgálataimnál is eredményre jutottam. A vizsgálatok lefolyását bővebben máshelyütt fogom közölni, itt csak a vég-eredményről számolok be pár szóval.

Mindazon antik római falfestmények, melyek jobb kivitelűek és fejlettebb festési eljárásra engednek következtetni, enkaustikailag készültek. A púnviaszszal felhígított festékekkel nedves vakolaton al fresco kezdték meg a festést, s a vakolat megkeményedése után al secco fejezték be. Azért púnviaszszal al secco is festettek enkaustikailag. A primitív falfestményeket, dacára az elég gondosan készített alapozásnak, tisztán al secco csinálták meg (pl. Dunapentelén). A tiszta frescot, a «*buon frescot*», a rómaiak nem ismerték.

Habár már ily eredményt el is értünk, azért még mindig nehéz, véglegesen véleményt alkotnunk az antik falfestészeti eljárásokról. De ha majd idővel nemcsak egynehány olaszországi lelhely anyagát vizsgáltuk, hanem görögországi, kisázsiai és afrikai lelhelyek anyaga is a jelzett szempontok szerint fog feldolgoztatni, mondhatjuk majd teljes megnyugvással, hogy az antik görög-római falfestészeti eljárásokat ismerjük.

Budapest, 1911. okt. 14.

Dr. Gasparetz Géza Elemér.

BRONZKORI CSERÉPEDÉNY MAGYARORSZÁGBÓL. cca $\frac{1}{3}$ n.

LEVELEZÉS.

I. Dr. FINÁLY GÁBOR: KÉT RÓMAI FELIRAT DACIÁBÓL. 1. Oltár.
(1. ábra.) Magassága 60 cm., szélessége középen 20 cm., talpán és fején 25 cm.
Lelőhelye Négerfalva (Szolnok-Doboka vm.) leletkörülményei ismeretlenek.
Most az «Asociațiunea pentru literatura Română și cultura poporului Român»
nagyzebeni múzeumában.

DIANE ET	DIAN(a)E ET SILVANO SACRVM P(ublius) AEL-
SILVANO	(ius) ATILI ANVS DEC(urio) EX SI NG(ulari) CO-
SACRVM	(n)S(ulari) FECIT.
PAEL ATILI	Diana és Silvanus, mint a di praesides venationis
ANVS D CEX SI	(CIL. III. 13368, Óbuda) elég gyakran kerülnek egymás
NG COS	mellé. Decurio ex singularibus, így egészen kiírva olvas-
FECIT	ható egy kostolaci kővön (CIL. III. 14513).

2. (2. ábra) 1'07 méter széles, 85 cm. magas, 10 cm. vastag kőtábla, a mely a régi szelistyei (Szeben vm.) templom oltárába volt beépítve. Most az előbbivel együtt az Asociațiunea nagyzebeni múzeumában van. Utólagos vonalozással elrontott fényképéről a következő szöveg olvasható:

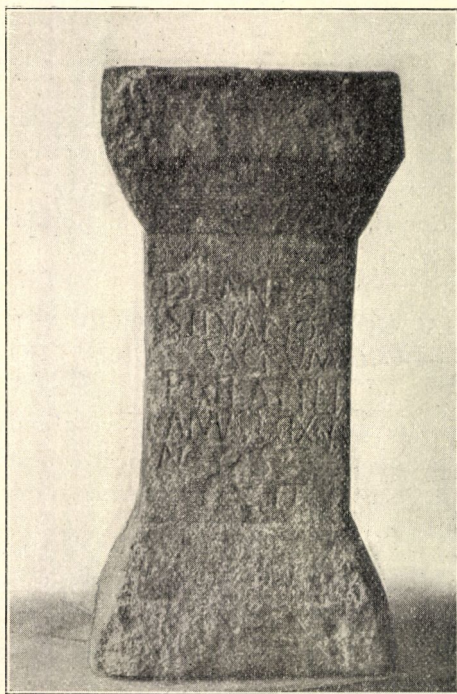
M · SEDATIO · C · F	M(arco) SEDATIO C(aji) F(ilio)
QVIR · SEVERIANO	QVIR(ina) SEVERIANO IVL(io)
IVL · ACRI · METIL · NEPOTI	ACRI METIL(io) NEPOTI RU-
RVFINO · TI · RVTILIANO	FINO TI(berio) RUTILIANO
CENSORI · TR · PL · QVAES	CENSORI, TR(ibunus) PL(ebei),
PROV · SICIL · PRAET · LEG · AVG	QUAES(tori) PROV(inciæ) SICIL-
LEG · V · MACED · CVRAT · VIAE	(iæ), PRAET(ori), LEG(ato) AUG-
FLAMIN · LEG · AVG · PR · PR ·	(usti) LEG(ionis) V. MACED(onicæ),
PROVINC · DAC · COS	CURAT(ori) VIAE FLAMIN(iæ),
COL · VLP · TRAI · AVG · DAC · SARM	LEG(ato) AUG(usti) PR(o) PR-
PATRONO	(æto) PROVINC(iæ) DAC(iæ),
	CO(n)S(uli), COL(onia) ULP(ia)
	TRAI(ana) AUG(usta) DAC(ica)
	SARM(izegetusa) PATRONO.

A négy sarkán megcsonkított tábla szövege hiánytalan.

Rendkívül érdekessé teszi az a körülmény, hogy egy eddig hiányosan ismert előkelő embernek teljes nevét és eddig ismeretlen cursus honorumát olvassuk belőle.

Marcus Sedatius Caji filius *Quirina Severianus Julius* Acer *Metilius* *Nepos Rufinus* Tiberius Rutilianus Censor nevéből eddig csak a *kiemelt* nevet ismertük (PIR III. p. 189. no. 231). A most ismeretessé vált teljes név azt mutatja, hogy igen előkelő rokoni összeköttetései lehettek. A *Metiliusok* genséből *P. Metilius Sabinus Nepos* (PIR II. p. 371. no. 389) a *fratres Arvales* testületéhez tartozott Kr. u. 105-től 118-ig; az a *Nepos*, a kihez az idősebb

I. RÓMAI OLTÁR NÉGERFALVÁRÓL.

Plinius 4 levelet intéz (2, 3. 3, 16. 4, 26. 6, 19.) valószínűleg az a *Metilius Nepos*, a ki akkor még fiatal ember volt (v. ö. 2, 3.). A *Rufinus* név alapján családi összeköttetése a *Sejanustól* elpusztított *A. Cremutius Cordusig* (Tac. ann. 4, 34-35) volna megállapítható, ha az a *Metilia Rufina*, a kinek a neve *Metilia Marcia*éval együtt egy puteolii ólomcsövön olvasható (v. ö. PIR p. 372 no. 396), annak a *Marcianak* a leánya, a kihez *Seneca* a *Consolatio ad Marciam*-ot írta. E *Marcia* egyik fia *Metilius* (Sen. cons. ad Marc. 16, 8), férje *Metilius Rufus* lehetett (PIR i. h.).

Az 5. sor élén álló *censori* szót a névhez kapcsoltam. Mivel a *cursus honorum* a *tribunatus*tól a *consulatusig* pontosan megtartja a rangemelkedés sorrendjét, továbbá, mivel minden hivatali cím rövidítve olvasható, azt hiszem, he-

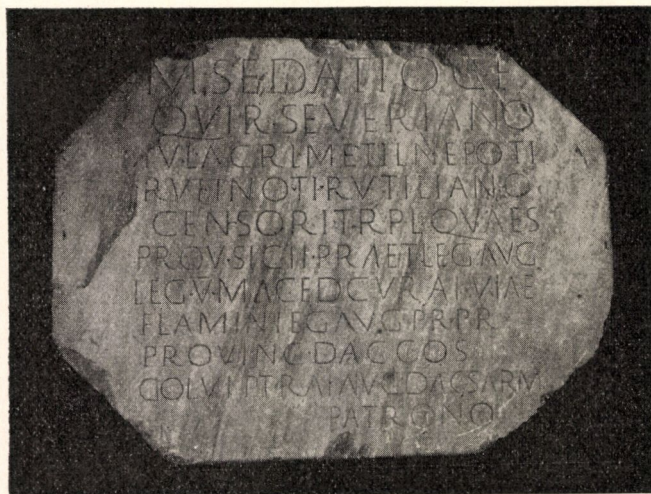
lyesen jártam el. *Sedatius* tehát volt 1. tribunus plebei, 2. quæstor provinciæ *Siciliæ* [itt kellett volna a *censori* rangnak közbeszúrva állania], 3. prætor, 4. legatus Augusti legionis V. *Macedoniæ* [a mely, a mint ismeretes, *Daciában*, *Potaissában* állomásozott Kr. u. a II. században], 5. curator viæ *Flaminia*, 6. legatus Augusti pro prætore provinciæ *Daciæ*, [mint ilyent ismerjük CIL. III. 1575. *Herkulesfürdő*], 7. consul. Consulatusával keltezett felirat eddig egy ismeretes *Hispaniából* [CIL. II. 2008: *P. Septimio Apro (M.) Sedatio Severiano cos*] és egy *Herkulesfürdő*ről [CIL. III. 1562: *legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri)missi*]; a consulatus éve nem ismeretes, consul suffectus volt csak *Sedatius*, a ki *Ostiában* 140-ben és 152-ben Kr. u. patronus complurium collegiorum volt, tehát consulatusa valószínűleg 153-ra vagy későbbre tehető (v. ö. PIR i. h.). Itt *Daciában* mint legatus Augusti pro prætore jutott ahhoz a tisztességhez, hogy *Sarmizegetusa* polgárai patronusuknak kérték fel. Még csak annyit, hogy a *Colonia Ulpia Trajana Augusta Dacica Sarmizegetusa* név e teljes alakjában már régóta ismeretes (CIL. III. 1445. 1452).

Befejezésül e helyen is köszönetet mondok Tászlásianu Octavian úrnak, a ki kérésemre szíves készséggel küldte el az itt közölt fényképeket.

Budapest, 1911 október 20.

Dr. Finály Gábor.

2. SZELISTYÉRŐL VALÓ KŐTÁBLA.

II. TÉGLÁS ISTVÁN: A FÜGEDI VICUSRÓL. Felvincztől alig pár kilométernyire ömlik a Marosba a fügedi kis patak, melynek völgye az 500 méternél is magasabbra emelkedő dombok közé mintegy 10 kilométernyire nyúlik be és alsó részében párhuzamosan halad a már általam korábban ismertetett csákoí és örményesi omlásos völgyekkel. A fügedi völgyben két kis község huzódott meg: Alsőfüged és attól alig 3,5 kilométerre Felsőfüged. A völgy egy részén átvezet a Maros völgyéből egy megyei út a dombok mögött meredek sziklafalaival magasra emelkedő Székelykő felé, melynek oldalán fekszik a kőbányájáról nevezetes Hidas. Hidason a rómaiaknak is volt kőbányájuk és így nagyon valószínű, hogy a faragott köveknek a Maros völgyére kiszállítása érdekében már a rómaiak idejében is kellett itt valamilyen útnak átvezetni, melynek közelében egy római telep is létesült.

Nekem 1897-ben tűnt fel az alsó- és felsőfügedi udvarokon itt-ott egy-egy régi faragott kő. Tudakozódásomra azt a felvilágosítást nyertem, hogy ilyesmit régebben gyakran találtak a felsőfügedi mezőn, a két falu közelében a «Hertia la beserica» nevű határrészen, hol néha embercsontokat téglá- és cserépedény-darabokat is forgat elő az eke. 1897-ben és később 1903 tavaszán magam is láttam az említett helyen egy régi épület alapfalaiból egy 6 méternyi hosszú részletet, melynek közelében egy második fal maradványai is imitt-amott még felismerhetők valának. A lakosok a föld művelését akadályozó köveket, téglá- és cserépdarabokat onnan kiszedték, a használhatókat a faluba hordták, a törmelékeket pedig a földek mesgyéire gyűjtötték. Kiválóan sok volt ott a római párkányos födélcserép töredéke. Gyűjtöttem ott a római

cserépedények töredékeiből is egy jókora csomót. Azok között találtam egy cserépmécsesnek a felerészét, melyen látható, hogy csinos munka volt. Kár, hogy az alján lévő bélyeg betűi olvashatatlanra kopva, egybefolytak. A cserépedények nagyobb része pirosra volt mázolva. Bélyeges téglát eddigelé egyet sem találtam. Az innen a községbe behordott és felhasznált kövek közül kiválóbb egy 1.42 m. hosszú s 44 cm. széles darab. Ezt rajzban is bemutatom.

A kő egyik szélesebb lapjának három oldalát kiemelkedő párkány határolja és a párkányon belül a két szegletben egy-egy lyuk mélyed. Valószínűen küszöbkő gyanánt használták. Egy ennél érdekesebb faragott kő Alsófüged egyik udvaráról került Tordára a Téglás-gyűjteménybe. Rajzát ennek mellékelem. Ez korinthosi oszlopfő. Egyik oldala egész magasságában letörött, de a másik oldalon és a két felől megmaradt részleteken is még minden pusztulás dacára kivehető, hogy ez a jobbfajta ilyennemű művek közé tartozhatott. A hajdani római kőfaragó hidasi kőből készítette s a négy akanthus levelet, valamint az echinus közepén levő virágot erős kidomborításban ábrázolja. Kár, hogy a levelek előrehajló ujjai letöredeztek, mert a mély bevágásokkal határolt levél- és virágrészeknek szép árnyaik lehettek. Két-két levél közül középről indaszerű pálczatag hajlik a tető előrenyúló szegletei felé, hol a sarok tekercseibe olvad. Az echinus alatt az oszlopfőn még egy kiemelkedés félkörben hajló lépcsője emeli a hatást. Az echinus öblözetének középrészén ötszirmú stilizált virág domborodik. Egyik oldalon az ily virágnak hajlós indaszára is van. Az oszlopfő alsó lapján egy lyuk mélyed, melynek segítségével az oszlopfő az oszloptörzsre volt erősítve. Az oszlopfő 28 cm. magas, az alján 18 cm., de felül 41 cm.-nyire kiszélesedik.

Ilia Juon felsőfügedi lakos jelentette nekem, hogy az ő néhai nagyapja 1854-ben talált ott a két Füged közötti mezőn egy szép érczedényt, mely bár csorba és lyukas volt, de szép finom alakját jól lehetett látni. Hogy azonban az a tárgy hová lett és tényleg rézből vagy mily más érczből volt, arra nézve Ilia felvilágosítást nyújtani nem tudott. Ezen területen 1905-ben bronzfibula 4 cm. hosszú töredéket és egy 25 mm. átmérőjű kis kerek bronzlapot találtam. Az utóbbinak közepén lyuk van. Többen az ott talált régi pénzeket is emlegették, de azokból hozzám már csak egy kopott példány került. Ez 28 mm. átmérőjű rézpénz, melyet szép patina borít, talán Trajanus pénze.

A két Füged között az említett Hertia la beserica nevű hellyel épen átellenben egy kis csermely siet a fügedi patak felé. Ennek a kis csermelynek rövid völgye nyugati irányba a Csákó-csúcs felé nyúlik. A völgyecske jobb oldalán a «Taictura» (Vágásos) nevű csúszott és omlott helyen sok őskori durva és azok között szórványosan ékesített cserépdarab is fordul elő. Vannak ott vörös, szürke és fekete színűek, pontozásokkal és különféle irányú bekarcolásokkal többféleképen díszítettek s kisebb és nagyobb edények dirib-darabjai. Azokból több jellegzetesebb darabot vittem Tordára a gyűjteményembe. Nehány évvel ezelőtt Felsőfüged alsó végében kút-ásás alkalmával több méternyi mélységben egy jókora nagy durva cserépedényre bukkantak. Az edény az ásó- és csákányütések alatt széttörött, én csak az alját szerez-

hettem meg. Ez a 12 cm. átmérőjű kerületű s 4 cm. vastag nehéz fenékdarab korong nélküli munka. Nem római fazekas művének, hanem régebbi, talán dák fazekas munkájának a maradványa. Az itt talált őskori edénytöredékekből következtethetem, hogy a rómaiak itt is, mint a szomszédos völgyekben oly helyen létesítettek telepet, honnan az őslakók faluját állandóan szemmel kísérhették. A fügedi völgyben létesített római telepnek a maradványokból következtetve, ennek a vicusnak nemcsak egyszerű, igénytelen, de finomabb ízlésű és magasabb igényű lakói is voltak.

Habár nem is tartozik a jelen cikkemhez, mégis felemlítem, hogy a Taictura-völgy fejénél egy pánczélhoz való sarkantyút, a községen felül a Petris nevű köves helyen egy érdekes szakállas vaslándzsát, az alsófalun alól egy martban egy feltűnően nagy, de a rozsdá által erősen megtámadott bárdot találtak, mely tárgyak jelenleg szintén Tordán a gyűjteményemben vannak.

Torda, 1911 szeptember 12.

Téglás István.

III. JANKÓ LÁSZLÓ: KÉSŐ BRONZKORI URNASÍROKRÓL ZIRCZ VIDÉKÉN. A hajdan rengeteg Bakony közepén, a regényes Czuha-völgy közelében, Zircztől nyugat felé félóra járásnyira van Felső-Tündér, mintegy 480 m. magasságban. A felsőtündéri gazdaság Walla Géza nagybirtokos tulajdona. A gazdaság szérűskertjében, irtványterület szélén, halmok mutatkoznak. A halmok már inkább csak képzeletiek, magasságuk legfeljebb 20—30 cm., átmérőjük átlag 7—8 m. között ingadozik. A szem talán meg sem akadna rajtuk, ha elhelyezkedésük bizonyos szabályosságot nem mutatna. Sorokban mutatkoznak, észak-déli távolságuk 5—7 méter, kelet-nyugoti távolságuk valamivel kisebb, 4—6 métert mutat. A szérűskert nyugati oldala felé a halmok eltűnni látszanak, minek oka a felszín lassankint való kiegyenlítődésében is kereshető. A szérűskertet azonban három más, már az előző tulajdonos idején szántás alá vett földtábla egészíti ki egynéhány holdas, téglalaphoz hasonló fensík területté, mely nyugat-keleti húzóási irányú. Ezen jelzett területnek délnyugati lejtése táján egy tónak maradványát találjuk, melynek vízterülete még most is mintegy 25—30 m. átmérőjű lehet.

A szérűskert, valamint az egész fensíkterület déli oldalánál emelkedésbe menő irtványterületet látunk, míg az északi és keleti oldal Zircz irányában lejtősödik. Érdekes jelenség, hogy a jelzett fensíkterület bármelyik szántástábláján sétálgatva, avagy a területet keresztbe vágó utak mentén húzott fél-méternyi árkolásban csak egy kissé is vizsgálgatva egész halom cseréptöredéket szedhetünk össze aránylag rövid idő alatt. Nyilván a szérűskert szomszédos szántástáblái is urnatemető területe, melyet a néhány év óta a legelő helyén munkálkodó eke túrt föl, széjjelhanyván az urnákat s elkevervén, esetleg ott hagyván az alantabb elhelyezkedő urnamellékeket. A valószínűséget igazolhatja az a számtalan kőlap és kődarab, melyet a birtok jelenlegi tulajdonosa onnan összeszedetve már elhordatott. Hogy az urnatemető csendes honát lassan-lassan elfoglaló élők zajosabb telepe, lakóhelye hol, melyik irányban keresendő, arra nézve most csak találgatni lehet mindaddig, míg valamely nyomra vezető jelenség segítségünkre nem kínálkozik.

Az emberek is beszéltek, hogy a szérúskert északi szélén már régebben kőlapok között üres agyagedényt találtak. Már ezen észlelet nyomán is megtörtént két halomnak fölásása. A munka azonban eredménytelen volt. Lehet, hogy régebbi évek szerszámjai tették üressé a halmokat, melyeknél ez idő szerint már kő sem mutatkozott. Márczius végén a birtok tulajdonosával, Walla Géza úrral egy harmadik halmot megásván, az ásó emberek mindjárt az első ásó-nyomnál kövekre akadtak s nem is szüntek meg a kövek a munkálat végéig. Kisebb-nagyobb lapos kövek voltak a halomban összehányva. Az alig félásónyi gypes földréteget lebontván, a kőhányás köre szépen kibontakozott. Középen, mindjárt a borító csekély földréteg alatt vízszintes helyzetben előtűnt egy nagyobb kőlap, alatta pedig négyszögben merőlegesen állított négy, illetőleg itt öt kőlap mutatkozott. Ezen átlag 35—45 cm. hosszú 25—35 cm. széles, 5—6 cm. vastag, finomabb szemcséjű mészkőlapok alkották a kamrácskát, az urnafészket, melybe a hamvakat elhelyezték. Az urnákat megmenteni nem lehetett. Laza, száraz, homokos talajnál könnyebb lehet a kifejtés, de Felső-Tündér agyagos, löszös földjénél, mely épen az előtte való napon nagy esőzés folytán erősen összeázott, az urnák kiemelése nem volt lehető. Különben is arra kell gondolnunk, hogy az urnák már régebbi időben összeroppanhattak. Ennek bizonyítékai a cseréptöredékek szélei, melyek között friss törést alig lehet fölfedezni. Majd mindannyi megfakult, régi törési felületet mutat. A kőlapok alkotta kamrába belézuhanó földtömeg, a csekély felszín-réteg számba nem vehető védelme, külső erős nyomás, a beszívargó gyakori nedveség mind hozzájárulhattak az edények tönkremeneteléhez. Az agyagos összeálló földnek és a hamurétegnek valósággal tapadós tömegéből csontmaradványokkal, faszéndarabkákkal vegyesen úgy kellett egy-egy cseréptöredéket egyenként kiszedegetni. Néhány törés most is történt, mutatják viszont a friss törési szélek, de a nagy mállás folytán ezt elkerülni nem lehetett. Az urnák kézzel készültek, égetett vörös színűek, a törési felületek a nem teljes átégetés folytán fekete színűek. Az egyiknek öblösödési átmérője 14—16 cm. lehetett, falának vastagsága 5 mm. Felső széle kifelé hajlik, a karima hajlásának széleit 5 cm. átmérő hosszúságú fül köti össze. A másik edény laposabb lehetett, oldalának a talpától való elhajlása mintegy 150° tompaszöget mutat. Az edény falának vastagsága 5—8 mm.

Egyik cseréptöredéken erős ujjbenyomás látszik, mely az edény falának másik felén kidomborúl. Ez a darab valószínűleg az edény aljának közepe lehetett. Különösebb, a vidéket jellemző helyi idom az edények között nem mutatkozik. Kőlap az urnák alatt nem volt. Mint urna-mellékletek: két bronz karperecz, két bronztű és egy bronzfibula kerültek elő.

A karpereczek nyitottak s inkább ellipszis alakúak. Átmetszetők kerek, végeik felé a száruk keskenyednek. A végek síkban lemetszettek. A karpereczek egyikének pontos mérete: a nagyobbik belső átmérő 52 mm., a kisebbik belső átmérő 45 mm. A végek nyitottsága belül 15 mm., kívül 17 mm. A karperecz legnagyobb vastagsága 6 mm.

A másik karperecz valamivel nyomottabb, átmérője 50, illetőleg 43 mm. A karperecz egyik vége kissé felgömbült. Az előzőleg említett karpereczet tíz-

szer, illetőleg tizenegyszer alkalmazott, balról-jobbra dült *hármás* vonalka-csoportok, rovátkák osztják tizenegy, illetőleg másik felén tizenkét részre. Az így fölosztott mezők ellenkező irányú vonalka-vésésekkel vannak díszesítve. A második karperecz díszítése az előbbitől inkább csak annyiban különbözik, hogy az előbbinél említett és sajátlagosan mindig hármásával alkalmazott vonalkák közé emennél itt-ott egy negyedik vonalka is közbe csúszik.

A karpereczek a díszítési modor tekintetében általában a Sümegh vidéki lelet karpereceihez hasonlíthatók.¹ Hozzájuk némileg hasonlókat közöl Récsey Viktor Bakonybélről.² Bár a bronztárgyaknál nem tudhatjuk, hogy hol kell gyártási középpontjukat keresnünk s nem tudhatjuk, vajjon belföldiek-e, avagy behozatali árúk, mégis ez a hasonlóság nem érdektelen, miután Zircz és Sümegh ugyanazon hegyvonulat vonalában egymástól nem esvén messzire, Bakonybélhez pedig Zircz annál közelebb lévén, a hasonlított díszítéseket egyazon környék ízlés-nyilvánulásának lehet tekintenünk.

A talált bronztűnk nagyobbika 21 cm., 8 mm. hosszú, csupán a leghegye lecsorbult. A tűnek feje majd tökéletes gömb, átmérője 8 mm. Közvetlenül alatta körbefutó három rovátka látszik. A tű felső dereka domborodó, legnagyobb vastagsága 6 mm., rajta a karpereczekéhez hasonló zeg-zugos vonalkadíszítés látható. A díszítő csoportot felső és alsó végezeténél 6—6 párvonalas, körbefutó rovátka határolja. Az egész gömböstű nagyon hasonló a Sümeghez nem messze eső csabrendeki lelet tűjéhez, melyet csontvázsírnál találtak.³ Jobbára az a különbség, hogy a felsőtündéri gömböstűnek feje sima, díszítés rajta nincsen. A kisebbik tű jelenlegi hossza 13 cm., 2 mm. Végéből mintegy másfél centiméternyi darabka hiányozhatik. Feje kúpalakú, nyaka keskenyedő, alatta a dereka kidomborodik. Az egész tűn semmi díszítés nincsen. A kúpidomú fej alapjának átmérője 6 mm., a derék legnagyobb domborulatának vastagsága csupán 4 mm. Az urnasírból előkerült fibula u. n. pápaszem fibula. Egy síklapban elhelyezkedő két lapos sodronytekercs, egyiknek-egyiknek átmérője 2 cm., 8 mm. Az egész fibula egy bronzsodronyból alakult, a két sodronytekercset a magyar fibuláknál tipikus 8-as hajlás köti össze. A fibula teljes, csupán a tű kampója hiányzik, mely nyilván betörött. A tű felőli lapos tekercs közepe a külső oldalra kitolódott, a két tekercsnek összekötő vonulata elgörbült. A szélső sodronyhajlás vastag patinarétegje három helyen lepattant volt; ezen helyen csupán a már vékony, szinte drótszerű bronzhuzal látszik. A fibulát talán mellen használták, mert szokásos párja nem volt a leletben. Ezen fibula alakja részben hasonló az ördögöcs-füzesi (Szolnok-Doboka), de négyélű, a krasznahorkai, de bütykös kihajlású, továbbá a portusi (Alsó-Fehér) és pálóczi (Ung), de ez utóbbi sallangos sodronytekercses fibulákhoz. A Dunántúli leletekben megegyezik a győrmegyei (Hampel: A bronzkor emlékei XLIII. t., 3.), a vasmegyei veleimi (u. o. CCXXXV. t. 13. és 14.) és a komárommegyei gyermelyi fibulával. (U. o. CLIX. t. 3.) Utóbbiaknál az a különbség, hogy úgy a gyermelyin, mint egy veleimi fibulán is sallangcsüngők is találtakat-

¹ Hampel: A bronzkor emlékei, CCXXVII. tábla.

² Arch. Ért. 1900-ik évfolyamában. (XX. k. 85. lap. 2. sz.)

³ Hampel: A bronzkor emlékei M.-o.-on, CXXXII. tábla.

tak. Tudtommal ilyen fajtájú, a felsőtündérihez hasonló sodronytekercses fibula a Dunántúlon még Kisapátin (Zala m.) és Diszelben (Zala m.), ez utóbbi helyen kettő került elő. Míg azonban ez említett helyek leletei közül egyiket-másikat a bronzkor IV. fejlődési szakaszának második fokozatába sorozhatjuk, a felsőtündéri lelet inkább a későbbi harmadik fokozatba számítható, mire utasít bennünket a karpereczek formája és kidolgozása s egyébként azon körülmény is, hogy az urnatemetkezés is akkor válik mind általánosabbá. S annak daczára is, hogy a gömbösféjű tűk s épen a felsőtündérik is korábbi kor jellemző formái, mégis épen a talált fibula-forma arra enged következtetni, hogy ezen urnasírok hazai, dunántúli bronzkorunknak végső szakaszából valók, mikor már a hallstatti kultúra hatása folytán ezen formák nálunk is divatosává válnak. A bronzeszközök régebbi típusainak használatában különben is mutatkozván a ragaszkodás, régebbi gömböstű formák fenmaradnak még akkor is, mikor azokat a fibulák használata általában jobban-jobban helyettesíti. S ha úgy Hallstattnak, mint Európa délkeleti, balkáni vidékeinek hatása folytán talán már a vas sem teljesen ismeretlen ekkor dunántúli részeinken, ezen korak jellege mégis még inkább bronzkorinak mutatkozik, úgy, mint azon tájt Európa balti és skandináv részeiben.

A szérűskert egy másik halmát is megásván, az ásók a kőlapot mindjárt az első beszúrásnál megtalálták. Kibontván a kőlap kerületét, a kőlap egy másik kőlappal — mint kártyalapok — összeborúlva találtatott. A kőkamrácskának fedőlapja régi időkben bezuhant s a földtömeggel együtt az urnát agyonnyomta. Darabokban került elő egy kézzel durván idomított, az égetésnél füstöléssel feketített urna, melyet ugyan bár összeragasztani nem lehetett, egyik darabjából mégis megállapítható, hogy felső szélöblözetének átmérője 24—28 cm. lehetett. Magassága 9 cm., falának vastagsága a fenéknél másfél cm., közepén 1 cm., kihajlított széleinél 5 mm. Alakja egy kisebbszerű mosdótálhoz hasonlítható. Jellemző rajta az oldalan, mindjárt az edény nyaka alatt elhelyezett 2 cm., 5 mm. szélességben átfúrt szűknyílású fül, melynél fogva az edényt legfeljebb akaszthatták, fogásra nem volt alkalmas.* Más, finomabb kidolgozású, feketés vékonyabb urna darabjai is kerültek elő, összeállítani azonban azt sem lehetett. Szájnyílásának átmérője 14—18 cm.-t mutathatott. Hamun és csontdarabkákon kívül más melléklet az urnánál nem volt. Érdekes, az előzőn említett urnasírtól eltérő jelenség, hogy a fölötte mutatkozó halomban a kamara lapokon kívül kövek nem voltak találhatók.

A fentebb ismertetett helytől félóra járásnyira másik urnatemető van. Erdős hegyek között vezet egy völgyelés északnyugati irányban, az u. n. alsó-major felé. Itt egy délkelet-északnyugati irányú, kilométeres szélességű völgy-medenczében vagyunk, mely épen itt ágazik s egyrészt az u. n. kisborzavári hegy és a Hajagos-hegy között délnyugatnak Pálhálás pusztához, másrésztől északra Borzavár községhez vezet. A hegyeken mindenütt erdőség, lenn a völgyben kis patak folydogál észak felé. A völgyelés nyugati része szántás alá

* Hasonló fület közöl Récsey Viktor Bakonybélről az Arch. Ért. XX. k. 1900. évfolyam 87. lap, 9. sz. a.

került, mikor ott, épen az erdő szélénél urnadarabokat vetett föl az eke. A keleti oldal, az elágazási pontnak azon oldala, mely jobban mondva itt délnyugatnak tekint, a patak és a feljebb elterülő erdőség között érintetlen hely, melyen legfeljebb néhány szekérnyom mutatkozik. Néhány terebélyes fa árnyazza be helylyel-közzel a területet. Itt, ebben a regényes környezetben, hol a szemközi kisborzavári hegyen a népmonda szerint a tündérek tanyáztak, itt, a major-ház mögött a patak felé lejtő hegyoldalon — úgy becsülöm — mintegy 80—100 halmocskát rajzolhat meg maga előtt a vizsgálódó szem.

A halmok sorokban mutatkoznak, a nagyobbaknak átmérője átlag 8—8 méter lehetett, s ez esetben oldaltávolságuk 1—2 métert adhat. A még jobban látható halmok a patak felé lejtés irányában hosszúkásak. A valószínűség szerint a lefolyó vizek apaszthatták lassan-lassan a halmoknak lejtő oldalait. A jobban muatkozó halmok oldalainak magassága fenn 30—40 cm., lenn 60—80 cm.

A hegyoldal alulról számított, mégis jobban mutakozó második halom-sorának a majorháztól 13-nak látszó halmát megásván, az egész halomban csupán egy nagyobb és öt ennél kisebb mészkőlapot találtunk. Kamra-szerkezet azonban nem mutatkozott. A nagy kőlap a patak irányában, de vele együtt mind az öt kőlap egymás mellé szorúlva vízszintes helyzetben találtatott. A nagyobbik lap átmérője 1 méter 10 cm., másik irányban 75 cm. Egy másik lap 80 és 34, a többi négy lap 40—33 cm. átmérőt mutat. A mészkőlapok durvább szemcséjűek, mint a szérűskert mészkőlapjai s vöröses színt mutatnak. A kőlapfedélzetet a felszíntől jó ásónyi távolság választotta el.

A kőlapok alatt levő agyagos földtömegből cserépdarabok kerültek elő. Szétmállott darabok, melyeket az agyagos földben megkülönböztetni alig lehetett. Egy darabot, mely a kihajlási szélet mutatta, megtisztítván, megmosván, simább felületű, feketés színű urnára következtethetünk, melynek átmérője a széleknél 16—20 cm. átmérőt mutathatott. Rézrozsda földpamatkák, majd egy 18 mm. átmérőt mutató, most ötcsavarmenetű lapos bronzsodronytekercs került elő annyira törékeny állapotban, hogy hozzá nyúlni is csak félelemmel lehet. Előkerült még egy S alakú bronzhuzal, melynek hajlás átmérője 22 mm. A bronzhuzal körbefutó, szorosan egymáshoz illesztett lapos sodronyfonással van végig csavarva. A hajlított bronzhuzal vastagsága így most másfél mm., azonban rendkívül törékeny, porlékony, a sodronyfonás is szemekben pattog le róla. A bronzhuzal a fibulatöredéknek lehet folytatása olyanformán, hogy a fibula két lapos sodronytekercsének külső csavarmenete lehetett. Ilyen készítésű fibula alakot a báró Høning-féle puchói bronzleletből tudok, melyet az Arch. Ért. 1904-ki XXIV. évfolyama 207. lapján a 8. ábrával közöl, míg azonban azt a külső hajlásban rovátkosnak mondja, ez fonott menetet mutat.

Gondos átkeresgéssel még három darab törött tárgy akadt, nyilván egy 16—20 cm. hosszú tűnek meghajlított és eltört darabjai. A legvaskosabb darabnak 8 mm. átmérős egyik vége valószínűleg a tűnek feje lehetett. Úgy ez a darab, valamint a második különben 6 mm. vastagsági átmérőjű. A harmadik darabnak vastagsága nem illeszkedik az előbbiekhöz, miért is valószínű, hogy közben egy darab hiányzik. A három darab egyben képzelve kigyó alak-

ban hajlított, a törési végek patinásak. A rézrozsdás felület egyenlőtlen, megviselt, rajta földdel összetapadt csontporladványok, reátapadt, de mindjárt le is porló rézrozsdá darabkák találtattak.

Ugyanazon halomsor 17-nek látszó kisebb emelkedésénél az ásót a halom vélt közepénél beszúrván, az ásóval itt mindjárt urnára akadunk. Nemcsak kamraszerkezet, de egyáltalán lapos kövek sem mutatkoztak. Az urna egészen szabadon volt beágyazva a földbe, úgy került elő onnan, darabokban. Ez esetben most másodszor nem mállás, hanem régi összezúzódás, vagy beszakadás következtében. Akárhány oldalcserép vízszintes helyzetben, két nagyobb cserép egymáshoz szorosan tapadva függőlegesen találtatott. Mindjárt fölül, a mibe az ásó beleakadt, egy felső szélé darab került elő, melyet kiegészítve gondolva az urnanyílás átmérőjét 35—40 cm.-re képzelhetjük. Az edény kézzel formált, a cserépfal vastagsága 13 mm. A törésnél fekete, kívül vörösre égett cserepek s az edény oldalán körbefutó kidomborodó szalagdísz vonul végig, mely mintegy ujjbenyomásokkal keletkeztetett gyöngykört mutat.*

Az urnával mellékletek nem voltak. Az u. n. alsómajornak említett urna temetőjét már az elsorolt néhány töredékből következtetőleg is a szérűskert urna temetőjénél későbbinek vélem.

A Felső-Tündér-pusztá területén jelentkező két urna temető újabb jele annak, hogy Dunántúlunknak hajdan olyan zordon, rémesen híres Bakony hegysége már a prähistoricus korban lakott terület volt. Ha a gazdaság kiterjedtebb művelésével, az erdők kiirtásával a mélyebb vidékek lakói a mocsaras részokről magasabb helyekre húzódtak, ám a Bakony ezen tájain alkalmas telephelyeket találtak. A hegyek oldalai, a völgyek síkjai s a fensíkok foglalkozást és megélhetést adtak az ott lakóknak, űzhették az ősfoglalkozásokat s a kultúra mind nagyobb terjedésével bőséges alkalmak kínálkoztak az ipar űzésére, az ipar fejlődésére.

Zircz vidéke mindenesetre egyike Dunántúlnak őskorilag is érdekesebb helyeinek s Felső-Tündér környéke megérdemli a vele való foglalkozást és a kutatásokat.

Jankó László.

* Darnay Kálmán a Somlyón talált edénytöredékek között mutat be egy ugyanazon más alakú és kisebb, de hasonló díszű edényt az Arch. Ért. 1904. XXIV. évf. 75. l. 8. ábrájában, valamint Orosz Endre egy töredéket az apahidai telepről, az Arch. Ért. 1908. XXVIII. évf. 177. l. 21. ábrájában.

IRODALOM.

BATTHYANEUM. Szerkeszti és kiadja *Gyárfás Tihamér*. (Első kötet, 1911. Brassó). Évek óta érezzük a művészettörténelem szakirodalmában egy megfelelő folyóirat bénító hiányát. Végtelen sok a felderíteni, bemutatni, ismertetni való anyag, a melyet immáron halaszthatlan tudományos kötelességünk volna a hazai és a nemzetközi művészettörténetbe beilleszteni. Hogy mennyi és mily sokféle ez az anyag, arra épen ez az ismertetendő kötet is a legjobb bizonyosság. Gyárfás Tihamér, a ki az ország egyik szegletében sok fáradtsággal, sok áldozattal és sok jóakarattal e kötet 170 oldalán az emlékeknek szinte beláthatlan sorát emeli ki a feledésből, példát szolgáltat e tetteivel azoknak, a kiknek itt a központban módjukban is állana, kötelességük is volna megfelelő forumot bocsátani a kutatás rendelkezésére. Meg kell egyszer állapítanunk, hogy e köröknek nemtörődömsége csupán az oka annak, hogy ilyen folyóirat mind mai napig nincs nálunk (mert hiszen a «Magyarország Műemlékei» egy immobilis tömeg, a mely ily tekintetben teljességgel számításon kívül esik, az Archæologiai Értesítő pedig, a mely szívesen látja vendégeül a művészettörténelmet is — a mint már neve is megmondja — egészen más célokat kell, hogy szolgáljon). S megtörténhetik így az a megszegyenítő eset, hogy egy vidéki gimnáziumi tanár kénytelen olyan emlékek sorát publikálni, a melyek közül csak egynek is a publikációja költség dolgában messzi túlhaladja bármely magánvállalkozás anyagi tehetségét, — ez menti egyúttal a kötetnek talán egyetlen nagyobb hibáját, t. i. a szemléltető anyagnak igazán teljesen elégtelen voltát — vagy megtörténik az a még sokkal megszegyenítőbb eset, amin, úgy hittük, hogy már negyven évvel ezelőtt túlestünk és épen e kötet alkalmából újra aktuálissá válik, hogy eléáll valamelyik német tudós, és hivatkozva arra, hogy a tudomány nemzetközi érdekeinél fogva fontos ez vagy amaz emlékünkné publikálása (a miben végre is neki van igaza!) és tőlünk ezt úgy se lehet bevárni, egyszerűen önmaga elpublikálja előlünk az illető emléket német nyelven, német pénzen, az ország és a hazai művészettörténelem hivatalos képviselőinek nagyobb dicsőségére. Mert tény az, hogy a «Batthyaneum» első czikke, a gyulafehérvári codex aureus, a mely Szentiványi Róbert dr. tollából bibliographiailag avatott ismertetésre talált, a maga négy szürke ábrájával absolute nem felel meg egy a tárgy jelentőségéhez mért művészettörténeti publikációnak, ám kérдем, ha léteznék megfelelő műtörténeti folyóiratunk, lehetséges volna-e az az eset, a mi most megtörténik, hogy a codexet Fr. X. Neumann fogja a külföldön publikálni első ízben?

Varjú Elemér véleményével szemben, a ki a bibliographus szempontjára

ból talán helyesen, kevés súlyt fektet e codexre, inkább Szentiványi ítéletéhez csatlakozom, aki e codexet igen helyesen a trieri Ada- és a párisi Godescalc-iskola csoportjába sorozza, s a Vatikánban lévő ú. n. lorschei evangelium (Palatinus, lat. 50.) első részének tartja, a mint ezt már Michel is megállapította. Mindössze a datálás szempontjából (Szentiványi 783—826 közé, a Dagulf mester kezéből keletkezettnek véli) térnék el Szentiványi dr. véleményétől. Az ismert díszkodexeknek előbb megnevezett csoportja, a melyeket Janitschek helytelenül a metzi iskola gyűjtőneve alá akart foglalni, s a melyek Kaufmannak szintén nem teljesen találó meghatározása szerint az insuláris (brit-, szemben a continentálissal) csoporthoz tartoznának, a középkori kéziratfestés legfényesebb emlékeit foglalja össze, s a német császári udvarral — úgy látszik — sokkal szorosabb összefüggésben állott, mint a Janitschek által schola palatinának jelzett csoport, s a VIII. század végétől a IX. század elejéig valószínűleg elhatározó befolyással volt az összes többi kéziratfestő mesterre; a palota-iskola elnevezés, ha egyáltalán lehet ilyennek jogosultsága, minőenesetre leginkább erre az Ada-Godescalc csoportra illik leginkább, míg az azelőtt rájuk használatos metz-i iskola, a mely annyi tévedésnek volt a forrása, jog szerint, s a tudomány mai állása szerint — Michel így állapítja meg — csupán a Drogo sacramentariumáról nevezett csoportra vonatkoztatható. Addig is, a míg a kétségtelenül előkerülendő adatok abba a helyzetbe fognak hozni, hogy a rajnai vidék egyik vagy másik városát nevezzük meg e csoportunk eredő helyéül, addig is az Ada-Godescalc elnevezés látszik a legalkalmasabbnak, mint a mely sokkal kevésbé praedominál az utóbb elérhető tudományos eredményeknek, semmint a földrajzi «iskola» megnevezések. Figyelmen kívül hagyva a meroving korszaknak, kivált Franciaország északi provinciáiban feltételezhető azon előzményeit, a melyek a díszítés rendszere és kivált a kánonok kezdetleges szkémája tekintetében (a minő pl. az ú. n. Colbert ev. Páris, Bibl. Nat., lat. 256) a mi csoportunknak előfokaiul tekinthetők, művészi stíljök, írásmódjuk, vagy a szöveg azonos volta által nagyjából a lejobb felsorolandó kéziratok tekinthetők csoportunkba tartozókul és így a fehérvári codex rokonaiul. E felsorolásban, annak időrendi sorrendje dolgában Leprieurt követem általában, a ki máma e csoportnak egyik legjobb ismerője. Szerinte is e codexek keletkezési helye még teljességgel meghatározhatatlan, de valószínűnek tartja, hogy Triert vagy Lorschot, tehát a fehérvári kodex valószínű keletkezési helyét kell majd központul elfogadnunk. A sorozat élére természetesen az ú. n. Godescalc-evangeliáriumot (helyesebben evangelistariumot, mint a mely az evangeliumoknak liturgikus használatra készült kivonata) helyezi, a melyet Nagy Károly és felesége Hildegard Godescalc íródeáknál rendelt meg, a ki azt valószínűleg kevéssel 781 után fejezte be, a mint ezt az uralkodónak való ajánló levélül szolgáló utolsó vers látszik igazolni (Páris, Bibl. Nat., Nouv. acq. lat. 1203, a hová toulousi St.-Serninből került hosszabb vándorlás után). Sor szerint következik utána megközelítő időrendben a Bibliothèque de l'Arse-nal 599. sz. evangeliáriuma, a melyet azelőtt helytelenül a Metz melletti St. Martin-aux-Champs-ból eredőnek tartottak. E kodex köré akarta Janitschek a metzi iskola téves lokalizációját fűzni, a mely nézete különben bizonyos joga-

sultsággal a különálló csoportosítás tekintetében annyiban bir, a mennyiben egyes jellegzetes vonásai által tényleg izolálódik a főcsoporton belül, sőt az evangelisták külön typusa révén egy sorozat egyéb kézirattal is szorosan összefügg, a melyek a pazar kiállítás dolgában úgy látszik fokozatosan egymásból fejlődtek. Már itt szeretnék arra a Szentiványi által egyáltalán fokozottabb figyelembe nem vett körülményre rámutatni, hogy a fejevári kodex evangelista lapjai beragasztvák a kötetbe, s ez által a kodexre nézve bizonyos bifurkációt kell eleve feltételeznünk. Ennek az utóbbi alcsoportnak fődarábjául a trieri könyvtár evangéliumát (No 22.) tekintjük, a mely a trieri St Maximin-ből származik, s az ajánló vers egy rövid adatában mater Ada ancilla Dei nevét említi, a kiről a kodexet szokták nevezni, a kiben a legenda Nagy Károlynak egy törvénytelen nővérét látja, s a ki mindenesetre 803 körül Mayence környékén élt; ez evangeliáriumhoz csatlakozik az Abbeville-i könyvtáré (No. 1.) a mely a St.-Riquier kolostorból ered, és elég valószínű hagyomány szerint Angilbert, Nagy Károly egyik bizalmasa nevéhez fűződik, a ki 790—814-ig itt apát volt; továbbá a Brit. Museum egyik példánya (Harleian 2788, ismeretlen eredet); végül mint e csoport csúcspontja és erejének teljes kifejlése a soissons-i St. Médardból való evangeliárium (Páris, Bibl. Nat., lat. 8850), a melyet teljes joggal tartanak azon példánynak, a melyet Jámbor Lajos ajánlott fel a kolostornak abból az alkalomból, a mikor 827 húsvét ünnepén feleségével, Judittal meglátogatta azt. A sorozathoz kell még legalább két értékes kéziratot számítanunk, a melyek a Godescalc-evangelistariumhoz igen közel állanak, s a melyeket eddig kihagytak a sorból, holott egész biztosan belezárlanak: az egyik a St.-Denis-ből származó egy evangélimos kodex (Páris, Bibl. Nat., lat. 9387), a melybe a XIV. század kezdetén az ottani barátok, hogy apátságuknak régibb keletkezési kort tüntessenek fel, sajátágosan belefűzték egy a védőszentjük tiszteletére való görög mise töredékeit; a másik az ú. n. bécsi zsoltár (No 1861) a melyet Nagy Károly I. Hadrianus pápának ajánlott fel, s a mely ennek következtében 772 és 795 között Dagulf mester kezéből került ki, a mint ezt a kodex egyik verséből megtudjuk. Egy nagy sora van még aztán a kéziratoknak, a melyek a IX. század végén vagy a X. században a fenti csoport vezetése alatt készültek. Kivált Németországban áll ez, a hol különösebben a Rajna, a Mosel és a konstanci tó vidékén ez a művészi mozgalom — úgy látszik — még évszázadokig fenntartotta magát. Az Ottók korszakában látni e kihatásukat kiváltképp. A lorschei s vele együtt a gyulafehérvári kodex, bármennyire közel álljanak is az Ada-csoporthoz, újabb korszak nüanszait viselik magukon. A hogy Janitschek már magáról az Ada-kodexről kénytelen volt annak nem egységes keletkezésű voltát feltételezni (Die Trierer Ada-Handschrift, 108. o.) úgy a fejevári kodexnél is megállapítható két irányzat; az egyik, a mely az Ada-kézirathoz, a másik, a mely inkább a Godescalc-irányhoz csatolja. Plausibilissá teszi ezt a feltevést az evangelista lapoknak különállósága. Mindkét irányzat azonban, de kivált az utóbbi, a festésnek sokkal előrehaladottabb, körvonalozottabb, hogy úgy mondjam, romlotabb stádiumát tünteti fel, semhogy azt akár a Godescalc-csoporthoz közelebb álló Dagulf mester, akár valamely ezzel egykorú, Ada-irányzatú íródeák mű-

vélül tekinthessük. Mindenesetre megtartotta a fejevári kodex a *Majestas Domini*-lap révén a szoros kapcsolatot a *Godescalc* és a *Jámbor Lajos*-példánnyal, míg a *Dagulf* keze nyomára az inicziálékban (*Liber*) vélek ráismerni; hozzájárul harmadik különálló motivumul az evangelista-képek sajátossága. Ilyen hármasan synkretisztikus *stylus* kifejlődését a művészi iskoláknak csupán végső idejére lehet feltételezni; ezért nem fogadhatom el dr. Szentiványi datálását sem idő, sem hely dolgában. Ismétlem azonban, hogy e kifogásom nem vonatkozik igen érdemes kutatásának főeredményére, a melylyel a fejevári kodexet az azt megillető történeti keretbe helyezte.

E vezető tanulmány után változatos sorrendben következnek a történeti, levéltári és régészeti jellegű cikkek, a melyeknek beosztására nézve talán előnyösebb — bár tagadhatlanul egyhangúbb — lett volna, a külföldi példákat követve, külön csoportban a műtörténeti és más csoportban az archivális jellegű dolgozatokat közölni.

A folyóiratunkat érdeklő közleményekből kiemelném az oroszhegyi és a csíkszatószegei ciborium valamint az osdolai *osculum pacis* ismertetését a szerkesztő tollából, a mely mindhárom tárgy a gyulafejevári egyházm. múzeum tulajdonában van (ábrákkal). Az előbbi ciborium a XV., az utóbbi a XVIII. századból származik; velők együtt bemutatja Gy. egy érdekes áldoztató kanál képét is. Egy következő cikkben, valószínűleg ismét a szerkesztő, Veit Stossnak erdélyi tartózkodása dolgában folytat polemiát dr. Roth Viktorral, kivált a szászsebesi oltár körül felmerült vitás kérdésben. Megállapítja, hogy Veit Stoss az 1518—1523-ig terjedő időben dolgozhatott Erdélyben, okiratokkal azonban csak annyi bizonyítható, hogy az 1522. év végén és 1523. elején Brassóban élt, az asztalos czéh tagja volt és a romániai (*Curtead'*) *Argis*-ban dolgozott. Következik egy cikk a régi templomi ruhákról, a mely általánosabb jellegű bevezetés után, a brassai fekete-templom két középkori kazuláját ismerteti, és bemutatja Báthori András biborosnak a gyulafejevári székesegyház tulajdonában lévő palástját (1599 előtt). Három sodronyzománczos kelyhet ismer meg a kötet olvasóközönsége: a fogarasi és a Tronius-félét a gyulafehérvári kincstárból, a melyek már az 1885. évi ötvöskiállítás alkalmából nyertek kellő méltánylást, s a vidombáki kelyhet, a mely a szerző szerint eddig teljesen ismeretlen volt az irodalomban. Fölírása szerint ezt Drauth György brassai kereskedő (+ 1661) ajándékozta feleségével Welther Zsófiával együtt a *weidenbuchi* (vidombáki) templomnak 1659-ben. A kehely mesterjegye szívalakú pajzsban a brassói koronás L. C. betűk, a melyek Lucas Crestels nevét jelzik, a ki Seybriger Mihály ötvös mostohafia és Kusch Lőrincz tanoncza volt. Ez a Crestels azonban persze csak javított (?) a régi kelyhen, mielőtt azt Drauth az egyháznak ajándékozta. E cikk bevezető soraihoz csak annyit, hogy a nagyszentmiklósi kincs nem a Nemzeti Múzeumban, hanem Bécsben van. A gyulafejevári székesegyház restaurációja közben kikerült vörösmárvány sírkövet ismerünk meg ezután, a mely egy 1365-ban elhunyt *levacensis* címzetű, erdélyi *suffraganeus* püspöké volt, a kinek nevét nem lehet biztonsággal tudni. Mátyás király brassói freskóját a fekete templomból, valamint a beszercei régi barát-templomnak mostanában felfedett XIV. századi freskóit ismer-

teti Gy. A Csíkból való három fadaragású Máriaszoborral ismerkedünk meg a továbbiakban (Csíksomlyó, Csíkszentmárton, Csíkmenaság), a mely mindhárom a XVI. századból származik. Régi harangokról és harangöntőkről szóló cikkek során néhány harangöntő nevével ismerkedünk meg, a kik Erdélyben dolgoztak: Bömches András brassai (1790), Neidel Pál brassai és eperjesi (1600 eleje) Boltosch István brassai (1688), Manchen Mihály segesvári (1851), Steinstock József budai (1759), Andraschowski János és fiai, János és Ephraim kolosvári (1818, 1859) harangöntő, valamint Ullrich csiki puszkagyártó (1505) mesterek nevével találkozunk. Székelyföldi szentségházakat közöl a kötet Csíkszentmártonból, Csíkmenaságról, Csíkszentlélekről és Csíkmindszentből, a minőket Roth Viktor dr. az Arch. Értesítő múlt évfolyamában bemutatott. Végül ki kell még emelnünk ebből az, a mint az előzőkből is látható, gazdag és változatos anyagból, a mely szinte forrásművé avatja a «Batthyaneumot», vagy tizenkét oldalra terjedő olyan levéltári anyagot, a mely az erdélyi művészet történetére vonatkozik, s a melyet igen figyelmében ajánlhatunk a készülő magyar művészlexikonnak. A kötetet a fent jelzett ábrákon kívül szerzőnek «Pannonia őskeresztény emlékei» cz. művéből vett képek is díszítik. Kíváncsinos volna, hogy Gyárfás Tihamérnak ez a derék vállalkozása az azt méltán megérdemlő méltánylásban részesüljön, s hogy mielőbbi folytatása révén mennél nagyobb világosságot nyerjünk a magyar művészet történetének abba az érdekes szögébe, a melynek művelését Gy. magában feltette.

Supka Géza.

G. BALDWIN BROWN: The arts and crafts of our teutonic forfathers being the substance of the Rhind lectures for 1909. Foulis London and Edinburgh, 1910. Kis 8° 250 l. 24 kis térképpel és 130. ábrával.

A tudós szerző népszerű címen nagyobb közönség számára foglalta össze előadásokban és vetített képek segítségével a germán népvándorlás korából származó emlékeket. Ez Lasteyrie ismeretes könyve után az első újabb kísérlet e kor maradványainak együttes átnézetére. A könyv végére helyezett «könyvészet»-ben (232—238) szerző számot ad a fölhasznált irodalomról, melyben csodálkozásunkra épen Lasteyrie könyvének címe kimaradt, pedig ő volt az első a ki e kor iparművészeti maradványainak összefüggésére a germán törzsek vándorlásával és első származására a gótoknak classicus vidékeken, nevezetesen a fekete tenger mellékén volt tartózkodására legelőbb ráutalt. Szerző is, a mikor e műipari maradványokban a közös technika és izlés eredetét fűrkészi ugyanerre az eredményre jut. Előszavában helyesen hangsúlyozza, hogy a középeurópai művészetben a dekoratív elemek, melyek a népvándorlási korban észlelhetők, nem vesztek ki, csupán azt tehette volna hozzá, hogy némely helyeken, mint Írlandban és Skandináviában e germán művészet nemzeti izlése sajátyszerűen tovább fejlődhetett és igazi önálló jelleget öltött, a többi vidéken pedig, a hol a déli és keleti művészeti áramlatok közvetlenebbül érvényesültek, a vándorlások után megtelepedett germán népek aránylag rövid néhány század alatt az idegen befolyások következtében az éjszaki néptársakétól eltérő művészetet fejlesztettek.

Az ókori izlés és technika fönmaradását a népvándorláskori törzsek ha-

gyatékában számos szakkutató előmunkálatai után szerző is fölismeri. A hagyatékban érvényesülő teuton izlés szabatosabb kimutatásában tanulmányai alig mennek túl az eddigi eredményeken, melyek azért nem lehetnek kielégítőek, mert nem ismerjük eléggé a byzanci művészet apróbb alkotásait, mire már Riegl is helyesen reáutalt.

Marcus Aureliustól a Viking vándorlások végéig kellene B. szerint e korszakot kiterjeszteni, bár ő is elégnek tartja a Marcus Aureliustól Nagy Károlyig terjedő időszakra szorítkozni. Ezt is túl hosszúnak véljük, mert csak jóval a II. századon túl, a negyedik század vége felé birjuk a «teuton izlés» érvényesülését szembetűnően föltüntetni, a durvulás és ügyefogyottság, mely különösen a birodalmi határtartományokban lassan-lassan beáll, csupán a régi izlés hanyatlásának, de új izlésnek nem mondható.

Ezekről eltekintve a tizenkét fejezet érdekesen és színesen tárgyalja az egész anyagot. Igen hasznosak a kis térképek, melyek az egyes vándornépek útjait és az általuk elfoglalt területeket mutatják. Kevésbé dicsérhető az ábrák kicsivolta, bár jól vannak megválogatva és legtöbbször maga a szerző önkézzel vette föl gépével, melylyel bejárta az európai múzeumokat. Az olvasó tehát megnyugodhatik abban, hogy nem könyvekből összeírt dolgozat szerzőjével áll szemben, de oly tudóssal, a kinek az okoskodása alapjául szolgáló emlékek kezében voltak.

Külön-külön fejezetekben szól szerző a germán temetőkről, a harcosok fölszereléséről, a nők és férfiak ékszereiről és egyéb sírletelekről. A részletek után az általános kérdéseket fejtegeti, a IX. fejezetben Riegl magyarázatát a barbár művészet eredetéről veszi bonczkés alá, a X-ben a kor technikai ügyességeit tárgyalja, a XI-ben az ornamentikát ismerteti és végül külön fejezetben fölveti a teuton művészet æsthetikai értékének a kérdését és talán nem nagyon szerencsés az egybevetése a hellen és a legjobb korbeli La Tène izléssel, kedvezőbb lehetett volna a végső ítélet, hogyha a római tartományok IV. századi izlésével vetette volna egybe.

Szerző mindig világosan és élénken fejezi ki gondolatait, látszik a szövegén, hogy a nyilvánosság előtt tartott előadás próbáján ment keresztül. Előszavában szerényen általános bevezetésnek mondja a teuton ősök művészetének a tanulmányához. Ezt a kitűzött célját bizton el fogja érni, mert a ki a könyvét kezébe fogja, okvetlenül végig fogja olvasni és azután is érdeklődni fog a tárgya iránt. Ez bizonyára oly kedvező dicséret, melyet csak ritkán érdemel ki archæologiai kézikönyv.

Hpl.

KÖNYVÉSZET.

Szerkeszti *Sufka Géza*.

Ókor.

MORTET, V., *Recherches critiques sur Vitruve et son oeuvre*. Paris. 8-r. 1908.

Mosso, A., *The palaces of Crete and their builders*. 8-r. London, 1907.

Münchener archäologische Studien. Dem Andenken Furtwänglers gewidmet. 8-r. München, 1909.

NICOLE, G., *Le vieux temple d'Athéna sur l'Acropole*. Genève, 1908. 8-r.

NICOLE, G., *Meidias et le style fleuri dans la céramique attique*. 8-r. Genève. 1908. 20 fr.

NOACK, Ferdinand, *Ovalhaus und Palast in Kreta*. 8-r. Leipzig, 1908.

QUAAZ, Herm., *Wie sind die Figuren im Ostgiebel des Zeustempels zu Olympia anzuordnen*. Berlin, Progr. 1908. 8-r.

RODET, dr. P., *Le culte des sources thermales à l'époque gallo-romaine*. 8-r. Paris, 1908.

SCHLIZ, *Beziehungen römischer Bauanlagen zu bestehenden prähistorischen Verhältnissen*. H. n. 8-r. 1907. (=Korrespondenzbl. d. Gesamtver. d. deutschen Gesch.- und Altertumsvereine.)

SCHLIZ, *Das römische Badegebäude in Weinsberg und seine Entstehung*. (=Korrespondenzbl. deutsch. Anthropol. Ges. XL.)

SCHLIZ, *Das römische öffentliche Badegebäude bei Weinsberg*. 8-r. Stuttgart, 1907. (=Fundberichte aus Schwaben, 1907.)

SCHRÖDER, Br., *Die Victoria von*

Calvatone. (=Progr. zum Winckelmannsfeste der arch. Ges. zu Berlin. 67.) 4-r. Berlin, 1907.

SEGER, H., *Spuren der römischen Kultur in Schlesien*. (=Korrespondenzblatt Ges.-Ver. d. deutsch. Gesch.- und Altert.-Ver. LV. 2.)

SPRINGER, Anton, *Handbuch der Kunstgeschichte*. I. Das Altertum. VIII. kiad. Átdolgozta Ad. Michaelis. 900 á. és 12 színes t. Fol. Leipzig, 1907. 9 Mk.

SUDHOFF, K., *Eine Bronzespritze aus dem Altertum*. (=Arch. f. Gesch. d. Med. I. 1. 75—78. o.)

THÉDENAT, H., *Le Forum romain et les Forums impériaux*. 4. kiad. 8-r. Paris, 1908.

TOUTAIN, J., *Les cultes païens dans l'empire romain. Première partie: les provinces latines*. T. I. Les cultes officiels; les cultes romains et gréco-romains (=t. XX de la Bibliothèque de l'École des Hautes-Études, sciences religieuses.) 8-r. Paris, 1907.

WALDHAUER, E., *Die Vasensammlung d. kais. Ermitage. St.-Pétersvár*. 8-r. 1906.

WOLFF, G., *Die Römerstadt Nida bei Hedderheim u. ihre Vorgeschichte*. Mit e. Plane der römischen Befestigungen bei Hedderheim u. Praunheim. 8-r. Frankfurt a/M. 1908. 1.50 Mk.

Közép- és újkor.

BAUER, Max, *Der Bilderschmuck frühchristlicher Tonlampen*. 8-r. Greifswald, 1908.

BAYE, Baron de, *Antiquités Francques trouvées en Bohême*. 8-r. Caen, 1907. (=Bull. Monumental, 1907.)

BÖRGER, Hans, *Grabdenkmäler im Maingebiet*. 8-r. Leipzig, 1907. 28 t. (=Kunstgeschichtliche Monographien V.)

BRAUN, E. W., *Die Bronzen der Sammlung Guido v. Rhò in Wien*. 4-r. Wien, 1908. 24 kor.

BRINCKMANN, Alb., *Die praktische Bedeutung der Ornamentstiche für die deutsche Frührenaissance*. 8-r. Strassburg, 1907.

BURGER, Fritz, *Francesco Laurana, eine Studie zur italienischen Quattrocentoskulptur*. 8-r. Strassburg, 1907. 37 t. 49 á.

BURNS, J., *The Christ-Face in art*. London, 1907.

CREUTZ, M., *Rheinische Goldschmiedeschulen des X. und XI. Jahrhunderts*. (Zts. f. christ. Kunst, 1908. 6. 7.)

DACHLER, Anton, *Die Ausbildung der Beheizung bis ins Mittelalter*. Wien, 4-r. 1907.

DELATTRE, P., *Le culte de la Sainte Vierge en Afrique, d'après les monuments archéologiques*. 8-r. Paris, 1907.

DIEHL, Charles, *Études byzantines*. 8-r. Paris, 1905.

DORAN, J., *The enamelling and metallesque origin of the ornament in the Book of Durrow*. (Burlingt. Mag. 1907. Jun.)

FASTENAU, Jan., *Die romanische Steinplastik in Schwaben*. 82 á. 8-r. Esslingen, 1907.

FONS, Pierre, *Le décor du Quattrocento*. 16-r. Paris, 1907.

FÜHRER, J. és SCHULTZE, V., *Die altchristlichen Grabstätten Siziliens*. 4-r. Berlin, 1907. 4-r. 4 t. 122 á. (=VII. Ergänzungsheft des Jahrbuches des kais. deutsch. arch. Institutes.) 28 Mk.

GABELENTZ, H. v. d., *Die kirchliche Kunst im italienischen Mittelalter*.

Ihre Beziehungen zu Kultur- und Glaubenslehre. 8-r. Strassburg, 1907. (=Zur Kunstgesch. d. Auslandes, 55.)

GRISAR, H., *Il Sancta Sanctorum ed il suo tesoro sacro; scoperte e studii dell' autore nella capella palatina Lateranense del medio aevo*. 8-r. Roma, 1907. 10 L.

GRISAR, H., *Die römische Kapelle Sancta Sanctorum und ihr Schatz. Mit einer Abhandlung vom M. Dreger über die figurierten Seidenstoffe des Schatzes*. Freiburg i. B. 8-r. 1908.

GRÜNEISEN, Wlad., *de, Influssi ellenistici nella formazione del tipo cristiano dell'angelo annunziante*. Scritti di storia, filol. e d'arte 1908. Napoli, 15—37. o. (Nozze Fedele-De Fabritiis.)

GUYER, Sam., *Die christl. Denkmäler des ersten Jahrhunderts in der Schweiz*. 8-r. Leipzig, 1907.

HAUPT, Albrecht, *Die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen von der Völkerwanderung bis zu Karl dem Grossen*. 8-r. Leipzig, 1909. 20 Mk.

HEISENBERG, Aug., *Grabeskirche und Apostelkirche. 2 Basiliken Konstantins. Untersuchungen zur Kunst und Literatur des ausgehenden Altertums*. 1. Die Grabeskirche in Jerusalem. 2. Die Apostelkirche in Konstantinopel. 4-r. Leipzig, 1908. 40 Mk.

HERTKENS, J., *Die mittelalterlichen Sakraments-Häuschen. Eine kunsthistorische Studie*. 23 t. 4-r. Frankfurt a/M. 1908. 18 Mk.

HEYNE, Moriz, *Das altdeutsche Handwerk*. 8-r. Strassburg, 1908.

HUMANN, Georg, *Die Beziehungen der Handschriftornamentik zur romanischen Baukunst, erläutert von —*. 96 á. 8-r. Heitz, Strassburg, 1907. 6 Mk. (=Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 86.)

JAISLE, K., *Die Dioskuren als Retter zur See bei Griechen und Römern und ihr Fortleben in christlichen Legenden*. 8-r. Tübingen, 1907.

KEMMERICH, Max, Die frühmittelalterliche Porträtmalerei in Deutschland bis zur Mitte des XIII. Jahrh. 38 á. 8-r. München, 1907. 8 Mk.

KRAUS, F. X., Geschichte der christl. Kunst. II. k. Die Kunst des Mittelalters und der italienischen Renaissance. 2. Abt. Italien. Renaissance. 2. Hälfte. Fortgesetzt und herausgeg. von Joseph Sauer. 8-r. Freiburg i. B. 1907. 19 Mk.

LANCIANI, R., Storia degli scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romane di antichità. Vol. 3.: Della elezione di Giulio III. alla morte di Pio IV. 4-r. Roma, 1908. 15 fr.

LECLERCQ, Dom., Manuel d'archéologie chrétienne. 8-r. Paris, 1907. 2 köt.

LEIDINGER, Georg, Vierzig Metallschnitte des XV. Jahrhunderts. (=Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 95.) 8-r. Leipzig, 1908.

LEISCHING, Julius, Figurale Holzplastik. I. köt. Wiener Privatbesitz. 4-r. Wien, 1908.

MACKOWSKY, Hans, Michelagnolo. 8-r. Berlin, 1908. 18 Mk.

MICHEL, André, Histoire de l'Art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours. Ouvrage publié sous la direction de M. —. I, II. Formation, expansion et évolution de l'art gothique, seconde partie. 8-r. Paris, 1907.

MOHRMANN és EICHWEDE, Germanische Frühkunst. 120 folio t. Leipzig, 1907. 77 Mk.

MUNDT, dr. Alb., Die Erntaufen Norddeutschlands. 8-r. Leipzig, 1908.

MUÑOZ, Origine e svolgimento dell'arte cristiana nei primi secoli. (=Rivista di scienze teologiche, 1907, 1908.)

MUTH, Aus der fränkischen Abteilung des Paulus Museums. III. Die Flonheimer Fibel und einige verwandte Stücke. IV. Runde Fibeln und Zierscheiben. V. Vogelfibeln und verwandte Stücke. VI. Von Aufschwung und Niedergang in der germanischen

Tierornamentik. Ábrák. 8-r. Worms, 1908/VIII.

PEKÁR, Gy., Bizánczi műveltség. 2 előadás. 8-r. Budapest, 1907. 20 f.

PETKOWIČ, W., Ein frühchristlicher Sarkophag in Belgrad. (Schriften der k. Serbischen Akademie, LXXII.)

POPPELREUTER, Jos., Kritik der Wiener Genesis. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Untergangs der alten Kunst. Köln, 1908. 2 Mk.

RAIBLE, F., Der Tabernakel einst und jetzt. Herausgeg. von E. Krebs. Freiburg i. B. 1908.

REINACH, J., Répertoire de peinture du moyen-âge et de la Renaissance. II. k. 8-r. Paris, 1907. 10 fr.

RHAMM, K., Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavisches Altertumskunde. I. rész. 1—2. 8-r. Braunschweig, 1905/08. 2 köt.

RIEGL, Alois, Die Entstehung der Barockkunst in Rom. Akademische Vorlesungen. Aus seinen hinterlassenen Papieren herausgeg. von A. Burda und M. Dvořak. Wien, 1908.

RIVOIRA, G. T., Le origini della architettura lombarda. 8-r. Milano, 1908.

ROTH, Victor, Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen. (=Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 104.) 8-r. Strassburg, 1908.

ROTH, V., Der spätgotische Flügelaltar in Mediasch. 8-r. Nagyszeben. é. n.

SANTAMBROGIO, O., La fauna scultoria mostruosa della basilica Ambrosiana. (=Arte e Storia 1907. nov.)

SCHMARSOW, August, Kunstwissenschaftliche Beiträge — gewidmet. 4-r. Leipzig, 1907.

SCHMITZ, dr. Herm., Die mittelalterlichen Malereien in Soest. Zur Geschichte des Naturgefühls in der deutschen Kunst. 16 t., 30 á. (=Beitr. z. westfälischen Kgesch. III.) 8-r. Münster, é. n. 6 Mk.

SCHÖNERMARK, dr. Gustav, Der Kruzifixus in der bildenden Kunst. 8-r. Strassburg, 1908. 12 Mk.

SCHÖNWOLF, O., Die symbolische Darstellung der Auferstehung in der frühchristlichen Kunst. Leipzig, 1908. (Diss.)

SCHUBRING, Paul, Die Plastik Sienas im Quattrocento. 8-r. Berlin, 1907.

SIGERUS, E., Das mittelalterliche Drahtemail. (Korresp. Bl. Ver. f. siebenbürg. Landesk. 1908. 7—8.)

SPRINGER, Anton, Handbuch der Kunstgeschichte. III. Die Renaissance in Italien. VIII. Aufl. bearb. v. Ad. Philippi. 332 á. és 20 szines t. Leipzig. 4-r. 1907. 8 Mk.

STRZYGOWSKI, Josef, Die bildende Kunst der Gegenwart. 68 á. 8-r. Leipzig, 1907. 4.80 Mk.

STÜCKELBERG, E. A., Die katakombenheiligen der Schweiz. Ein Beitrag zur Kultur- und Kirchengeschichte der letzten drei Jahrhunderte. 8-r. München, 1907. 2.50 Mk.

SWARZENSKI, G., Denkmäler der süd-deutschen Malerei des frühen Mittelalters. II. Die Salzburger Malerei von den ersten Anfängen bis zur Blütezeit des roman. Stils. Studien zur Geschichte der deutschen Malerei und Handschriftenkunde des Mittelalters. Tafelbild mit 135 Taf. Text. Leipzig. 4-r. 1908. 96 Mk.

SYBEL, L. v., Die klassische Archäologie und die altchristliche Kunst. 8-r. Marburg, 1908.

TABOR, Marg., The saints in art. With their attributes and symbols alphabetically arranged. 8-r. London, 1908.

WAAL, Ant. de, Roma Sacra. Die ewige Stadt in ihren christl. Denkmälern und Erinnerungen alter und neuer Zeit. 2 t. 533 á. 8-r. München, 1908. 9 Mk.

WALLIS, H., Byzantine ceramic art. 41 tábl. London, 1908.

ZELLER, Ad., Die romanischen Bau-denkmäler von Hildesheim. Unter Berücksichtigung des einheim. roman. Kunstgewerbes. Aufgen., dargest., und beschr. von —. Fol. Berlin, 1907. 40 Mk.

Kelet.

Altorientalische Teppiche. Im Anschluss an das in den Jahren 1892—1896 vom k. k. Handelsmuseum in Wien veröffentlichte Werk «Orientalische Teppiche» herausg. vom k. k. österr. Mus. f. Kunst u. Industrie in Wien. Vorwort v. Scala. Einleitung v. Bode. Text v. Sarre. 25 t. Folio. Leipzig. Hiersemann. 1907. 400 Mk.

Anciennes civilisations orientales. Fouilles et découvertes. II. Rev. école d'anthrop. Paris. XVIII. 267—276. o.

ANDRAE, Walt, Hatra. Nach Aufnahmen von Mitgliedern der Assur-Expedition der Deutschen Orient-Gesellschaft. I. (Wissenschaftl. Veröffentlichungen der D. O. G. 9.) Fol. Leipzig, 1908. 16 Mk.

BANERJI, R. D., The Scythian period of Indian history. (=Indian Antiquary XXXVII.)

BAUMSTARK, A., Hoffnungen der christlich. Archäologie im Gebiete der Bagdadbahn. Frühling's, I, 1908, s. 257—262. (Nuovo Bull. 1908, 275. o.)

BAYE, de, Chez les Tatars de Crimée. 8°. Paris, 1906.

BISSING, F. W. v., Einführung in die Geschichte der ägyptischen Kunst von den ältesten Zeiten bis auf die Römer. 8-r. Berlin, 1908.

BOISSIER, A., Les cerfs mangeurs des serpents. (=Revue Archéol. 1907. 224—225 o.)

BURKITT, F. C., Urchristentum im Orient. Németre ford. E. Preuschen. 8-r. Tübingen, 1907. 3 Mk.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume
6 florins = 12 couronnes val. hongr.

Nouvelle série, XXXI. volume, 5. livraison
du 15 decembre 1911.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. LADISLAS ÉBER. Ancienne gravure italienne dans la cathédrale de Nyitra. (Ci jointe une planche) --- --- --- --- ---	385—392
Dr. HUGO KENCZLER. Défense (contre le Dr. Marc Rosenberg) d'un ancien goblet en argent. (Huite vignettes) --- --- --- --- ---	393—409
Dr. JOSEPH HAMPEL. Monuments de chevaliers thraques des contrées du Danube. (Sept vignettes) --- --- --- --- ---	409—425
Dr. GÉZA E. GASPARETZ. La technique des peintures sur mure anciennes	425—432
<i>Vignettes</i> : Vase de l'époque du bronze en Hongrie --- --- --- ---	432
Dr. GABRIEL DE FINÁLY. Deux inscriptions romaines de la Dacie. (Deux vignettes) --- --- --- --- ---	433—435
ETIENNE TÉGLÁS. Vicus romain à Füged (c. de Torda-Aranyos)--- ---	435—437
LADISLAS JANKÓ. Cimetière à urnes de la dernière époque de l'âge du bronze de environs des Zircz (c. de Veszprém) --- --- --- ---	437—442
<i>Littérature</i> : Batthyaneum ; Périodique 1911 I. Vol. rec. par Dr. G. Supka. — G. Baldwin Brown. The arts and crafts of our teutonic forfathers, rec. par J. Hampel --- --- --- --- ---	443—448